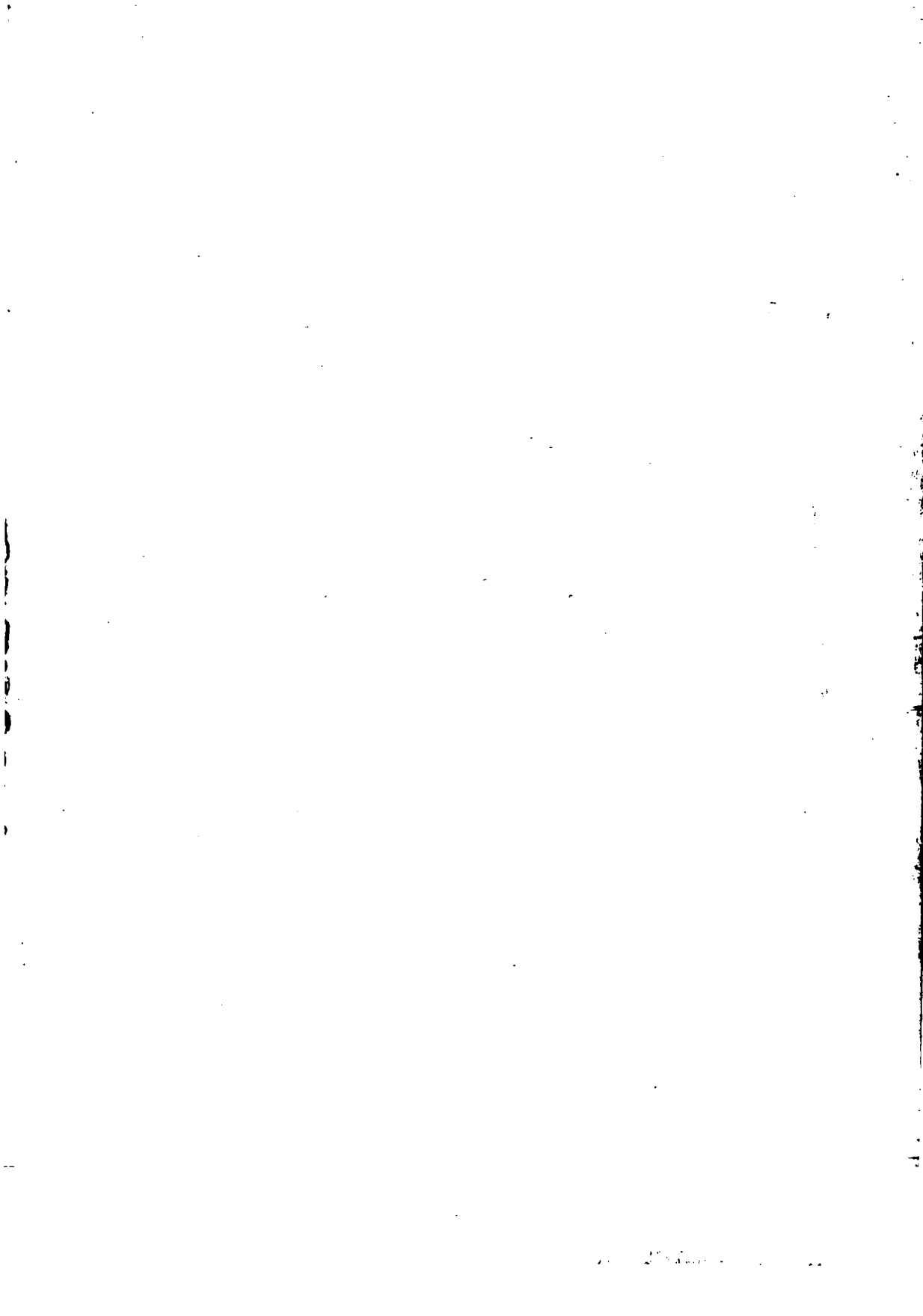

1981
1981

IX

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1981/1

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1981/1

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

XI. évf. 1981/1.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Tury Mária

Művelődési és
TUDOMÁNYI
KÖNYVTÁRA

Tartalom

TANULMÁNYOK

A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései (Elméleti tanácskozás) - - - - -	5
<i>Győri Imre</i> : A tudományos-technikai haladás időszerű kérdései - a propaganda feladatai - - - - -	6
<i>Pál Lénárd</i> : A tudományos-technikai haladás és társadalmi-gazdasági összefüggései - - - - -	10
<i>Hoós János</i> : A tudományos-technikai haladás és a magyar népgazdaság fejlődése - - - - -	24
<i>Halay Tibor</i> : Tudományos-technikai haladás és a társadalmi fejlődés, különös tekintettel a munkásosztályra - - - - -	34
<i>Köpeczi Béla</i> : Tudományos-technikai haladás, ideológiája és kultúra - -	44
<i>Összefoglaló a szekciók munkájáról</i> - - - - -	54
A tudományos-technikai haladás és a magyar népgazdaság fejlődése szekcióról (<i>Hoós János</i>) - - - - -	54
A tudományos-technikai haladás és a társadalmi fejlődés szekcióról (<i>Szorcsik Sándor</i>) - - - - -	57
A tudományos-technikai haladás, ideológia és kultúra szekcióról (<i>Ágoston László</i>) - - - - -	60

VITA

A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről. I. rész. (<i>Molnár Tivadar</i>) - - - - -	64
--	----

TAJÉKOZÓDÁS

A tudomány-technikai forradalom és az ember természeti létfeltételeinek változása (<i>Rajnai Vilmos</i>) - - - - -	80
--	----

INTÉZETI HÍREK

Látogatás franciaországi társadalomkutatóknál (<i>Szpirulisz Ildikó</i>) - - -	99
Beszámoló egy jugoszláviai tanulmányútról (<i>Laki László</i>) - - - - -	103
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1980. évi publikációi (Összeáll.: <i>Markella Károlyné</i>) - - - - -	105
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK - - - - -	118
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM - - - - -	131

A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései

Hagyománnyá vált, hogy a párt vezető szervei elméleti tanácskozásokat szerveznek az elmélet és a propagandamunka fontos és időszerű kérdéseiről. Így került sor az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya és az MSZMP Szolnok megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága rendezésében Szolnokon 1980. december 19–20-án A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI HALADÁS TÁRSADALMI-GAZDASÁGI ÖSSZEFÜGGÉSEI címmel tartott országos elméleti tanácskozásra. A tanácskozás résztvevőit Andrikó Miklós, az MSZMP Szolnok megyei Bizottsága első titkára köszöntötte. A tanácskozást Győri Imre, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya vezetőjének előadása nyitotta meg. A főreferátumot Pál Lénárd, az MTA főtájkára tartotta. A három szekció témaköreinek vezető előadói voltak: Hoós János, a Tervhivatal államtitkára, Halay Tibor, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatóhelyettese és Köpeczi Béla, az MTA főtájkárhelyettese. A szekciókban korreferátumokat tartottak a tudományos és politikai közélet vezető szakemberei.

A megnyitó előadást és a plenáris ülésen elhangzott négy előadást folyóiratunkban teljes terjedelemben közöljük. A szekcióüléseken összesen tíz korreferátum hangzott el, ezek a következők voltak: I. s z e k c i ó: Darvas György: Iparpolitikai célkitűzések és a tudományos-technikai haladás; Sipos Aladár: A tudományos-technikai haladás és a mezőgazdaság; Szőnyi Péter: A tudományos-technikai haladás és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok. II. s z e k c i ó: Búza Márton: A tudományos-technikai haladás és a munkások; Huszár Tibor: Az értelmiség szerepe a tudományos-technikai haladás körülményei között; Szorcsik Sándor: A tudományos-technikai haladás és a társadalmi tervezés. III. s z e k c i ó: Ágoston László: A tudományos-technikai haladás marxista értelmezése; Farkas János: A tudományos-technikai haladás és a közgondolkodás; Kemenes Ernő: A szocialista kultúra szerepe a tudományos-technikai haladás kibontakoztatásában; Fukász György: A tudományos-technikai haladás és a szocialista életmód.

Folyóiratunkban terjedelmi okokból a korreferátumokat nem tudjuk közölni, áttekintést adunk viszont a szekciók munkájáról oly módon, hogy közreadjuk a tanácskozás befejező plenáris ülésén elhangzott összefoglalókat, amelyek a szekciók munkáját, a korreferátumokat, a vitát összegezték. Terv szerint a tanácskozás teljes anyagát a Kossuth Könyvkiadó megjelenteti.

A tudományos-technikai haladás időszerű kérdései – a propaganda feladatai

A propagandamunka irányításában az elmúlt évek egyik legeredményesebb kezdeményezése volt az országos elméleti tanácskozások megrendezése.

Eddig hét ilyen tanácskozást tartottunk, különböző, de mindig az előttünk álló feladatokkal szorosan összefüggő kérdésekről, s a pártszervezetek véleménye, tapasztalata szerint a tanácskozásainkon elhangzottak ténylegesen hatottak a propagandára, a pártoktatás használni tudta az elméleti tanácskozások anyagait.

Mi adja az elméleti tanácskozásoknak a propagandában betöltött ilyen szerepét, jelentőségét?

Mindenekelőtt az, hogy olyan kérdésekről bocsátjuk közre a tudományos kutatások eredményeit és folytatunk eszmecsereket, amelyek szorosan összefüggnek fejlődésünkkel, gyakorlati munkánkkal. A propaganda elkerülhetetlenül szembekerül ezekkel a problémákkal. Az elméleti tanácskozások segítséget nyújtanak ahhoz, hogy felkészülten, egységes szemlélettel, tudományos megalapozottsággal válaszoljunk ezekre az időszerű társadalmi-gazdasági kérdésekre.

A tanácskozások eddig megteremtett rangjában, jelentőségében nagy szerepe van annak, hogy a tudományos szellemi élet legjobb erői készségesen segítik a pártot a propaganda színvonalának emelésében, tartalmának korszerűsítésében. Valóban legjobb szakembereink, tudósaink tettek eleget felkérésünknek, hogy összefoglalják szakterületüknek, kutatásaiknak a propaganda számára hasznosítható eredményeit, illetve hogy bevonják a megoldásra váró kérdésekről való gondolkodásba a propaganda irányítóit. Ez nagy segítség a propagandának, de úgy gondolom, hogy hasznos a tudományos munka, az elmélet fejlesztése szempontjából is, mert a gyakorlati munka valós kérdéseit bekapcsolja az elméleti gondolkodásba, és ösztönzést ad az elméleti tételek konkrétabb, komplexebb, a közgondolkodás mai tényleges állapotát is figyelembe vevő megválaszolásához.

A propaganda csak akkor kerülhet – elvi, elméleti igényességét megtartva – közelebb a valósághoz, akkor tehet jobban eleget valóságfeltáró szerepének, ha fokozottabban támaszkodik a hazai tudományos munka eredményeire, teljesítőképességére. Erre is gondolva ajánlott az Agitációs és Propaganda Bizottság témákat a tudományos kutatások terveibe, s az elmúlt évek jó tapasztalatai alapján ezt az 1981–1985. évekre vonatkozó tervek összeállításánál is folytatjuk.

A tudomány egyre gazdagabban tárja fel mai társadalmi valóságunk tényeit, összefüggéseit, ezzel a propaganda számára is nélkülözhetetlen gondolati anyagot, meggyőző érveket nyújt. Valóban nélkülözhetetlen ez a segítség a propaganda számára, mert az embereket csak a mai valóság – beleértve annak történelmi gyökereit

és továbbfejlődési perspektíváit is – hiteles és sokoldalú bemutatásával lehet meggyőzni álláspontunk, eszméink igazságáról, a magunk elé tűzött célok realizálásáról és helyességéről. Ezért törekszünk arra, hogy *erősítsük a marxista-leninista propaganda és a tudomány szövetségét*, ezen belül különös figyelemmel a pártoktatás és a társadalomtudományok kapcsolatát. Azt hiszem; a valóságnak megfelelően megeleléssel állíthatjuk, hogy ez a szövetség ma szilárd és a kölcsönös bizalomra épül.

Mi szövetségeseinknek tekintjük a mai magyar valóságot jobbitó szándékkal fagató, szocialista vívmányaink további gyarapításának útjait kutató tudósokat, szakembereket. S azt hiszem: tapasztalataik alapján meggyőződhetek arról, hogy tudományos munkájuk eredményeit a propaganda nemes célra fordítja. Segíti az embereket abban, hogy saját létfeltételeik és önnön érdekeik tudatára ébredjenek, és így tudatosan, cselekvően vegyenek részt közös és személyes sorsuk formálásában, felemelkedjenek a történelmi cselekvés színvonalára. Meggyőződésünk, hogy a marxizmus-leninizmusra épülő politikai kultúra népünk további előrehaladásának alapja, s az elméleti tanácskozások tapasztalataiból kiindulva is jó érzéssel állapíthatjuk meg, hogy ennek fejlesztéséhez pártunk érdemi, alkotó segítséget kap a társadalomtudományi kutatók széles körétől. Tanácskozásaink tehát a már említett eredmények mellett jó szolgálatot tettek a párt és a tudományos területen dolgozó értelmiség kapcsolatának, együttműködésének, a marxista-leninista szemléletű társadalomtudósok összefogásának is.

Ezekre az eredményekre támaszkodva és ebben a szellemben kívánjuk tovább folytatni országos elméleti tanácskozásainkat a következő években is.

Munkánk középpontjában jelenleg a gazdasági kérdések megoldása áll. A propaganda számára ez azt a kötelezettséget jelenti, hogy segítse elő a gazdasági feladatok megoldását, sokoldalúan és meggyőzően világítsa meg mai követelményeit és összefüggéseit, formálja a szemléletet, ösztönözze a cselekvést. Eddigi tanácskozásainkon rendszeresen szerepelt a gazdasági fejlődéssel összefüggő elméleti-ideológiai kérdések elemzése, hiszen Budapesten a népgazdasági szerkezet és a gazdasági hatékonyság növelésének összefüggései, Salgótarjánban a munkaerőhelyzet alakulása és hatása a termelésre, Szegeden a munkakultúra és a politikai tudat formálása szerepelt a napirenden.

Ezúttal a XII. kongresszus utáni első elméleti tanácskozáson *a tudományos-technikai haladás kibontakozásának folyamatában megjelenő társadalmi, gazdasági és ideológiai összefüggésekről* lesz szó.

Ez a téma napjainkban a legvitatottabb problémák körébe tartozik. Aktualitása alapvetően két forrásból táplálkozik. Általánosabban a termelőerők és termelési viszonyok fejlődésének dialektikájából, konkrétan pedig a napi közvetlen környezetünkkel, helyzetünkkel, társadalmunk teljesítőképességével kapcsolatos körülmények között megoldásra váró feladatokból.

A szocializmus építése jelenlegi szakaszának sajátossága, hogy a szocialista termelési viszonyok további fejlődése nem valósulhat és nem valósítható meg a tudományos-technikai haladás, vagyis a társadalmi termelőerőkben kibontakozó minőségi átalakulások nélkül. Következésképpen aktuálisabb és egyre sürgetőbbé válik a termelőerők fejlődési folyamatainak és a velük kölcsönhatásban megjelenő társadalmi-gazdasági összefüggések alakulásának feltárása, e folyamatok tudatos kibontakoztatását, komplex irányítását elősegítő kérdések megválaszolása.

Közvetlenebbül a téma időszerűsége jelenlegi társadalmi-gazdasági körülményeinkkel függ össze. Miközben a szocializmus építésében minőségileg új és több vonatkozásban a korábbinál is bonyolultabb feladatok várnak megoldásra, tovább-

lépésünket nehezíti, hogy az intenzív társadalmi-gazdasági fejlődéshez, s így a tudományos-technikai haladás kibontakoztatásához nélkülözhetetlen anyagi eszközeink a megelőző időszakhoz képest mérsékeltbben növekedtek. Mint az a VI. ötéves tervből is kitűnik, továbbra is nagy szükségünk van a gazdaság, a termelőerők korszerűsítésére, de a lehetőségeinket reálisan mérlegelve csak visszafogottabb fejlődési ütemet irányozhatunk elő. Ahhoz, hogy gyorsabban tudjunk igazodni a megváltozott feltételekhez, s megalapozzuk a későbbi lendületes fejlődést, többek között arra van szükségünk, hogy feltárjuk és mozgósítsuk minden tartalékunkat. E tekintetben nagy feladatok várnak a tudományra és a műszaki fejlesztésre. Mindenekelőtt azonban kulcsfontosságúvá válik az emberekben rejlő lehetőségek még hatékonyabb hasznosítása.

Mind általánosabb, mind konkrétabb megközelítésben a tudományos-technikai haladás középpontjában az emberi tényező áll.

Az ember – mint ismeretes – a legfőbb termelőerő és egyúttal a termelési viszonyok hordozója is, s így a termelőerőkben lezajló mindennemű változás az ember közvetítésével befolyásolja a termelési viszonyok fejlődését, a közöttük levő kölcsönös meghatározottsági viszonyt. Az emberi tényezőnek nagy szerepe van a közvetlenül jelentkező feladataink megoldásában is. Nemcsak arról van szó, hogy az emberek teljesítményének fokozása elsősorban gazdasági feladataink teljesítésének vált döntő feltételévé, hanem arról is, hogy az egész társadalmi fejlődés továbbvitelében, politikai, gazdasági, ideológiai céljaink megvalósításában csak akkor tudunk további eredményeket elérni, ha a társadalmi-gazdasági építőmunka követelményeinek színvonalára emeljük az emberek eszmei-politikai szemléletét, tudatát. A nagy tömegek és az egyes emberek távlatait, sorsát érintő kérdésekről van tehát szó, amelyeknek a párt egész tevékenységében, közte az ideológiai, a propagandamunkában is rangos helyet kell elfoglalniuk.

A propagandának hatékonyabban és következetesebben kell segítenie a szükséges tudati feltételek megteremtését a tudományos-technikai haladás kibontakoztatásához, s vele összefüggésben a társadalmi viszonyokban, a gazdaságban, az ideológiában soron levő feladatok megvalósításához.

A propaganda – a tudományos értékelésekre támaszkodva – nagyon sokat tehet annak érdekében, hogy szélsőségektől mentes, az anyagi, szervezeti és szellemi tartalékok mind hatékonyabb feltárására és cselekvésre ösztönző közzelfogás alakuljon ki a tudományos-technikai haladás távlatainak és jelenlegi lehetőségeinek megítélésében.

Ehhez be kell mutatnia a termelőerők, a tudomány, a technika fejlődési alternatíváit, a velük együtt járó társadalmi és természetkörnyezeti (ökológiai) következményeket, valamint mindazokat a társadalmi, gazdasági, politikai kritériumokat, amelyek alapján választunk, illetve választhatunk az alternatívák között.

A gazdasági fejlődés egésze, valamint külön-külön is az ipar, a mezőgazdaság, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok vonatkozásában nagy figyelmet kell fordítani a tudomány-technika-termelés rendszerén belüli optimális összhang megteremtésének kérdéseire.

Különös hangsúlyt kell kapniuk azoknak a kérdéseknek, amelyek a tudományos-technikai haladásnak a társadalmi folyamatokkal közvetlenül vagy a gazdasági folyamatokon keresztül közvetve érvényesülő kölcsönhatásaival függnek össze. Ezek közül is kiemelkednek azok a kérdések, amelyek a munkásosztálynak a tudományos-technikai haladás kibontakoztatásában játszott szerepére, illetve a munkások körében bekövetkező strukturális és szakmai-minőségi változásokra, az osztályok és

rétegek mobilitására és közeledésére, a társadalmi-politikai aktivitás növekedésére és a szocialista demokrácia fejlődési tendenciáira vonatkoznak.

A propagandamunka egyik fontos feladata nyomon követni azt, hogy a tudományos-technikai haladás kibontakozásának folyamatában mivé formálódik az ember; hogyan és milyenné alakul át kultúrája, életmódja; a természettel való érintkezése és együttműködése; miként rendeződnek át az emberi kapcsolatok, az egyes ember és a társadalom viszonya. A tudományos-technikai forradalom egyik lényegi vonása, hogy az általános társadalmi tudás, ismeret közvetlen termelőerővé válik. A propagandának választ kell adnia arra a kérdésre, hogy a társadalom ösztudása a szocializmusban miként válik az egyes ember tudásának forrásává is; sőt sajátos eszközeivel elő is kell segítenie, hogy egyre inkább megvalósuljon a mind sokoldalúban fejlett, képzett ember eszménye.

A mai tanácskozás előkészítése során viszonylagos komplexitásra törekedtünk. Azt kívántuk érzékeltetni, hogy olyan organikus társadalmi jelenséggel állunk szemben, amelyben a termelőerők és a társadalmi, gazdasági, ideológiai szférák nem egymástól elszigetelten, egymástól függetlenül fejlődnek, hanem egymással nagyon is szoros összefüggésben, sokoldalú kölcsönhatásban, egymásra meghatározó befolyást gyakorolva.

A témával kapcsolatos valamennyi kérdésre természetesen még így sem térhettünk ki, s ma még nem kaphatunk minden problémára teljes értékű választ. Azt azonban szeretnénk elérni, hogy:

- a propagandamunka irányítóinak és a propagandistáknak a figyelmét a téma aktualitására irányítsuk;

- a tudományos-technikai haladással és társadalmi, gazdasági, ideológiai összefüggéseivel kapcsolatos alapvető elvi kérdésekben elméletileg megalapozott és a gyakorlat által igazolt marxista választ kapjunk;

- a félreorientáló leegyszerűsítéseket, szélsőségeket kiszűrjük; s egyúttal rávilágítsunk a marxizmustól idegen vagy vele szemben álló ellenséges nézetekre is;

- a továbbiakban a propaganda – megfelelően kritikus, ugyanakkor pozitív szemlélettel – a tudományos-technikai haladás kibontakozását a társadalmi-gazdasági-ideológiai folyamatokkal egységben kezelje.

Mai elméleti tanácskozásunk elsősorban nem a tudományos kutatási problémákat állítja előtérbe, de szeretnénk, ha azok a kérdések is felvetődnének, amelyeket éppen a tudományos magyarázat hiányában a propaganda nem tud egyelőre megválaszolni.

A tudományos kutatókon, szakértőkön, a propaganda irányítóin és a vezető propagandistákon kívül meghívtuk a tudományos-technikai haladás élvonalába tartozó ipari és mezőgazdasági üzemek, intézetek képviselőit is. Részvételüktől azt várjuk, hogy így a szekcióvitákban felvetődnek a jelenlegi gyakorlati tapasztalatok, azok az eredmények és problémák, amelyek együttesen elősegítik a tisztább kép kialakulását a tudományos-technikai haladás mai magyar valóságáról.

A tudományos-technikai haladás és társadalmi-gazdasági összefüggései

Ma már szinte közhelynek tűnik, ha emlegetjük, hogy az emberiség történetében eljutottunk a tudományos-technikai forradalom korszakához. Mégis gyakorta megfigyelhető, hogy a tudományos-technikai haladást erősen szimplifikálva, annak csúcspontjait vagyunk hajlandók észrevenni, és közben megfeledkezünk arról, hogy az alapokkal is törődnünk kell.

Előadásomban a teljességre való törekvés nélkül szeretném áttekinteni a tudományos-technikai haladás legfontosabb jellemzőit és azokat az összefüggéseket, amelyek a társadalmi-gazdasági konzekvenciákban jelentkeznek.

I. A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI HALADÁS ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

A *tudományos-technikai haladás* kifejezésben minden egyes szónak megvan a maga köznapi jelentése, mégis úgy vélem, indokolt röviden összefoglalni, hogy miként értelmezem ebben az összefüggésben az egyes fogalmak tartalmi jegyeit.

Először a *tudományról* szeretnék megfogalmazni néhány gondolatot. A tudomány lényegében a társadalmi tudat viszonylag önálló formája, a valóságra vonatkozó ismeretek, törvényszerűségek és törvények állandó fejlődésben levő rendszere, amely mint a társadalmi termelés specifikus formája, az ember tevékenysége révén jön létre, alakul át és gazdagodik, szoros, de bonyolult kölcsönhatásban a termelési viszonyokkal. Fontosnak tartom, hogy a tudományt ilyen felfogásban értelmezzük, mert az utóbbi években számos vulgarizáló törekvés hatására gyakran akkor is tudományról beszélnek, amikor csak a hozzá vezető tevékenységi formákról van szó.

A tudományos-technikai haladásban a tudomány fejlődéstörténete nem izolálható a társadalmi és gazdasági folyamatoktól, mégis úgy tűnik, hogy magának a tudomány fejlődéstörténetének az utolsó fél évszázadban van néhány olyan jellegzetessége, amelyek minőségileg eltérnek a korábbi időszakok fejlődési jellegzetességeitől. Ezek közül a legfontosabbakat említem.

Ugrásszerűen felgyorsult a megismerési folyamat, a természetre és a társadalomra vonatkozó ismereteink nagyobbik hányadára az utolsó fél évszázadban tettünk szert, és ezen időszakon belül is az utolsó évtizedek voltak a legproduktívabbak. Az ismeretek mennyiségét számszerűen jellemezni nyilvánvalóan céltalan vállalkozás volna, azt azonban megjegyezhetjük, hogy a tudományos közlemények, szabadalmak számának növekedési görbéje teljes összhangban van az előzőekben mondott kvalitatív megállapítással.

Új sajátosság az ismeretszerzés határainak explozív jellegű kiterjedése. Ma az ember képes arra, hogy információkat szerezzen több száz millió fényévnyi távolságról, de arra is, hogy a cm trilliomod részénél kisebb távolságokba is behatoljon, és feltárja az anyag légalapvetőbb tulajdonságait; megfigyelhet jelenségeket, amelyek a távoli múltban játszódtak le, és vizsgálhat elképesztően kis időtartamok alatt végbemenő folyamatokat. Ha az ismeretszerzés határainak kitágulását az idő függvényében ábrázoljuk, a mindent felülmúló, ugrásszerű növekedés az utolsó negyedszázadra esik.

Szembeötlő új sajátosság, hogy felerősödött a tudomány közvetlen hatása a termelőerők fejlődésében, a termelésben és a fogyasztásban. Jellegetes vonás, hogy a tudomány fejlődése az ember és a természet között olyan kölcsönhatások kibontakozását idézte elő, amelyeknek konzekvenciái globális jelentőségűekké váltak.

Végeredményben azt állapíthatjuk meg, hogy a tudomány fejlődéstörténetében olyan szakaszhoz értünk, amelyben már a társadalmi tudat egészére kiterjedő hatásokkal kell számolni. A tudományos-technikai haladásban tehát a tudomány fogalmát ezen jellegzetességekhez kell kötnünk.

Ezek után röviden felvázolom, hogy miként értelmezem a *technika* fogalmát. A technika és annak részeként a technológia a társadalmi szükségletek kielégítésére szolgáló javak termeléséhez szükséges ismeretek, módszerek, eljárások és eszközök egymásra épülő szervezett rendszere, amely a tudomány eredményeit hasznosítva, állandó megújulásban erősen visszahat magára a tudomány fejlődésére is.

Miként a tudománynak, a technika fejlődéstörténetének is vannak olyan sajátos vonásai, amelyek az utolsó fél évszázadban alakultak ki. Ezek közül – a teljességre való törekvés nélkül – a következőket említem meg:

- az élők munkája részarányának jelentős csökkenése a társadalmilag szükséges összmunkában;

- a munka minőségének megváltozása a gépesítés, az automatizálás, a számítógépesítés, a termelés-szervezés stb. hatására;

- a termelés eszközigényességének fokozódása;

- az energiaszükségletek jelentős, sokszor indokolatlan növekedése;

- különleges tulajdonságú, minőségű, tisztaságú új alap- és szerkezeti anyagok felhasználásának fokozódása;

- a tömegszerű és egyedi gyártás egymásra épülő, a technológia rugalmasságát és gyors megújíthatóságát biztosító eszközeinek, módszereinek széles körű elterjedése;

- a technológiai – és a szélesebb értelemben vett infrastruktúra fejlesztésének fontossága; és végül, de nem utolsósorban

- a technológia és az emberi tényezők közötti kölcsönhatások meghatározó szerepének felismerése és fokozódó figyelembevétele.

A tudományos-technikai haladásban a technika ezen jellegzetes hatásaival és ismérveivel jelenik meg és az egész folyamatnak elszakíthatatlan részévé válik.

A fogalmak tisztázása érdekében végül célszerű a *haladás* (fejlődés) és a *forradalom* viszonyáról néhány szót szólni.

Közismert tétel, hogy a tudományos-technikai fejlődés hajtóereje a társadalmi szükségletekben keresendő. Annak idején már Marx mondta: „Ha a társadalomnak valamilyen technikai szükséglete van, akkor ez jobban előrelendíti a tudományt, mint tíz egyetem.” Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a társadalmi szükségletek alakulását a tudomány és technika fejlődése befolyásolja, dinamizmusát fokozza vagy fékezi.

A tudományos-technikai haladás a társadalmi termelésben megnyilvánuló objektív folyamat, amely a termelés mikéntjének, a munka tárgyának és a termelés eredményének tökéletesedése révén megy végbe; amely áthatja a gazdaság egészét, átalakítja a termelés és a fogyasztás szerkezetét; új, a termelés megújulására visszaható szükségleteket teremt, és mindezzel elősegíti az erőforrások bővítését, hatékonyabb felhasználását, összehatásként a társadalmi haladás meggyorsítását. Ebben a felfogásban tehát a műszaki-tudományos haladás nem csupán a termelési eszközök tökéletesítését, a gyártási eljárások (technológiák) korszerűsítését jelenti, hanem magába foglalja a termékek minőségének javítását, használhatóságuk fokozását, és benne van a munkaerő kvalitásának, az embernek sokoldalú fejlődése is.

A tudományos-technikai haladás része a tudományos-technikai forradalom, amely a fejlődés egyik sajátos fázisa, különös állapota. A fejlődés forradalmi fázisát többek között a termelés technológiájának és technikájának nagymértékű, ugrásszerű, gyors változása jellemzi, amely a termelés hatékonyságát, a társadalmi termelékenységet az átlagosnál lényegesen nagyobb sebességgel növeli; együtt jár újfajta energiahordozók és anyagok kiterjedt felhasználásával; továbbá szoros kapcsolatba hozza a tudományt a termeléssel és az értékesítéssel, és megköveteli a munkaerő speciális és általános képzettségi szintjének jelentős növelését.

Korunkra jellemző, hogy a tudományos-technikai haladás forradalmi szakasza számos régióban, elsősorban a gazdaságilag legfejlettebb országokban bontakozott ki – vagy most van kibontakozóban –, azonban hatását sokoldalúan érezteti az egész világ sorsának alakulásában. Ezért mondhatjuk azt, hogy a tudományos-technikai forradalom az egész világra kiterjedő, nagy történelmi távlatokban végbemenő, erősen inhomogén folyamat, amely a kutatás, a termelés és értékesítés fokozódó internacionalizálódására, a gazdasági struktúrák nemzetközi méretekben történő összefonódására vezet. Amikor azt hangsúlyozzuk, hogy a tudományos-technikai forradalom globális és általános jelenség, tudnunk kell azt, hogy lokálisan mindenkor a politikai, hatalmi és tulajdonviszonyok által meghatározott célokhoz igazodik. Ebből következik, hogy a tudományos-technikai forradalom társadalmi tartalmát a társadalmi rendszer természete határozza meg.

Mivel a tudományos-technikai forradalom nem csupán a termelőerők anyagi tényezőinek radikális változását hozza magával, hanem a „szubjektív termelőerő forradalmát” is előidézi, sőt tényleges menetét a termelőerők objektív és szubjektív elemeinek állandó és erőteljes kölcsönhatása határozza meg, a nagyon elterjedt technokratikus felfogással szemben egyértelműen ki kell jelentenünk, hogy a tudományos-technikai forradalom mind előfeltételei, mind lényege, mind következményei szempontjából alapvetően társadalmi folyamat, amelynek hajtóereje a termelőerők objektív és szubjektív elemeinek radikális fejlődése a valós – vagy annak vélt – társadalmi szükségletek hatására.

II. A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI HALADÁS FŐBB IRÁNYAI ÉS AZOK SAJÁTOSÁGAI

A tudományos-technikai forradalom folyamatainak bonyolult rendszerében mindenekelőtt azokat a főirányokat tekintjük át, amelyek az objektív tényezők alakulását elsősorban befolyásolják. Elég általános egyetértés van abban, hogy ezek között a főirányok között a legfontosabb az automatizálás, a számítógépesítés, a ter-

mészeti erőforrások hasznosítása, különösen az energiaforrások bővítése, az új anyagok létrehozása, a biotechnika térhódítása, a kozmosz megismerése, valamint az űrkutatás eredményeinek hasznosítása.

1. Automatizálás

Míg az ipari forradalom egyik sajátossága az volt, hogy a kéz munkáját, az emberi erőt gépekkel megsokszorozta, addig a tudományos-technikai forradalom jellegzetessége ezen a területen abban fejeződik ki, hogy a termelés egymásra épülő és egymásra ható összetevői a funkciók gépesítése révén nagy hatékonyságú, automatizált rendszerre szerveződnek. Az automatizálás lényege abban van, hogy részben vagy teljesen önműködő berendezéseket alkalmaznak különféle folyamatok, műveletek, műveletsorozatok, helyzet- és állapotváltozások irányításában a közvetlen emberi beavatkozás kiküszöbölése céljából. Az automatizálás kiterjedő folyamatát gyorsítja az a körülmény, hogy az önműködő berendezések elősegítik a fajlagos élömunka-ráfordítás csökkentését, az anyag- és energiatakarékosságot, a jobb minőség elérését és a megbízhatóság növelését; a tömegszerű termelést; lehetővé teszik a szélsőséges körülmények (radioaktív sugárzás, légüres tér, nagy meleg, nagy hideg stb.) közötti munkavégzést és az ember egészségiének védelmét.

Korunkban azt tapasztalhatjuk, hogy az automatizálás a klasszikus elektromos, pneumatikus és hidraulikus eszközök mellett egyre jobban támaszkodik a modern elektronika eszközeire, a mikroprocesszorokra és a számítógépesítés lehetőségeire, nő a szabad programozású automatikus rendszerek jelentősége, mivel rugalmasabban és sokoldalúbban működtethetők, mint a fix programozásúak. A számítógépesítéssel kombinált automatizálás behatol a hírközlés, az információfeldolgozás, a rutintervezés stb. területeire.

A társadalmi-gazdasági fejlődés intenzív szakaszában fokozott jelentősége van az élömunka-megtakarításnak, és ez sarkallja az automatizálás elterjedését. Ma már olyan példákkal is találkozhatunk, amelyek azt mutatják, hogy a legolcsóbb munkaerő kiváltása is gazdaságossá válik automatizálással, robottechnikával. Nem utópia az ún. intelligens autonóm termelőrendszerek elterjedése. Az automaták, az intelligens robotok megjelenése és alkalmazása a fejlett tőkésországokban súlyos foglalkoztatottsági zavarokat idéz elő. Ezzel szemben a szocialista termelési viszonyok között hozzásegít a munkaerő ésszerű átcsoportosításához. Elterjedését lényegében a felhalmozási lehetőségek korlátozottsága fékezi.

2. Számítógépesítés

A számítógépesítés mint az ismeretek (számszerű és szövegszerű adatok) tárolásának, kezelésének, vizsgálatának, valamint különböző folyamatok irányításának hatékony, gyors és megbízható módszere, radikális változásokat idéz elő a társadalmi tevékenység szinte minden területén. Megteremti az ember számára azt a lehetőséget, hogy „segédagyakra” támaszkodva az egyhangú, ismétlődő szellemi munkát tevékenységéből kiiktassa, és olyan feladatok megoldását tűzze napirendre, amelyek az emberi agy számára eddig kezelhetetlenek voltak.

A számítógépesítés – az adatbankok egymással kommunikáló rendszerével a lokálisan működő, decentralizált, de hálózatba integrált mikrogépek tömeges alkalmazásával – a termelés, az igazgatás, a hírközlés és a magánélet radikális átalakítását vonja maga után. Az információátvitel, -továbbítás és -feldolgozás növekvő lehetőségei e tevékenységet a hatalom egyik eszközévé teszik.

A számítógépesítés a mikrominiatürizálás (mikroelektronika) költségcsökkentő hatására egyre szélesebb körben terjed el és beviszi az „intelligenciát” a termelőeszközökbe és a használati tárgyakba. Gyökeresen átalakítja az élet- és munkakörülményeket. Sajnos azonban bölcsességre nem tanít.

Lényegesnek tartom megemlíteni, hogy a számítógépesítés társadalmi méretű elterjedésében döntő szerepe van az oktatásnak és képzésnek, de maga az oktatás és képzés is átalakul a számítógépesítés hatására. Sajnálatos, hogy oktatási és képzési rendszerünkben ez az átalakulás nem bontakozott ki, pedig a következő évtizedben szinte minden munkavégzéshez, de még a szórakozáshoz is szervesen kapcsolódni fog a számítógépesítés. Elterjedése együtt jár a pontosság, a megbízhatóság követelményének fokozódásával, az előrelátó, átgondolt, jól megtervezett cselekvés gyakorlattá válásával.

3. A természeti erőforrások hasznosítása

Közismert, hogy a Földön fellelhető természeti erőforrások korlátozottak. Máris számos területen hiányok jelentkeznek, és egyes vélemények szerint ez a helyzet alapvetően befolyásolja a gazdasági növekedés ütemét. Ezért kiemelkedő jelentősége van a tudományos-technikai forradalom főirányai között a természeti erőforrások gazdaságos feltárását, ésszerű és előrelátó hasznosítását szolgáló kutató-fejlesztő munkának.

Joggal állítható, hogy a Föld az emberiség „kémiai raktára”, amelynek egyelőre csak a felső rétegeiből termelik ki az ásványi kincseket. Fokozatosan szükségessé válik a földkéreg mélyébe és a kéreg alatti rétegekbe való behatolás, valamint a világóceánok ásványkincseinek kiaknázása.

Növekszik a jelentősége a hasznos komponens kis koncentrációban tartalmazó ásványi anyagokat gazdaságosan feldolgozó, továbbá az elhasznált anyagok regenerálását és a hulladékanyagok hasznosítását szolgáló módszereknek és technológiáknak.

A természeti erőforrások között megkülönböztetett figyelemben kell részesíteni a termőföld, a víz és a levegő védelmét, racionális hasznosítását, a bioprodukciónak és az életfeltételek javítása érdekében.

A mi viszonyaink között különösen fontos legnagyobb természeti kincsünk, a termőföld védelme és termőképességének folyamatos helyreállítása, fokozása a legkorszerűbb és leghatékonyabb tudományos módszerek és eljárások alkalmazásával. A termőföld, a talaj az élővilág primér tápanyagforrása, és így az élővilág energiaszükségletének is alapvető rezervoárja. A talaj ezen funkciója semmi mással nem pótolható, tehát az egész élővilág, az emberiség jóléte, fejlődése közvetlenül vagy közvetve a talaj anyag- és energiaszolgáltató képességétől függ. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a talaj mind fizikai, mind kémiai, mind pedig biológiai értelemben az élővilág bölcsője és temetője, ezért nagy figyelmet kell fordítani a talaj termelékenységének károsodás nélküli növelésére, az erózió elleni küzdelemre, hő- és vízforgalmának optimális szabályozására.

A természeti erőforrások között kiemelkedő fontosságúak az energiaforrások. A tudományos-technikai forradalom jellegzetessége, hogy az ember által felszabadítható energia mennyisége, valamint az időegység alatt felhasználható energia az utóbbi 50 esztendőben ugrásszerűen megnövekedett. A 40 W teljesítményt produkáló emberi izomerőtől az 1000 MW teljesítményű erőmű-blokkokig vezető út legmeredekebb szakaszát az utolsó fél évszázadban hagyta maga mögött az emberiség,

s közben minőségileg új energiaforrást (nukleáris energiát) is használatba vett. Az energetika, amely magában foglalja az energia átalakítását, továbbítását és felhasználását, központi kérdéssé vált a Föld minden országának életében. Érdekes összefoglalni azokat a legjellemzőbb vonásokat, amelyek korunk energetikáját jellemzik. Ezek a következők:

- a Föld növekvő népessége, az előállítandó anyagi javak fokozódó mennyisége egyre több energiát követel, ugyanakkor a rendelkezésre álló primer energiahordozók véges mennyisége és távlati gondként a Föld termikus egyensúlyának megőrzése egyre inkább korlátozza az energiafelhasználást;

- ezért ma már az energetika fő feladata nem elsősorban a társadalom számára különböző formákban szükséges energia mennyiségének növelése, hanem sokkal inkább a források és a felhasználási technológiák racionális megválasztása;

- a meg nem újuló, primer energiahordozók közül a leginkább kímélendő szénhidrogének új feltárási és feldolgozási módszereinek térhódítása mellett uralkodó tendenciává válik a világ szénkészletének növekvő hatékonyságú hőenergetikai hasznosítása és kémiai feldolgozása (szénhidrogénésítés, metanol előállítás stb.);

- a Föld hasadóanyag-készleteinek megsokszorozása (tenyésztő reaktorokban), továbbá ugyanerre a célra fúziós reaktorok fejlesztése súlyponti szerepet kap a nukleáris energetikában, amelynek elterjedését nem lebecsülhető aggodalmak kísérik;

- a legutóbbi időben egyre jobban előtérbe kerül a fotoszintézisen és a specifikus mikrobiológiai folyamatokon alapuló bioenergetika, a megújuló biomassza energetikai hasznosítása, továbbá a különféle alternatív energiaforrások (geotermikus energia, a szél, a nap, a tengerek energiája) lokális igénybevétele;

- sürgetően megoldandó tudományos-technikai feladatként jelent meg az elmúlt években a fajlagos energiafelhasználás mérséklését szolgáló technológiák kidolgozása, a sok energiát fogyasztó termelési tevékenységek energetikai hatásfokának javítása, összefoglalóan: az energia racionális felhasználását megalapozó tudományos-műszaki kutatások és fejlesztések szorgalmazása.

Az energiafelhasználás racionalizálása a tevékenység minden területét érintő általános feladat, amelynek megoldását kutatással, fejlesztéssel, beruházással és adminisztratív intézkedésekkel egyaránt elő lehet segíteni. Jelentősége abban jut kifejezésre, hogy új energiaátalakító kapacitás létrehozása nélkül az energiafelhasználás arányait módosítani lehet a tényleges energiaszükségletek kielégítése érdekében.

4. Új anyagok létrehozása

A tudományos-technikai forradalom figyelemre méltó, jellegzetes főiránya az anyagkutatás, amely az anyag tulajdonságait befolyásoló törvényszerűségek feltárással új, korábban ismeretlen, előre meghatározott sajátságokkal rendelkező anyagok létrehozását szolgálja, és ily módon megsokszorozza a hasznos anyagok számát.

Ha az utolsó negyedszázad eredményeire tekintünk, megállapíthatjuk, hogy nagy jelentőségű előrehaladás történt a szerkezeti anyagok tartósságának, minőségének, mechanikai, villamos és mágneses tulajdonságainak javításában, a különleges igénybevétellel (rakéta- és nukleáris technika) és agresszív hatásokkal szembeni ellenálló képesség fokozásában. Várható, hogy ennek hatására csökken az energiaigényes szerkezeti anyagok fajlagos felhasználása.

Az anyagkutatás egyik legforradalmibb eredményének tekinthető a félvezető anyagok felhasználása áramkörtani elemek készítésére, és ebből kiindulva a hatvanas

évek elejétől kezdődően a mikroelektronika kifejlődése. Az a lehetőség, hogy sikerült az áramkörök egyes alkotóelemeit mikroszkopikusan kicsiny méretekben, néhány négyzetmilliméter nagyságú szilícium kristálylapra nagy koncentrátságban összeépíteni, mind a felhasználás kiszélesítésében, mind pedig az egy áramkört funkcióra eső költségek csökkentésében forradalmi változást hozott. A logikai funkciókat ellátó elemek miniaturizálására irányuló kutatások ma már ott tartanak, hogy reális lehetőségként jelenik meg az ún. molekuláris szintű elektronika kifejlesztése.

Az anyagkutatás számos olyan mesterséges anyagot produkált – elég, ha itt csak a szintetikus anyagokra utalunk –, amelyek teljesen átalakították bizonyos területeken az anyagfelhasználás szerkezetét. A szintetikus anyagok nagy részének kiinduló alapanyaga a kőolaj és a földgáz. Az utóbbi években mindenütt erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a szénkémia segítségével megteremtsék a szintetikus anyagok bővülő gyártásának alapanyag-szükségletét.

Az új anyagok között egyre fontosabbak a biopolimerek, amelyeknek mesterséges előállításában különösen az utóbbi évtizedben jelentős előrehaladás történt.

Nem felesleges rámutatni az energetika és az anyagkutatás közötti szoros összefüggésre, hiszen mindenütt, ahol anyag takarítható meg, energia is megtakarítható. Ezért van különös jelentősége az anyagok racionális felhasználását szorgalmazó kutatásoknak és fejlesztéseknek.

5. A biotechnika térhódítása

A tudományos-technikai forradalom kibontakozásában döntő fontosságú főirányként jelent meg az elmúlt negyedszázadban a biológia, különösen a molekuláris biológia, a mikrobiológia és a biokibernetika. Általános az a vélemény, hogy a biológia – összefonódva számos más tudomány módszereivel és hasznosítva azok eredményeit – a következő évszázad egyik meghatározó tudományává válik, mivel alapvetően befolyásolja, átalakítja az életfeltételeket és magát az élővilágot (beleértve az emberi életet is). Az öröklés fizikai, kémiai lényegének feltárása, az élőlények reprodukciós sémájának felismerése, a genetikai beavatkozás tudományos alapjainak és a gyakorlati megvalósítás technológiájának kidolgozása forradalmi változást indított el a gyógyászatban, az élelmiszer-termelésben és ugyanakkor, sajnos, nem lebecsülhető veszélyeket teremtett az ember számára.

A genetikai beavatkozás segítségével új, eddig nem ismert élőlények, elsősorban mikroorganizmusok hozhatók létre, amelyek ma már szabadalmaztathatók, és számos gyakorlati célra, például inzulintermelésre felhasználhatók. A génbázisok, génbankok létrehozásával kialakult a fajtanemesítés olyan tudományos alapokon nyugvó technológiája, amellyel a természetes egyensúlyi állapottól eltérő, specifikus tulajdonságú, nagy hatékonyságú fajták állíthatók elő, és iparszerű módszerekkel nagy mennyiségben termelhetők (tenyésztetők).

A mikrobiológia, különösen a génmanipulációs technikával kombinálva jelentős szerepet fog betölteni a táplálkozási célokat közvetve vagy esetleg közvetlenül szolgáló fehérjetermelés növelésében, és így a világméretű fehérjehiány enyhítésében. Új lehetőségeket kínál a mikrobiológia a talaj termőképességének fokozására, a talajlerő-utánpótlás és talajművelés energiaigényes módszereinek kiváltására.

A mi viszonyaink között különösen nagy jelentőségű a biotechnikai módszerek széles körű alkalmazása, mivel élen járó növénytermesztésünk és állattenyésztésünk hozamainak növelésében, gazdaságosságának fokozásában egyre inkább a genetikai és biotechnikai tartalékok kihasználására kell törekednünk.

6. A kozmosz megismerése és az űrkutatás eredményeinek gyakorlati hasznosítása

Történelmi fordulópont volt a tudomány történetében, hogy 1957-ben a szovjet kutatók olyan szerkezetet hoztak létre, amely kiszabadulhatott a Föld szorító mar-kából, sőt később arra is alkalmassá vált, hogy magát az embert is eljuttassa a világ-űrbe. Az űrkutatás a tudományos-technikai forradalom egyik legfontosabb hajtó-motorjává vált.

A világűr meghódításának már az első lépései is megkövetelték a kutatás és fej-lesztés, valamint az ipari tevékenység olyan komplexitását és szervezethez, amely-re korábban sohasem volt példa. Az atombomba előállításához létrehozott kom-plexitás messze elmaradt attól, amire az űrrepülés megvalósításához volt szükség. Nyilvánvaló, hogy a világűrbe való behatolást a rakéatechnika tette lehetővé, fej-lesztését katonai érdekek sarkallták. A kozmikus technika, amelynek része a raké-tatechnika, jelentős teljesítményeket követelt az anyagtudománytól, az elektroni-kától, a számítástechnikától, a mérés-technikától, a híradástechnikától, a kémia-tól, az orvosi technikától és ezzel nagymértékben hozzájárult a tudományos-technikai forradalom egész menetének meggyorsításához.

Az űrkutatás közvetett technikai hatásai mellett egyre inkább kibontakoznak azok a törekvések, amelyek szorgalmazzák az elért eredmények békés felhasználását földi célokra. Ma már nélkülözhetetlen az űrtechnika a távközlésben, a televíziózás-ban, az erőforrás-kutatásban, a meteorológiai szolgálat ellátásában, a növényi takaró és vízrendszer megfigyelésében, a geodéziai mérésekben, sőt, az űrállomások lehető-séget biztosítanak olyan különleges technológiák kifejlesztésére, amelyek a súlytalan-ság állapotát kihasználva, Földünkön soha elő nem állítható, sajátos tulajdon-ságú anyagok létrehozását eredményezik.

Az űrtechnikának köszönhető az is, hogy nagy sikereket ért el az emberiség a rendkívül nagy megbízhatósággal működő, bonyolult rendszerek létrehozásában. Ezekre a rendszerekre mindenütt szükség van, ahol a veszélyeztetettség nagy, ahol az emberek életéről van szó.

A főirányok felsorolása bizonyára nem teljes. Meg lehetne még említeni azokat a tudományos irányzatokat is, amelyek lényegében a műszaki-tudományos forra-dalom közvetlen vagy közvetett hatására indultak fejlődésnek, közülük is elsősor-ban a rendszerelméletet és a szervezéstudományt, de messze vezetne, ha ezekre a kérdésekre is kitérnék.

III. A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM GLOBÁLIS JELLEMZŐI ÉS HATÁSAI

A tudományos-technikai haladás konkrétabb társadalmi-gazdasági hatásainak tár-gyalása előtt szükséges rámutatnunk a tudományos-technikai forradalom néhány olyan globális konzekvenciájára, amelyek többé-kevésbé invariánsak az egyes or-szágok társadalmi szerkezetével szemben. Arról van ugyanis szó, hogy a tudomá-nyos-technikai forradalom eredményeképpen az egész Földre kiterjedő hatások olyan sorozata bontakozott ki, amelyek az egész emberiség sorsát érintik. Ezek közül csu-pán néhány lényeges hatás felsorolására szorítkozom.

Talán magunk is megdöbbenünk, amikor felismerjük, hogy a fejlett kommuni-kációs technika (közlekedés, szállítás, hírközlés stb.) az egész Földre kiterjedő lát-ható és láthatatlan hálózaton keresztül összekapcsolja és a távolsági korlátoktól

csaknem függetlenül kölcsönhatásba hozza a legkülönbözőbb embercsoportokat, országokat és társadalmakat. Ennek hatására lecsökken a különböző katonai, gazdasági eseményekre való reagálás ideje, felerősödik a világ érzékenysége, megnő az instabilitás kialakulásának lehetősége. Bárhol bármi is történik a világon, ma már szinte mindenki azonnal tudomást szerezhet arról, és a történésekre így vagy úgy reagálhat. A fejlett kommunikációs technika, amely a tudományos-technikai forradalom szülötte, olyan „idegrendszerrel” látta el Földünket, amelyben az ingerület-vezetés gyorsabb lehet, mint a kontroll.

A másik nagy jelentőségű globális hatás abból adódik, hogy a fejlett haditechnika minőségileg új helyzetet hozott létre a nagy hatósugarú, lényegében az egész Földre kiterjedő fegyverzetrendszer kiépítésével és állandó korszerűsítésével. Mivel a Föld bármely pontjáról annak bármely pontjára csapás mérhető, és mivel a pusztító hatás gyakorlatilag korlátlan lehet, az ember tulajdonképpen létrehozta a globális önpusztítás potenciális lehetőségét. Az egymással szemben álló fegyverzetrendszerek csak a biztonság azonos szintjén kompenzálják egymást, azonban az egyensúly instabilis, mivel bármelyik erő megváltozása egyensúly-felborulást eredményezhet. Felesleges volna tagadni, hogy ez az állapot is összefügg a tudományos-technikai forradalom eredményeivel.

Nemigen szoktak beszélni a tudományos-technikai haladás azon globális jellemzőjéről, amely azt mutatja, hogy a fejlődés a Föld különböző régiói között egyre inkább tarthatatlan egyenlőtlenségeket hoz létre. A tudományos-technikai haladás egyes, főként kedvezőtlen hatásaiban ugyan globális, de tényleges megvalósulásában és hasznosságában erősen lokális folyamat. A tudományos-technikai forradalom eddigi menete nem csökkentette, hanem növelte a fejlett ipari országok és a fejlődő szegény országok közötti gazdasági különbségeket.

A tudományos-technikai haladással párhuzamosan a természeti erőforrások gyorsan növekvő, sokszor meggondolatlan igénybevétele maga után vonja, hogy hiány keletkezik elsősorban a meg nem újuló erőforrásokban, a primer energiahordozókban, de más fontos nyersanyagokban is. A kialakult és a várható hiány előtérbe állítja a tudományos-technikai forradalom azon globális funkcióját, amely a gazdasági növekedés és fékezés racionális egyensúlyát, a technikai fejlődés járulékos és mellékhatásainak, valamint környezetkárosító konzekvenciáinak mérséklését hivatott szolgálni.

Végül, de nem utolsósorban a tudományos-technikai haladás globális hatásainak megítélésénél szembe kell nézni a Föld népességének további növekedéséből adódó nehézségekkel, különösen azzal, hogy a növekedés azokban a régiókban megy végbe, amelyek társadalmilag, gazdaságilag, és így a tudományos-technikai haladás állapotát tekintve is a legelmaradottabbak. A népességnövekedés régiók szerinti erős különbözősége tovább fokozza a gazdasági fejlődésben meglévő egyenlőtlenséget, a polarizációt, az élelmiszerhiányt stb. Az élelmiszerhiány mérséklése a tudomány és a technika egyik alapvető feladata, azonban a hiány mérséklésében a népességszaporodás lefékezése legalább olyan fontos tényezőnek számít, mint magának az élelmiszer-termelésnek a fokozása.

IV. A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI HALADÁS KAPCSOLATA

A tudományos-technikai haladás és a társadalmi-gazdasági fejlődés között meg-levő sokrétű és erős kölcsönhatásról vastag köteteket írtak össze. Ebben az előadás-ban nem foglalkozhatom a különféle elméletek és elgondolások részletes bemuta-tásával, hanem csak arra szorítkozhatom, hogy néhány jellegzetes vonásra és tör-vényszerűsége rámutassak.

Gyakran felmerül a kérdés, hogy lehet-e tudományos-technikai haladás gazda-sági hatásait számokkal kifejezni. Mivel ezek a hatások általában közvetettek és időben késleltetettek, tisztán számszerű indikátorokkal aligha lehet jellemezni a gazdasági hatásokat. Szükség van a jelenségek analitikus vizsgálatára is, amely a számszerű indikátorok figyelembevételével lehetőséget nyújt azoknak a legérzéke-nyebb pontoknak a megtalálására, amelyeken keresztül a tudományos-technikai ha-ladás a gazdasági-társadalmi folyamatokat döntően képes befolyásolni.

A tudományos-technikai haladás hatásainak gazdasági hasznossága természetesen nemcsak a társadalmi munkaráfördítés csökkenésében, az eleven és holt munka megtakarításában jelenik meg, hanem abban is, hogy eredményeinek felhasználásával új használati érték állítható elő, amely régi szükségleteket új módon elégít ki, vagy új szükségleteket teremt, és főként abban, hogy létrehozza a társadalmi jólét és a munka jobb feltételeit. A tudományos-technikai haladás konzekvenciái a gaz-daságban tehát sokkal mélyebbek a közvetlen termelési hatásoknál. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a tudományos-technikai haladás eredményeképpen

- átértékelődnek a munkaráfördítési szükségletek;
- ellentmondások, feszültségek keletkeznek a hagyományos ágazati tagozódás-ban;

- háttérbe szorul a „végtermék szemlélet”, megnő a kooperációk szerepe;
- megváltozik a munka jellege, nő a munka technikai felszereltsége, intellektua-lizálódik a fizikai munka, eltolódik a közvetett és a közvetlen munka, a szellemi és a fizikai munka aránya az előbbieik javára;

- a munka egyre kevésbé a termelési folyamatokba bezárt funkció, hanem a ter-melési folyamatok felépítőjeként (technológia), szabályozójaként jelenik meg.

Míndezeknek a hatásoknak eredményeképpen növekszik az emberi tényezők sze-repe, világosabban kirajzolódnak az érdekviszonyok és érdekösszeütközések. A tu-domományos-technikai haladás hatására módosulnak a fogyasztási szokások és átala-kul az életmód. Ebben nagy szerepet játszik az új technika erőteljes behatolása a lakosság szükségleteit kielégítő tartós fogyasztási cikkekbe. Nélkülözhetetlen ve-léjárója a tudományos-technikai haladásnak a szolgáltatás és az infrastrukturális ellá-tottság iránti igények növekedése. Megkülönböztetett szerepet kap a környezetvé-delem, a biztonságtechnika és a munkavédelem.

Végegredményben a tudományos-technikai haladás eredményeképpen a tudomány az általános társadalmi tudás növelése révén a gazdasági fejlődés aktív tényezőjévé válik, vagy ahogy mondani szokás, közvetlen termelőerővé válik.

A tudományos-technikai haladás ezen jellegzetességeinek kibontakozása erőtel-jesen függ a gazdaság mindenkori állapotától, fejlődéstörvényeitől, a társadalmi-politikai viszonyoktól. Amikor például a gazdaság egyensúlyának helyreállítása az alapvető követelmény, akkor a műszaki-tudományos haladás elsődleges funk-ciója nem a gazdaság növekedésének eröltetése, hanem sokkal inkább a minőségi fejlődéssel egybekapcsolt dinamikus struktúramódosulások elősegítése. Egyébként

a tudományos-technikai haladás olyan megújulási folyamatokban megy végbe, amelyek ugyan egyensúlyi állapotokat bontanak meg, összességükben azonban mégis a gazdaság makroegyensúlyát szolgálják.

Aligha lehet túlzásnak tekinteni, amikor azt mondjuk, hogy a tudományos-technikai haladás gazdasági és társadalmi hatásait alapvetően az innovációs tevékenység váltja ki, amelynek segítségével végbemegy a tudományos-technikai eredmények gazdasági-társadalmi elsajátítása. Az utóbbi időben sok szó esik az innovációról, ezt a fogalmat a legkülönbözőbb összefüggésekben kezdik alkalmazni, és félő, hogy ez a „népszerűsítés” eltereli a figyelmet az innováció igazi lényegéről.

Az innováció régi fogalom, J. A. Schumpeter már 1912-ben beszélt az innovációról *A gazdasági fejlődés elmélete* című művében. Azóta nagyon sokan, a legkülönbözőbb megközelítésben vizsgálták a gazdaságban (és a társadalomban) végbemenő innovációs folyamatokat. Hasznosnak vélem, ha röviden áttekintjük e fogalom tartalmi jegyeit.

Szűkebb értelemben innováción a gyártmány és gyártás (a termékek és technológia) olyan minőségi fejlesztését értjük, amely gazdasági hasznot hozó újszerűségek létrehozását eredményezi. Ez a minőségi fejlesztés egyidejűleg hatja át a kutatás, fejlesztés, termelés és fogyasztás szféráit, és így az innováció mint összekötő, kölcsönhatásokat közvetítő folyamat jelenik meg, amelynek hatásai a kutatás-fejlesztés-termelés-értékesítés láncolat valamennyi láncszemében érezhetők.

Az innováció azonban valójában nemcsak a gazdasági célú műszaki innovációt, hanem a tágabb értelemben vett társadalmi innovációt is magában foglalja. A társadalmi innovációs képesség színvonala döntően befolyásolja a gazdasági célú innovációk sikerét. Mind a politika, mind az általános és szakmai kultúra, mind pedig az oktatási rendszer erőteljes hatást gyakorol az egyének, csoportok, szervezetek vállalkozói magatartására és innovációs képességére.

Ha megvizsgáljuk a gazdasági célú innovációs tevékenység időbeli lefolyását, akkor a következő főbb szakaszokat ismerhetjük fel:

- a felfedezés szakaszát, amely a lehetőség felismerését, a tudományos-technikai alapok feltárását jelenti;
- a megvalósítás szakaszát, amely a termelés és értékesítés szférájában játszódik le;
- a terjedés szakaszát, amely a megvalósítás határainak kitérülését, a folyamat internacionalizálódását foglalja magában, és végül
- az elhalás szakaszát, hiszen minden új ismeret gazdasági hasznossága véges időtartamú.

Az innováció hajtóereje a társadalmi szükségletek gazdaságos kielégítése, és nyilvánvaló, hogy a szükségletek közvetítésében döntő szerepe van a piacnak, amelynek feltárásában és alakításában hatékony tényezőként vesz részt az innovációs folyamat szervező láncszeme, a marketing tevékenység. Az innováció megvalósítását, elterjedését és tulajdonképpen hasznos élettartamát az alapul szolgáló műszaki felismerés minősége mellett lényegében a marketing tevékenység határozza meg.

Az innováció húzóerői különböző eredetűek. A társadalmi haladás előmozdítását, az életkörülmények és életvitel javítását, a gazdaságos termelést, a termelőeszközök hatékony kihasználását, a honvédelem fejlesztését szolgáló tevékenységek mint külső erők jelennek meg. A konkrét innovációs tevékenységen belül ható objektív és szubjektív erők az ún. belső erők, amelyek összjátéka elősegítheti, de ugyanakkor fékezheti is magát az innovációs tevékenységet. Tulajdonképpen a tudományos-technikai eredmények hasznosítása, az innováció akkor válik a termelő,

értékesítő szervezet „saját érdekévé”, ha a szervezet gazdasági stabilitását, rentabilitását jobban veszélyezteti az élenjáró színvonalától való elmaradás, mint az innováció megvalósításával járó kockázat és a szubjektív tényezőkben jelentkező belső feszültség. Ezért minden innovációs folyamatban a húzó- és fékezőerők együttes jelenlétével kell számolnunk.

Meghatározó szerepe van az innovációs folyamat megkönnyítésében vagy megnehezítésében annak a közegnek, amelyben az innovációs folyamat végbemegy. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az innováció kibontakozásának fontos előfeltétele a társadalom tervezési, szabályozási, döntési, irányítási, képzési, továbbá intézményi szervezeti rendszerének és érdekviszonyainak állandó korszerűsítése. Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy az innováció megsérti a termelési, intézményi rendszer stabilitását, szembekerül a meglévő struktúra és önmozgás tehetetlenségével, ezért megvalósítása törvényszerűen ellenállásba ütközik. Ebben az ellenállásban szerepe van az olyan magatartásnak is, amely nem akarja felismerni az egyes szakmák „társadalmi-presztízsének” csökkenését, a tudás elavulását. Mindez azt jelenti, hogy az innováció konfliktusok forrása lehet, és – ha a társadalom konfliktustűrő képessége kicsi, vagy ha a termelő-értékesítő szervezet és az irányítás jobban érdekelt a konfliktus-elhárításban, mint az innováció megvalósításában – akkor a struktúra-átalakítás lelassul és a konvencionális, nem hatékony tevékenység stabilizálódik.

Figyelemre méltó tapasztalat, hogy a termelő-értékesítő szervezetek nagyságának és centralizáltságának növekedésével általában csökken a változásra való készség. Ez gazdasági tényezők mellett (például monopolhelyzet) a szervezetek hierarchikus felépítéséből adódó sajátosságokkal is magyarázható. Az innovációkkal kapcsolatos változások a szervezeten belül kialakult hatalmi viszonyok módosulását eredményezhetik, s a meglévő befolyás elvesztésétől való félelem ellenállást vált ki a változtatásokkal szemben. Az ellenállás annál nagyobb, minél több szervezeti alegység közreműködésére van szükség a változás realizálásához. Az is nyilvánvaló, hogy a nagy szervezetek kialakítják azokat a szabályokat, amelyek a kívánatos magatartási és eljárási formákat rögzítik. A szabályok korábbi, meglévő tapasztalatokon alapulnak, s ezért a kialakult gyakorlattól eltérő megoldások alkalmazásának nem kedveznek.

Mindezek a jelenségek arra hívják fel a figyelmet, hogy az innovációk kibontakozásának számos olyan feltétele van, amelyek nem műszaki-gazdasági természetűek. A hazai gazdaságirányítás korszerűsítésében nagy gondot kell fordítani az innováció társadalmi és szervezeti tényezőire, mert csak így segíthetjük elő a tudományos-technikai haladás eredményeinek társadalmi elsajátítását.

V. A TÁRSADALMI RENDSZEREK ÉS A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM ÖSSZEFÜGGÉSEI

A kapitalista társadalomban a tudományos-technikai forradalom hajtóerői között meghatározó szerepet tölt be a nagyobb profitért való verseny; továbbá a hadiipari komplexum érdekeinek szolgálata, a katonai erőfölényre való törekvés; valamint a nemzetközi kizsákmányolás és újgyarmatosítás fokozása a technológiai rés növelésével; tehát mindazok a törekvések, amelyek a tőkés termelési és elosztási viszonyok relatív stabilizációját hivatottak szolgálni. Ezt támogatják azok a filozófiai (ideológiai) irányzatok, amelyek a tudományos-technikai forradalom hatásaira hivatkozva ki akarják rekeszteni a világnézeti kérdéseket a filozófiából. Ezen az alapon

különbéle szcientista orientációjú elméletek alakultak ki, mint például a posztindusztriális és a technokratikus társadalom elmélete. Ezekben az elméletekben a tudomány és a technika fejlesztése a társadalmi haladás kizárólagos feltételeként jelenik meg, és megfogalmazást nyer a szemben álló társadalmi rendszerek konvergenciájának szükségserűsége. Az ilyenfajta koncepciók – bár a „dezideologizálódás” ismert doktrínája jegyében keletkeztek – alapvetően az uralkodó bürokratikus felső rétegeknek, az ipar úgynevezett kapitányainak érdekeit fejezik ki, akik a tudományt és a technikát irányítják és fejlődését a tőke érdekeinek rendelik alá. Ezen álláspont hívei szerint az ideológiának nem szabad beleavatkoznia a tudomány tevékenységébe.

Ugyanakkor az a tény, hogy a tudomány és a technika fejlődése a kapitalizmus viszonyai között örökösén katasztrofális következményekre utal, azt mutatja, hogy a tudományos haladás menetét lehetetlen csak a szaktudományokra támaszkodva szabályozni, s felveti azt a gondolatot, hogy humanitárius, etikai megfontolásokból szükség van a tudomány morális „megfékezésére”. Így azután a szcientista orientációjú filozófia által teremtett ideológiai űrt nyomban kitölti a tudományos tudat ellentéte: a modern irracionizmus, amely az antiszcientista elméletek egész sorában nyilvánul meg.

A tudományos-technikai forradalom hatásai a kapitalista társadalomban kiváltják a félelem, a bizonytalanság, a tehetetlenség és a levertség tömeghangulatát. A társadalmi manipuláció eszközeinek felelőtlen alkalmazása ezt a hangulatot nemegyszer hisztérikus magatartássá formálja, és megnyitja az utat a különféle vallásos, irracionalista világnézetek számára is. Ezek között vezető helyet foglal el a modern antropológiai irányzat, amely fáradhatatlanul hangsúlyozza a belső világ értékeit és egyediségét, tiltakozik a társadalmi fejlődés spontán és anonim erőinek való kiszolgáltatottság ellen.

Végeredményben a kapitalista társadalmi viszonyok között a tudományos-technikai haladás az ellentmondások egész sorát hozza létre, azonban ennek ellenére el kell ismerni, hogy kibontakozását a kapitalista társadalmi rendszer nem teszi lehetetlenné, és az anyagi termelés fejlesztésében hatásai jelentősek lehetnek.

A szocialista társadalomban a tudományos-technikai haladás távlati összekapcsolódnak az emberiség történelmi céljainak általános perspektíváival, a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet folyamataival. A szocialista forradalom teszi lehetővé, hogy a tudományos-technikai haladás a kizsákmányolás alól felszabadult ember szolgálatába szegődjön.

A szocializmusban átalakulnak a tudományos-technikai forradalom hajtóerői. A legfontosabb ösztönzők a szocialista társadalom lényegéből következnek, és azt a célt szolgálják, hogy egyesíteni lehessen a tudományos-technikai haladást a szocializmus előnyeivel. Ilyen módon a társadalom szükségleteinek egyre javuló kielégítése, az ember képességeinek sokoldalú fejlesztése, a harmonikus, boldog és kultúrált élet feltételeinek biztosítása, a szocializmus pozícióinak erősítése a békés egymás mellett élés körülményei között folyó gazdasági és ideológiai harcban, valamint a világbéke megvédelmzése és végső soron a fejlett szocialista, kommunista társadalom megvalósítása azok a hajtóerők, amelyek megszabják a tudományos-technikai forradalom alapvető orientációját. A tudomány valódi felvirágzása csak a szocialista társadalomban lehetséges, amelyben a tudomány minden eredménye, a kultúra minden vívmánya a nép közkincsévé válik. A tudományos-technikai haladás eredményeinek hasznosítása a szocializmusban és a kapitalizmusban más-más elvekre tá-

maszkodik. A kapitalizmusban addig hasznos gazdaságilag az új technika alkalmazása, amíg az általa helyettesített munkaerő áránál olcsóbb az új technika. Ezzel szemben a szocializmusban az új technika alkalmazásának célszerűségét meghatározó gazdasági határt az új technika létrehozásához szükséges és az általa helyettesített munka összmennyiségei közötti különbség jelöli ki. Világosan látni kell azonban, hogy a tudományos-technikai haladás eredményeinek társadalmi elsajátítását a szocialista társadalomban is fékezhetik a különböző eredetű lokális érdekek és azok a hatások, amelyek a tervezés, szabályozás és irányítás hibáiból, a szervezeti és szerkezeti konzervativizmusból, a szükségletek nem megfelelő közvetítéséből, az állandó megújulással szembeni ellenállásból adódnak. Jelentős politikai feladat ezeknek a fékező tényezőknek a visszaszorítása, a szocialista vállalkozói kedv, az újat teremtő alkotó munka hatékony támogatása.

Indokolt végül röviden megvizsgálni a tudományos-technikai haladás funkcióit a fejlődő országokban, annál is inkább, mert gyakran találkozni olyan illúziókkal, amelyek valamiféle csodaszernek tekintik a tudományt és a technológiát a fejlődő országok – sajnos növekvő – gazdasági elmaradottságának leküzdésében. Maguk a fejlődő országok is gyakran hangoztatják, hogy a fejlett országok erkölcsi kötelessége ellenszolgáltatás nélkül átadni a tudományos és technológiai eredményeket a gyengén fejlett országoknak, és azt remélik, hogy ez hatásos gyógyír lehet gazdasági bajaik orvoslására. Az igazság azonban az, hogy a tudomány eredményeinek hasznosítása, a technológiai fejlődés megvalósítása nem csupán, sőt elsősorban nem a tudományos és technológiai eredmények megszerzésétől, birtoklásától függ, hanem attól a társadalmi-gazdasági közegtől, amelyben a tudománynak és technológiának hatnia kell, amelyben a termelőerők fejlődését szolgáló tudatos cselekvés létrehozza, megteremti az új behatolásának feltételeit. Csak ott tud gyökeret verni a tudomány, ahol objektíve szükség van rá, és ahol ez a szükség megteremti, kikényszeríti a behatolás és befogadás feltételeit. A tudomány és technológia társadalmi-gazdasági hatásai nem érvényesülhetnek, ha nincsenek jól képzett szakemberek, ha a szellemi infrastruktúra fejletlen. Ezért kiemelkedően fontosnak kell tekinteni a széles tömegekre kiterjedő oktatást, a műveltségi szint emelését. A fejlődés feltétele és egyben mozgató ereje a nemzeti sajátosságokat megőrző kulturális haladás, amely viszont csak bizonyos gazdasági színvonal elérése után erősödhet fel. Úgy tűnik, hogy a fejlődő országokban a tudományos-technikai haladás elsődleges funkcióit a munkaerő általános műveltségi színvonalának és szakképzettségének növelésében, továbbá a természeti erőforrások felkutatásában és ésszerű hasznosításában, az élelmiszertermelés fejlesztésében, az élömunka bővülő hasznosításában, valamint a tervezés, a termelés és elosztás megszervezésében és végül, de nem utolsósorban a társadalmi viszonyok körültekintő alakításában lehet megjelölni. A fejlődő országok együttműködése a szocialista országokkal elősegíti ezen funkciók kibontakozását.

A tudományos-technikai haladás az emberiség történelmének sok reménnyel és aggodalommal telített nagy horderejű társadalmi folyamata, amely előidézi a tudománynak és a technikának, kapcsolataiknak és funkcióiknak gyökeres átalakulását, amely egyetemes fordulathoz vezet a társadalom termelőerőinek szerkezetében és dinamikájában abban az értelemben, hogy a tudomány behatol a termelés minden alkotórészébe, átalakítja az ember dologi életfeltételeit és előkészíti a társadalom szocialista átalakulásának, a kommunizmushoz vezető útnak anyagi-műszaki és szellemi előfeltételeit. A tudományos-technikai haladás a szocializmusban teljes mértékben a nép érdekeinek, szellemi és anyagi igényei kielégítésének szolgálatába szegődik és közreműködésével megvalósul az ember valódi felszabadulása.

HOÓS JÁNOS

A tudományos-technikai haladás és a magyar népgazdaság fejlődése

I

A fejlett országokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a tudományos-technikai haladás, a természeti erőforrások és a gazdasági fejlődés között igen szoros és egymásra kölcsönösen ható kapcsolatok alakultak ki. A magyar gazdaság a tudományos kutatás, a műszaki fejlődés tekintetében a legtöbb területen ún. utánfejlődő, követő jellegű, így a tudományos-technikai haladás terén is viszonylag alacsonyabb ütemű fejlődésre van lehetőség.

Az utóbbi 10–15 évben a tudományos-technikai haladás meggyorsítására nagy erőfeszítéseket tettünk. A kutatás-fejlesztési ráfordítások relatív nagysága a nemzeti jövedelem százalékában a hatvanas évtizedben mintegy 1,8–2,0 százalék volt, a hetvenes évtizedben már eléri a 3,0–3,4 százalékot. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a ráfordítások nem minden területen hozták meg a kívánt eredményeket.

A hatvanas években felgyorsult tudományos és műszaki fejlődés folyamata az egész hetvenes évtizedben éreztette hatását. Ennek eredményeként *gazdaságunk műszaki színvonala* a nemzetközi mezőnyben jó közepes szintet ért el; elmaradottságunk a fejlett tőkésországokhoz képest a műszaki színvonalban kisebb, mint a munka termelékenységében.

A műszaki színvonalra jellemző mutatók gyors ütemben javultak. Fokozott mértékben nőtt az energiatermelés (az 1960. évinek több mint két és félszeresére) és struktúrája megközelítette a fejlett tőkésországokét. Bár az egységnyi termékre vagy szolgáltatásra jutó fajlagos energiafogyasztás a termelés fejlettségi színvonalához képest magas, de a nagy energiafogyasztó ágazatoknál (villamos energia, műtrágyagyártás, kohászat stb.) általában fajlagos csökkenés tapasztalható.

Nőtt és korszerűsödött a gépállomány, fokozódott az automatizálás, megkezdődött az elektronika behatolása a termelésbe, elterjedt a kemizálás. Az iparban a fizikai dolgozóknak több mint a fele gépek mellett dolgozik és több mint egynegyede csak gépesített munkát végez; az egy munkásra jutó gépérték 15 év alatt mintegy 70 százalékkal növekedett; az ipar gépállományának majdnem fele el van látva valamilyen automatikus működést eredményező felszereléssel és 9 százaléka automatizált; a mezőgazdaságban az elmúlt 7 évben a vonóerő 60 százalékkal, az öntözés 20 százalékkal nőtt.

Nagyobb mértékben vettünk át magasabb színvonalú technikát a fejlett országokból (az elmúlt 7 év alatt a megvásárolt licencek száma kétszeresére emelkedett).

A hazai tudományos alap- és alkalmazott kutatás komoly eredményeket mutatott fel. Így például a növénytermesztésben és az állattenyésztésben a hibridek kutatásá-

nak eredményei alapján a termés hozamok nagyfokú növekedését érték el; a gyógyszer- és biológiai kutatások – bár még nem minden területen adnak gyakorlati bevezetésre alkalmas gyártmányokat – eddigi sikerei mégis biztatóak (például a proztaglandin, a növényvédőszer hatóanyagok, a rákkutatás stb. terén).

Az elmúlt években fokozatosan nőtt a dolgozók iskolázottsága, szakképzettsége, és jelentős az előrelépés a munkahelyi specializáció terén is. Míg 1960-ban az iparban a fizikai dolgozók 23 százaléka volt szakmunkás, 1980-ban 43 százaléka.

Átalakult az export szerkezete, az ipari termékek exportja nagyobb arányúvá vált. Az utolsó három évben a tőkés gépkivitel is emelkedik. Magyarország részesedése a világexportban 40 év alatt nem változott (6,6 ezrelék), de a tőkés kivitelben az iparcikkek részaránya állandóan nő, az utolsó 9 év alatt 36 százalékról 57 százalékra emelkedett.

II

A tudományos-technikai haladás kétségtelenül jelentős eredményei mellett azonban nem sikerült megfelelő mértékben kiküszöbölni a műszaki színvonal változásával együtt járó egyenlőtlenségeket, a fejlesztések nyomán létrejött aránytalanságokat, valamint a fejlesztések és ezek népgazdasági hasznosíthatósága közötti ellentmondásokat.

A műszaki fejlesztés eredményeinek felhasználása során sokféle nehézséggel kell számolni.

Alapvető probléma, hogy termelésünk túlzottan diverzifikált, a nálunk nagyobb és fejlettebb országok sem tudnak működtetni hozzánk hasonlóan széles termelési spektrumot. A háttérparaj fejtlenlége, a mozgékonyabb kis- és középüzemek csekély száma és alacsony színvonalú felszereltsége, valamint a szerződési fejelem gyengeségei miatt nem alakulhatott ki kellően hatékony belföldi kooperáció. A nagyvállalatok termelésük zavartalansága érdekében a „kapun belüli” háttérparaj megteremtésére fordították eszközeik egy részét. Ez még inkább nehezítette a fejlettebb technika gyorsabb átvételét.

A termelés túlzottan széles spektruma következtében az export termék koncentrációjának foka alacsonynak minősíthető. A fejlett tőkésországok forgalmában a magyar részesedés például a szalámpiacon 5 százalék, az izzólámpánál 3 százalék, a húskonzerveknél 2 százalék, a gyógyszerceknél a korábbi 0,5 százalékról 0,3 százalékra csökkent. Hasonló a helyzet a tv-készülékek piacán is: 0,8 százalékról 0,5 százalékra esett vissza a magyar részesedés. A gépipari kivitelben közrejátszik a piacfenntartás ráfizetéses helyzete: ugyanis a szervizek fenntartása költséges, ezek nélkül viszont a kereslet elégtelen.

Az új technika többnyire „rarakódik” a régre és nem szorítja azt ki a megfelelő ütemben. A gazdasági szabályozó rendszer ezt lehetővé is teszi, és így sok vállalat a régi technika alkalmazásából „él”, ebből tartja el az új technikát. Ennek egyik következménye, hogy a gépállomány darabszámban túlméretezett. Ez a túlméretezettség „elfedi” az öreg gépek egy részét, és így a gépek statisztikai átlagéletkora elfogadhatónak tűnik. Ugyanakkor a vállalat nincsen rákényszerítve a technológia változtatására, így a belépő új technika hasznosítása (teljesítmény-kihasználása) gyakran a réginél rosszabb.

A műszaki fejlesztés egyik fő problémája a technikai fejlesztés irányítása, a hatékony működtetés megszervezése, vagyis a tudomány-technika-termelés ciklus optimális összhangjának megteremtése. A vállalati szervezés fejlettségi szintje országos

méretekben messze elmarad akár a géppark, akár a kibocsátott termékek korszerűségéhez képest. Ez erősen drágítja a termelést, rontja a technológiai fegyelmet, nagy szóródást okoz a termékek minőségében, akadályozza a versenyképes szállítási határidők vállalását, illetőleg betartását. Ebben különféle okok játszanak szerepet. Az általános termelési kultúra adott szintje, az első generációs nagyüzemi dolgozók nagy száma stb. mellett az is hozzájárul, hogy a korszerű technikához gyakran nem vásároljuk meg a rendszerszervezést, és saját erőből nem tudunk a problémával megbirkózni. Nehezíti a helyzetet az a szokás is, hogy többnyire előbb szerzik be a gépet és utána kezdik oktatni a szervezést. Így gyakran előbb döntenek a korszerű gépek beszerzéséről, és csak utána gondolkoznak azon, hogy milyen további kérdéseket vet fel az új gépek beállítása az adott termelési folyamatba. Ha az új gépet beállítják a régi technikán alapuló termelési folyamatba, ezzel megzavarják a rendszer működését.

Az egyes munkahelyek még mindig nem eléggé felszereltek egyszerű és egyben korszerű szerszámokkal, műszerekkel. Zavaró az is, hogy a szabványok jelentős része nem mindenben felel meg a korszerű követelményeknek.

A korábbi évekhez viszonyítva ugrásszerűen nőtt a műszaki haladásra, a korszerű technikára, a tudományos eredményekre vonatkozó információk mennyisége; jelentős a javulás abban is, hogy az információk naprakészek legyenek. A több információ hasznosításához azonban sokkal szervezettebb, céltudatosabb információ-áramlásra lenne szükség, és ma még probléma, hogy a licencek, a know-how-k beszerzése, alkalmazása gyakran ötletszerű, véletlenszerű ismereteken alapszik. Nem eléggé ismervén a kapcsolódó műszaki eredményeket, illetve azt a közeget, amelyben azokat máshol hasznosítják, az átvett eredmények legfeljebb (!) ugyanazt a hatékonyságjavulást hozzák, mint az átadónál (holott a japánok és mások példája azt mutatja, hogy az adaptáció keretében igen sok új tartalék tárható fel és hasznosítható). A műszaki fejlesztésben elért eredményeket gyengíti a nem kielégítő külpiaci tevékenység. A termelési és realizálási folyamat érdekeltiségi elkülönülése oda vezet, hogy a kívánatosnál kisebb a kockázatvállalás.

Nem alakult ki a kellő számú és színvonalú kooperáció a nemzetközi (tőkés) fejlesztési központokkal, holott a legfejlettebbekhez kapcsolódó alkatrészgyártási szerepkör is viszonylag kedvező lehetőséget teremtene mind a világgazdasági értékesítéshez, mind a modernebb technika gyors átvételéhez és továbbfejlesztéséhez.

Lényeges probléma az is, hogy a vállalati költségkeretben az élömunkát aláértékelik; ez drágává teszi az élömunka helyettesítését a korszerű technikával; a vállalatok nem érdekeltek az elavult állóeszközök selejtezésében.

III

A világgazdaság fejlődésében bekövetkezett korszakváltás hatásait nem lehet figyelmen kívül hagyni vagy „kikerülni”. Miután a világ műszaki fejlettségi színvonalala nagymértékben inhomogén, mint utánfejlődő országnak továbbra is szükségünk van a tudományos-műszaki fejlődés eddigi ütemére az elért színvonal megtartásához.

A fejlett országok műszaki színvonalát befolyásoló törekvéseket áttekintve a következő főirányok tartós érvényesülésével lehet számolni:

– új energiaforrások kutatása és fejlesztése, valamint a racionális energiafelhasználás sokoldalú elősegítése;

– a meg nem újuló nyersanyagok hatékony felhasználásának előmozdítása és az elhasznált anyagok regenerációjának gazdaságos megvalósítása;

– új, különleges szerkezeti tulajdonságú anyagok kutatása, előállítása és gyakorlati felhasználása;

– a felhasználói igények egyre differenciáltabb kielégítése, és az alkalmazott előgyártmányok, intermedierek, alkatrészek stb. szabványosítása, tipizálása révén ezek nagy tömegű, olcsó előállítása, valamint ezekhez a folyamatokhoz szükséges konstrukciók, belső munkamegosztás és munkaszervezés elterjesztése;

– az élőmunka felszabadítását, a munkafolyamatok gyorsítását, pontosabbá, megbízhatóbbá tételét segítő automatizálás, felhasználva a mikroelektronika, a számítástechnika új eszközeit;

– az élelmiszer-termelés fokozását szolgáló új módszerek és eljárások fejlesztése, az élelmiszer-termelés átalakítása stratégiai fontosságú tevékenységgé;

– a természeti kincsek és a környezet komplex védelme, a műszaki fejlődésre ható társadalmi és ökológiai tényezők fokozottabb figyelembevétele.

A tudományos-műszaki fejlődésnek ezek a nemzetközi tendenciái a hazai kutatás-fejlesztés számára iránymutató jellegűek. Ugyanakkor alapvető fontosságú a korszerű gyártmányoknak, termelési eljárásoknak, a tudomány eredményeinek minél gyorsabb és széles körű bevezetése, a beruházások és általában az anyagi erőforrások megfelelő koncentrálása, a célok és lehetőségek komplex áttekintése és összehangolása.

A termelési szerkezet korszerűsítése, a versenyképesség, a hatékonyság javítása célraorientált műszaki fejlesztési tevékenységet igényel. A kutatási témákat szelektálni kell – a tudományos vagy gazdasági szempontból meghaladott, vagy nem alapvető fontosságú kutatási témák támogatásának megszüntetésével –, mert különben az adott gazdasági helyzetben a kulcsfontosságú kutatási-fejlesztési tevékenységet hátráltatjuk.

Mindezek alapján a műszaki fejlesztésben is – sok más területhez hasonlóan – a bátor kezdeményezésnek és kockázatvállalásnak ésszerű takarékossgal kell párosulnia.

IV

Mivel a kutatás és a műszaki fejlesztés a gazdasági fejlődésre megkülönböztetett jelentőségű hatást gyakorol, ezért szükséges, adottságaink és eredményeink figyelembevételével pedig lehetséges is *a tudományos előrehaladás tervezése*. E sajátos területen a tervezés feladata azoknak az irányoknak a kiválasztása, ahol nagy valószínűséggel eredményesen haladhat előre a tudomány. Természetesen a tudomány tervezése speciális módszereket és megközelítést igényel. Így a népgazdasági tervezés egymásra épülő szintjei – a hosszú távú, a középtávú és az éves tervek – közül elsősorban a hosszú távra szóló népgazdasági terv alkalmas arra, hogy részletesen foglalkozzon a kutatás és műszaki fejlesztés legfontosabb területeivel. A középtávú népgazdasági terv kiemeli az adott időszakra vonatkozó teendőket, és megállapítja a rendelkezésre álló eszközöket, forrásokat.

A népgazdasági tervezésnek ezzel a rendszerével párhuzamos a tudománytervezés: 1972-ben kidolgoztuk az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervet – amely 1990-ig jelölte ki a legfontosabb célokat –, és jelenleg folyik az Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv kidolgozása, amelyben az öt évre szóló konkrét célokat és az eredmények bevezetésének feltételeit határozzuk meg.

A megfelelő szelekció után összeállításra kerülő Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv tartalmazza: a tudáspolitikai fő feladatait a tervidőszakban; a legfontosabb országos jelentőségű kutatási és fejlesztési feladatok felsorolását, beleértve a Központi Fejlesztési Programok (Komplex Programok) kutatási vonzatait, valamint a feladatok koordinációjáért és realizálásáért felelős szerveket és intézményeket, a már meglévő vagy a tervidőszakban realizálódó kiemelkedő fontosságú kutatási-fejlesztési eredményeket és ezek gyakorlati alkalmazásával kapcsolatos teendőket, a rendelkezésre álló anyagi erőforrások felosztását, továbbá a nemzetközi együttműködés fő területeit, beleértve a követendő licenzipolitikai elveket és a licencvásárlásokkal kapcsolatos feladatokat, valamint a kutatás-fejlesztés munkaerő-szükségletére, esetleges átcsoportosítására vonatkozó elképzeléseket.

Az előzőekből következően igen szoros az összefüggés a népgazdasági és a tudománytervezés között. Ennek megfelelően a tudománytervezésnek is alkalmazkodnia kell a VI. ötéves terv fokozottabban gazdaságpolitikai, nyitottabb jellegéhez: az a követelmény, hogy erősödjön tudáspolitikai jellege, határozottabban emelje ki a prioritásokat, tegye lehetővé, hogy a megszabott kereteken belül, a végrehajtás során, rugalmasan lehessen alkalmazkodni a változó körülményekhez.

V

A népgazdaság a VI. ötéves tervidőszakban a belföldön felhasználható nemzeti jövedelem mintegy 3 százalékát fordítja tudományos kutatásra és műszaki fejlesztésre. Ebből finanszírozható a kutató- és fejlesztőhálózat fenntartása, bővítése, korszerű eszközökkel való ellátása. A kutatás-fejlesztéshez szükséges pénzügyi eszközöket három forrásból biztosítják: a vállalatoknál képződő műszaki fejlesztési alapból, az állami költségvetésből és egyéb forrásokból (például különféle alapokból).

A finanszírozás és pénzügyi mechanizmus rendje azonban a forrásoktól eltérően többféle lehet (például önálló vállalati gazdálkodási rendszerben, saját bevételből, költségvetési bevételből, továbbá részben költségvetésből, részben saját tevékenységből szerzett bevételből), és differenciáltan alkalmazkodik a különböző kutatási területek sajátosságaihoz.

A műszaki fejlesztés ösztönzése, a termelés műszaki színvonalának emelése, a termékek és a gyártási eljárások korszerűsítése szorosan összefügg a népgazdaságban alkalmazott szabályozási, irányítási rendszerrel. Nincsen külön szabályozási rendszere a K+F szférának, hanem az általánosan érvényes rendszert kell megfelelően differenciálni és a sajátosságokhoz igazítani. Az a követelmény, hogy a népgazdasági szabályozási rendszer egésze olyan gazdasági környezetet teremtsen, amely kényszerítőleg hat a fejlesztési folyamatokra, a korszerű gyártmányszerkezet kialakítására, a műszaki színvonal általános emelésére. A vállalatoknál folyó műszaki fejlesztés ösztönzésében kiemelt szerepet játszik az árrendszer, a jövedelem- és fejlesztésszabályozás.

A kutatás-fejlesztés belső szabályozásának fontos része a különböző típusú kutatóintézetek jövedelemszabályozási rendszere. Az intézetek működésénél alapvetőnek tekintjük, hogy fő tevékenységük, fő feladatuk a műszaki fejlesztési célok megvalósítását szolgáló kutatás és az elért eredmények ipari hasznosításában való közreműködés. Ebből következően jövedelemszabályozásuk kiemelt célja, hogy a tevékenység kifejtése során önfenntartóak legyenek, de mind az intézeti, mind a személyi érdekeltségi rendszernek viszonylag alacsonyabb nyereségszint mellett is biztosítania kell a megfelelő működési feltételeket.

A költségvetési rendszerben gazdálkodó kutatóhelyek finanszírozása jelenleg általában nem kutatási feladatokhoz kötött, a felügyeleti szervek a kutatóhelyek fenntartásához, működéséhez bocsátják rendelkezésre az előirányzott eszközöket. Ez a feladattól független rendszer nem látszik alkalmasnak arra, hogy a kutatásokat a konkrét népgazdasági célok elérésére vagy más fontos tudományos feladat megvalósítására irányítsa. Ezért a jövőben itt is döntően a feladatfinanszírozásra kell áttérni.

A finanszírozási rendszer továbbfejlesztése során az anyagi erőforrásokat a legfontosabb feladatokra kell összpontosítani. El kell érni, hogy ne legyenek eltérő érdekeltégi viszonyok a vállalatyszerűen működő, a költségvetésből gazdálkodó önálló kutatóintézetek és az egyetemi kutatóhelyek között. A kutatási eredmények mielőbbi gyakorlati hasznosítása érdekében meg kell teremteni a kutatók és felhasználók kölcsönös érdekeltiségét. Vissza kell szorítani a kutatási ráfordítások indokolatlan növelésére irányuló törekvéseket, azt a nézetet, amely szerint új feladatokat csak a kutatói kapacitás bővítésével és pótlólagos ráfordításokkal lehet megoldani. (A bankszerű elbírálásnak és finanszírozásnak nagyobb szerepet kell adni.) Továbbá elő kell segíteni az egyes programok végrehajtására szerveződő céltársulások létrejöttét a kutatóhelyek és a vállalatok között.

A tervezett K+F forrásokat az intenzív és szelektív fejlesztés, a szigorú takarékoság jegyében úgy kell felhasználni, hogy azok járuljanak hozzá a VI. ötéves népgazdasági terv feladatainak megvalósításához, a VII. ötéves terv tudományos és műszaki megalapozásához. A pénzügyi szabályozás eszközeivel el kell érni, hogy a tervidőszakban képződő K+F források nagysága összhangban álljon a VI. ötéves népgazdasági terv erre vonatkozó előirányzatával. (Ezért a műszaki fejlesztési kulcsokat differenciáltan kell kialakítani, és a strukturapolitikai céloknak megfelelően, az exportképesség fokozása érdekében növelni kell a kutatásfejlesztés-igényes progresszív ágazatok MŰFA kulcsait.)

VI

A hazai kutatás-fejlesztési bázis jelenlegi struktúrája mintegy 30 éves fejlődés eredményeként jött létre. Ezt a struktúrát három – működési feltételeit és célrendszerét tekintve jelentős mértékben eltérő – intézményi alrendszer alkotja: a főhivatású kutatóintézetek, az egyetemi, főiskolai tanszékek, valamint a vállalatokon és más intézményeken belül tevékenykedő, kutatási-fejlesztési feladatokat ellátó szervezeti egységek.

A felszabadulás előtt hazánk nem rendelkezett számottevő kutatás-fejlesztési bázissal. Alapkutatás szinte kizárólag az egyetemi tanszékeken, alkalmazott kutatás és kísérleti fejlesztés pedig néhány nagy gyár laboratóriumában, illetve mezőgazdasági kísérleti telepen folyt; mintegy 20–25 kutatóintézet működött.

A felszabadulás után a kutatási bázis fejlesztése elsősorban a főhivatású (részben alapkutatást, részben alkalmazott kutatást és kísérleti fejlesztést végző) kutatóintézetek létesítése útján történt. Az ötvenes években több mint 30 természet- és társadalomtudományi kutatóintézet és mintegy 70 alkalmazott kutatást és kísérleti fejlesztést folytató intézet kezdte meg működését. Ebben az időszakban elsősorban a kutatói gárda nevelése és a tudományos kutatás anyagi-műszaki bázisának megteremtése volt a cél. A kutatóintézeti tevékenységet az állami költségvetésből finanszírozták, az intézetek kötött tervrendszerben működtek, terveiket a főhatóságok

hagyták jóvá. Az iparági kutatóintézetek feladata volt egy-egy ágazat kutatási-fejlesztési teendőinek ellátása.

A hatvanas években lassult az új kutatóintézetek létrehozásának üteme, és 1966-ra lényegében kialakult a jelenlegi kutatóintézeti hálózat. 1966 és 1978 között 18 új intézet alakult, az összevonások és vállalatba-olvasztások következtében azonban az intézetek száma gyakorlatilag nem változott.

A csökkenő növekedési ütem mellett a hangsúly áttevődött a kiépült kutatóintézeti bázis tevékenységének, személyi és tárgyi feltételeinek minőségi fejlesztésére. Ezt az igényt fogalmazták meg a Tudománypolitikai Irányelvek is, amelyek a hazai kutatási-fejlesztési bázis egészére nézve is az intenzív fejlesztés szükségességét és a fejlődés extenzív szakaszának lezárását sürgették.

A hatvanas évek második felében kibontakozó gazdasági fejlődés, az 1968-ban bevezetett új gazdaságirányítási mechanizmus, valamint a Tudománypolitikai Irányelvek hatására a hetvenes években jelentős mértékben módosult az országos kutatási-fejlesztési bázis tevékenysége. Változott a kutatás-fejlesztés finanszírozási forrásainak aránya: míg 1966-ban a műszaki fejlesztési alapból a ráfordítások 51 százalékát fedezték, a többi forrást az állami költségvetés adta, addig 1978-ban a ráfordítások 74 százaléka a műszaki fejlesztési alapból és a vállalati eredményből származott.

A hetvenes években a kutatás-fejlesztési bázis alakulásában – a szándék ellenére – kevéssé érvényesült a szelektív fejlődés, az ágazatok kutatás-fejlesztési ráfordításainak arányai kevéssé változtak. A gazdaság- és iparpolitika ebben az időszakban kevéssé fogalmazott meg olyan hosszú távú és nagy kutatásigényű feladatokat, amelyek a kutatóhálózat tevékenységét néhány főirányra koncentrálták volna, és amelyek alapján az egyes kutatási irányok fejlesztéséről vagy visszafejlesztéséről dönteni lehetett volna. A hetvenes évek végére alakultak ki azok a súlyponti kutatás-fejlesztési irányok, amelyek alapul szolgálhatnak a kutatási bázis differenciált fejlesztéséhez.

A kutatás-fejlesztési tevékenység piacra orientált továbbfejlesztése, a gyakorlati és gyorsan megvalósítható kutatási célok kijelölése, a vállalatok új iránti fogadókészségének erősítése olyan követelmények, amelyek szükségessé teszik a kutatóintézeti hálózat felülvizsgálatát és korszerűsítését.

Mind a kutatóintézeti, valamint a kutatás-fejlesztési bázison belül, mind pedig közöttük és a társadalmi környezetük között kismértékű és lassú az információk, az erőforrások és az emberek áramlása. A személyi minősítés hiánya hátrányosan hat mind a témaválasztásra, mind a tudományos teljesítményre.

A tudományos bázissal szemben megváltozott társadalmi igények jelentős mértékben módosították a kutatóintézeti tevékenység jellegét is. 1978-ig – 1967-hez képest – az alapkutatási témák számaránya mintegy 25 százalékkal csökkent, a fejlesztési témáké mintegy 30 százalékkal emelkedett. Az alapkutatások csökkenése azonban káros következményekkel is járhat, ezért – a szükséges szelekciót érvényesítve – ezen a területen is gondoskodni kell az alkalmazott és alapkutatások közötti megfelelő arány kialakításáról és fenntartásáról. A kutatóintézetekben a ténylegesen kutatásra-fejlesztésre fordított létszám és költség nem éri el az összes létszám és költség 60 százalékát. A költség mintegy 23 százalékát termelésre, 9 százalékát szolgáltatásra, további 10 százalékát pedig egyéb (adatgyűjtő, szervező, minősítő) tevékenységre fordítják. Több mint 20 kutatóintézetben a kutatási-fejlesztési tevékenység az intézeti kapacitás felét sem éri el. A tevékenység megváltozott jellege szükségessé teszi, hogy azok az intézetek, amelyekkel szemben elsősorban nem

kutatási-fejlesztési igényeket támasztunk, hanem meglévő tudományos eredmények bevezetésének elősegítését vagy más, közvetlenül hasznosított eredmények elérését szolgálják, kutatóintézetből vállalattá, illetve szolgáltató szervvé alakuljanak át.

A kutatóintézeti bázis teljesítménye a lehetőségekhez és igényekhez mérten nem megfelelő. Néhány jellemző adat: a kutatóintézetek mintegy felének (85 nem társadalomtudományi kutatóintézet közül 48 intézetnek) és a kutatók jelentős részének a nemzetközi tudomány szempontjaiból értékelhető eredménye egyszerűen nincs, a társadalomtudományi kutatóintézetekben írt könyvek 100 kutatóra vetített száma lényegesen alacsonyabb a társadalomtudományi kutatóhelyeken elért országos átlagnál (bár ebben szerepet játszik az egyetemeken készülő nagyszámú tankönyv is). 1967 és 1978 között a publikációs szám fajlagos értéke mintegy 30 százalékkal csökkent.

A kutatóintézetekben végzett, közvetlen gazdasági célra irányuló kutatási-fejlesztési tevékenység hatékonysága kicsi – bár ebben közrejátszik az ipar fogadókészségének alacsony szintje is. A műszaki kutatóintézetekben a találmányok fajlagos száma a műszaki kutatóhelyek átlagának 60 százaléka alatt marad. A létrehozott – sok esetben igen jelentős – tudományos eredmények hasznosulása vontatott. A gazdaság szemszögéből nézve a kutatóintézetek kevés hasznosított eredményt hoznak létre.

A bázis átalakítását az „oktatás–tudomány–termelés” rendszer egészének komplex elemzésére kell alapozni. El kell érni, hogy a különböző elemek közötti kapcsolatok egyre szorosabbak és sokrétűbbek legyenek. Nagymértékben megnő az oktatás jelentősége, hiszen a társadalmi újratermelésben a meghatározó szerep az alkotóképes, kezdeményező emberé. Ilyen szakembereket viszont csak olyan oktatási-nevelési rendszer képes kibocsátani, amely szervesen tartalmazza és felhasználja a tudományos kutatást. Egyrésztől ugyanis a felsőoktatásban csak a szakmáját alkotó módon művelő tudós képes megfelelő színvonalon oktatni, másrésztől pedig a kutatásnak igen nagy a szemlélet- és személyiségformáló ereje, így az pótolhatatlan a szakemberek képzésében.

Indokolt tehát szervezetiileg is eltüntetni azt az éles határt, amely sok diszciplináris kutatóintézet és a megfelelő egyetemek között megtalálható. A társadalom-és természettudományi kutatóintézetek meghatározott részét szervesen össze kell kapcsolni a felsőoktatással. Az intézeti és egyetemi tevékenység összekapcsolásának megfelelő szervezeti formáit még ki kell alakítani, és egyidejűleg meg kell állapítani az integráció ütemezését, az irányítás és ellenőrzés módjait.

A közvetlen gazdasági célra irányuló kutatás-fejlesztési tevékenységet folytató kutatóintézetek célrendszere nem illeszkedik a gazdaság igényeihez, tevékenységük nem eléggé „marketing szemléletű”. Ma már nyilvánvaló: rövid és hosszú távú gazdasági és társadalmi gondjaink megoldásának egyaránt feltétele, hogy a jelenleginél szervesebb kapcsolat alakuljon ki az ipar és a kutatás-fejlesztés között. Ennek egyik eszköze, hogy a főként kísérleti fejlesztést végző intézeteket egyértelműen a vállalati szférához kapcsoljuk, megteremtve a vállalat és a kutatás közös érdekeltiségét.

Az összekapcsolás végrehajtása során abból kell kiindulni, hogy a magyar ipar teljes termékspektrumát – még feltételezve annak jelentős szűkítését is – kizárólag a magyar tudomány nem újíthatja meg. Tudományos bázisunk csak néhány területen képes arra, hogy a célra irányuló alapkutatással kezdődő teljes innovációs láncot kiépítse. A tudományos tradíciókból, a gazdasági adottságaikból és a hosszú távú gazdaságpolitika követelményeiből adódóan néhány termelési kultúránál viszont megvalósítható, hogy az exportorientált termelést jelentős részben – bár nem ki-

zárólag – a hazai tudományos kutatásra alapozzuk. A kutató-fejlesztő tevékenység túlnyomó része azonban csak külföldi eredmények átvételét és továbbfejlesztését tűzheti céljául. Itt a makro-, valamint mezosztintú iparpolitikának és mindenekelőtt a vállalatpolitikának kell konkrétan meghatározni a kutatás-fejlesztést végző intézmény tevékenységét.

VII

A társadalmi-gazdasági előrehaladáshoz szükséges tudományos és műszaki ismeretek megszerzésének és a hazai kutatás továbbfejlesztésének egyaránt elengedhetetlen feltétele a *nemzetközi tudományos kapcsolatok továbbfejlesztése*, magasabb szintre emelése. Korszerű kutató-fejlesztő tevékenységet egyetlen ország sem képes megvalósítani szoros nemzetközi kapcsolatok nélkül; a hazai tudományos kutatásnak és műszaki fejlesztésnek a nemzetközi munkamegosztásból adódó előnyöket ki kell használnia.

A nemzetközi tudományos együttműködést a hazai kutató-fejlesztő tevékenység részeként kell tervezni. Fokozott figyelmet kell fordítani a szocialista, a fejlett tőkés és a fejlődő országokkal létrejött tudományos kapcsolatok jobb koordinálására. A nemzetközi tudományos kapcsolatok fejlesztésekor saját érdekeinknek és a partner ország érdekeinek megfelelően rugalmasan kell kezelni a céljaink eléréséhez leginkább alkalmas kapcsolati formákat; törekedni kell új, hatékony formák alkalmazására (például ideiglenes kutató kollektívák, nemzetközi társulások alakítása stb.) és a formális elemek csökkentésére. Szükség van arra is, hogy megteremtjük a váratlanul jelentkező problémákkal összefüggő kutatási és fejlesztési feladatokra való gyors reagálás készségét.

A nemzetközi tudományos kapcsolatok fejlesztésekor a következő legfontosabb szempontokat kell érvényesítenünk:

A nemzetközi tudományos kapcsolatok legyenek összhangban gazdaságpolitikai és külpolitikai céljainkkal, és sajátos lehetőségeikkel segítsék elő azok megvalósítását.

A nemzetközi tudományos együttműködés elsősorban az országos K+F feladatok – különösen az Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Tervbe felvételre kerülő programok – eredményes és idejében történő megoldását szolgálja. Kapcsolatainkat döntően azokon a területeken és országokkal fejlesszük, ahonnan a hazai kutatás-fejlesztési céljaink eléréséhez a leghatékonyabb hozzájárulás várható.

A nemzetközi tudományos együttműködés alapozza meg és segítse elő a gazdasági (termelési) kapcsolatok létrehozását és bővítését, különösen a gyártásszakosítás és a termelési kooperáció fejlesztését.

A nemzetközi tudományos kapcsolatok járuljanak hozzá a társadalmi-gazdasági fejlődéshez szükséges új tudományos és műszaki ismeretek, különösen pedig a termékszerkezet korszerűsítéséhez, segítsék ehhez licenck és know-how-k megszerzését.

A nemzetközi tudományos kapcsolatok segítsék elő a már hagyományokkal rendelkező magyar tudományos iskolák további fejlődését és újak létrehozását.

A tudományos és fejlesztési célú, rövid időtartamú tapasztalatcserék és hosszabb időtartamú kiküldetések (ösztöndíjak) mindenekelőtt a kiemelt kutatás-fejlesztési célok (programok) hatékony megvalósítását és a tudományos káderek továbbképzését szolgálják. A kiutazók (ösztöndíjasok) kiválasztása tegye lehetővé hazánk szakmai és erkölcsi szempontból egyaránt megfelelő képviselőitét.

A tudományos kutatók és egyetemi oktatók külföldi tudományos célú munkavállalását a jövőben célszerű azokra a szakterületekre koncentrálni, amelyeken a számunkra szükséges új tudományos és műszaki ismeretek, kutatási eredmények megszerzése főleg ily módon lehetséges, és szakembereink rendelkezésre álló létszáma és szakmai felkészültsége is kellő lehetőséget ad ehhez.

A szocialista országokkal való társadalomtudományi együttműködés terén a közös politikai célokból adódó feladataink kutatására, egymás tapasztalatainak jobb megismerésére, a szocialista társadalmi fejlődés törvényeinek feltárására kell törekedni, hozzájárulva a nemzetközi ideológiai harcban elfoglalt pozíciónk erősítéséhez.

MEGJELENT

HUSZÁR ISTVÁN

A PÁRT SZÖVETSÉGI POLITIKÁJÁRÓL

című előadása

Elhangzott az MSZMP KB Politikai
Akadémiáján

Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó megyei s kerületi kirendeltségein és a könyvesboltokban.

Tudományos-technikai haladás és a társadalmi fejlődés, különös tekintettel a munkásosztályra

Pál Lénárd elvtárs egyik végkövetkeztetéséhez csatlakozom: maga a tudományos-technikai forradalom is „alapvetően társadalmi folyamat”. Én is ezt tartom helyes szemléletmódnak: a tudományos-technikai haladás problémaköreit ilyen komplex, mindenoldalú megközelítésben kell értelmeznünk. E felfogás egyáltalán nem mond ellent a konkrétság szintén alapvető követelményének.

Először két olyan kérdést szeretnék vitára bocsátani, amiben tapasztalataim szerint az oktatás során, valamint a publicisztikában bizonyos zavar van.

a) Az oktatásban, illetve a propagandamunkában a TTF által kiváltott vagy kiváltható általános társadalomképet mutassuk-e be elsősorban (például a technika-termelés-munka jellemzői, illetve az ember és környezete változásait; a személyiség sokoldalú kibontakozását; az osztály nélküli társadalomról és annak önkormányzati rendszeréről vallott nézeteinket stb.), vagy pedig a TTF-fel kapcsolatos propagandánkban nagyobb súllyal beszéljünk a hozzá vezető útról, elentmondásos kibontakozásának mai folyamatairól, mégpedig nem is általában a világban, vagy a Szovjetunióban, vagy a fejlett tőkésországokban –, hanem nálunk, konkrétan Magyarországon.

A két kérdés természetesen összekapcsolódik, de ma nálunk a mai valóságunk előtérbe állítása látszik a főbb problémának.

b) Az oktatás, a propaganda számára markánsabban meg kell fogalmaznunk véleményünket arról, hogy hol tart ma hazánkban a TTF kibontakozása. Szerintem ma még erősen csak a küszöbén állunk: elhangzottak adatok, melyekből látható, hogy egyes területeken érvényre jutnak már jellemző vonásai, ugyanakkor naponta találkozunk negatív hatásaival is (például a környezeti ártalmak, a dehumanizáció stb.). Véleményem szerint nálunk a következőképpen jellemezhető a TTF kibontakozása: a hatvanas évek közepén, az intenzifikáció (a gazdasági mechanizmus reformja) jelezte „belépésének” kezdetét, de még évtizedek kellene ahhoz, hogy e folyamat átfogóan, „mindennapian” átszöje életünket. Azonban ma már teljeskörűen érvényes az a kötelességünk, hogy minden, a mára és a jövőre vonatkozó politikai és szakmai döntésben számba kell venni a tudományos-technikai haladás lehetőségeit, követelményeit és várható következményeit. A TTF-fel kapcsolatban is tegyünk mindent a maga helyére: más a feladat a kutatásban, a döntésben, a közoktatásban, a propagandában.

A tudományos-technikai haladással és azon belül TTF-programunkkal szorosan összefügg a fejlett szocializmus koncepció egy-két értelmezési kérdése is. 1975-ben a párt programnyilatkozata megfogalmazta, hogy célunk a fejlett szocializmus fel-

építése, s mintegy 15–20 éves időtartamra szóló folyamatokról beszéltünk. Ismeretes, hogy a számunkra rendkívül negatívan ható nemzetközi gazdasági hatások, illetve a belső gazdasági-strukturális problémák – amiket akkor még nem ismertünk és nem is ismerhettünk fel – a programban szereplő néhány számadat, illetve elképzelt folyamat konkrétságának a részbeni módosításához vezettek. Világos, hogy egy viszonylag hosszabb időszakra érvényes, korlátozottabb, lassult ütemű, az egyensúlybiztosítást és az életviszonyok megőrzését előtérbe állító gazdaságpolitika a szűkebben vett társadalmi folyamatokra is feltétlenül hatással van. A propagandánkban és az oktatásban „kissé” bizonytalanabb elméleti tétellé lett a „fejlett szocializmus” fogalom. Az jó, hogy lecsökkent a XI. kongresszust követő formális jelszódömping, de az már nem jó és jelez valamit, hogy a XII. kongresszus után néhány elvtársunk már azt számolgatta, hányszor is használták a dokumentumok a fejlett szocializmus kifejezést.

A tudományos-technikai haladás témakörének vitájánál ezt a kérdést is helyére kell tenni. Helyes, hogy a kutatók vitatkoznak a terminológiájáról, tartalmáról, történelmi helyéről stb., de a propaganda ne engedje egyszerűen politikai jelszóvá tenni, illetve értessük meg a valóságos tartalmát. A IX., a X., a XI. s most a XII. pártkongresszuson mi mindig ugyanazt értettük (terminológiában bárhogy is fogalmaztuk) a fejlett szocializmus fogalmán: a szocialista társadalom teljes felépítését, vagyis azt az időszakot, amikor eljutunk oda, hogy társadalmunk minden szférájában a szocializmusra jellemző vonások már teljességgel kibontakozhatnak és hatni tudnak. Ez a célkitűzésünk és az ennek megvalósítását szolgáló folyamatok nem változtak meg. Programnyilatkozatunk pedig ezt fogalmazta meg, nincs tehát szükség jelszóváltásra! Misztifikáció nélkül ismertessük meg tartalmát az oktatás során, őszintén megfogalmazva azt is, hogy a lassúbb, ellentmondásokkal és egyensúlyi problémákkal terhes gazdasági fejlődés korrigálhatja egyes elképzeléseink megvalósulási módját vagy idejét. (Például a szűkebben vett társadalmi folyamatainknál az egyenlőtlenségek leépülése, az esélyegyenlőség fokozására tervezett konkrét intézkedések feltehetően lelassulnak, s meglévő nemkívánatos különbségek megmevedhetnek stb.).

Ilyen körülmények között különös jelentőséget nyer a társadalompolitikában a prioritások kérdése, főleg a rövidebb és a hosszabb távú szociálpolitikai intézkedések vonatkozásában. Örömmel tapasztalhattuk, hogy több párt dokumentumban, és a szakszervezetek kongresszusának határozatában már konkrétan fogalmazódnak meg ezek a rangsorolások (például egészségügy, oktatás, idősek ellátása stb.), sőt az Akadémia Közgazdasági és Szociológiai Bizottsága már 2000-ig szóló fejlesztési prognózisokat bocsátott éppen a napokban belső vitára. Én élesen vitatkoznék mindazokkal, akik mostanában szembeállítják egymással a gazdaságpolitikát és szociálpolitikát: egyrészt azokkal, akik egyszerűen úgy kezelik, hogy a szociálpolitika – például az oktatásügy, egészségügy – valamiféle levonás a gazdaságilag mobilizálható eszközeinkből, másrészt azokkal, akik másik végletként azt képzelik, hogy csak politikai hozzáállás, döntés dolga bizonyos szociálpolitikai megoldások előtérbe vagy háttérbe állítása.

A tudományos-technikai haladás és a társadalmi fejlődés kapcsolatának kérdésénél kénytelenek vagyunk utalni – a már tapasztalt összekeverésük miatt is – arra az alaptételre, hogy a munkásosztály történelmileg is, ma is, a minőségileg magasabb, jobb, emberi életért küzd, amelyben a termelőerők, a gazdaság fejlődése csak eszköz. A gazdaság előtérbe állítása nem öncél, tehát nem valamilyen „politikai kurzus” következménye. Egyszerűen a gyakorlatban is igazolódik, hogy a szocializmusnak is – ma is, a jövőben is, sőt világmércével mérve is – az anyagi-technikai

bázisa a gazdaság, annak fejlettsége. A gazdaság helyzete és fejlődése ezért meghatározó jelentőségű a szocialista építőmunka egésze számára. Erre is mondanék egy konkrét példát, ami kapcsolatos a mai kérdéseinkkel: Mintegy tíz évvel ezelőtt jó konjunkturális gazdasági feltételek voltak számunkra a világban, és az elért eredményeink alapján a hetvenes évtized során hazánkban általában jellemző volt a tömegméretekben érvényesülő, dinamikus életszínvonal-növelés. Ugyanakkor – s ez empirikusan is bizonyítható – számos társadalmi különbség, egyenlőtlenség akkor is megtalálható volt társadalmunkban, s anyagilag értelmezve akkor is kimutatható volt egy „felső” és „alsó” decilis közötti viszonylag nagyméretű különbség; mégis az általános fejlődés, a gyakorlatilag minden család által komoly mértékben érzékelt életszínvonal-növekedés, a végbemenő jelentősebb életmódváltás miatt ezek nem váltak nagyobb társadalmi gondná. Sőt, egy érdekes vizsgálat szerint minden réteg jobbnak érezte saját helyzetét, mint ahogyan azt az adott rétegre vonatkozó szociológiai mutatók indokolták. Most viszont számolni kell azzal, hogy egy visszafogottabb gazdasági növekedésnél a meglévő társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek nemcsak megmerevedhetnek, hanem ki is éleződhetnek, konfliktus-forrásokká válhatnak. Sőt, ha előre akarunk lépni a tényleges teljesítmények szerinti, a munka szerinti elosztásban, még tudatosan is bővíteni fogjuk a differenciáció hatásait.

Természetesen az összefüggést meg is kell fordítani. A társadalmi folyamatok rendkívüli mértékben vissza is hatnak a gazdaság – s szélesebben értve a tudományos-technikai haladás – helyzetére, fejlődésére. Ha csak a már idézett adatokra utalok (például a munkásosztály szakképzettségéről, műveltségi átrétegződéséről stb.), bizonyítják mindezt. Tehát a gazdaság és a társadalom más szféráinak kölcsönhatásáról helyes beszélni, s úgy érzem, szükséges is hangsúlyozni, mert időnként egyes vitákban, folyóiratokban stb. szembeállítják ezeket egymással.

A tudományos-technikai haladás és a társadalmi struktúra konkrét összefüggéseiről csak néhány átfogóbb kérdésre utalok. Ismeretes, hogy közreadtuk három vaskos kötetben az utóbbi mintegy másfél évtized kutatásai alapján született eredményeket, amelyek egyes részükben jogosan vitákat váltottak ki, de hát éppen műhelyanyag közreadása volt a célunk. Ezenkívül a *Társadalmi Szemle* nyilvánosságra hozta a hetvenes évtized társadalmi szerkezetéről és ennek alapján a várható változási tendenciákról szóló, az Agitációs és Propaganda Bizottság számára készített zárótanulmányunkat. Úgy érzem, e körben indokolatlan volna ezek valamiféle összegezett interpretációja.

A társadalmi struktúra, de főleg annak a tudományos-technikai változásokkal párhuzamosan várható tendenciái ma hazánkban a vitatott kérdések közé tartoznak. Ezek a viták időnként ideológiai, sőt politikai felhangot is kapnak, hol félreértésből, hol jogosan bírálható nézetek miatt, hol felelőtlen megfogalmazások következtében, hol egyéni vélemények „hivatalos” rangra emelésére való törekvés miatt stb. Vállalnunk kell a vitákat, és benne törekedni kell a tudományos és más elemek szétválasztására, s fokozni a marxista kritikai szellem igényét, a valóságos érvek valóságos konfrontálását, és főleg egy percre sem szabad elfelednünk, hogy e téren is nagyszámú, jelentős kérdés vár érdemibb tudományos választ (például az osztályok kőzeledése és fejlődési tendenciái, a rétegződés több tényező megismerése, az egyes tudatformák mélyebb elemzése, az életmód tartalma és változásai, az értékrendszer kutatása stb.). Hosszú és rövidebb távú programot dolgoztunk ki, amelyhez – mint a kormány által elfogadott programhoz – már eddig is 40 hazai tudományos munkahely csatlakozott, és 27 helyről adtak be külön részvételi pályázatot. Tehát való-

ságos tudományos kérdőjeleink vannak, és valóságos társadalmi-politikai problémákra vár tőlünk a politika megalapozottabb válaszokat, javaslatokat.

Már a hatvanas években éles nemzetközi és hazai viták folytak a munkásosztályról, a tudományos-technikai forradalom következtében végbemenő változásairól, illetve elhelyezkedéséről a társadalom szerkezetében.

1972–74 időszakában kimunkálásra került, hogy korszakunkban – tehát a TTF kibontakozása idején, a szocialista típusúvá vált társadalomban és a magyar gazdaság közepes fejlettségi szintjén – hogyan írható körül a munkásosztály fogalma. Mint ismeretes, arra jutottunk, hogy nem szűkíthető le az ipari-fizikai munkás fogalmára, hanem a munkásosztály határait szélesíteni kell, például horizontálisan (a szállítás, szolgáltatás, kereskedelem, mezőgazdasági állami gazdaságok fizikai dolgozóival) és vertikálisan (a művezetők, üzemi technikusok, vagyis az úgynevezett közvetlen termelésirányítók körével). Ez – megítélésem szerint – előrevivő állásfoglalás volt: egyrészt ellenállt a TTF címén az értelmiség–alkalmazottak–munkások teljes összemosisára jelentkeztetett törekvéseknek, másrészt kifejezte a már megérlelődött változásokat (például azt, hogy az eredete szerint igen heterogén munkásosztály homogénabb lett, hogy a szakképzettségben, a munkák, a technika és a munkamegosztás jellegében jelentős változások stb. mentek végbe). Ma is fenntartjuk ezt az alapvető felfogást társadalmunk tagozódására vonatkozóan, de a kutatásokban és a statisztikában jelentkeztek bizonyos gyakorlatias problémák. Egyrészt szükségessé vált a közvetlen termelésirányítókról eddig szerzett ismereteink mélyebb áttekintése, így műhelyvitákat kezdtünk e témában. Másrészt a statisztikai adatfelhasználás is több gyakorlati nehézséggel jár, mind az idősoros összevetésekben, mind az egyes képzett csoportok értelmezésében, kutatási összehasonlításokban stb. Ez ügyben – a KSH-val közösen – az alapkoncepción, vagyis a mai osztály- és réteg-besoroláson nem változtatva, bizonyos belső csoportokon belüli bontásokkal próbálunk előbbre lépni.

Természetesen az e berkekben járatosak előtt ismert, hogy a munkásosztály fogalmáról folytatott viták mögött végül is a társadalom struktúrájáról vallott eltérő felfogások, az osztályképző ismérvekről vallott nézetek különbsége jelentkezett. Annak idején – hosszú eszmecserek és résztanulmányok sorának kidolgozása után – arra a következtetésre jutottunk, hogy ma is, vagyis a TTF kibontakozása idején is, a szocialista típusúvá vált Magyarországon is a lenini definíció a megfelelő kiindulópont, ami főképp Leninnek a *Nagy kezdeményezés* című munkájában szereplő megfogalmazásban jól ismert.

Természetesen már akkor is úgy értelmeztük, hogy az általános elvi megfogalmazás adaptációjáról van szó, behelyettesítve azt a mai magyar viszonyokba. Hogy miként végeztük el a hetvenes évtized első felében ezt az adaptációt, az látható a munkásosztálynak a fentiekben leírt meghatározásából. Az azonban már akkor is világos volt, majd az 1975–80-as években a nagy intenzitással folyt struktúrakutatók megerősítették, hogy ez az „adaptáció” nálunk még lényegesen eltérő módon értelmeződik, vagyis a társadalmi struktúra felfogásáról többféle elméleti kiindulópont található tudományos kutatóink között. Azt hiszem, megtehetem azt a leegyszerűsítést, hogy a nézetkülönbségeket azzal jellemezzem: a struktúra-felfogások ott választódnak el élesen, hogy vagy a tulajdoni elkülönülések alapján az osztály-megkülönböztetést, vagy a szocialista tulajdonformák homogén típusa miatt a munkamegosztást-rétegződést, vagy az osztályviszonyok lécpülésének és a rétegződés előtérbe kerülésének párhuzamos folyamatát vélik meghatározónak.

Itt nem feladatunk ezen értelmezésekkel foglalkozni, még akkor sem, ha ért olyan kritika, hogy a többféle kiindulópont miatt nem tudhatjuk igazán leírni a mai ma-

gyar struktúráját. Valójában az elmúlt öt év kutatásai során a nézetek világosabbá váltak (kiderült, hogy nem is olyan „szélsőségesek”, mint azt „feltételezték”), az álláspontok közeledtek egymáshoz, ma elméleti igénnyel leírva valóban tudományos érvek összecsapását teszik lehetővé. Közös munkával a ma ható strukturáló mechanizmusokat, s főleg azoknak a következő évtizedekben is várható irányait viszonylag komoly egzaktussággal le tudtuk írni – márpedig a tudományos-technikai haladás szempontjából éppen ezek a lényegesek.

Társadalmunk osztály- és rétegszerkezetében a közeledés folyamata a jellemző. Az osztályok közötti és az osztály jellegű különbségek csökkenése elsősorban a munkásság és a termelőszoövetkezeti parasztság, valamint a munkásság és értelmiség egy része, illetve az alkalmazottak között megy végbe. E tendenciát mindenekelőtt a technológiai szintben, a munka szervezetében és körülményeiben, az életmód (s egyes rétegeknél a jövedelem) különböző területein tapasztalhatjuk. Az osztályok közeledése tartalmának vizsgálatai arra a következtetésre vezettek, hogy ma gyakran nagyobbak már az egyes osztályokon, rétegeken belüli különbségek, mint az osztályok-rétegek közöttiek. Például a városi és falusi munkások között nagyobbak, mint a falusi munkások és a tsz-parasztok között, vagy a segédmunkások és szakmunkások között nagyobbak, mint a munkások és tsz-parasztok között. Az osztályok és rétegek közeledése egyrészt a társadalom egységesebbé válását jelzi, másrészt felhívja a politika figyelmét arra, hogy a döntésekben e belső rétegződést és annak következményeit az eddiginél sokkal inkább figyelembe kell venni.

Társadalmunk szerkezetének tendenciáit azonban nemcsak az egységesülés jellemzi, hanem differenciálódás is végbemegey: a múltból örökölt, átalakult és a szocializmus saját talaján keletkező társadalmi különbségek, egyenlőtlenségek következtében. E tendenciák többféle jelenséggel kapcsolatosak: például a technikai fejlődéssel, a „munkapiac” kínálta helyzetek kihasználásával, az ösztönzéssel stb. Az egyenlőtlenségek kifejezésére egyébként például a jövedelmi viszonyok emelhetők ki, s csak példaként emliteném, hogy az egyik szakirodalmi munka ezt nálunk az elmúlt két évtizedben 1:5, 1:6 aránnyal jellemezte. A struktúra szélső „pólusain” pedig – döntően gazdasági és műveltségi paraméterekkel indokolva – számos előny vagy hátrány felhalmozódása mutatható ki. Adatokra nem hivatkoznék, hiszen a *Béke és Szocializmus* című folyóiratban a közelmúltban részletesen ismertették kutatásaink alapján az egyenlőség–egyenlőtlenség hazai problematikáját.

Az elmondottakból következően a hetvenes évtizedet tehát olyan strukturáló mechanizmussal jellemezhetjük, ahol a korábbi osztálykülönbségek leépülése (a régi megszűnése, a szocialista típusú társadalmi szerkezet kialakulása, az osztályok és rétegek közötti közeledés) a meghatározó, de vele együtt meghatározott különbségek, egyenlőtlenségek is jellemzik társadalmunkat. A homogenizáció és differenciálódás tehát együttesen képezi ezt a mechanizmust, s véleményem szerint a következő évtizedekre is e mechanizmust indokolt feltételezni.

Társadalmunk tehát ma és az előttünk álló évtizedekben is osztálytársadalom. Jelenlegi tagoltsága így írható le: a munkásosztály, a termelőszoövetkezeti parasztság, az értelmiség, az ügyviteli-igazgatási alkalmazottak és a kisárutermelők. A jövőkép szempontjából két kérdést látok nem kellően megválaszoltnak, vagyis nyitottak:

Egyrészt a termelőszoövetkezeti parasztság – önálló osztályként való – megítélését. Tulajdonképpen az elméleti vitákban és a publicisztikában négyféle álláspont fogalmazódik meg nálunk. Nagyon leegyszerűsítve ezek a következők:

- a mezőgazdaság kollektivizálása során a parasztság történelmileg először vált egységes osztállyá és fejlődése során ez erősödik;

- a parasztság osztállyá szerveződésével együtt megindult annak „leépülése”, vagyis az elparasztatlanodás folyamata is;

- a tsz-parasztság munkássá válása gyorsan végbemenő folyamat, s századunk vége felé már nem lehet parasztságról beszélni;

- már mai jellemzői alapján sem lehet parasztságról beszélni, s a termelőszövetkezetekben munkások, értelmiségiek stb. dolgoznak.

E nézeteket azért tartom fontosnak itt idézni, mert a probléma alapját éppen a tudományos-technikai haladás során lejátszódó változások adják (az univerzális paraszti munka megszűnése, a technikai, munkajellegbeli, szakképzettségi, jövedelmi, irányítási, életmódbeli folyamatok stb.), s természetesen a jövőbeni kutatásokban is itt keressük rá a választ.

Meg szeretném jegezni, hogy véleményem szerint indokolt elkülönülten a tsz-parasztságról beszélni.

A másik nyitott kérdés, hogy a statisztika a „szellemi dolgozók”, azaz a nem fizikaiak kategóriájában teljesen összemosza az értelmiséget és az igazgatási-üzemviteli-szervezési alkalmazottakat. Bár lényegében kiemelhető ebből a több mint 310 ezer értelmiségi, de a tudományos-technikai haladás egyik kulcskérdése éppen itt, az értelmiség szerepváltozásánál fogalmazható meg, amit Pál Lénárd szemléletesen a társadalom intelligencializálódása folyamatoként jellemzett.

A legújabb, tehát az 1980-as statisztika szerint társadalmunk mai tagozódása a következő:

- munkásosztály	57,8 százalék
- szövetkezeti parasztság	12,0 százalék
- értelmiség és szellemi foglalkozásúak	27,4 százalék
- kisárutermelő	2,8 százalék

Az elkövetkező években feltevésem szerint az alábbi tendenciák várhatók:

- Az aktív keresők jelenlegi 5,1 milliós létszáma hosszabb ideig stagnálni fog, illetve valamelyest csökken, az ezredfordulóig nem lesznek aktivizálható munkaerő-tartalékaink.

- A munkásosztályhoz tartozók létszáma várhatóan nem változik, illetve a jelenlegi nomenklatúra alapján valamelyest csökken. Jelentős változások várhatók viszont a munkásosztály belső szerkezetében:

- az ipari munkások aránya csökkenni fog;

- emelkedik a tercier ágazatok munkásainak száma;

- Budapest és a vidék foglalkoztatottsági aránya tovább javul;

- az ingázók létszámában nem várható változás, viszont feltételezhető, hogy a távolsági ingázók száma valamelyest csökken, a bejáróké viszont aligha;

- a munkásság többsége mindinkább falusi lakos lesz.

- A szövetkezeti parasztsághoz tartozók száma és aránya tovább csökken, s az ezredfordulóig 10 százalék alá esik vissza. A munkásság és parasztság közeledési folyamatának eredményeként nagy a valószínűsége annak, hogy a szövetkezeti tagság fizikai állományának jelentős részére kiterjeszhető lesz a munkás státus, illetve belső tagoltóságában mind nagyobb szerepet kap a nem fizikai kategóriákba tartozók rétege.

- Az értelmiség és a szellemi foglalkozásúak száma és aránya növekedni fog. Egyes számítások szerint az ezredfordulóig csak az alkalmazotti arány eléri az aktív keresők 25 százalékát. Ez azt is jelenti, hogy az értelmiségiek és szellemi foglalko-

zásúak aránya az ezredfordulóig meghaladhatja az aktív keresők 35 százalékát.

– A kisárutermelők aránya jelentősen nem változik. Itt is várható azonban a nem mezőgazdaságban dolgozó kisárutermelők létszámának lassú emelkedése és a mezőgazdasági kisárutermelők számának csökkenése.

Ezek persze prognózisok, s a fent jelzett eltérő felfogások alapján valószínűleg többen is vitába szállnak majd velem.

A jelen évtizedek fejlődése és a tudományos-technikai haladás hazánkban szorosan összekapcsolódik a szocializmus politikai intézményrendszere hatékony működésének s a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének problémájával.

Azt hiszem, joggal állítható, hogy az utóbbi évtizedben a magyar társadalomkutatás jelentős eredményeket ért el a tekintetben, hogy kimutatta az érdekviszonyok szerepét, pozitív hatását és korlátait e rendszer működésében, s kapcsolatát a valóságos társadalmi haladással. Mondanivalónk szempontjából a legfőbb végkövetkeztetések a következők: az érdekek pluralizmusa (vagyis az érdekek valóban létező sokfélesége) nem keverendő össze a politikai pluralizmussal; a magyar politikai intézményrendszer elemeinek konkrét elemzése megmutatja, hogy az egy pártrendszer viszonyai között (politikai pluralizmus nélkül is) kiépíthető és eredményesen működtethető a különböző érdekek kifejezésre juttatása illetve azok megfelelő képviselője. Kritikai elemzések ezek (az egyes intézmények tartalmát, formalizmusát stb. illetően); s főképpen olyan elemzések, amelyek a következő évtizedek funkcionális továbbfejlesztésének útjait keresik, ezért is kapcsolódnak közvetlenül a tudományos-technikai haladás problémaköréhez. Részleteket itt sem ismertetnék, hiszen a *Társadalmi Szemle* szintén nyilvánosságra hozta alapanyagát.

Mint hogy a propagandamunkához kapcsolódó elméleti tanácskozáson tárgyaljuk a jelen és jövő évtizedek tendenciáit, fontosnak tartom a fenti következtetést egy gondolatommal tovább vinni: egy jól funkcionáló szocialista politikai rendszer képes biztosítani az érdekek felszínre juttatását és képviselőjét, s ezért nincs szüksége intézményesített ellenzékre, mely „intézmény” – már a dolgok logikájánál fogva is – a szocialistaellenes erők érdekkifejező centrumaként jelentkezhetne. Ismeretes, hogy hazánkban is találoztunk bizonyos elszigetelt ellenzéki jelenségekkel (hogy az elméleti példánál maradjak, az ún. „kritikai szociológia” fellépésével, egyes publicisztikai írásokkal, illetve megnyilatkozásokkal stb.); ismeretesek továbbá ellenfeleink törekvései is valamilyen intézményesítetten szervezett ellenzék létrehozására. Úgy ítélem meg, hogy hazánkban – a meglévő ellentmondások és feszültségek ellenére – ehhez nincsenek meg a társadalmi-politikai és gazdasági bázisok. A jelzett fellépéseken kívül persze vannak kis számban ellenfeleink, sértődöttek, meg nem értettek, s elég nagy számban közömbösek. Ennek ismerete nagyon fontos és oda kell rá figyelni. De nem téveszthető össze minden ilyen jelenség az ellenzékkel; különösen nagyon ügyelni kell arra, hogy a mérleg valóságos legyen: az eredmények és a hibák együtt jelenjenek meg, továbbá, hogy a kritika ezzel ne csökkenjen, hanem erősödjön, s főképp pozitív és gyors választ adjunk az élet föltett kérdéseire. Ezért is tartozik mindez a tudományos-technikai haladás problematikájához.

A tudományos-technikai haladás kérdésével szorosan összefügg az úgynevezett részvételi rendszer (vagyis önkormányzat, öngazgatás, munkahelyi-üzemi demokrácia) problémája. Erről szólnék röviden, minthogy egyrészt egyik legfőbb gyakorlati probléma, másrészt ideológiailag is zavar tapasztalható a tőkés részvételi rendszerek és a hazánkban kiépült üzemi demokrácia megítélése terén.

A II. világháború után a legfejlettebb tőkésországokban előtérbe került a részvétel problémája. Kialakultak a különféle tőkés „modellek”: a japán, francia,

NSZK, amerikai stb., gyakran törvényileg is szabályozva, s nemegyszer komoly részeredményt is produkálva. Ezek azonban nem oldhatták fel a kapitalizmus antagónizmusát, csak az együttélés, az együttműködés – kényszerű, szükségszerű, lehetséges – intézményrendszeret teremtik meg. Megítélésük – s ez nyilvános tudományos vitán is kifejezésre jutott már – eltérő a hazai szakemberek között: vagy azt hangsúlyozzák, hogy a munkásmozgalom, a szocializmusért folyó osztályharc szempontjából manipulatív szerepük van (azt a látszatot kelthetik, hogy a forradalmi változások nem szükségszerűek; az osztályharcos erők megosztásával is járnak stb.), vagy azt, hogy kedvezőbb terepet biztosítanak a haladó erők harca számára, elősegítik a tömegek életkörülményeinek javítását, hozzájárulnak a munkahelyi dolgozói közösségek formálásához, s ennyiben előremutathatnak a termelőerők társadalmiasítása irányába. Azt hiszem, mindkét aspektus indokolt, a munkásmozgalom helyesen küzd a jobb feltételekért. A lényeg azonban az, hogy a tőkés részvételi rendszerek (vagy ahogy legismertebben nevezik: az „ipari kapcsolatok rendszere” különféle formái) nem válhatnak valóságos részvételt biztosító rendszerre, minthogy a tőkés-bérmunkás viszony kereteiben a termelési-elsajátítási, a tulajdonosi-munkavállalási funkciók egyesülése, a vállalat irányításába való valóságos beleszólás, a folyamatok feletti társadalmi kontroll nem valósulhat meg.

A munkásosztály hatalomra kerülése s ennek alapján a társadalom szocialista átalakítása éppen ezeket a lényegi viszonyokat változtatja meg. A termelőeszközök társadalmi tulajdona, a termelés és a társadalmi folyamatok átfogó irányítása, a létrehozott javak társadalmi jellegű elsajátítása, s ezek alapján az érdekek antagónizmusának megszűnése hoz létre olyan objektív feltételrendszert, amelyben a munkások (dolgozók) részvétele (beleszólása és kontrollja) valóságossá válhat. A lehetőség mellett a szocialista viszonyokban érvényesülő érdektagozódás, a társadalmi struktúra egyenlőségi-egyenlőtlenségi viszonyai, az ellentmondások megléte szükségessé is teszi a részvétel megfelelő szocialista intézményrendszerének létrejöttét és hatékony funkcionálását.

Magyarországon a munkásoknak-dolgozóknak a munkatevékenységben való társadalmi részvétele (tulajdonosi, beleszólási, irányítási, döntési, ellenőrzési funkcióik) biztosítására a munkahelyi demokrácia (üzemi, szövetkezeti, hivatali demokrácia) konkrét intézményrendszerét alakítottuk ki és működtetjük. Ezt a termelőeszközök feletti uralom társadalmiasítása, a társadalmi tulajdon funkcionálása eszközeinek tekintjük, s egy hosszú folyamatnak, amelynek még csak az elején vagyunk. Ezekkel a kérdésekkel mostanában sokat találkozunk (a közelmúltban a szakszervezetek kongresszusa idején különösen), ezért csak egy kérdésre hívom fel a figyelmet. Hazai szakszervezeteink működésének pozitív tapasztalatairól nem védekezési pozícióból kell szólni, hanem offenzíven. Erre minden okunk megvan – a szakszervezeti bürokrácia és formalizmus jelei mellett is. Nálunk átfogó és jogilag garantált funkciókat kapott a szakszervezet; a párt politikai irányítása alatt, az állami-szakmai vezető szervekkel partnerviszonyban, önálló szervezetként működik; a gazdálkodás alapvető kérdéseivel, illetve a dolgozók munka- és életviszonyaival, sőt most már a vezetők megítélésével kapcsolatos kérdésekben is széles jogkörrel rendelkezik: véleményezési, egyetértési, halasztási és vétójoggal; s amikor felmerül például a sztrájkjog kérdése a szocializmusban, nekünk ezeket a jogokat, s különösen a vétójogot kell vele szembeállítani, mint olyat, ami a káros következményei nélkül ugyanazon érdekképviseleti garanciákat adni tudja.

Az üzemi demokrácia – s ez történetileg is így volt – mint a munkásosztály számára a részvétel és ellenőrzés kérdése került előtérbe, majd – teljesen kiszélesítve,

ma már munkahelyi demokráciaként – egész társadalmi intézményrendszerünket át-
szövi. Ebben is kifejezésre jut az egységesülés tendenciája, amely a társadalmi fej-
lődés oldaláról tekintve a tudományos-technikai haladás következő időszakának is
a fő jellemzője. De rendkívül fontos hangsúlyozni, hogy társadalmi viszonyaink le-
írt tendenciái nem gyengítik, hanem inkább erősítik a munkásosztály vezető szere-
pét, s az azt kifejezésre juttató párt társadalomirányító funkciója érvényesülésének
lehetőségeit és realizálását. A végbemenő folyamatok a gazdasági-társadalmi fejlett-
ség növekedését és viszonyaink szocialista jellegének előrehaladását fejezik ki – s ez
önmagában is a munkásosztály történelmi céljainak megvalósulását jelenti. Mint ki-
mutattuk, munkásosztályunk ma számszerűleg is a társadalom legnagyobb osztályát
alkotja. Minőségének is jelentős fejlődését mutatják a szakképzettség erőteljes növe-
kedésének mutatói, a szocialista brigádmozgalom kiterjedése stb. Ma politikai szer-
veinkben, a gazdasági-állami irányításban stb. közvetlenül is jelentős számban vesz-
nek részt a munkások. A döntő azonban az – s elsősorban ebben kell kifejezésre
jutnia vezető szerepe megvalósulásának –, hogy a munkásosztály politikája valósul
meg – történelmileg és „köznapian” is – társadalmunkban. S a tudományos-technikai
haladás szocialista alternatívája szempontjából a jövőnek is ez az alapképlete.

A tudományos-technikai haladás szempontjából rendkívüli jelentősége van az
ifjúság kérdésének. Nem vállalkozhatom itt még a probléma felvetésére sem, de
feltétlen szükségesnek érzem rövid információt adni arról, hogy a Magyar Tuda-
ományos Akadémia gondozásában és a Társadalomtudományi Intézet irányításával
országos főirány indul, amely a fiatal nemzedék mai és hosszabb távú problémáit
kutatja. Engedjék meg, hogy egyszerűen felsoroljam azokat a kutatási irányokat,
melyek munkálatai most indulnak be:

- Az ifjúság testi-fizikai és mentális egészségének társadalmi tényezői.
- Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének társadalmi jellemzői, konfliktusai
és zavarai.
- Az ifjúság egyes rétegeinek társadalmi helyzete, életmódja.
- Az ifjúság helyzete a munkaszervezetekben.
- Az ifjúság politikai szocializációjának problémái.
- Az ifjúságpolitika és ifjúsági mozgalom aktuális kérdései.

Öszintén megvallom, propagandának is szántam ezt az információt, mert feltétle-
nül szükséges, hogy a főhivatású kutatóintézeteknél, egyetemi és főiskolai tanszéke-
ken, illetve a pártbizottságok oktatási igazgatóságain többen bekapcsolódjanak az
ifjúságkutatásba. Ez jelentős politikai feladat is, hiszen magának a főiránynak a
hivatalos címe is a következő: *Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szol-
gáló kutatások.**

Befejezésül éppen e tárgykörben – a politika és a tudomány viszonya kérdésé-
ben – az eddig elhangzottakhoz néhány kiegészítő gondolatot fűzök. Pál Lénárd
és Hoós János elvtársak előadásai mélyen és megalapozottan, alapvető összefüggé-
sekben elemezték a tudomány és a gyakorlat (termelés, gazdaság) kölcsönviszonyá-
nak problémáját. E kérdéskör egy szűkebb részproblémájaként: a társadalomtuda-
mányok és a politikai gyakorlat egy-két speciális gondolatára szeretnék utalni.

Annak idején az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei külön pontként fog-
lalkoztak ezen összefüggéssel, sőt utaltak e társadalmi tevékenységi körök sajátos
jellegére, következményeire is. Az akkori elemzések ma is helytállóak és irányadók,
de a gyakorlat során számos új kérdés merült fel, s különösen sürgető igény, hogy
a politika jobban támaszkodhassék és támaszkodjék a tudomány eredményeire.

* A főirány tervkoncepcióját majd ismertetjük folyóiratunkban.

Mindenekelőtt jelezni kell, hogy sok területen történt jelentős előrelépés: fontos tudományos eredmények kerültek felhasználásra a gyakorlatban (például a gazdasági reform, munkahelyi demokrácia, struktúra-felfogás stb.); nagy jelentőségű programokra adnak a legfelsőbb párt- és állami szervek megrendeléseket (például az Agitációs és Propaganda Bizottság által kiemelt témák és a kormány OTTKT főirányai); a legfőbb állami kérdésekben már szinte intézményesítve megkérlik a különböző tudományos szervek véleményét, elég szoros személyi kontaktus van a „politika csinálói” és a „tudomány művelői” egy része között. Mégis az utóbbi időben mindkét oldalról fokozódott a sürgetés, az igény a hatékonyabb kapcsolatra.

Több kiváló elemzés született e témakörben és javaslatok is kerültek kidolgozásra. Most kizárólag a probléma jelzése és továbbgondolása céljából utalnék néhány olyan tényezőre, amelyek feltehetően akadályozói vagy nehezítói e területek innovációs készségének. Ilyenek:

- a politikának szükségszerűen mindig számolnia kell meghatározott nemzetközi, hazai szituációkkal;

- az érdekviszonyok gyakran ellene hatnak az újra való törekvéseknek (például a kockázatvállalás itt is csak siker esetén elfogadott);

- sokszor nehéz a „határok” megállapítása az új, bátor kérdésfeltevések és a re-
vizionizmus vagy a polgári interpretáció között; illetve a marxizmus védelmezése és az e címen jelentkező szektás dogmatizmus között;

- nálunk a kritika egy része gyakran túlságosan is túllép az adott konkrét ügyön, s általános politikai-ideológiai következtetéseket és eredményeket is sugalmaz; ugyanakkor pedig sok esetben a mélyreható marxista kritika az egyik legnagyobb „hiánycikk”;

- a tudományos kutatások befejeződnek a szakmai zárótanulmányoknál, amelyek sokszor csak egy egész szűk kör érdeklődésének és szakzsargonjának megfelelő módon készülnek, és így a gyakorlati politika és annak művelői számára nem használhatók;

- bár törekvések vannak a témák és az anyagi eszközök koncentrálására, a mai magyar társadalomtudományi témák szinte mindegyikét be lehet állítani valamelyik kiemelt programba;

- a társadalomtudományoknál ma még nem jutottunk el ahhoz a szemlélethez, ami talán a műszaki területen lassan jelentkezni látszik, hogy a kutatás a „nulla-szériánál” fejeződik be, s a felhasználó és a kutató közös érdekeltisége és kötelessége a használható ajánlások, javaslatok, alternatívák kidolgozása is.

Csak néhányat soroltam fel a politika és tudomány oldaláról jelentkező kérdések közül, és – éppen az említett korábbi viták ismeretében állíthatom – sokan más egyéb konkrét tényezőkben látják az okokat, illetve keresik a jobb megoldás módjait.

Úgy érzem, a mostani elméleti tanácskozásunk is ilyen jellegű, igyekszik jobban választ adni a tudomány és a gyakorlat hatékonyabb kapcsolatára.

Ezzel befejeztem a tudományos-technikai haladás és a társadalmi fejlődés kapcsolatáról tervezett előadásomat. Még három alapvető kérdés szerepel a témakörünkben:

- miként hat a TTF a munkásokra? – erre Búza Márton elvtárs ad választ a korreferátumában;

- miként hat a TTF az értelmiségre? – erre Huszár Tibor elvtárs ad választ;

- végül, hogy a tudományos-technikai haladás tervezése során miként tervezhetők a társadalmi folyamatok is? Erre viszont Szorcsik Sándor elvtárs ad majd választ a szekcióülések során.

Tudományos-technikai haladás, ideológia és kultúra

Az elmúlt években sok vita folyt a tudományos-technikai *forradalomról*, amelyet ma – éppen e viták hatására – inkább *haladásnak* nevezhetünk. A fogalmon kezdetben a természettudományok és a technika gyors fejlődését értették, később komplexebben értelmezték, olyan folyamatként, amely a tudományos eredmények alkalmazásával hat az egész társadalmi haladásra.¹ Ennek elismerése mellett azonban a marxista teoretikusok nem foglalkoztak részletesebben a tudományos-technikai haladás és az ideológia, illetve a kultúra összefüggéseivel. Az ideológiát abban az értelemben persze érintették, hogy a polgári irodalomban hogyan értelmezik a tudományos-technikai forradalom fogalmát, s így eljutottak a neopozitívizmus vagy a technokrata ideológia bírálatához, a marxizmus alapkategóriáival való szembesítés azonban filozófiai szinten nem történt meg. Amikor kultúráról volt szó, főleg a természettudományos ismeretek és ezek oktatása, illetve a tudományos-technikai haladásnak az életmódra gyakorolt hatása került szóba, de nem a kultúra egésze. A mi célunk az, hogy a tudományos-technikai haladás és a marxista elmélet viszonyát vizsgáljuk, illetve jelezzük folyamatos hatását a szélesen értelmezett kultúrára, jól tudva, hogy az adott keretben csak nagy általánosságban vázolhatjuk fel azokat a problémákat, amelyek mindkét vonatkozásban jelentkeznek.

I. A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI HALADÁS ÉS A DIALEKTIKUS-TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS

Közismert, hogy a XX. század eddig soha nem látott fejlődést mutatott fel a természettudományokban és a kutatási eredmények technikai hasznosításában. Egyes tudományágak ismeretanyaga tízévenként, az utóbbi időkben még gyorsabb ütemben megduplázódott, s ugyanilyen ütemben cserélődtek ki a különböző termékek is. Kérdés, hogy a tudományos felfedezések és azok alkalmazásai milyen viszonyban állnak a dialektikus és történelmi materializmus alaptételeivel, megerősítik-e ezeket vagy ellenkezőleg, megkérdőjelezzik-e érvényességüket. Ezt a kérdést annál is inkább fel kell tennünk, mert a marxizmus megalapítói a XIX. század természettudományos eredményeire támaszkodva alakították ki elméletüket. Engels a természettudományt úgy fogta fel, mint „folyamatoknak, a dolgok eredetének fejlődésének és az e természeti folyamatokat egy nagy egészébe egybefűző összefüggésnek a tudományát”.² Egyben úgy vélte, hogy „a miszticizmusból kivetkőztetett dialektika abszolút szükségessé válik a természettudomány számára, mely elhagyta azt a területet, ahol a

szilárd kategóriák . . . még elegendők voltak . . .”³ Ez az állásfoglalás kölcsönhatást tételez fel természettudományok és filozófia között, ami azt is jelenti, hogy a kettő között állandó szembesítésre van szükség az elért új eredmények alapján. Ezt tette a század elején Lenin s a szembesítés az azóta végbement rohamos fejlődés után ma különösen szükséges.

a) A marxizmus egyik alaptétele, amelyet évszázadok gondolkodása és tapasztalata támasztott alá, hogy a világ megismerhető. A kutatás olyan új eredményei, mint amelyeket az elemi részecskék fizikájában, a kvantummechanikában vagy a genetikában elértek, azt bizonyítják, hogy ismereteink a világról lényegesen gyarapodtak és a megismerés határai kitágultak.

A természet megismerésében való előrehaladás nyilvánvalóan nem jelenti azt, hogy ma már mindent tudunk, s ezt még kevésbé lehet elmondani a társadalomról. A megismerés végessége koronként változik, s amit ma nem tudunk, azt a jövőben megismerhetjük – a tudományok fejlődése ezt a perspektívát támasztja alá.

A marxizmus elismeri a világról szerzett ismereteink viszonylagosságát, sőt kimeríthetetlenségét – ahogy Lenin mondta: „a tudomány minden újabb fejlődési foka újabb szemcsékkel gyarapítja, de minden tudományos tétel igazságának viszonylagosak a határai, mert a tudás további fejlődése hol kitágítja, hol pedig szűkebbre vonja őket”.⁴ Az új természettudományos eredmények a klasszikus fizika vagy biológia sok tételét megdöntötték, de az újak is állandóan revízió alá kerülnek. Sokan már a modern fizika válságáról is beszélnek. J. D. Bernal az ötvenes évek végén az új kutatási eredmények alapján új szintézist sürgetett, olyan új szemléletet, amely megvilágítja „az elemi részecskékre és bonyolult erőterükre vonatkozó új ismereteinket, meg kell oldania a részecske és a hullám paradoxonát, egyaránt érthetővé kell tennie az atomon belüli világot és a világmindenség hatalmas térségeit”.⁵ A biológiában a kiváló természettudós „frontáttörésről” beszélt azon kutatások alapján, amelyeknek „tárgya a sejten belül felfedezett új alkotóelemek és biokémiai jelentőségük, különös tekintettel a fehérje, a nukleinsav és a lipoidok létfontosságú szerepére, az anyagcsere folyamatok és különösen a fotoszintézis áttekintése és irányítása, a sejtműködés és megtermékenyülés mélyebb megértése”.⁶ A célkitűzések közül több megvalósult az elmúlt húsz évben, ami a világ megismerhetőségének tételét újból megerősíti.

b) A tudományos felfedezések megerősítették a dialektikus materializmusnak azt a tételét is, amely szerint az anyag fejezi ki az állandóan mozgásban és változásban levő objektív valóságot. Ezen az sem változtat, hogy az anyag szerkezetét bonyolultabban látjuk, mint régebben. Az idealista filozófia ma azt a kérdést feszegeti, hogy ha azt mondjuk: „az anyag energia” avagy „dinamikus történést” – mint némely fizikusok hangoztatják –, akkor nem mondtunk-e le eleve arról, hogy az anyagot definiáljuk, sőt esetleg nem lehet-e feltételezni külső okot, amely az anyagi világot mozgatja. A „fizikai idealizmus” az emberi megismerést előtérbe állítva a szellemi tényezők elsődlegességét hangsúlyozza a valóságban is, illetve valamilyen külső okot tételez fel, a deizmus első mozgatóját vagy a teremtés istenét. Esztelen-ség lenne tagadni, hogy a megismerő érznek, a gondolkodásnak is szerepe van a kutatás irányában, tárgyában, tendenciájában, ebből azonban nem következik a tudat olyan előtérbe állítása, amely az anyag, s ezzel együtt az objektív valóság elsődlegességét vonja kétségbe. Más kérdés, hogy a marxista filozófia anyagfogalma mennyire tart lépést azzal a fejlődéssel, amely a természettudományokban végbement. Azok a viták, amelyek e tekintetben évtizedek óta zajlanak, igazolják a felülvizsgálat szükségességét.⁷

c) A tudományos eredmények megerősítették azt a tételt is, hogy a jelenségek között okozati kapcsolatok vannak, amely a természetben és a társadalomban egyaránt ellentmondások jelentkeznek, amelyek egységet alkotnak s egyben harcban állnak egymással, hogy a mennyiségi változások minőségekbe csapnak át.

A természettudományokban és a filozófiában egyaránt sokat vitatták azt a kérdést, hogy vajon alkalmazható-e a dialektika a természetre is. Jellemző, hogy mikor J. P. Sartre az egzisztencializmust akarta egyeztetni a marxizmussal, csak Marx történeti-társadalmi felfogását tette magáévá és elutasította a természet-dialektikát. Lukács György, aki a húszas években maga is tagadta ennek lehetőségét, *A társadalmi lét ontológiájáról* című utolsó munkájában a társadalmi lét értelmezésének alapfeltételeként fogalmazza meg azt a követelményt, hogy a szerves és szervetlen, valamint a társadalmi létet „egységes történelmi-dialektikus módon” ismerjük meg. „Csak akkor találhatunk rá a helyes, egyszerre egységes és történelmileg szigorúan differenciált személelmódra, ha minden egyes lét kategóriáit konkrét-egyetemes történetiségükben gondoljuk el.”⁸ Tehát a dialektika alkalmazása a természetre a totális létfelfogás egyik fontos eleme, amellet, hogy az új természettudományos eredmények a dialektikus törvényszerűségeket a természeti folyamatokban ténylegesen bizonyítják.

Az idealista filozófusok és természettudósok főleg a kvantummechanikára hivatkozva tagadnak mindenfajta determinizmust, azt állítva, hogy az ok-okozati viszonyok rendkívül bonyolultak, nem felelnek meg a klasszikus fizikai elképzeléseknek, s ennek következtében a marxista determinizmus-felfogásnak sem. Tegyük hozzá: a marxizmus elvetette a mechanikus determinizmust, s ezzel elhárította magát a pozitivizmustól is, amely a természettudományos gondolkodást hosszú ideig meghatározta.⁹ Ennek ellenére újból és újból szembetalálkozunk – és most már gyakran biológusok részéről – azzal a felfogással, hogy a marxizmus valamiféle elvekből kívánja levezetni a dolgokat, holott különösen a bioszférában, ahogy Jacques Monod mondja, semmi sem látható előre s csak „antropocentrikus” elképzelések mondhatják ennek az ellenkezőjét. A véletlen és a szükségszerűség dialektikáját vitatva a francia biológus azt állítja, hogy az élőlények esetében a változás a véletlen következménye, s csak akkor lesz szükségszerűség, ha már bekerül a szervezetbe, tehát makroszkopikus szinten. A törvényszerűségek tagadása oda vezet, hogy Monod az embert „egyedülinek” tartja a világegyetemben, amelyben egyébként véletlenül tűnt fel, tulajdonképpen előzmények nélkül. Szerinte a marxizmus mint „animista ideológia”, amely tagadja a megismerés objektív jellegét, olyan történelmi törvényeket hirdetett meg, „amelyekkel kapcsolatban az embernek nincs más lehetősége és kötelessége, mint engedelmessé válni nekik, ha nem akar a semmibe hullani”.¹⁰ Ezzel tehát a marxizmus kizárja az ember tényleges választási lehetőségét.

Ezt a felfogást sok biológus nem teszi magáévá, hisz az ember kialakulását legfeljebb individuummként lehet a véletlennek tulajdonítani, a fajta azonban meghatározott természeti folyamatok eredményeként jött létre.

Az új és régi tudományos elméletek harcáról szólva I. Prigogine és I. Stengers *Új szövetség. A tudomány metamorfózisa* című nemrég megjelent munkája azt hangsúlyozza, hogy a természettudomány „egy frekventált univerzumot fedezett fel, amely tele van minőségi különbségekkel és potenciális meglepetésekkel”, s ennek következtében egy ún. ellentudomány jött létre, amely az életet, a sorsot, a szabadságot, a spontaneitást állítja előtérbe.¹¹ A szerzők ezt a „kihívást” elfogadják, azt állítva, hogy a fejlődés, a válság és az instabilitás tanulmányozását is csak bizonyos törvényszerűségek feltételezésével lehet elvégezni, tehát az új és a régi megközele-

tési módokat egyesíteni kell. A marxizmus – nem dogmatikus formájában – soha sem a zártságot hangsúlyozta a törvényszerűségek keresésében, soha nem elégedett meg a jelenségek önmagukban való tanulmányozásával, az összefüggések leegyszerűsítésével, s úgy véljük, hogy a tudomány mai fejlődése ezt a dialektikus megközelítési módot erősíti meg.

Az elmondottak arra utalnak, hogy a természettudományok új eredményei alá támasztják a marxizmus olyan axiómaszerű tételeit, mint az anyagi világ végtelenségének, a jelenségek minőségi sokféleségének és anyagi egységének, a mozgásnak és kölcsönhatásnak elve. Kétségtelen, hogy ezeket a tételeket ma bonyolultabban lehet bizonyítani, de sem a relativitáselmélet, sem a kvantumelmélet, sem más újabb következtetések nem jogosítanak fel a dialektikus materializmus alapkategóriáinak kétségbevonására, inkább azt kívánják meg, hogy ezek továbbfejlesztésével foglalkozunk.

d) A természettudományok fejlődése a kutatók egy részét filozófiailag nem győzte meg a dialektikus materializmus helyességéről, s ismeretelméleti, de még inkább morális szempontból az idealizmus vagy egyenesen a vallás álláspontjára helyezkednek. Max Planck, a kvantumelmélet megalapítója 1937-ben ezt írta: „Bárhova és bármilyen messzire tekintünk is, a vallás és a természettudomány között sehol sem találunk ellentmondást, hanem éppen a döntő pontokban teljes megegyezést. A vallás és a természettudomány nem zárja ki egymást, mint egyesek manapság hiszik vagy félnek tőle, hanem kiegészítik és feltételezik egymást. A legközvetlenebb bizonyíték arra, hogy a vallás és a természettudományok még a legalaposabb, legbírálhatóbb vizsgálat alapján is összeegyeztethetők egymással, az a történelmi tény, hogy minden idők legnagyobb természettudósait, például Keplert, Newtont, Leibnizet mély vallásosság hatotta át.”¹² Ez az érvelés megmosolyognivaló volna, ha nem jeles természettudós tollából került volna ki. Planck nem veszi tekintetbe azt a kulturális környezetet, amelyben az általa említett jeles tudósok éltek, akik egyeztetni akartak a természettudomány és a vallás között, hogy ezzel a kutatás szabadságát vagy legalább viszonylagos szabadságát biztosítsák, illetve, hogy az uralkodó ideológia követelményeinek megfeleljenek.

Az összeegyeztetés lehetőségét egyébként abban véli felfedezni, hogy a természettudomány is és a vallás is elismeri az embertől független értelmes „világrend” létezését, és azt, hogy ennek a világrendnek a lényegét közvetlenül soha meg nem ismerhetjük, csak indirekt módon foghatjuk fel vagy sejtethetjük meg. „A vallás e célból segítő szimbólumokat használ, az egzakt természettudományok az érzettapasztalásokra alapozott méréseket.”¹³ Lényegében mindkettő feltételezi istent, a különbség csak annyi, hogy a vallás már kiindulási pontján, a tudomány pedig eljárásának végén.

Ugyanezt a gondolatot követi, annak etikai implikációival együtt, Werner Heisenberg is. *A pozitívizmus, metafizika és vallás* című, 1952-es cikkében, amely *A rész és az egész* című kötetben is megjelent, a következőket mondja a vallás és a természettudományok összeegyeztetéséről: „Ha megkérdezzük a nyugati embert, hogy mi a jó és mi a rossz; miért érdemes küzdeni és mi az, amit el kell kerülni; látni fogjuk: válaszai a kereszténység etikai normáit tükrözik, akkor is, ha réges-rég elvesztette kapcsolatát a keresztény parabolákkal és szóképekkel. Ha egy nap kimerül a mágneses erő, amely felé a nyugati ember iránytűje mutat – és mi más lenne ezen erő forrása, mint a lényegi rend? – akkor iszonyatos dolog történik az emberiséggel, rosszabb az atombombánál, a koncentrációs táboroknál is.”¹⁴ Teljes mértékben oszthatjuk a vallásos emberek aggodalmát a tekintetben, hogy a tudomány és technika

által létrehozott új eszközök ne szolgálják az elembertelenedést és az emberiség pusztulását, a kérdés csak az, hogy vajon ez a félelem indokolja-e az összeegyeztetést a vallás és természettudomány között. Vajon a pozitívizmus elleni rokonszenves tiltakozás, az összefüggések keresése feltételezi-e azt a „lényegi rendet”, amely isten létét involválja.

e) Ezeket az idézeteket használta fel 1977-ben Franz König bíboros, hogy a második vatikáni zsinat határozatából kiindulva bizonyítsa a tudomány és a hit által magyarázható szférák szétválasztásának és összekapcsolásának lehetőségét. „Ha a tudományt a mérhetőre és kísérletileg megállapíthatóra korlátozom – írja a bíboros –, Isten létét a tudománnyal nem lehet sem bizonyítani, sem tagadni, mert Isten mint a lét immateriális és végső oka csak a láthatóan és a tudományosan feltárható világegyetemen túl létezhet.”¹⁵ Így eljutunk a janzenista Pascal „fogadásának” a gondolatához, aki köztudomásúlag az isten létét azzal kívánta mint természettudós függőben hagyni, hogy az egyes ember számára e lét feltételezésének morális előnyeit hangsúlyozta. Ezen nem sok vitatkoznivalónk volna, ha a vallásos apologetika nem akarná a dialektikus materializmus alapvető tételeit megcáfolni, mégpedig a természettudományok új eredményeire hivatkozva, mint amilyen a relativitáselmélet, a kvantumelmélet, a Heisenberg-féle határozatlansági reláció vagy J. S. Bellnek a fizika tárgyairól és objektivitásáról szóló tételei. Ezen idealista értelmezések esetében a gondolkodási síkok és fokozatok sajátos felcserélésének vagyunk tanúi: ha azt mondjuk, hogy előrehaladtunk a megismerésben, a válasz az, hogy még mindig nem tudunk eleget, ha azt mondjuk, hogy az eddig ismeretlent is fel lehet fedezni, a válasz az, hogy még akkor is marad felfedezetlen, s ha e tekintetben is optimisták vagyunk, akkor a válasz az, hogy még mindig jobb feltételezni az isten létét, mert az legalább erkölcsileg hasznos.

Nézetünk szerint a tudományos-technikai haladás és főleg annak természettudományos eredményei nem indokolják sem a szkepszist, sem a transzcendenciába való menekvést, és nem jogosítanak fel arra, hogy ezektől féltsük az emberiség jövőjét. Ezt a jövőt attól a társadalomtól kell féltetni, amely a tudományt nem az emberiség javára akarja felhasználni. A jogos következtetés tehát az, hogy ne a tudományos-technikai haladást állítsuk le, hanem a társadalmat tegyük alkalmassá az eredmények emberi célú felhasználására.

f) A marxizmus azt állítja, hogy a termelőerők fejlődése – amint Lenin mondta – a társadalmi haladás legfőbb kritériuma és hat a termelési viszonyok alakulására is, még ha a termelőerők állapota és a társadalmi formáció között nem is mindig közvetlen a kapcsolat. A tudományos-technikai haladás a termelőerők fejlődésének egyik fő eszköze, s mint ilyen, a társadalmi haladás motorja is. A probléma az, hogy erre a harmadik ipari forradalomra olyan időszakban került sor, amikor a világban együtt él a kapitalizmus és a szocializmus. A marxizmus klasszikusai feltételezték, hogy a termelőerők fejlődése a kapitalizmusban szembe kerül a termelési viszonyokkal, s viszonylag rövid távon azok megváltoztatását vonja maga után. A valóságban az történt, hogy a monopolkapitalizmus képes volt a tudományos-technikai haladás előmozdítására és eredményeinek felhasználására. Ez nem kis mértékben járult hozzá a termelőerők, de bizonyos mértékben a termelési viszonyok korszerűsítéséhez a kapitalizmuson belül. Az elmélet megalapozói feltételezték azt is, hogy a szocializmus a legfejlettebb országokban fog győzni, s e győzelem világméretű lesz, ami azt is jelenti, hogy az új termelési viszonyok lehetővé teszik a termelőerők nagyarányú fejlődését. Közismert, hogy a szocializmus a gazdaságilag elmaradott országokban győzött, először a világnak csak egyhatodán, ami

arra készítette az új társadalmat, hogy létét védje. A valóságos történelmi folyamatok másként alakultak, s ezért ma az a helyzet, hogy a monopolkapitalizmus előnyben van a szocializmussal szemben a tudományos-technikai haladás ösztönzésében és fellendítésében a tudomány és termelés sok területén. Az a tétel ma sem szorul megváltoztatásra, hogy a szocialista társadalom a gazdasági fejlődés magasabb fokán jobb feltételeket teremt a tudományos-technikai haladás kibontakozásához és ezzel együtt a termelőerők fejlődéséhez, eredményeik emberséges használásához, mint a kapitalizmus, s célunk az, hogy ez a kedvező helyzet kialakuljon.

A kapitalizmusban a tudományos-technikai haladás és a társadalmi-gazdasági fejlődés között az összefüggés a modernizálás viszonylagos sikerei ellenére sem egyértelmű. A második világháború után a kapitalista társadalom uralkodó osztálya a tudományos-technikai haladást, a termelés és a fogyasztás fokozását, az állam beavatkozását a gazdaságba igyekezett felhasználni arra, hogy megszilárdítsa pozícióit. Az „ipari társadalom” elméletének hirdetői azt állították, hogy a tudományos-technikai haladás automatikusan megoldja az összes társadalmi problémákat, megteremti az általános jólétet, elhozza az „ideológia halálát”. Ezekhez a nézetekhez szorosan kapcsolódott az úgynevezett technokrata szemlélet, amely feltételezte, hogy a társadalmat a kapitalisták egyetértésével a technokraták és a bürokraták fogják vezetni, mégpedig olyan szakértelemmel, hogy minden konfliktust megoldanak.

A társadalomtudományokban ebben az időben neopozitivisták áramlatok alakultak ki, mint például a Husserl nyomán elterjedt fenomenológia, a Wittgenstein által inspirált logikai pozitivizmus vagy a strukturalizmus. Ezek az áramlatok zárójelbe kívánták tenni az olyan kérdéseket, amelyek túlmutatnak a jelenségek leírásán és feladták az összefüggések, törvényszerűségek keresését a társadalomban. A kapitalizmussal szemben álló, de a szocializmust el nem fogadó értelmiség egy része ezeknek az irányzatoknak a híve lett, másik része az olyan szubjektív indíttatású válság-filozófiákat fogadta el, mint az egzisztencializmus vagy az új baloldali ideológiája.

Az utóbbi időkben technokrata körökben is a pesszimizmus az uralkodó. Ennek a pesszimizmusnak elméleti megalapozását a Római Klub első jelentése adta, amely feltételezte, hogy az ún. globális problémák megoldatlansága esetén az emberiség a katasztrófa felé halad. A hatvanas években globális problémaként a nyersanyag, az energia, az élelmiszerellátás, a demográfiai növekedés és a környezetszennyeződés gondjai jelentkeztek. A hetvenes évek elején kibontakozó válságjelenségek még inkább megrendítették a technokrata optimizmust, s ma az uralkodó ideológia vissza akar térni a szabadversenyes kapitalizmushoz, az elitáris társadalom eszméjéhez, a hierarchikus társadalmat alátámasztó mítoszokhoz. Ez az „új-konzervatívizmus” határozottan antimarxista s agresszíven lép fel a létező szocializmussal szemben.

A válságjelenségek olyan nézeteket is táplálnak, amelyek magával a tudományos-technikai haladással állnak szemben, abból a meggyőződésből kiindulva, hogy ezek az emberiség kárát okozzák. A környezetszennyeződés, a nyersanyag- és energia-gondok vagy a génebeszet esetleges veszélyei olyan nézeteket erősítenek, amelyek egyenesen a haladás megállítását követelik. Max Born, a kvantumelmélet továbbfejlesztője kijelenti: „A természettudományok és a technika valószínűleg mindörökké felszámolták a civilizáció erkölcsi alapját.”¹⁶ Azok az atomtudósok, akik részt vettek a Hirosimára és Nagaszakira ledobott atombombák gyártásában, még csak a tudomány és technika embertelen célokra való felhasználása ellen tiltakoztak, ma a természettudósok közül sokan elkerülhetetlennek tartják e tendencia kiszélesítését. Az atomerőművek elleni tiltakozások, az ökológiai mozgalom ma már azt bizonyít-

ják, hogy széles körökben terjedt el az a vélemény, amely szerint a tudomány kártekonyságát s szükségesnek látszik fejlesztésének korlátozása.¹⁷

Nem valami szcientizmus vagy indokolatlan optimizmus mondatja velünk, hogy éppen most, amikor a fejlett kapitalista országokban megkérdőjelezzük a tudomány szerepét és jelentőségét, a marxizmus teoretikusai által megkezdett úton járva, a tudomány további kibontakozása mellett foglaljunk állást, mégpedig egy olyan tudomány mellett, amely az ember szolgálatába állítható.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy ideológiai szempontból az elmúlt évek fejleményeinek legfőbb tanulsága az, hogy fenn kell tartanunk és tovább kell fejlesztenünk a tudományos-technikai haladás és a marxizmus szövetségét. Ha az ideológia a gazdasági-társadalmi lét által felvetett konfliktusok tudatosításának és végigharcolásának eszköze, akkor nem lehet közömbös, hogy ez a tudatosítás miképpen történik. Lukács György az ideológia és a tudomány viszonyáról szólva megállapítja, hogy a kettő között nem lehet merev határvonalat húzni: „egyrészt az ideológiákat megteremtő társadalmi mozgások gyakran és olykor igen jelentős mértékben kihatnak a tudományok fejlődésére . . . , másrészt tisztán tudományos állítások mérvadó mozzanatokká válhatnak ideológiai fejlődésekben”.¹⁸

A marxizmus nyitott ideológia, amely a gyakorlat és a tudomány új mozzanatainak elméleti feldolgozásával lesz alkalmas arra, hogy a kor követelményeinek megfelelően s valóban a konfliktusok tudatosításának és végigharcolásának eszköze legyen a társadalmi haladás és ezzel együtt az egyes ember érdekében.

2. TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI HALADÁS ÉS KULTÚRA

a) Tudományos-technikai haladás, a tudomány eddig soha nem látott fejlődése és a technikai eredmények alkalmazása jelentős változást hozott a műveltségben. A műveltség a XIX. században mindenekelőtt humán műveltség volt, tehát elsősorban az irodalom, a történelem és esetleg a nyelvek ismereti anyagát foglalta magában és egy olyan értékrendet, amelyet a polgári humanizmus határozott meg. Ez a műveltségkép már e század elején kezdett megváltozni, mindenekelőtt azzal, hogy háttérbe szorult a latin és a görög nyelv és kultúra, s nagyobb helyet foglaltak el a műveltségképben a természettudományok.

Századunk harmincas éveitől kezdve vita bontakozott ki arról a kérdéssel, hogy milyen legyen a korszerű műveltségben a társadalom- és természettudományok, illetve az irodalom és a művészetek aránya. A második világháború után a természettudományokkal is foglalkozó angol író, C. P. Snow elindította a „két kultúráról” szóló eszmecsere, amely széles visszhangot váltott ki. Ebben a terminológiában az egyik kultúra a humán, a másik pedig a természettudományos. A kérdés az, hogy milyen legyen a kettő aránya és kapcsolata a korszerű általános műveltségben. Abban egyetértés alakult ki, hogy mind a két kultúrára szükség van, de az arányok és összefüggések dolgában továbbra is nagy a bizonytalanság.

A Magyar Tudományos Akadémia 1976-os állásfoglalása a távlati műveltség tartalmára vonatkozólag olyan elemeket emel ki, amelyek a kultúrát egységben fogják fel és a komplexitást követelik meg. Ez a koncepció azt várja el, hogy a XXI. század elején élő ember ismerje a természeti és társadalmi valóságot, sajátítsa el a logikus gondolkodás alapelveit, értse meg a fejlődés történetét, előzményeit, az összefüggéseket a természeti, technikai és társadalmi folyamatok között, és így tájékozódjék a termelés és a mindennapi élet viszonyai között, illetve mindezeket tekin-

tetbe véve, alakítson ki magában tudományos világgépet. Szükségesnek tartja, hogy ismerje az ember és önmaga helyét és szerepét a természeti és társadalmi valóságban, rendelkezék megfelelő kommunikációs készségekkel, nyelvismerettel, s a matematikai gondolkodás és logikai probléma-megoldás képességével. Legyenek ismeretei a világ tudományos megismerésének módszereiről és tudja ezeket alkalmazni. Végül, az állásfoglalás azt kívánja, hogy az ember tudatosan vállaljon szerepet a valóság átalakításában munkájával, közéleti-társadalmi aktivitásával, az emberi kapcsolatok alakításával, s ezeket a szocialista erkölcs normáira építse. Mindezek alapján határozta meg a koncepció azt a hét blokkot, amelyet a korszerű műveltség kialakítása szempontjából az oktatásban alkalmazni kíván: a nyelvi-kommunikációs, a matematikai, a természettudományos, a történeti-társadalmi és politikai, az esztétikai, a szomatikus és a technikai nevelés tömbjét.

Azok a reformtörekvések, amelyeknek a kibontakozását a nyolcvanas évek végétől várhatjuk, ezeket a gondolatokat akarják megvalósítani. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy az úgynevezett általánosan képző-nevelő iskola típusa alakul ki, amely megfelelő összhangot tud teremteni az általános műveltség további gyarapítása és az alapvető szakmai képzés között.

Ennek az elvnek az érvényesítése nem jelenti azt, hogy magát a szaktudást háttérbe kellene szorítani, éppen ellenkezőleg, állandóan fejleszteni és korszerűsíteni kell. Ennek azonban csak egyik eszköze lehet az alapozó iskola. A továbbképzés iskolán kívüli formáinak kifejlesztése, a felnőttoktatás előtérbe állítása, a továbbképzés és az üzemi gyakorlat közötti kapcsolatok kiépítése mind olyan tendenciák, amelyek a tudományos-technikai haladásból és az általa meghatározott minőségi, szakmai igényekből következnek.

b) Ez az állásfoglalás válasz arra az egyoldalúságra, amely nálunk is nem kis mértékben éppen a tudományos-technikai haladás oktatási következményeinek félreértett felfogásán alapszik, amely szorgalmazta a korai specializációt és háttérbe szorította az általános műveltséget. Ebben a torzulásban szerepet játszott az a tény, hogy a tudományos-technikai haladás valóban különleges szakmai műveltséget kíván meg. Kiderült, hogy ha valaki nem rendelkezik kellő általános műveltséggel, képtelen lépést tartani a tudományos-technikai haladás által megkövetelt szakmai igényekkel. Az általános műveltség nemcsak az ismereti alapjait teremti meg ennek a rugalmas átállásnak, hanem a gondolkodási képességet fejlesztve olyan eszközök és módszerek megtanulását teszi lehetővé, amelyek a szakmai továbbképzés szempontjából elengedhetetlenek.

Közismert, hogy Magyarországon az elkövetkezendő évtizedekben nem lehet számítani a munkaerő lényeges számszerű növekedésére, viszont tekintetbe kell venni a termékstruktúra változását, a nagyobb mértékű gépesítést és automatizálást és ezzel együtt a munkaerő átcsoportosítását és átképzését. Mindez azt jelenti, hogy a képzés, átképzés, továbbképzés problémája nem csupán az oktatási rendszer felülvizsgálatát kívánja meg, hanem az oktatás és gazdasági élet közötti szoros kapcsolatokat is.

Amikor oktatásról beszélünk, az utóbbi időkben elsősorban az általános és a középfokú iskolákra gondolunk, pedig a tudományos-technikai haladás egyik döntő feltétele a felsőoktatás fejlesztése, hiszen ott képezik ki nemcsak a szakembereket, hanem az oktatókat és a tudományos kutatókat is, akik a tudományos eredmények átadásában és továbbfejlesztésében játszanak szerepet. Ahhoz, hogy a magyar iskolarendszerben az oktatás tartalma és a nevelés módszerei megfeleljenek a korszerűség követelményeinek, már most el kell kezdenünk minden szinten a pedagógusok

újszerű képzését. Az eddigi korszerűsítési kísérletek is azt bizonyították, hogy a reformok nem tudnak előretörni, ha a pedagógusok nincsenek ezekre felkészülve, ha nem teszik magukévá a célkitűzéseket és nem sajátítják el a szükséges ismereteket és módszereket.

c) Az *Ember, tudomány, technika* című sokszor idézett könyv, amely csehszlovák és szovjet kutatók közös munkájának eredményeképpen jött létre, azt fejt ki, hogy „az eddig uralkodó tendenciával szemben – »maximális szakosítást« nyújtani az oktatással – a tudományos-technikai forradalom »a maximális alkalmazkodni tudás biztosítását« követeli. A maga valóban egyetemes tartalmában felfogott oktatás objektíve módot ad az embernek arra, hogy megértse a társadalmi élettevékenységben elfoglalt helyét s lehetővé teszi számára egyéniségének kibontakoztatását. Ugyanakkor ezen az alapon sikerül meghaladni annak a régi oktatási rendszernek a korlátozottságát, amelynek rendeltetése az volt, hogy az embert csupán egy szűkebb szakmai, lényegileg eszköz jellegű termelési funkció teljesítésére készítse fel. Ez a világ alkotó megismerésének és átalakításának igazi alapját jelentő oktatás belső dialektikája.”¹⁹ Az általános műveltség tehát nemcsak arra jó, hogy a munkában való átállást, a munkával kapcsolatos új követelmények teljesítését segítse, hanem mindenekelőtt arra, hogy hozzájáruljon a személyiség formálásához, a sokoldalú ember tulajdonságainak kibontakoztatásához, az ember és a társadalom közötti viszony alakításához.

Az általános műveltség fogalma némelyek felfogásában csak ismeretekre szűkül le, illetve esetleg még az irodalom és a művészetek bizonyos alkotásainak befogadására. Ma már a kreativitás szónak pejoratív mellékíze van, mert olyan divatok kapták fel, amelyek az ismereteket próbálták háttérbe szorítani azon a címen, hogy azok terjesztése pusztán valamiféle „aufklärerista” utópia, pedig jogos ennek a fogalomnak az alkalmazása, ha a kultúra passzív elsajátítása ellen tiltakozunk. Az ember akkor válik valóban kultúrlénnyé, ha maga is valamilyen szinten aktívan részt vesz a kultúra alkotásában, fejlesztésében, továbbadásában. Ez az aktivitás nem kizárólag értelmiségi érdek, mindenkire érvényes, hiszen a kultúra magában foglalja a legkülönbözőbb jellegű munkákat és szabadidős tevékenységeket. Az aktivitás érvényesítése szükségessé teszi a közösségek, a család, a munkahely, a nem formális csoportok kialakítását és fejlesztését, ami különböző intézményrendszerek együttes tevékenységének, de nem kis mértékben az új értékrendeknek, értékorientációknak a következménye lehet.

d) Ha a kultúrát úgy fogjuk fel, hogy az egy bizonyos értékrend alapján alakítja azt a tudást, magatartást és életmódot, amely az egyes ember sajátja, akkor nyilvánvaló, hogy keresnünk kell a tudományos-technikai haladás és ezen értékrendszer közötti kapcsolatokat is. Mint láttuk, a tudományos-technikai haladás eredményei megerősítették a dialektikus és történelmi materializmus alapkategóriáit. A kérdés csak az, hogy az ismeretek hogyan lesznek az egyéni választást is meghatározó tényezők. A mindennapi tudatban ma még együtt élnek tudományos nézetek és különböző hiedelmek, amelyek régebbi eszmerendszerekhez kapcsolódnak, s a tudományos-technikai haladás újszerűsége sem tudta felszámolni ez utóbbiakat. Ugyanakkor a mindennapi életben alkalmazott technikai eszközöknek az eddiginél jelentősebb tudati következményei is lehetnének. Ezért törekednünk kell arra, hogy ne csak a tudományban, az irodalomban és a művészetekben jelentkező korszerű jelenségeket építsük be a társadalmi tudatba, hanem azoknak a technikai újításoknak tudati vonzatait is, amelyek a mindennapi életben tűnnek fel. Elég itt a közlekedéssel, a lakás- és háztartási felszereléssel, a hírközléssel kapcsolatos köznapi dolgokra

utalni, amelyek befolyásolhatják az emberek gondolkodását, különösen olyan rétegekben, amelyekben az automatizmusnak nagy jelentősége van. A tudományos-technikai haladás filozófiai, tudományos, művészeti és mindennapi elemeinek a felhasználása, a marxista-leninista világnézet továbbfejlesztése, elsajátítása, alkalmazása szempontjából ma az egyik legnagyobb lehetőségünk arra, hogy a tudatosság szerepét emeljük a társadalom és az egyes ember formálásában.

JEGYZETEK

¹ *Erdey-Grúz Tibor*: Anyag és mozgás. Akadémiai Kiadó 1962.; *J. D. Bernal*: Tudomány és történelem. Gondolat Könyvkiadó 1963.; *Földesi Tamás*: A „megismerhetőség” modern problémái. Kossuth Könyvkiadó 1971.; A természettudományos megismerés ismeretelméleti kérdései. Összeáll.: *Elek Tibor*. Kossuth Könyvkiadó 1972.; *Müller Antal*: A kvantum-mechanika filozófiai kérdései. Gondolat Könyvkiadó 1974.; *Müller Antal*: Fizikai megismerés és dialektikus materialista természetfelfogás. Kossuth Könyvkiadó 1974.; *Filozófia és modern biológia*. Szerk.: *I. T. Frolov*. Kossuth Könyvkiadó 1975.; *E. Bitsakis*: A modern fizika és a dialektikus materializmus. Kossuth Könyvkiadó 1976.; *Müller Antal*: A mai fizika és a marxista világkép. Tankönyvkiadó 1978.; A tudományos-technikai forradalom és az ideológiai harc. Kossuth Könyvkiadó 1979.

² *Marx-Engels* Összes Művei, 21. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 282. old.

³ MEM, 20. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 481. old.

⁴ *Lenin* Összes Művei. 18. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 121. old.

⁵ *J. D. Bernal*: Tudomány és történelem. Gondolat Könyvkiadó 1963. 540. old.

⁶ Uo.: 621. old.

⁷ Vö.: *Földesi Tamás*: Adatok a marxista anyagfogalom körül folyó vitákhoz. Tájékoztató. Az Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya. 1976. 1. sz. 91-110. old.

⁸ *Lukács György*: A társadalmi lét ontológiájáról III. Prolegomena. Magvető Kiadó 1976. 41. old.

⁹ *Magyaródi Sándor*: A determinizmus elméleti kérdéseihez. Tájékoztató. Az Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya. 1973. 2. sz. 51-63. old.

¹⁰ *J. Monod*: Le hasard et la nécessité. Párizs, Ed. du Seuil, 1970. 194. old.

¹¹ *I. Prigogine-I. Stengers*: Nouvelle alliance. Métamorphose de la science. Párizs, Gallimard 1979.

¹² *M. Planck*: Religion und Naturwissenschaft. Lipcse 1955. 29. old.

¹³ Uo.: 27. old.

¹⁴ *W. Heisenberg*: A rész és az egész. Gondolat Könyvkiadó 1975. 282. old.

¹⁵ Die Furche. 1977. augusztus 26.

¹⁶ *H. Born-M. Born*: Der Luxus des Gewissens. München 1969. 69. old.

¹⁷ *H. Herz*: A tudományos-technikai forradalom világnézeti és erkölcsi problémái. A tudományos-technikai forradalom és az ideológiai harc. Kossuth Könyvkiadó 1979. 97-136. old.

¹⁸ *Lukács György*: Id. mű, 342. old.

¹⁹ Ember, tudomány, technika. Kossuth Könyvkiadó 1977. 194. old.

Összefoglaló a szekciók munkájáról

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI HALADÁS
ÉS A MAGYAR NÉPGAZDASÁG FEJLŐDÉSE szekcióról

A szekcióban véleményem szerint nagyon hasznos, nagyon aktív munka folyt. Rendkívül informatív volt a három korreferátum, valamint a hozzászólások is. A legégetőbb tudománypolitikai, műszaki fejlesztési, gazdaságpolitikai kérdéseket érintették, és úgy gondolom, hogy ha a szekció dokumentumai kiadásra kerülnek, hasznos szerepet játszhatnak nemcsak az oktatásban, de az agitációban és ezen túlmenően a gyakorlati életben is.

A szekció vitájában nagy helyet kaptak a gazdaságpolitikai összefüggések. Előadásom is, de a szekció korreferátumai is elsősorban a tudománypolitikai és műszaki fejlesztési kérdésekkel foglalkoztak, de ezek nagyon szorosan összefüggnek a gazdaságpolitikával és főleg az előttünk álló feladatokkal. Úgy érzem, hogy a tudományos-technikai forradalom kérdése talán még elemibb erővel jelentkezik napjainkban, amikor közismerten elég sok gondunk és bajunk van, s amikor a fejlődés üteme is visszafogottabb, mint akkor, amikor a fejlődés nagyobb lendületű volt. Ehhez szeretnék néhány gondolatot hozzátenni, és a mondanivalómat igyekszem úgy csoportosítani, hogy egyben lehetőleg beszámoljak a szekción elhangzottakról is.

Az alapkérdés az intenzív fejlődés Magyarországon. Rendkívül sok vita van arról, hogy az intenzív fejlődést, növekedést hogyan értsük. Az intenzív fejlődés, növekedés Magyarországon egyszerűen objektív szükségszerűség, objektív kényszer. És itt kapcsolnám be a tudományos-technikai forradalmat, mert tudomásul kell venni – ha tetszik, ha nem –, hogy a magyar gazdaság akkor tud fejlődni, akkor tud növekedni, hogyha ténylegesen intenzíven fejlődik. A VI. ötéves tervből már ismeretes, hogy a termelés bővülésének lehetőségét lényegében az export, ezen belül is alapvetően a nem szocialista export szabja meg. Tehát olyan mértékben tud a magyar gazdaság növekedni és főleg növekedését felgyorsítani, amilyen mértékben a nem szocialista piacokon az exportját bővíteni tudja, és hozzátehetjük, amilyen mértékben a szocialista relációban ugyanilyen minőségi követelményeknek megfelelő exportot tud bonyolítani. Ha egy gazdaság ilyen helyzetbe kerül, akkor csak olyan exportot tud realizálni, amely export érdemben felveszi a versenyt ezen piacok magas minőségi és hatékonysági követelményeivel. Ezért teljesen másképp jelentkezik a feladat, mint korábban. Most már – sajnos – nemcsak az a gond, hogy van-e elég munkaerő, van-e elég beruházás. Ha nagyon sok munkaerő lenne és nagyon sok beruházásunk lenne, valószínűleg adott struktúra és hatékonysági szint mellett akkor sem tudnánk nagyobb növekedést elérni, mint most. Ha ezekkel a beruházásokkal és munkaerővel nem tudjuk azt a minőséget produkálni, amely piacképes és jól eladható, akkor, sajnos, legfeljebb a készleteket tudjuk növelni vagy pedig az eladó-

sodást. Tehát lényegében a magyar gazdaság rákényszerült erre az intenzív növekedési pályára. Mindebből az következik, hogy ha fel akarjuk gyorsítani a fejlődést, a növekedést, akkor ezen a minőségi pályán kell felgyorsítani, ez a felgyorsulás pedig a műszaki fejlődés, a termelés korszerűsítése nélkül nem érhető el.

Ez a rendkívül nagy kényszerpálya is nagyon aktuálissá teszi mindazokat a kérdéseket, amelyekről itt beszéltünk, és ha esetleg elvi fejtegetéseknek tűntek is, nagyon is gyakorlati problémák. Ezzel kapcsolatosan felmerül néhány, a vitában is jelzett probléma, néhány úgynevezett stratégiai kérdés. Az egyik az, hogy a műszaki fejlesztés vonatkozásában mire vállalkozhatunk. Az egyértelmű volt, hogy – sajnos – Magyarország nemzetgazdasági méretekben utánfejlődő ország. Tehát gyakorlatilag követi azt, amit a legfejlettebb országok elértek, ez a realitás. Azonban felmerül a kérdés, hogy ez a követés, utánfejlődés minden területen szükségszerű-e, vagy nem. Áttörhetünk-e bizonyos frontokon, és bizonyos területeken beléphetünk-e a műszakilag legfejlettebb országoknak a táborába? Tehát bizonyos technológiák területén azt a célt tűzhetjük-e magunk elé, hogy mi diktáljuk a műszaki fejlődést a világon? Ez nem irreális. Számos példa adódott erre a magyar gazdaság elmúlt történelme során. Az elkövetkező időben arra kell válaszolni: magunk elé tűzhetünk-e egy olyan stratégiát, hogy miközben általában követnünk kell a legfejlettebb országokat, addig bizonyos területeken áttörjünk. Ez kockázatos dolog, mert azt jelenti, hogy rendkívül nagy szellemi, anyagi, műszaki erőket kell koncentrálni bizonyos területekre, és lehet, hogy a siker elmarad. Vagy pedig, ha a követést folytatjuk, akkor gyakorlatilag, mondhatnám, abból élünk, hogy a második műszaki-fejlesztési színvonalat adaptáljuk és alkalmazzuk. Ez az elkövetkező idő nagy gazdaságpolitikai kérdése, és ennek megválaszolásához a tudományos-technikai forradalmat nagyon alaposan elemezni kell.

A következő kérdés – és a szekcióban is volt erről szó –, hogy az egész folyamatot hogyan irányítsuk, tervezzük, direkt vagy indirekt módon. Arra kell törekednünk, hogy olyan mechanizmusokat alakítsunk ki, amelyek a folyamatokat hatékony irányba terelik. Tehát a gazdasági szabályozó rendszert, a döntési rendszert, az egész intézményi rendszert így kell kialakítani. Ugyanakkor azonban ilyen alapállás mellett sem lehet megkerülni, hogy bizonyos dolgokat közvetlenül megszabjunk, direkt módon kijelöljünk. Nagyon lényeges a kettő összhangja. És itt kapcsolódik a kérdés a kiemelt központi fejlesztési programokhoz. Az iparban – erről szó volt a szekcióülésen –, folytatódik a petrokémiai program, új programként kerül kidolgozásra a gyógyszer- és növényvédőszer-gyártás, az elektronika fejlesztése. Az is világossá vált azonban, hogy ezeket a programokat nagyon óvatosan és rugalmasan kell kezelni. Mert itt is felmerül, hogy például az elektronikában, a gyógyszeripar területén mire vállalkozunk. Fel tudjuk-e venni a versenyt a legfejlettebb vállalatokkal vagy országokkal, vagy pedig megtaláljuk azt a fejlesztési mértéket, ütemet, amely a magyar gazdaságnak megfelel? A népgazdasági tervezés – amint a vitában és a korreferátumokban is kiemelésre került – ezeket a programokat eléggé nyitottan kezeli: az anyagi erőforrásokat törekszik annak a függvényében a programok rendelkezésére bocsátani, amilyen mértékben a programok garantálják, hogy eredmény születik. Nagy a veszélye annak, hogy túlzott optimizmussal olyan fejlesztésre vállalkozunk, ami nem térül meg. Látnunk kell, hogy ezek a területek (a gyógyszeripar, a növényvédőszer-gyártás, de az elektronika különösen) – s ezt a vitában külön kiemelték – olyan kutatási koncentrátságot igényelnek, a sikeres kutatásnak olyan nagy az úgynevezett kritikus tömege (tehát az a kritikus tömeg, amelynek emberben, technikában koncentrálni kell), hogy esetleg ez a kritikus tömeg

meghaladja a mi méreteinket, de nemcsak a miénket, hanem más országokét is. Így például még a nyugat-európai országok sem tudnak e tekintetben az USA-val vagy a Szovjetunióval versenyre kelni. Tehát a műszaki fejlesztés vonatkozásában a tervezésnek meg kell találnia azokat a helyes kombinatív formákat, amelyek előre is viszik a dolgokat, de ugyanakkor a magyar lehetőségekkel is számolnak.

Ez összefügg a harmadik nagyon lényeges kérdéssel, a szervezeti struktúrával. A vitában erőteljesen felvetődött, hogy milyen legyen a vállalat méret nagysága, illetőleg milyen legyen a kutatóintézetek, kutatóhelyek és a termelés kapcsolata. Nagyon egyértelműen megfogalmazódott, hogy itt sem szabad sematikusan gondolkodni, és nem biztos, hogy önmagában a méret egyben minősítési kritérium is. Mindig azt kell nézni, hogy milyen funkciót kell ellátni, s a funkcióhoz kell szabni a kutatóintézeti és a vállalati méreteket is. És különösen óvakodni kell bizonyos kampánymegoldásoktól (pl. hogy minden kis- és középvüzem jó), aminek most elég nagy a veszélye. Mindenre van jó példa és ellenpélda is. Az élelmiszeripari nagyvállalatok példája nem valami biztató, de egy sor mezőgazdasági üzcm vagy kombinát példája – hangzott el a szekcióban – nagyon is jó irányba mutat. Tehát a szekció azt akarta kiemelni, hogy itt is a konkrét elemzés és a konkrét ismeretek alapján lehet dönteni, és óvakodjunk az uniformizált megoldásoktól.

Nagy hangsúlyt kapott a szekcióban a mezőgazdaság, pontosabban az élelmiszer-gazdaság, mint olyan ágazata vagy területe a népgazdaságnak, amely különösen kiemelkedő eredményeket ért el. Azonban itt is árnyaltabban kell fogalmaznunk és minősíteni a folyamatokat. A mezőgazdaságban, az élelmiszer-gazdaságban is a minőségi fejlesztés a fő cél, és szakítani kell az itt-ott még fellelhető nézetekkel és gyakorlattal, hogy mindenáron a hozamokat akarjuk növelni, függetlenül attól, hogy ezek a hozamok mibe kerülnek. Kétségtelen tény, hogy a magyar mezőgazdaság óriási eredményeket ért el, és ennek két nagyon fontos gazdasági, politikai kihatása van: a belföldi áruellátásban, az élelmiszer-ellátásban, illetve az exportban betöltött kiemelkedő szerep. De ha ezt a mezőgazdaságot a szigorú nemzetközi versenyképesség alapján értékeljük, akkor azt kell mondanunk, hogy a magyar mezőgazdaság több területen legalább úgy leértékelődött, mint sajnos, a magyar ipar. Csak arra szeretnék utalni, hogy egy tonna olajért mennyi búzát kellett adni korábban, és mennyit kell adni most. Itt is jelentősek a cserearány-veszteségek. E területen ugyancsak meg kell nézni, hogy mi az a szint, mi az a mérték, ami mellett gazdaságos, hatékony az export. Lássuk be, hogy cserearány-veszteségből nem lehet fenntartani sem egy ágazatot, sem egy népgazdaságot. És a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar rendkívül exportra orientált, termékeinek többsége exportra kerül. Fölmerült a feldolgozottság foka az élelmiszer-gazdaság vonatkozásában. Van olyan nézet, hogy általában feldolgozottabb formában exportáljunk, de a számok azt is mutatják, hogy esetenként itt nem a legjobb a gazdaságosság. Nyilvánvaló, hogy a magyar gazdaság adottságainak az felelne meg, ha minél értékesebb, feldolgozottabb formában tudnánk a nyersanyagainkat, alapanyagainkat és általában a meglévő forrásainkat exportpiacokon realizálni, de itt sem szabad eltekinteni a konkrét hatékonysági számításoktól.

A hozzászólások felvetették, hogy milyen mértékben marasztalható el indokoltan a kutatás és fejlesztés szférája, és mikor indokolatlan ez. Teljes joggal állapították meg, hogy ez a terület sem kivétel a népgazdaság egészéből, erre a területre is vonatkoznak azok az erények és azok a hibák, amelyek a népgazdaság más területein is jelentkeznek. Vagy másképpen fogalmazva, a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazása s általában a kutatási eredmények realizálása tekintetében legalább olyan

sok feltételt kell megteremteni a kutatási szférán kívül, mint magában a kutatásban. Tehát ez sem gyengébb vagy jobb a többinél, s ezt azért kell aláhúzni, mert tényleg óvakodni kell az indokolatlan elismerésektől, de az indokolatlan elmarasztalásoktól is.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok kérdése – mind szocialista, mind nem szocialista relációban – ugyancsak exponáltan került szóba a szekcióülésen. Egyértelmű, hogy Magyarországon autark módon se a múltban, se a jövőben hatékony kutatás-fejlesztést nem lehet megvalósítani. S hozzá kell tenni: azok az eredmények, amelyek az iparban, a mezőgazdaságban különösen kiemelkedőek voltak az elmúlt időszakban, mindig konkrétan hozzákapcsolódtak a nemzetközi munkamegosztás eredményeinek gyakorlati hasznosításához. Gyakorlatilag a mezőgazdaságban lényegében az történt, hogy a szocialista mezőgazdaság termelési, gazdasági viszonyaiba nagyon hatékonyan tudtuk adaptálni azokat a technikai, műszaki eredményeket, amelyeket a világ elért, s ez a kettő egymást erősítette. Nyilvánvaló, hogy az ipari kérdések lényegesen komplikáltabbak, mint a mezőgazdaságiak, az iparban nehezebb egy rendszert megvalósítani, mint a mezőgazdaságban. De az is kétségtelen, hogy a mezőgazdaságnak – ahogy megfogalmazást nyert – a konfliktust elviselő képességéből is adódik, hogy ott tart, ahol tart, és az ipar kisebb konfliktust elviselő képessége is szerepet játszik az ipar egyes mai problémáiban.

Nagy hangsúlyt kapott a szekció vitájában a szocialista integráció fejlesztésének a szükségessége, de az is, hogy a szocialista nemzetközi integrációt, a KGST-t a maga realitásában kell kezelni. Óvakodni kell azon illúzióktól, hogy ez az integráció már olyan fejlettségi fokon van, amely már a közeljövőben a mi gazdasági gondjainkat jelentősen csökkentheti, de attól is, hogy a szocialista gazdasági integráció lehetőségeit lebecsüljük. Mindkettőnek megvannak a veszélyei. Itt is meg kell találni a helyes arányokat.

Hoós János

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI HALADÁS ÉS A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS szekcióról

A tudományos-technikai haladás nem azonos a termelőerők anyagi elemeinek radikális változásával vagy akár a technika, a technológia forradalmával, hanem – lényegét tekintve – társadalmi folyamat, amelynek tartalmát a társadalmi rendszer természete határozza meg, s amelynek középpontjában a sajátos társadalmi viszonyokat hordozó ember áll. Következésképpen a tudományos-technikai haladás által felvetett elméleti és gyakorlati kérdések sem kezelhetők csupán a tudomány, a technika vívmányainak társadalmi alkalmazásaként, vagy a technikai-technológiai változások társadalmi következményeinek problémájaként. A tudományos-technikai haladás folyamatának komplex kezelésmódja jellemezte nemcsak a szekcióban elhangzott előadásokat (Huszár Tibor: Az értelmiség szerepe a tudományos-technikai haladás körülményei között; Búza Márton: A tudományos-technikai haladás és a munkások; Szorcsik Sándor: A tudományos-technikai haladás és a társadalmi szervezés), hanem a vitában résztvevők hozzászólásait is. A tudományos-technikai haladás természetesen nem azonos a társadalmi fejlődés egészével, bár a társadalmi haladás egészét érintő problémákat vet fel.

Miről folyt a szekcióban a vita?

A vita egyik csomópontja volt az értelmiség társadalmi szerepe, funkciója a tudományos-technikai haladás időszakában. A vitaindító előadás hangsúlyozta az értelmiségi réteg árnyaltabb, differenciáltabb megítélésének szükségességét, és kiemelte, hogy a tudományos-technikai haladás időszakában elsősorban nem a diploma, hanem a tudás, az ismeret a döntő. Csak a kreatív, dinamikusan gondolkodó értelmiségi típus képes választ adni a társadalmi „kihívásokra”, és esetleg megfogalmazni ilyen „kihívásokat”. E problémakörből nőtt ki a legnagyobb vitát kiváltó kérdés: ki az értelmiségi? Voltak, akik a szélesen értelmezett értelmiség kategória mellett érveltek, voltak, akik a szellemi dolgozók egészét, míg mások a diplomásokat vagy egészen szűken csak az alkotó értelmiségieket sorolták e rétegbe. A vita ismételtén igazolta, hogy sikertelenek azok a kísérletek, amelyek merev módon húznak határokat, függetlenül a réteg társadalmi funkciójától és szerepétől; valamint meg erősítette, hogy az értelmiségi rétegek megítélése rendkívül árnyalt, differenciált megközelítést igényel, a kérdésekre nem mindig lehet feketén-fehéren válaszolni, hiszen ez a réteg belsőleg is igen árnyalt és differenciált.

A tudományos-technikai haladás folyamatában szükségszerűen megnő a tudás, az ismeret szerepe, a kezdeményező készség, a kreativitás, az innovációs készség és képesség jelentősége. E problémakörön belül a vita olyan kérdéseket hozott felszínre, mint például az innovációs igények és a szervezeti-intézményi rendszer összefüggése; az értelmiség hivatása, elkötelezettsége, kritikai beállítottsága; az oktatási rendszer és az értelmiség képzése stb. Különösen ez utóbbihoz kapcsolódva bontakozott ki nagy vita arról, hogy azonos értékűek-e a diplomák, s vajon az adott tudásanyagot tekintve oktatási rendszerünk homogén vagy inhomogén. Több hozzászóló formálisnak tekintette ezt a kérdésfeltevést, szerintük a diploma értékének fő kritériuma, hogy megfelel-e a célnak vagy sem; mások konkrétumokkal érzékeltették, hogy az élet mely területén ad a diploma több tudást, és mely területen nyújt kevesebbet a szükségesnél. „Darázsfészeknek” bizonyult az a kérdés, hogy „mennyit ér” az egyetemeket, főiskolákat esti és levelező tagozaton végzetek diplomája. A vitában végül is olyan vélemény fogalmazódott meg, hogy képzési rendszerünk diszfunkcionális, s oktatási intézményeink rendszerére vezethető vissza, hogy a diplomák különböző értékűek. A vitában résztvevők egyöntetűen úgy vélekedtek, hogy az a megállapítás, miszerint a tudásanyagot tekintve nem azonos értékűek a diplomák, nem szándékozik diszkreditálni az esti és levelező oktatási formát. Ugyanakkor látni kell azt, hogy a hetvenes évtizedben túlnyomórészt fiatalok kerültek a levelező és esti oktatási formákra, tehát nem volt élettapasztalatuk, másrészt pedig végzettségük sem volt olyan szintű, mint azoké, akik a beiskolázás „normális” menetében jutottak be a felsőoktatási intézményekbe.

Igen élénk vita bontakozott ki arról, hogy milyen legyen a tudományos-technikai haladás időszakában a szakmai műveltség és az általános műveltség viszonya. Elégé általános volt az a vélemény, hogy az általános műveltség fokozása nélkül nem lehet kibontakoztatni hazánkban a tudományos-technikai haladást. A hozzászólók mindegyike elismerte oktatási rendszerünk történelmi érdemeit abban, hogy általánossá tette az alsófokú képzést, megszüntette az értelmiségi réteg zártságát stb., ugyanakkor heves kritika is érte az oktatási rendszert, mivel a középfokú oktatás egyirányú, lezárja az ismeretszerzés további útját, beszűkíti az egyetemek „merítési” bázisát, a szakmai specializáció dominál és nem ad általános műveltséget stb. Számos hozzászóló foglalkozott a felsőfokú képzés problémáival, a szakértelmiséggel, a két-szintű képzés problémáival, a permanens képzés feladataival, a szakismeret konver-

tálhatóságával stb. Többször elhangzott az a megállapítás, hogy oktatási rendszerünk a munkaerő-gazdálkodás részévé tette azt az értelmiségi képzést, amelynek fő értéke a szakember. Sokan érveltek amellett, hogy az oktatás nem csupán a munkaerő-gazdálkodás problémája, hanem politikai mező, a tudomány-szféra része is, az a terep, ahol az oktatás zajlik. Az oktatási rendszerrel szembeni követelmények a tudományos-technikai haladás időszakában nem fogalmazhatók meg csupán a gazdaság követelményeinek szempontjából.

A szekcióülésen kialakult eszmecsere egyik központi kérdése volt, hogyan viszonyulnak a munkások a tudományos-technikai haladás vívmányaihoz, és ezek milyen módon érintik a munkásosztályt, illetve a munkásokat. A vitaindító előadásban kifejezésre jutott, hogy bonyolult folyamatról van szó, amikor a tudományos-technikai haladás és a munkások „viszonyát” vizsgáljuk, s nagy hangsúlyt kapott, hogy a tudományos-technikai haladás a termelés területén a kezdeténél tart. A vita érintett olyan fontos témákat is, mint a szakképzés, a szakmai specializáció, az új iránti érzékenység, az automatizálás problémája stb. A hozzászólások felvetették azokat az érdeklentmondásokat, amelyek a tudományos-technikai haladás és a munkásság kapcsolatában létrejöhetnek, elsősorban a bérezést, a munkakörülményeket, a munka jellegét tekintve. Érdekes vita bontakozott ki a munkásvéleményekről: hogyan ítélik meg a munkások a tudományos-technikai haladás vívmányainak a termelésben történő alkalmazását, milyen hatással van a fizikai munkára; hogyan fokozza a munkás biztonságérzetét; mennyire növeli a fiatalok perspektíváját stb. A vita során nagy hangsúlyt kapott, hogy a tudományos-technikai haladás problémáját az ember és a munka relációjában kell nézni. Ennek kapcsán olyan érdekes kérdések merültek fel, mint a munkakultúra, a vezetés, a munka társadalmi környezetének problémái, a demokrácia kérdései stb. A hozzászólók felvetették, hogy a tudományos-technikai haladásnak hazánkban ma vállalati szinten tulajdonképpen nincs stratégiája, elsősorban azért, mert nincs hosszú távú vállalati stratégia sem.

Számos hozzászóló foglalkozott a tudományos-technikai haladás irányításának a problémájával és szorosan ehhez kapcsolódva a tudományos-technikai haladás tervezhetőségének kérdésével. Itt három kérdéskörben folyt a vita: az egyik, hogy hogyan kell értelmezni a tudományos-technikai haladás irányítását. A hozzászólók szerint fő kérdéssé válik, hogy mennyire tudjuk társadalmi szinten befolyásolni, irányítani a tudományos-technikai haladás folyamatát. Konkrétan is felmerültek az alternatívák közötti választás, a struktúraváltás és az irányítás kérdései.

A vita másik sűrűsödési pontja a tervezés továbbfejlesztésének alternatívái közül alakult ki. Általános egyetértés volt abban, hogy hibás az a tervezési szemlélet, amely a civilizációs változások alapján próbálja elrendezni a jövőt és ebből vezeti le a szocialista fejlődés távlatait, de téves választási lehetőséget sugall az is, amely csupán a termelőerőket vagy a gazdaságot tervezi, illetve csupán a gazdaság határterületén végbemenő társadalmi folyamatokat vonja be a tervezés körébe. A hozzászólók arra is rámutattak, hogy a tudományos-technikai forradalom folyamatai irányításának, befolyásolásának vannak korlátai. A társadalmi cselekvésnek, a politikának még a szocializmusban sincsenek korlátlan lehetőségei a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatására, mert a termelőerők, a gazdaság mindenkori fejlettségi szintje, struktúrája valóságos korlátozó tényezőként jelennek meg. Ugyanakkor az is hangsúlyozandó, hogy a mozgási lehetőségek korántsem olyan szűkek, mint ahogyan az első pillanatra látszanak, mivel a társadalmi viszonyokban rejlő hatóerők felhasználásának az eddiginél nagyobb lehetőségei bontakoznak ki a tudományos-technikai haladás időszakában.

Természetesen a gazdasági tervezéstől a társadalmi tervezés kibontakoztatásáig meg kell tenni azt az utat, amelynek során egyre erősödik a gazdasági tervezés társadalmi orientáltsága. A gazdasági tervezés fokozatosan jut el a társadalmi tervezésben addig, hogy a társadalmi összefolyamatokba tudja beágyazni a gazdasági folyamatok, a termelőerők, a munkakultúra, életmód stb. problémáit. Ez a fokozatosság nem jelent lemondást a társadalmi tervezésről, hanem figyelembe veszi azt a realitást, hogy ma és még jó hosszú ideig a tervezésünk alapvetően gazdasági tervezésként fog működni, bár ma is egyre nagyobb jelentőségű a társadalmi összetevők, a társadalmi viszonyok bevonása a tervezés körébe.

A vita harmadik csomópontja a technikai-technológiai fejlődés és a társadalmi haladás viszonyának kérdésköre volt. Több hozzászóló a termelőerők és termelési viszonyok kölcsönös kapcsolatából azt a következtetést vonta le, hogy tudományos-technikai haladás csak ott létezhet, ahol van társadalmi fejlődés, illetve társadalmi haladás. Valóban igaz az, hogy a termelőerők változása, dinamikája előidézi a termelési viszonyok változását, fejlődését, és a termelési viszonyok is meghatározzák a termelőerők fejlődésének hajtóerőit, céljait. E kölcsönös feltételezettség azt is mutatja, hogy a termelőerők, illetve termelési viszonyok egyszerre „kiindulópontok és eredmények”. Ugyanakkor azt is többen hangsúlyozták, hogy meglehetősen nagy távolságok lehetnek a technikai, technológiai változások és a társadalmi viszonyok változása között. E távolság mindkét folyamat relatív önmozgására is utal, a társadalmi viszonyok szerkezete, dinamizmusa a technikai-technológiai változásoknak külső tényezőjeként jelenik meg. Társadalmi haladás ott is lehetséges, ahol nincs gazdasági növekedés. A társadalmi haladás és a gazdasági növekedés közvetlenül nem esik egybe.

Végezetül annyit, hogy szekciónkban rendkívül konstruktív eszmecsere alakult ki a különböző kérdésekről. A vita szabad, demokratikus légkörben folyt, nem osztogattunk igazságokat, nem is bélyegeztünk meg nézeteket, így a vita folyamán nem voltak győzők és legyőzöttek, érveit mindenki a tudása, felkészültsége szerint sorakoztatta fel, ahogyan ez természetes. Voltak olyan megállapítások, amelyekben sikerült nagyjában és egészében közös álláspontot kialakítani, voltak viszont olyan vélemények, kérdéskörök, ahol nem sikerült közös álláspontra jutnunk. Annyit mindenesetre elértünk, hogy a vita ösztönzi ezen kérdések továbbgondolását, felhasználva a szerzett tapasztalatokat is.

Szorcsik Sándor

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI HALADÁS, IDEOLÓGIA ÉS KULTÚRA szekcióról

A szekciók közötti munkamegosztás úgy alakult, hogy a tudományos-technikai haladásnak a gazdaságpolitikát és a társadalmi struktúrát érintő vonatkozásain kívül minden egyéb társadalmi vonatkozása ebbe a szekcióba került. A szekció munkája ezért igen széles tematikai területen mozgott, amit nagy aktivitás jellemezett: négy korreferátum és tíz hozzászólás hangzott el.

A korreferátumokban és a hozzászólásokban a főreferátumokhoz kapcsolódóan figyelemre méltó kiegészítések és új szempontok vetődtek fel mind elméleti sikon, mind a társadalmi önismeretünket gyarapító empirikus szociológiai kutatások alap-

ján. A felszólalókat áthatotta a gyakorlati és az elméleti tisztánlátás egyesítésének az igénye, és arra törekedtek, hogy a valóság tényeit a szocializmus perspektivikus fejlődési irányjaival az elmélet segítségével egyeztessék. Ebből következően a szekció munkája kritikus és problémacentrikus volt. Érvényesült az a nézőpont, hogy el kell határolnunk magunkat hazai életünknek mind a tisztán empirikus és prakticista, mind az üres teoretizáló és illuzórikus megítéléstől. Nagy hangsúlyt kaptak azok a gondolatok, hogy propagandamunkánk egyik fontos feladata az elmélet és a gyakorlat közötti mind erősebb összhang biztosítása. Ennek kapcsán azonban szembe kell néznünk eddigi elméleti munkánk számos megoldatlan elméleti és módszertani kérdésével a tudományos-technikai haladás társadalmi vonatkozásaiban is. A szekcióban felvetődött problémák alapján elmondhatjuk, hogy bár a hetvenes években a tudományos-technikai haladással és forradalommal kapcsolatosan lezajlott egy kutatási kampány, a még nyitott és újonnan felmerült kérdések megoldása érdekében folytatnunk kell ezeket a kutatásokat.

Mind az egyes korreferátumok, mind a hozzászólások értékes empirikus tényanyagot tártak fel. Farkas János korreferátumában például egy felmérés adatai alapján bemutatta, hogy műszaki értelmiségünk miképpen vélekedik a számítógépek sikeres alkalmazásának esélyeiről, lehetőségeiről és funkcióiról. Kiderült, hogy minél specializáltabb, azaz egy adott területen minél kvalifikáltabb szakemberekről van szó, annál kevésbé ismerik fel, és fordítva, minél kevésbé specializáltabb szakemberekről van szó, annál inkább látják a számítógépek sokoldalú társadalmi alkalmazási lehetőségeit. Ez felhívja a figyelmet a szűk specializálódás és az univerzálódás ellentétére, ami valószínűleg komoly probléma nálunk, hiszen a specializáció csak akkor adhat hatékony eredményeket, ha szélesebb társadalmi belátással egyesül.

Hasonlóképpen elgondolkodtató tényeket ismertetett Dráviczky Imre hozzászólásában arról, hogy miként vélekednek a főiskolai hallgatók az atomenergia ipari felhasználásáról a paksi atomerőmű közeli üzembe helyezésével kapcsolatban. Kimutatta, hogy hazánkban sem csak import újtján terjednek el bizonyos hamis hiedelmek, főként bizonyos pesszimista jellegű megítélések, hanem saját életünk is kitermel ilyeneket. A hallgatókat többségükben a lehetséges veszélyek foglalkoztatják. Az atomtechnikáról kialakult elképzelések elég nagy mértékben azonosulnak náluk Hirosimával és Nagaszakival. Jobban ismerik az atomtechnika katonai felhasználásának a lehetséges következményeit, mint békés felhasználásának az előnyeit. Úgy gondolom, e téren többet kellene foglalkoznunk a közvélemény hangulatával. Bár nálunk nem lehet arra számítani, hogy olyan események következzenek be, mint például Ausztriában (az atomprogram leszavazására gondolunk), de azért nálunk sem közömbös, hogy lakosságunk hogyan viszonyul a modern technikához, hiszen a negatív gondolati viszonyulás negatív gyakorlati magatartáshoz vezethet.

Érdekes empirikus vizsgálat tapasztalatairól számolt be Bálint Sándor: olyan területen elemezte az ember és a technika fejlődését, ahol a mindenkori legmodernebb technika követése elengedhetetlen. Elmondotta, hogy az ember együtt tud haladni a technikával, a műszaki fejlődéssel, erősödik az egymást segítő magatartás a technika működtetésében, a műszaki ismeretek gyarapodása elősegíti a politikai tudat fejlődését is, de viszonylag gyenge pontnak mutatkozik az erkölcsi fejlődés területe.

A szekció munkájában fontos helyet kaptak az elméleti igényű kérdésfelvetések is. Egyik probléma volt például az, hogy az életmódban, a technika alkalmazásában (ezt Fukász György korreferátuma vetette fel), illetve a tudományos-tech-

nikai haladással kapcsolatban a kultúra területén – Kemenes Ernő korreferátuma szólt erről – hol és miben találhatjuk meg társadalmunk szocialista specifikumait. Mint kiderült, nem is olyan egyszerű ezekre a kérdésekre szabatosan válaszolni, ha a realitások keretei között mozgunk, és tartózkodunk az elvont megállapításoktól.

A szekció munkájában szó esett arról, hogy életünk számos vonatkozásának leírásában nem alkalmazhatjuk kizárólag a „szocializmus” kategóriáját, hanem a „modernizálás” kategóriájával is élnünk kell. Természetesen nem egymással szembeállítva a kettőt, hanem egymással szoros kölcsönhatásban. Hazai életünkben éppen a tudomány és a technika fejlesztésében, a technika racionális és ökonomikus működtetésében, az üzemi és társadalmi élet magasabb fokú szervezethez való megvalósításában sok olyan eddig elmaradt vagy új feladat teljesítése áll előttünk, amelyek a nálunk fejlettebb tőkésországok műszaki-gazdasági fejlődésének követését és szintjük megközelítését jelentik. Ezek ebben az értelemben modernizálási feladatok, amelyeknek megoldása azonban egyben a legfontosabb szocialista feladatokat is jelenti.

A szekcióülésen felvetődött Hoós János előadásával kapcsolatban: miképpen értendő, hogy Magyarország gazdasága „utánfejlődő”, „követő”. Ha ez a technikai fejlettségi szintünkre vonatkozó megállapítás, akkor természetesen nincs helye a vitának. Ha azonban a szocialista fejlődést történelmi perspektívájában nézzük, akkor – mint Ullaga József mondotta hozzászólásában – társadalmunk célrendszerében túl kell lépni a követő jellegre.

Ehhez kapcsolódva vetődött fel egy másik fontos probléma. Hoós János említette előadásában, hogy hazánkban egyelőre magasabb a technika fejlettségi szintje, mint kihasználásának hatékonysága. Ily módon gazdasági és társadalmi előrehaladásunk kulcskérdése nem önmagában a technikai fejlesztés, bár a technika semmi mással nem helyettesíthető termelőerőt jelent. A technika fejlesztése mellett ugyanakkora, ha nem nagyobb gondot kell fordítanunk arra, hogy a már meglévő technikát hatékonyabban és szervezettebben használjuk ki. Ez viszont már nem a technikán, hanem a vele kapcsolatos társadalmi és emberi tényezőkön múlik.

Ehhez fűződött a szocializmus ún. specifikus termelőerőinek a problémája. Ez a kifejezés, sajnos, eléggé ismeretlen közgondolkodásunkban. Ennek kapcsán arról esett szó, hogy a technikai elmaradottság felszámolásának hosszú történelmi időszakában a szocializmus specifikus termelőerőit nem a technikai, hanem az emberi szubjektív termelőerőkben, a társadalom szervezethez való új lehetőségeiben kell keresnünk; hogy az eddiginél mind gyakorlati, mind elméleti szempontból nagyobb figyelmet kell fordítani a nem technikai termelőerőkre; hogy következetesen meg kell vizsgálnunk társadalmunk lehetőségeit e téren. A szekcióban elhangzottak arra is utaltak, hogy a szubjektív termelőerők – az emberi tényező – növekvő szerepének forrását nem a tudományos-technikai forradalom, hanem elsősorban társadalmunk termelési viszonyai, politikai rendszere, az emberi együttélés új, szocialista formái és vonásai jelentik. Ha ugyanazon adott technikai szinten a termelőerők nem kellő hatékonysággal működnek, akkor ennek okait elsősorban az előbbi területeken kell keresnünk.

A szekció mindezeket a problémákat nem egymástól elszigetelten vetette fel, hanem igyekezett reális szocializmus-képbe ötvözni őket, ugyanakkor több részterületre is kitékintett. Renkei Pál például hozzászólásában a szakmunkásképzésről beszélt. Elmondotta, hogy a jelenlegi szakmunkásképzés tartalmi és módszertani tekintetben nem készíti fel a fiatalok tömegeit a tudományos-technikai forradalom befogadására. Erre az oktatás a maga kb. négyötöd résznyi gyakorlati és csak egyötöd

résznyi elméleti képzésével nem alkalmas. Ez a hiányosság is felhívja a figyelmet az előbbieket szellemében azokra az emberi-társadalmi tényezőkre, amelyek nélkül a technika hatékony működtetése elképzelhetetlen.

A szekcióban több felszólaló (köztük Jakatics Árpád) felvetette a tudományos-technikai haladás és tudományos-technikai forradalom viszonyának kérdését, vagyis azt, hogy az utóbbi időben a „tudományos-technikai forradalom” fogalmával szemben miért került előtérbe a „tudományos-technikai haladás” fogalma. A szekcióban lényegében az a vélemény alakult ki, hogy a két fogalmat nem lehet egymással szembeállítani. Tulajdonképpen nem terminológiai problémáról van itt szó, hanem a termelőerők valóságos fejlődési folyamatairól. A „tudományos-technikai haladás” fogalma a tudományos-technikai fejlődés folyamatosságát fejezi ki, hiszen hazánkban nemcsak a tudományos-technikai forradalom által felvetett új feladatok állnak előttünk, hanem a tudományos-technikai haladás eddig még megoldatlan számos feladata is, különösen a munka szervezettségének, racionalizálásának és humanizálásának területén. Az utóbbi fél évszázadban az iparilag legfejlettebb tőkésországokban például három nagyobb szervezési forradalom ment végbe, nálunk pedig tulajdonképpen egy sem.

Mégis ki kell emelnünk – ahogyan Pál Lénárd elvtárs tette előadásában – a tudományos-technikai haladás folyamatából annak revolúciós szakaszát, a tudományos-technikai forradalom sajátos jelenségeit és követelményeit, miközben ez a revolúció néhány területen magasabb fokon már ismét evolúciós haladásba ment át. Korunkban nem egyszerűen a tudomány és a technika minőségi változásáról van szó, hanem arról – amint ezt Kemenes Ernő korreferátumában kiemelte –, hogy ez a változás a legdöntőbb gazdasági és társadalmi strukturáló tényező. A tudományos-technikai forradalom jelentősége túllép magában a tudományban és a technikában végbemenő minőségi változáson. A valóság tényei és folyamatai igazolják: ezek a változások tovagyűrűznek és termelőerői forradalommá, azaz a termelőerők egész terjedelmének minőségi változásává szélesednek ki. Behatóan kell tehát tanulmányoznunk a technikai és nem technikai termelőerők viszonyát, elemeznünk kell, hogy miképpen érvényesül hazánkban a társadalmi termelőerők meghatározó szerepének elve szocialista termelési és társadalmi viszonyaink fejlesztésében, társadalomirányításunk tökéletesítésében.

Ágoston László

A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről*

I. RÉSZ: A POLITIKATUDOMÁNY A MARXISTA TÁRSADALOM- TUDOMÁNYOK RENDSZERÉBEN

Első rátekintésre talán nem is gondolnánk, hogy milyen sokféle s főleg milyen összetett kétségek merültek fel azon tudomány *lehetőségével szemben*, amelyet Kulcsár Kálmán találóan nevez a „politikai gyakorlat önismeretének”.¹ E fenntartások – megítélésem szerint – jóval szélesebb és erőteljesebb szakmai körök véleményét tükrözik, mint amilyen nyíltsággal és gyakorisággal manifesztálódtak a marxista politikatudományról folytatott hazai eszmecsereben. Miután e nézetek komoly aggodalmakat, figyelemre méltó érveket sorakoztattak fel – melyeket türelmetlenül leinteni avagy egyszerűen (formálisan) megkerülni nem szabad –, bizonyára nem haszontalan (a szorosabban vett tudományelméleti kérdések előtt) áttekinteni a jellemzőbbeket.

1. A politikatudomány mint igény és lehetőség

A politikatudomány lehetőségét illetően a fenntartások – elméleti és gyakorlati érvek egész sorával élve – a politika és a tudomány aspektusából egyaránt megfogalmazódtak. A politika vonatkozásában mindenekelőtt s elvileg az, hogy egyáltalán (általában) képes-e bármely tudományt is oly közel engedni önnön praxisához, mint amennyire az elengedhetetlenül szükségesnek látszik a politikatudomány esetében. Hiszen amennyiben igaz, hogy a tudomány bizonyos értelemben mindig kritika, a meglévő ismeretek, s az azokra épülő, azokból kinövő tevékenység kritikája, mennyiben kívánatos ez a kritika a politika számára? A maga teremtette, ön-maga köré vont tudományos kontroll ugyanis legalább annyi gondot, mint hasznot jelentene a politikai vezetésknek, hiszen míg a politika – természete szerint – a „kompromisszumok tudománya”, a tudomány nem ismer (nem ismerhet) semmiféle kompromisszumot. Az ily módon elkerülhetetlen s ugyanakkor senki által sem kívánt konfliktusok – mivel zavarokat idéznének elő a politikai irányításban – szükségképpen ezen „önkorlátozás” felszámolásához, a politika és a tudomány demokratikus viszonyának megsértéséhez vezetnének.

Mások pedig, ha *elvileg* nem is látják cnyire reménytelennek, mégis úgy ítélik

* Folyóiratunkban vitát indítunk a politikatudomány kérdéseiről, hogy helyt adjunk e formálódó új tudományággal kapcsolatos különböző nézeteknek, eltérő elképzeléseknek és a vita részt vállaljon ezek tisztázódási folyamatában. Vitaindítóként *két részletben közöljük* Molnár Tivadar tanulmányát. Írására reflektáló vitacikkeknek és a témába vágó írásoknak teret adunk folyóiratunk következő számaiban.

meg, hogy a társadalmi alapok, politikai életünk objektív és szubjektív feltételei egyelőre még nem kellően érettek egy ilyen tudomány léte, korlátozásoktól mentes funkcionálása számára. Hozzátehetjük, álláspontjuk jórészt olyan, *a maguk konkrét-ságában* tagadhatatlan tényekben, reális problémákban gyökerezik, amelyekkel a konkrét politikakutatást végzők gyakorta találkozhatnak.

A fenti eszmefuttatás „másik oldala” már magára a vitatott tudományra vonatkozik. Ha ugyanis – akár elméleti megfontolásokból egyszer s mindenkorra, akár a konkrét társadalmi szituáció megítélése alapján legalábbis egyelőre – elutasító álláspontra helyezkedünk egy, kifejezetten a politikai gyakorlatra orientált, s ennyiben normatív jellegű tudomány lehetőségét illetően, akkor minden ezt figyelmen kívül hagyó törekvést egyidejűleg apolitikusnak és tudománytalannak kell minősíteni. A konstrukció pedig, amit ily módon létrehozánk, sokkal inkább apolitikára, mint valós szükségleteket kielégítő tudományos diszciplínára fog emlékeztetni, hisz a politikai pragmatizmus – a szubjektív diszpozícióktól függetlenül – felfalja a tudományos objektivitást. A végeredmény olyan áltudomány lenne, amely kiváló lehetőségeket biztosítva a doktrinárságnak, a karrierizmusnak, a politizálgató fecsegésnek, nemhogy megoldaná, hanem csak tovább fokozná amúgy is meglévő gondjainkat.

Ezek kétségkívül figyelmet érdemlő felvetések, s a nem egészen alaptalan aggodalomban osztozhatunk, de magával az érveléssel már kevésbé tudok egyetérteni, s egyáltalán nem értek egyet a több-kevesebb nyíltsággal kimondott következtetésekkel. Elsődlegesen (egyelőre még csak általános megközelítésben) e nézet hibájául felróható az elvonság, az a mód, ahogy a politika konkrét tartalmától elvonatkoztatva általánosít, s az a nagyvonalúság, amely politika és tudomány viszonyában szinte kizárólag csak az anomáliákat jegyzi. Pedig könnyen belátható, hogy ha eltekintünk egy adott politika belső motivációitól (s így e politika önmagához való viszonyától), ha a szükségszerűségeket – amelyeknek a politikai vezetés vagy eleget tesz, vagy önnön léte ellen tör – nem tekintjük igazán szükségszerűségeknak, s ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy a célok mindig adekvát eszközöket tételnek, akkor, miként a politika bármely vonatkozásában, a tudománnyal való kapcsolatát illetően is egyforma esély nyílik a reális és hamis kérdésfelvetésekre, a konstruktív útkeresésre és az enervált problémázgatásra. De miért volna effajta alternatívákra szükség? Ezzel szemben teljes egyetértéssel idézem Farkas János idevágó gondolatát: „A tudomány és politika szociológiai sajátosságainak, problémáinak gyökerét érdemes a munkafolyamatban keresni, mert ebből ered az anyagi valóság elsajátításának e kétféle, egymással dialektikusan másnemű, de ugyanakkor egymást feltételező módja . . . Ellentmondásaik, konfliktusaik objektív szükségszerűséggel keletkeznek, lévén különböző és elvileg egymással ellentétes minőségek. Ugyanakkor ellentmondásuk termékeny megoldásokban oldódhat fel, amit egységük, egymást feltételező voltak alapoz meg.”²

Vegyük azonban közelebről is szemügyre a vitatott koncepciót –, ezen belül is mindenekelőtt azt az álláspontot, amely elvileg ugyan nem vitatja el a marxista politikatudomány létjogosultságát, de mivel azt állítja, hogy hiányoznak a zavartalan funkcionáláshoz nélkülözhetetlen társadalmi-politikai feltételek (legalábbis egyelőre), megkérdőjelezi a politikatudomány aktualitását, s ezen keresztül természetesen a létrehozására irányuló kezdeményezés ésszerűségét.

Aligha lenne értelme tagadni, hogy a tudományos szintű, társadalmilag hasznos és hatékony politikakutatáshoz elengedhetetlenül szükségesek bizonyos objektív és szubjektív feltételek, s azt sem állítom, hogy ezek a feltételek a maguk teljességében

rendelkezésünkre állnak, mégis azokkal értek egyet, akik hazánk jelenlegi társadalmi-politikai körülményeiből, s főleg rövidebb-hosszabb távú feladatainkból *nem is egyszerűen a lehetőségét, de sürgető szükségét olvassák ki egy ilyen tudománynak.*

Azt is figyelembe véve, hogy az elmúlt években a nemzetközi gazdasági életben bekövetkezett változások új, az előzőnél jóval kedvezőtlenebb helyzetet teremtettek hazai gazdasági életünk számára, amelynek következtében fejlődésünk üteme lassult, s ez nyilván kihatással lesz társadalmi életünk más területeire is, ez megítélesem szerint sokkal inkább indokolja, mint tagadja a kérdéses tudomány aktualitását. Hisz állíthatná-e komolyan bárki is, hogy e nehézségeket nem gazdasági, termelési folyamataink, s általában társadalmi viszonyaink tökéletesítése és továbbfejlesztése útján, hanem eddigi s jövőbeli szocialista vívmányaink feladása árán lehet és kell megoldani? A válaszban rejlő evidencia a megtett út irreverzibilitásából, állami és politikai rendünk szilárdságából, az ország megváltozott gazdasági arculatából, az életkörülmények szembetűnő és mind ez ideig folyamatos javulásából, a szocialista kultúra és közgondolkodás fejlődéséből –, egyszóval társadalmunk szocialista értékrendjének felhalmozódásából ered. Tények igazolják, hogy az érdekek közeledésének és homogenizálódásának alapvető tendenciáján belül jelentkező ellenhatások, konfliktusok (amelyek közül nem egy egyébként perspektivikusan épp az alapvető tendenciát erősíti), egyre kevesebb embernél vezetnek az indulás tipikus „kapitalizmus vagy szocializmus” érzelmi, tudati dilemmájához. Ellenkezőleg – a nehézségekből kivezető út keresése ma már keveseknél esik egybe a „szocializmusból vezető kiút” gondolatával. *Társadalmunk túlnyomó többsége a szocializmust olyan tényként kezeli, melyet nem pusztán elfogad, de jelen és jövőbeli élete egyetlen reálisan lehetséges színterének tekint* –, s ezért egyéni boldogulását, a társadalmi igazságosság iránti természetes igényét is e reláción belül igyekszik megteremteni. S ez még akkor is rendkívüli politikai jelentőségű, ha az emberek egy el nem hanyagolható százaléka a szocializmus tényéhez erősen partikuláris szemlélettel és életmóddal viszonyul; ha magatartásukból még jóindulattal sem tudjuk kiolvasni a társadalmi tudatosságot, elvszerűséget és áldozatvállalást. Ez az attitűd ugyanis nagyrészt a jelen *ellentmondásaiban* gyökerezik, de éppen ebből adódóan a társadalmi fejlődés során mind könnyebben alakítható és befolyásolható.

A fentieket figyelembe véve, úgy vélem: az elmúlt több mint két évtizedben megtett szocialista előrehaladásunk eredményeképpen – a közgondolkodásban, ezen belül is elsősorban a politikai szándékokban és elvárásokban – olyan lényegbeli spon-tán és tudatos azonosulás játszódott le, amelyet több szempontból *ma már egy új és jelentős politikai tényezőnek lehet és kell tekintenünk.* Hiszen az irányítók és az irányítottak akarati azonosulása a főbb politikai célokat illetően – körültekintő politikai vezetés esetén – könnyen maga után vonhatja az optimálisnak ígérkező politikai megoldásokban való tevékeny egyetértést is. Ily módon mind gyakrabban eshet egybe az elvileg kívánatos a gyakorlatilag is legcélravezetőbbnek látszó megoldásokkal, egymértékben növelve ezzel az irányítás társadalmi manőverező képességét, a közvetlenebb jellegű (s ennyiben „gazdaságosabb”) politikai eszközök és eljárások felhasználási lehetőségét.

De amennyire növekszik a politikai vezetés irányítási lehetősége, legalább annyira fokozódik társadalmi felelőssége is. Azzal, hogy az emberek túlnyomó többsége immár nemcsak elvileg látja be, hogy egyéni és kollektív boldogulásának szocialista fejlődésünk az egyetlen igaz feltétele és záloga, de szükség esetén hajlandó a saját tevékenységére vonatkozó gyakorlati konzekvenciákat is levonni, természetesen a *hatványozódnak e társadalmi-politikai berendezkedéssel, ezen belül általában a ve-*

zetéssel szembeni igényeik és elvárásaik is. Naponta tapasztalhatjuk e tény sajátos szociálpszichológiai megnyilvánulásait: a fokozott érzékenységet és kritikusságot a hibákkal, hiányosságokkal szemben, és az időnként és helyenként fel-fellobbanó – de a maguk általánosító jellegében elfogadhatatlan – vezetőellenességet.

Politikai vezetésünknek tehát egyrészt szembe kell néznie a kedvezőtlenebbre fordult nemzetközi gazdasági-politikai helyzettel és ennek elkerülhetetlen belpolitikai következményeivel, másrészt a lehető legjobban élnie kell – az előbbivel egyébként most már bizonyos mozzanatokban összefonódó – megváltozott, több szempontból pozitív irányba módosult belső szubjektív feltételekkel. Amennyiben sikerül a konkrét indítékaiban eltérő, de célját és tényleges megvalósulását tekintve lényegében egy fő tendenciába mutató egyéni törekvéseket szervezett kollektív akarattá kovácsolni – komoly politikai erőforráshoz juthat a vezetés. Ellenkező esetben azonban – ha csak átmenetileg is – mind többen mondhatnak le egyéni létproblémáik közösségi, szocialista jellegű megoldásáról, s zárközhatnak be a később már nehezen bevehető partikularitás és kispolgári individualizmus bástyái mögé.

Végül is nem hiszem, hogy a politikai irányítás számára bizonyítani kellene azt aényt, hogy a „tudománytalanság” ma már rendkívül költséges dolog, megengedhetetlen „energiavesztés”, nemcsak a „nagypolitika”, de az azt realizáló „kispolitika” értelmében is. Már csak azért sem, mert éppen állami és pártvezetésünk legfelsőbb szintjein fogalmazták meg a leghatározottabban a konkrét igényt a politikai irányító tevékenység lehetőség szerinti maximális racionalizálására. Azt pedig végképp tagadom, hogy valamiféle szkizoid ellentmondásosságot tételezhetnénk fel, amely arra készíti a politikai irányítást, hogy míg egyik kezével hívogatja, a másikkal távol tartsa magától a tudományokat (beleértve természetszerűleg a létrehozandó politikatudományt is). Sem a múlt és jelenbeli anomáliák, sem pedig az ezután következők nem látszanak elegendő oknak arra, hogy lemondjunk arról az aránytalanul nagyobb pluszról, amelyet a politika és a tudomány eddigénél sokkal szorosabb együttműködése által nyerhetünk. Az elvileg deklarált, de a gyakorlatban oly sokszor hiányolt garanciák pedig épp ezen újszerű, konkrét kölcsönhatás folyamatában, nem utolsósorban a felmerülő konfliktusok konstruktív meghaladása útján fognak kikristályosodni, s egy munkastilus természetes elemeiként megszilárdulni.

A politika ugyanakkor nem garantálhatja egy születő diszciplína tudományosságát, művelőinek az igazsággal szembeni feltétlen lojalitását, hiszen ilyen biztosítékokat mindenekelőtt éppen a politika várhat el. Ez már tudományelméleti probléma, melynek részletes és körültekintő kimunkálása a tudomány szakembereinek dolga; s éppen itt lelhetjük meg igazi értelmét és célját annak a hosszan tartó vitának is, amelyet hazai és más szocialista országbeli társadalomkutatók a politikatudomány tárgyában folytattak és feltehetően folytatni fognak.

Ami viszont az elvi fenntartásokat illeti, amelyek a politika „természetére” hivatkozva egyszer s mindenkorra megkérdőjelezi a politikatudomány mint tudomány lehetőségét, legyen szabad mindenekelőtt arra emlékeztetni, hogy amennyiben e nézet konzekvens önnön logikájához, akkor a politika elsődlegessége (pragmatizmusa?!) jegyében egyrészt nemcsak egy születőben levő új, de lényegében valamennyi (marxista) társadalomtudomány objektivitásának lehetőségét meg kellene kérdőjeleznie, másrészt – az előbbiből adódóan – szükségképpen el kellene jutnia a polgári szociológia alapelveihez: értékmentesség, dezideologizálás. Különösen napjainkban, amikor világszerte, így hazánkban is erőteljesen politizálódnak e tudományok. A tények viszont arra utalnak, hogy e folyamat nem megerősíti, hanem egyre

inkább kikezdi az értékorientáltság és tudományosság kategorikus szembeállításának koncepcióját. A marxistának igazán nem nevezhető Myrdal igencsak egyértelműen fogalmaz: „E feltételezés naiv empirizmus: nevezetesen az az elgondolás, hogy ha a valóságot minden prekoncepció nélkül figyeljük meg, és megfigyelésünket továbbra is ezen a szinten tartjuk, akkor a tények valahogyan önmagukat fogják rendszerbe szervezni – a rendszer létezését persze előfeltételezzük. Kérdések nélkül azonban nincsenek válaszok.”³ Hozzátehetjük: a reális kérdések pedig – még ha kifejezetten politikaiak is – mindig igaz válaszokat igényelnek, mert enélkül nincs tényleges megoldás. Mármost lehetséges, hogy a marxizmus mind ez ideig – főleg metodológiai vonatkozásban – a szükségesnél kevesebb figyelmet szentelt az axiológiának, de az semmiképp sem a véletlen – mondjuk egy ismeretelméleti nagyvonalúság – következménye, hogy sohasem került a polgári tudományelmélet e vonatkozásban tapasztalható tipikus válságába. Épp ezért, marxisták között folyó vitában legfeljebb csak akkor van értelme elővezetni ilyen gyökérből táplálkozó érveket, ha alapos ok merült fel eddigi álláspontunk újbóli átgondolására.

Érdeemes viszont bekapcsolni e gondolatmenetbe egy, az előzőnél sokkal reálisabbnak tűnő aspektust. Pach Zsigmond Pál már 1968-ban, *A társadalomtudományok fejlődésének elvi kérdéseire* című cikkében – az újra való törekvés elégtelenségének okait elemezve – a következőket írta: „Az egyik okot bizonyos *elméleti aggodalmakban* jelölhetjük meg: a társadalomtudománnyal foglalkozók egy részének olyan, többnyire maguk előtt sem bevallott aggodalmaiban, hogy az új tények, jelenségek, következtetések nem illeszthetők be teljesen az elméletbe, szétfeszítik annak autonóm kereteit, a marxizmus revíziójához, vagy »dekompozíciójához« vezetnek.”⁴ Ez az aggodalom – megítélésem szerint – a maga latens módján a politikatudomány lehetőségéről folytatott vitában is jelen volt, mégpedig fokozott mértékben. Érthető, hisz ha a félelem csak valamelyest is megalapozott, akkor egy tudomány, amelyet lényegében a politikai gyakorlat konkrét szükségletei érdekében hoznak létre, csak tovább növeli e „veszélyhelyzetet”. Anélkül, hogy azonosulnunk kellene a – Pach Zsigmond Pál által egyébként kishitűségnek nevezett – aggodalommal, nem hunyhatunk szemet tartós létezésének valóságos okai felett sem. Megfogalmazható ugyanis, hogy miként a politika, úgy a tudományok is már régóta hiányát érzik egy olyan tudományágnak, amely élő, eleven kapcsolatot teremt a társadalom politikai élete és a nagyobb (általánosabb) társadalmi-történelmi összefüggésekben gondolkodó társadalomtudományok között. Köztudott, hogy minden tudomány alapművelete az általánosítás, általánosítani pedig csak tényeket lehet. Mármost minél folyamatosabb, nagyobb tömegű és komplexebb a tényanyag, amelyet valamely tudomány az általánosításai során figyelembe vesz, annál mélyebb nyomokat hagynak maguk után ezen adatok magában a tudományban is. S ez lenne az a veszély, ami egyesek szerint a marxizmust fenyegeti. Eszerint olyan helyzetbe kerülhetünk, hogy két vonatkozásban is választásra kényszerülünk: *a*) vagy empirikusok leszünk, vagy dogmatisták, *b*) vagy tényszerűek, vagy (amennyiben az elmélet jelenlegi tartalmához ragaszkodunk) „marxisták”. Megítélésem szerint azonban ezek sokkal inkább teorémák, mint valóságos kényszerpályák. Mindenekelőtt, még senki nem bizonyította be (a pozitívizmus sem!), hogy a tényszerűség menthetetlenül az idiografikus tudományok korlátai közé zárja a kutatót (erre egyébként a marxistákat kell legkevésbé emlékeztetni). Tudjuk, hogy az adatok mennyisége (bármily nagyszámú is) önmagában még nem szavatolja egy tézist, s még kevésbé egy egész elmélet tudományosságát; ehhez még elengedhetetlenül szükséges az indukció helytálló (!) princípiuma, amelynek segítségével feltárulnak előttünk ezen adatok számunkra való

minőségei is, lehetőséget nyerünk osztályozásukra (szükségszerű és véletlen, lényeges és lényegtelen, funkcionális és diszfunkcionális stb. szempontból), ezen keresztül pedig arra, hogy egyidejűleg kivédjük az elmélet relativizálódásának, illetve dogmává merevedésének veszélyét. Úgy vélem, a politikatudomány a politikai tények folyamatos feltárásával és elméleti feldolgozásával (közvetve, de közvetlenül is) jelentős mértékben hozzájárulhat más társadalomtudományok ilyen természetű szükségleteinek biztosításához, s egyben komoly lendületet adhat jó néhány régóta függőben levő diszciplináris és multidiszciplináris probléma megoldásához (amelyekre még részletesebben visszatérek). Mármost elképzelhető, hogy a fentiek során néhány, kellőképpen meg nem alapozott általánosítás, illetve kierőszakolt dedukció végtermékével le kell számolnunk, de hogy milyen tények rejtőzhetnek a mélyben, amelyek a marxizmus-leninizmus *alaptételeit* veszélyeztetik, arra nem tudunk következtetni. Mindenesetre a politika és a tudomány számára is egyetlen járható út a tényekkel szembeni messzemenő lojalitás; mégpedig minden vonatkozásban, mert megannyi jel arra figyelmeztet, hogy a félmegoldás egyre kevésbé megoldás.

Összefoglalva: a politikatudománnyal szemben felmerült aggodalmak, ellenérvek egyik-másikában tagadhatatlanok a reális mozzanatok, épp ezért *konkrét megjelenési formájukban* s jellegüktől függően, már a tudomány elméleti megkonstruálása fázisában, illetve funkcionálása során, az alkalmazott kutatások folyamatában feltétlen figyelmet érdemelnek. De – véleményem szerint – együttvéve sem voltak elegendők ahhoz, hogy tényleges kétségeket ébresszenek általában e tudománnyal szemben, s ezzel akarva-akaratlanul visszavessék a létrehozására irányuló kezdeményezéseket. Így sem meglepődni, sem kételkedni nem volt okunk Vészi Béla megállapítását olvasva: „... ma (1977-ben. – M. T.) már egyre csökken azok száma, akik különböző meggondolásoknál fogva ... ellenzik a polgárjog megadását e tudományág számára. Jelenlegi vitáinkban már inkább e tudományos diszciplína tárgyának, elnevezésének, kutatási területeinek pontosabb körülhatárolásáról, más tudományágakhoz való viszonyának, különösen a kapcsolódó tudományágakhoz és azoktól való elhatárolódásáról van szó.”⁵ Ehhez azonban hozzátartozik, hogy a fogyatkozó elutasító megnyilatkozások még nem feltétlenül a korábbi álláspont feladására és támogató egyetértésre utalnak, márpedig ez távolról sem közömbös a politikatudomány további sorsa, egészséges fejlődése szempontjából.

Mint ismeretes, az MTA 1980-ban létrehozta az Akadémia Politikatudományi Bizottságát, és ezzel (is) mintegy elismerést kapott a politikatudomány mint új tudományos diszciplína. Ezzel a döntéssel – egyébként sem előbb, sem később a kelletnél – az arra leghivatottabb fórum tett bizonyos értelemben pontot a politikatudományról folytatott több mint tízéves hazai vita végére. Helyesebben, azzal, hogy elismerte a politikatudomány elvi lehetőségét és aktualitását, lezárta a vita első szakaszát, s egyben új fázist nyitott e tudományág kialakulása-kialakítása folyamatában. Hiszen az nyilvánvaló, hogy az Akadémia döntésével még nem született meg maga a tudomány, hogy az állásfoglalás önmagában még „csupán” prekonceptió, s nem maga az elméleti megoldás, hogy a szubjektív diszpozíciótól a politikatudományig mint realitásig még hosszú és bonyolult utat kell megtennünk.

Ennek az állásfoglalásnak egy más vonatkozású lényeges mozzanata, hogy a politikatudományt *önálló, új* tudományos diszciplínaként fogadta el. Ennek jelentősége akkor válik nyilvánvalóvá, ha figyelembe vesszük, hogy a vitában többen – akik előbb vagy utóbb, de túljutottak a politikatudomány lehetőségének és időszerezésének problematikáján – figyelmüket mindinkább a megoldás, a tulajdonképpen diszciplináris kérdések felé fordították, s ezért számukra a probléma inkább

úgy vetődött fel, hogy mi ígérkezik a realizálás racionálisabb módjának: egy teljesen új, önálló tudomány létrehozása, avagy egy meglevő társadalomtudományi diszciplína politikatudománnyá formálása. A vitában – s különösen annak kezdeti stádiumában – többen ez utóbbi álláspontra helyezkedtek, s így merült fel mindenekelőtt a filozófia, a tudományok szocializmus, a szociológia s az állam- és jogtudomány politikatudománnyá „fejlesztésének”, illetve a politikatudomány e tudományok valamelyikén belüli „kiépítésének” gondolata. Nem célom felújítani ezt a vitát (már csak azért sem, mert kezdettől fogva az első megoldás pártján álltam), mégis érdemesnek látom e polémia szemszögéből felvázolni a politikatudomány és az említett tudományágak egymáshoz való viszonyát.

2. A politikatudomány és a politikai tudományok

Elsőként – éppen az alapvető cél érdekében, hogy tisztázzuk a politikatudomány helyét és szerepét a marxista társadalomtudományok rendszerén belül – feltétlenül emlékeztetnünk kell arra, hogy voltak (még hozzá nem is kis számban), akik szerint a tényleges megoldás – a tudományos megismerés és a politikai gyakorlat szempontjából – nem egy új tudományág létrehozásában, hanem a marxista társadalomtudományok egészének továbbfejlesztésében rejlik.

Ez a felvetés megkülönböztetett figyelmet érdemel, mert az egész probléma-komplexum egyik kulcskérdésének tekinthető. E nézet szerint ugyanis minden olyan törekvés, amely külön a „politikai mozgásformára” épülő tudomány létrehozásán fáradozik, szemben áll a marxizmus legmélyebb lényegével, s ezért elméletileg veszélyes, gyakorlatilag pedig szükségképpen kudarcra van ítélve. Nincs ugyanis külön társadalmi és politikai mozgásforma – nem véletlen, hogy klasszikusaink sem tettek ilyen különbséget. Bár nem minden társadalmi jelenség politikai jelenség is, de egy adott szituációban bármelyik azzá válhat; továbbá nincsen olyan társadalmi jelenség, amely közvetve, valamilyen módon ne állna a politikai erőter hatókörében, s így ne lenne kisebb-nagyobb politikai töltése, jelentése. Ezért minden társadalomtudomány – a felépítményben elfoglalt helyétől függően – bizonyos mértékig politikai tudomány –, még akkor is, ha ezt (mint például a polgári tudományok) tagadják, vagy szándékukon kívül helyezik. A marxizmus viszont – azon túl, hogy nyíltan vallja e jellegét –, tudatosan vállalja a tudományos megismerés és a politikai ideológia együttes, egymást kölcsönösen átható és feltételező szerepét. Következésképpen elfogadhatatlan egy olyan próbálkozás, amely a maga módján izolálná (kiszakítaná) a „társadalmiból” a „politikait”, s ezzel akaratlanul is fellazítaná a társadalomtudományainkban rejlő, azokat egységbe forrasztó és hatékonyra tevő egyalapú értékorientáltságot, depolitizálná („kilúgozná”), s ezzel mintegy értelmétől fosztaná meg a marxizmus alapvető diszciplínáit; maga pedig e hibás alapokon nagyon is kétséges elméleti és gyakorlati „eredményekre” tenne szert.

A megoldás – ezen álláspont szerint – csak az lehet, ha valamennyi társadalomtudomány felismeri kompetenciáját e kérdésben, fokozatosan elmélyíti ismereteit az általa tanulmányozott szféra politikai vonatkozásairól, s általában – az eddiginél – nagyobb figyelmet szentel a társadalmi-politikai gyakorlat elméleti szükségleteinek. Ahova pedig már nem juthatnak el e tudományok – a politikai hétköznapiak konkrét problémáinak világába – ott nem is maga a *tudomány*, hanem az arra támaszkodó konkrét politikai elemzések és értékelések az illetékesek.

Tulajdonképpen nehéz e nézettel vitatkozni, és nem is elsősorban azért, mert

több nyomós érvet sorakoztat fel önnön igazolására, hanem mert ez az álláspont – legalábbis szerintem – nem annyira a tények sokoldalú és tárgyilagos számbavétele alapján született, mint inkább premissza, amelynek valós hátterét sokkal inkább praktikus-utilitarisztikus tényezők, mint „tisztán elméleti” meg gondolások képezik. Másként aligha lehetne megérteni a nyilvánvaló egyoldalúságot az adott összefüggésben releváns tényezők *egészével* szemben, az inkonzekvenciát azon, immár nyomasztó nehézségek, hiányosságok vonatkozásában, amelyek az évek folyamán az érintett tudományok és a politikai gyakorlat, az irányító tevékenység kapcsolatában, munkamegosztásában felhalmozódtak, s amelyek tényleges megoldásokat, nem pedig lát-szatlépéseket sürgetnek. Az a koncepció, amely az előzőekben vázolt módon politikai tudományokat ajánl politikatudomány *helyett*, valójában függőben hagyná a legalapvetőbb kérdéseket – mégpedig szükségtelenül –, hisz politika és tudomány oldaláról is beértek a reális megoldás feltételei.

Véleményemet a következőkre alapozom: ismeretes, hogy általában a tudományok fejlődésében két, egymással ellentétes irányú objektív tendencia figyelhető meg. Az egyik a mind mélyebbre hatoló megismerési folyamatnak, a felhalmozódó és relatíve elkülönülő (elkülöníthető) ismeretanyagnak tulajdonítható, amelynek eredményeként újabb és újabb tudományágak különülnek el, illetve szakadnak le a meglévőkről. Ezzel szemben, de épp e folyamatra épülve – és nem kis mértékben általa determinálva – a részismereteket szintetizáló, nagy (átfogó), komplex diszciplínák kialakulásának tendenciája is kimutatható. Megannyi negatív tapasztalat bizonyítja, hogy e két tendencia – de különösen a másodikként említett – igen komoly, objektív és szubjektív természetű akadályokon keresztül tör magának utat.

Ugyanezen folyamatok érvényesülnek a társadalomtudományok területén is; s *súlyos hiba lenne ezek konkrét megjelenési formáit a kölcsönös kizárás alapján kezelni*. Ez az egyik ok, amiért nem értek egyet a „politikatudomány helyett politikai tudományok” felfogással; e kettő ugyanis nem léphet egymás helyébe. Azon lehet vitatkozni, hogy jogos-e, szükséges-e a társadalmi mozgásformát további részekre bontani, s ebben az értelemben külön politikai mozgásformáról beszélni, de az ettől függetlenül is könnyen belátható, hogy a politika mint szociális képződmény, mint részkomplexitás, a maga sajátos rendszere, struktúrája és funkciói révén (relatív) elkülönül a társadalmi egészen belül, ha nem is éles és változatlan kontúrokkal. A társadalomtudományok, amelyek – tárgyuktól függően – vagy a társadalmi totalitás egészével, vagy e totalitás valamely részével foglalkoznak, szükségképpen behatolnak a politikai jelenségek világába is. Szükségképpen, de csak *következményképpen*, mert megismerésük objektuma nem maga a politika mint jelenség, mint egész. Így politikai relevanciájuk – e rendszer szempontjából ítélve – mindig közvetett és részleges, hisz azok egy meghatározott diszciplináris nézőpont, funkció és módszer jegyében születnek. Mármost tudományelméleti aspektusból is nyilvánvaló, hogy hiányzik társadalomtudományaink rendszerében egy olyan *szaktudomány*, amelynek tárgya kifejezetten a politikum. E tudomány (elképzelésem szerint) meszesemenően támaszkodik a többi, „tradicionális” diszciplína elméleti apparátusára, felhasználja, de egyben elmélyíti és szintetizálja azoknak a politikára vonatkozó ismeretanyagát, másrészt felszámolja a fehér foltokat, amelyek a meglévő társadalomtudományok vizsgálódási körén kívül esnek.

S amennyire belátható a tudomány szempontjából a marxista politikatudomány hiánya, legalább annyira belátható az a társadalmi-politikai gyakorlat vonatkozásában is. Ha figyelembe vesszük a marxizmus-leninizmus, s általában a marxista társadalomtudományok jellegzetes politikai immanenciáját, szerepüket történelmi stra-

tégiánk tudományos megalapozásában, nem utolsósorban pedig kisebb-nagyobb mérvű ignorálásuk nyilvánvaló hátrányait és veszélyeit e stratégia realizálásának folyamatában, akkor szinte elképzelhetetlen, hogy mind ez ideig nem született meg az a marxista tudományág, amely *már indítékaiban is a racionális politikai döntések elméleti szükségleteinek közvetlen kielégítését tűzi maga elé*. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy e tudományágat nem lehet, s nem is kell egy másikkal, vagy az összes többivel helyettesíteni – hanem mielőbb létre kell hozni.

Miként azt a vitákban többen is javasolták, egyetérttek a tudomány és a tudományos kutatás megkülönböztetésének gondolatával, de nem fogadom el az erre konstruált „politikatudomány helyett komplex politikai kutatások” álláspontot, mivel megítélésem szerint ez utóbbi valójában nem létezhet az előbbi nélkül. A politikai praxis, az irányítás számára nem mozgásformák szerint izolált, diszciplináris sajátosságokhoz (korlátokhoz) igazodó elméleti kérdések léteznek, hanem – többnyire megoldást sürgető – komplex problémák. Mármost társadalomtudományaink (mint azt eddig is tették) kiragadhatják e komplexumból azokat a mozzanatokat, amelyekkel szemben kompetenciát éreznek, s ha fel is tételezzük, hogy nem marad egyetlen „gazdátlan” sem, az ily módon feltárt adatok még mindig nem válnak *komplex ismeretté*. Először is, a valóságos folyamatokból ki kell (meg kell) ragadni az adott kérdéskomplexumot, mint *tudományos problémát*, s csak annak analízise után válhat többé-kevésbé nyilvánvalóvá egy-egy tudományág kompetenciája valamely részletkérdéssel szemben. Másodszor, a különböző diszciplináris aspektusból, más-más módszerekkel kutattott, s sokszor eltérő (vagy egymás által nem is használt) fogalmakkal leírt jelenségeket homogenizálni és a politikai döntések számára operacionalizálni kell. (E tipikusan tudományos feladatot nem lehet – miként azt néhányan javasolták – magukra a döntéshozókra, a politikusokra hárítani, bár napjainkban igen sokszor erre kényszerülnek.) Tehát nem a komplex, interdiszciplináris kutatások szükségességét vitatom, hanem azt állítom, hogy ezek nem lehetségesek egy megfelelő, koordináló-szintetizáló elméleti bázis nélkül, s erre a legalkalmasabbnak – miként azt az előzőkben már bizonyítani igyekeztem – éppen a politikatudomány ígérkezik.

A teljességhez tartozik, hogy egyesek a polgári politológia nyomait vélték a marxista politikatudomány létrehozására irányuló kezdeményezésben felfedezni, s egyben bizonyítékként is felhasználni – mondván, e tudomány általános válsága a legautentikusabb érv egy, a többi társadalomtudománytól mesterségesen kiszakított, elkülönült diszciplína ellen. E felvetés azonban inkább kifogásra emlékeztet, mint tényleges ellenérvre. E helyütt nem szükséges állást foglalni abban a kérdésben, hogy helytálló-e a burzsoá politikatudomány jelenlegi, konkrét helyzetét általános válságnak nevezni, már csak azért sem, mert ez az állásfoglalás közömbös a marxista politikatudomány léte szempontjából. Megjegyzem azonban, hogy igen nehéz lehet egy ilyen értékelésbe bocsátkozni, mivel a burzsoá politikatudomány esetében nem egy egységes, egyalapú tudományos diszciplínát, hanem egy konkrét előfeltevéseiben igen eltérő (nemegyszer egymással szemben álló), módszereiben szerteágazó (mondhatnánk, burjánzó) tudománycsoportot kell megítélni. Mármost el kellene vetni minden tudományos objektivitást, hogy ne vegyük észre azokat az eredményeket, amelyeket e tudományok mindenekelőtt a konkrét társadalmi tények egzakt (empirikus) feltárása és feldolgozása, valamint azok társadalmi-politikai intenzifikálása terén az évek folyamán felmutattak. Különbösen értetlenül állnánk a beszédes számok előtt: 1903-ban, amikor az Egyesült Államokban – elsőként a világon – megalakult a politológiai társaság, 200 kutató hozta azt létre, 1950-ben azonban már 5100 tagja volt,

napjainkban pedig az amerikai politológusok száma megközelíti a 20 ezret. Míg a második világháborúig mindössze öt országban (Egyesült Államok, Kanada, Finnország, India és Franciaország), 1977-ben már 26 tőkésországban működött ilyen társaság. S e tények tükrében nem meglepők a szakemberképzésre utaló adatok sem: 1950-ben Nagy-Britanniában mindössze ötvenen adtak elő politológiát a különböző felsőoktatási intézményekben, az 1970-es évek elejére számuk 450-re emelkedett; ugyanezen mutatók Belgium esetében: 37, 225, Kanada: 30, 650, Hollandia: 10, 375, Japán: 250, 750.⁶ Amit e számok megjelenítenek, azt aligha lehet kategorikusan válságjegyekként értelmezni. Ami viszont kétségbevonhatatlan válságmozzanat a nyugati politológiában, az a polgári társadalomtudományokra általánosan jellemző alapvető problémával van közvetlen összefüggésben. *E tebertétel az adott tudományág lehetőségeit is nagymértékben korlátozza, eredményeit bizonyos értelemben relativizálja, de – miként azt a jelek is mutatják – nem fosztja meg értékeitől.* Így ír erről K. Deutsch, a Nemzetközi Politikatudományi Társaság korábbi elnöke a nyugati politológia helyzetét elemezve: „Rengeteg probléma áll előttünk, hatalmas mennyiségű adattal, egyre több technikai eszközzel rendelkezünk, s feladataink is folytonosan növekednek. Ezzel szemben nincs egy egységes, általánosan elfogadott tudományos elméletünk, viszont annál nagyobb a különböző megközelítések száma.”⁷ – Nem hangsúlyoznám, ha láthatólag nem épp erről feledkeztek volna meg egyesek, hogy a marxista politikatudományt sem most, sem a jövőben nem fenyegeti ilyen veszély, hisz azt nem légüres térben, nem a jelenlegi diszciplínák felülbírálataként, hanem a marxizmus–leninizmus alapelveire épülve, társadalomtudományaink adott rendszerén belül kívánjuk létrehozni és továbbfejleszteni.

Végül is az elmondottak alapján tartom elfogadhatatlannak azt az álláspontot, amit a „bármit, csak politikatudományt ne” jelszóval lehetne jellemezni, s talán egy kissé karikírozni. Ennek ellenére kétségbevonhatatlan e felvetések haszna, hiszen már a vita elején „rákényszerítette” pártfogók és ellenzők figyelmét a születő új, s a már meglévő társadalomtudományi diszciplínák közötti viszony megannyi részletkérdésére. „Álláspontjuk veszélyessége ott kezdődik – írja ezen ellenvetésekről Vas-Zoltán Péter –, amikor a klasszikus diszciplínák »védelmében« – többnyire szintén nem kimondva, de közvetve tapasztalhatóan – a hagyományos tudományágak kategóriáit a jelenlegi intézményes merevségüknél is merevebben kívánják értelmezni és ezzel hátráltatják a korszerű komplex kutatásokat.”⁸

Talán nem érdektelen, ha megemlítjük, hogy a Szovjet Politikai Tudományok Társasága (Szovjetszkaja Asszociácija Politiceszkih Nauk – amit néhányan a hazai irodalomban politikatudományi társaságként fordítottak és értelmeztek, márpedig e „nagyvonalúság” egyrészt éppen az előzőkben vizsgált probléma szempontjából nem közömbös, másfelől elég, ha csak arra utalunk, hogy magában a társaság elnökségében, egészen az utóbbi időig erőteljesen megoszlottak a vélemények az önálló marxista politikatudomány létjogosultságát illetően) 1979. november 30-i ülésén, amikor is – több évi vita után, s nem kis mértékben a XI. (moszkvai) politikatudományi világkongresszus jó (és kevésbé jó) tapasztalatai alapján – határozati javaslattal élt a marxista politikatudomány önálló tudományos diszciplínaként való elfogadása érdekében, azonnal a „kompetencia” elméleti és intézményi kérdései kerültek előtérbe. Érthető, hisz itt olyan szoros összefüggések, kölcsönhatások és átfedések vannak, amelyek megoldását nem lehet spontán tendenciákra bízni. Ezért nem tekinthetjük pusztá ötletnek, hogy a politikatudomány lehetőségéről folytatott vitában – de különösen az eszmecsere kibontakozásának stádiumában – többen nem egy új diszciplína létrehozásában, hanem egy arra alkalmasnak vélt meglévő

tudományág továbbfejlesztésében látták az optimális megoldást. Hogy melyik lenne ez a tudomány, arról különböző elképzelések születtek; érdemi vita azonban – mint említettem – négy tudomány: a filozófia, a tudományos szocializmus, a szociológia, az állam- és jogtudomány vonatkozásában alakult ki. A továbbiakban felvázolom e társadalomtudományi diszciplínák alapvető viszonyát a politikatudományhoz.

a) *Filozófia és politikatudomány*

A marxista filozófia azon társadalomtudományi diszciplínák közé tartozik, amelyeket – szűkebb s tágabb értelemben is – egyértelműen a „politikai tudományokhoz” sorolhatunk. S ezúttal nem csupán arról van szó, hogy mint minden társadalomtudomány, így a filozófia is (irányzattól és szándéktól függetlenül) szükségszerűen politikai relevanciákkal, következesképpen általános politikai jelleggel bír. Filozófiánk esetében – azzal, hogy túllépett a pusztá szemléleti forma, az értelmezés tradicionális filozófiai programján, s a világ gyakorlati, alkotó elsajátításának elméleti eszközevé kívánt lenni – még ez a közvetett politikai jelleg is direkttebbé, erőteljesebbé vált. Lényegesebb azonban, hogy – előbbi princípiumából adódóan – a *társadalmi totalitás részeként*, más szociális létszférákkal összefüggésben, közvetlenül is vizsgálati körébe vonta a politikát mint jelenséget. Világnézeti megközelítési módja lehetővé tette, hogy benne a tudományos valóságfeltárás axiológiai szempontokkal párosuljon, s ilyen formában táruljon fel előttünk a *politika társadalmi-történelmi lényege, legalapvetőbb sajátosságai és kölcsönhatásai* – nélkülözhetetlen elméleti bázist teremtve ezzel a különböző szintű és aspektusú politikakutatás számára is. Mindezek ellenére a filozófiát *nem tekinthetjük sem általános politika-elméletnek, sem pedig egy konkrét politikai gyakorlat reflexív tudatának*. Kérdés azonban, hogy ez nem hiányossága-e a marxista filozófiának, olyan ki nem munkált lehetőség, amelyre mind ez ideig nem fordítottunk kellő gondot. Azok, akik „politikatudományi szükségletünket” a filozófia diszciplínáján belül, a marxizmus *politikai filozófiájának* részletes kidolgozásában látták a leginkább megoldhatónak, erre a kérdésre értelemszerűen igennel feleltek.

Nézzük meg azonban közelebbről, hogy az adott összefüggésben mire is utalhat reálisan a „politikai filozófia” kifejezés. A marxista filozófia egészére aligha, hiszen ez nyilvánvaló strukturális-funkcionális leszűkítését jelentené, ennek szándéka viszont fel sem merült a fenti álláspont részéről. Így tehát a filozófiánk szerves részét képező történelmi materializmusra kell gondolnunk. De még ez sem elég pontos, amennyiben ragaszkodunk annak eddig általánosan elfogadott tárgyához, ha figyelembe vesszük, hogy a társadalom fogalma szélesebb, gazdagabb valóságtartományt fog át, mint a politikáé, s hogy ebből adódóan a történelmi materializmus a politikával „egy a többi között” társadalmi jelenségként foglalkozik. Azt kell tehát mondanunk, hogy a marxista filozófia rendszerében a „politikai filozófiát” *tárgyszerűen* a „történelmi materializmus a politikáról, a társadalom politikai életéről” címszó alatt kellene keresnünk. Ha jól értem, Kiss Artúr is hasonlóképpen gondolkodik, amikor azt írja: „A politikai filozófia a filozófiai kutatás sajátos területe. Abban különbözik a valóság általános törvényszerűségeit visszatükröző általános filozófiától, hogy vizsgálatai központjában a társadalom egy speciális területe áll, amelynek különös törvényszerűségeit igyekszik feltárni. Az viszont rokonítja vele, hogy kutatásai e társadalmi létszféra univerzális, egyetemes érvényű szükségszerű összefüggéseit is megfogalmazzák.”⁹ Mármost nem állítom, hogy a történelmi materializmus immár kimerítette diszciplináris lehetőségeit a politika vonatkozásában (mint ahogy

feltételezhető, hogy bizonyos mozzanatokban már túl is lépte azokat), de figyelembe véve a leendő marxista politikatudománnyal szembeni elméleti és gyakorlati elvárásokat, kétségesnek tartom, hogy azok tényleges kielégítésének módját itt kellene keresnünk. A vizsgált koncepció szerint ugyanis a politikai filozófiát a történelmi materializmus részeként, pontosabban annak egyfajta ágazati tudományaként kellene elképzelnünk, amely „... vállalja és megvalósítja a *jelen valamennyi* politikai problémájának elmélyült politikatudományi vizsgálatát. Ehhez az összetett politikai kérdéseket a maguk gazdagságában, sokféleségében, részleteiben kell kutatnia, mégpedig úgy, hogy a politikai filozófia művelői operatívan reagálnak rájuk, együtt haladnak az eseményekkel és nem utánuk kullognak.”¹⁰ Csakhogy e feladatokat még rugalmasan kezelt diszciplináris határok mellett sem lehet „filozófiainak” tekinteni, azok realizálását – meggyőződésem szerint – egy jellegében, funkcióiban és módszereiben új, önálló (a fogalom igaz értelmében: nem filozófiai) *szaktudomány* feladatkörébe kell utalnunk.

A fentiek értelmében a marxista társadalomtudományok rendszerén belül a „politikai filozófia” terminust – amennyiben az tehát nem filozófiánk általános politikai jellegére, illetve az előzőkben megjelölt filozófiai ismerettartományra vonatkozik – a magam részéről erős fenntartással fogadom. Úgy vélem, ez esetben távolról sem terminológiai szörszálhasogatásról, hanem olyan tudományrendszertani problémáról van szó, amely két szempontból is figyelmet érdemel: egyrészt annak megelőzése érdekében, hogy az „interdiszciplinaritás” jelszava alatt ne mossuk össze a diszciplináris határokat és specifikumokat. Másrészt, e kérdés egzakt megközelítése ténylegesen hozzásegít a marxista politikatudomány általános jellegének, s néhány konkrét diszciplináris sajátosságának tisztázásához, ezen keresztül pedig a szóban forgó tudomány adekvát gyakorlati megvalósításához.

b) Tudományos szocializmus és politikatudomány

Az előzőnél nagyobb hangsúlyt kapott a vitában a tudományos szocializmus politikatudománnyá formálásának, illetve konkretizálásának gondolata. Ezt két alapvető mozzanatra tudom visszavezetni: az egyik az a kétségbevonhatatlan diszciplináris közelség, amely e tudományág és a struktúrájában, funkciójában egyelőre még csak feltételezett marxista politikatudomány között fennáll. A másik azzal a véleménykülönbséggel van összefüggésben, amely a tudományos szocializmus hazai és más szocialista országokbeli művelői között tapasztalható hosszú évek óta tudományuk tárgyát, rendszerét, fő feladatait és oktatását illetően. Anélkül, hogy érdemben hozzászólnék e vitához, a két társadalomtudományi diszciplína közti viszony lényegi tisztázására törekedve mégsem kerülhetem meg teljesen a kérdést.

A tudományos szocializmusról *mint tudományról*, időnként egészen szélsőséges, elutasító vélemények is megfogalmazódnak (természetesen nem művelői részéről). Meggyőződésem, hogy e tudományágnak reális helye van a marxista társadalomtudományok rendszerében, megfelelő irányú fejlesztése esetén mind a tudományos megismerés, mind a politikai gyakorlat szempontjából tényleges szükségleteket elégíthet ki. Az említett diszciplináris bizonytalanság, a kiforratlanság okát – megítélésem szerint – nem a speciális kutatási terület, vagyis az objektív létalap hiányában kell keresnünk, hanem éppen abban az elméletileg és politikailag rendkívül összetett feladatkomplexumban, amelyet e tudománynak *meg kellene oldania*. Szándékosan feltételes módon fogalmaztam, mert szerintem ez mindaddig irreális elvárás lesz csupán, amíg nem jönnek létre a teljesíthetőség közvetlen feltételei: egyrészt, a már

korábban vázolt tudományelméleti, rendszertani kérdések megnyugtató rendezése, köztük nem utolsósorban éppen a marxista politikatudomány kialakítása, másrészt a megfelelő, konkrét politikai motivációk és garanciák.

A tudományos szocializmust a legszélesebb értelemben olyan elméletnek tekintem, amely *konkrét politikai ideológiává és programmá* formálja a történelmi materializmusban megfogalmazott általános emberi, s történelmileg aktuális társadalmi értékeszményeket. Konkrétabb megközelítésben pedig *a szocialista forradalomnak mint történelmi jelenségnek a legáltalánosabb és legmagasabb szintű tudományos elmélete*. „Általános” annyiban, amennyiben e társadalmi-történelmi átalakulás alapvető mozzanatai általános és objektív törvényszerűségekben rejlenek, de ugyanakkor „különös” is, mert ezen általános törvények a forradalmi harcban el nem hanyagolható tér és idő sajátosságokat öltenek. Mint tudományos ideológia, a történelem objektív tendenciáit a teleologikus emberi „beavatkozás” társadalmi objektivációival szüntelen korrelációban vizsgálja, azzal a szándékkal, hogy az ily módon nyert történelmileg konkrét helyzet konkrét ismeretében újra és újra megjelölje az alapvető cél szempontjából optimális politikai alternatívákat. Jelleget tekintve: *komplex*, mert helyzetelemzéseit – a legszélesebb nemzeti és nemzetközi kitekintés alapján – csakis a többi politikai tudomány kutatási eredményeinek figyelembevételével és felhasználásával oldhatja meg; *nyitott*, miként nyitott maga a világ, illetve egy-egy ország szocialista átalakulásának folyamata; *alkotó és aktív*, mert nemcsak programadó, de egyben a cél realizálását elősegítő, mindig meg-megújuló elméleti-politikai eszköz, amely a tudományos propaganda erejével tudatosít, s ezen keresztül kollektív cselekvésre ösztönöz.

A konkrét, a mindennapi politikai gyakorlat szempontjából a tudományos szocializmus egyfajta látásmód, a nélkülözhetetlen társadalmi-történelmi perspektíva, s nemcsak a távlat, hanem a „rálátás” értelmében is; az előbbiből adódóan pedig a gyakorlati cselekvés orientációja, a normatív tudat – egyszerűen maga *a stratégia*. Stratégia – mégpedig három vonatkozásban is: a) mint céllá tett történelmi alternatíva, b) mint a szocialista-kommunista világforradalom általános stratégiája, és c) mint a reális szocialista átalakulás, az új társadalom építésének konkrét stratégiája.

Kétségtelen, hogy a tudományos szocializmus ma még csak részben tud eleget tenni e rendkívül bonyolult feladatoknak, de ez senkit nem készíthet arra, hogy a meglévők helyett újabb, esetleg eredménnyel kecsegtetőbb funkciók után nézzen, avagy újabb kutatási területek bevonásával növelje a „lehetőségeket”. De bármily indítékból származzék is a tudományos szocializmus politikatudománnyá „fejlesztésének” gondolata, ez elfogadhatatlan, mert összemosná e két tudományág által megoldandó *különböző szintű és aspektusú politikakutatásokat*. Az a tény, hogy *bosszú távon* a politikatudomány tudományos szocializmus nélkül könnyen „apolitikus”, pozitivistikus politikai technikává, a tudományos szocializmus pedig hasonlóképp könnyen apologetikává degradálódhatna – vagyis a kölcsönös feltételezettség, a szoros összefüggés nyilvánvaló ténye sem szabad, hogy megtévesszen bennünket. A tudományos szocializmus tehát vitathatatlanul politikai elmélet, de – megítélésem szerint – *nem általános politikaelmélet, hanem egy politika általános elmélete* –, s e különbséget nem feloldanunk, hanem a politikai gyakorlat tudományos szükségleteit messzemenően figyelembe véve – realizálnunk kell.

c) A marxista szociológia és politikatudomány

A politikatudomány létjogosultságáról és feladatairól kialakult vita kezdeti időszakában – hazánkban s más szocialista országokban is (különösen Lengyelországban) – igen sokan azt a nézetet vallották, hogy e feladatoknak a szociológia, pontosabban annak egyik ágazata, a politikai szociológia hivatott eleget tenni. A szociológiának (legalábbis bizonyos nézőpontból) politikatudományként való értelmezése nem új gondolat a marxista társadalomkutatók körében; nem szólva a polgári politológiáról, ahol e felfogás elvi jelentőségű. Nyilvánvaló, hogy az elméleti és politikai motivációk a két esetben különbözők, de megítélésem szerint egyben azonosak: eltűlozzák a politikatudománynak egy reális mozzanatát. *E tudományágnak ugyanis tagadhatatlanul erőteljes „szociológiai szükséglete” van, de maga nem szociológia.* Mármost, nagyon nehéz meghúzni a határvonalat politikai szociológia és politikatudomány között, de hogy van ilyen, az akkor válik leginkább nyilvánvalóvá, ha nem feledkezünk meg a különbségről, amely *a politikatudomány mint tudomány, mint ismeretek meghatározott rendszere,* s az ezen ismereteket – egyebek mellett! – megalapozó alap- és alkalmazott (politikai) szociológiai kutatások között tényszerűen fennáll. Ebből kiindulva a lényegi differenciát nem abban látom, hogy a két diszciplína *tartalmilag eltérő* politikai jelenségek („témák”) kutatására jogosult, vagy hogy e jelenségeket más-más „oldalról” közelítik meg (miként azt egyesek értelmezik), hanem mindenekelőtt abban, hogy *különböző szintű* politikakutatást valósítanak meg. A politikai szociológia *tartalmilag* bármilyen társadalmi, politikai jelenséget vizsgálat tárgyává tehet; más kérdés, hogy diszciplináris sajátosságai, elsősorban alapvető kutatási módszere határt szab mind a feltárt tények elméleti általánosításának, mind a társadalomirányítás szempontjából szükséges operatív politikai következtetéseknek. De éppen itt kezdődik a politikatudomány sajátos feladata, amely a szociológia és más társadalomtudományok kutatási eredményeit integrálva egyrészt folytonosan gyarapítja a politikáról mint társadalmi jelenségről szerzett általános ismereteinket, másrészt – a különböző tudományos aspektusból és módszerrel nyert konkrét adatok birtokában, közvetlen politikai indítatással – meghatározott társadalmi folyamatok, szituációk komplex leképezésére törekszik, kiemelve a politikailag releváns tendenciákat, s a továbblépést szolgáló reális alternatívákat.

Az a fellismerés, miszerint a politikai szociológia nem léphet a politikatudomány helyébe, pontosabban, hogy nem vállalhatja magára az e tudomány előtt álló feladatokat, viszonylag hamar hangot kapott a politikatudományról folytatott hazai vitában. „Ha a szociológia vállalná az egész társadalmi fejlődés alternatíváinak kidolgozását, legjobb esetben is – sikeres munka esetén – integráló jellegű politikai tudománnyá válna, s ezzel rendkívül hasznos társadalmi funkciót teljesíthetne – csak hogy nem lenne szociológia”⁴¹ – írja Molnár László már 1968-ban. Azóta ez az álláspont – úgy látom – általánosan elfogadottá vált, s ma már a tényleges figyelem e két diszciplína közötti tudományos munkamegosztás részletkérdéseire irányul. S hogy itt valóban munkamegosztásról, kölcsönös egymásrautaltságról van szó, úgy vélem, ez nem lehet kétséges. Hiszen nemcsak a politikatudomány igényli az elmélyült szociológiai vizsgálatokat, de a politikai szociológia sem nélkülözheti a fejlett marxista politikatudományt, ugyanis többé-kevésbé az is nyilvánvaló, hogy ezen *ágazati szociológia* jórészt innen fogja meríteni közvetlen elméleti premisszáit, s egy-egy konkrét vizsgálat gyakorlati indítékait is. Ezzel persze nem szándékozom tagadni a fiatal marxista szociológia, benne a politikai szociológia eddigi eredmé-

nyeit, de éppen e tudomány szakemberei a legjobb megmondható, hogy a politikatudomány hiányában mennyi olyan – egyébként érthető – elvárással találták magukat szemben, amelynek – hacsak nem kívántak az általuk művelt tudomány diszciplináris határain túllépni – egyszerűen nem tehettek eleget. Ami pedig a polgári politikatudományt illeti, amelynek határai a politikai szociológiával a már idézett K. Deutsch megállapítása szerint is „fölkötőbb viszonylagosak”, s amely közismerten nem rendelkezik átfogó, integráló tudományos politikaelmélettel, valójában nem ezért, hanem ennek ellenére ért, illetve ér el bizonyos sikereket. De hogy itt tényleges okunk van – enyhén szólva is – zavaró hiányosságot feltételezni, arról a maga módján – a marxistának úgyszintén nem nevezhető – J. Trent (a Nemzetközi Politikatudományi Társaság volt főtákará) kijelentése is árulkodik, amikor arra utal, hogy „az észak-amerikai főiskolákon állandóan növekszik azon tudósok száma, akik marxistának nyilvánítják magukat a politológia különböző területein. Az USA-ban (»csoport egy új politikatudományért«) és Kanadában (»a politikai gazdálkodás rendszere«) mindezen irányzatok egy normatív-kritikai szemléleti módban egyesülnek.”¹² Így a burzsoá politológia e krónikus betegségéből ha mást nem is, de azt feltétlenül levonhatjuk a magunk számára tanulsággul: saját politikatudományunkat eleve úgy építsük ki, hogy ne kelljen egy idő után hasonló problémákkal küszködnünk. A politikatudomány „szociologizálásának” törekvésével annyiban egyetértünk, amennyiben arra irányul, hogy az ily módon biztosított tényszerűséggel vegyük elejét a hamis általánosításoknak, az áltudományos fecsegésnek, a politizálásnak, de a megoldás mégsem lehet az, hogy a szociológia diszciplináris keretei közé kényszerítsük e születő tudományt, mert ezzel nemcsak hogy politikatudományt nem nyerünk, de szociológiát, pontosabban politikai szociológiát veszíthetünk.

Mint már utaltam rá, a marxista politikatudomány létrehozásának optimális módozatait keresve nemcsak az általam előzőkben tárgyalt tudományágak jöttek szóba mint lehetséges elméleti keretek, a vitákban többen felvetették az *állam- és jogtudomány* politikatudománnyá „szélesítésének” gondolatát is. E felvetés részletesebb elemzésétől eltekintek – nem mintha alábecsülném a szóban forgó tudomány politikakutatásban játszott szerepét, hanem mert magát a felvetést a szó igaz értelmében anakronisztikusnak tekintem. Samu Mihály a marxista politikatudomány hiányának okait keresve, két alapvető tényezőre mutatott rá, elsőként említve a következőt: „A polgári gondolkodásban a jogász világnézet vált uralkodóvá, ennek következménye a politikai viszonyok jogi nézőpontú elemzése lett. . . . Ez a polgári hagyomány a szocialista tudományrendszerbe is átkerült, a politikai viszonyok elemzését főleg a jog- és államtudomány keretébe sorolták.”¹³ S valóban, az elmúlt években a marxista politikatudományról folytatott vitától függetlenül (de ilyen összefüggésben is) a társadalomkutatók – hazánkban s más szocialista országokban is – határozott és eredményes lépéseket tettek e „hagyomány”, pontosabban a benne megtestesülő egyoldalúság alkotó felszámolása érdekében. Nem kis mértékben járultak hozzá e tendencia kibontakozásához az állam- és jogtudomány művelői, akik tudományuk tárgyának, rendszerének, s általában a politikakutatásban betöltendő szerepének az eddiginél egzaktabb meghatározására törekedve, többségében maguk is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy *az államkutatás a társadalom politikai életének (ha mégoly jelentős is, de) egy jelenségére vonatkozik, a jogi szempontú politika- s államkutatás pedig egy a lehetséges és szükséges megközelítési módok között*. S ebből lényegében következtenni lehet az állam- és jogtudomány és a leendő marxista politikatudomány viszonyának reális *alapvonásaira*

is. Miután fenti tárgykörben mennyiségében is tekintélyes irodalom született, nem szükséges a két diszciplínát lényegében azonosító álláspont cáfolata érdekében megismételni vagy akár csak kivonatolni az általuk felsorakoztatott – véleményem szerint támadhatatlan – érveket. Nem hiszem, hogy nehéz lenne belátni: a marxista politikatudomány állam- és jogtudományon belüli kiépítése vagy azt eredményezné, hogy a politikatudomány nem lenne „több” (illetve más) állam- és jogtudomány-nál, vagy ez utóbbi – feladva eddigi *speciális kutatási területét* – válna általános politikaelméletté. Ebben az esetben már csak azt a kérdést kellene megválaszolni, hogy a kettő közül melyik a kevésbé kívánatos.

Molnár Tivadar

JEGYZETEK

¹ Kulcsár Kálmán: A politikatudomány a szocialista társadalomban. Társadalmi Szemle, 1979. 7–8. sz. 91. old.

² Farkas János: Tudomány – politika – munkafolyamat. Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 3. sz. 308. old.

³ G. Myrdal: Érték a társadalomtudományban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972. 147. old.

⁴ Pach Zsigmond Pál: A társadalomtudományok fejlődésének elvi kérdéseihez. Társadalmi Szemle, 1968. 12. sz. 37. old.

⁵ Vészai Béla: A politikatudomány időszerűsége és a szocializmus építésének feladatai. „A marxista politikatudomány helye a társadalomtudományok rendszerében.” TIT Budapesti Szervezete, Bp. 1977. 12. old.

⁶ J. Trent: Political Science Beyond Political Boundaries. The International and Institutional Development of Political Science (különlenyomat). 96. old.

⁷ K. Deutsch: Major Changer in Political Science (1952–1977). 93. old.

⁸ Vas-Zoltán Péter: A „politikai tudomány” tartalmának kialakításához. Magyar Tudomány, 1967. 9. sz. 588. old.

⁹ Dr. Kiss Artur: Politikai elmélet – politikai gyakorlat. Kossuth Könyvkiadó 1979. 34. old.

¹⁰ Uo. 53. old.

¹¹ Molnár László: Gondolatok a szociológia társadalmi funkcióiról. Társadalmi Szemle, 1968. 12. sz. 90. old.

¹² J. Trent: Id. mű, 108. old.

¹³ Dr. Samu Mibály: A marxista politológia helye a társadalomtudományok rendszerében. „A marxista politikatudomány helye a társadalomtudományok rendszerében.” TIT 1977. 19. old.

(A tanulmány befejező részét következő számunkban közöljük.)

tájékoztató

A tudományos-technikai forradalom és az ember természeti létfeltételeinek változása

A XX. század derekán a termelés, mint a társadalom és a természet közötti anyagcsere hatalmas méreteket öltött. A tömegtermelés korszakában az ember mind több anyagot ragad el a természettől, de többet is juttat vissza hulladékként, felhasznált végtermék formájában. Ezek mennyisége kezdetben csak lokális és időleges egyensúly-megbomláshoz vezetett, de a térbeni és időbeli gyakoriság növekedésével ez a mennyiségi változás a maradandó károsodás minőségébe ment át globális méretekben.

A napjainkban kibontakozó tudományos-technikai forradalom olyan eszközöket, lehetőségeket ad az emberiség kezébe, amelyre alapozva képes gyökeresen megváltoztatni az egész emberi életet. Az ember megismeri az anyag alkotóelemeinek titkát, felhasználja a benne rejlő energiát, meghódítja a kozmoszt és a tenger mélyét, szinte hihetetlen sebességgel dolgozó komputereket alkot, amelyek segítségével termelési rendszereket irányít, megsokszorozza a talaj termőképességét.

A tudományos-technikai forradalom fejlődésével együtt azonban egyre jobban kirajzolódnak olyan tendenciák is, amelyek a nem megfelelő társadalmi feltételek miatt súlyos következményekhez vezetnek, mint például a természeti környezet túlzott megterhelése, a természeti erőforrások kimerülésének a réme. A bányászat, a városok, gyárak, utak jelen-

tős területeket vesznek el a mezőgazdaságtól. Növekszik az ipari és a kommunális-háztartási hulladék, fokozódik a zaj, különböző anyagokkal, többek között radioaktív anyagokkal szennyeződnek a vizek, a levegő és a talaj. A szintetikus, a természetes úton el nem bomló anyagok elterjedése, a vegyipar döntő iparággá válása, a műtrágyák, rovarirtó és más növényvédő szerek tömeges alkalmazása közvetlenül a bioszféra természetes körfolyamatainak a megzavarását okozza. Növekszik az emberek pszichikai terhelése.

A környezet problémája globális problémává vált. A környezet állapotáért való aggodalom, a modern gazdaság okozta környezetrombolástól való félelem, az emberiség jövője miatt érzett nyugtalanság, a fejlődő társadalom és a természeti környezet állapota közötti harmónia eléréséhez szükséges hatékony eszközök és módszerek keresése – döntően fontos problémái korunknak. Központi kérdés: képes-e az ember úgy irányítani a technikai fejlődést, hogy ne zúzza szét létezésének természeti alapjait.

A társadalom és a természet közötti kölcsönhatás optimális útjainak keresése olyan fontos feladat, amelyet meg kell oldani a fejlett szocialista társadalom építése során. A problémák megoldásához szükség van a természettudományok, a műszaki tudományok és a tár-

sadalomtudományok mozgósítására. Az ökológiai kérdéseket vizsgáló magyar szakirodalom bőségesen foglalkozik az egyes környezeti ártalmak felszámolásának és megelőzésének technikai-technológiai lehetőségeivel, ezek gazdasági kihatásaival, e tevékenységnek a gazdaságban elfoglalt helyével, a megoldás és a megelőzés jogi szabályozásának kérdéseivel, azonban viszonylag kevés figyelmet fordít a komplex társadalmi jelenség elméleti elemzésére. Az ökológiai kérdések társadalomtudományi kutatása hazánkban szűk területen mozog.¹ Vizsgálatunk alapvető irányát ez a helyzet határozza meg.

Az ökológiai problémák szoros összefüggésben vannak az emberiség jövőjét érintő kérdésekkel, így a környezet megvédésének problémája körül éles harc folyik a marxista és a burzsoá-reformista megközelítés között. Ezért vizsgáldásunk középpontjába nemcsak azt a kérdést állítottuk, hogy a tudományos-technikai haladásnak, a termelőerők fejlődésének, a termelés növekedésének elkerülhetetlen következménye-e az emberi létezés természeti feltételeinek a szétrombolása, hanem azt is, hogy a termelési viszonyok milyen módon határozzák meg a tudományos-technikai forradalom eredményeinek felhasználását a környezet megvédése érdekében. A tárgyalás során a környezet védelme fogalmába tartozónak vesszük a természeti erőforrások felhasználását is.

I. A TÁRSADALOM ÉS A TERMÉSZET KÖLCÖNHATÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM IDŐSZAKÁBAN

A társadalom és a természet kölcsönhatását vizsgálva nem kerülhetünk meg egy rövid történeti jellegű áttekintést ezen kölcsönhatás alakulásáról.

Marx és Engels elemzéseikben a természetet mint a társadalom keletkezésének és létezésének feltételét vizsgálták; rámutattak a természet és a társadalom lényegi és tárgyi kapcsolatára és ennek a kapcsolatnak történelmi kiteljesedésére: azokra a változásokra, amelyet „a történelem folyamán az emberek cselekvése idézett elő rajtuk”.² Elméleti és módszertani szempontból fontos, amit a társadalom és a természet történetének kapcsolatáról írnak. „A történelmet két oldalról lehet szemügyre venni: a természet történetére és az ember történetére lehet felosztani. Ámde a két oldalt nem szabad elválasztani; ameddig emberek léteznek, a természet története és az emberek története kölcsönösen feltételezi egymást.”³ Marx úgy vizsgálta a természet és a társadalom egységét, mint az ember alkotó tárgyi-tevékeny viszonyát a természethez, amelynek alapján a társadalmi-gazdasági viszonyok jönnek létre.

A társadalom kialakulásának hajnalán, amikor az ember még alig különböztette meg magát a körülvevő környezettől, termelő tevékenysége még nagyon kezdetleges szinten állt. A természettel folytatott anyagcseréje csak részben valósult meg a maga és a természet közé iktatott munkaeszköz használatával. Ez lényegében még azt jelentette, hogy a primitív emberi közösség az állathordákhoz hasonlóan használta fel a természetet: felhasználta a közeli területek élelmiszerkészletét, és ezek kimerülése után új élelmiszerforrást keresett. A termelési tevékenység bővülésével együtt egyre inkább megjelent annak szükséglete, hogy a természetben található dolgok egy részét átalakítsa és felhasználja, valamint, hogy ezeket az átalakítási módokat tökéletesítse. Ebben a folyamatban az ember megszerezte a mind bonyolultabb technológiai műveletek elvégzésének képességét, feltárult aktív viszonya a természethez. A tűz

meghódításával az ember függetlenebbé vált az éghajlati viszonyoktól, a lakóhely sajátosságaitól. Ez azonban még nem változtatta meg a vadászattal való élelemszerzés véletlenszerűségét. A vadászat ismétlődő eredménytelenségei, a klimatikus viszonyok olyan változásai, amelyek a lakókörnyezet állat- és növényvilágában is változást okoztak, új lakóhely keresésére kényszerítették. Az ősközösségi ember elsősorban természeti körülmények hatására termelt, termelése főleg a biológiai szükségletek kielégítésére való törekvés eredménye.⁴

A termelőerők állandó és fokozatos fejlődése a történelem folyamán több ízben ugrásszerű változásba csapott át. Ez azt jelentette, hogy egyik oldalról az ember biztosabb létezési alapokhoz jutott, a másik oldalról nemcsak mennyiségileg növekedett meg a természettel való anyagcseréje, hanem minőségileg is megváltozott. Az állattenyésztés és a földművelés, egybekapcsolva az erdők irtásával, a természeti környezet jelentős átformálásához vezetett. Hasonlóan jelentős minőségi változást eredményezett a bronz- majd vaskorszakok készítése és felhasználása is. Joggal nevezhetjük ezeket a változásokat a termelőerők forradalmának, mert nemcsak a termelőerők tárgyi-dologi oldalában ment végbe döntő változás, hanem a szubjektív termelőerőkben, magában a termelő emberben is.

Az embernek a természethez való aktív viszonyában akkor következett be minden előzőket felülmúló változás, amikor a kézi munkát a gépek váltották fel, az energiaszolgáltatásban a gőzenergia kiszorította a korlátozottabban felhasználható természetes energiákat. Ezzel felbomlott az ember és a természet tradicionális viszonya.

Ennek kapcsán felmerül a társadalom és a természet közötti kölcsönhatás értelmezésének a kérdése.

A társadalom és a természet dialektikus kapcsolatát, egységét és ellentétét

vizsgálva hiba lenne mind az egyik, mind a másik oldal abszolutizálása. Nem fogadható el az a felfogás, hogy a primitív, az ősközösségi embernek a természethez való viszonyát csak az egység jellemezte, és az ellentét mozzanata később, a termelőerők fejlődése során, különösen az osztálytársadalmak megjelenésével bontakozott ki. Még a természettel egy, tőle el nem különülő állapot sincs abszolút egységben természeti környezetével. Az állat is, amely csak a természet része, és nem része egy természeti feltételeken álló, de belőle kiemelkedő rendszernek, egységben és ellentétben van környezetével, és ez nem más, mint az egész és rész egysége és ellentéte.

Az ember a létét és léte újratermelését biztosító termelési folyamatban állandóan hat a környezetére; átalakítja, megváltoztatja azt. A természet elsajátításának folyamatában az ember nemcsak a természettel áll szemben, hanem önmagának a természetre gyakorolt hatásával, tehát önmagával is. A termelési folyamatban az ember a külső világba belevetíti önmagát, képességeit, céljait dologi formában megvalósítja.⁵ Az ember ebben a folyamatban azonban nemcsak a saját fizikai és szellemi erőit használja fel, hanem képes felhasználni a természet erőit. Az ember a természet elsajátításának folyamatában – történelmileg és konkrétan korlátozott mértékben, de tendenciájában korlátlanul – fizikai és szellemi erőivel összekapcsolt természeti erőket állít szembe a külső természettel. Ez az egyesítés társadalmi tartalmú. A külső természet társadalmi természetévé válása ebben a folyamatban következik be.⁶

Az ember fizikai erői erősen korlátozottak, a természet feletti növekvő uralma csak a természet erőinek egyre teljesebb felhasználásán alapulhat. Ezek a természeti erők, egyesítve az ember testi erőivel, az ember képességei által és céljai érdekében működtetve, társadalmivá válnak. Ezáltal az ember egy sajátos

közvetítő rendszert épít ki maga és a természet közé. A társadalom éppen ezeken a közvetítőkön keresztül hat a természetre, nem pedig közvetlenül. A társadalmi fejlettség végső soron az ember által felhasznált természeti erők, tényezők felhasználásának módját jelenti. Ezeknek a természeti erőknek tudatos és célszerű felhasználásával növekszik az embernek a természet feletti uralma. Az azonban igaz, hogy „... korántsem úgy uralkodunk a természetben, ahogy a hódító egy idegen népen uralkodik, mint olyan valaki, aki a természetben kívül áll – hanem hogy hússal és vérrrel és aggyal hozzá tartozunk és kellős közepében állunk, és hogy egész rajta gyakorolt uralmunk abban áll, hogy túltéve minden más lényen, a törvényeit fel tudjuk ismerni és helyesen alkalmazni”.⁷ A természeti erők felhasználása, az ember céljai szerinti működtetése *csak* a természeti tényezők és folyamatok spontancitását szünteti meg, esetleg olyan természeti folyamatokat állít időben és térben egymás mellé, amelyek különben elenyésző valószínűséggel valósultak volna meg együtt.⁸

A termelőerők fejlődésének folyamata állandó változás a társadalom és a természet közötti közvetítők rendszerében, vagy más oldalról e közvetítőknek, és ezen belül a technikának a változása része a termelőerők fejlődésének. A természet és a társadalom egymásra hatásában egyik fő oldalt éppen ennek a technikának, a technika mennyiségének és minőségének a felhasználása jelenti. A technika fejlődése dialektikus folyamat, amelynek során mennyiségi felhalmozódások utáni minőségi változások jönnek létre vagy a technika egyes területein, avagy a technika egészében. Történelmileg ilyen, a technika egész területét érintő és ezzel a technika territóriumát is kiterjesztő minőségi változás zajlott le például az ipari forradalom idején. A technikában bekövetkező minőségi változások jelentős módon érintik a társa-

dalom és a természet közötti ellentmondás folyamatos megoldásának és ezen ellentmondás újratermelésének folyamatát. Itt arról az ellentmondásról van szó, amely során a termelő ember hat a természetre és a természet ennek a hatásnak ellenáll.

A figyelmünket fordítsuk elsősorban az élővilág és a társadalom kapcsolatára. A bioszféra a Földet övező burok, amely a szilárd kéregnek, a hidroszférának és az atmoszférának az a része, amelyben az élet lehetséges.⁹ A bioszféra olyan állapota, amelyben kialakulhattak a magasabb rendű élőlények, nemcsak kozmikus és geológiai tényezők, hanem élő szervezetek anyagcseréje hatására jött létre. Az ember életének fenntartásához a bioszféra meghatározott állapota szükséges, amelyben a lehetséges változások elég szűk keretek közé zártak. A növényzet a kozmikus környezet sugárzó energiáját megköti és lehetővé teszi, hogy ez az energia más jellegű energiákká alakuljon át. A bioszféra bizonyos fokig zárt rendszer is, az anyag- és energia-kicserélődés az ún. nagy körfolyamaton belül történik. Ezen biogeokémiai körfolyamaton kívül még más, az egyes ökoszisztémákban lezajló lokális körfolyamatok is találhatóak.¹⁰

A bioszféra mint öfenntartó rendszer irány szerinti mozgásformája a körforgás. A bioszférában élő ember azonban társadalmi lény is, sőt döntően társadalmi lény. Léte fenntartásához átalakítja a természet tárgyait is, így alkalmassá teszi őket szükségleteinek kielégítésére. Az ember és a bioszféra közötti kapcsolat közvetítője a termelés. A termelést alapvetően növekedési, fejlődési folyamat jellemzi. Ez a változás irreverzibilis folyamat mind mennyiségi, mind minőségi értelemben. A történelem tanúsága szerint az emberek soha nem mondanak le a már megszerzett termelőerőkről, ezen termelőerők által kielégített szükségletekről, és mindezek továbbfejlesztéséről.¹¹ Így a természet-tár-

sadalom rendszerben fellépő ellentmondás egyik jellemzője az is, hogy míg a bioszféra alapvető mozgása a körmozgás, addig a társadalom mozgása felfelé ívelő mozgás, fejlődés. Természetesen a társadalom mozgásában is megvan a körforgás mozzanata is, de ez az állandóság mozzanata a fejlődésben. Ugyanakkor a természetben is megtaláljuk az irreverzibilis változást és a fejlődést, de a természet és a társadalom viszonyában ez a mozzanat alárendelt szerepet játszik. A társadalom számára nem a természet önfejlődése adja a létezésének alapját, hanem éppen az állandóság mozzanatán alapuló és az ember által létrehozott változások.¹²

Az ember a természetre gyakorolt hatásával mindig beavatkozik a bioszféra, illetve a bioszféra egyes részeinek, a különböző ökoszisztémáknak a körfolyamataiba. Az emberi beavatkozásokat a múltban elsősorban az jellemezte, hogy a beavatkozás az egyes ökoszisztémákat érintette, illetve az ökoszisztémákban bekövetkező változások mértéke és gyakorisága nem érte el azt a szintet, hogy a bioszféra nagy körfolyamataiban döntő változások menjenek végbe. Ezek az emberi beavatkozások bármennyire is lényeges változást okoztak a természetben, de ezek általában nem lépték túl az adott ökoszisztéma határait, legyen az bármilyen jelentős kiterjedésű. Ezek a környezetromboló hatások általában a szárazföld korlátozott területeire terjedtek ki, és a növényzet, ennek következtében a termőtalaj megsemmisítésében érték el a legnagyobb hatásukat.

Mennyiben változik meg a társadalom és a természet viszonya a tudományos-technikai forradalom időszakában?

E cikk keretei nem teszik lehetővé a tudományos-technikai forradalom¹³ fejlődési tendenciáinak elemzését, csak tárgyunk szempontjából fontos jellemzőjét emeljük ki. A tudományos-technikai forradalom ma még nem hatja át egyszerre a tudományos és műszaki haladás – kü-

lönösen nem a termelés – minden területét. Bizonyos tudományágakban, a termelés néhány területén jelenik meg kifejezett formában, de ma már a hagyományos termelési területek továbbfejlesztése is csak a tudományos-technikai forradalom elemeinek, eredményeinek felhasználásával lehetséges. Így válik a tudományos-technikai forradalom az egész termelés meghatározó tényezőjévé. Tendenciájában egyre szélesebb területeket hódít meg, így korunkban *a természet és a társadalom* kölcsönhatásának döntő tényezője.

Korunkban az anyagi termelés hatalmas méretűvé vált, és nemcsak pozitív, hanem negatív hatásával is befolyásolja az ember életfeltételeit. Megnövekszik a bioszféra terhelése. Ebben két fő irány jelölhető meg.

1. A hagyományos ipari és háztartási hulladékok növekedése, amelynek okai közül a legjelentősebbek: a termelés volumenének növekedése, a népességnövekedés, a manipulált fogyasztás. A levegő és a víz szennyezettsége egyes helyeken kritikus értéket ér el. Az intenzív energiafelhasználás következtében ebben az évszázadban mintegy 360 milliárd tonna széndioxid került a levegőbe, amely előzetes becslések szerint hatással lehet a Föld energiaháztartására. Nyugat-európai adatok szerint 1 m³ levegőben 150 mg a megengedett szennyezőanyag. Az észak-rajna-westfáliai városok felett néha eléri a 12 000 mg-ot is.¹⁴

2. Az új technikával és technológiával előállított és felhasznált szintetikus nyersanyagok nagy tömegük és gyors elhasználódásuk miatt súlyos megterhelést jelentenek a környezet számára, különösen, ha ezek az anyagok nem bomlanak el spontán módon a természetben. A műtrágyák, a szintetikus tisztítószer, növényvédőszer használata közvetlen beavatkozás a bioszféra körforgásába. A szennyeződéseknek ez a fajtája eleve új minőségű terhelést jelent a természet számára. Egyes adatok szerint

a talajjavító szerek 10–15 százaléka ki mosódik a talajból, és belekerülve a folyók, tavak vizébe, nagymértékű eutrofizálódást okoz.¹⁵ A tápanyagdúsulás abban nyilvánul meg, hogy a korábban tiszta vizű tavak elalgásodnak, a vízinövények elszaporodnak, a víz felhasználási lehetősége és használati értéke csökken. Évente mintegy 700 000 tonna peszticidet használnak fel, és eddig mintegy 50 000 tonna DDT halmozódott fel.¹⁶

Mindkét terhelés – bár lefolyásában különböző – következményeiben azonosan hat a bioszférára: magában hordja azt a veszélyt, hogy a bioszféra folyamataiban olyan alapvető károsodás lép fel, amely az emberiség jövőjét veszélyezteti. A szennyeződések első fajtája bizonyos mértékig mindig is fennállt az ipari és mezőgazdasági termelés, a városiasodás mértékétől függően. Ez a múltban lokális és esetleg időleges környezetromlásban nyilvánult meg. Ezeket a szennyező anyagokat alapjában az jellemzi, hogy bizonyos nagyság alatt a bioszféra spontán folyamataiban feldolgozódnak, a szerves anyagok elbomlanak, belekerülnek a bioszféra vagy ökoszisztéma körfolyamataiba. A mennyiségi növekedés ebben az esetben is maradandó károsodáshoz vezet.

A két típusú szennyeződés együtt jelentkezik, hatásuk nem választható el egymástól. Míg az első esetben a mennyiségi felhalmozódás minőségi változásba való átcsapása a természetben megy végbe (magában a termelésben ebből a szempontból nem történt minőségi ugrás), addig a második esetben már magában a termelési folyamatban végbement a minőségi változás, és a hulladék már eleve „életidegen”.

A környezet teljes elszennyezésén kívül a természet és a társadalom kölcsönhatásában a természetből elvehető és felhasználható anyagok korlátai jelentik a másik problémát. A természeti erőforrások – nyersanyag, segédanyag és ener-

giaforrások – három csoportba oszthatók: a megújuló, a megújíthatók és az egyszer felhasználhatók. Az utóbbi csoportba elsősorban a hagyományos energiahordozók tartoznak. A megújuló egy része szintén energiahordozó (víz, szél), a másik része a gyártásban felhasznált segédanyagok (pl. víz), vagy bizonyos nyersanyagok, amelyek spontán természetes újratermelődéssel megújulnak. Az anyagok ezen csoportját az jellemzi, hogy egyre nagyobb hányad kerül át ebből a csoportból a megújítható források csoportjába. Így például a felhasznált víz és levegő spontán tisztulása már nem ad megfelelő minőséget, az erdőkitermelést felváltotta az erdőgazdálkodás, a tengeri halászat eddig csak kitermeléssel foglalkozott, de egyre fontosabbá válik itt is a termelés, a szó teljes értelmében.

Az egyszer felhasználható erőforrások tekintetében a racionális felhasználás megvalósítása mellett nagy feladat járul a hatékonyabb felhasználásra irányuló kutatásokra (pl. a hőenergia közvetlen elektromos energiává való átalakítása), valamint azokra a kutatásokra, amelyek az energiabázis kiszélesítésére irányulnak (termonukleáris reakció szabályozása). Ehhez kapcsolódik a természetes úton megújuló energiahordozók jobb, teljesebb kihasználása, valamint a kutatások szélesítése ebben az irányban (a Nap sugárzó energiája).

A természet és az ember kapcsolata a termelőerők adott színvonalának adekvát módon mindig totális kapcsolat. A totalitás itt azt jelenti, hogy a természet és a társadalom egy bonyolult viszonyrendszeren keresztül függ össze, amelynek elemei, alrendszerei sajátos módon ötvöződnek egészé. Ennek a totalitásnak az összetettsége, bonyolultsága függ a termelőerőktől. A termelőerők fejlődése azt is jelenti, hogy ebben a kapcsolatban a totalitás gazdagodik, bővül. Az ipari forradalom megteremtette azokat a termelőerőket, amelyek létre-

hozták az egységes nemzetgazdaságokat, majd ezen nemzetgazdaságok összekapcsolódását. E folyamat főbb fejlődési szakaszai: az országok közötti külkereskedelmi forgalom növekedése, az országok közötti árucseré általánossá válása, a fejlett és fejletlen országok közötti árukivitel és nyersanyag-behozatal, majd tőke kivitel; a nemzetközi monopóliumok létrejötte.¹⁷

A nemzetgazdaságoknak ebben az elmentétektől szabdaltságot összekapcsolásában a természettel szemben nem elszigetelt közösségek állnak már, hanem planetáris méretben áll szemben egymással és kapcsolódik egymáshoz a társadalom és a természet. Ezt a folyamatot úgy nevezhetjük, hogy a társadalom és a természet kapcsolata „horizontálisan” globálissá vált.

A tudományos-technikai forradalom ehhez a kiterjedésében globálissá váló kapcsolathoz hozzáadja a maga hatását, a természeti anyagok mély, lényegi megismerésén alapuló technikát, amit a „vertikális” értelemben vett globalitásnak nevezhetünk. Az ember az anyag mozgásformáinak megismerése eredményeként képes olyan változásokat létrehozni, amelyek a természetben nem, vagy csak nagyon kis valószínűséggel valósulnak meg. Az anyag különböző mozgásformáiban való mélyreható, tudatos (esetleg véletlen) beavatkozás a természeti anyag körforgásának a módosítását is jelenti. Az atomtechnika, a műanyagok tömeges termelése, a kémiai anyagok iparszerű biológiai felhasználása, az öröklődési programba való beavatkozás az anyag természetes körfolyamatainak az egyensúlyát borítja fel.

Természetesen a horizontális és vertikális értelemben vett globalitás nem egymástól elválasztott jelenségek, hanem szorosan összefüggnek, áthatják egymást, és az egyik oldal bizonyos mozzanatai nemcsak erősítik a másikat, hanem segítik a másik létrejöttét, megvalósulását: a tudományos-technikai forradalom

időszakában a kettő kapcsolata új minőséggé ötvöződik. A tudományos-technikai forradalomban kialakul az új típusú totális kapcsolat a társadalom és a természet között, amelynek jellemzője az általánosság szintjén éppen a kapcsolatot globális jellege. A természet és a társadalom kölcsönhatásának globális jellege más szóval azt jelenti, hogy az emberiség felhasználja a Föld összes erőforrásait – vagy legalábbis feltárja a felhasználás lehetőségeit –, és megtanulja ezeket a korlátozott erőforrásokat úgy hasznosítani, felhasználni, hogy létét és léte újratermelését biztosítsa.

A vertikális értelemben vett globalitás elemei a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával egyre bővülnek. Ezek egy része a természetben olyan változásokat hoz létre, amely mélységében átjárja az élővilágot (mint ahogy például a DDT hatóanyag a táplálékláncon keresztül hat), és a hatás szétterjedése spontán természeti folyamatok következménye is. Más részük éppen a horizontális globalitásnak nevezett viszonyrendszeren keresztül képes hatást kifejteni: ebbe a csoportba sorolhatók mindazok a korszerű technikai-technológiai tényezők, amelyek viszonylag gyorsan elterjedtek és hatnak, de ide sorolhatók a modern hadviselés eszközei, mindenekelőtt a nukleáris fegyverek is.

A tudományos-technikai forradalom legfőbb sajátosságának a természet és a társadalom kölcsönhatásának oldaláról azt tartjuk, hogy a társadalom és a természet viszonya *globálissá válik* a szó teljes értelmében. Így mindazok a problémák globális jellegűek, amelyek a természet és a társadalom kölcsönhatásához kapcsolódnak. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy mivel lényegében a természethez kapcsolódnak, társadalmi meghatározottságúak.

A globalitásnak horizontális és vertikális összetevőkre való felbontása módot ad arra, hogy kísérletet tegyünk

a globalitás általános és különös mozzanatainak a megragadására. A horizontális globalitás végső soron nem más, mint a nemzetközi viszonyok, kapcsolatok, intézmények, nemzetek és nemzetek egyes csoportjai közötti érdekviszonyok rendszere. Ezért ezek nem az elvont társadalom általános viszonyai, hanem konkrét gazdasági társadalomalakulatok különös viszonyai, azaz az általános viszonyok különös megjelenése. A globalitás vertikális összetevője a horizontális globalitás különösségén keresztül kap formameghatározást. A természet és a társadalom globális kapcsolata mindig konkrét társadalmi viszonyok között valósul meg, így ez a globális ellentét és egység magán viseli a termelési mód különösségét. A globalitás soha nem társadalmi rendszerek feletti globalitás, hanem ezzel szoros összefüggésben különös formában jelenik meg.

A fenyegető ökológiai krízis globális jellege is *a természet és a társadalom globális kapcsolatában gyökerezik*. A problémának az csak a formai oldala,¹⁸ hogy a környezet szennyezése gyakorlatilag bolygónkon mindenütt érezteti a hatását. Tartalmi vonatkozásban *globális jellegét* a társadalom és a természet kölcsönhatásának *globális jellege határozza meg*. Ez természetesen az ökológiai viszonyoknak megfelelő specifikus vonásokat hordoz magában. Ebben a vonatkozásban a fejlődés tendenciája azt mutatja, hogy a természeti erőforrásokat az emberiség egyre inkább globális méretekben használja fel, annak ellenére, hogy ennek nagyon sok, elsősorban a társadalmi körülményekben meglévő akadály van. Ehhez a globális felhasználáshoz kedvezőbb politikai feltételeket nyújt a békés egymás mellett élés.

A környezetszennyezés globális jellegének további mozzanata, hogy a felszíni vizek, az óceánok és a levegő mozgása a szennyező anyagokat a földfelszín bármely pontjára elszállíthatja.¹⁹ A világoceánok szennyezése még azt a ve-

szélyt is magában hordja, hogy csökken a biológiai produktivitásuk, ami nemcsak az emberiség táplálékforrásainak a beszűkülését jelenti, hanem az oxigéntermelő képesség csökkenését is. A vegyi anyagok – különösen az el nem bomlók – természetbe juttatása pedig az élővilág táplálékláncán keresztül az élővilágot vertikálisan is átjárja, és ugyanakkor még nagy távolságokra is eljut;²⁰ hasonló a helyzet a radioaktív szennyeződésekkel.

A fenyegető ökológiai válság globális jellege tartalmi oldalról azt jelenti, hogy 1. a probléma komplex módon beépül a természet és a társadalom globális kölcsönhatásába; 2. a természet–társadalom rendszer alrendszerei és az alrendszerek elemei szoros, egymástól elválaszthatatlan kapcsolatban vannak, és ezek éppen a tudományos-technikai forradalom időszakában válnak kifejezettké; 3. a környezetet ért hatások egy része napjainkban olyan mértékű, hogy mélyen átjárják a természeti folyamatokat, nemcsak ezen folyamatok egyes elemeit képesek megváltoztatni, hanem a változások egész láncolatát idézik elő nemcsak lokálisan, hanem az egész bioszférában is.

A termelés korábbi, viszonylag korlátozott színvonal mellett sokáig elhanyagolható volt az a tény, hogy a természet–társadalom rendszer anyagcseréjét, a termelést nyitott folyamatként kezeltük és vizsgáltuk. Az időszakos és egyes helyekre korlátozódó környezetromlás ellenére a természet bizonyos értelemben képes volt lezárni az ember által nyitottan hagyott folyamatot. Azonban az ember természetátalakító tevékeniségének mai színvonalán már nem tartható fenn az az állapot, hogy a termelés és a fogyasztás hulladékait az ember a természet gondjaira bizza.²¹

Ha a tudományos-technikai forradalom lényege nem a fogyasztás hajszolása, nem a pazarló energia- és nyersanyagfogyasztás, nem a kémiai anyagok

szennyező módon való felhasználása, akkor a környezet leromolása sem a tudományos-technikai forradalom végzettszerűen elkerülhetetlen jelensége, hanem olyan kísérője, amely az ember valós érdekeitől különböző vagy azzal éppen ellentétes érdekek hatására jön létre. A globális környezeti válság nem a termelőerők növekedésének szükségszerűen elháríthatatlan következménye, hanem ezen növekedés helytelen felhasználásából származik.

A társadalom és a természet kölcsönhatását áttekintve feltétlenül el kell fogadnunk azt az álláspontot, hogy a termelőerők növekedése objektívan hordoz magában egy olyan tendenciát, amely az emberi lét feltételeinek a szétrombolására képes. Azonban azt is tudnunk kell, hogy a termelőerők és az ezek egy részét képező technika mindig meghatározott társadalmi-termelési viszonyok között funkcionál; nem a technika állítja az embert választás elé, hogy ilyen vagy olyan módon használja fel azt, hanem a társadalmi viszonyok helyezik a technikát építő vagy romboló viszonyokba.²²

II. A TERMELESI VISZONYOK SZEREPE AZ ÖKOLÓGIAI PROBLÉMÁK KELETKEZÉSÉBEN ÉS MEGOLDÁSÁBAN

Az előzőekben megvizsgáltuk azokat a főbb sajátosságokat, amelyek a társadalom és a természet kölcsönhatását jellemzik a tudományos-technikai forradalom időszakában. E vizsgálat közben beleütköztünk azokba a társadalmi viszonyokba, amelyek között a társadalom és a természet anyagcsereje lezajlik, ez az anyagcsere a termelés. „A termelés – írja Marx – a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén.”²³ A termelés, amely rendelkezik közös, általános jegyekkel, mindig konkrét folyamat is.²⁴

A tudományos-technikai forradalommal együtt fellépő erőteljes környezetrombolás nem érhető meg csupán a termelőerők fejlődését vizsgálva. Különösen hamis kép tárul fel, ha csak a termelőerők egyes elemeit tekintjük, például a technikát. Ebben a vizsgálatban nem szabad figyelmen kívül hagynunk Marx módszertani értékű megjegyzését: „A gép éppúgy nem közgazdasági kategória, mint az ökör, amely az ekét húzza. A gépek jelenlegi alkalmazása egyike jelenlegi gazdasági rendszerünk viszonyainak, a gépek kiaknázásának módja ellenben egészen másvalami, mint maguk a gépek. A lőpor ugyanaz marad, akár arra használják, hogy egy embert megsebezzenek, akár arra, hogy a sebesült sebeit kezeljék vele.”²⁵ Meg kell vizsgálnunk azokat a termelési viszonyokat, amelyek között a tudományos-technikai forradalom megvalósul, és azt, hogy a fenyegető ökológiai válság megjelenésében az a technika-e a bűnös, amelyet az ember létrehoz és felhasznál, vagy az-e, aki felhasználja, vagy ahogyan felhasználják a technikát.

A polgári ökológiai irodalom a fenyegető ökológiai válság okait a technika fejlődésében, a technológiai változásokban, a népesség növekedésében, az urbanizációban vagy ezek összességében találja. Például R. F. Dasmann az UNESCO megbízásából írt könyvében a következő okokat sorolja fel:

1. A népesség olyan mértékű megnövekedése, amely minden korábbi várakozást meghalad, és a várható további népességnövekedés.

2. Az ember kudarca a számára elérhető új energia és technika fékentartásában és oly módon való felhasználásban, amely nem teszi tönkre a környezetet.

3. Az ember kudarca a földhasznosítás ellenőrzésében, abban, hogy a földhasználatot a bioszféra teherbíró képességének keretei között tartsa, és biztosítsa a folyamatos működését.

4. A környezetet és annak épségét és folyamatos stabilitását szabályozó ökológiai törvények ismeretének a hiánya.²⁶

W. O. Douglas amerikai jogász szerint „... a katasztrófa oka a technika. A fogyasztók a helytelenül beállított porlasztóknak, a füstöt okádó gyárkémenyeknek, az atomerőművek sugárzásának az áldozatai. A fő probléma, amely most a környezetvédelem területén előttünk áll, valójában jelentős mértékben a technika fejlődésével függ össze.”²⁷ A technika abszolútizált szerepe megfigyelhető D. Meadows és munkacsoportja könyvében is. Kétkednek abban, hogy szükséges-e az a technika és az az anyagi növekedés, amely oly sok problémát okoz, és ugyanezeknek a problémáknak a megoldását is a technikától várjuk.²⁸

Az ökológiai válság okainak elemzése során néhányan eljutnak a szűk technicizmus meghaladásának első lépéséig. Az okok közé sorolják a társadalomban meglévő értékrendet, a nyereségre orientált társadalom felelősségét. Azonban itt sem elsősorban arról van szó, hogy a társadalmi viszonyok határozzák meg a technika és tudomány felhasználásának módját, hanem valamilyen örök és változatlan emberi tulajdonságok. Ez a felfogás jól megfér W. O. Douglas nézeteiben a technicizmussal. Az emberre fajtól, bőrszínétől függetlenül jellemző – írja W. O. Douglas – a rombolási ösztön. Az emberiség jelszava soha nem a béke volt, hanem a háború, és az idők folyamán a tudomány és a technika úgynevezett eredményei következtében az ember kegyetlensége csak erősödött.²⁹

B. Commoner a környezeti válság okát elsősorban a háború utáni technológiai forradalomban keresi. Ebben az időben az iparban és a mezőgazdaságban lezajlott technológiai forradalmat az jellemzi, hogy a természetes anyagokat felváltotta és felváltja a szintetikus, és az ipar egyre energiaigényesebbé válik – például az alumíniumipar térhódításá-

val és a kémiai iparágak fejlődésével.³⁰ B. Commoner nem áll itt meg, amikor arról ír: bár nagyszerűen meg lehet magyarázni, hogy a technikai és gazdasági növekedés a környezet szennyezéséhez vezet, mert ez a növekedés együtt jár a véges módon terhelhető ökoszisztémák egyre intenzívebb felhasználásával, de ez távolról sem jelenti azt, hogy a gazdasági növekedésnek automatikusan a szennyeződés növekedéséhez kell vezetnie. „A környezet sorsa attól függ, hogy milyen módon érzük el ezt a növekedést.”³¹

A polgári ökológusok egy része elismeri a magántulajdon felelősségét az ökológiai válság kialakulásában. Ph. Saint-Marc francia jogászprofesszor írja, hogy az anyagi nyereség utáni hajsza, az ellenőrizhetetlen magántulajdon az, amely az ökológiai krízisig juttatta az emberiséget.³²

Az ökológiával foglalkozó, vagy az ökológiai kérdéseket érintő polgári irodalom jellemző vonása, hogy a megoldás útját általában erkölcsi, tudati szintre emeli. Annak ellenére, hogy az okok kutatásában néhányan eljutnak a profit-hajsza, sőt a magántulajdon felelősségéig, a megoldást már nem a társadalom gazdasági alapjának megváltozásában látják, hanem a növekedés megállításában.³³ a régi technológiákhoz,³⁴ egy, a természethez közelálló, falusi típusú életformához³⁵ való visszatérésben, egy felelősségteljes világtudat³⁶ és új társadalmi értékrend kialakításában.

Végző soron minden javaslat, modell, amelyet a burzsoá társadalomtudomány a jelentkező ökológiai válság (általában a globális problémák) elhárítására kidolgozott, megkerüli a termelési-gazdasági viszonyok helyének és szerepének a tisztázását korunk ezen lényeges problémájának megoldásában.

A fenyegető ökológiai válság okainak kutatásában a marxista állásponton levő szerzők a technikai és a társadalmi okok együttes hatását vizsgálják.

A szovjet szakirodalom differenciáltan kezeli az ökológiai válság fogalmát.³⁷ A globális ökológiai krízisről mint fenyegetésről írnak. A. Asztafjev a globális krízist úgy határozza meg, mint a bioszféra szétesését, a bioszféra legfontosabb összetevői regenerálódásának megszűnését, a biológiai erőforrások csökkenését, a bioszféra szabályozó mechanizmusának felborulását, a pozitív visszacsatolások kialakulását, amely fenyegeti az élet megőrzésének minden formáját.³⁸ Az ilyen széles értelemben felfogott globális ökológiai krízis még csak fenyegető veszély, azonban szem előtt kell tartani azt, hogy a lokális és regionális krízisek állandóan fejlődnek az embernek a természetre gyakorolt romboló tevékenysége miatt. Ezt a felfogást bizonyos mértékig bizonytalanná teszi az a tény, hogy már jelenleg is vannak olyan jelenségek, amelyek mélységükben és kiterjedésükben globális jelleget öltenek (például az oxigéntermelő képesség csökkenése).

Erősen kiemelik az ökológiai problémák társadalmi oldalát.³⁹ A szerzők egész sora az ökológiai problémák megjelenését alapvetően a kapitalizmus általános válsága részeként vagy következményeként tekinti.⁴⁰ Azonban látják azt a lehetőséget, illetve veszélyt, hogy a kapitalizmushoz kapcsolódó ökológiai válság a természet és a társadalom közötti globális egyensúly megbomlásához vezethet.⁴¹ Más szerzők nem kapcsolják az ökológiai válság fenyegetését közvetlenül a kapitalizmus általános válságához, hanem a kapitalista termelési viszonyok természetében látják a társadalom és a természet közötti ellentmondás kiéleződését. J. Manyin véleménye szerint a mai válság a kapitalista termelési viszonyok uralmának a következménye. Vizsgálva a technika fejlődésének a hatását, arra a következtetésre jut, hogy nem a technika fejlődése, hanem a tudományos-technikai forradalom nem elég gyors kibontakozása, és az iparnak

a régi technikai bázison való fejlesztése okozza az ökológiai válságot.⁴²

Átfogóan elemzi a kérdést G. Gudozsnyik. Abból indul ki, hogy hatalmas mértékben megnövekedett az ember termelő tevékenysége. Megállapítja, hogy az ökológiai válság okainak vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagyni a tudományos-technikai forradalom időszakában a termelőerőkben bekövetkező változásokat. A másik alapvető ok az a társadalmi rendszer, amelyben a tudományos-technikai haladás hajtóereje a profitért folyó hájsza, és ez az ember és természet kizsákmányolásán keresztül valósul meg.⁴³ P. Fedoszejev kiemeli, hogy az ember és a természet viszonyának módosulása elsősorban a munkaeszközök fejlődésétől, a társadalom technológiai bázisának a változásától függenek. Ez azonban csak az alap. A kapitalizmusban a technika fejlesztését a gazdasági hatékonyság növelése szabja meg. Ez a törekvés különösen veszélyessé vált a tudományos-technikai forradalom időszakában. A kapitalizmus végsőkéig kiélezi az embernek a természettel való szembeállítását, eljuttatja a krízis állapotáig. A kapitalizmus nemcsak a társadalmi antagonizmusokat élezi ki, hanem a társadalom és a természet közötti antagonizmust is.⁴⁴ J. Fjodorov szerint a technikai fejlődés csak annyiban bűnös a természet degradációjában, hogy létrehoz olyan eszközöket, amelyek alkalmasak a természeti környezet tömeges pusztítására. Azonban a dolog kulcsa nem a technikában van, hanem abban, hogy ki és hogyan használja fel.⁴⁵

A termelőerők és ezen belül a technika fejlődésének az ökológiai válság létrehozásában betöltött szerepe felveti az ökológiai problémák megjelenésének a kérdését a szocializmus viszonyai között is. A szerzők egy része szerint szocialista társadalmi viszonyok között a környezet degradációjának társadalmi oka nem magában a szocializmusban van. A szocializmusban a természet

hasznosítása szintén sok ellentmondást hoz felszínre, és komoly problémáktól sem mentes, de ezt az határozza meg, hogy a szocializmus a kapitalizmusból „nőtt ki”.⁴⁶ Hasonlóan vélekedik P. Oldak: az ökológiai problémák merőben eltérő módon jelentkeznek a kapitalista és a szocialista társadalomban. Az egyik esetben az okok az uralkodó társadalmi-gazdasági formációnak a természetében gyökereznek, a másik esetben a termelőerők növekedésének ideiglenes negatív kisé.ői.⁴⁷ G. Gudozsnyik említett könyvében rámutat arra, hogy a fejlett szocialista és a kommunista társadalom építésének *konkrét feltételei* között a társadalom és a természet viszonyában nem kevés nehézség és bonyolult probléma jön létre, amelyek azt mutatják, hogy a szocializmus még nem zárja ki a lokálisan megjelenő válságos helyzeteket.

Korlátozza a társadalmi cselekvést az a megközelítési mód, amely szerint a kapitalizmus az ökológiai krízis, a szocializmus pedig az ember és a természet harmonikus viszonyának a területe.⁴⁸ A környezeti válság fenyegetése a különböző társadalmi rendszerű országokban részben azonos, részben, különböző okok miatt, eltérő módon és különböző erősséggel lép fel. Azonban hibás következtetéshez jutnánk, ha a fenyegető ökológiai krízist csak mint a kapitalizmus belső baját szemlélnénk, és nem vizsgálánánk meg megjelenését a szocialista társadalomban.

A fejezet címében megjelölt feladat tulajdonképpen annak a szélesebb problémának speciális megközelítési módja, hogy milyen a tudományos-technikai forradalomnak és azoknak a termelési viszonyoknak a kölcsönhatása, amelyek között kibontakozik. A tudományos-technikai forradalmat nem tekintjük csak úgy, mint az ideálisan elképzelt kommunista termelési mód adekvát termelőerői által teleologikusan determinált folyamatot, hanem mint egy reálisan végbemenő folyamatot, amely ugyanak-

kor a kommunizmushoz vezető reális történelmi út összetevője is, és egyidőben fejlődik ki ellentétes társadalmi rendszerű országokban.⁴⁹

A tőkés termelési mód folyamatosan forradalmasítja a technikát, a természet és a társadalom közötti anyagcserét felgyorsítja, méreteiben megnöveli, minőségében is megváltoztatja. A termelőerők fejlődése a kapitalizmus viszonyai között addig nem látott ütemet ért el, de ez a fejlődés ellentmondásos; a kapitalista társadalom termelési célja, mint különös cél ellentmondásba kerül a termelés céljával, mint általánossal. A különös és az általános dialektikus kapcsolatában itt az ellentét válik dominánssá. Ezért van az, hogy a termelőerők fejlődése a tőkés termelési módban gyakran paradox eszközökkel, más, végső soron többet ígérő lehetőségek rovására valósul meg. A tőke nem abszolút forma, a termelőerők fejlődése számára, vagyis „... a tőke a termelés egy *különös* korlátozását tartalmazza – amely ellentmond általános tendenciájának, hogy a termelés minden korlátján túl továbbhajtson”.⁵⁰

A termelőerőknek óriási mértékű fejlődése a tudományos-technikai forradalom időszakában a társadalom és a természet kölcsönhatásának tartalmi meghatározottságát adja. Ez önmagában nem jelent mást, csak azt, hogy az ember képessé válik a természet teljesebb felhasználására. A már tárgyalt módon a természet és a társadalom kölcsönhatása globálissá vált. Ez a tartalmi meghatározottság önmagában nem dönti el a kölcsönhatás eredményét. A társadalom és a természet kölcsönhatásának a termelési viszonyok általi meghatározottsága a fenyegető ökológiai válság vizsgálataánál különös súllyal esik latba. A termelőerők adott fejlettségi szintje, ezen belül a technika szintje lehetőséget ad a természet ilyen vagy olyan felhasználására, ez a lehetőség a termelési viszonyok által megszabott módon válik valósá-

gossá. A társadalom a termelési viszonyok által megszabott termelési cél érdekében működteti a termelőerőket.

A termelési viszonyok oldaláról tekintve a kérdést, lényegében a tulajdonviszonyok hatását kell megvizsgálnunk. Marx felhívta a figyelmet a tulajdonviszonyoknak meghatározó jelentőségére. A társadalom viszonyai (itt konkrétan a fogyasztási viszonyok) „... csak következménye a termelési feltételek megoszlásának. Ez a megoszlás pedig magának a termelési módnak jellemvonása. A tőkés termelési mód például azon nyugszik, hogy a dologi termelési feltételek tőketulajdon formájában nem dolgozóknak jutnak, míg a tömeg csak a személyi termelési feltételnek, a munkaerőnek tulajdonosa.”⁵¹ A tőkés termelési mód a maga antagonizmusával, a tőke és a munka közötti kibékíthetetlen ellentmondásaival nem képes átfogó módon megoldani a tudományos-technikai forradalom által felvetett problémákat, a környezetre ható negatív következmények elkerülését, a tudomány és a technika széles körű felhasználását a környezetet érő káros hatások megakadályozásában.

A termelőeszközök magántulajdona alapvetően megszabja a tőkés termelés *különös* célját, a maximális profit elérését. A tőkés termelési mód mindent maga alá rendel, mindent a maga céljai szerint működtet. „Ahogy tehát a tőkére alapozott termelés – írja Marx – egyfelől az egyetemes ipart hozza létre – azaz többletmunkát, értéklétrehozó munkát –, úgy másfelől a természeti és emberi tulajdonságok általános kiaknázásának egy rendszerét, az általános hasznosság egy rendszerét, melynek hordozójaként jelenik meg a tudomány maga is...”⁵² A tőkés termelési viszonyok végső soron megszabják a társadalom és a természet kölcsönhatásának *különös*, az adott társadalomra jellemző célját. Marx nagyon világosan fogalmaz, amikor arról ír, hogy a tőke uralma alatt

„A természet először válik tisztán tárggyá az ember számára, tisztán hasznosság dolgává; nem ismerik el többé magáért-való hatalomnak; és önálló törvényeinek elméleti megismerése maga is csak úgy jelenik meg, mint fortély arra, hogy alávéssék az emberi szükségleteknek, akár a fogyasztás tárgyaként, akár a termelés eszközeként.”⁵³

A fejlett tőkésországokban kialakult fogyasztási szokások, vagy pontosabban a tőke által kialakított, érdekeinek megfelelő és ennek érdekében manipulált fogyasztási szokások nem kedveznek a környezeti problémák megoldásának. A fogyasztásban megnyilvánuló hihetetlen pazarlás, amely a tőkés termelési mód velejárója, komoly gondokat okoz mind a szennyeződés csökkentésében, mind a természeti erőforrások takarékos felhasználásában. Marx rámutat, hogy a fogyasztás manipulálása a termelőeszközök magántulajdonán alapuló termelés lényegéhez tartozik. „Minden ember arra spekulál, hogy a másíknak *új* szükségletet teremtsen, hogy őt új áldozatra kényszerítse, új függőségbe helyezze és az *élvezet* és ezzel a gazdasági tönkremenés új módjára csábítsa. Mindenki igyekszik a másik felett *egy idegen* lényegi erőt teremteni, hogy abban megtalálja saját önhasznú szükségletének kielégítését.”⁵⁴

A tőkés termelési módnak az az abszurd vonása, amely a fogyasztást nem elsősorban az emberi szükségletek kielégítési folyamatának tekinti, hanem további termelési feltételének, szintén a környezeti problémák okai közé tartozik, mint a termelési viszonyokból származó ok, ugyanakkor gátolja a megoldást. A fogyasztásnak ez a fejlett tőkésországokra jellemző vonása, amely kapcsolódik a termelési viszonyok által determinált értékrendhez (a tulajdon és a presztízs-fogyasztás stb.) nem véletlenül alakult ki. Ez a tőkés termelési mód legmélyebb lényegéhez tartozik, amelyet a monopolkapitalizmus viszonyai, ezen belül a tár-

sadalom fogyasztásának a monopóliumok érdekében történő manipulálása még jobban kiéleztek.⁵⁵ Így a termelés létrehozza és fenntartja a társadalmilag meghatározott embert, vagyis a konkrét termelési viszonyok által meghatározott fogyasztót. A fogyasztási viszonyok, mint a termelési viszonyok részei éppen úgy jellemzőek az adott gazdasági-társadalmi formációra, mint a termelési viszonyok más elemei.

Hiba lenne azt gondolni, hogy a magántulajdon abszolút módon gátolja a tudományos-technikai forradalom eredményeinek a felhasználását a környezet megvédése érdekében. A környezet védelme, bizonyos károsodások helyreállítása, illetve megelőzése a tőke közvetlen érdeke is lehet. A másik tényező a monopolkapitalista államoknak a gazdasági életbe való beavatkozása. A tények elemzése azt mutatja, hogy a fejlett tőkésországokban a tőke minél gyorsabb és minél nagyobb nyereségre való törekvése miatt egyes területeken gyors technikai eredményeket érnek el, sőt egyes technikai eszközök gyártásában előnyre tesznek szert, amennyiben az ökológiai ipar jövedelmező. Itt az állami beavatkozás ellenére a környezet komplex védelme szenved csorbát.

A környezetvédelem hosszú távú, tervszerű munkát követel. Ebben a vonatkozásban a környezetvédelem nemcsak azt jelenti, hogy meg kell védeni a környezetet a szennyeződéstől, meg kell védeni az élő természetet, hanem szükségyszerűen összekapcsolódik a természet erőforrásainak racionális felhasználásával. A kommunista termelési mód – történelmi szükségyszerűségként – helyreállítja a munka és a tulajdon egységét azért, hogy a termelés magas fokú társadalmi jellegének megfelelően a termelési eszközöket az egész társadalom tulajdonában egyesíti. Az egyetemessé vált termelőterőkben az emberiség egyetemes képességei öltönek testet. A termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján

megszűnik a termelésnek a kapitalizmusra jellemző ösztönzője, a tőke önértékesülési folyamata. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy megszűnik az alapja annak, hogy a termelés célja mint általános cél és a kapitalista termelés *célja* mint különös *cél* ellentmondásba kerül. A termelés célja a kommunista társadalomban a szükségletek kielégítése, egybeesik a termelés általános céljával; a szükségletek kielégítése a szocialista társadalomban a munka szerinti elosztás elvein keresztül valósul meg.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a szocializmusnak a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló előnye a természethasznosítás szférájában automatikusan, függetlenül a konkrét *történelmi, gazdasági, politikai* feltételektől és tényezőktől megvalósul. A természeti erőforrások védelmét és racionális hasznosításukat csak a szocialista társadalmi-termelési viszonyok fejlődésének történelmi álláspontjáról szemlélhetjük helyesen. Figyelembe kell venni azokat a történelmi, társadalmi, gazdasági körülményeket és feltételeket, amelyekből a szocialista társadalmak létrejöttek és amelyek között fejlődtek. Helytelen, ha az eszmeileg megfogalmazott kommunista társadalom viszonyait kérjük számon a ma szocialista társadalmától.

A szocializmus nem állapot, hanem fejlődési folyamat, amelynek viszonyai között a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló tervszerűség nem egy csapásra és nem ellentmondásoktól mentesen, hanem tendenciájában biztosítja a tudományos-technikai forradalom eredményeinek nem csupán technikai-technológiai, hanem társadalmi befogadását. A szocialista társadalomban létrejövő ezen eredmények hasznosításának nemcsak gazdasági, hanem társadalmi szükséglete is. „*A kommunizmus – szovjet hatalom plusz az egész ország villamosítása.*”⁵⁶ többet jelentett már a meghirdetés idején is, mint „egyszerűen” villa-

mosítási programot. Lenin, felismerve kora technikájának dinamikusan előre-
vívó mozzanatát, döntő láncszemét, lé-
nyegében ebben a jelszóban foglalta ösz-
sze a termelőerők modernizálásának a
követelményét is. Ez napjainkban lénye-
gében azt jelenti, hogy a szocialista tár-
sadalomnak mindig be kell fogadnia a
legfejlettebb termelőerőket, de azt is,
hogy képes ezeket magába fogadni, biz-
tosítani további fejlődésüket, önmaga
megvalósítása érdekében. Már ma is és
a jövőben különösen nem elsősorban a
termelőerők objektív oldalának minden
határon túl való mennyiségi továbbfej-
lesztéséről van szó, hanem, ha csak a
termelőerők objektív oldalát tekintjük,
ezek minőségi fejlesztéséről. Ez a minő-
ségi változás a tárgyi termelőerőkben
témánk vonatkozásában azt jelenti, hogy
nem feltétlenül az a *technika és techno-
lógia a fejlettebb*, amelyik a természeti
tárgyat „mélyebben”, „jobban” és ter-
melékenyebben alakítja át szükségletek
kielégítésére alkalmas tárgyakká, hanem
az, *amelyik a termelés folyamán felhasz-
nált segédanyagokat természetes állapo-
túvá képes visszaalakítani, és a terméket,
miután betöltötte társadalmi funkcióját,
újából a természet vagy a termelés folya-
mataihoz illeszkedővé képes alakítani.*

Nyilvánvaló, hogy itt már nemcsak
egyszerűen gazdasági tervezésről van szó,
hanem egy annál sokkal szélesebb körű
tervezésről, az összes társadalmi folya-
mat tervezéséről. Az ösztársadalmi fol-
lyamatok tervezésének részét képezi az
ökológiai problémák leküzdésére és
megelőzésére irányuló tervezőmunka.
Ehhez azt is meg kell határozni, hogy
az egyes gazdasági folyamatok hogyan

fognak hatni az ökológiai viszonyokra,
és hogy a megváltozott viszonyok hogyan
hatnak majd vissza a társadalomra.

A népgazdasági tervek, így annak a
környezetvédelemre és a természeti erő-
forrásokra vonatkozó része is, gazdasá-
gilag viszonylag önálló, elkülönült egy-
ségek termelő tevékenységén keresztül
realizálódnak. Ez a viszonylagos gaz-
dasági elkülönültség az objektív alapja
az ösztársadalmi érdekeket megközeli-
tően kifejező tervek és a végrehajtás kü-
lönbségének. Ehhez társul még olyan
probléma is, hogy ismereteink mind a
társadalmi folyamatokról, mind a társa-
dalom és a természet kölcsönhatásáról
még sok relatív elemet tartalmaznak. A
társadalomnak a környezet hasznosítá-
sára vonatkozó érdeke bonyolult közve-
títőkön keresztül hat. Adott esetekben
az a kérdés is felmerül, hogy ezek a köz-
vetítők (gazdasági ösztönzők, jogszabá-
lyok, bírságok stb.) jól funkcionálnak-e.
Adnak-e elég ösztönzést arra, hogy a
környezetvédelemre fordítható anyagi és
pénzügyi forrásokat optimálisan használ-
juk fel?⁵⁷ Az ökológiai problémák jelent-
kezése a szocialista társadalmi viszonyok
között szoros kapcsolatban van a szocia-
lizmus társadalmi-gazdasági viszonyai-
nak fejlettségével és megoldásuk része
a fejlett szocialista, illetve kommunista
társadalom építésének. Ez azt jelenti,
hogy a környezet teljesebb védelme és
fejlesztése, valamint a természeti erőfor-
rások ésszerűbb felhasználása *feltételezi*
a szocializmus társadalmi-gazdasági vi-
szonyainak továbbfejlesztését.

Rajnai Vilmos

JEGYZETEK

¹ A Magyar Tudomány az 1979. 2. számát a környezetvédelemnek szentelte. A társadalomtudományok egy jogtudományi cikkel szerepelnek.

A magyar szakirodalom egy része problémafelvető (pl. *Jócsik Lajos: Az öngyilkos civilizáció. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971.*; *Környezetünk védelmében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976.*), más része a környezetvédelem és a népgazdasági tervezés, jövő kutatás kapcsolatait vizsgálja (pl. *Kovács Géza: Környezetvédelem a népgazdasági tervek rendszerében. Magyar Tudomány, 1973. 3. sz.*; *Kovács Géza: A jövő kritikus elágazási pontjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1975*; *Kovács Géza: Jövő kutatás és társadalmi tervezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979.*), vagy a környezetvédelem kérdéseinek jogi aspektusait vizsgálja (pl. *Tamás András: Az emberi környezet védelmének jogi eszközei. Állam és Igazgatás, 1974. 9. sz.*; *Kilényi Géza: Környezetvédelmi bírság. Jogtudományi Közlemények, 1975. 7. sz.*; *Kilényi Géza: Környezetvédelmi politikánk alapelvei és a közigazgatás. Állam és Igazgatás, 1976. 9. sz.*; *Sajó András: Környezetvédelmi jog és gazdasági környezet. Gazdaság és Jogtudomány XIII. köt. (1979. 1–2. sz.).* Áttekintést ad a környezetvédelem nemzetközi szervezeteiről és a különböző országok környezetvédelmi rendszereiről *Láng István: A környezetvédelem nemzetközi körképe (Mezőgazdasági Kiadó 1980.)* könyve.

² *Marx–Engels Művei* 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1960. 23. old.

³ *Marx–Engels Művei* 3. köt. 1960. 20. old.

⁴ Engels megállapította, hogy ez a korszak „túlnyomóan kész természeti termékek elsajátításának a korszaka; az ember mesterséges termékei túlnyomóan ennek az elsajátításnak a segítségével születtek”. *Marx–Engels Művei* 21. köt. 1970. 31. old.

⁵ „A munka tárgya... az ember nembeli életének tárgyasulása: mikor magát nemcsak – mint a tudatban – intellektuálisan, hanem dolgozva – tevékenyen, valóban megkettőzi, és ennélfogva önmagát egy általa teremtett világban

szemléli.” *Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.* Kossuth Könyvkiadó 1970. 50. old.

⁶ A mai marxista filozófiai irodalom részletesen elemzi a munka, a termelés mozzanatait és egészt, mint azt a folyamatot, amely megteremtí az emberi létezés és fejlődés anyagi alapjait. *Ágoston László: Az ember–technika–természet reláció történeti alakulása és a tudományos-technikai forradalom.* Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 3–4. sz.; *H. Varró Rózsa: Élővilág és társadalom.* Kossuth Könyvkiadó 1979.; *G. Sz. Gudozsnyik: Naucso – tyehnyicseszakja revoljucija i ekologicseszkiy krizisz.* Moszkva, Mezsudunarodnie otnosenija, 1975.

⁷ *Marx–Engels Művei* 20. köt. 1963. 457. old.

⁸ Ágoston László hangsúlyozza, hogy a természeti szükségesség a technika közvetítésével megszüntetve-megőrizve vonul be a társadalmi lét elemei közé. A technika megszünteti a természeti erők embertől idegen formáját, de megőrzi természetes hatását. *Ágoston László: Az ember–technika–természet reláció történeti alakulása és a tudományos-technikai forradalom.* Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 3–4. szám. 383. old.

⁹ H. Varró Rózsa szerint a bioszférán az élővilág teljességét értjük, környezetestül, differenciálatlan egységben. *H. Varró Rózsa: Élővilág és társadalom.* Kossuth Könyvkiadó, 1979. 5. old.

¹⁰ A környezetvédelem biológiai alapjai. *Mezőgazdasági Kiadó 1977. II. kiadás. 24–25. old.*

¹¹ *A Német ideológiában* olvashatjuk: „... maga a kielégített első szükséglet, a kielégítés csélekvése és a kielégítésnek már megszerzett száma új szükségletekhez vezet.” *Marx–Engels Művei* 1960. 3. köt. 29. old. Kossuth Könyvkiadó 1960.

¹² B. Commoner amerikai ökológus az emberi létezés alapvető paradoxonának tartja, hogy a társadalom folyamatai döntő elemeinél megvan a növekedésre való törekvés, ami beleütközik a meg nem újítható természeti erőforrások korlátozott lehetőségeibe. Véleménye szerint ahhoz, hogy az emberi civilizáció fennmaradjon a Földön, alkalmazkodnia kell a természeti rendszer

követelményeihez. *B. Kommoner: Zamikajussijszja krug. Leningrád, Gidrometeoizdat, 1974.*

¹³ A tudományos-technikai forradalom fogalmával és tartalmi jegyeivel a marxista filozófiai irodalom már sokat foglalkozott, de általánosan elfogadott koncepció még nem alakult ki. Részletesen foglalkozik a kérdéssel és elemzi a tudományos-technikai forradalom különböző megközelítési módjait *Agoston László: A tudományos-technikai forradalom történelmi folyamata és a fejlett szocializmus építése című tanulmányában. (Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 3. sz.).* A szovjet filozófiai irodalomban megtalálható értelmezésekről áttekintést ad *Kemény László: A tudományos-technikai forradalom értelmezése a szovjet szakirodalomban című cikke (Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 3. sz.).*

¹⁴ A környezetvédelem biológiai alapjai. Mezőgazdasági Kiadó 1977. II. kiadás. 13. old.

¹⁵ A Balatonra vonatkozó becsült adat. Ugyanott, 123. old.

¹⁶ Ugyanott.

¹⁷ „A koncentráció odáig fejlődött, hogy megközelítően számba lehet venni valamennyi nyersanyagforrást (például vasérclelőhelyet) egy-egy országban, sőt, mint látni fogjuk, több országban, de még világviszonylatban is ... a szövetségesek megközelítően felméri a piacot és szerződés alapján »felosztják« egymás között.” Lenin Összes Művei 27. köt. 1971. 308. old.

¹⁸ I. Frolov a globalitás külső oldalának nevezi azt, hogy a problémák az egész bolygóra kiterjedtek. *I. T. Frolov: Ekologicseszkie problemi NTP i ih razresenyie pri szocializme. Moszkva 1976. Znanyie, 22. old.*

¹⁸ Skandináviában észleltek olyan esőt, amely kifejezetten savas kémhatású volt, s amelyk oka az Angliában, NSZK-ban, Franciaországban a légtérbe jutó kéndioxid nagy mennyisége volt. A viszonylag tiszta levegőjű északi országokat gyakran eléri a Nyugat-Európából származó füstfelhők. *Jócsik Lajos: Környezetünk védelmében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976. 60. old.*

²⁰ Figyelemre méltó tény, hogy az Antarktisz havában is DDT maradványokat találtak a kutatók. Ugyanott, 23. old.

²¹ A kérdés az utóbbi években nagy súllyal jelenik meg. P. Oldak a probléma lényeges oldalát ragadja meg, amikor arról ír, hogy a termelés-környezet összefonódik egy egységes metarendszerbe, így a termelés irányítása átcsap a bioökonómiai rendszer irányításának bonyolult problémájába. *P. Oldak: Problema okruzsajussej szredi – nyeobhogyimoszty novovo podhoda. Mirovaja ekonomika i mezsdunarodnie otnosenijija 1973. 5. sz. 93–94. old.;* foglalkoztak a termelés zárt rendszerként való kezelésével a Voproszi Filozófii kerekasztal konferenciáján. Lásd: *Voproszi Filozofii, 1973. 1–4. sz.;* A KGST tudományos nemzetközi szimpóziumot hívott össze a hulladékmentes technológiák témában. Lásd: *Voproszi maloohodnih i bezohodnih tyehnologij I–II–III. Moszkva 1978. KGST kiadás.*

²² Holló Mária írja: Első megközelítésre úgy tűnik, mintha a tudomány új és új eredményei, a technika – részben már megvalósult, részben a belátható jövőben sorra megvalósuló – szédületes vívmányai *kényszerítenének* döntésre, a választásra, mintha a választás elsősorban a tudomány és a technika egyes konkrét vívmányaival szembeni emberi magatartásra korlátozódna ... Az emberiség egészét azonban (vagy akár egy-egy adott társadalmat) a „tudományos-technikai forradalom” néven összefoglalt új helyzet nem a technika egyes vívmányaival szemben lehetséges magatartások, hanem a *társadalmi cselekvés átfogóbb érvényű alternatívái* közötti választásra hívja fel. *Holló Mária: Technika és társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1974. 282–283. old.;* P. N. Fedoszejev arról ír, hogy a marxizmus nem abból az aspektusból közelít a tudományos-technikai forradalomhoz, hogy ez milyen feladatokat állít a társadalom elé, hanem abból a szempontból, hogy a társadalom gazdasági, szociális és szellemi szükségletei milyen feladatokat állítanak a TTF elé, ezzel határozza meg a társadalom e folyamat fejlődésének forradalmi jellegét. *P. N. Fedoszejev: Filozofszkaja interpretacija naucsno-tyehnyicseszkoj revoljucii. Voproszi Filozofii, 1976. 10. sz. 7. old.*

²³ *Marx–Engels* Művei 46. köt. I. rész. 1972. 15. old.

²⁴ Marx kiemeli a termelés különösségét. „Amikor ... termelésről van szó, mindig egy

meghatározott társadalmi fejlődési fokon álló termelésről ... van szó." *Marx-Engels* Művei 13. köt. 1965. 152. old.

²⁵ *Marx-Engels* Művei 27. köt. 1971. 432. old.

²⁶ *R. F. Dasmann*: Óvjuk meg bolygónkat. Gondolat Könyvkiadó 1975. 12. old.

²⁷ *U. O. Duglasz*: Trjohszotletnyaja vojna. Hronyika ekologicseszko bedsztvija. Moszkva, Progressz, 1975. 30. old.

²⁸ *D. Meadows et al*: A Response to Sussex. „Futures”. vol. 5, N 1, 151. old.

²⁹ *U. O. Duglasz*: Trjohszotletnyaja vojna. Hronyika ekologicseszko bedsztvija. Moszkva, Progressz, 1975. 23. old.

³⁰ *B. Kommoner*: Tyehnologia pribili. Moszkva, Progressz, 1976. 56. old.

³¹ *B. Kommoner*: Zamikajussijszja krug. Leningrad, Gidrometeoizdat, 1974. 100. old.

³² *F. Szen-Mark*: Szocializacija prirodii. Moszkva, Progressz, 1977. 233. old.

³³ *D. Meadows et al*: The Limits to Growth. Universe Books, New York 1972.

³⁴ *B. Kommoner*: Tyehnologija pribili. Moszkva, Progressz, 1976.

³⁵ *F. Szen-Mark*: Szocializacija prirodii. Moszkva, Progressz, 1977.

³⁶ *M. Mesanovic-E. Pestel*: Mankind at the Turning Point. New York 1974.

³⁷ *I. Geraszimov és M. Budinko* lokális, regionális és globális válságot különböztet meg. *I. P. Geraszimov-M. I. Budinko*: Aktualnie problemi vzaimogyejtsztvija cseloveka i prirodii. Kommunizist, 1974. 10. sz.

³⁸ *A. K. Arztafjev*: Szisztjemnij podhod i problema regulacii prirodnoj szredii. Vopszori Filozofii, 1977. 2. sz. 77. old.

³⁹ „A környezet problémája ... nem technikai, hanem főként társadalmi jellegű”. *B. G. Hromuszin*: Burzsuaiznie ekologicseszkie koncepcii o problemah ekonomicseszko roszta. NTR i krizisz szovremennoj ideologii. Moszkva Nauka 1979. 176. old.

⁴⁰ „A kiéleződő ökológiai krízis a tudományos-technikai forradalom és a kapitalizmus hosszan tartó, alapvető válsága elmélyülésének a következménye.” *T. T. Tyimofejev*: O nyekotorih szocialnih aszpektah vzaimoszvjazi cseloveka i ckruzsajussej szredii. Voproszi Filozofii,

1975. 12. sz. 40. old. „A környezet minőségének romlása ... csak új megjelenése a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének.” *V. Vasziljev, V. Piszarev, G. Hozin*: Ekologija i mezsdunarodnie odnosenyija. Moszkva, Mezsdunarodnie odnosenyija. 1978. 15. old.; „A természet és a társadalom kölcsönhatásának az állapota a kapitalizmus fejlődésének mai időszakában az ökológiai válság jelenségével jellemezhető.” *V. V. Petrov*: Naucsno-tyehnyicseszki progressz, priroda i pravo. Moszkva. Izd. Moszkovszkovo unyiverszityeta. 1978. 14. old.

⁴¹ *V. V. Petrov*: Naucsno-tyehnyicseszki progressz, priroda i pravo. 15. old.

⁴² *J. M. Manyin*: Ekologicseszkie problemi epohi naucsno-tyehnyicseszkoj revoljucii. Minszk, Nauka i tyehnyika, 1977. 60–65. old.

⁴³ *G. Sz. Gudozsnyik*: Naucsno-tyehnyicseszkaia revoljucija i ekologicseszki krizisz. Moszkva. Mezsdunarodnie odnosenyija. 1975. 61–63. old.

⁴⁴ *P. N. Fedoszejev*: Filozofszkaja interpretacija naucsno-tyehnyicseszkoj revoljucii. Voproszi Filozofii, 1976. 10. szám. 15–16. old.

⁴⁵ *Je. K. Fjodorov*: Ot opiszanijja k projektyirovanyiju prirodii. Voproszi Filozofii, 1978. 1. sz. 36. old.

⁴⁶ *V. D. Komarov*: Naucsno-tyehnyicseszkaia revoljucija i szocialnaja ekologija. Leningrad, Izd. Leningradszkovo unyiverszityeta. 1977. 81–82. old.

⁴⁷ *P. Oldak*: Problema okruzsajussej szredii – nyeobhogyimoszty novovo podhoda. Mirovaja ekonomika i mezsdunarodnie odnosenyija. 1973. 5. sz. 91. old.

⁴⁸ Hasonlóan közelíti meg a problémát *V. A. Losz Ember és természet* című könyvében, amelyben a fejezetek címei: A szocializmus és az ember–természet viszony racionalása és Ökológiai válság vagy a kapitalizmus általános válságának elmélyülése. *V. A. Losz*: Cselovek i priroda. Moszkva, Politizdat, 1978.

⁴⁹ Úgy vélem, igaza van *Ágoston Lászlónak*, amikor úgy fogalmaz, hogy a társadalmi fejlődés mai fokán nem engedhető meg a tudományos-technikai forradalom szocialista és tőkés alternatívájának tagozódása. *Ágoston László*: A tudományos-technikai forradalom történelmi folyamata és a fejlett szocialista társadalom építése.

Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 3. sz. 16. old.

⁵⁰ *Marx-Engels* Művei 46. köt. I. rész 1972. 303. old.

⁵¹ *Marx-Engels* Művei 19. köt. 1969. 20. old.

⁵² *Marx-Engels* Művei 46. köt. I. rész. 1972. 298. old.

⁵³ *Marx-Engels* Művei 46. köt. I. rész. 1972. 298. old.

⁵⁴ *Marx*: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 1970. 79. old.

⁵⁵ Marx írja: „A termelés... nemcsak tárgyat termel a szubjektum számára, hanem szubjektumot is a tárgy számára. A termelés ennél fogva termeli a fogyasztást, 1. azáltal, hogy meghatározza a fogyasztás módját, azáltal, hogy az általa először tárgyként tételezett termékeket létrehozza mint szükségletet a fogyasztóban. Megtermeli ennél fogva a fogyasztás tárgyát, a fo-

gyasztás módját, a fogyasztás törekvését.” *Marx-Engels* Művei 13. köt. 1965. 159. old.

⁵⁶ *Lenin* Összes Művei 42. köt. 1974. 152. old.

⁵⁷ Magyarországon a szennyvíz mennyisége 1973 és 1975 között 18 százalékkal növekedett, a biológiailag tisztított szennyvíz aránya alig változott (1973-ban 15 százalék, 1975-ben 16 százalék). A szennyvíz-bírságolt üzemek száma 1973: 623, 1974: 1048, 1975: 567. A kivetett bírság összege: 1973: 141,8 millió forint, 1974. 331 millió forint, 1975: 288,8 millió forint. Forrás: Statisztikai Évkönyv 1976. Budapest. Központi Statisztikai Hivatal 1977. 224 old. Állítsuk mellé azt a tényt, hogy a IV. ötéves tervben a szennyvíztisztító kapacitás a tervben előirányzott fejlesztés mértékének mintegy 50 százaléka valósult meg döntően tervezői és kivitelezői kapacitáshiány miatt. Lásd *Kilényi Géza*: Környezetvédelmi politikánk alapelvei és a közgazgatás. Állam és Igazgatás, 1976. 9. sz. 786. old.

a Társadalomtudományi Intézet
szerzői kollektívája által készített

ÚJ KÖTETÜNK

RÉTEGHELYZET, RÉTEGTUDAT

Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó
megyei s kerületi kirendeltségein és a könyvesboltokban

214 oldal

18,- Ft

intézeti hírek

Látogatás franciaországi társadalomkutatóknál

A tudományos-technikai haladás felgyorsulása minden országban felveti a kérdést, hogyan alakítható ki új módon a tudomány és gyakorlat viszonya, miként kell újjászervezni a tudományos kutatásokat.

A francia társadalom problémáira érzékenyen reagáló *Servan-Schreiber* új könyvében többek között arra is keresi a választ, hogy hogyan valósítható meg a tudomány és a társadalmi-gazdasági fejlődés új kapcsolatrendszere. Mivel véleménye szerint Franciaország késésben van e tekintetben, a választ még nem lehet megadni. Francia társadalomkutatók megfogalmazták, hogy a kormányzat a közvetlen gyakorlati eredményeket hozó kutatásokat részesíti előnyben, s a műszaki tudományok kapják a legjelentősebb támogatást. A társadalomtudományok társadalmi-gazdasági „hasznosága” megkérdőjeleződik, és a költségvetési takarékoság áldozatai elsősorban a társadalomtudományi kutatóintézetek. Kétségtelenül helyes az a szándék, hogy kisebb állandó létszámmal és megbízásos külön szerződésekkel működtetik a kutatóintézeteket. Megkérdőjelezhető azonban az a kormányzati törekvés, amely a társadalomtudományi kutatásokat *csak* az egyetemekre kívánja visszaszorítani, felszámolva az önálló társadalomtudományi kutatóintézeteket. Ez azt a veszélyt is magában rejt, hogy

míg a társadalomtudományok specializációja, széttagolása előrehalad, nem alakul ki integrált, szintetizált társadalomtudományi kutatás, a kutatások mozaikszerűvé válnak, lényeges társadalmi-gazdasági kérdésekre nem születnek megoldási javaslatok, s hiányoznak a mai társadalomirányítás által megkövetelt multidiszciplináris, de egybeszervezett társadalomtudományi vizsgálódások. A francia társadalomtudományi kutatóintézetek jó irányú törekvése, hogy tanfolyamok, szemináriumi kurzusok segítségével eredményeiket népszerűsítik, szoros kapcsolatot tartanak fenn a gyakorlati szakemberekkel. Ezt az oktatói, népszerűsítő tendenciát minden bizonyítással elősegíti, hogy a kutatók között nagy számban vannak egyetemi, főiskolai oktatók. Érdekes módszert alkalmaz például a „Conservatoire national des arts-métiers” keretében működő munkaszociológiai kutatólaboratórium. (Az alapintézmény Franciaország legrégebb műszaki főiskolája, amelynek első közgazdász oktatói közé tartozott J. Say, F. Fourier.) A laboratórium a főiskolán oktatási feladatokat lát el. Különböző oktatási formákban részt vevő hallgatói már dolgoznak, az oktatásban munkaszociológiai ismereteket szereznek, s ugyanakkor a képzés folyamán saját vállalatuk munkaszociológiai helyzetét elemzik, szakdolgozatokban, monográ-

fiákban feltárják a vállalati konfliktusforrásokat, e konfliktusok történetét, a megoldások lehetséges módozatait.

A társadalomtudományok „gyakorlatibb” irányát képviseli az iparszociológia, amelynek Franciaországban gazdag történeti hagyományai vannak. Az iparszociológiához kapcsolódva, de ezen is túlmutatva folynak szervezet-szociológiai kutatások az R. Sainsaulieu vezette Centre d' Etudes Sociologiques-ben és a hazánkban is ismert M. Crozier irányította Centre de Sociologie des Organisations-ban. A szervezet-szociológiai kutatások egyik központi problémája, hogy a modern társadalom egyre bonyolultabb komplexummá válik, amelynek irányítása is bonyolult feladat: egyre több tényező figyelembevétele szükséges. A döntések létrejötténél egyes tényezőket figyelmen kívül hagynak, leegyszerűsítik a problémákat. Kérdés, hogy melyek a valóban elhanyagolható tényezők, és hogy hogyan lehet a döntéshozókat ellenőrizni. A döntések s az információk bonyolult szervezeti láncolaton haladnak végig, s eközben gyakran torzulnak. Mindez felveti az irányítási-szervezeti rendszer megújításának kérdését.

A társadalmi-gazdasági fejlődés központi problémája a „harmadik szektor”, az oktatás, egészségügy, szociális ellátás stb. fejlesztése. Ezeket a modern társadalomnak megfelelő szervezeti rendszerben kell megújítani és létrehozni, integrálva a vállalati kapcsolatok rendszerébe. Az intézményeknél nemcsak a formális struktúrát kell létrehozni és vizsgálni, hanem ezek bekapcsolódását és hatását a hatalmi, kulturális és eszmei-ideológiai viszonyokra és kapcsolatokra.

A szervezetek átalakulása, illetve az átalakulás igénye szorosan összefügg a szervezetekben végzett munka tartalmával, struktúrájával, a munka feltételeivel, az ezekkel összefüggő konfliktusok karakterisztikájával, megoldásuk módozataival. Az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején a konjunktúra idő-

szakában a munka tartalmának, feltételeinek javítása erőteljesen felmerült a vállalkozók, a munkaadók részéről is, mivel nagy volt a munkaerő-kereslet és kevés a szabad, kvalifikált munkaerő. Ezenkívül megnőtt az osztályharc intenzitása is. Sokféle kísérletet végeztek a munkaszervezés javítására, a részekre tagolt munka jellegének megváltoztatására. A hetvenes évek közepétől kezdődő recesszió megváltoztatta a helyzetet. A vállalkozókra már nem nehezedik kényszerként a munkafeltételek javítása. Különösen a Franciaországban nyugat-európai viszonylatban nagy arányú kis- és középvüzetek tulajdonosai hanyagolják el a kérdést, mivel a tőkejavakkal való takarékoskodást, a profitráta csökkenésének mérséklését így érhetik el a legkönnyebben. Ugyanekkor a szakszervezetek harcának középpontjába is a munka biztosításának kérdése került, mivel a munkához való jog is megkérdőjeleződött, és természetesen ez háttérbe szorítja a munkafeltételek javításáért folytatott küzdelmet. Külön problémát vet fel a Franciaországban nagy számban jelenlevő vendégmunkásság. A vendégmunkások munkalehetőségeit szűkítette a dekonjunktúra, s még inkább rákényszerítette a szakképzettséget nem igénylő, rossz munkafeltételek között végzendő munkák vállalására. Ez természetesen visszahat a munkafeltételek javításáért folyó harc lehetőségeire is.

A munka tartalmára és feltételeire vonatkozó legújabb vizsgálatok Aix en Provence-ben a „Laboratoire d' économie et de sociologie du travail” elnevezésű kutatóintézetben születtek (Marc Maurice és Roger Cornu vezetésével). E vizsgálatások számba vették a munkafolyamat során fellépő fizikai, idegi terheléseket, a munka pszichoszociológiai elemeit (munkás-autonómia, munkához való viszony stb.), s mindezek alapján dolgoztak ki javaslatokat a munka feltételeinek javítására. Az intézetben tanulmányokat indítottak külső résztvevők-

kel az eredmények népszerűsítésére, terjesztésére. A résztvevők között voltak üzemszociológusok, ergonómusok, normások, vállalati szakszervezeti funkcionáriusok. Ellentétes érdekeltségük a tanfolyam során tapasztalható volt. Míg a vállalati menedzsment tagjai a technológiai fegyelem megszigorításának lehetőségei iránt érdeklődtek, addig a szakszervezeti funkcionáriusok a normák szigorítása ellen, az intenzitás csökkentéséért léptek fel.

Az intézetben reprezentatív szociológiai felvételt végeztek a munkafeltételek és a munkásmozgalmak, sztrájkok alakulásáról, összefüggéseiről a Marseille környéki hajójavító ipari, bányászati, kőolajipari munkások körében. A vizsgálat egyik központi kérdése, hogy hogyan, milyen tényezők hatására alakul ki az aktív mozgalmi, szakszervezeti profil az egyes munkáscsoportoknál. Mennyiben határozza meg ezt az adott ágazat és struktúrája, az itt végzett munka jellege, kollektivitása, illetve individualizáltsága, és mennyiben a családi hagyományok, a nemzeti hovatartozás? (Marseille környékén ugyanis a munkásság többsége „nemzetiségi”; spanyol, görög, török, portugál, olasz betelepültek alkotják a majoritást s a francia származásúak a kisebbséget.) A vizsgálat során gazdag munkás-életrajzi anyagot gyűjtöttek össze, és az volt a kutatók tapasztalata, hogy a munkásság rendkívüli módon igényelte ezt a típusú megközelítést. A vizsgálati anyag feldolgozása most kezdődött meg.

Az ipar és általában a gazdaság regionális fejlesztésének kérdéseivel foglalkozik többek között a Roger Benjamin vezette Fondation pour la Recherche Sociale elnevezésű kutatóintézet. Franciaországban is, mint a világon általában, erőteljes urbanizációs folyamat játszódott le az elmúlt évtizedekben. Az iparosodás, a harmadik szektor fejlődése elsősorban a városokban és közvetlen vonzáskörzeteikben haladt előre, te-

hát új munkahelyek is itt alakultak ki elsősorban, és így megindult a lakosság áramlása a városok felé. Franciaország egyes körzetei elnéptelenedtek. Ezek a tendenciák társadalmi, gazdasági feszültségekkel járnak. A kutatóintézet terveket dolgoz ki a mezőgazdasági minisztérium megbízásából is a problémák megoldásának elősegítésére. Elképzeléseik szerint a megoldási mód függ az egyes régiók sajátosságaitól, de alapjában megoldást a kis- és középüzemek telepítésével, valamint a szolgáltatások fejlesztésével, turisztikai egységek, körzetek létrehozásával lehet elérni. Általában felvetődik a vidéki infrastruktúra jobb kiépítésének szükségessége, mivel ennek hiánya sokakat eltávolít a falvakból. Az előbbi kérdésekkel szorosan összefügg a lakáshelyzet alakulása. 1945 után Franciaországban nagy volumenű lakásépítések kezdődtek. A francia társadalomkutatók megállapítása szerint 1972-ig a mennyiségi lakásigényeket kielégítették, s a minőségi problémák felé lehetett fordulni. Ugyanekkor az egyes társadalmi rétegek lakáshoz jutási esélyeiben nagy egyenlőtlenségek tapasztalhatók. Az állami lakásépítkezések keretében épített lakótelepeken 1965-ig főképpen középkaderek, alkalmazottak és szakmunkások jutottak lakáshoz. A lakótelepek fizikai és erkölcsi amortizálódása folytán ezek a csoportok elköltöztek és helyükbe kevésbé kvalifikált munkások, bevándorolt munkások kerültek. A lakótelepek karbantartását elhanyagolták, a romlás rohamossá vált, s ezzel a társadalmi csoportok helyzete tovább nehezült. Az állami lakásépítések volumene és üteme a gazdasági stagnálással és dekonjunkcióval párhuzamosan lassult, a magán-erőből történő építkezés tört előre, így egyes társadalmi csoportok lakáshoz jutási esélyei tovább csökkentek. Különösen problematikus az öregek helyzete. A munkás- és kisalkalmazotti kategóriába tartozó idős emberek nagy része

komfort nélküli lakásokban lakik. Mindez megkérdőjelezi a minőségi lakáshiány felszámolásának lehetőségeit.

Az előbbi kérdések elvezetnek az életmód problémájához, amellyel kapcsolatban a CREDOC (Centre de Recherche pour l' Etude et l' Observation des conditions de vie) keretein belül V. Scardigli végzett érdekes vizsgálatokat. Véleménye szerint az életmód nem más, mint „az aktivitások összességének megszervezése”, amit a fogyasztás struktúrája, valamint az értékorientációk hierarchiája jellemez. Ezeket társadalmi csoportoknál vagy egyes egyéneknél lehet vizsgálni. Szociológiai felmérést végzett többszörösen hátrányos helyzetű (kedvezőtlen lakáshelyzet, alacsony iskolázottság, kvalifikáció hiánya stb.) munkáscsoportok körében, és megállapította, hogy társadalmi integrációjuk rendkívül nehezen halad, társadalmi helyzetük megmerevedik, és utódaiknál is továbbörökítődnek az egyenlőtlenséget kialakító tényezők. Más francia társadalmi rétegek körében végzett vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy az életmód fejlődésében az individualizáló tendenciák felerősödtek, az egyén egyre kevésbé találja helyét a társadalomban. Az egészségügy, az oktatás, a kultúra fejlő-

désével, a szabad idő megnövekedésével az egyén szociális terhei csökkentek, de ennek előnyeit nem tudta kellően felhasználni életmódjának gazdagítására, társadalmi kapcsolatainak szélesítésére. A kutatócsoport nyugat-európai összehasonlításokat is végzett az életmód alakulásáról, és arra a megállapításra jutott, hogy a különbségek elsősorban a gazdasági fejlettség és az értékorientációk hagyományainak eltéréseiből adódnak.

Röviden áttekintve látogatásunk tapasztalatait, megállapíthatjuk, hogy a társadalomkutatók személyes találkozásai, a helyszíni tapasztalatok elősegítik az okok feltárását, a társadalomtudományok kialakult irányzatainak valósággal szembeállított megismerését és mélyebb megértését. Az egyes, eltérő társadalmi-gazdasági rendszerű országokban tett látogatások jobban kitapinthatóvá teszik a fejlődés általános tendenciáit és speciális vonásait. Hasznos tapasztalatokat adhatnak ahhoz a munkához, amelyben szocialista fejlődésünk által felvetett új kérdésekre keressük társadalmi rendszerünk sajátos választást.

Szpirulisz Ildikó

Beszámoló egy jugoszláviai tanulmányútról

1980 novemberében egyhetes jugoszláviai tanulmányúton jártunk. A fogadó intézet a Jugoszláv Kommunista Szövetsége újvidéki szervezetének Marxista Képzési és Kutató Központja volt.

A tanulmányútnak két célja volt: egyrészt, hogy megismerkedjünk az általunk meglátogatott intézetekben folyó munkával, főként az ifjúság- és oktatásszociológiai kutatásokkal, másrészt, hogy intézetünk megbízásából a kapcsolatfelvételt előkészítsük. A fogadó intézet által szervezett program – amelynek során számos intézetben és szervezetben fogadtak bennünket, és ahol beszélgetéseket és tárgyalásokat folytattunk – messzemenően megfelelt ezeknek a céloknak. Vendéglátóink jóvoltából a kint töltött pár nap alatt találkoztunk a Marxista Képzési és Kutató Központ (Újvidék) vezetőjével, a JKSZ ifjúsági szervezetének újvidéki és szabadkai elnökségével, az Újvidéki Ifjúsági Kultúrközpont vezetőségével és aktivistáival, a Szabadkai Munkásegyletem vezetőivel, a Szabadkai Húskombinát ifjúsági szervezetének elnökségével, az Újvidéki Egyetem Szabadkai Közgazdasági Karának és a Szabadkai Műszaki Főiskola vezetőivel és oktatóival, a Társadalomtudományi Kutatóközpont (Belgrád) munkatársaival, a Magyar Szó és a Fórum szerkesztőségének (Újvidék) munkatársaival, valamint a JKSZ ifjúsági szervezetének országos és szerbiai elnökségének tagjaival.

Az egyes intézetekben és szervezetekben lezajlott információcsere és beszélgetések során az intézmények jelenlevő képviselői bőséges ismeretekkel láttak el bennünket intézetük vagy szervezetük működési területéről és működési feltételeiről.

Az újvidéki Marxista Képzési és Kutató Központban az intézet igazgatója fogadott bennünket, és tájékoztatást adott egyrészt a Vajdaság helyzetéről, másrészt az intézetben folyó munkáról. Az intézet – mint a neve is mutatja – képzési és kutatási feladatokat is ellát. Kutatói tevékenységüket, amely többnyire a Vajdaság területére korlátozódik, az elmúlt években kezdték meg. Mivel számos olyan témakörben folynak kutatások, amelyek intézetünknek is témái – például a munkásosztály helyzete, a szocialista demokrácia kérdései, falukutatók – az intézet igazgatója készséget fejezte ki az intézeteink közötti kapcsolat felvételére. Ez a kutatók kölcsönös cseréjén, a különböző témák megvitatására létrehozott kerekasztal-beszélgetéseken, az egymás intézetében folyó kutatások eredményeinek megismerésén túl, esetleg közös kutatások indítására is kiterjedhetne.

Az Újvidéki Egyetem Szabadkai Közgazdasági Karának dékánjával és oktatóival, valamint a helyi műszaki főiskola igazgatójával történt találkozás során a fő téma az oktatási rendszer volt. Ennek

során érdeklődéssel hallgattuk mind az elmúlt években bevezetett iskolareformmal kapcsolatos tapasztalataikat – a Vajdaságban bevezették a 10 osztályos alapképzést –, mind pedig a felsőfokú végzettségű szakember-szükségletek jobb előrejelzését és tervezését célzó törekvéseik eddigi eredményeit.

A Belgrádban működő Társadalomtudományi Kutatóközpontban két ifjúság-szociológus vendégei voltunk. Tájékoztatásuk szerint intézetük 1958-ban alakult és 1972-ig országos szövetségi kutatóközpont volt. Ettől az időtől kezdve egyrészt a kutatások az egyes köztársaságok hatáskörébe kerültek és azóta köztársasági szinten folynak, másrészt az intézet működési feltételei is átalakultak: a kutatóközpont 1972 óta megrendelésre dolgozik. Ily módon csak olyan vizsgálatokat végeznek, amelyet valamely intézet vagy szervezet megrendel náluk. Az intézet kutató tevékenysége jelenleg öt területre terjed ki: közvéleménykutatás, jog és politika, demográfia, közgazdaság és szociológia.

A szociológiai kutatások témái közül több egyezik az intézetünkben folyó vizsgálatokkal. Például a társadalmi struktúra változásai, egyes társadalmi rétegek helyzete, a társadalmi tudat, az ifjúság

helyzete és az oktatási rendszer problémái.

Az intézet munkatársai részletesen beszámoltak az 1958 óta folyó ifjúság-szociológiai vizsgálatokról is. A könyv alakban is megjelent tanulmányok tanúsága szerint valóban széles körű kutatások folytak ebben a témakörben. Többek között vizsgálták az iparban dolgozó fiatalok helyzetét, az ifjúsági szervezet tevékenységét, a fiatalok bűnözés és a deviáns magatartás problémáit, az ifjúság helyzetét az öngazgatási szervezetekben, de folytak művészetszociológiai kutatások is.

Bár – a programfelsorolásból is láthatóan – számos intézet és szervezet munkájával megismerkedtünk, átfogó képünk nem alakult ki az ifjúság-szociológiában folyó kutatásokról. Ennek az az oka, hogy a kutatások nem központi keretek között, hanem az egyes köztársaságok szintjén szerveződnek és folynak. A mi ismereteink csak a Vajdaságban és Szerbiában folyó kutatásokra korlátozódnak. Úgy véljük azonban, hogy e keretek között sikerült tanulmányutunk céljait – az ismeretszerzést és az intézetek közti kapcsolatok kiépítését – megvalósítani.

Laki László

A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1980. évi publikációi

AKSZENTIEVICS György:

- A fővárosi és a vidéki értelmiség társadalmi helyzetének összehasonlítása.
= Értelmiség és közművelődés. [Tanulmányok.] Szegedi Nyári Egyetem, Művelődéstudomány. 8. 1979. 144-159. p.
- Az ipari dolgozók mobilitásának és szociális kapcsolatainak összehasonlító vizsgálata.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3-4 sz. 348-366. p.
- A munkásosztály és az értelmiség közeledésének közös kutatása hat szocialista országban.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz. 116-118. p.

BALOGH István:

- A fogyasztás aktuális kérdéseiről. (Egy tanulmány nemzetközi vitája.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 2. sz. 272-277. p.

BARA János:

- Réteghelyzet – rétegtudat. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. (Bp.) 1980, Kossuth K. 214 p.
Társszerzők: KOLOSI Tamás, PAPP Zsolt, GOMBÁR Csaba, PÁL László.

BÉKÉS Zoltán:

- Az élet- és pályakezdés társadalmi feltételei, ellentmondásai.
= Ifjúkommunista, 1980. 8. sz. 12-14. p.
- A politikai tudományok helye, szerepe.
= Ifjúkommunista, 1980. 4. sz. 48-50. p.

BENEDEK Sándor:

- A közvetlen termelésirányítóról.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 2. sz. 161-171. p.
- A szocializmus ellentmondásai és a hozzájuk való viszony.
= Propagandista, 1980. 1. sz. 21-33. p.

Megjegyzés: A bibliográfiában 1979-es évszámmal szereplő művek vagy ténylegesen 1980 elején jelentek meg, vagy a külföldön 1979-ben megjelent publikációk 1980-ban jutottak el hozzánk.

BENKŐ Judit:

Dokumentumok a kubai munkásmozgalomból c. recenzió:

El movimiento obrero cubano. Documentos y artículos. La Habana, 1975-1977. c. könyvről.

= Párttörténeti Közlemények, 1980. 1. sz. 211-216. p.

BIHARI Mihály:

A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete.

= Közigazgatás és politika. (Bp.) 1980. 114-132. p.

Elméleti és metodológiai előfeltevések a politikai magatartás elemzéséhez.

= Szociológia, 1980. 2. sz. 205-223. p.

Az érdekek transzformációja. A politikai érdekviszonyok a szocializmusban.

= Érdekviszonyok, szervezetek, politika a fejlett szocializmus építése időszakában. Bp. 1979. 173-190. p.

Magyarország politikai rendszerének fejlődése.

= A szocializmus politikai rendszere. Az 1977. január 17-20. között Budapesten tartott elméleti konferencia anyaga. Bp. 1980. 65-76. p.

Társszerzők: SCHMIDT Péter, MADARÁSZ Tibor.

A társadalom érdekviszonyai és a szocialista demokrácia.

= Társadalmi Szemle, 1980. 2. sz. 46-56. p.

A társadalom politikai rendszere.

= Politikaelméleti tanulmányok. (Válogatás a tudományos szocializmus törzsanyaghoz készített előtanulmányokból.) (Bp.) 1980. 19-28. p.

BŐHM Antal:

A bejáró munkások Győr-Sopron megyében.

= Műhely, 1980. 1. sz. 3-9. p.

Társszerző: PÁL László.

Életmód és társadalmi struktúra. (Szociológiai kongresszus az NDK-ban. Berlin, 1980. március 25-27.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 2. sz. 278-279. p.

Entwicklungstendenzen der ungarischen Arbeiterklasse.

= Arbeiterklasse und Intelligenz in Ungarn und in der Bundesrepublik Deutschland. Beiträge zur Analyse der Klassen- und Sozialstruktur. (Frankfurt am Main, 1980.) 26-36. p.

Társszerző: PÁL László.

A magyar társadalomszerkezet fejlődésének főbb adatai.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz. 86-102. p.

A munkásosztály a mai polgári ideológiában.

= Népszabadság, 1980. 11. sz. (jan. 15.) 4-5. p.

A társadalmi átrétegződés „alanyai”. (Hozzászólás a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak rétegződéséről szóló vitához.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3-4. sz. 379-389. p.

EFF Lajos:

A bolgár-magyar társadalomtudományi együttműködésről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3-4. sz. 457-458. p.

FORGÁCS Imre:

Döntési részvétel a politikai testületben és az információ néhány problémája.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3-4 sz. 301-309. p.

A politikai mechanizmus fogalmának és működésének néhány problémája.

= Politikaelméleti tanulmányok. (Válogatás a tudományos szocializmus törzanyaghoz készített előtanulmányokból.) (Bp.) 1980. 29-46. p.

GÁL Róbert:

Szakmai műveltség és érdek.

= Szakszervezeti Szemle, 1980. 1. sz. 45-52. p.

GÁRDOS Emil:

Dennis, Eugene. (1904-1961.)

= A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1979. Bp. 1979. 196-198. p.

GAZSÓ Ferenc:

Elvek és javaslatok a közoktatás fejlesztéséhez.

= Szociológia, 1980. 2. sz. 179-203. p.

Társszerző: PATAKI Ferenc.

Fiatalok az iparban és egy nyitott társadalomban. Beszélgetés.

[Riporter]: Kovács Judit.

= Magyar Nemzet, 1980. 40. sz. (febr. 17.) 10. p.

A közoktatási rendszer társadalmi funkciói és funkciózavarai.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz. 42-58. p.

Társszerző: FERGE Zsuzsa.

A munkásosztály előbbre lép. (Kardos István kérdez, Gázsó Ferenc válaszol.)

= Népszava, 1980. 299. sz. (dec. 21.) 6. p.

GERVAI PÁL:

Demokrácia és gazdaság.

= Közgazdász, 1980. 16. sz. (okt. 2.) 4. p.

GOMBÁR Csaba:

Az államférfi Erdei Ferenc. Kérdések, szempontok.

= Tiszatáj, 1980. 12. sz. 71-75. p.

Beszélgetés a demokráciáról. A Magyar Televízió „Tudósklubjának” vitájából.

A műsort vezette Papp Zsolt. A beszélgetés résztvevői: Mód Aladárné, Dányi Pál, Gombár Csaba, Héthy Lajos, Schmidt Péter.

= Jel-Kép, 1980. 1. sz. 27-33. p.

A hatalom osztottságáról és a technokráciáról. 1-2. r.

= Közgazdász, 1979. nov. 29., dec. 13.

A hatalom szerkezete, hegemonia – monopólium, az uralom problémája.

= Politikaelméleti tanulmányok. (Válogatás a tudományos szocializmus törzanyaghoz készített előtanulmányokból.) (Bp.) 1980. 7-18. p.

- Kovács András filmjeinek társadalomképe. (Beszélgetés Gombár Csaba és Palotai János szociológusokkal.) Lejegyezte és szerkesztette: Mihancsik Zsófia.
 = Jel-Kép, 1980. 2. sz. 70-75. p.
- Magánélet – közélet – politika.
 = Propagandista, 1980. 4. sz. 51-59. p.
- Megjegyzések a politikai filmről.
 = Filmvilág, 1980. 7. sz. 2-5. p.
- Politika – címszavakban. [Elemi politikai fogalmak értelmezése.] Kiadja az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Szocializmus Tanszéke. Bp. 1980. 248 p.
 (Politikatudományi füzetek 1.)
- A politikai antropológiáról.
 = Magyar Filozófiai Szemle, 1980. 4. sz. 596-605. p.
- Recenzió: Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok. Bucuresti, 1979, Kriterion. c. könyvről.
 = Szociológia, 1980. 2. sz. 297-299. p.
- Réteghelyzet – rétegtudat. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. (Bp.) 1980, Kossuth K. 214 p.
 Társ szerzők: KOLOSI Tamás, PAPP Zsolt, PÁL László, BARA János.

HALAY Tibor:

- Egészségügyi fejlődés és társadalmi fejlődés Magyarországon.
 (Elhangzott a Magyar Szociológiai Társaság 1. vándorgyűlésén. Pécs, 1979. október 25-27.)
 = Szociológia, 1980. 1. sz. 47-52. p.
- Die Entwicklung der Klassenstruktur, der sozialen Schichten und die sozialistische Demokratie in der UVR.
 = [Dreißig] 30 Jahre DDR – ein Sieg des Marxismus-Leninismus. Wissenschaftliche Konferenz Neubrandenburg 21.-22. Juni 1979. Berlin, 1979. Heft 3. Ifjúságpolitika, esélyegyenlőség, ifjúságkutatás. Interjú.
 = Ifjúkommunista, 1980. 2. sz. 9-12. p.
- Das Institut für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der USAP, Budapest.
 = Marxistische Studien. Jahrbuch des IMSF. 3. [Jg.] 1980. (Frankfurt am Main), 1980. 373-379. p.
- Munkahelyi demokrácia – részvételi rendszer Magyarországon.
 (Nemzetközi kerekasztal-vita előadása. Cavtat, 1980. szeptember.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3-4 sz. 410-416. p.
- Tanácsköztársaság, a társadalmi viszonyok szocialista átalakítása.
 = A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója. Tudományos ülésszak. Budapest, 1979. március 6-7. Bp. 1980. 205-210. p.

HAVAS Péter:

- Einige Aspekte der Differenzierung in der sozialdemokratischen Bewegung.
 = Thematische Information und Dokumentation, Reihe B. Konferenzen und Tagungen. Heft 21. 1980. 124-129. p.
- A kommunista-szociáldemokrata viszony az 1970-es években.
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3-4. sz. 310-323. p.

Leninizm ve tarihsel koşullarin önemi.

= Yurt ve Dünya. Bagimsizliħ Demokراسي Sosyalizm Sorunlari, (Ankara) 1980. 20. (mart.) 127-133. p.

Leninizmöt v nasata epoha.

= Partien Zsivot, 1980. 6. sz. 18-23. p.

A leninizmus és az ideológiai harc napjainkban. (Nemzetközi tudományos tanácskozás Lenin születésének 110. évfordulóján. Szófia, 1980. március 18-20.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 2. sz. 220-226. p.

HUSZÁR István:

Put' szozidanija.

= Izvesztija, 1980. ápr. 4.

Sikerek és feladatok.

= Népszava, 1980. 80. sz. (ápr. 4.) 3. p.

Szövetségi politika - társadalmi célok.

= Népszabadság, 1980. 302. sz. (dec. 25.) 5. p.

A tudományos-technikai forradalom marxista elméletéhez.

= Szocialista közművelődés. Szöveggyűjtemény. (Bp.) 1980. 432-447. p.

HÜLVELY István:

Recenzió: A magyar marxista filozófia a két világháború között.

(Válogatás.) (Vál. és szerk. Nyiri Kristóf. Bp.) 1979, Kossuth K. c. könyvről.

= Társadalmi Szemle, 1980. 6. sz. 86-90. p.

KERÉKES György:

Gondolatok a chilei forradalom tapasztalatai kapcsán. (Allende elnökké választásának 10. évfordulója alkalmából.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 2. sz. 145-160. p.

KOLOSI Tamás:

Az ipari dogozók anyagi életkörülményeinek néhány eleme.

(A magyar-lengyel összehasonlítás első eredményei.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 2. sz. 145-160. p.

Társszerző: KOVÁCS Ferenc.

Közeledések és távolodások. Beszélgetés Kolosi Tamással a társadalmi szerkezet változásairól. [Riporter]: Kovács Judit.

= Magyar Nemzet, 1980. 30. sz. (febr. 6.) 7. p.

A „mellékes” nem mellékes.

= Élet és Irodalom, 1980. 13. sz. 5. p.

= Látóhatár, 1980. május. 197-205. p.

Munkások és értelmiségiek egymásról.

= Magyar Hírlap, 1980. 10. sz. (jan. 13.) 9. p.

Réteghelyzet - rétegtudat. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. (Bp.) 1980, Kossuth K. 214 p.

Társszerzők: PAPP Zsolt, GOMBÁR Csaba, PÁL László, BARA János.

A társadalmi egyenlőtlenségekről.

= Társadalmi Szemle, 1980. 6. sz. 48-58. p.

Társadalmunk szerkezetének változásai.

= Népszabadság, 1980. 87. sz. (ápr. 15.) 4-5. p.

Trends der Intelligenzentwicklung in Ungarn.

= Die Intelligenz in der sozialistischen Gesellschaft. Berlin, 1980. 59-88. p.

Társszerző: HUSZÁR Tibor.

Új tendenciák a társadalmi szerkezet fejlődésében.

= Valóság, 1980. 3. sz. 38-50. p.

Die Umwandlung der Sozialstruktur in Ungarn.

= Arbeiterklasse und Intelligenz in Ungarn und in der Bundesrepublik

Deutschland. Beiträge zur Analyse der Klassen- und Sozialstruktur. (Frankfurt am Main, 1980.) 9-25. p.

KOVÁCS Ferenc:

Empirische Dimensionen der gesellschaftlichen Distanz und Annäherung zwischen der Arbeiterklasse und der Intelligenz in Ungarn.

= Arbeiterklasse und Intelligenz in Ungarn und in der Bundesrepublik Deutschland. Beiträge zur Analyse der Klassen- und Sozialstruktur. (Frankfurt am Main, 1980.) 44-59. p.

Az ipari dolgozók anyagi életkörülményeinek néhány eleme. (A magyar-lengyel összehasonlítás első eredményei.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 2. sz. 145-160. p.

Társszerző: KOLOSI Tamás.

A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete. A zárótanulmány alapján összeállította: Kovács Ferenc.

= Társadalmi Szemle, 1980. 5. sz. 68-92. p.

= Látóhatár, 1980. október. 73-121. p.

A munkásosztály fogalmáról. (Részletek.)

= Szocialista közművelődés. Szöveggyűjtemény. (Bp.) 1980. 806-854. p.

Az osztályok közeledésének néhány problémája.

= Szocialista közművelődés. Szöveggyűjtemény. (Bp.) 1980. 855-874. p.

Társadalmunk szerkezetéről, érdekviszonyairól.

= Pártélet, 1980. 2. sz. 20-23. p.

KÓSA Erzsébet:

Образ зсизни szem'i i szemejnüe otnosenija.

= Szocialiszticeszkij obraz zszizni. Moszkva, 1979. 175-189. p.

LAKOS Sándor:

Közigazgatás és társadalom.

= Állam és Igazgatás, 1980. 2. sz. 97-109. p.

Közigazgatás és társadalom.

= Közigazgatás és politika. (Bp.) 1980. 5-23. p.

De ontwikkeling van de arbeidersmacht.

= Komma, Tijdschrift voor Politiek en Sociaal Onderzoek (Amsterdam), 1980. 2. sz. 18-24. p.

A szocializmus politikai rendszere és a demokrácia fejlődése.

= A szocializmus politikai rendszere. Az 1977. január 17–20. között Budapesten tartott elméleti konferencia anyaga. Bp. 1980. 7–22. p.

A Tanácsköztársaság és a munkásosztály hatalmának fejlődése.

= A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója. Tudományos ülészak. Budapest, 1979. március 6–7. Bp. 1980. 27–35. p.

LENGYEL Zsuzsa:

A mezőgazdaság, a termelőszövetkezetek fejlődésének néhány társadalmi vonása a hetvenes években.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 2. sz. 172–191. p.

A tudományos-technikai haladás a mezőgazdaságban.

= Népszabadság, 1980. 116. sz. (máj. 20.) 4–5. p.

LISKÓ Ilona:

Vallják: érdemes szakmunkássá válni.

= Ifjúkommunista, 1980. 6. sz. 37–39. p.

G. MÁRKUS György:

Fogyasztás, manipuláció, propaganda, kapitalizmus.

= Ifjúkommunista, 1980. 7. sz. 37–40. p.

Jövő kutatás és polgári ideológia.

= Ifjúkommunista, 1980. 2. sz. 53–55. p.

A marx–lenini forradalomelmélet és a szociáldemokrácia.

= Ifjúkommunista, 1980. 5. sz. 42–44. p.

„Szemben a jövővel”. Polgári tudósok a tőkés világ stratégiai lehetőségeiről.

= Ifjúkommunista, 1980. 10. sz. 59–61. p.

MIKECZ Tamás:

A kulturális csere és a nemzetközi viszonyok.

= Korunk világforradalmi folyamatai. (Bp.) 1980. 95–102. p.

MÓDRA László:

Királyhegyes – a változás kérdőjelei.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3–4. sz. 335–347. p.

MOLNÁR Péter:

Ifjúságkutatási konferencia Budapesten. (1980. május 19–23.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3–4. sz. 480. p.

NAGY László:

A Magyar Tanácsköztársaság helye a marxizmus–leninizmus elméletének fejlődésében. (Egy elméleti probléma módszertani megközelítése.)

= A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója. Tudományos ülészak. Budapest, 1979. március 6–7. Bp. 1980. 197–203. p.

PÁL László:

A bejáró munkások Győr-Sopron megyében.

= Műhely, 1980. 1. sz. 3-9. p.

Társszerző: BÓHM Antal.

Entwicklungstendenzen der ungarischen Arbeiterklasse.

= Arbeiterklasse und Intelligenz in Ungarn und in der Bundesrepublik Deutschland. Beiträge zur Analyse der Klassen- und Sozialstruktur. (Frankfurt am Main, 1980.) 26-36. p.

Társszerző: BÓHM Antal.

Réteghelyzet – rétegtudat. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. (Bp.) 1980, Kossuth K. 214 p.

Társszerzők: KOLOSI Tamás, PAPP Zsolt, GOMBÁR Csaba, BARA János.

Témajavaslat a demográfiai-szociológiai ismeretterjesztéshez.

Szociológia. Összeáll.: Pál László, Vásárhelyi Judit.

= Demográfiai-Szociológiai Füzetek, 1980. 37-100. p.

PAPP Zsolt:

Az állammonopolista kapitalizmus működési feltételei és politikai mechanizmusa.

= Politikaelméleti tanulmányok. (Válogatás a tudományos szocializmus törzsanyaghoz készített előtanulmányokból.) (Bp.) 1980. 63-76. p.

Begriff, Gliederung, Funktion und Stellung der Intelligenz.

= Arbeiterklasse und Intelligenz in Ungarn und in der Bundesrepublik Deutschland. Beiträge zur Analyse der Klassen- und Sozialstrukturen. (Frankfurt am Main, 1980.) 37-43. p.

Beszélgetés a demokráciáról. A Magyar Televízió „Tudósklubjának” vitájából.

A műsort vezette Papp Zsolt. A beszélgetés résztvevői: Mód Aladárné, Dányi Pál, Gombár Csaba, Héthy Lajos, Schmidt Péter.

= Jel-Kép, 1980. 1. sz. 27-33. p.

Bibó István. – Társadalmelemzés és politika.

= Kritika, 1980. 11. sz. 11-15. p.

Az értelem terepein. A beszélgetés résztvevői: Lázár István, Papp Zsolt, Pelle Józsefné. Szerkesztő riporter: Antal Gábor. Elhangzott: 1980. április 29-én a Petőfi rádióban.

= Palócföld, 1980. 4. sz. 9-10. p.

Mannheim, avagy a „szabad lebegés”. Az értelmiségi önreflexiók történetéből.

= Kritika, 1980. 1. sz. 14-16. p.

Politikai szerkezetek törésvonalán.

= Valóság, 1980. 10. sz. 1-19. p.

Társszerző: LENGYEL László.

Recenzió: DAHMER, Helmut: Libido und Gesellschaft. (Libido és társadalom.) Frankfurt am Main, 1979, Suhrkamp. c. könyvről.

= Valóság, 1980. 6. sz. 101-104. p.

Réteghelyzet – rétegtudat. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. (Bp.) 1980, Kossuth K. 214 p.

Társszerzők: KOLOSI Tamás, GOMBÁR Csaba, PÁL László, BARA János.

Szociológiai szemlélet és társadalmi funkció. Feljegyzések a második világháború utáni polgári szociológiáról.

= Társadalmi Szemle, 1980. 3. sz. 55-66. p.

A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiáig. Útvesztők és útelágazások a huszadik századi német polgári filozófia és szociológia történetében. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. (Bp.) 1980, Kossuth K. 370 p.

PETRINA Györgyné:

Tanácskozás a fejlett szocializmus főbb jellemző vonásairól. (Bp. 1979. december 7.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz. 103-115. p.

POGÁNY György:

Gondolatok az ember teljesítményét módosító tényezőkről.

= Közgazdasági Szemle, 1980. 4. sz. 398-413. p.

POLONYI Péter:

Mit kell tudni a Kínai Népköztársaságról? 2. jav. bőv. kiad. Bp. 1980, Kossuth K. 244 p.

Recenzió: SHENG, Yueh: Sun Yat-sen university in Moscow and the Chinese revolution. Center for East-Asian studies. Kansas, 1971. University Pr. 270 p. c. műről.

= A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1981. (Bp.) 1980. 289-291. p.

Tudomány és politika nézeteltérése Kínában az Amerika-politikát illetően?

= Nemzetközi Szemle, 1980. 10. sz. 79-84. p.

A viszonylagos társadalmi, gazdasági és politikai elmaradottság hatása Kína szocialista fejlődésére.

= Politikaelméleti tanulmányok. (Válogatás a tudományos szocializmus törzsanyaghoz készített előtanulmányokból.) (Bp.) 1980. 133-150. p.

PONICSÁNNÉ KÁLMÁN Katalin:

Varga Jenő műveinek bibliográfiája. [Kiadja az] MSZMP K[özponti] B[izottsága] Társadalomtudományi Intézete. (Összeállította: Mihalik István, Solt Katalin stb. Szerkesztette: P[onicsánné] Kálmán Katalin. Közreműködött Stock Imréné.) Bp. 1979. 222 p.

RATHMANNÉ TURY Mária:

Antifasiszta, demokratikus, forradalmi átalakulás Németország keleti övezetében.

= Tanulmányok a népi demokratikus forradalmakról. [Bp.] 1980. 103-136. p.

Ismertetés: Tolnai Gyula: A gyári kódextől az „ipari demokráciáig” című disszertáció védéséről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 2. sz. 280-285. p.

RÓBERT Péter:

A szociológia peremén. Foglalkozásuk: kérdezőbiztos.

= Valóság, 1980. 3. sz. 70-77. p.

SCHMIDT Péter:

Beszélgetés a demokráciáról. A Magyar Televízió „Tudósklubjának” vitájából.

A műsort vezette Papp Zsolt. A beszélgetés résztvevői: Mód Aladárné, Dányi Pál, Gombár Csaba, Héthy Lajos, Schmidt Péter.

= Jel-Kép, 1980. 1. sz. 27-33.

A bürokratizmus forrásai az államigazgatásban.

= Közigazgatás és politika. (Bp.) 1980, 99-113. p.

Az emberi jogok a „terítéken”.

= Alkotmányjogi előadások. Bp. 1979. 69-81. p.

Magyarország politikai rendszerének fejlődése.

= A szocializmus politikai rendszere. Az 1977. január 17-20. között Budapesten tartott elméleti konferencia anyaga. Bp. 1980. 65-76. p.

Társzerzők: BIHARI Mihály, MADARÁSZ Tibor.

Szocialista demokrácia. (A zárótanulmány alapján összeállította: Schmidt Péter.)

= Társadalmi Szemle, 1980. 7. sz. 35-55. p.

A szocialista demokrácia közvetlen és képviselői formáinak fejlődéstendenciái.

= Érdekvviszonyok, szervezetek, politika a fejlett szocializmus építése időszakában. Bp. 1979. 205-215. p.

Tudományos tanácskozás egy Engels-mű évfordulóján. (Előadás. Berlin, 1980. május.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3-4. sz. 422-426. p.

SIMÓ Tibor:

Osztálykülönbségeket differenciálnak-e a szocialista gazdasági szervezetek? (Hozzászólás a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak rétegződéséről szóló vitához.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3-4. sz. 367-372. p.

The structure of Hungarian farming. Past and present.

= New Hungarian Quarterly, 1980. 77. sz. 73-88. p.

Társadalmi tagozódás a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Műhelytanulmány. [Kiadja az] MSZMP K[özponti] B[izottsága] Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1980. 249 p.

A termelőszövetkezeti dolgozók társadalmi tagozódásáról.

= Társadalmi Szemle, 1980. 8-9. sz. 60-66. p.

STOCK Imréné:

Varga Jenő műveinek bibliográfiája. [Kiadja az] MSZMP K[özponti] B[izottsága] Társadalomtudományi Intézete. (Összeállította: Mihalik István, Solt Katalin stb. Szerkesztette: P[onicsánné] Kálmán Katalin. Közreműködött: Stock Imréné.) Bp. 1979. 222 p.

SZOBOSZLAI György:

Az állami területbeosztás politikonómiai kérdései.

= Jogtudományi Közöny, 1980. 6. sz. 355-366. p.

Társzerző: WIENER György.

A közigazgatás és a területi érdekvviszonyok.

= Közigazgatás és politika. (Bp.) 1980. 167-168. p.

Önkormányzat és gazdaságirányítás.

= Közgazdasági Szemle, 1980. 7-8. sz. 880-894. p.

Társszerző: WIENER György.

Il ruolo del controllo sociale nelle scelte della pubblica amministrazione.

= Amministrare. Rassegna Internazionale di Pubblica Amministrazione, 1979. 1-2. 94-110. p.

A szocialista állam, az érdekképviselet és a társadalmi ellenőrzés.

(Nemzetközi kerekasztal-vita előadása. Cavtat, 1980. szeptember.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3-4. sz. 416-421. p.)

A szocialista demokrácia fejlesztésének kérdései. (Összegező tanulmány.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz. 5-29. p.

Társszerző: VEREBÉLYI Imre.

Településfejlesztés, települési vonzásfunkció és közigazgatás.

[Közread. az] Államigazgatási Szervezési Intézet. Bp. 1980. 74 p.

Társszerző: WIENER György.

SZPIRULISZ Ildikó:

A bolgár-magyar társadalomtudományi együttműködésről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3-4. sz. 453-457. p.

A munka jellegének és tartalmának változásai.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3-4. sz. 324-334. p.

Munkásfiatalok a magyar társadalomban.

= Ifjúkommunista, 1980. 9. sz. 48-51. p.

A munkásosztály.

- Magyar Hírek, 1980. 20. sz. (okt. 4.) 6-7. p.

Munkásosztály a szocializmusban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz. 69-85. p.

Vengerszkiej rabocsij klaszsz v 70-e godü.

= Rabocsij Klaszsz i Szovremennüj Mir, 1980. 4. sz. 47-52. p.

TAKSÁS Imre:

A nemzetközi politikai kapcsolatok és az ideológiai harc egyes kérdései. (Magyar-bolgár tanulmányok.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 2. sz. 242-261. p.

Politika szocialiszticeszkij sztran po otnoseniju k molodezsi i opüt idejno-politiceszkogo voszpitanija molodezsi.

= Molodezs i ideologija v szovremennom mire. Budapest, 1979. 6-36. p.

TÓTH Zoltán:

Some issues of the political system in Hungary. (Publ. Institute of Social Sciences [of the Hungarian Socialist Workers' Party.] (Ed. [by] Zoltán Tóth.) Bp. 1979. 129 p.

TURGONYI Júlia:

A családról, a családpolitikáról. Szerkesztőségi kerekasztal-beszélgetés. Részt vettek: Lökkös János, Nyíró Rózsa, Szigeti István, Turgonyi Júlia.

= Népszabadság, 1980. 114. sz. (máj. 18.) 5. p.

VARGA Sándor:

Társadalomirányítás és az érdekviszonyok a termelészövetkezeti mozgalomban.
= A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái, 22. 1979. 427-445. p.

VÁRNAI Györgyi:

A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. (Célok, tervek, feladatok, elképzelések egy társadalomtudományi főirány indulásakor.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3-4. sz. 394-409. p.

VEREBÉLYI Imre:

Alcune questioni giuridico-amministrative sui rapporti tra il governo centrale e l'autogoverno locale.

- Amministrare. Rassegna Internazionale di Pubblica Amministrazione, 1979. 1-2. sz. 27-47. p.

Helyi önállóság – felsőbb irányítás.

= Közigazgatás és politika. (Bp.) 1980. 150-166. p.

A szocialista demokrácia fejlesztésének kérdései. (Összegező tanulmány.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz. 5-29. p.

Társszerző: SZOBOSZLAI György.

Összeállította: Markella Károlyné

A Társadalomtudományi Intézet új kiadványa

Turgonyi Júlia

**A BELKERESKEDELMI
DOLGOZÓK
TÁRSADALMI HELYZETE**

275 oldal

Ára: 26,— Ft

Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó
megyei s kerületi kirendeltségein,
a könyvesboltokban és az intézet pénztárában.

A közeljövőben újra megjelenik
a Társadalomtudományi Intézet három kötetes kiadványa

Társadalmi struktúránk fejlődése

- I. Társadalmunk szerkezetének
fejlődési tendenciái 349 old. 37,— Ft
- II. Rétegződés, mobilitás
egyenlőtlenség 374 old. 40,— Ft
- III. Gazdaság, település,
társadalomszerkezet 289 old. 34,— Ft

Megjelenés után megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségein,
a könyvesboltokban és az intézet pénztárában.

Új kiadványunk
a magyar–bolgár tudományos együttműködés
keretében készült tanulmánykötet

A FEJLETT SZOCIALISTA TÁRSADALOM

Megvásárolható, az MSZMP KB Társadalomtudományi
Intézete pénztárában.

300 oldal

Ára: 30,— Ft

idegen nyelvű összefoglalók

ИМПРЕ ДЁРИ

Актуальные вопросы научно—технического прогресса — задачи пропаганды

Доклад, которым открылась теоретическая конференция, занимающаяся общественно-экономическими взаимоотношениями научно-технического прогресса, указал на то, что тема конференции связана с актуальными задачами и практическими делами нашего развития. На конференциях, ставших уже традиционными, лучшие представители научной жизни выступают с результатами научных исследований, обобщают свои достижения, которые могут быть полезны для политики и пропаганды.

Специфика настоящего этапа построения социализма состоит в том, что дальнейшее развитие социалистических производственных отношений не может быть осуществлено без научно-технического прогресса, т. е. без качественных преобразований, развернувшихся в общественных производительных силах. Всё более настоятельным становится раскрытие процессов развития производительных сил и выступающих взаимосвязи с ними общественно-экономических взаимоотношений.

Как в общем, так и в конкретном подходе, в центре научно-технического прогресса находится человек. Только в том случае можем достичь дальнейших результатов в целостном общественном развитии, в осуществлении наших политических, экономических, идеологических целей, если мы повысим идейно-политическое воззрение, сознание на уровень требований общественно-экономического строительства.

Для развёртывания научно-технического прогресса и в непосредственной связи с ним для осуществления актуальных задач общественных отношений, хозяйства, идеологии пропаганда эффективнее и более последовательно должна способствовать созданию необходимых предпосылок в сознании.

Научно—технический прогресс и его общественно—экономические взаимоотношения

Научно-технический прогресс — это объективный процесс, проявляющийся в общественном производстве, который происходит в ходе усовершенствования метода производства, предмета труда и результата производства. Научно-техническая революция — это та фаза этого процесса, которая характеризуется крупным, быстрым, скачкообразным изменением технологии и техники производства.

Автор даёт краткий обзор тех главных направлений процесса научно-технической революции, которые в первую очередь, влияют на формирование объективных факторов: автоматизацию, кибернетизацию, использование природных ресурсов, создание новых материалов, распространение биохимии, использование результатов исследований космоса, а также их уже видимые и ожидаемые экономические и социальные последствия.

В результате научно-технической революции развёртываются такие последствия, которые влияют на судьбу всего человечества. Современная техника коммуникации оплетает весь земной шар. Огромную опасность представляет собой развитая военная техника.

Научно-техническая революция способствует увеличению неравномерностей разных регионов мира. Это увеличивается ещё и тем, что демографическое развитие быстрее всего происходит в самых отсталых — и в общественном, и в хозяйственном отношении — регионах, и таким образом в самых отсталых и по уровню научно-технического прогресса регионах.

Можно установить, что научно-технический прогресс в отдельных, особенно неблагоприятных последствиях (загрязнение окружающей среды, отсутствие ресурсов) является глобальным процессом, но в своём действительном осуществлении и полезности является сильно локальным процессом.

Одним из ключевых понятий статьи является инновация. Это посреднический процесс взаимоотношений, который имеет место во всех звеньях цепи исследования-разработки-производства-сбыта. В усовершенствовании отечественного хозяйственного управления должны обратить особое внимание не только на технико-экономические факторы, но и на социальные, организационные факторы инновации, т.к. только таким образом можем способствовать общественному овладению результатами научно-технического прогресса.

Развёртывание научно-технического прогресса зависит от состояния, от законов развития экономики, от общественно-политических отношений. В условиях капитализма научно-технический прогресс создаёт целый ряд противоречий, но однако его развёртывание капиталистическая общественная система не делает невозможным.

Действительный расцвет науки в тоже время возможен только в условиях социалистического общества, когда все достижения науки становятся общедоступными ценностями. Общественное обладание достижениями научно-технического прогресса и в условиях социализма тормозят локальные интересы и влияния. Значительной политической задачей является отстранение этих факторов, эффективная поддержка творческого труда, создающего новое.

Научно—технический прогресс и развитие венгерского народного хозяйства

Техническое развитие венгерского хозяйства достигло — в международном сравнении — хорошего среднего уровня. Увеличилось производство энергии, усовершенствовался машинный парк, использование электроники, химизации, усиливалась автоматизация. Повысился уровень квалификации работников. Благоприятно изменилась структура экспорта. По сравнению с предыдущим в большем количестве приняли высококачественную технику от развитых стран. В области научных исследований и технического развития венгерская экономика является доразвивающейся, следует за более развитыми странами.

Помимо значительных достижений оказывают своё влияние и противоречия, вытекающие из изменений технического уровня. Наше производство характеризуется чрезвычайно широким спектром, подготовительные отрасли промышленности недостаточно развиты, недостаточно эффективна кооперация внутри страны. Новая техника в недостаточной степени вытесняет старую. Малочисленны связи с международными центрами развития.

Влияние смен эпох, происходивших в мировой экономике, должно быть принято во внимание и венгерской экономикой. Международные тенденции развития направляют и венгерские научные исследования и разработки. В тоже время необходимы определённая концентрация материальных ресурсов, согласованность целей и возможностей, смелая инициатива и рациональная, разумная экономия.

Значительной задачей является планирование научного продвижения: выбор тех направлений, в которых с большой вероятностью, результативно может продвигаться вперёд наука. Между планированием народного хозяйства и наукой — очень тесная связь. Это показывает разработка отечественного, долгосрочного научно-исследовательского плана 1972 года. В шестом пятилетнем плановом периоде в народном хозяйстве примерно 3% национального дохода, потребляемого внутри страны будет использовано на научные исследования и разработки. Запланированные ресурсы должны быть использованы так, чтобы они способствовали выполнению задач пятилетнего плана и служили обоснованием в следующем пятилетнем плане.

База исследований и разработок состоит из 3-х подсистем: исследовательские институты, университетские и институтские кафедры и исследовательские места внутри предприятий и других учреждений. Мы должны преобразовать базу так, чтобы система „обучение-наука-производство” не была сильно раздроблена между разными типами исследований.

И в конечном счёте для общественно-экономического прогресса необходимо дальнейшее развитие международных отношений в области информатики и научных разработок.

Научно—технический прогресс и общественное развитие (с особым вниманием на развитие рабочего класса)

Первым в статье ставится вопрос о том, как должно обучение заниматься влиянием научно-технического прогресса. Вместо отвлечённого эскиза целеустановок научно-технической революции в первую очередь необходимо показать конкретные отечественные проблемы, пути, ведущие к научно-технической революции, а также проанализировать состояние научно-технической революции сегодняшней Венгрии. По мнению автора мы находимся только на пороге научно-технической революции, однако в решениях, касающихся настоящего и будущего должны считаться с её потребностями и последствиями.

С научно-техническим прогрессом соединено понятие развитого социализма и устранение некоторой неуверенности, связанной с этим толкованием. С IX съезда партии концепция дальше развивалась, но по-существу не изменилась: осуществление развитого социализма означает тот период, в ходе которого во всех сферах нашего общества полностью развёртываются и могут оказывать своё влияние характерные черты социализма.

Рабочий класс борется за более качественную, за более человеческую жизнь. Средством этой борьбы является развитие экономики. Хозяйственные процессы влияют на действительное положение разных общественных слоёв, в тоже время и общественные процессы сильно влияют на положение научно-технического прогресса. Неправильно противопоставлять эти взаимодействующие сферы, хотя и в некоторых статьях, дискуссиях имеет место такая формулировка.

Тенденции формирования социальной структуры — особенно в связи с научно-техническими изменениями — уже начиная с 60-ых годов находились в центре отечественных и международных дискуссий. Одним из центральных вопросов является изменение, происходившее в рабочем классе, а также место, занимаемое рабочим классом в социальной структуре. Понятие „рабочий класс” должны расширить и горизонтально, и вертикально вместо узкой категории „рабочий физического труда в промышленности”. Необходимо также унифицировать разные взгляды по социальной структуре, о признаках образования структуры, об элементах структуры, с принятием во внимание влияние научно-технического прогресса и тенденции изменений. Должны заниматься и влиянием, которое оказывает научно-технический прогресс на политическую систему социализма, на социалистическую демократию, на систему представительства.

Одним из самых важных влияний научно-технического прогресса является то, что усиливается потребность в более тесном взаимодействии общественных наук и политической практики. Только на этой основе сможем дать точные и своевременные ответы на всё новые и новые вопросы, выдвинутые развитием.

Научно—технический прогресс, идеология и культура

В первой части статьи анализируется научно-технический прогресс с точки зрения марксистской теории и социалистической политики просвещения.

Буржуазные идеологи, многие естествоведы под влиянием быстрого расширения научных знаний, скачкообразного развития техники снова и снова ставят вопросы о познаваемости мира, об объективной реальности, о действенности естественных законов и даже о совместимости религий и естественных наук. Они дают скептические, или отрицательные ответы, или же находят средство против всё более размножающихся кризисных явлений в религии, а также в торможении развития науки и техники. Автор, дискуссия с этими взглядами, видит главный вывод последствий последних лет — с точки зрения идеологии — в том, что должны поддержать и далее развивать союз научно-технического прогресса и марксизма и помощью теоретической разработки новых моментов практики и науки.

Во второй части статьи анализируется влияние технического прогресса на культуру и просвещение. Структура образованности потерпела основополагающее изменение с прошлого века по сегодняшний день. На эти изменения реагировало в 1976 году Высказывание Венгерской Академии Наук, относительно содержания образованности будущего. А на ближайший срок оно указало на новые задачи просвещения. К концу 80-ых годов, вследствие реформ, вместо настоящей, способствующей ранее специализации школы, сформируется школа, дающая общее образование и воспитание. Такая школа вместе с формами повышения квалификации в высшем образовании и вне школы эффективнее сформирует способность адаптации к изменяющимся условиям, задачам. В формировании структуры образованности нового типа помимо обучения решающую роль должны играть средства массовой коммуникации и различные учреждения просвещения.

В конце статьи автор указывает на то, что научно-технический прогресс ставит не только проблемы, задачи, ожидаемые своего решения для марксистской идеологии и современной политики просвещения. Но с использованием его с точки зрения усвоения, применения, дальнейшего развития марксистско—ленинского мировоззрения уже сегодня получаем одну из лучших возможностей для повышения роли сознательности в формировании общества и индивида.

IMRE GYÖRI

Current Problems of the Scientific-Technological Progress — the Tasks of Propaganda

The opening lecture of the theoretical conference dealing with the social-economic connection of the scientific-technological progress called attention to the fact that the theme of conference is connected with the current tasks of our development and practical work. In the traditional conferences the best representatives of the scientific life make known the results of scientific researches and summarize the results of their professional field utilizable for the politicians and propagandists. This co-operation also proves the alliance between the science and the Marxist-Leninist propaganda.

The characteristic of the present period of building socialism is that the further development of socialist production relations cannot be realized and cannot be put into practice without the scientific-technological progress, that is, without the qualitative transformation unfolding in the productive forces of society. The exploration of the course of development of productive forces and that of the formation of social-economic relations appearing in interrelation with them become increasingly imperative.

Both in general and in more concrete approach, the human element stands in the centre of the scientific-technological progress. In the continuation of the whole social development, in the realization of our political, economic and ideological goals we can achieve further results only if the ideological-political attitude and consciousness of the people will be elevated to the level of requirements of our social-economic constructive work. The propaganda has to help more efficiently and consistently the creation of the necessary conditions of consciousness for unfolding the scientific-technological progress and in this connection it also has to render help to the realization of the forthcoming tasks in the social relations, economy and ideology.

LÉNÁRD PÁL

The scientific-technological progress is an objective process manifesting itself in the social production which takes place by means of mode of production and by the perfection of the object of work and of results of production. The scientific-technological revolution is the phase of the process which is characterized by the marked, sudden, quick change of technology and technics of production.

The author sums briefly up the main trends of the process of scientific-technological revolution which, above all, have an influence on the development of objective factors: automatization, application of computer, utilization of natural resources, production of new materials, expansion of biochemistry, utilization of results of space research – and the already visible and still expectable economic and social effects of these factors.

As a result of scientific-technological revolution effects are produced which influence the destiny of the whole mankind. The modern technics of communication encompass the whole world. The developed technique of warfare involves enormous danger.

The scientific-technological revolution increases the inequalities among the different regions of the world. And these inequalities are increased by the fact that the growth of population is the greatest in those regions which, socially, economically and from the point of view of level of scientific-technological progress too, are the most underdeveloped ones.

It can be stated that the scientific-technological progress, in its certain, mainly unfavourable effects (pollution, the absence of resources) is a global but in its actual realization and usefulness is a strongly local process.

One of the key-conceptions of the study is the innovation. The innovation is a process transmitting interrelations which is present in every link of chain of science-development-production-realization. Concerning the modernization of the Hungarian economic management, beside the technical-economic factors, one has to pay great attention to the social-organizational factors of innovation because the social acquirement of results of scientific-technological progress can be promoted only in this way.

The development of scientific-technological progress depends on the conditions of economy, the laws of development, on the political-social relations. Under the conditions of capitalism, the scientific-technological progress brings about a mountain of contradictions but the capitalist social system does not make its development impossible, in fact the scientific-technological progress can have significant effects on the development of production of material objects.

The real flourishing of science is possible only in socialism where every result of science becomes public property. The social acquirement of results of scientific-technological progress is restrained, under the conditions of socialism too, by local interests and effects of different origin. It is an important political task to drive back these factors and to support efficiently the creative, constructive work.

JÁNOS HOÓS

The Scientific-Technological Progress and its Social-Economic Connections

The technical standard of the Hungarian economy has reached a good middle level in the international field. The generation of power has increased, the equipment park has been modernized, the application of automation, electronics and chemical processing has grown. The structure of export has favourably changed. Advanced technology has been taken over to a greater extent from the developed

countries. In the sphere of scientific research and technological development the Hungarian economy has a so-called after-developing, following character.

Beside significant results, the contradictions accompanying the changes in technological level make their effects felt. Our production has a far too wide spectrum, the background industry is undeveloped, the internal co-operation is not duly efficient. The new technology does not replace the old one as required. The relations established with international developing centres are insufficient.

The Hungarian economy also has to take into consideration the effects of beginning a new era in the world economy. The international tendencies of development are guiding principle for the research and development in Hungary. At the same time, the adequate concentration of resources, the co-ordination of goals and possibilities, the bold initiation and the reasonable saving are indispensable.

The planning of scientific progress is an important task: to choose the directions where the science with all probability can successfully develop. There is a very close connection between the national and scientific planning which was demonstrated by the drawing up of the national, long-term, scientific research plan in 1972. The national economy allots about 3⁰/₁₀ of the national income utilizable domestically to research and development in the 6th Five-Year Plan-period. The planned resources must be used so that they should contribute to the realization of the tasks of the Five-Year Plan and to the foundation of the next Five-Year Plan.

The research and development basis has 3 sub-systems: the research institutes, the research laboratories at the departments of universities and colleges and the research laboratories in factories and in other establishments. The basis must be transformed so that the education-science-production system should not be sharply disunited among the different types of research laboratories.

At last, in the interest of social-economic progress, it is necessary to develop the international relations in the sphere of research and development and of information obtainment.

TIBOR HALAY

Scientific-Technological Progress and Social Development, with Special Attention to the Working Class

First the study raises the question of how the education should deal with the effects of scientific-technological progress. Instead of an abstract outline of the goals of scientific-technological revolution, in the first place it is necessary to show the concrete Hungarian problems leading to scientific-technological revolution, to analyse where Hungary stands today in the scientific-technological revolution. According to the study, Hungary is only on the eve of scientific-technological revolution but in the decisions concerning the present and future its demands and consequences have to be taken into consideration.

The interpretation of developed socialism is connected with the scientific-technological progress and with the clearing up of some uncertainties related to this interpretation. Since the 9th Party Congress this conception essentially did not change: the realization of developed socialism means a period when the characteristics of socialism can fully develop and be effective in every sphere of our society.

The working class is striving for a qualitatively higher level, more human life. The device of this strife is the development of economy. The economic processes influence the situation compared to one another and the actual one of the different social strata but at the same time the social processes also have a strong influence on the position of scientific-technological progress. It is wrong to set the spheres being in interrelation against one another, as it is from time to time done in certain studies and in discussions.

The tendencies of development of social structure – mainly in connection with the scientific-technological changes – stand in the centre of interest of the Hungarian and international discussions as early as since 1960s. One of the central questions is the changes in the working class and its place in the structure of society. The conception of working class has to be widened horizontally and vertically from the former, narrow industrial-physical category. It is also necessary to standardize the different conceptions about the social structure, the marks forming the structure and about the elements of structure in that way that the tendencies of changes and the effects of scientific-technological progress are also taken into consideration.

It is necessary to deal with the influence of scientific-technological progress on the political institutional system of socialism, the socialist democracy and the representative system.

One of the most important effects of the scientific-technological progress is that the demands on a closer co-operation between the social sciences and the political practice become greater in order to be able to give quick and correct answers to the new questions raised by the development.

BÉLA KÖPECZI

Scientific-Technological Progress, Ideology and Culture

In the study the scientific-technological progress is analysed from the point of view of questions it raises for the Marxist theory and socialist cultural policy.

Under the influence of rapid increase of scientific knowledge and of development by leaps of technology, the bourgeois ideologists, even many among the natural scientists raise again and again the questions of the cognizability of world, the objective being of reality, the validity of natural laws, even the question of reconcilability of religion and natural sciences and give sceptical or negative answers: or rather they see the remedy of the uninterruptedly multiplication of crisis phenomena in religion and in curbing the scientific and technological development. Disputing these opinions, the author thinks that from the point of view of ideology the main lesson of development of years is that the alliance between the scientific-technological progress and Marxism must be maintained and developed by the theoretical elaboration of the new moment of practice and science.

The second part of the study examines the influence of the technological progress on culture and education. From the past century up to the present, the structure of culture has radically changed. The 1976 position taken up by the Hungarian Academy of Sciences concerning the content of long-range education, responded to these changes and outlined in detail the new task of education. From the late

1980s, on the basis of reform endeavours, instead of the present school system, fostering an early specialization, a generally instructive-educational school system will be introduced which, with its forms of post-graduate higher education and with its forms of outside of school, will develop more efficiently the capacity of adjustment to the changing conditions and tasks. In the formation of cultural structure of new type – outside of education – a significant role is waiting for the mass media and for the other institutions of public education too.

At the end of the article the author calls attention to the fact that the scientific-technological progress raises not only problems and tasks waiting for solution for the Marxist ideology and for a modern cultural policy but with the utilization of its results, from the point of view of acquirement, application and further improvement of Marxist-Leninist world conception, it becomes one of the best possibilities of today to increase the role of consciousness in the formation of society and of the individual human being.

POGÁNY GYÖRGY
(1926–1981)

Közgazdász volt, társadalomtudós. Azokon a területeken, amelyek leginkább foglalkoztatták, a mai társadalmi élet, a népgazdaság számos fontos problémájának igyekezett elméleti megfogalmazást adni és hozzájárulni a megoldási módok kimunkálásához. Sohasem merült el különböző elvont teóriák konstruálásában. Erről vallanak tanulmányai, cikkei és könyvei: a „Foglalkoztatáspolitikai és munkacrögazdálkodás” (1969); az „Öregedés – foglalkoztatás” (1971); „A foglalkoztatottság szerkezeti változásai 1949–1970” (1975); „A munkamegosztás rendszéről és fejlődéséről” (1979); „A munkaerő-munkacrögazdaság” (1981). E bonyolult problémákat nemcsak értően és kritikusan elemezte, összegezte – alkotásaival segített közelebb jutni újabb tudományos-elméleti kérdések megfogalmazásához és megoldásához is.

Utolsó munkájában a munkaerő és a hatékonyság kapcsolatával foglalkozott, de következtetéseit már nem sikerült végleges formába öntenie.

Pogány György, a felszabadulás előtt szabótanonc volt; a háborúban átélte szenvedések után 1945-ben beiratkozott a közgazdasági egyetemre. Diplomaszerezés után a Tervhivatalba, majd a Munkaügyi Minisztériumba került, végül a Társadalomtudományi Intézet tudományos tanácsadója lett.

A munkában nem ismert felületességet, hanyagságot, önmagához és másokhoz egyaránt szigorú volt. Ugyanakkor a legnehezebb témákról folytatott komoly vitákat is fel tudta oldani humorral, derűvel.

A mozgalmi tevékenységnek is jelentős része volt életében. 1945-től volt a párt tagja, mindig szívesen vállalt és végzett pártmunkát, elkötelezett kommunista tudósként a propagandamunkát is állandó feladatának tekintette.

Személyében elkötelezett tudóst, egyenes, humánus embert, önzetlen kollégát, barátot veszítettünk el.

Содержание

СТАТЬИ

Социально-экономические взаимоотношения научно-технического прогресса (теоретическая конференция)	5
<i>Имре Дёри</i> : Актуальные вопросы научно-технического прогресса — задачи пропаганды	6
<i>Ленард Пал</i> : Научно-технический прогресс и его общественно-Экономические взаимоотношения	10
<i>Янош Хоош</i> : Научно-технический прогресс и развитие венгерского хозяйства	24
<i>Тибор Халаи</i> : Научно-технический прогресс и общественное развитие (с особым вниманием на развитие рабочего класса)	34
<i>Бела Кёпеци</i> : Научно-технический прогресс, идеология и культура	44
<i>Резюме о работе секций</i>	54
О работе секции „Научно-технический прогресс и развитие венгерского народного хозяйства ” (<i>Янош Хоош</i>)	54
О работе секции „Научно-технический прогресс и общественное развитие” (<i>Шандор Сорчик</i>)	57
О работе секции „Научно-технический прогресс, идеология и культура” (<i>Ласло Агоштон</i>)	60

ДИСКУССИЯ

О некоторых научно-теоретических вопросах марксистской политической науки (часть первая) (<i>Тивадар Молнар</i>)	64
--	----

ИНФОРМАЦИЯ

Научно-техническая революция и изменение природных жизненных условий человека (<i>Вильмош Райнау</i>)	80
---	----

ИНСТИТУТСКИЕ НОВОСТИ

В гостях у французских обществоведов (<i>Ильдико Спирулис</i>)	99
Отчёт о научной командировке в Югославию (<i>Ласло Лаки</i>)	103
Публикации сотрудников Института Общественных Наук за 1980 год (<i>Составитель Маркелла Каройнэ</i>)	105

РЕЗЮМЕ	118
--------------	-----

Content

STUDIES

Social Economic Connections of Scientific-Technological Progress (Theoretical Discussion) - - - - -	5
<i>Imre Györi</i> : Current Problems of the Scientific-Technological Progress - the Tasks of Propaganda - - - - -	6
<i>Lénárd Pál</i> : The Scientific-Technological Progress and its Social-Economic Connections - - - - -	10
<i>János Hoós</i> : Scientific-Technological Progress and the Development of the Hungarian Economy - - - - -	24
<i>Tibor Halay</i> : Scientific-Technological Progress and Social Development with Special Attention to the Working Class - - - - -	34
<i>Béla Köpeczi</i> : Scientific-Technological Progress, Ideology and Culture - -	44
<i>Summary of the Work of Sections</i> - - - - -	54
About the Section of Scientific-Technological Progress and the Development of the Hungarian Economy (<i>János Hoós</i>) - - - - -	54
About the Section of Scientific-Technological Progress and Social Development (<i>Sándor Szorcsik</i>) - - - - -	57
About the Section of Scientific-Technological Progress, Ideology and Culture (<i>László Agoston</i>) - - - - -	60

DISCUSSION

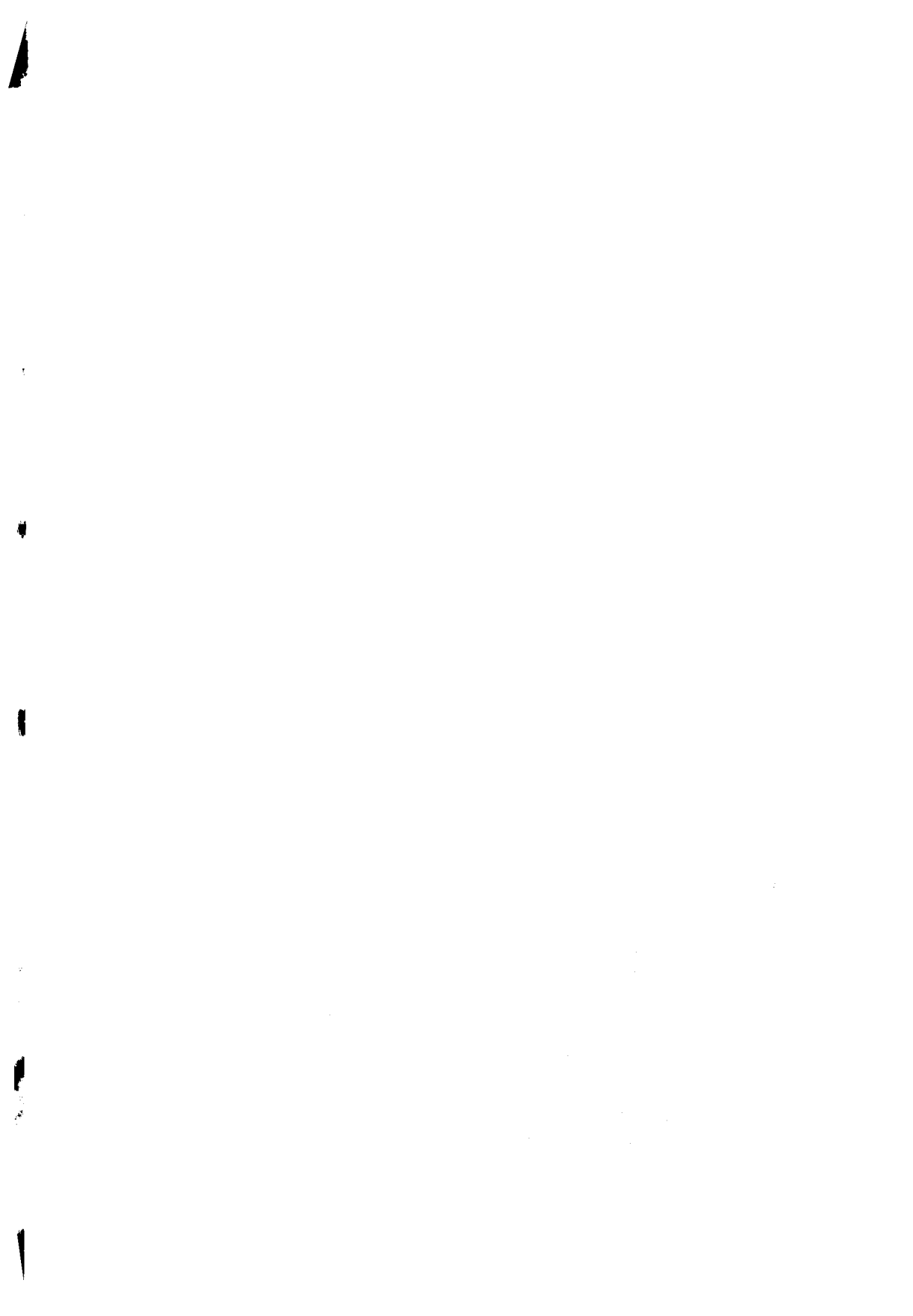
Some Scientific-Theoretical Questions of Marxist Politology (<i>Tivadar Molnár</i>) First Part - - - - -	64
--	----

INFORMATION

The Scientific-Technological Revolution and the Changes in the Natural Conditions of Existence of Human Being (<i>Vilmos Rajnai</i>) - - - - -	80
--	----

NEWS OF INSTITUTE

Visit at the French Social Researchers (<i>Ildikó Szpirulisz</i>) - - - - -	99
Report on a Study-Trip in Yugoslavia (<i>László Laki</i>) - - - - -	103
The 1980 Publications of Research Workers of Institute of Sociology (<i>Compilation by Mrs. Anikó Markella</i>) - - - - -	105
<i>Summaires in Foreign Languages</i> - - - - -	118

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Steindl u. 6. Budapest Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 429-372

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900). Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162) továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 80,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

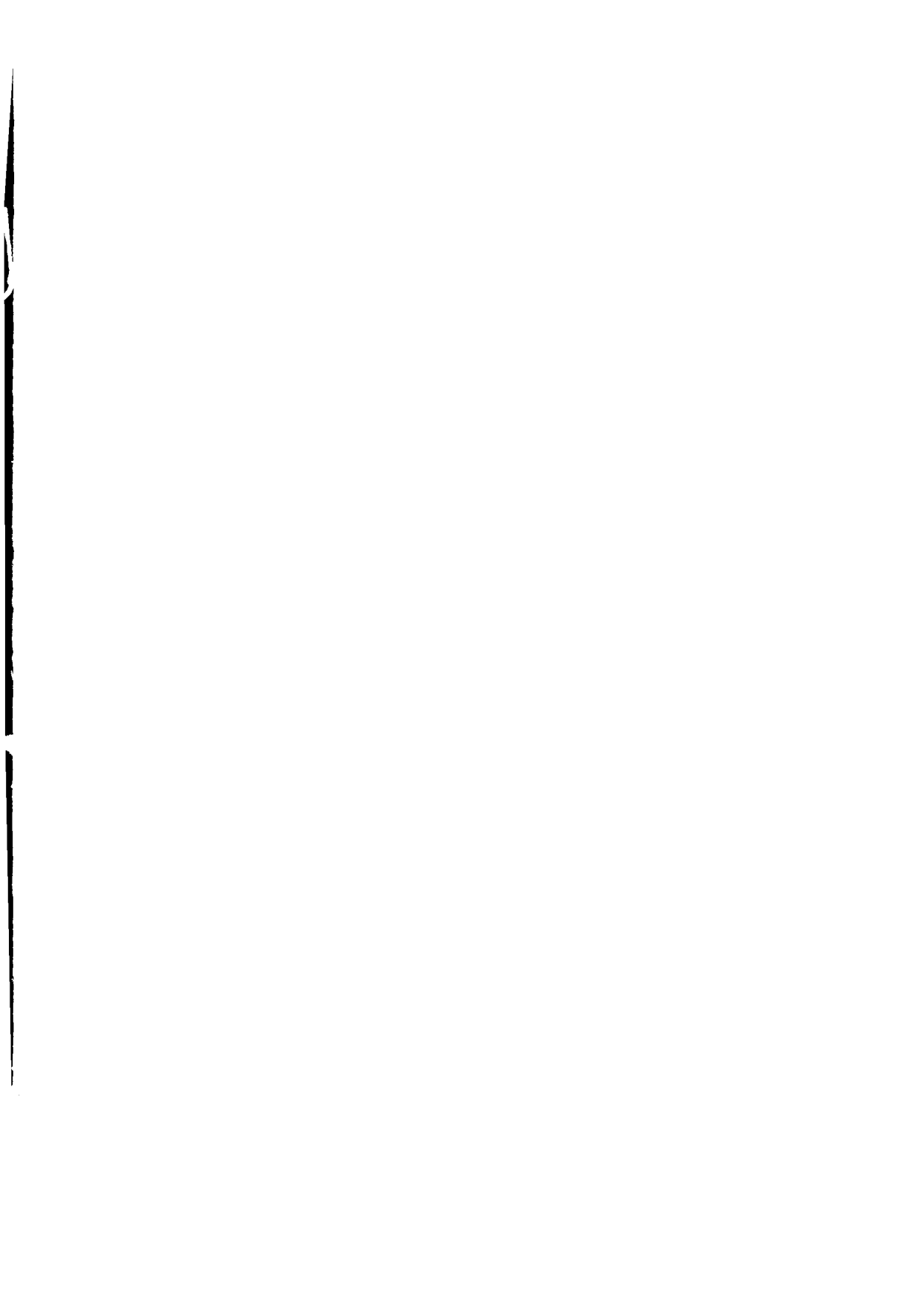
Készült 3000 példányban, 11,55 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

80-2043 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Szendrői György igazgató

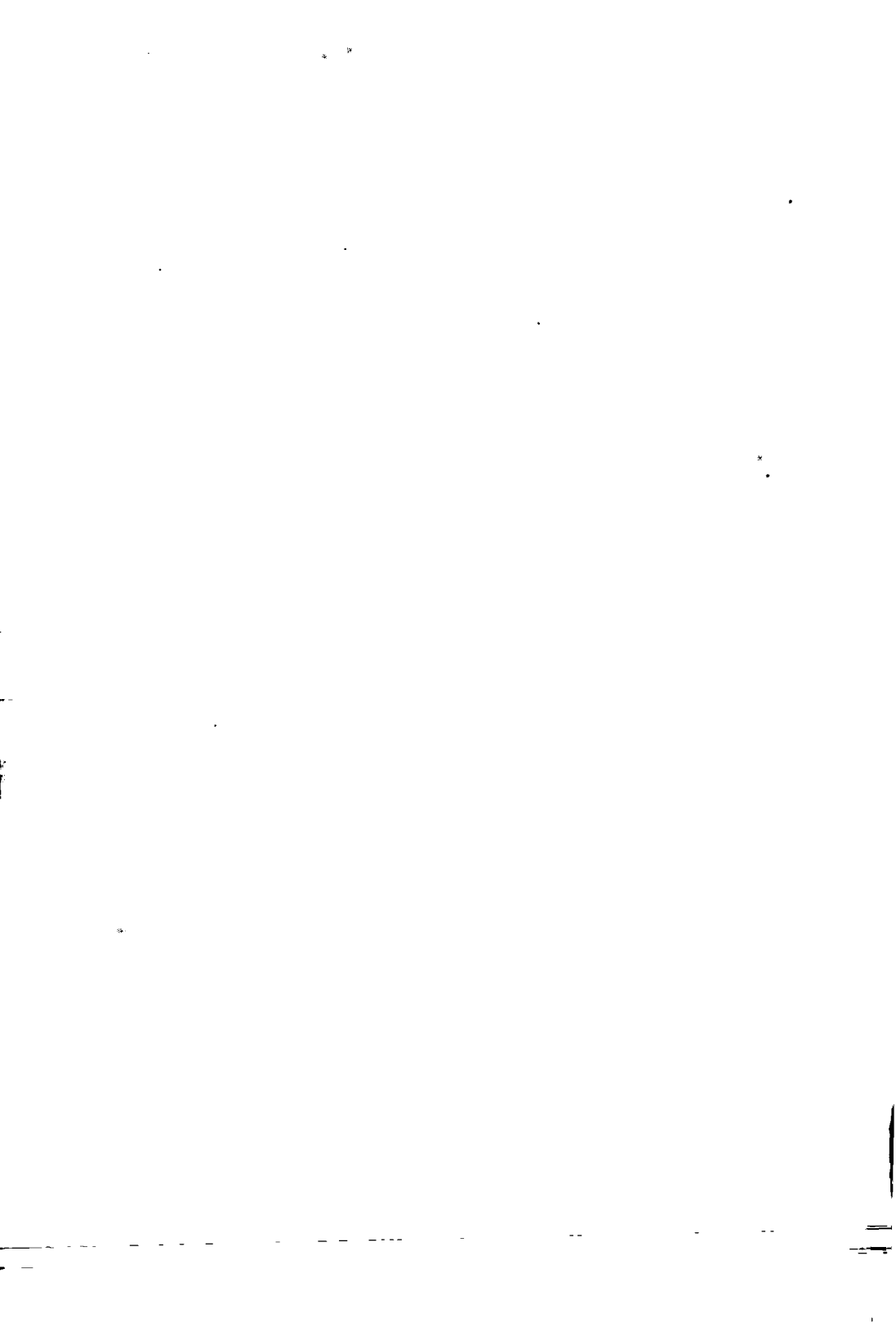

Ára: 20,— Ft

316861 F IX

Társadalom- tudományi Közlemények

1981|2 9

Társadalom- tudományi Közlemények

1981·2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

XI. évf. 1981/2.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

TUDOMÁNYI
KÖNYVTÁRA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Balogh István:</i> A társadalmi formáció problematikájához (Társadalmi forma és a lukácsi Ontológia)	139
<i>Agh Attila:</i> Viták a harmadik világ termelési módjáról	162
<i>Szoboszlai György:</i> Az állami beavatkozás társadalmi formameghatározottságának néhány kérdése	177
<i>Mikecz Tamás:</i> Polgári kultúra-felfogások a hatvanas és a hetvenes években	198
<i>Kalocsai Dezső:</i> Egyén és közösség fejlődésének néhány társadalmi feltételéről	209
<i>Patkós János:</i> A termelőerők és termelési viszonyok egyes kérdéseiről szocialista fejlődésünk jelenlegi szakaszán (Probléma-felvetés)	222
Pogány György: A munka szerinti elosztás és az anyagi ösztönzés	234

VITA

A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről II. rész (<i>Molnár Tivadar</i>)	243
Adalék a politika természetrajzának filozófiai elemzéséhez – Marx politikafilozófiai örökségéből – (<i>Karikó Sándor</i>)	258

MŰHELY

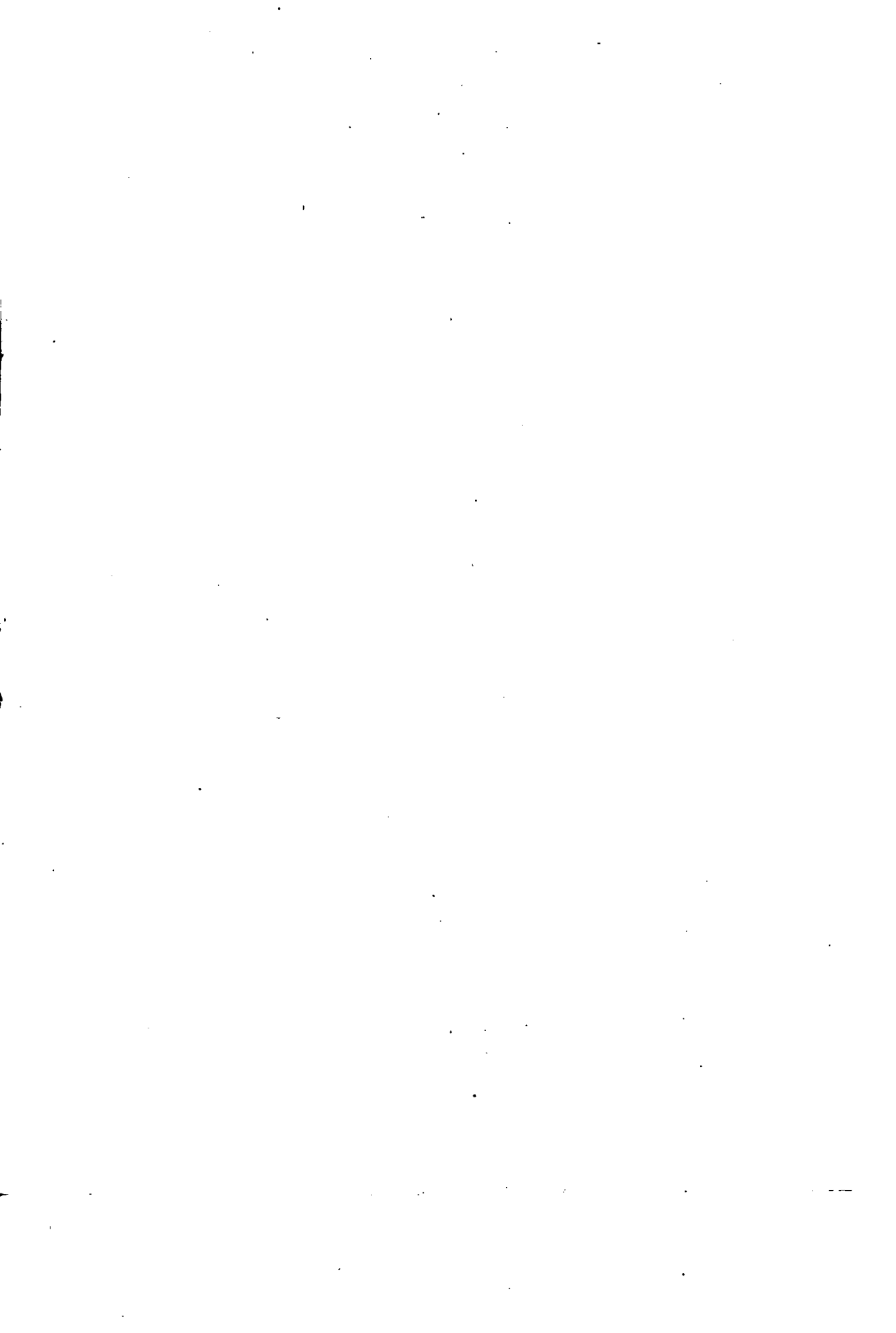

A Társadalmi struktúra fejlődése témacsoport középtávú kutatási terve (<i>Kovács Ferenc</i>)	279
A Rétegződéskutató csoport terveiről (<i>Kolosi Tamás</i>)	284

TÁJÉKOZÓDÁS

Társadalomszerkezet és mobilitás – szociológiai kutatások Romániában (<i>Böhm A.–Pál L.</i>)	292
A munkával kapcsolatos elméleti kérdések a szovjet szakirodalomban	303
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK	311
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM	321
	137

BALOGH ISTVÁN

A TÁRSADALMI FORMÁCIÓ PROBLEMATIKÁJÁHOZ

(TÁRSADALMI FORMA ÉS A LUKÁCSI ONTOLÓGIA)

Egy évtizeddel ezelőtt, 1971-ben, a filozófus halálának évében kezdte megismerni egyelőre a szélesebb szakmai közönség Lukács György művét, az *Ontológiát* (a Magyar Filozófiai Szemle által folyamatosan közölt részletekből), s immár fél évtizede annak, hogy a teljes mű könyv alakban is rendelkezésre áll.¹ És habár a lukácsi vállalkozást mind idehaza, mind külföldön felfokozott érdeklődés kísérte, maga az eredmény korántsem hozott felszabadító élményt olvasóinak, inkább egymással nehezen összeegyeztethető kérdésekre, zavarba ejtő kétségekre, sőt ellenvetésekre ösztökélt. Minden bizonnyal ez is közrejátszott abban, hogy az *Ontológia* hatása igen lassan bontakozik ki, s hogy mélyreható elemzésen, továbbgondoláson alapuló átfogó értékelésre mindmáig nem történt kísérlet. Ehelyett inkább az *Ontológia* egyes kategóriáit vizsgálták², vagy valamely tradicionális filozófiai problémával kapcsolatos állásfoglalását elemezték³, vagy pedig a filozófia evilágiságának lukácsi programját méltatták.⁴ Ettől némiképpen csupán a tanítványok egy csoportjának feljegyzései térnek el, amennyiben rámutatnak az *Ontológia* néhány alapvető elméleti és módszertani ellentmondására⁵ de – mint majd a továbbiakban még látni fogjuk – kritikai pozíciójuk lényegét tekintve alkalmatlan arra, hogy ezen ellentmondások valódi forrásait, s ezzel pozitív tartalmát feltárják, továbbá azt sem teszi lehetővé számukra, hogy a szóban forgó ellentmondások feloldásának elméleti és módszertani útját megjelöljék.

Az alapvető probléma mindjárt a kiindulópontnál jelentkezik. Ugyanis a kritikai szempontok a lukácsi álláspont felől tekintve vagy periferekusak – a legjobb esetben is részlegesek –, vagy teljesen külsőlegesek. Bár ellenkező szándéktól vezettetve, mégis hasonlóan nem a centrális problémákat érintő megközelítést vállalt a lukácsi művet pozitívan értékelő elemzések nagy része is.⁶ Ezzel szemben a helyes elemzési eljárásnak azt tarthatjuk, hogy egy Lukács által vállalt alapvető szempontból tegyük vizsgálat tárgyává az elméleti teljesítményt. Az alábbiak egy ilyen vizsgálat kereteinek felvázolására tett kísérletnek tekintendők.

I. MIÉRT ONTOLÓGIA?

Lukács György — immár ismerve a reagálásokat a legszűkebb szakmai körben az Ontológia első megfogalmazására — a harmadik kötetben hozzáfogva alapvető gondolatai újbóli körvonalazásához, első mondatként a következőt írja: „Feltehetően senkit sem lep meg, e munka szerzőjét a legkevésbé, hogy számos oldalról ellenállásba ütközik az a kísérlet, amely a világ filozófiai elgondolását a létre alapozza. A filozófiai gondolat utóbbi évszázadai az ismeretelmélet, a logika és a metodológia uralma alatt álltak, s ez az uralom még távolról sem a múlté.”⁷ A „számos oldal”-nak — ahol az ellenállás tapasztalható — egy része nyilvánvalóan filozófián belüli, más része azonban messze túlzotat a filozófián a társadalmi gyakorlat irányába. Az ellenállás formái megint csak különbözők: egyfelől átgondoltak, tudatosak, másfelől azonban a tradíciókból fakadnak, az ontológia megértéséhez szükséges gondolkodás- és szemléletmód-váltás nehézségeivel függnek össze. Ha most már a filozófián belüli tradíció kialakulására, konkrét elméleti formáira fordítjuk a figyelmünket, akkor az *Ontológia* első kötetéhez, a történeti fejezetekhez kell fordulnunk: Lukács itt kritikailag bemutatja azt a — Bellarmin bíborossal kezdődő, Kant munkásságában kiteljesedő és a modern neopozitivizmusban általános gondolkodásmóddá, ideológiává kristályosodó — áramlatot, amely nem magát a valóságot, hanem a valóságról alkotott *ismereteinket* tekinti filozófiai vizsgálódása tárgyának. S habár ennek az áramlatnak előretörését nehezítik és keresztbezik olyan filozófiai gondolatrendszerek, mint például Hegelé, Nicolai Hartmanné vagy az egzisztencialistáké, következtelenségeik, idealizmusuk, korlátaik miatt nem képesek megakadályozni vagy kétségessé tenni az ismeretelméleti filozófiák győzelmét, s csupán a marxizmus megjelenésével, illetve továbbfejlődésével jön létre e diadalmenet megállításának lehetősége.

De egyáltalán miért fontos és szükséges az ismeretelméleti szempont kritikája és módosítása? Vajon a valóságról alkotott mindennapi és tudományos ismereteink egyáltalán nem szorulnak filozófiai elemzésre? És vajon az ismereteink nem a valóságot tükrözik vissza? Lukács válasza mindhárom kérdésre: minden esetben az a fontos, hogy milyen pozícióból, kiindulópontból szemléljük a világot. A hangsúlyok mögött itt egymással homlokegyenesen ellentétes irányokba vezető álláspontok különbsége rejlik. Ugyanis egészen más dolog egyfelől a sokoldalú — többek között például az átalakított természeti környezetet és a gondolkodás különböző formáit és intézményeit is magában foglaló — társadalmi valóság-egészről mint létből kiindulni, és másfelől ezzel ellentétben a valóságnak csupán egy részletéből, a megismerés problémáiból kiindulni. Bármennyire is a valóságról vallanak ugyanis ismereteink, mégsem lehet csupán ezek vizsgálatára alapozva vagy korlátozódva kialakítani valóságsszemléletünket.⁸ Mert ez utóbbi esetben elkerülhetlenül az ismereteket is magában foglaló valóság-egésznek egyetlen szférája válik a filozófiai szemléletmód bázisává. Ez a bázis éppen jellegénél fogva — mivel egyfelől az elvonatkoztatás területe, másfelől pedig sajátos törvényszerűségeket kialakító, épp ezért viszonylagosan autonóm, a munkamegosztásban különös helyet elfoglaló megismerő *tevékenység* — ráadásul felettébb alkalmas arra, hogy „foglyul ejtse” a filozófiai gondolkodást, amely így a megismerésen kívüli világról egyáltalán nem, vagy csak zárójelben

vesz tudomást, s legfeljebb mint a megismerő tevékenység manipulációs te-
repére hajlandó tekinteni a tárgyi valóságra. E szemléletmód különböző for-
máit Lukács részletesen elemzi. Így például a társadalmi lét létszerű különösségének
alapvető problémáját, és tisztán ismeretleméletilag, vagy tisztán módszertan-
ilag, tudományelméletilag közelednek a részterületek gondolati nehézségei-
hez... Itt nagyon szorosan érintkezik a századforduló újkantianizmusa
Mach, Avenarius stb., akkori pozitívizmusával. Azok a finom módszertani
különbségek, amelyekről akkoriban sokat vitáztak, kérdésfeltevésük szem-
pontjából érdektelenek és lényegtelenek, hiszen abban a döntő kérdésben
mind egyetértenek, hogy a tudományos filozófia egyáltalán nem ismer on-
tológiai problémákat.⁹ A modern fizikára és a matematikára alapozó neo-
pozitívizmusnak pedig „... eddig soha nem tapasztalt fokon sikerült megvaló-
sítania a bellarmini programot: a matematika »nyelve« nemcsak a fizikai...
valóság fizikai interpretációjának a legfontosabb közvetítője, hanem egy, az
emberek számára fontos jelenség végső, tisztán gondolati »szemantikus« ki-
fejezése, amelynek segítségével a jelenséget gyakorlatilag korlátlan szabad-
sággal lehet manipulálni. Olyan kérdésfeltevéseknek, amelyek túlmutatnak
az önmagában létező valóság irányába, ezen elmélet szerint nincs tudomá-
nyos jelentőségük.”¹⁰ Világos mármint, hogy a filozófiának ez a korlátoltsága
mindenekelőtt önkorlátozás, s különösen veszélyessé, immár a tudomány
alapjait is fenyegetővé válik a társadalomtudományok területén. Az ilyen
filozófiai önkorlátozás következménye ugyanis az, hogy a tudományok és kü-
lönösképpen a társadalomtudományok – még az egyes tudományzajok is
– szétesnek egymással többé-kevésbé közömbös vagy szemben álló részek-
ké. Kialakul az elmélet nélküli empiria és a valósággal mind kevésbé érint-
kező „tisztá” elmélet területe. Az empiria elméleti kérdései leszűkülnek az
empirikus eljárás módszertani kérdéseire, s az ezen túli elméleti igény nem
képes továbbjutni lapos közhelyeknél, így az empirikus tudomány minden-
fajta manipuláció eszközévé süllyed, míg a „tisztá” elmélet az empiria iránti
megvetésében nem tesz egyebet, minthogy rejtjelezve kimondja életidegen-
ségét s manipulátorrá „emelkedik”. A két egyoldalúság azután perbe fog-
ja egymást, az ellenfél felett gyakorolt jogos kritikát összetéveszti önmaga
megalapozásával, miközben az, amit valójában igazol és erősít, nem egyéb,
mint a közös alapnak, magának az egységes tudományos szemléletmódnak
a szétesése.

E helyzet veszélyességének belátásából ered Lukács ellenszenvé mind az
empirikus szociológiával mint önálló tudománnyal, mind pedig a „tisztá” el-
mélettel szemben.¹¹ A társadalomtudományi elmélet és empiria szembenállá-
sának problémája immár messze túlvezet a társadalomtudományokon a tár-
sadalmi gyakorlat ellentmondásaihoz, éppen ezért e szembenállás fenntar-
tásához meghatározott társadalmi érdekek fűződnek. A világ filozófiai el-
gondolását a létre alapozó kísérlet, amely a tudományos alapok szétesésével
ellentétben azok egységének filozófiai kidolgozására vállalkozik, ennél fogva
a társadalmi gyakorlat bizonyos módozatainak ellenállásába is beleütközik.
(Itt természetesen megint csak külön kérdés, hogy ez az ellenállás spontán
módon vagy pedig tudatosan kialakított formában nyilvánul-e meg.) Mert az
ontológiai gondolat Lukács számára éppenséggel nem az, hogy a filozófiát, a
társadalomelméletet kibékítse az éppen aktuális társadalmi gyakorlattal, s

ezáltal annak elméleti látszatigazolását adja. Ellenkezőleg: a gyakorlathoz kötődésnek ez utóbbi formáját éppúgy a manipuláció lehetőségének, illetve következményének tartja, ráadásul azoknak a részleges és korlátozott eredményeknek a lehetősége nélkül, amelyeket kifejelett formájában az empiria és a tiszta elmélet szolgáltathat. Lukács kifejti, hogy a gyakorlathoz való kritikátlan viszony és a mindenkorli gyakorlat közvetlen-feltétlen igazolása a manipuláció legdurvább formáit alapozhatja meg, illetve része az ilyen manipulációnak.¹² S miként az ismeretelméleti tradícióval leszámoló filozófia nem válhat a gyakorlat közvetlen és feltétlen igazolásává, úgy másfelől nem is olvadhat fel ebben a gyakorlatban. A hagyományos, tehát az ismeretelméleti tradícióra építő filozófia leküzdése, megszűnése korántsem jelenti *mindenfajta* filozófia felszámolását, mindenekelőtt azért, mert a társadalmi és természeti valóság birtokbavétele olyan társadalmi összefolyamat, amely ugyan teljes egészet alkot, de amelynek ezen egységen belül viszonylag önálló, különböző funkcióit teljesítő szférái vannak,¹³ ezért teória és praxis, megismerés és gyakorlat, társadalmi részfolyamatok és a társadalmi totalitás mozgása sohasem eshet teljesen egybe, egymásba való „átcsapásuk” egyúttal különbségeik, kölcsönös kritikai viszonyuk újrakeletkezését, magasabb szintjét is jelenti. Így tehát a társadalmi gyakorlathoz kapcsolódó, de abban fel nem oldódó filozófia társadalmi „megbízata” nem más, mint a különbözőképpen egyneműsítő, ezért viszonylagosan elkülönülő szférákra tagolódó társadalmi gyakorlat perspektivikus elemzése, valamint e gyakorlat természeti, történeti feltételeinek tanulmányozása, e feltételekhez való változó gyakorlati viszony alakulásának vizsgálata. „Minden filozófusnak, aki ezt a nevet nem pusztán szűken vett akadémiai értelemben, hanem valóban megérdemli, arra irányul a gondolkodása, hogy döntően beleszóljon kora sorsdöntő konfliktusaiba, kidolgozza végigharcolásának elveit és ezzel magának ennek a harcnak határozottabb irányt adjon... És ha az, amit a filozófia mond ki, a maga részéről szintén csak lehetőség, akkor – ha igazi a filozófia – az a jelentősége, hogy az emberi nem valamely konkrét fejlődési fokának lehetőségeit konkrétan és dinamikusan (a jövőbe mutatóan) fejezze ki... A filozófia középponti tárgya az emberi nem, vagyis a világegyetem és benne a társadalomnak ontológiai képe abból a szempontból, amilyen valójában volt, amilyen lett, és amilyen, hogy a nembeliség mindenkor időszerű típusát mint szükségszerű és lehetséges típust létrehozza; szintetikusán egyesíti tehát a konkrét nembeliség képében a két pólust: a világot és az embert.”¹⁴ Lukács *Ontológiája* óriási szellemi erőfeszítéssel és fantáziával kialakított, befejezetlen kísérlet e filozófiai program megalapozására. S ezért nem úgy tekintendő, mint a filozófus fogyatkozó szellemi és fizikai erejének produktuma, hanem éppen ellenkezőleg: a sok évtizedes politikai és tudományos, gyakorlati és szellemi tevékenység új szintézisének körvonalazása, melynek eredményét éppen ezért a vállalt feladat nagyságához kell mérni.¹⁵ Következésképpen Lukács gondolati fejlődésének élesen ellentmond az a vélemény, hogy az *Ontológiától* vissza kell térni a *Történelem és osztálytudathoz*, s csupán bizonyos szempontból jogosult az *Ontológiával* szemben *Az esztétikum sajátosságának* a kiemelése.

II. EGY MÓDSZERTANI PROBLÉMA ELÁGAZÁSAI

Az *Ontológia* lukácsi programja – mely szerint tehát a filozófiának a konkrét valóságot a jövő perspektívája szempontjából kell elemeznie – a legközvetlenebbül felveti a történetiség kérdését. Az a fajta történetiség pedig, amely tudatosan állítja a középpontba a „ma” tanulmányozását, szükségszerűen rányomja bélyegét a filozófiai gondolkodás tartalmára, az egyes kategóriákra, e kategóriák egymáshoz való viszonyára egyaránt. Lukács erről így ír: „... a filozófiai egyetemesség az igazi filozófiában (vagyis a filozófia nem hagyományos, hanem korábban említett értelmében – B. I.) sohasem öncél, sohasem a hitelesített eredmények pusztán enciklopedikus vagy pedagógiai szintézise, hanem rendszerezés, mely eszköz arra, hogy a lehető legadekvátábban meg lehessen érteni az emberi nemnek... Honnan?-ját és Hová?-ját.”¹⁶ Ebből nem csupán az következik, hogy minden filozófia valamilyen módon benne gyökerezik kora viszonyaiban, bármilyen egyetemes, időtől és helytől független formában fejtsék is ki. A marxista ontológiai orientációjú filozófia szempontjából ennél sokkal többről van szó: a saját korára tudatosan reflektáló elméletnek szükségképpen le kell mondania mindenfajta időtlen és változatlan rendszer megalkotásának igényéről, s arra kell törekednie, hogy kategóriáinak felépítése, rendszere megfeleljen a kor valószínű viszonyrendszerének.

A kifejtés és a valóság e viszonyának megteremtéséhez Lukács Marx módszertani alapelveihez fordul, hiszen az egyes társadalomalakulatok kategóriáinak a legáltalánosabb, legelvontabb kategóriákhoz való viszonyát, illetve e viszony elemzésének módszertani problémáit Marx beható vizsgálat tárgyává tette a *Grundrisse* bevezetésében.¹⁷ Habár elemzésében Marx elsősorban a politikai gazdaságtan kategóriáit tartja szem előtt, többnyire kitér az általános filozófiai, ideológiai problémák tárgyalására is.

A módszer kérdéseit Marx két ponton teszi vizsgálat tárgyává: a konkrét termelési folyamat felől kiindulva a termelés általános meghatározottsága felé haladva, majd ezt követően a „készen talált” általánosság felől kiindulva vizsgálja meg az elvont kategóriák konkrét meghatározottságait.

Az első esetben a kiindulópont az „... egy meghatározott társadalmi fejlődési fokon álló termelés...” Ezért az a látszat keletkezik, hogy „... ahhoz, hogy egyáltalában a termelésről beszéljünk, vagy nyomon kell követnünk a történelmi fejlődési folyamatot különböző fázisaiban, vagy eleve ki kell jelentenünk, hogy egy meghatározott történelmi korszakkal foglalkozunk...”¹⁸. Miután azonban minden termelési kornak vannak bizonyos ismertetőjegyei, az általában való termelés – „... elvonatkoztatás, de értelmes elvonatkoztatás, amennyiben valóban kiemeli, rögzíti a közöset és ezzel megtakarítja nekünk az ismétlést”.¹⁹ Ez utóbbi megjegyzéssel Marx már figyelmeztet egyrészt az ilyen általánosság érvényességének korlátaira, a továbbiakban pedig számos példát hoz fel (például a termelési eszköz, a tulajdon általánosságával összefüggésben) e határokon túli alkalmazás veszélyeire és következményeire. Konklúziója a következő: „Vannak minden termelési fok számára közös meghatározások, amelyeket a gondolkodás mint általánosakat rögzít: de minden termelés úgynevezett *általános feltételei* nem egyebek, mint ezek az elvont mozzanatok, amelyekkel egyetlen valószínű történelmi termelési fok sincs fogalmilag megragadva.”²⁰ A probléma második oldala – mint mon-

dottuk – az általános kategóriák felől jelentkeznek. Mellőzve a Marx által adott részletesebb bizonyítást, ezúttal csupán a végeredményt rögzítjük: „... még a legelvontabb kategóriák is, annak ellenére, hogy – éppen elvontságuk folytán – minden korszakra érvényesek, mindamellettenek az elvontságnak a meghatározottságában maguk is ugyanúgy történelmi viszonyok termékei és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek.”²¹ Vagyis még az olyan általános meghatározások is, mint például a *munka* minden korban érvényes elvont-általános definíciója, csakis meghatározott társadalmi viszonyok között lehetséges, illetve meghatározott viszonyokat feltételez, amely viszonyokra azután az elvont-általános meghatározás „teljes érvényű”-nek tekinthető. Így tehát a módszer problémájának gyökerei igencsak mélyre, a gondolkodó saját koráról vallott felfogásába nyúlnak. Ez a kapcsolat talán még világosabban jelenik meg a módszer problematikájának másik vetületében: a kategóriák kifejtésének sorrendjében. Marx erről szólva konkrét példán illusztrálja: habár a földtulajdon történelmileg korábban létezett, mint a tőketulajdon, a kifejtés során mégis „A tőkének kell a kiindulópontot és végpontot alkotnia és a földtulajdon előtt kell kifejtetni.” Majd immár általánosítva: „Képtelen és hibás dolog volna tehát a gazdasági kategóriákat abban a sorrendben felsorakoztatni, amelyben történelmileg a meghatározóak voltak. Sorrendjüket éppenséggel az a vonatkozás határozza meg, amelyben a modern polgári társadalomban egymással állnak, és mely pontosan fordítottja annak, amely természetszerű sorrendjüként jelenik meg, illetve a történelmi fejlődés sorrendjének megfelel. Nem arról a helyről van szó, amelyet a gazdasági viszonyok a különböző társadalmi formák egymásutánjában történelmileg elfoglalnak. Még kevésbé »az eszmében« (Proudhon)... való sorrendjükről. Hanem a modern polgári társadalmon belüli tagolódásukról.”²²

Általános ontológia és társadalomontológia

Marx módszertani elgondolásainak felidézése nem csupán azért fontos, mert Lukács maga is jórészt idézi és épít rájuk, hanem mindenekelőtt azért, mert az ontológia legbelső és alapvető ellentmondásaihoz vezetnek. Ezek az ellentmondások áthatják az *Ontológia* belső szerkezetét és külső felépítését egyaránt.

Ami a belső szerkezetet illeti, itt mindenekelőtt az általános ontológia és a társadalomontológia viszonyáról kell néhány megjegyzést tenni. Az általános ontológiáról szólva mondja Lukács: „A társadalmi lét ontológiája... egy általános ontológiát tételez fel... Az általános ontológia, vagy konkrétan, a szerves természetnek, mint minden egyes létező alapjának az ontológiája tehát azért általános, mert nem lehetséges olyan létező, amely valamilyen nem gyökeredzne létszerűen a szerves természetben. Az életben új kategóriák bukkannak fel, de létszerűen csak az általános kategóriák alapján, velük kölcsönhatásban lehetnek hatékonyak.”²³ Azáltal viszont, hogy Lukács az általános ontológia számára a szerves természet birodalmát jelöli ki, eleve lemond arról, hogy a lét magasabb szféráit, a szerves életet és a társadalmat erre az általános ontológiára alapozva értse meg, mivel a szerves létszféra kategóriái a magasabb létfok „...specifikus sajátosságát

képtelenek determinálni, és ezek megőrzik eredetiségüket és nem vezethetők le az alacsonyabbakból”²⁴. Világos mármost, hogy az így felfogott általános ontológia egyáltalán nem általános annál fogva, hogy mindössze bázisul szolgál a szerves élet és a társadalom számára, de azok specifikumát egyáltalán nem érinti, illetve kifejezetten kizárja magából. Ez az ontológia csak annyiban „általános”, amennyiben a magasabb létmódok specifikumaiknak alárendelten magukban foglalják a szerves természetet is, illetve csak úgy lehetne felfogni általánosnak, ha a szerves életet, illetve a társadalmat a szerves világ törvényeire redukálnánk, közvetlenül abból vezetnénk le. S habár maga Lukács határozottan elhárít magától minden ilyesfajta redukciót, sőt az *Ontológiában* éles kritikát gyakorol a redukciós módszerek felett, ez mit sem változtat azon a tényen, hogy az általános ontológia koncepciójában ő maga idézi fel újra meg újra a redukció lehetőségét. Egészen más azonban a helyzet az „általános” ontológia elsőként említett problémájával. Lukács itt következetesen végigjárja azt az utat, amelyen a szerveslennél magasabb létmódok közül először a szerves élet jelenik meg – mint a szerves és a szerves külsődleges összefüggése – másodsor pedig a társadalom kapja azt a meghatározást, miszerint a szerveslennél, a szerves és a társadalmi egymásmellettiessége, kapcsolata. A probléma gyökere abban van, hogy miután Lukács az általános ontológiát nem úgy fogja fel, mint amelynek kategóriái a szerveslennél világ, a szerves élet és a társadalom – tehát a három egymástól minőségileg különböző, saját specifikummal rendelkező létszféra – közös meghatározottságait foglalják össze, azért többé már semmilyen logikai művelettel sem tudja e létszférák egymás iránti közömbös-ségét feloldani, tényleges valóságos viszonyukat rekonstruálni. Az *Ontológiának* ezért mélyről fakadó állandó tendenciája, hogy benne a szerveslennél, a szerves természet és a társadalom egymás iránt közömbös szférákká essen szét. Azt mondhatjuk tehát: jóllehet bírálatra szorul az általános ontológia lukácsi koncepciója, ez a bírálat nem szükségképpen mutat a természetdialektika tagadásának irányába, s a *Történelem és osztálytudat* koncepciója felé. Ha egyet is értünk a „feljegyzések” szerzőivel abban, hogy – legalábbis több lényeges ponton – „... a nagy vállalkozás módszertani alapelvei nincsenek végiggondolva...”²⁵ az korántsem jelenti, hogy a „természet mint filozófiai tárgykör...” csakis mint „... társadalmi probléma...” jelenhet meg.²⁶

Amíg egyfelől az általános ontológiaként megjelenő (szerveslennél) természet-ontológia és az ettől elkülönülő társadalomontológia magának az ontológia egészének a szétfeszítésével fenyeget, addig másfelől magát a társadalomontológiát egy másfajta kettősség ellentmondása fenyegeti: az egyén mint komplexus és a társadalom mint totalitás szembekerülése, szétválasztódása, egymástól elkülönülő pólusokként való kezelése. „Szemügyre kell... vennünk az összkomplexus végső soron döntő poláris mivoltát... A két pólus, mely reprodukciós mozgásait határolja, és ezeket pozitív és negatív, régi korlátokat szétromboló és új korlátokat felállító értelemben meghatározza, egyrészt a reprodukciós folyamat a maga extenzív és intenzív totalitásában, másrészt az egyes emberek, akiknek mint egyedeknek a reprodukciója alkotja az összreprodukció létalapját.”²⁷ Majd később megerősítve a kiindulópontot: „... legalábbis általánosságban tisztáznunk kell, hogy milyen strukturális és dinamikus feltételek között megy végbe ez a bipoláris mozgás. Ép-

pen az imént ismertük meg az egyik pólust, az embert mint mozgó és fejlődő komplexust. Éppilyen világos, hogy a másik pólus szükségképpen a társadalom mint totalitás.”²⁸ A társadalom és az ember reprodukciójának bipoláris felfogásában Lukács közvetlenül arra a Marx által is megfogalmazott meghatározásra épít, miszerint: „A társadalomban termelő egyének – ennélfogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont.”²⁹ Miből fakad tehát, hogy Marxnál ez a kiindulópont sohasem válik a társadalom bipoláris felfogásává, Lukácsnál pedig olyan pólusokként jelenik meg ember és társadalom, hogy megújuló erőfeszítéseket kell tennie a társadalomontológia szétesésének elhárítására? A módszer oldaláról megfogalmazható válasz visszavezet az általános ontológia és a természetontológia már korábban érintett problémájához, s azt új oldalról világítja meg. Marx ugyanis nem csupán magát a termelést és annak feltételeit különbözteti meg határozottan egymástól, hanem a különbözőképpen ható és működő feltételek között is lényegi differenciákat, fokozatbeli különbségeket állapít meg. Maga Lukács is idézi a *Grundrissének* azt a passzusát, amelyben Marx a feltételrendszer és a termelés viszonyát tárgyalja – konkrét közösségi formákra nézve. „A természetadta törzsi közösség, vagy ha úgy tetszik a horda – a vér, a nyelv, a szokások stb. közösségisége – az első előfeltétele életük objektív feltételei elsajátításának . . . a föld a nagy laboratórium, az arzenál, amely mind a munkaeszközt, mind a munkaanyagot szolgáltatja, mind a székhelyet, a közösség bázisát.”³⁰ A feltétel és a bázis megkülönböztetésének Marxnál határozott jelentősége van: a feltételek a termelő egyének társadalmi feltételei; a bázis: a meghatározott közösség életének színtere, természeti adottságok-feltételek összessége. Ez a fogalmi differenciálás kifejezi Marx felfogásának egyik alapvető vonását a termelés jellegét illetően. Azzal, hogy a termelő egyének tevékenységének feltételeit mint társadalmi feltételeket kezeli, Marx számára mód nyílik az egyéni tevékenység, a társadalmi egész és természet valóságos kapcsolatának tárgyalására. A termelőtevékenység társadalmi feltételei ugyanis az egyéni tevékenység és a természet mint bázis közötti kapcsolatot közvetítik. Ezért az egyén mint termelő mindenkor mint társadalmilag termelő egyén lép kapcsolatba a természettel. Ha tehát az egyének tevékenységét vizsgáljuk, ezt mindenkor csak a társadalmi feltételekhez kialakult és változó viszonyában elemezhetjük, amikor pedig a természettel kialakult viszonyt vesszük szemügyre, akkor a társadalmi egész mint totalitás viszonyát kell vizsgálnunk természeti alapzatához-feltételeihez. Az a vizsgálat tehát, amely eltekint az egyén–társadalom–természet összefüggéstől és közvetlenül az egyén és a természet viszonyát kifejező kategóriákkal operál, valójában kívül esik a társadalomelmélet keretein. Vagyis a termelés szükségszerűen a természeti feltételekre adott „válasz”, de ez a „válasz”, bármennyire is a termelő *egyén* tevékenysége, mindenkor egy meghatározott közösség által közvetített tevékenység, azaz: társadalmi válasz. A termelőeszköz tehát nem a társadalmi választól elválasztható tárgyi közvetítés ember és természet között, hanem egyúttal egy meghatározott tevékenységi mód közvetítő működése is: annak a tevékenységi módnak a közvetítése, amelyet egy meghatározott közösségben kialakítottak. Továbbá annak a tevékenységnek a közvetítése is, amellyel az eszközt létrehozták és birtokba, tulajdonba vették. Ennélfogva Marx számára a termelés jöllehet egyének termelése, a termelő egyének sohasem válnak a társadalomtól függet-

lenné, különálló pólussá, hanem ellenkezőleg, termelésük egyúttal társadalmi viszonyaik újratermelési folyamata is: társadalmi termelés. Vagy Marx szavaival pontosabban: „Amikor tehát termelésről van szó, mindig egy meghatározott társadalmi fokon álló termelésről – társadalmi egyének termeléséről van szó.”³¹ Lukácsnál ellenben az általános ontológia és a társadalom-ontológia problémájának említett módszertani megoldatlansága következtében az egyéneknek önmagukat mint biológiai lényeket – vagyis életük szervetlen és szerves alapjait és egyéniségük nem-társadalmi összetevőit – mint szüntelenül jelenlevő nem-társadalmi oldalt valamiképpen a társadalomtól elválasztottan szintén reprodukálniuk kell. Így tehát legalábbis ebben a vonatkozásban olyan anyagcserét folytatnak a természettel, amelyet nem közvetít a társadalom, s ami közvetítés egyáltalán létrejön e szférában ember és természet között, az legfeljebb a munkaeszköz révén létrejövő technikai közvetítés. Ezáltal persze magának a munkaeszköznek elemzésében is az a veszély fenyeget, hogy az így kifejtett elmélet tükrében egy tisztán természeti-technikai és egy társadalmi oldalra esik szét. Ennél is fontosabb azonban az, hogy maga az egyén erről a természeti-biológiai oldalról tekintve önállósodik, függetlenedik a társadalomtól, s ezt az önállóságát mindenkor reprodukálja, ezért mint különálló pólus jelenik meg. Ebben az esetben legfeljebb csupán arról lehet szó, hogy a természeti oldalnak ez a fajta önállósága a társadalmi fejlődés előrehaladásával folyamatosan csökken. További veszélyt jelent, hogy a társadalom meghatározott fejlődési fokán megjelenő társadalmilag elkülönülő magánegyén a lukácsi társadalomontológiában egy általános-természeti oldalról jövő megerősítést kap, azáltal, hogy az *Ontológia* az egyént mint a társadalommal szemben különálló pólust a társadalmi lét általános, minden társadalomalakulatban meglevő szerkezeti sajátosságának tekinti.

Lukács egyfelől óriási erőfeszítéseket tesz a jelentkező veszélyes elágazások elkerülésére: újra meg újra kiemeli az egyén társadalmi meghatározottságának fontosságát, külön fejezetet szentel az ontológiai elsőbbség problémáinak, s megállapítja, hogy a mind a szerves természet, mind pedig a társadalmi lét számára „... a reprodukció, mégpedig mind ontogenetikai, mind pedig filogenetikai értelemben, a szervetlen természettel való – állandóan megmaradó – kölcsönhatásoknak az a döntő, túlsúlyos mozzanata, amely minden szerves létező tartalmát és formáját meghatározza”.³² Másfelől azonban az alapvető módszertani problémák – melyekre az idézetben is kifejeződő problémakezelés is utal – utat törnek maguknak azokban a konkrét fogalmakban, melyekkel például Lukács a társadalmi fejlődést jellemzi, s mint a társadalom fokozódó társadalmasodását, vagy mint a társadalmi fejlődés mind társadalmibbá válásának folyamatát írja le. A társadalmi fejlődést ugyanis csak akkor tekinthetjük a mind-társadalmibbá válás folyamatának, ha már előzőleg magát a társadalmat felbontottuk két, egymással kölcsönös-önálló oldalra: egy társadalmi és egy természeti szférára.

Az eddigiekből az ontológia-bírálatok egy részével kapcsolatban is le kell vonnunk a következtetést: jóllehet helytálló az a kritika, amely szóvá teszi a társadalmivá váló termelés Lukács által használt fogalmának ellentmondásosságát, a termelés és a társadalmi termelés lukácsi megkülönböztetésének problematikusságát, korántsem helytálló az olyan kritika, amely ezzel kapcsolatban elemi szinten elkövetett, a materialista dialektika szempontjából

rég meghaladott idealizmusban marasztalja el az *Ontológia* szerzőjét³³ és hasonlóképpen ezen a szinten szándékozik úgynevezett „pozitív kritikát” gyakorolni felette.

A módszer problémájának harmadik csomópontja közvetlenül az *Ontológia* külső felépítésével, azaz a kategóriák kifejtésének menetével áll kapcsolatban, tehát látszólag tisztán formai kérdést vet fel, továbbá csupán a második, a szisztematikus fejezeteket tartalmazó kötetet érinti. A kötet felépítése genetikusan sorrendben rendez el a különböző kategóriákat: a munka általános fogalmából indul ki, melyet a társadalmi gyakorlat modelljeként kezel, erre építi a reprodukció – mindenekelőtt a komplexus és a totalitás – fogalmait, majd innen halad tovább az eszmei mozzanatok és az ideológia, valamint az elidegenedés problémájának tárgyalásához. A kifejtés módszerének problémái mindjárt az első lépésnél kezdődnek, amikor is Lukács nem a termelés valamely meghatározott történelmi formájából, hanem a munka egy olyan szerkezeti leírásából indul ki, amelyet a társadalmi gyakorlat egészének modelljeként fog fel. Ennek következményeként Lukács arra kényszerül, hogy valamennyi fontos társadalmi tevékenységet közvetlenül ebbe a munka-fogalomba kapcsoljon be, „genetikusan” közvetlenül a munka fogalmából és modelljéből eredeztessen, s legfeljebb csak elszigetelt példaként említse – vagy többnyire teljesen mellőzze – a társadalmi objektívációk, tevékenységek, szférák kialakulásának valóságos társadalomtörténetét. Így kapjuk meg a tudományok keletkezéstörténetét abban, hogy: „A tudományos beállítottságú gondolkodás és később a különböző természettudományok tehát a munkafolyamat előkészítése és megvalósítása során, az eszköz felkutatásában rejlő önállósulási tendenciákból alakultak ki. Ez természetesen nem úgy megy végbe, hogy a tevékenység egy új területe egy csapásra létrejön egy másiktól, hanem ez a genezis a tudományok egész történetében mindmáig megismétlődik, persze, igen különböző formákban.”³⁴ A kiindulópont következtében ehhez hasonlóan kell megalapozni például a munkában megvalósuló egyszerű, primitív kooperációból „... valamiféle jogszolgáltatásnak...”³⁵ az eredetét is. A különböző kategóriáknak a munkafogalomba való becsatolása azt vonja maga után, hogy nemcsak feleslegessé, hanem csaknem lehetetlenné válik a különböző konkrét történelmi társadalomalakulatok vizsgálata, továbbá azzal jár, hogy a kutató tetszése szerint kalandozhat a történelmi anyagban, állításaihoz önkényesen válogathatja össze a történelmi bizonyító alapot, s ugyanakkor ez a módszer tényleges történelmi bizonyítékait is szükségképpen önkényesnek fogja láttatni. Ez az önkényes elem – vagy másként fogalmazva: a történelem önkényes alkalmazása – azonban az *Ontológia* módszerében alapoódik meg és határozott funkciója van. Az egyes kategóriák szigorúan történelmi-genetikusan levezetése ugyanis – korábban idéztük ezzel kapcsolatban Marx megalapozott álláspontját – éppenhogy nem adja meg annak a társadalomnak a lényegi ismeretét, amelyben maga a gondolkodó is tevékenykedik, márpedig Lukács éppen ennek az elemzésnek az elvégzésében látja az ontológia mint elmélet és filozófia feladatát és igazolását. A módszerét tekintve történelmi-genetikusan levezetés, a célját és konkrét szemléletmódját tekintve a szocializmus valóságát és perspektíváit kutató kifejtés végül is – a történelmi anyag problémáin kívül – egy további lehetőséget is felidéz: azt, hogy a történelmi-genetikai kifejtés egyfelől, a szisztematikus kibontás másfelől egy olyan hamisítatlan filozófiai

rendszerbe torkollik, amely sem az egyik (történeti-genetikusan), sem a másik (szisztematikus), s amelyet a hagyományos filozófiai eljárásnak megfelelően ráerőltetnek a valóságra. Az e problémákhoz kapcsolódó kritikákkal összefüggésben itt azonban egy további megjegyzést is kell tenni: a *Feljegyzések* készítői szerint ugyanis Lukács „... valamiféle értelemben »szisztematikus rendszert« akart felépíteni (ugyanakkor azonban) megőrizte a nagy filozófiai rendszerekkel szemben benne mindig élő gyanakvását, amelyet egyszer – a *Geschichte* racionalizmus-kritikájában – már a teória szintjére emelt, amelyet a Buharin-recenziókban tovább variált”.³⁶ Ehelyett inkább azt mondhatjuk, hogy Lukács a filozófiai rendszerekkel szembeni teoretikus meggyőződése ellenére, egy alapvető módszertani probléma tisztázatlansága folytán – amely az általános ontológia és a társadalomontológia viszonyát lényegében torzító módon adja vissza – végül is elvágta az utat mind a történeti-genetikusan, mind a szisztematikus-rendszerező leírás előtt, s ezért valamiféle filozófiai rendszer létrehozására kényszerült. Vagy pontosabban: ilyen előzményeket követően bármiféle következetes szerkezet az Ontológiában szükségképpen valamiféle hagyományos értelemben vett filozófiai rendszer vonásait ölti magára. Azt mondhatjuk tehát, hogy az Ontológia szerkezeti problémái korántsem tisztán formai problémák, hanem mélyebb elméleti és módszertani problémákkal függnek össze.

2. A munka-kategória szerkezetének történetisége

Közismert, hogy Lukács munka-kategóriájának belső szerkezete más felépítésű, mint Marxé. Habár Lukács ennek a másfajta munka-kategóriának a megalapozásához a marxi munka-definícióra hivatkozik – és joggal. Hiszen maga Marx írja, hogy amennyiben „... a munkát olyan formában tételezzük fel, amelyben kizárólag az ember sajátja,” akkor a munkafolyamat egyszerű mozzanataiként adódnak: „... a célszerű tevékenység vagyis maga a munka, a munka tárgya és a munka eszköze”.³⁷ Marx azonban a munkának ezt a meghatározottságát olyan előfeltételként kezeli, amellyel részleteiben nem foglalkozik, s ehelyett vizsgálatához egy másik ellentétpárhoz fordul, s a munkát egyrészt mint általában vett emberi (fizikai és szellemi) erő kifejtést veszi alapul, másrészt mint konkrét célszerű tevékenységet. Marx számára ugyanis – módszertani alapelvei tanúsítják – világos volt, hogy a tőkés termelés alapvető viszonyait meghatározó kategóriák egyfelől a munkának olyan általános – valójában az ember megjelenésével egyidőben kialakult – meghatározottságain alapulnak, amelyek minden társadalmi formában fellelhetők, másfelől azonban a munka ezen általános meghatározottságának egyúttal legkifejlettebb formái is. A tőkés termelést kifejező alapkategóriáknak ez a sajátossága az, amit Marx úgy fogalmaz meg, hogy még a legelvontabb kategóriák is meghatározott történelmi viszonyok termékei, „és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek”. Marx éppen a munka kategóriájával kapcsolatban bontja ki ezt a módszertani alapvet, rámutatva a mögöttes valóságra: „A munka egy meghatározott fajtája iránti közömbösség valóságos munkafajták igen fejlett totalitását előfeltételezi, melyeknek egyike sem uralkodó mindenképpent. Így a legáltalánosabb elvonatkoztatások egyáltalában csak a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett

jönnek létre, ahol egyvalami úgy jelenik meg, mint ami sok dologban közös, mindenben közös. Ekkor ér véget az, hogy csak különös formában lehet elgondolni.”³⁸ Nem arról van tehát szó, mintha Marxnál a munkának egyetlen meghatározottsága lenne az absztrakt és konkrét oldalak kettőssége, – vagy mintha e kettősség minden társadalmi forma alapvető meghatározását adhatná. És természetesen nem is úgy áll a helyzet, mintha Marx tagadná a teleológia és a kauzalitás, a szellemi és a fizikai munka, a célkitűzés és a végrehajtás kettősségét és e viszony történelmi formaváltozásait. De amíg az általában vett emberi munka és a konkrét célszerű emberi erő kifejtés kettőssége a történelem fejlődésének egy meghatározott szakaszán az absztrakt és konkrét munka különbségeit hozza létre, s ezzel összefüggésben az egyik oldalnak – az értéknek – külön társadalmi-gazdasági objektívációt alakítja ki (csereérték, tőke), addig a teleológia és kauzalitás, célkitűzés és végrehajtás nem mutat fel ilyen vonásokat. Igaz ugyan, hogy legalábbis a szellemi és fizikai munka különbségeinek kialakulásától számítva, történelmileg változó alakban, a kauzalitás és teleológia differenciája valamennyi társadalmi formában megtalálható. Világos az is, hogy az egyik vagy a másik oldal önálló, a másiktól kialakuló, külön viszonyrendszert létrehozó létezése társadalmi-gazdasági formák sokaságában tapasztalható történelmi tény. Mégis: kauzalitás és teleológia kettőssége mind ez ideig egyetlen társadalmi formának se nyújtja azt a konstitutív elemét, amelyből kialakulnak a társadalmi-gazdasági alap meghatározó objektívációi, illetőleg az ezeknek megfelelő kategóriák. Márpedig egy olyan filozófiai elemzésben, amelyben a társadalmi totalitás jövőbe mutató fejlődésének megvilágítása a cél, a legalapvetőbb kategóriákat – vagyis az *Ontológia* esetében a kauzalitást és a teleológiát – csakis az igazolhatja, ha ezek az alapkategóriák egyúttal kifejezik a lényegét azoknak a *sajátos kategóriáknak is*, amelyek a szóban forgó totalitás különös meghatározottságát alkotják. Vagyis nem elegendő az, hogy kauzalitás és teleológia *minden* társadalmi formában megtalálható – ez még csak elvont és extenzív általánosság –, egy Lukács által kidolgozandónak tartott ontológiai elmélet számára még az is szükséges, hogy a kauzalitás és teleológia egy különös történelmi forma meghatározó lényegét is megalapozzák, mert csak így válhatnak intenzív-általános kategóriákká.

Lukács természetesen jól ismeri Marx elemzését az értékről, hiszen az *Ontológia* második kötetében terjedelmes fejezetet szentel az érték – s ezen belül Marx idevágó nézeteinek – vizsgálatára. Csakhogy egyáltalán nem figyel fel a konkrét és az absztrakt munka, használati érték-érték (majd tovább: csereérték és tőke) egyedülálló társadalmi formameghatározó jelentőségére, s Marxnak ehhez kapcsolódó módszertani szempontjaira. Számára az érték és a használati érték nagyon fontos történelmi kategóriák, de semmiképpen sem egyedülállóak a mondott értelemben. Ezért azután az érték elemzését a következőképpen vezeti be: „A Legyennek mint a társadalmi lét kategóriájának problémájával elválaszthatatlanul összefügg az érték problémája. Mert ahogy a Legyen mint a szubjektív gyakorlat meghatározó tényezője csak azért játszhatja a munkafolyamatban ezt a specifikus meghatározó szerepet, mert az ember számára értékes, amire törekszik, úgy az érték nem valósulhat meg az ilyen folyamatban, ha nem képes arra, hogy megvalósítsa Legyen-jét a dolgozó emberben a gyakorlat vezérfonalává tegye. E bensőséges összetartozás ellenére, mely első pillanatra csaknem az azonos-

ság benyomását kelti, az érték mégis külön tárgyalást igényel. Hiszen a két kategória azért tartozik olyan bensőségesen együvé, mert ugyanannak a közös komplexusnak a mozzanatai. Mivel azonban az érték túlnyomórészt a célkitűzést befolyásolja... a Legyen inkább magának a folyamatnak a szabályozója.”³⁹ Ha azonban az érték és a Legyen kategóriái ily módon egymás mellé rendelhetők, akkor azonmód mindenestől eltűnik az érték kategóriájának az a módszertanilag egyedülálló szerepe, amelyet Marx tulajdonított neki a tőkés termelési mód vizsgálata során. Továbbá a két kategóriának a módszer oldaláról történő ilyen egyneműsítése lehetővé teszi a sima átmenetet az egyik kategóriáról a másikra, illetve pontosabban: az átmenet lényege észrevehetatlenné válik. Nevezetesen: az tűnik el szem elől, hogy a társadalom történeti és szerkezeti vizsgálatának egységét az elemzés a módszer oldaláról jóvátehetetlenül szétdobta különböző, egymással szüntelenül ellentétesen szembekerülő oldalakra, s a formációelméleti vizsgálat csaknem lehetatlenné vált. Így hát amikor Lukács a konkrét és absztrakt munka helyett a munka teleologikus és kauzalitáshoz kapcsolódó kettősségét teszi meg az Ontológia elméleti és szerkezeti kiindulópontjává, látszólag nem tesz egyebet, minthogy a marxi munka-kategóriától „hátrább” lép egy általánosabb, ősbib, eredetibb munkakategóriához. E látszólag egyszerű eljárás módszertani következményeinek a figyelmen kívül hagyásával azonban egyszerűen egy olyan kiindulópontra kerül, ahonnan már nem nyílik lehetőség a társadalomtörténet konkrét menetének, a különböző konkrét társadalmi formáknak a vizsgálatára, csupán látszat-genetikus fogalomkifejtés végezhető el.⁴⁰ Ezért azután, amikor Lukács mégiscsak kísérletet tesz, hogy az egyes konkrét társadalmi formákat bevonja vizsgálatának hatókörébe, kiderül, hogy az előbbieket szerint megalapozott ontológiai álláspontja még a már rendelkezésre álló legfontosabb tudományos eredmények valamennyire is koherens összesítésére sem alkalmas. A problémának az az elméleti feloldása, hogy „... olyan történelmi folyamatról van itt szó, amely mint egész soha, semmilyen tekintetben sem teleológiai jellegű”⁴¹ „... semmiképpen sem hártja el az itt tornyosodó nehézségeket.

Rövid gondolatvázlatunk torzítóan hiányos lenne, ha nem tennénk említést arról a tényről, hogy Lukács Ontológiájának különböző kategóriái közül a legtöbb bírálat éppen a munka említett szerkezeti meghatározását érte, kritika tárgyává téve a teleológia és a kauzalitás viszonyán alapuló munkakategóriát. Az egyik legutóbbi kritika szerint például a probléma az, hogy bár az ontológia „... leszögezi, hogy a társadalmiság, az első munkamegosztás, a nyelv stb. lényegében egyidejűleg fejlődött ki a munkából... a kifejtéskor azonban ez a meghirdetett egyidejűség egymásutáni szakaszokra csúszik szét”.⁴² Az ilyen kritikai elemzés azért korlátozott érvényességű, mert nem terjed ki a munka kategóriája különböző meghatározásának módszertani alapelveire, illetőleg ez teljességgel kívül esik a kritikus horizontján.⁴³ Következésképpen mindössze annyit képes általában bizonyítani, hogy a lukácsi munka-kategória eltér a marxi kategóriától, konkrét bizonyító anyaga pedig a kifejtés módját érinti csupán. Az ilyen kritika csak részleges lehet, s ha a részleteket illetően jogosult is, magát az alapvető koncepciót érintetlenül hagyja. Végül: az ilyen kritika egyáltalán nem teszi lehetővé egy alternatív megoldás kidolgozását, mert éppen abba a pozícióba vonul vissza, amelyet az új problémák megoldása érdekében meg kell haladni, tovább kell

építeni. Innen ered azután, hogy bármennyire is igaza van a kritikuskak a részleteket illetően, a tudományos — s így a lukácsi értelemben vett filozófiai — megismerés mégis abból a kísérletből profitál többet, amelyen a kritika ismételten bírálatot gyakorolt. Különben is: éppen Lukácsnál bőven akadunk olyan fejtegetésekre, amelyek élesen szemben állnak az ilyen kritika végkövetkeztetéseivel. Ez esetben pedig a mű „elemzése” átcsúszik annak mérlegelésébe, hogy az *Ontológia* melyik szövegrészében szólalt meg az „igazi Lukács”. Így például a társadalmi és az egyén viszonyával kapcsolatban a végső konklúziót Lukács így vonja meg: „... a gyakorlat és a tudat társadalmasulásának... folyamatában a társadalmi mozzanaté a történelmi elsőbbség. Csupán az individualizálódás jelenlegi magas fejlettségű státusának projekciója volna, ha azt kutatnánk — mint ezt a gazdasági robinzonádoctól az egzisztencializmusig teszik —, hogy miként lett társadalmivá a már személyessé, egyénivé vált ember.”⁴⁴ Világos mármint, hogy ha a kritika célja nem csupán annyi, hogy bebizonyítsa: az *Ontológia* egymást kizáró megállapítások halmaza, amelyeknek egyik fele a helyes és materialista, a másik fele a helytelen és idealista ideológia alá sorolható be, akkor tovább kell lépnie magának az ellentmondás lényegének mint lényegi ellentmondásnak a tárgyalásához.

III. AZ ONTOLÓGIA „ÜZENETE“

Miután az *Ontológia* alapvető kategoriális felépítését ez ideig egyetlen konkrét társadalomalakulat sem igazolja, Lukács álláspontjának lényegéből következően fel kell tételeznünk, hogy az *Ontológia* alapkategóriái, ezek viszonya egy jövődő társadalmi forma alapmeghatározottságait fejezik ki. Vagyis, hogy Lukács filozófiai programja a jövőbe vezet, a szabadság birodalmába, azaz a kommunizmus perspektíváját vázolja fel. Ennek a nagy vállalkozásnak a lehetőségét, egyben szükségességét Lukács abból meríti, hogy egyfelől: „... a következetes, társadalmi ontologizmus, a filozófiai általánosítás tudatos és módszertani ráépítése a valóságos gazdasági folyamatra annak történelmi jele, hogy világtörténelmi mértékben lassanként napirendre került a döntés azokban a konfliktusokban, amelyek »az emberiség előtörténetének« a lezárására vezetnek”⁴⁵, s hogy továbbá a szocializmus megjelenésével immár „... minden problematika ellenére — mégis új társadalom van kialakulófélben, új embertípusokkal”⁴⁶. Vagyis nem csupán arról van szó, hogy megérték a feltételei a tőkés viszonyok felszámolásának, hanem a szocializmusban most már konstruktív, mindennapi és aktuális feladattá vált, hogy a gyakorlatot annak a jövőnek az oldaláról tegyük vizsgálat tárgyává, amely felé e társadalom halad. S az *Ontológiában* Lukács ezen új, még ki nem alakult társadalom alapviszonyainak filozófiai körvonalazásához kezd hozzá.

Természetesen Lukács tisztában van azzal, hogy itt a történelmi fejlődés egy egészen új, minden eddigittől eltérő szakaszáról van szó, amelyet nem lehetséges többé azokkal a konkrét kategóriákkal jellemezni, mint a fejlődés eddigi szakaszait. A jövődő társadalmi forma alapviszonyainak kidolgozásához Lukács azokból a marxi fejtegetésekből indul ki, amelyekben Marx körvonalazta a kommunizmus néhány döntő vonását. A tőke harmadik kö-

tetének a szabadság birodalmáról szóló szövegrészletét Lukács szervezen beépíti gondolatmenetébe: „Így határozza meg (Marx) ... a »szabadság birodalmát«, amelyet a szocializmus és magasabb fokon a kommunizmus hivatott megvalósítani. »A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kívül esik a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján.« ... Marx ezután a gazdaság specifikumát mint a szükség-szerűség birodalmát konkretizálja; először megállapítja, hogy a termelők és az általuk kielégített szükségletek növekedése következtében szélsedik ez a birodalom, majd ... a gondolati szintézishez jut el.”⁴⁷ Az ezt követő idézet részben találjuk azután az ismert megállapítást, hogy a szükség-szerűség birodalmán túl kezdődik a szabadság birodalma, ahol az ember erő kifejtésének célja az ember önmaga.⁴⁸ Vagyis Lukács – Marx gondolatát követve – arra a következtetésre jut, hogy a kommunizmus az a társadalmi forma, amelyben a teleológia mint öncél jelenik meg (az ember célja önnön szellemi és testi képességeinek maximális kifejlesztése), a kauzalitás pedig mint a gazdaság világa ennek az öncélnek a bázisává válik. E viszonyt Lukács a következőképpen jellemzi: „... minden gazdasági történet teleológiai tételezések által mozgásba hozott oksági láncolatokból áll ... , mint ezt a Marx-fejezetben kimutattuk, a gazdasági fejlődés lényegi törvényei – nevezetesen a reprodukcióhoz szükséges társadalmi munkaidő csökkenése, a természeti korlátok visszaszorulása a társadalom növekvő társadalmivá válásával és az eredetileg kis társadalomnak egy világgazdaság létrejöttére vezető integrálódásával egy időben – létszerűen szintén a teleológiai tételezésekkel fakadnak ugyan, de az e tényezőket által kiváltott oksági láncolatok az ezeket előidéző tételezések tartalmától, szándékától stb. függetlenül érvényesülnek. Ebben az értelemben a gazdaság világa a szükség-szerűség birodalmához tartozik.”⁴⁹ S ezzel most már valóban eljutottunk a lukácsi munkafelfogás két alapvető, meghatározó kategóriájának mint az *Ontológia* alapkategóriáinak igazi szülőhelyéhez. Mert Lukács számára a kommunizmus az a társadalmi forma, amely a szükség-szerűség, a kauzális összefüggések világán, vagyis a gazdaságon alapszik, de amelynek igazi természetét a szabadság világa fejezi ki. A szabadságnak ez a világa az a szféra, amelyben a teleológia igazi emberi jellege kifejlődik és érvényesül: itt válhat a teleológiai tételezés középpontjává az ember a maga teljességével, mindenoldalú képességével. A közös gondolatmenetek és végeredmény ellenére azonban Lukács mégiscsak másként és egészen más oldalról érkezik a kommunizmus elméleti „prognosztizálásához”, mint Marx. Amíg ugyanis Marx az anyagi termelés viszonyait elemezve a konkrét gazdasági társadalomalakulatok – közöttük természetesen kiváltképpen a tőkés termelési mód – felől alapozza meg a kommunizmus perspektíváját, addig Lukács a teleológia és a kauzalitás kategóriáinak kiemelésével nem tud ilyen megalapozást adni a kommunizmusra vonatkozó felfogásának.

Az *Ontológiában* Lukács arra vállalkozik, hogy az út kezdeteitől bemutassa a teleológiai tételezés és e tételezést megvalósító ember történelmi Odüsszeáját. A nagy vállalkozás befejeztével a teleológiai tételezés és a tételező ember egymásra találása azáltal válik lehetségessé és teljessé, hogy az ember önmaga céljává válik. Mindazonáltal a lukácsi ábrázolás újabb, aggasztó szembenállást rögzít az út végén: a szabadság birodalma, azaz a szellem világa, és a

szükségszerűség birodalma, vagyis az anyagi létfeltételek megteremtésének világa legfeljebb úgy kapcsolódik egymáshoz, hogy az utóbbi az előbbinek mintegy külső, általában vett előfeltételévé válik. Más szavakkal kifejezve: az új társadalom korántsem a szellemi és fizikai munka különbségének megszüntetésén, hanem — e koncepció szerint — minden eddiginél élesebb különválásán alapszik.⁵⁰

Lukács mély meggyőződése, hogy immár lehetséges a kommunizmus alapviszonyainak filozófiai szintű megragadása. S amikor a szabadság és szükségszerűség birodalmáról szóló marxi szövegre mint kiindulópontot támaszkodva végigvezeti a teleológiai tételezés és a kauzális összefüggés viszonyának elméleti-történeti ábrázolását — mint utaltunk rá —, elméleti és módszertani következtelenségek sorozatát kénytelen felvállalni. Mindebből azonban nem a — szabadság birodalmára vonatkozó — marxi következtetések cáfolata adódik, hanem az, hogy jóllehet Marx a kommunizmus meghatározott oldalait, vonásait ragadta meg, de korántsem beszélhetünk arról, hogy ezek az oldalak egyúttal az új társadalom formameghatározottságának is alapkategóriái. Vagyis nem a tevékenység meghatározott történelmi totalitását, hanem a totalitás egyes oldalait fejezik ki. Marx szavaival tehát itt ugyan a társadalomnak csak egyes oldalait fejezik ki, s jóllehet ez a kifejezés semmiképpen sem tudománytalan, a kommunizmusról „mint olyanról” még koránt sincs szó.⁵¹ Lukács önmaga eredeti szándékával ellentétben nem a kommunizmus időszerűségét, hanem inkább azt fogalmazza meg, hogy ez idő szerint sem a valóságban, sem az elméletben nincsenek meg a feltételei annak, hogy a kommunizmusról „mint olyanról” — azaz annak társadalmi formameghatározottságában — tudományos elméletet lehetne kifejteni, mint ahogy annak sincsenek meg a feltételei, hogy a kommunizmus alapviszonyainak kidolgozását akár a filozófiai általánosság szintjén elvégezzük. A tudomány és a filozófia (a lukácsi értelemben vett filozófia) jelenleg „csupán” egyes oldalak kifejtésére vállalkozhat.

Ez a — formailag talán negatívnak tűnő, valójában azonban még szinte alig belátható mértékben pozitív — következtetés az, ami az Ontológiát magasan kritikusai többsége fölé emeli. Mert az Ontológiában Lukács olyan kérdés megválaszolására vállalkozik, amelyet társadalmunk fejlődése során — mindenekelőtt gyakorlatilag — nem lehet megkerülni. Ezzel szemben reménytelenül terméketlen az a kritika, amely nem képes egyébre, mint hogy az idealizmus és materializmus jó előre elkészített, vegytiszta választóvizébe mártogasson mindent, ami a keze ügyébe kerül, s úgy mondjon ki megfelelőbbé tehetően ítéletet a vizsgálat tárgyáról, hogy annak voltaképpen, eredeti lényegéről sejtéssel sem rendelkezik.

Az Ontológia legsajátosabb meghatározó vonása tehát célja szerint az, hogy megkísérelje aktuális elméleti-filozófiai feladatnak tekinteni a kommunizmus perspektivikus programját. Ténylegesen pedig a szerző szándékával ellentétben azt bizonyítja be, hogy legfeljebb csupán egyes oldalak felőli közelítéstről lehet ez idő szerint szó, s ezért azt kell mondanunk, hogy a lukácsi értelemben vett filozófiának a megoldás reményével szükségképpen egy közelebbi elméleti-filozófiai feladatot lehet ez idő szerint vállalnia. Az ontológia alapvető — immár nem módszertani — ellentmondása az, hogy Lukács a totalitás átfogó elemzésének kétségkívül helytálló filozófiai igényét egy olyan

társadalomalakulatra nézve tűzi ki, amelynek csupán egyes oldalait lehet részlegesen megragadni, megközelíteni.⁵²

Ebből fakad, hogy a lukácsi kifejtés módszertani és elméleti problémái teljes súllyal a szocializmus elemzésre nehezednek, hiszen ez az a konkrét bázis Lukács számára, amelyből a kommunizmus alapmeghatározottságai legalábbis elméletileg közvetlenül kibonthatók: „... egyrészt a tudatosan irányított proletárforradalom, hogy saját terminológiánkat használjuk, közvetlenül az újonnan kialakult magábanvaló nembeliséget tűzi ki célul, másrészt, ennek közvetítésével, a magáértvaló nembeliség jelenik meg mint a gyakorlat perspektívája, mint valóban megtett következő lépés e magábanvaló nembeliség továbbfejlesztésének kezdetén. Ezzel tudatossá és objektív-
vé válik a társadalmi-történelmi létben végbemenő emberi tevékenység legmagasabb rendű formája: a szocializmus ügye iránti odaadás feltárja itt lényegét mind magát a cselekvő embert, mind pedig a gyakorlata által célul kitűzött társadalmat illetően.”⁵³ Vagyis a szocializmus valósága és a kommunizmus közötti különbség lényegét tekintve fokozatbeli különbség – s immár a gyakorlati lehetőségek problémája, hogy e különbség áthidalása mennyi időt vesz igénybe. A különbség jellegét illetően arról kell beszélni, hogy egyfelől „... a gazdaság a szocializmusban is a szükségszerűség birodalma és ez is marad”,⁵⁴ másfelől a szükségszerűség birodalmának ez idő szerint az a jellemzője a kommunizmussal szemben, hogy a fejlettség viszonylag alacsonyabb szintjén helyezkedik el, mely egyúttal a szocializmus világméretű hatását is gyöngíti.⁵⁵ Ennek következtében a szocialista társadalomban még nem alakulhat ki a gazdasággal szembeni „külső” viszony, még nem vehetik teljes egészében az emberek a maguk hatalma alá a gazdaságot. Miután azonban Lukács számára ez a különbség a szocializmus és kommunizmus között csupán fokozatbeli és nem formameghatározó erejű, a szocializmus ellentmondásait legtömörebben, koncentráltan kifejező *elidegenedés* sem gazdasági meghatározottságú, hanem vagy egy meghatározott és a szocializmustól idegen politikai gyakorlathoz, vagy pedig általában az ipari fejlődés (gépesítés, technika szintje stb.) adott állapotához kötődik. „Ézert ebben a tulajdonképpeni útját kereső szocializmusban két, egymáshoz képest különemű elidegenedést találunk, azokat, amelyek a saját talaján alakultak ki a brutális manipuláció következtében (Lukács itt az ötvenes évek gyakorlatára utal – B. I.), és azokat, amelyek mint a jelenlegi termelőerők általános állásának behatásai bizonyos kényszerűséggel bontakoznak ki minden iparilag csak némiképpen is fejlett társadalomban, amennyiben nem elég erősek az ellentendenciák.”⁵⁶ Nem arról van tehát szó, hogy a politika ellentmondásait koncentrált módon fejezik ki a gazdaság ellentmondásait, hanem arról, hogy magának az elidegenedésnek a forrásait Lukács a gazdaságon *kívülre*, s a politikai szférán *belülre* helyezi. „Itt egyrészt megmutatkozik, hogy úgy látszik, az elidegenedés ezen a fokon sokkal kevésbé kötődik a gazdasági folyamat egy mozzanatához, mint korábban. Az elidegenedést okozó társadalmi folyamatok többnyire mikrokozmoszokként jelennek meg az összfolyamaton belül... Már ez visszautal arra a korábbi meghatározásunkra, amely szerint az elidegenedés új formái rendszerint a haladás, a továbbfejlődés jelenségmódjai a magábanvaló nembeliség szintjén.”⁵⁷ Erről az állásponttól immár nem választhatók szét többé a szocializmus valóságos fejlődéstörténetéből fakadó elidegenedési viszonyok attól a „durva ma-

nipulációtól”, amely a politikai gyakorlat szférájában alakult ki a személyi kultusz időszakában. Ezáltal azonban differenciálhatatlanul összemosisdik az elidegenedés két olyan formája, mely a felszámolás perspektíváját tekintve élesen különbözik egymástól: egyfelől a politikai szférán belül létrejövő elidegenedés viszonyai, másfelől pedig az elidegenedésnek azok a formái, amelyeknek a politika kifejezést ad ugyan, de amelyeknek gyökerei a politikai szférán kívülre nyúlnak. Lukács – saját egyéni sorsa is kétségkívül szerepet játszott ebben – minden olyan ellentmondást, amely a szocializmus és a kommunizmus között feszül, s amely egyúttal nem oldható fel a fejlődés fokozataiban, a politikai elidegenedés problémájára vezet vissza, s az *Ontológiában* nem tesz kísérletet arra, hogy a politikai elidegenedést a manipuláción kívül is megalapozza.⁵⁸ Egy ilyen megalapozás azonban nem csupán általában, hanem konkrétan is szükségszerű. A valóságos történelmi fejlődés folyamatában létrejött szocializmusnak ugyanis szükségképpen olyan feladatot kell vállalnia, amely szisztematikusan bonyolultabb annál, mint amit az elmélet előre sejtett. Egyidejűleg kell kibontakoztatnia az egyetemes áruter-
melést olyan országokban, ahol a tőkés árutertermelés éppen hogy kibontako-
zott a szocialista forradalmi átmenet előtt, és ugyanakkor kell biztosítania
az árutertermelés meghaladásának gazdasági-társadalmi előfeltételeit is. Elte-
kintve most e kettős feladat nagyságától, körülményeitől, az ezt kísérő elméleti munka problémáitól, s csupán az elidegenedésre fordítva a figyelmet, le kell vonnunk legalább egy következtetést: az árutertermelés mind erőtelje-
sebb kifejlődése, valamint meghaladása feltételeinek fokozatos kibontako-
zása maga is olyan egységes, belsőleg ellentmondásos folyamat, amelyben
szükségképpen létrejönnek az elidegenedés egy sajátos, nem tőkés jellegű
formájának objektív alapjai is. Így valójában ha igaz az, hogy „stratégiai
célra koncentrált általános elméleti kiindulópontból indukált etikai normák
és a gazdaság gyakorlati működését szabályozó javító eszközök kölcsönösen
ellentmondók, illetve kizárják egymást”,⁵⁹ akkor e polarizáció maga is csu-
pán az elidegenedés egy meghatározott történelmi formájának a kifejezése.
Továbbá pedig ha az elmélet és a gyakorlat, s ezen a talajon a társada-
lomtudományokon belül a „tisztá” elmélet és empiria, a jelen valóság és a
jövő perspektívája áthidalhatatlanul kerül szembe egymással, az ellentét ma-
ga is csak kifejezője és egyben része az elidegenedés egy meghatározott tár-
sadalmi formájának. Ebben az értelemben nem csupán azt kell mondanunk,
hogy Lukácsnál a munka kategóriája „... az *Ontológiában* nem valóságos,
hanem csak képzelt kiindulópont, a valóságos kiindulópont (ezzel szemben)
a munka és társadalmiság, tárgyiasulás és elidegenedés különbsége”.⁶⁰ Eh-
hez hozzá kell tenni azt is, hogy miközben az *Ontológiában* Lukács elméleti
erőfeszítést tesz az elidegenedés filozófiai leküzdésére, alapkategóriái – a
munka szerkezetét alkotó teleológia és kauzalitás – nem a jövő társadal-
mának, a kommunizmusnak a totalitást összefoglaló kategóriái, hanem ma-
guk is az elidegenedés egy meghatározott történelmi formájának kifejezői
és abból erednek. Vagyis a teleológiai tételezés és az oksági láncolat viszo-
nyának különböző formái mint szellemi és fizikai munka; elméleti megis-
merő tevékenység és mindennapi élet; társadalmi folyamatok irányítása –
tömegek vezetése és a végrehajtó-döntésrealizáló munka ellentétpárjai nem
csupán szembenállásban fejeznek ki elidegenedett viszonyokat, hanem ak-
kor is, ha egységüket a közeli jövőbe toljuk át s mint külsőleges-közömbös

viszonyt tételezzük. Ezért az Ontológiához való kritikai viszonynak is két alaptípusa jöhet – és jött – létre: egyfelől a gondolkodásban el lehet tüntetni, le lehet tagadni a valóságosan létrejött szocializmus alapvető, meghatározó ellentmondásait, az elidegenedés történelmileg kialakult újfajta megnyilvánulási formáit, s erről a bázisról lehet elvont, sehová se vezető bírálatot gyakorolni az ontológia felett. Másfelől: az Ontológia mint szocialista valóságunk ellentmondásai megismerésének egy lépcsőfoka, társadalmi önismeretünk egyik termékenyítő és továbbhaladásra készítő forrásává válhat.

Az Ontológia legbelső, meghatározó ellentmondása tehát az, hogy egyfelől a jövőre vonatkoztatva tételezi az elidegenedés felszámolását, miközben e tételezés alapkategóriái maguk is egy meghatározott elidegenedés kifejezői. Ez az ellentmondás lehetetlenné teszi Lukács számára, hogy tisztázza a szocializmus jelene és jövője közötti viszonyt, valamint a szocializmus konkrét történelmi formameghatározottságát. Az pedig, hogy – az alapkategóriáknak megfelelően – az elidegenedés problémáját a politikai szférára, a vezetés és végrehajtás viszonyára korlátozza, akadályt emel elmélet és gyakorlat konkrét viszonyának tisztázása elé. Az Ontológiának ezek az ellentmondásai a lukácsi szándékkal ellentétben megtörik a folytonosságot, a szerves és szakaszos kapcsolatot jelen és jövő, elmélet és gyakorlat között. Miután azonban Lukácsnak éppen az a célja, hogy elméletileg megalapozza a ma gyakorlata és a jövő perspektívája közötti szerves összefüggést – amelynek a megszakadását ő maga igen súlyos következményekkel járó fejleménynek tartja – arra kényszerül, hogy a gyakorlati cselekvés vezérfonalául a kommunizmus ügye iránti elkötelezettséget tegye meg. Miután azonban ezen túlmenő támpontot végül is Lukács nem tud a gyakorlati cselekvés számára adni, némi joggal mutatott rá Mészáros István, hogy Lukács „... az »etikai utópizmus« pozíciójában találja magát”,⁶¹ amikor az „ügy” iránti elkötelezettségre épít a keletkező törésvonalak áthidalása közben. Az ügy iránti elkötelezettség és odaadás így módon olyan közvetítővé válik, amelynek fel kell oldania a jelen és a jövő, a partikularitás és nembeliség, a taktika és a stratégia között az Ontológia gondolatmenetében és a valóságban kialakuló ellentmondásokat. „Ha most szemügyre vesszük az emberek odaadását valamely »ügy« iránt, amelyet egyszerre tekintünk az övéknek és az emberiségének, akkor ebben a kérdéskomplexusban a szocializmus sajátos helyet foglal el... amíg legalább az »ügy«-gyel kapcsolatos alapbeállítottság elemei elevenek maradnak, addig olyan gondolati képződmények és magatartási módok keletkeznek, amelyek – bármennyire eltérnek is a marxi szocializmus helyes képétől – társadalmilag-emberileg fölényben maradnak mind a polgári irracionálizmussal, mind a polgári manipulációval szemben...”⁶² Lukács is tudta azonban, hogy a szocializmus fölénye mindenekelőtt gyakorlati kérdés és feladat. Így hát ennek a gyakorlati feladatnak a megvalósításához mindenekelőtt a szocializmus sajátos ellentmondásokat tartalmazó alapviszonyainak tisztázásával járulhat hozzá a lukácsi értelemben vett filozófia. Ezeknek az alapviszonyoknak a belső tagoltsága, ellentmondása és egysége fénylik át a lukácsi Ontológia kategóriáin is, amelyek éppen ezért közelebb visznek bennünket a társadalmi önismeret egy magasabb szintjéhez.

JEGYZETEK

- ¹ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. köt. Történeti fejezetek, II. köt.: Szisztematikus fejezetek. III.: köt. Prolegomena. Magvető Könyvkiadó 1976. A továbbiakban: Ontológia I., II., III. köt.
- ² Vö.: Makai Mária: A társadalomontológia alapjairól. Magyar Filozófiai Szemle. 1974. 1. sz.; Kelemen János: Lukács és a nyelvprobléma. Valóság, 1975. 12. sz.; Hermann István: Lukács György gondolatvilága. Magvető Könyvkiadó 1974. XIII. fejezet, 375–401. old.; Róth Endre: Az elidegenedés kérdése Lukácsnál. Korunk, 1979. 1–2. sz. Természetesen a legkevésbé sincs szó arról, hogy e műveket valamiféle gondolati egység jegyében akarjuk egymás mellé helyezni.
- ³ Vö.: Makai Mária: Az etika ontológiai kérdéseire. Magyar Filozófiai Szemle. 1973. 3–4. sz.; J. Bischoff: Marxistische Theorie des Ideologischen. Das Argument, 1980. 22. sz.; Rozsnyai Ervin: Materialista-e a marxi történelemfelfogás? Magyar Filozófiai Szemle, 1979. 3–4. sz.
- ⁴ Tőkei Ferenc: Jegyzetek Lukács György posztumusz művéről. Társadalmi Szemle, 1977. 5. sz.; Almási Miklós: A társadalmi lét ontológiájáról. Kritika, 1981. 1. sz.; Nyíri Kristóf: Ontológiára várva. Híd, 1972. 4. sz. A szaktudományok közül elsősorban a jogtudományban tettek kísérletet az *Ontológia* elemzésére. Vö. pl.: Varga Csaba: „Dolog” és eldologiasodás a jogban. Állam- és Jogtudomány XXI/1. 1978.; Peschka Vilmos: Lehet-e a jognak ontológiája. Állam és Jogtudomány XXIII/3. 1980.
- ⁵ Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György–Vajda Mihály: Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról. 1968–1969. Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 1. sz. Természetesen számos olyan nagyobb írásmű jelent meg az elmúlt évtizedben, amely Lukács egész életművét taglalja. Ezúttal azonban csupán az *Ontológiát* elemző írásműveket vesszük figyelembe. Ezek közül is figyelmen kívül kell hagynunk az olyan írásokat, amelyek a komoly elemzést vádaskodásokkal helyettesítik, s a lukácsi *Ontológiában* felmerülő problémákat úgy tekintik megoldottnak, hogy nem akarják vagy nem képesek tudomásul venni őket. Vö. például W. R. Beyer: „Marxistische Ontologie” eine idealistische Modeschöpfung. In: Vier Kritiken. Köln 1970. 195–232. old.
- ⁶ Ha talán nem is az egyetlen, de mindenesetre a kevés számú kivételek egyike Nyíri Kristóf: Ontológiára várva című rövid vázlata. Nyíri itt megjelöli a lukácsi program két pillérét: a saját korhoz kötöttséget, s a jövőnek mint a szabadság perspektívájának az ábrázolását. A lukácsi álláspont a szabadság és szükségyszerűség viszonyának problémáját új szempontból veti fel. A szerző azonban nem vállalkozik álláspontja kifejtésére, hiszen a vázlat megírása idején az *Ontológiának* csak egyes részletei voltak ismertek.
- ⁷ Lukács György: Ontológia. III. köt. 7. old.
- ⁸ Almási Miklós: Id. mű.
- ⁹ Lukács György: Ontológia. I. köt. 18. old.
- ¹⁰ Id. mű, 43–44. old.
- ¹¹ „A XIX. században Comte és Taine elválasztották egymástól a közgazdaságtant és a szociológiát. Ilyenképpen nemcsak Marxszal kerültek szembe, de mondjuk, Pettyvel és Smith-szel is; valamint az összes régi közgazdással, akik mind kivétel nélkül egyszerre voltak szociológusok és közgazdászok. Ez a szétválasztás nézetem szerint tökéletesen helytelen irányzat. Olyan szociológia, amely közgazdaságilag megalapozatlan, csupán üres fecsegés. Önálló szociológiai tudomány nem létezik — a szociológia a valóság igazi átfogó közgazdasági kutatásának egyik aspektusa... de azt viszont hangsúlyozni szeretném, hogy bár tagadom az önálló szociológia létét, a szociológiai kutatásokat messzemenően helyeslem. A két kijelentés egyáltalán nincs ellentétben.” (Lukács György: A futurologiáról. Valóság, 1971. 11. sz.) A látszólagosan ellentmondó két kijelentés összhang-

- jának magyarázata: Lukács ellenszenve egyfelől az elméleti rangra emelkedő empiriával, másrészt a konkrét valóságtól elszakadó teóriával szemben.
- ¹² Következésképpen nem lehet egyetérteni azzal a véleménnyel, miszerint Lukácsnak nem sikerült világos különbséget tenni a tudomány és a filozófia között (vö.: G. H. R. Parkinson: Georg Lukács. London—Boston, 1977. 145—146. old.). Lukács felfogása szerint ugyanis az ontológiai orientációjú filozófia területe kiterjed az objektív valóságra és a tudományra egyaránt, ezért bár összefügg a tudományokkal, a tudományelmélettel, semmiképpen sem lehet ezekkel azonosítani.
- ¹³ A teória és a praxis viszonyát illetően az *Ontológia* szempontjából a lényegyet tekintve elhibázott Szabó András Györgynek a *Történelem és osztálytudat* álláspontja feletti kritikája. Eszerint ugyanis „Lukács György valóban konzekvensen forrasztja egységbe a proletariátus öntudatra és a valóság igazi lényegének tudatára eszmélését, mely egyben... a teória és a praxis egybeesését, a megismerés forradalmi cselekvésbe való átcsapását jelenti”. A probléma abban van, hogy „A dialektikus totalitásszemlélet forradalmi tartalma... Lukácsnál... ellentétes filozófiai formába kényszerül.” Szabó András György: A proletárforradalom világnézete. Magvető Könyvkiadó 1977. 328—339. old.) Az *Ontológia* álláspontja ezzel szemben az, hogy teória és praxis nem esik egybe annál fogva, hogy a társadalmi gyakorlat totalitása éppenhogy nem zárja ki, hanem ellenkezőleg, feltételezi a valósághoz való viszony differenciáltságát, s a totalitáson belül különbözőképpen egyneműsítő komplexusok kialakulását és működését. Lukács tehát — Szabó András Györggyel ellentétben — a teória és praxis viszonyát illetően sem tér vissza a *Történelem és osztálytudat* álláspontjához.
- ¹⁴ Lukács György: *Ontológia* II. köt. 526—529. old.
- ¹⁵ Nincs mód arra, hogy vázlatunkban kitérjünk annak részletesebb vizsgálatára: miként függ össze alapvető, s napjainkban különösképpen fontos gyakorlati kihatású elméleti és ideológiai álláspontokkal Lukács szellemi fejlődése különböző szakaszainak értékelése. E kérdésben bizonyos támpontokat talál az olvasó egyes, Lukáccsal foglalkozó tanulmányokban. Így például Marija Hevesi kimutatja: nem véletlen, hogy éppen az egzisztencializmus tekinteli Lukács legfontosabb művének a *Történelem és osztálytudat*ot. (Marija Hevesi: „Baloldaliság” a filozófiában. Kossuth Könyvkiadó 1979.) Hermann István — követve Lukácsnak a *Történelem és osztálytudat*ról kialakított és végigvitt kritikai álláspontját — ezzel szemben joggal emeli ki az *Ontológiát*, mint amelyet „... a történelmi tudatosság... messze a *Történelem és osztálytudat* fölé”... emel. (Hermann István: Lukács György gondolatvilága. Magvető Könyvkiadó 1974. 398. old.) Mások — így például Tőkei Ferenc — viszont a lukácsi életművön belül fő műnek *Az esztétikum sajátosságát* tekintik. (Tőkei Ferenc: Jegyzetek Lukács György posztumusz művéről. Társadalmi Szemle, 1977. 5. sz.)
- ¹⁶ Lukács György: *Ontológia* II. köt. 526. old.
- ¹⁷ K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 11—34. old.
- ¹⁸ Ugyanott, 12. old.
- ¹⁹ Ugyanott, 12—13. old.
- ²⁰ Ugyanott, 15—16. old.
- ²¹ Ugyanott, 30. old.
- ²² Ugyanott, 32—33. old.
- ²³ Lukács György: *Ontológia* I. köt. 19. old.
- ²⁴ Ugyanott, 157. old. Lukács itt N. Hartmann nézeteit ismerteti ugyan, de világosan kifejezi e pontban az egyetértését is Hartmannal, s csupán egyetlen pontban tartja kiegészítendőnek: „Ez a világ felépítésének ontológiai struktúráját illető mélyen helyes felismerés azonban parancsolóan megköveteli a genézist mint e létfokok összekötését...” (157. old.)

- ²⁵ *Fehér F.—Heller A.—Márkus Gy.—Vajda M.*: Id. mű.
- ²⁶ Ugyanott.
- ²⁷ *Lukács György*: *Ontológia* II. köt. 258. old.
- ²⁸ Ugyanott, 285—286 old.
- ²⁹ *K. Marx*: Id. mű, 11. old.
- ³⁰ Ugyanott, 356—357. old.; *Lukács György*: *Ontológia* II. köt. 294. old.
- ³¹ *K. Marx*: Id. mű, 12. old.
- ³² *Lukács György*: *Ontológia* II. köt. 233. old. Másutt a munkával kapcsolatban talán még világosabban jelenik meg ez a tisztázatlan összefüggésekhez vezető egymásmellettség. „... a munka, lényege szerint, kölcsönhatás ember (társadalom) és természet között, mégpedig mind a szervetlen (szerszám, nyersanyag, munkatárgy stb.), mind pedig a szerves természet között; és e kölcsönhatás... főként arra az átmenetre nyomja rá a bélyegét, mely magában a dolgozó emberben megy végbe a pusztán biológiai léttől a társadalmi létig.” *Uo.*, 14. old.
- ³³ *Vö. pl. Makai Mária*: *A társadalomontológia alapjairól. Magyar Filozófiai Szemle, 1974. 1. sz.; Rozsnyai Ervin*: *Materialista-e a marxi történelemfelfogás? Magyar Filozófiai Szemle, 1979. 3—4. szám.*
- ³⁴ *Lukács György*: *Ontológia* II. köt. 31—32. old.
- ³⁵ Ugyanott, 209. old. Meg kell jegyeznünk, hogy valamely társadalmi jelenség, szféra, objektiváció eredetének ilyen levezetését követően Lukács módszeresen törekszik arra, hogy ezek történelmi továbbfejlődését is bemutassa, s eközben már természetesen nem kell arra törekednie, hogy a változás folyamatát is a munka elemi szerkezetéhez kösse.
- ³⁶ *Fehér F.—Heller A.—Márkus Gy.—Vajda M.*: Id. mű.
- ³⁷ *K. Marx*: *A tőke* I. MEM 23. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 168—169. old. Lukács ezt a passzust az *Ontológia* számos helyén idézi, többször is teljes terjedelmében. *Vö. pl. Ontológia* I. köt. 285—286. old., II. köt. 17—18. old., III. köt. 22. old.
- ³⁸ *K. Marx*: *A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai*. I. köt. Id. kiadás, 30. old.
- ³⁹ *Lukács György*: *Ontológia* II. köt. 79—80. old. Megjegyzéseinket csupán a gazdasági érték genézisének lukácsi kifejtésére vonatkoztatjuk. Lukács innen csakhamar áttér a nem gazdasági jellegű érték tárgyalására, amelyre azonban ezúttal nem térünk ki.
- ⁴⁰ Lukács ezen a ponton egyes megállapításaiban le is vonja a pozíciójából fakadó következtetéseket. Amikor N. Hartmann — Arisztotelésszel szemben — rámutat a lehetőség konkrét történelmi formáira az absztrakt megközelítéssel szemben, arra hivatkozik, hogy a munkanélküli esetében „... megnyilvánul e lehetőség semmis jellege...”, akkor Lukács azzal vádolja meg Hartmannt, hogy figyelmetlenül halad el a tényleges probléma mellett. „Vitathatatlan ugyanis, hogy mélyreható társadalmi (inkább gazdasági) kellett volna írnia — *B. I.*) válság esetén sok munkásnak csakugyan nincs lehetősége arra, hogy dolgozzon; de éppoly vitathatatlan — és ezért rejlik olyan mély igazság az arisztotelészi dűnamisz koncepcióban —, hogy kedvező konjunkturális fordulat esetén ismét mindenkor folytathatja régi munkáját. Ezt a sajátosságát, a társadalmi lét ontológiájának szempontjából, miként lehetne másképp meghatározni, minthogy neveltetése, tapasztalatai stb. következtében a munkanélküli is — dűnamisza szerint — munkás marad?” (*Lukács György*: *Ontológia* II. köt. 38—39. old.) Világos, hogy itt Lukács mélyen Hartmann problémalátásának szintje alá kerül.
- ⁴¹ *Lukács György*: *Ontológia* II. köt. 331. old.
- ⁴² *Rozsnyai Ervin*: Id. mű. A tanulmány végkövetkeztetése az, hogy az *Ontológia* munkafelfogása mögött „... az egyéni tudatok autonómiájá”-ra alapozott idealisztikus, relativista társadalomkép bújik meg. Bár a munka elemzését illetően alaposabb, végkövetkeztetéseit illetően azonban sok szempontból ha-

sonló álláspontot foglal el Makai Mária is (A társadalomontológia alapjairól. Magyar Filozófiai Szemle, 1974. 1. sz.).

- ⁴³ A kritikus érvelésének és az általa kiválasztott téma perifirikusságának jelzésére érdemes megemlíteni, hogy valójában egyaránt hozhatók fel érvek a munka és nyelv kialakulásának egyidejűsége mellett és ellene. (E kérdésre vonatkozóan az álláspontok részletesebb bemutatására vö. *Balogh István*: A társadalmi információ. Gondolat Könyvkiadó 1979. 140–225. old.) Így azután egy ontológiai igényű tárgyalásban a szóban forgó egyidejűség és ennek „szétcsúszása” nagyon is különböző okokra vezethető vissza, s aligha vonható le belőle messzemenő következtetés.
- ⁴⁴ *Lukács György*: Ontológia II. köt. 472. old.
- ⁴⁵ Ugyanott, 558. old.
- ⁴⁶ Ugyanott 777. old.
- ⁴⁷ Ugyanott, 514. old.
- ⁴⁸ Ugyanott, továbbá 519. old. Hasonlóképpen ír a későbbiekben is. Vö. Ontológia III. köt. 351. old.
- ⁴⁹ *Lukács György*: Ontológia II. köt. 515–516. old.
- ⁵⁰ Természetesen csupán utópikus ábrándozás lenne a kommunizmus alapviszonyainak, a társadalmi termelés szerkezetének Lukács alapgondolatain túli találgatása. Ezért Lukács vonatkozó gondolatainak igazolását vagy cáfolatát végül is a gyakorlati társadalomfejlődés adhatja csak meg. Itt csupán azt az ellenvetést lehet tenni a lukácsi felfogással szemben, hogy például a szellemi termelés néhány általános vonásának, fejlődési tendenciájának elemzése egyáltalán nem a teleológia és kauzalitás, a szabadság és szükségserűség olyan szembenállásának kialakulását sejteti, mint amelyről Lukács ír. (Vö. *Balogh István*: A társadalmi információ. Gondolat Könyvkiadó 1979.)
- ⁵¹ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. I. Id. kiad. 30–31. old.
- ⁵² Ennek az alapvető ellentmondásnak a tárgyalása nélkül valójában teljesen felesleges és értelmetlen a „kettős ontológia” tetszetős kimutatása, illetve bírálata. Vö.: *Fehér F.–Heller Á.–Márkus Gy.–Vajda M.*: Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról. 1968–69. Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 1. sz. A „kettős ontológia” kritikája ugyanis éppen Lukács alapvető törekvéseit hagyja figyelmen kívül, s az *Ontológiát* visszahúzza arra a filozófiai szintre, amelyet Lukács meghaladni akart. Az ő szempontjából ezért nem is lehetett e bírálatnak egyéb konklúziója, minthogy a tanítványok e csoportjának a szokásos „filozófiai értelemben ugyan igazuk van, de ez az igazságuk a dolog lényegével alig van összefüggésben, melyet a megértés érdekében újból meg kell magyarázni.
- ⁵³ *Lukács György*: Ontológia II. köt. 772–773. old.
- ⁵⁴ Ugyanott, 515. old.
- ⁵⁵ Ugyanott, 518., 814. stb. old.
- ⁵⁶ Ugyanott, 779. old.
- ⁵⁷ Ugyanott, 816. old.
- ⁵⁸ Immár lehetetlen pontosan meghatározni, hogy ebben milyen szerepe volt Lukács – elméleti szintre emelt – politikusi tapasztalatainak, s milyen szerepet játszottak az *Ontológia* módszertani és elméleti kiindulópontjai, alapvető kategóriái. Mindenesetre az *Ontológia* elkészülte után adott, ebből a szempontból legfontosabb nyilatkozatából az tűnik ki, hogy Lukács az elemzésnek ezen a pontján túl akart lépni. (Vö. *Gespräche mit Georg Lukács*.)
- ⁵⁹ *Kornai János*: Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság, 1980. 5. sz.
- ⁶⁰ *Gedeon Péter*: Történelem és szocializmus. (Bernstein és Kautsky társadalomelméletéhez.) Budapest 1979. 101. old. (Kézirat.)
- ⁶¹ *Mészáros I.*: Lukács’ Concept of Dialectic. London 1972. 81–91. Mészáros azonban Lukács „etikai utópizmusát” az *Ontológia* egész történelmi perspektívájának problémájaként értelmezi.
- ⁶² *Lukács György*: Ontológia II. köt. 776–777 old.

ÁGH ATTILA

VITÁK A HARMADIK VILÁG TERMELÉSI MÓDJÁRÓL

A szocialista országok számára mind fontosabbá válik a harmadik világ fejlődése és annak alternatívái. A marxista elmélet szellemében ezek a kérdések a harmadik világ országai termelési viszonyainak problematikájaként fogalmazódnak meg. Nem véletlen tehát, hogy – a második világháborút követően – politikai függetlenségük kivívása után a harmadik világ országában éles vitákban vetődtek fel a termelési mód kérdései.

A harmadik világ sajátos fejlődésének jellegéről – azaz termelési módjáról – szóló viták a hatvanas évek elején kezdődtek Latin-Amerikában. A latin-amerikai iskola Frank-féle irányzata¹ a homogén világkapitalizmus elvével igyekezett a gyarmati és függő országok fejlődését megmagyarázni, közvetlenül levezetve azok mozgását a világrendszer mozgásából és a gazdasági függésnek direkt politikai tartalmat kölcsönözve („konspiracionalizmus”). A függőségi irányzat képviselői (Dos Santos, Cardoso) Frankkal szemben a fejlődés belső vonalát hangsúlyozták, elmélyültebb osztályelemzést nyújtottak és a népfrontpolitika-osztályszövetség irányába mutató törekvéseikkel politikailag is eltértek a fenti irányzattól. *Egyszóval a hatvanas évek folyamán kibontakozott Latin-Amerikában a termelési mód vita, amelyben mind az externalista, világrendszer-centrikus, mind pedig az internalista, a belső fejlődés sajátosságaira és folytonosságra koncentráló irányzat kidolgozta koncepcióját és felvonultatta érveit.* A hatvanas évek végére a fenti két irányzat vitája túllépett Latin-Amerikán, s a hetvenes évek folyamán a termelési mód vita valamennyi kontinensen élénk visszhangot váltott ki. Az externalisták – az általunk az alábbiakban tárgyalaton kívül idesorolható még több tucatnyi szerző, mint például az imperializmus-elméletéről ismert G. Arrighi és H. Magdoff – a világkapitalizmus mint világrendszer friss szempontjait dolgozták ki a hagyományos „nemzeti kapitalizmus”-centrikus koncepcióval szemben, akarva vagy akaratlanul abszolutizálva azt, s olyannyira túlhangsúlyozták a kereskedelem jelentőségét, hogy kiérdemlik a „merkantilista” jelzőt (Emmanuel alábbiakban tárgyalt könyvének címe: *Tanulmány a kereskedelem imperializmusáról*). A hetvenes évek internalistái a centrum és periféria fejlődésének eltérését jórészt a tiszta kapitalizmus és a *gyarmati termelési mód* kategóriáinak szembeállításaként fogalmazták meg, ezért velük kapcsolatban a gyarmati

termelési mód problematikáját állítjuk elemzésünk középpontjába. Mindkét esetben terjedelmi okok miatt el kell tekintenünk az egyes szerzők koncepciójának részletes bemutatásától, inkább a főbb fejlődésvonalak és az alapvető elméleti kérdések felvázolására törekszünk. E két irányzat vitája természetesen nem fedheti el azt, hogy a világméretű ideológiai összecsapás akörül zajlik, hogy az egész alulfejlettség a világkapitalizmus következménye-e vagy sem. E vonatkozásban ugyanis világos, hogy mindkét irányzat végső soron közös alapra helyezkedik a világkapitalizmus megítélésében, tehát a viták lényegében arról folynak, *hogyan* váltotta ki a világkapitalizmus az alulfejledést.”²

1. A „KERESKEDELMI VILÁGKAPITALIZMUS” KÉPVISELŐI

Frank irányzata azért kénytelen védekezni a túlpolitizálás, a konspiracionizmus vádjá ellen, mert a 19. század végi imperializmus szellemét terjeszti ki az egész világkapitalizmus történetére, rokonítva azt a 16. századi expansionizmussal, közvetlen katonai-politikai alárendeltséggel. A merkantilisták annyiban folytatják Frank gondolatmenetét, hogy ők is egységes, homogén világkapitalizmust tételeznek fel, azaz „holisták”, de jobbára elvonatkoztatnak már a politikai ellentétektől, és a *kialakult világimperializmus rendszerre, tehát gazdasági automatizmusai oldaláról szemlélik a világtörténelmet*. A hódítás és rablás után jött a kereskedelem a centrum és a periféria között. A merkantilisták ezt a kereskedelmet, a nemzetközi csereviszonyokat abszolutizálják, konkrét gazdaságelméletté építik ki, illetve általánosítják termelési mód elméletté. Ez az irányzat A. Emmanuel *Egyenlőtlen csere* (1969) című munkájával indult és rövidesen igen nagy befolyásra tett szert a harmadik világban. Emmanuel kétségtelenül igen jelentős művének gazdasági rendszerét itt legfeljebb csak jelezhetjük, nagyon határozott vonásokkal szeretnénk azonban bemutatni műve *társadalmi tartalmát és hatását*.³

Emmanuel mindenekelőtt a komparatív előnyök ricardói elméletét támadja, amely a polgári közgazdaságtani gondolkodás egyik alapköve („a nemzetközi kereskedelem mindenki számára előnyös”), és a marxi értékelmélet világgazdasági modellé való kiterjesztésének igényével lép fel. Az egyenlőtlen csere lényege a kereskedelmen keresztül kizsákmányolás (a fejlett ország áruai felül-, a fejletleneké alulértékelték), amely mögött a hagyományosan magas illetve alacsony munkabérek rejlenek a centrum illetve a periféria országaiban, s ezeket a munkabéreket Emmanuel adottnak, független változóknak tekinti. Emmanuel szerint az *egyenlőtlen csere* tehát ennyiben nem egyszerűen kereskedelmi viszony, amelyben különböző munkamennyiségeket megtestesítő termékek cserélnek gazdát, hanem a kapitalista *világrendszer struktúrájából adódó, állandóan újratermelődő egyenlőtlenség*.

Az egyenlőtlen csere gazdasági koncepcióját sokan bírálták, nézetünk szerint több oldalról meggyőzően cáfolták már. Gondolunk itt elsősorban a könyv különböző kiadásaiba foglalt „több menetes” Emmanuel–Ch. Bettelheim vitára és Mandel elemzéseire. Mandel *A késő kapitalizmus* című műve *Neokolonializmus és egyenlőtlen csere* című fejezetében kimutatta, hogy a nemzetközi átlagprofitráta feltételezése elméletileg és gyakorlatilag egyaránt tarthatatlan, s hogy az egyenlőtlen csere egyéb alapokon létezik ugyan,

de a fejletlen ország kizsákmányolásának fő formája nem a kereskedelem, hanem a profit repatriálása. A termelési módok elemzésében a homogén világkapitalizmus elvével szemben Mandel hangsúlyozza, hogy a nemzetközi kizsákmányolás forrása nem a homogenitás, hanem éppenséggel a világkapitalizmus heterogenitása, a gyarmatosítás előtti struktúrák megőrzése és felhasználása a kapitalista függés érdekében. Másutt Mandel támadja Emmanuel ahistorikus megközelítését is, az egyenlőtlen csere 20. századi, némileg jogosult modelljének túláltalánosítását, és a világkapitalizmus három nagy korszakát úgy mutatja be, mint „egyenlőtlen csere egyenlőtlen értékek bázisán, egyenlő csere egyenlő értékek bázisán és egyenlőtlen csere egyenlő értékek bázisán”, vagyis gondosan megkülönbözteti a merkantilista egyenlőtlen cserét az imperializmus korszakának egyenlőtlen cseréjétől.⁴

Amint már jeleztük, bennünket elsősorban Emmanuel elméletének társadalmi tartalma érdekel ebben a rövid elemzésben, s az már az Emmanuel–Bettelheim vitából egyértelműen kitűnik, hogy az egyenlőtlen csere gazdaságelmélete Emmanuelnél közvetlenül átmegy a *nemzetközi kizsákmányolás ideológiájába*, amelyben az északi, fejlett, iparosodott országok (kapitalisták és szocialisták egyaránt) kizsákmányolják a déli, fejletlen, aligiparosodott országokat. Emmanuel tehát úgy „fejleszti tovább” Marxot, hogy a *nemzetközi kizsákmányolás felváltja az osztályok közötti kizsákmányolást* (világosan megfogalmazza, hogy a fejlett országok munkásosztálya érdekeltté vált a gyarmati-függő országok kizsákmányolásában, ezért véglegesen elvesztette forradalmiságát), vagyis az országok közötti ellentét a valódi osztályellentét, míg ezzel szemben az országokon belül jelentőségét veszti a kizsákmányolás és az osztályellentét. Emmanuel tehát megfordítja Frank tételét („Nincsenek nemzetek, csak két világ-osztály”) mondván, hogy „Nincsenek osztályok, csak kizsákmányoló és kizsákmányolt nemzetek”, „a gazdag és szegény nemzetek antagonizmusa minden bizonnyal felülmúlja az osztályok közötti antagonizmust... nincs lényeges különbség Kelet és Nyugat között, csak a gazdag és szegény nemzetek között”.⁵ Nem nehéz felfedezni, hogy míg Frank koncepciója mögött a progresszív, sőt forradalmi kispolgárság latin-amerikai tömegei rejlenek, addig Emmanuel koncepciója mögött az *újonnan felszabadult országok nemzeti burzsoáziáját találjuk, amely még akkor is igyekszik ideológiai eszközökkel is fenntartani a gyarmatosítás elleni harcban létrehozott nemzeti egységet, amikor már a társadalmi átalakulás és az osztályharc problémái kerülnek előtérbe*. Nem véletlen tehát az egyenlőtlen csere elméletének, a nemzetközi kizsákmányolás fenti ideológiájának rendkívüli népszerűsége a fejlődő országok uralkodó osztályaiban, hiszen az összes problémákért áthárítja a felelősséget a világimperializmusra és az elnyomott osztályok feltétlen szolidaritását követeli meg a gazdag országok elleni harcban, amelyet a nemzeti burzsoázia vezet. Ez az ideológia egyúttal elvágja a fejlődő országok és a szocialista országok között kialakuló szövetséget, politikai, gazdasági és ideológiai kapcsolatokat is.

Az egyenlőtlen csere Emmanuel-féle elméletét a fejlődő országok haladó gondolkodói ezért nemcsak „akadémikus” bírálatban részesítik, vagyis elméleti konstrukcióját bírálják, hanem nagyon élesen támadják osztálytartalmát is. E tekintetben teljességgel egybehangzik az ugandai Nabudere és az indiai Sau véleménye. Nabudere szerint „ez az ideológia a neokolonializmustól szenvedő népek harcát kereskedelmi bizottságok és a cserearányok-

ról való tárgyalások irányába vezeti és eltereli az osztályharcról... A centrum és periféria közötti lényegi viszonyok nem vezethetők le a kereskedelmi viszonyokból, amelyekben az egyenlőtlen csere a vélt alapvető ellentmondás, sem pedig a gazdag és szegény országok közötti viszonyokból, hanem csupán a burzsoázia és a proletariátus közötti világszintű termelési viszonyokból.”⁶ Sau még keményebben fogalmaz: „Emmanuel elkerülhetetlen konklúziója szerint a harmadik világ proletariátusa és burzsoáziája érdekszövetséget alkot és közös frontot hoz létre az imperializmus ellen, mégpedig a fejlett kapitalista országok munkásosztálya és burzsoáziája ellen együttesen, mivel az előbbi osztály is megkapja a részét a harmadik világnak az egyenlőtlen cserén keresztül fosztogatásából és ezért támogatja a kizsákmányolást. Ezzel vége is van a proletár internacionalizmusnak... Sőt mi több, Emmanuel heroikus pózban ábrázolja a harmadik világ burzsoáziáját, mint a nemzetgazdaság védelmezőjét az imperialista machinációk ellen.”⁷

Az egyenlőtlen csere ideológiáját képviseli az egyik legnevesebb progresszív Afrika-kutató, Samir Amin is. Az egyenlőtlen csere elvét sokkal árnyaltabban mutatja be és teljes történelemszemléletté szélesíti a világkapitalizmus történetét a *Világméretű tőkefelhalmozás* (1970) és *Egyenlőtlen fejlődés* (1973) című monográfiáiban.⁸ Amin szerteágazó munkásságát, teljességre törekvő társadalmi formációelméletét (az ún. perifériális kapitalizmus elvével), a világkapitalizmus keletkezéséről és szakaszairól szóló fejtegetéseit (hogyan erősítette fel a világereszkedelem a feudális viszonyok felbomlását) és végül a harmadik világ fejlődéséről és jelenlegi helyzetéről kialakított átfogó koncepcióját, különös tekintettel Afrikára (a periféria perifériája) ezúttal csak jelezni tudjuk. Amin az externalizmus vonulatának egyik legjelentősebb képviselője, aki megpróbálja elkerülni a homogén világkapitalizmus egyszerű absztrakcióját, a világkapitalizmust strukturált egészként vizsgálja és vizsgálataiban a harmadik világ sajátos termelési módjának történetére koncentrálna.

Az externalista irányzat reprezentatív munkája a hetvenes évek közepén I. Wallerstein *A modern világregndszer. A kapitalista mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a 16. században* (1974) című munkája volt.⁹ Wallerstein az, aki alaposan dokumentáltan bemutatja a világregndszer-centrikus megközelítés „holista” elvét: az európai nemzetek csak a centrum gazdaságán, tehát a formálódó kapitalista világgazdaság egészen belül nyernek jelentőséget és töltenek be funkciót. Sőt, Wallerstein már a prekapitalista és kapitalista formációkat is világregndszerként konfrontálja (világbirodalom-világgazdaság), vagyis valóban dinamizálja a Frank által merevebben kezelt centrum–periféria viszonyt, kimutatva a termelési módok – s egyúttal az erőviszonyok – változását a centrumon és a periférián belül egyaránt. Wallerstein azonban nemcsak egyszerűen a kereskedelmi és csereviszonyokat abszolutizálja, hanem egyértelműen egy technicista determinációt vezet be: „a munka megszervezésének különböző módjai”, mint szabad, félszabad és függő munka szabják meg a társadalmi termelési módokat a centrumban, a félperiférián és a periférián. A legfőbb probléma azonban az, hogy Wallerstein evidensnek tekinti a kapitalizmus kialakulását magában a centrumban, s így a kapitalista világregndszert már csak mint a kapitalista kereskedelem „táguló világegyetemet” vizsgálja a nemzetközi munkamegosztás és a világereszkedelem pozitív visszacsatolásainak rendszerében. A kapitalista menta-

lítás hordozójának, a homo oeconomicus-nak a színre lépését eleve adottnak tekinti, és csupán elterjedését és világméretű győzelmét (a kizsákmányolás „nemzetközi vertikális láncolata”) vizsgálja az iskola hagyományainak megfelelően. Valódi történelmi vizsgálatot csak a centrum országait illetően találunk nála, a periféria országai sajátos termelési módjának fejlődésére nem kérdez rá. Nemcsak arról van szó, hogy ez nem tartozik könyve témájába, nem is fér bele a koncepciójába. A vilárendszer-kapitalizmusának látványos fordulata mögött így végső soron mégiscsak a jól ismert európai nemzeti kapitalizmusok elemzését kapjuk vissza, igaz viszont, hogy impozánsar kibontott világméretű kiterjedésében. A „holista” fordulatért az az ár, hogy az európai feudalizmus és kapitalizmus átmenete mint belső fejlődés teljesen elhalványul ebben a kritikusi által „neo-smithianusnak” nevezett megközelítésben, vagyis joggal fordíthatjuk Wallerstein ellen saját kérdését: „Valóban azt hiszi Schumpeter, hogy az európai parasztok a 16. században teljesen piac-orientáltak voltak?”¹⁰

Wallerstein azonban maga is jelentős Afrika-kutató, aki behatóan vizsgálta egyéb munkáiban Afrika integrálódását a világpiacba és az afrikai társadalom belső átstrukturálódását. Számos tanulmányt írt, kötetet szerkesztett és látott el előszóval a harmadik világ fejlődésének témakörében. Ezen előszóként funkcionáló tanulmányok közül csupán egyet szeretnénk kiemelni, amely jellegzetesen mutatja az externalizmus főbb alapelveit. Az *Egyenlőtlenég a világban* (1975) című kötethez írott előszóában kifejti, hogy a hatvanas években a marxista és a polgári liberális evolucionista koncepciók uralkodtak, ezt a vonalat törte meg Frank, Dos Santos, Emmanuel, majd Amin fellépése, amely a vilárendszer ellentmondásos dinamikáját állította előtérbe. Az új szemlélet szerint a világkapitalizmus mint egész abszolúte meghatározza részeit, s azok történetének viszonylagos önállósága is megkérdőjeleződik: „a vilárendszer-perspektíva . . . azt jelenti, hogy a modern világ egyetlen tőkés világgazdaságból áll, amely történetileg jött létre a 16. század óta és amely még ma is fennáll. Ebből következik, hogy a nemzeti államoknak nincs önálló, párhuzamosan futó történetük, csupán részei az egésznek és visszatükrözik az egészet. Fejlődési szakaszok csak mint az egész fejlődési szakaszai létezhetnek.”

A nemzeti fejlődés viszonylagos önállóságának tagadása nemcsak a centrum, hanem a periféria történetét illetően is jelentkezik Wallersteinnél. Teljesen negligálja a megelőző prekapitalista struktúra jelentőségét, számára csak az számít, hogy az adott ország az alávetés után milyen funkciót tölt be a világkapitalizmus rendszerében, s ezen az alapon konfrontálja a centrum és a periféria fejlődését: „a kapitalista világgazdaságban az összes állam nem tud együttesen fejlődni per definitionem, mivel a rendszer eleve a centrum és periféria egyenlőtlen viszonya alapján funkcionál.” A nemzeti kapitalizmusok „abszolút” önállóságának korábbi egyoldalúsága helyett tehát a vilárendszer modernebb egyoldalúságát vezeti be, a világkapitalizmus mint rendszer önálló életre kel és teljességgel meghatározza a nemzetek történelmét: „Ha inkább a vilárendszer az elemzés középpontja, mint az egyes államok, akkor a rendszer természetétörténete az, amit meg kell vizsgálnunk. Mint minden rendszernek, a kapitalista világgazdaságnak is vannak ciklikus és hosszabb távú trendjei, s fontos megkülönböztetni őket. . . a kapitalista világgazdaság a kiterjedés és visszahúzódnak ciklusaiiban mozog. . . Ezek

75–100 éves ciklusok, és véleményem szerint a csökkenő ciklusmozgás csak a világjövedelem politikai átrendeződésével oldható meg, amely ténylegesen kiterjeszti a világgeresztet. Azt hiszem, éppen most fejeztünk be egy kiterjedési ciklust és a visszahúzódási ciklus kezdetén vagyunk. Ezek a ciklusok egy hosszabb távú trenden belül érvényesülnek, amely magával hozza a kapitalista világgazdaság földrajzi kiterjedését és politikai-strukturális konszolidációját, de ugyanakkor létrehozza azokat az erőket és mozgalmakat is, amelyek aláássák a fennálló világrendszer strukturális támaszait.”¹¹ Önkéntelenül is Marx megjegyzése jut eszünkbe *A filozófia nyomorúságából*, miszerint a polgári közgazdászok tudják, hogyan termelnek az emberek kapitalista termelési viszonyok között, de nem tudják, hogyan termelik ezeket a termelési viszonyokat. Wallerstein externalista modelljében is a világrendszer valami dologi hatalommá nő emberek és országok felett, amely végzetes erőként meghatározza sorsukat, s bár éppen ennek létrehozását akarja bemutatni, éppenséggel az ellenkezője derül ki munkásságából: a világgazdaság eleve adott, tőlünk függetlenül hat, bennünket meghatározó dologi hatalom, amely elrejtja előttünk létrejöttének titkát.

Az externalizmus irányzatának egyik képviselője és egyben belső kritikusa G. Kay, aki *A fejlődés és alulfejlődés* (1975) című művében egyrészt megfogalmazta azt a híres-hírhedt tézist, hogy „a tőke nem azért hozott létre alulfejlettséget, mert kizsákmányolta az alulfejlett világot, hanem azért, mert nem zsákmányolta ki eléggé”,¹² másrészt elméleti alapjaiban megtagadta az externalizmus Baran–Frank–Emmanuel–Amin stb. vonalát. Kritikájának az a lényege, hogy az alulfejlettség fenti értelmezése a neoklasszikus polgári közgazdaságtan eszközeit használja és nem a marxizmus értékelmélet rendszeréből bontja ki elméleti téziseit. Ezzel egy újfajta, „radikális” ortodoxia jött létre a hatvanas évek során, fejtegeti Kay, amely nem jutott el a világgazdaság termelési viszonyainak kritikájáig és egy valóban forradalmi programig. Szerinte azonban a hatvanas évek végétől nyilvánvalóvá vált, hogy *A tőke* felhasználható kiindulópontként a harmadik világ elemzésében és az alulfejlettség magyarázatában, s ezzel egy új tradíció kezdődött. Kay ennek egyik képviselőjeként lép fel.

Kay *A tőke* értékelméletéből kiindulva akarja megadni az alulfejlettség történetének és rendszerének kifejtését, szemben – úgymond – az ortodox közgazdasági frazeológia és a forradalmi jelszavak vegyítésével, amely szerinte a fenti szerzőkre jellemző, akik a legjobb esetben sem jutnak tovább olyan leíró terminusoknál, mint centrum és periféria. Kay is megkülönbözteti a világgazdaság merkantilista, szabadverseny és imperialista szakaszait, s azzal érvel, hogy míg a merkantilista szakaszban a kereskedelmi tőke volt az uralkodó forma mindenütt, addig az ipari forradalom után a centrum országokban az ipari tőke vált uralkodóvá, a periférián pedig változatlanul a kereskedelmi tőke dominált. Itt válik érthetővé Kay említett tézise, amelyben a kereskedelmi tőke sajátos kizsákmányolási formáját vizsgálja: mivel a kapitalizmus a kereskedelmi tőke formájában jelent meg az elmaradott országokban, a tőke valójában nem formálta a saját képére azokat, hanem csak alávetette magának a meglévő függési formák felhasználásával. *A kereskedelmi tőke önmagában véve nem hatol be a társadalomba, nem forradalmasítja a termelési viszonyokat, csak közvetít két pont között, vagyis élőködi a prekapitalista viszonyokon, s nem zsákmányol ki eléggé, azaz kapi-*

talista módon. Kay számos vonatkozásban pontos gazdasági jellemzését adja a gyarmatosítás folyamatának, bemutatja azt is, hogy a kereskedelmi tőke a gyarmatokról szerzett óriási profit alapján hosszú ideig elvitatta az ipari tőke elsődlegességét, amelyet az ipari tőkének a gyarmatok vonatkozásában csak a második világháború után sikerült érvényesítenie. Ezzel kezdődött meg érdemben a harmadik világ iparosítása, s mutatkoztak meg valódi kapitalista fejlődésének első jelei, amely a hagyományos alulfejlettség mellett egy újfajta függő kapitalizmus kialakulására vezetett.

Kay minden határozott kritikái beállítottsága ellenére az externalista irányzathoz tartozik, a világkereskedelmi tőke mozgásából vezeti le a függő és gyarmati országok egész fejlődését, anélkül, hogy felvetné az egyes területek sajátos történelmi fejlődési útjának, termelési módjának kérdését. Az általa kidolgozott rendszer kétségtelenül érdekes, új szempontokat hozott a termelési mód vitáiba és egyes döntő pontokon érdemben kritizálta az externalizmus fő vonalát. Ugyanakkor lehetetlen nem észrevenni, hogy Kay rendszere voltaképp az angol gyarmatosítás sajátos modelljének kivetítése a világtörténelemre; a kereskedelmi tőke abszolút dominanciája s fölényének megőrzése a gyarmatokon az ipari tőkével szemben a második világháborúig jellegzetes angol sajátosság. Az angol fejlődésnek ez a „parazita” jellege, a kereskedelem és a vele kapcsolatos szolgáltatások (hajózás, biztosítás stb.) dominanciája vezetett Hobsbawm és mások szerint az angol gazdaság hanyatlásához a 19. század végétől. Aligha fogadható el tehát ez az elv közvetlen formájában általános modellnek, annál is inkább, mert Kaynél olyan mozzanatok is felbukkannak, amelyek mintegy az angol munkásosztály apológiájának foghatók fel: egyedül a kereskedelmi tőke élvezte a gyarmatosítás előnyeit, a társadalom más osztályai általában ki voltak zárva belőle.¹³

Az externalizmus irányzatának belső vitái jól mutatják az irányzat legfőbb gyengeségét: a harmadik világ sajátos történelmi fejlődésének és termelési módjának kidolgozása igényével lépett fel, s képtelen volt ezt a sajátosságot megragadni. A világrendszer szempontjának, belső összefüggéseinek érvényesítése viszont így is igen pozitív fordulatot jelentett a kapitalizmus világtörténetének tárgyalásában, és termékeny kiindulópontnak bizonyult a legkülönbözőbb harmadik világbeli gondolkodók számára, akik választ kerestek a gyarmati függés problémáira.¹⁴ A hatvanas évek végétől mind élesebb lett az externalisták és internalisták vitája a latin-amerikai kontinensen túl is, így Délkelet-Ázsiában és Afrikában, ahol számos szerző a gyarmati termelési mód fogalmában igyekszik megragadni a belső fejlődés sajátosságait.

2. A GYARMATI TERMELÉSI MÓD TEORETIKUSAI

Az alulfejlettség irodalmában az internalizmus vonalát a legerőteljesebben a gyarmati termelési mód teoretikusai képviselik, így néhány jellegzetes képviselőjük bemutatásával az egész irányzat alapvető problematikáját jellemezhetjük. Míg az externalizmus azt állítja, hogy lényegében mindenütt kapitalizmus van, azaz a világkapitalizmus mindenhová behatolt, minden országot alávetett és magához hasonított, addig az *internalisták azt hangsúlyozták, hogy a harmadik világban sehol sincs igazi kapitalizmus, a világ-*

kapitalizmusnak való alávettség nem járt kapitalista átalakulással, éppen ellenkezőleg, a prekapitalista viszonyok konzerválását, sőt számos esetben újjáélesztését jelentette. S egyáltalában, a világkapitalizmus terjeszkedése nem feltételezi, hanem éppenséggel kizárja valódi kapitalista struktúrák kialakulását a gyarmatokon és a függő országokban. *Éppenséggel ezt a sajátos szintézist, a kapitalista világrendszerben való funkcionálásra átalakított – konzervált vagy létrehívott – modernizált prekapitalista termelési módot nevezik gyarmati (kapitalista) termelési módnak.* A homogén világkapitalizmus elvével szemben tehát a világkapitalizmus heterogenitását hangsúlyozzák, nem is egyszerűen a centrum–periféria dualitását, hanem kapcsolatainak sokféleségét, pluralitását. Hiszen nemcsak a periféria országainak különbözőségéről, sokszor egymás közti hierarchiájáról van szó – Mexikó központi szerepe a latin-amerikai gyarmatosításban, Kenya szerepe a 20. századi Kelet-Afrikában stb. –, hanem az országok belső strukturáltságáról is.

Az internalizmussal kétségtelenül felbukkan a hagyományos polgári dualizmus kísértete is az alulfejlettség irodalmában. A tőke behatolását a harmadik világ országaiba, s megelőzőleg a gyarmatokra, a legegyszerűbb az ún. tradicionális és modern szektorok szembeállításával leírni, s a tőkés termelési mód terjeszkedését az utóbbi előrehaladásaként és az előbbi ellenállásaként jellemezni. A társadalmi-gazdasági pillanatkép igen pontos lesz, a felszínen lejátszódó folyamatok pontosan lerajzolhatók, s a teljes kapitalizálódás – főként a mezőgazdaságban – egyértelműen kijelölhető mint a harmadik világ jövője és a fejlődés célja. Alapjában véve ez a két legutóbbi Nobel-díjas közgazdásznak, T. Schultznak és A. Lewisnek a duális gazdaságról alkotott paradigmája.¹⁵ A dualizmus a gyarmatosítás irodalmában azonban sokkal korábbra nyúlik vissza, J. H. Boeke már az első világháború előtt így írta le klasszikus elemzésében az indonéz társadalmat. A duális gazdaság alapelveinek megfogalmazását J. S. Furnivall bővítette a pluralizmus elvévé, kimutatva, hogy már a gyarmatosítás előtti indonéz társadalom többszörösen rétegzett volt. Kettőjük vitájában a második világháborúig kiformalódtak a duális elmélet alapvonásai.¹⁶

A dualista elmélet éppoly egyértelműen megkönnyíti a gyakorlati megközelítést és leírást, mint amennyire egyértelműen a fennálló viszonyok apológiája irányába vezet. A kapitalizmus *hiányát* a több évszázados gyarmatosítás után a tradicionális értékek és társadalmi formák ellenállásával és nem magának a világkapitalizmusnak a *jelenével* magyarázza, amely a felhalmozott tőke elszívásával és a prekapitalista függési formák erőszakos konzerválásával elzárta a normális kapitalista fejlődés útját. Elvileg a duális – vagy az elszigeteltség ugyanilyen elvére alapozott plurális – megközelítés alapvető hibája az, hogy a világkapitalizmussal való kapcsolatot a modernnek nevezett szektorra redukálja és ezzel negligálja a tradicionálisnak nevezett szektor döntő szerepét, fontosságát a világgazdaságban, vagyis lényegében teljes elszigeteltséget tételez fel a két szektor között. A gyarmati termelési mód elmélete éppenséggel a két (vagy több) szektor lényegi kapcsolatán, valamilyeni szektornak a világgazdaságban betöltött szerepén alapszik – ez manapság már általánosan elfogadott az alulfejlettség irodalmában, itt nincs vita externalisták és internalisták között –, de az internalisták joggal hangsúlyozzák, hogy ettől még nem vált a gyarmati kapitalizmus valódi kapitalizmussá.

A hagyományos polgári – azaz a tradicionális és modern gazdaság ellentétére épített – megközelítést mindenestre könnyebb cáfolni Latin-Amerikában, ahol a prekoloniális társadalmi rendszerek maradványai nem jelentősek, s a társadalom és gazdaság valamennyi szektorát a gyarmatosítás és az azt követő fejlődés hozta létre, mint a jelentős prekolonialista maradványokkal rendelkező Ázsiában és Afrikában, ahol a tradicionális és modern szektorok megkülönböztetése könnyen elvi szakadékká válhat. Nem véletlen tehát, hogy a gyarmati (kapitalista) termelési mód elmélete mint a látszólagos ellentétek áthidalása s a világkapitalizmusnak való közös alávetettség kimutatása ezeken a kontinenseken született meg. A gyarmati termelési módról folytatott viták az ún. ötös séma (ősközösség – rabszolgatartó társadalmak – feudalizmus – kapitalizmus – szocializmus) bírálatából és az ázsiai termelési módról folytatott vitákból nőttek ki, tulajdonképpen azok folytatásának és konkretizálásának tekinthetők. Mivel az elméletet legkidolgozottabb formájában Indiában találjuk meg – a gyarmati termelési mód vitája eredetileg különböző indiai folyóiratokban folyt, B. Chandra, U. Patnaik, H. Alavi és mások részvételével –, ezért indiai marxisták írásain keresztül mutatjuk be.¹⁷

A kérdés vitája J. Banaji *A gyarmati termelési mód elmélete* (1972) című tanulmányával indult. Banaji tudatosan használt marxista metodológiával arra törekszik, hogy a felszíni és lényegi társadalmi viszonyok megkülönböztetésével jusson el a mai harmadik világ termelési módjának elméletéhez. A kétféle struktúra viszonyát a *kizsákmányolási* és a *termelési* viszonyok megkülönböztetésével próbálja megragadni: „A kizsákmányolási viszonyokat úgy definiálhatjuk, mint azokat a sajátos formákat, amelyeken keresztül a közvetlen termelőktől a többletet elsajátítják... A termelési viszonyok ellenben történelmileg meghatározott formák, amelyeket a kizsákmányolási viszonyok öltenek a termelőerők meghatározott fejlődési fokának és a sajátos tulajdonformák (feudális földtulajdon stb.) dominanciájának megfelelően. Így szűkebb, vagyis marxista vagy tudományos értelemben a feudalizmus nem azonos a jobbagysággal, bár az utóbbi a feudális termelési mód domináns kizsákmányolási viszonya... Hasonlóképpen a bérmunka és a kapitalista termelési mód különböző szintű fogalmak, bár az utóbbi feltételezi az előbbit... A bérmunka mint kizsákmányolási viszony történelmileg előfordult már az egyszerű áruterelésben.”¹⁸

Banaji természetesen nem annyira egy általános marxista társadalomelmélet alapvetésének kimunkálására törekszik, sokkal inkább arra, hogy bemutassa: a bérmunka megjelenése, sőt elterjedése a gyarmatosítás eredményeként a prekapitalista társadalmakban korántsem jelentette a kapitalista termelési mód belső megjelenését és önálló szerveződését ezekben az országokban. Szerinte Frank és irányzata éppen a kizsákmányolási és termelési viszonyok összetévesztésével követi el az alapvető hibát, vagyis „Meghatározott területeknek a tőkés termelési mód által uralt világgpiacba való integrálódási folyamata összerosódott a kapitalista termelési mód bevitelével ugyanezekre a területekre”, s ezzel a homogén világkapitalizmus-elmélettel állítja szembe a prekapitalista (feudális) és kapitalista termelési viszonyok szintézisén nyugvó gyarmati termelési módot: „Ennek a két fogalomnak a különbsége... csak a gyarmatosítás elmélete keretében adható meg. Ennek az elméletnek a csírái már megjelentek azoknak a munkáiban, akik egyaránt elvetik

a feudális és kapitalista jellemzést és úgy érvelnek, hogy a gyarmatosítást egy sajátos termelési mód fogalmában kell megragadni, amely sem feudális, sem kapitalista, habár hasonlít mindkettőre a különböző szinteken.”

A gyarmati termelési mód fenti megközelítése természetesen elsősorban más internalista megközelítések konkurrenciájával találja szemben magát, mindenekelőtt azzal a francia marxisták körében elterjedt modellel, amely szerint egy társadalmi formáció több termelési mód együttlétéként fogható fel, amelyben az egyik domináns, és magához hasonítja, de nem számolja fel a többit. Elsősorban e modell ellen irányul Banaji érvelése, aki a gyarmati termelési módot sajátos szintézisnek tekinti: „A gyarmati gazdaság egyetlen koherens termelési módként való jellemzésében az egyik legfőbb akadály az a marxisták között elterjedt tendencia, hogy a kapitalizmushoz való átmenetet a »termelési módok koegzisztenciája« modelljében kísérelik meg végiggondolni. Ha ezt a modellt az európai történelmi tapasztalatból átvisszük a gyarmati világra, annak sajátos kapitalizmusra való átmenete eltűnik. A gyarmati történelem egyszerűen a prekapitalista termelési módok... lassú szétesésének történelmévé válik, s egyben a születő kapitalista termelési mód lassú térhódításáé... A koegzisztáló termelési módok modellje éppenséggel azért vonzó, mert a gyarmati periódus történelmi komplexitása következtében a felszínen a kizsákmányolási formák végtelen variációja jelenik meg... de elvileg nincs akadálya annak, miért ne foglalhatná magába egy adott termelési mód a kizsákmányolási viszonyok széles variációját. Másrészt a pénzgazdaság és a kereskedelem behatolása nem szükségképpen a kapitalista viszonyok terjedésének a mutatója. A gyarmati világban az árutermelés növekvő tempójától nem a helyi ipari tőke, hanem többnyire a pénztőke nyert megerősítést.” Számunkra Banajinak az az érvelése, miszerint ez az átmenet a gyarmati kapitalizmusra az együttlétező termelési módok modelljével nem írható le, itt nem teljesen meggyőző, azt azonban jól és sokoldalúan bemutatja, hogy nem képződik egy valódi kapitalista mag, nem indul meg önálló és önfenntartó iparosítás, amely a valódi kapitalista termelési viszonyok megteremtője és hordozója, hanem a helyi kapitalista fejlődés maga is az érintkezési és csereviszonyok zsákutcájába terelődik. A végeredmény azonban mindkét modell számára azonos: a centrumban a belső társadalmi szerkezet homogenizálása megy végbe, a periférián pedig különbözővé válása és szétesése.

A gyarmati termelési módot alapvetően jellemző dezintegrációt Banaji is a világtőke felhalmozása oldaláról közelíti meg, amely a gyarmatokon lehetetlenné tette az iparosítást és a mezőgazdaság kapitalizálását: „Ha elfogadjuk a gyarmati termelési módok realitását mint sajátos egységeket belső koherenciájukkal és fejlődéstörvényeikkel, mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy más termelési módoktól eltérően csak a kapitalista termelés szférájában jöhetnek létre, pontosabban szólva, a kapitalista termelési mód mind szélesebb alapokon való újratermelésének szférájában... A gyarmati termelési módok éppenséggel azok a zárt körök voltak, amelyeken keresztül a tőkét kiszivattyúzták a gyarmatokból nemesfém, fogyasztási cikkek, nyersanyagok stb. formájában... a gyarmati termelési módok közvetítették a gyarmatok számára az eredeti tőkefelhalmozás igényét a centrumból, anélkül, hogy a gyarmatokon a termelőerők bármiféle fejlődését kiváltották volna... A gyarmatokon bevezetett termelési mód az egész termelési folyama-

tot a változó tőke hatalmas arányú szuper-kizsákmányolására redukálta... több történeti korszakon keresztül a munkaerő-ellátás biztosítása volt a gyarmatosítás fő oka és hajtóereje... A gazdasági, pénzügyi és jogi kényszer módszerei döntő szerepet játszottak a gyarmati kényszermunka mindkét alapvető formájában (rabszolgamunkaszerű és feudális jellegű alávetés).¹⁷

A valódi kapitalizmus a szubjektív és objektív termelőerők fejlesztésének állandó dinamikájával jellemezhető, a gyarmati termelési mód viszont mindkettő stagnálásával; a főbb történeti típusokat Banaji is jelzi a nyugat-európai, a kelet-európai (orosz), az indiai, a latin-amerikai és az afrikai fejlődés megkülönböztetésével. A történelmi tipizáláson túl számunkra most a főbb tendenciák jellemzése az érdekes: „A marxisták számára a kapitalizmus progresszív szerepe mindig a termelőerők állandó fejlődéséhez, a termelékenység folytonos emelkedéséhez, a technika átalakításához és fejlesztéséhez kötődött. Mindezekben a vonatkozásokban a gyarmati termelési módok, jóllehet a tőkés termelés szféráján belül jöttek létre, az ellenkező végtelével jellemezhetőek... a technika egészében véve elmaradott maradt, a tőkeképződés rátája alacsony volt vagy éppenséggel negatív, a termelékenység stagnált vagy csökkent... Egy technikailag elmaradott mezőgazdaság és egy szuper-kizsákmányolt, pauperizált parasztság törpebirtokkal vagy föld nélkül – ezek a gyarmati mezőgazdaság főbb vonásai. Mindkét tény összhangban van azzal a logikával, amely a gyarmati termelési módokat uralta, és sajátos funkciójukkal a kapitalista újratermelés keretein belül az anyaországok kapitalista fejlődése számára történő felhalmozás zárt körét alkották, vagyis kizsákmányoltak voltak anélkül, hogy fejlesztették volna őket.”¹⁸

Véleményünk szerint Banaji törekvése a gyarmati termelési mód koncepcionalizálására, a külső-kapitalista és a belső-prekapitalista termelési viszonyok szintetizálására és az új típusú termelési mód történelmi dinamikájának felvázolására lényegében sikeresnek mondható. Koncepciója számos részkérdésben bírálható, de megítélésünk szerint közel jár egy sikeres marxista megoldáshoz az externalisták és internalisták vitájában az alulfejlettség elméletének kidolgozásában, s nem véletlen, hogy – más szerzőkkel együtt – a gyarmati termelési módról kialakított koncepciója nagy szerepet játszott a hetvenes évek irodalmában. Banaji maga is több tanulmányában folytatta tovább a téma kidolgozását, de *A termelési módok és materialista történetfelfogás* (1977) című tanulmánya, amely *A termelési módok és a parasztság* című monográfiája részeként jelent meg, az indiai helyzetnek megfelelően inkább a feudalizmus irányába viszi tovább a gyarmati termelési mód jellemzését.¹⁹

A gyarmati termelési mód problematikájáról R. Sau *Egyenlőtlen csere, imperializmus és alulfejlettség. Tanulmány a világkapitalizmus politikai gazdaságtanáról* (1978) munkája nyújtott legutóbb összefoglaló áttekintést. A polgári koncepciók részletes bírálata után Sau a harmadik világ termelési módjának tárgyalásában három marxista irányzatot különböztet meg, amelyben az első kettő lényegében megfelel az externalisták és az internalisták (gyarmati termelési mód) szembeállításának, a harmadik valójában nem egyéb, mint saját álláspontjának sarkított és önálló megfogalmazása a gyarmati termelési mód elméletén belül. Az első irányzat, amelyet Baran–Frank vonalaként ír le, a harmadik világ termelési módját egyértelműen *kapitalistának* tekinti és úgy jellemzi ellentmondásait, mint *kapitalista alulfejlett-*

séget, amit Sau főleg azért bírál, mert ez az álláspont teljességgel tagadja a feudális viszonyok fennmaradását, amelynek központi szerepe van az ő koncepciójában. A második irányzat gyarmati – illetve a későbbi időszakra postkoloniális – termelési módként konceptualizálja a harmadik világ termelési módját, jelezve ezzel, hogy a feudalizmus és kapitalizmus szembeállítás és történelmi átmenete csak Európában alkalmazható fogalmi keretek, a gyarmatokon a kettő szintézise játszódik le, s a gyarmatosítás folyamatát nem ragadhatjuk meg, ha a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetként jellemezzük: „A gyarmatok a fejlődésnek olyan függési folyamatán mentek át, hogy tapasztalataik nem foglalhatók össze egy olyan terminológiában, amely a világkapitalizmus metropolisának történetére alkalmazható. A feudalizmus-kapitalizmus fogalmainak szembeállítás az európai történelemből származik és nagyon kevésbé járulnak hozzá a harmadik világ megértéséhez. Ezért új kategóriára van szükség a harmadik világ valóságának fogalmi megragadására. A gyarmati termelési mód mint történelmi kategória ennek az elégedetlenségnek a terméke és egyben kísérlet megfeleltető analitikus paradigma kialakítására... Éppen ezért egy gyarmaton a termelési mód nem feudális és nem kapitalista ezen terminusok klasszikus értelmében, de nem lehet a kettő keveréke vagy együttlétezése sem.”²⁰

Sau a gyarmati termelési módot főleg a gyarmati gazdaság széttagoltsága (internal disarticulation) oldaláról jellemzi. Mivel a gyarmati gazdaságot úgy alakították ki, hogy az anyaország szükségleteit elégítse ki, a termelés egyes területei elszakadnak egymástól, illetve csak az anyaország közvetítésével kötődnek egymáshoz, tehát egyoldalú exportgazdaságok jönnek létre, amelyek elsorvasztják a termelő szerkezet korábbi teljességét, s minden egyebet importból biztosítanak. Hozzátehetnénk, hogy Sau később megmutatja ennek a belső széttagoltságnak a társadalmi megfelelőjét is: az osztályoknak egymáshoz és az ország társadalmi-politikai életéhez való közvetlen viszonya is megszűnik, vagyis az osztályok marginalizálódnak, közvetlenebbül kötődnek a világ gazdasághoz, illetve az anyaország politikájához, mint a velük szemben álló egyéb osztályokhoz. Ezért – a mindkét oldalon megmutatkozó felszínes hasonlóság ellenére – mégsem lehet feudalizmusról vagy kapitalizmusról beszélni.

A gyarmati termelési mód hívei azonban ezt a társadalmi formát alapvetően mégiscsak kapitalista termelési módnak tekintik, s ezen a ponton Sau elhatárolja magát tőlük és bírálja őket. H. Alavi, a gyarmati termelési mód elméletének egyik fő képviselője így érvel *Az indiai és a gyarmati termelési mód* (1975) című tanulmányában: „Az imperialista burzsoázia... végrehajtotta a polgári forradalmat a gyarmatokon. Polgári államot és polgári jogi-intézményi kereteket hozott létre az anyaországbeli tőke gyarmati behatolásához. A feudális földviszonyoknak kapitalistákká való átalakításával megtörtént a gyarmati termelési módnak – *amely egy kapitalista termelési mód* – a létrehozása.”²¹ Sau szerint ez lényegében nem különbözik Franknak a homogén világkapitalizmusról és a feudális maradványok teljes felszámolásáról kifejtett álláspontjától, s különösen azt a vonatkozását bírálja, hogy a feudális földbirtokos osztályok és az új, „szolgáló” gyarmati burzsoázia egyetlen egységes uralkodó osztállyá olvadtak össze. Sau ezzel szemben felvonultatja a maga modelljét, amelyben nagyobb és önállóbb szerepe van a feudális viszonyoknak,

de azon az áron, hogy a délkelet-ázsiai, közelebről az indiai viszonyokat kiáltja ki közvetlenül a gyarmati termelési mód általános modelljének.

Sau koncepciója szerint a harmadik világ termelési módja félféudális-félgyarmati, vagyis nem teljesen gyarmati és nem teljesen kapitalista. A kapitalizmus jelentkezése a gyarmatosítással nem kizárta, hanem feltételezte a féudális viszonyok fennmaradását, vagyis a helyi burzsoázia mellett külön fennmaradt a helyi féudális földbirtokos osztály is, s így Sau — Frank egyoldalúan vertikális függőségi modelljével szemben — egy horizontálisan is tagolt függőségi modellel jellemzi a gyarmatosítás osztálystruktúráját: a háromszög csúcán az anyaország imperialista burzsoáziája foglal helyet, amely egyformán fölérendeltségi viszonyt alakít ki a fent említett két „félgyarmati” uralkodó osztállyal szemben, de Sau igen jelentősnek tartja azok egymás közti, történelmileg dinamikusan változó viszonyát is. A harmadik világ osztálystruktúrájának elemzése a fenti háromszög-struktúrán keresztül, amelyet „szövetség az alulfejlődésért” terminusban foglal össze, Sau koncepciójának legerősebb oldala. Hangsúlyozza, hogy a féudalizmus és a kapitalizmus összefonódása miatt a mezőgazdaság kapitalista fejlődése semmiképpen sem jelenthet kiutat az alulfejléttségéből, s hogy a liberális politikai jelszavakat hirdető polgári osztályok voltaképpen nem érdekeltek a féudális eredetű függés felszámolásában, mivel az ő osztályuralmuknak is szerves részét képezi. Sau elmélete ezen a ponton átmegy a neokolonializmus elméletébe, mivel kimutatja, hogy a formális-politikai függetlenség elnyerésével ezek az osztályviszonyok lényegében változatlanok maradnak, és az uralkodó osztályok megváltozott formában ugyan, de újratermelik a korábbi függést a vezető imperialista hatalmaktól. Könyvének utolsó része így átvált a harmadik világ fejlődése nem kapitalista útjának elemzésébe, amely már egy egészen önálló problematika.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az alulfejléttség kutatása óriási léptekkel haladt előre az utóbbi két évtizedben. Az ún. ötös séma fogalmi mevétségével és egyenesvonalú-egyirányú fejlődést előíró menetrendjével teljességgel képtelennek bizonyult a harmadik világ fejlődésének jellemzésére. Az ázsiai és féudális termelési módokról szóló viták a hatvanas években elvontságuk ellenére nagyban elősegítették a gyarmatosítás és a mai harmadik világ elméletének kialakítását, az ötös sémán való túllépést, és a visszatérést Marx, Lenin és a marxista gondolat pozitív hagyományaihoz. Ez a visszatérés egyúttal azzal is járt, hogy feloldódtak a merev diszciplináris keretek — amelyek Marx vagy Lenin számára ismeretlenek voltak, de szinte evidenssé váltak korunk társadalomtudományában —, az alulfejléttség irodalmában kötelezővé vált az interdiszciplináris megközelítés, a gazdaságtani, történelmi és szociológiai elemzés együttes alkalmazása, esetenként filozófiai, demográfiai, antropológiai vagy ökológiai elemzésekkel kibővíve. Az *»elmaradottság” irodalma tehát a legkevésbé sem elmaradott, a progresszív társadalomtudományok legfejlettebb, legdinamikusabb és legpolemikusabb területei közé tartozik. Közvetlen gyakorlati-politikai kötődésével és interdiszciplináris módszerével pedig egyenesen a modern társadalomtudományok új paradigmája hordozójának tekinthető.*

Ami pedig az alulfejléttség irodalmának egyik központi kérdését, a termelési mód vitát illeti, azt kell mondanunk, hogy egészében véve még érvényes M. Godelier megjegyzése 1973-ból: „A termelési módok elmélete még kidol-

gozásra vár.”²² Az alulfejlettség irodalmának termelési mód vitája azonban eddig is igen értékes eredményekre vezetett. Mindenképpen elmondhatjuk, hogy a magyar, illetve a kelet-európai fejlődést is jobban megértjük, ha figyelembe vesszük az alulfejlődés problematikáját, azaz ha Kelet-Európára más kontinensekről – főleg Latin-Amerikából – tekintünk át.

JEGYZETEK

- ¹ Vö.: Andre Gunder Frank és a homogén világgazdaság elve című korábbi tanulmányunkkal. Valóság, 1980. 6. sz.
- ² A magyar szakirodalomban ismertebb szerzőket tanulmányunkban csak érintjük, és csak az irányzatokhoz való viszonyukat tárgyaljuk. Az externalisták kapcsán mindenekelőtt Szentés Tamás *Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról* című művére utalnánk. Tanulmányunk rövidségénél fogva nem nyújt kitekintést a fejlődő országok egész problémájáról folytatott hazai vitákra, viszont részletesebben ismerteti és bírálja az idehaza kevésbé ismert szerzőket.
- ³ A. Emmanuel: *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. Monthly Review Press, N. Y. és London, 1972. idézet 179., 183. old.
- ⁴ E. Mandel: *Late Capitalism*, New Left Review Editions, 1978. 61. és 352. old., ill. *L'accumulation primitive et l'industrialisation du tier-monde* című tanulmánya idézve A. G. Frank: *Dependent Accumulation and Underdevelopment*. Macmillan, 1978. 8. old. alapján.
- ⁵ A. Emmanuel: Id. mű, 179., 181. old.
- ⁶ D. W. Nabudere: *The Political Economy of Imperialism*. Zed Press Ltd. London, 1977. 235–236., 238. old.
- ⁷ R. Sau: *Unequal Exchange, Imperialism and Underdevelopment, An Essay on the Political Economy of World Capitalism*, Oxford University Press, Calcutta 1978. 154–155. old.
- ⁸ Samir Amin munkái először franciául jelentek meg (akárcsak Emmanuel könyve) *L'accumulation à l'échelle mondiale* és *La Développement inégal* címen, később mindkettő megjelent angolul is.
- ⁹ Wallerstein idézett műve meglehetősen ismert hazánkban is. A könyv jelentőségét többek között jelzi a Kritika, 1979. 7. számában megjelent interjú Ránki Györggyel, aki utalt Wallerstein elméletének kelet-európai összefüggéseire. Wallerstein főműve *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century* (Academic Press, London 1974.)
- ¹⁰ Wallerstein: Id. mű, 133. old.
- ¹¹ *World Inequality, Origins and Perspectives on the World System* (ed. by I. Wallerstein), Black Rose Books, Montreal 1975. Wallerstein előszava: *The Present State on the Debate on World Inequality*, idézetek 16, 23. és 24. old. Wallerstein szerkesztésében (P. Gutkind-dal) jelent meg a *The Political Economy of Contemporary Africa* (Sage Publications, Beverly Hills, London, 1976.) című kötet is. A történeti szakirodalomban Wallerstein koncepcióját a Dobb-féle tradíciót folytató – azaz a Sweezy-féle externalizmus vonalát támadó – Robert Brenner bírálja a legélesebben, ő vezette be a neo-smithianus jelzőt is erre az irányzatra. Vö. R. Brenner: *The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism* (New Left Review 1977 július–augusztus) és Dobb on the transition from feudalism to capitalism (Cambridge Journal of Economics 1978. 2. sz.).
- ¹² G. Kay: *Development and Underdevelopment. A Marxist Analysis*, Macmillan, London 1977. X. old. Kay maga is hivatkozik az 'angolszász marxisták egy cso-

portjára, akik hozzá hasonlóan értelmezik az alulfejlettséget. Feltétlen közéjük tartozik H. Bernstein, az Underdevelopment and Development (The Third World Today, Penguin Books, 1976.) című tanulmánykötet szerkesztője, aki a második kiadás előszavában pozitíve hivatkozik Kay könyvére és hasonló kritikai megjegyzéseket fogalmaz meg.

- ¹³ Kay élesen bírálja Emmanuelt az egyenlőtlen csere kérdésében, s Bettelheim-nél jóval merevebb álláspontot foglal el abban a kérdésben, hogy mennyire voltak érdekelték a munkások a centrumban a gyarmati kizsákmányolásban (Id. mű, 107–119. old.)
- ¹⁴ Tulajdonképpen a Baran–Frank irányzattal párhuzamos Fanon fellépése is, s Afrikában is megtaláljuk az externalizmus igen szélsőséges variánsait, mint D. W. Nabudere *The Political Economy of Imperialism* (Zed Press, London 1977) című munkája, amely mindent a gyarmattartó országok finánciókéjének „korszakalkotásának” vezet vissza, vagy W. Rodney *How Europe Underdeveloped Africa* (Dar es-Salaam 1976) című műve, amely a gyarmatosítást valóságosan a bűnbeesés biblikus terminusaival írja le, amely megszakította a virágzó fejlődést Afrikában.
- ¹⁵ Elméletük kiterjedt kritikáját adja R. *Sau*: Id. mű, 100–111. old.
- ¹⁶ A vita ismertetését és értékelését megtaláljuk C. S. *Belshaw*: *Traditional Exchange and Modern Markets*, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, N. Y. 1965. 95–101. old.
- ¹⁷ H. *Alavi*: *India and the Colonial Mode of Production*, Socialist Register, London 1975. és J. *Banaji*: *For a Theory of Colonial Mode of Production* (Economic and Political Weekly, Bombay, vol. VII. No. 52.) című tanulmányai a legjelentősebbek ebben a vitában. A vita összefüggéseire a francia marxisták, jelesen P.–Ph. Rey munkásságára most szándékosan nem térünk ki, csak azt jelezzük, hogy U. *Melotti*: *Marx and the Third World* (Macmillan, London 1977) című munkájában megkísérli az ázsiai termelési módról folytatott vitákat az alulfejlettség irodalmával összekötni.
- ¹⁸ Banaji fent említett tanulmányát a Dar es-Salaam-i egyetem kiadványának 1–6. oldala alapján idézzük. A gyarmati termelési móddal kapcsolatos kérdések pozitív bemutatására más írásainkban szeretnénk részletesen kitérni.
- ¹⁹ Banaji újabb tanulmánya *Modes of Production in a Materialist Conception of History* címen a *Capital and Class* (London) című marxista folyóirat 1977. 3-as számában jelent meg, amely jelezte *Modes of Production and the Peasantry* című könyvének megjelenését. Tanulmánya 15. lábjegyzetében (Id. mű, 38. old.) Banaji M. V. Freyholdnak a gyarmati termelési módról Dar es-Salaamban publikált tanulmányához kapcsolódva megjegyzi, hogy a kategóriát a továbbiakban nem kívánja használni, bár elméletét továbbra is fenntartja. Ez a kategória azonban tőle függetlenül is elindult önálló útjára, az afrikai szakirodalomban is elterjedt, legismertebb feldolgozása B. Magubane *The Evolution of the Class Structure in Africa* című írása a *The Political of Contemporary Africa* (szerk.: P. Gutkind és I. Wallerstein), I. köt. című tanulmánykötetben.
- ²⁰ R. *Sau*: Id. mű, 115–116. old.
- ²¹ Alavi idézve *Sau*: Id. mű, 117. old. alapján. *Indian and Colonial Mode of Production* című tanulmányából. *Eredetileg Economic and Political Weekly* (Bombay) 1975 augusztus.
- ²² M. *Godelier*: *Perspectives in Marxist Anthropology*, Cambridge University Press, 1977. 3. old.

SZOBOSZLAI GYÖRGY

AZ ÁLLAMI BEAVATKOZÁS TÁRSADALMI FORMAMEGHATÁROZOTTSÁGÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE

A marxizmus eszmevilágának egyik lényeges tartozéka az a gondolat, hogy az állam elkülönülése hosszú történelmi folyamat; az állam az egyes társadalmi formációkon belül más és más viszonyrendszer részeként, eltérő fejlettségi fokon jelenik meg. Az is közismert, hogy az állam legkifejlettebb formáját a tőkés társadalmi berendezkedésben nyeri el, ekkorra válik egyfelől a társadalomtól elkülönítve relatíve autonómmá és ezáltal egyúttal sokszorosan összetetten *közvetítetté*, valamint másfelől a társadalmi érintkezési viszonyok egyre tágabb körében *tételezetté*, e viszonyokba beépítetté. (Gondoljunk arra, hogy a gazdaság működése milyen mértékben feltételezi a bürokratikus-hatósági funkciók közhatalmi-szervezeti intézményesülését, a „modern” jogállamot.)

Az államnak ez a világtörténelmileg új formában végbemenő kiteljesedése az ún. eredeti tőkefelhalmozás támogatásával kezdődik, a polgári forradalmakkal folytatódik és a 19. század harmincas éveire Nyugat-Európa egy részén — ha egymástól eltérő formákban is — elnyeri klasszikus berendezkedését. Ez az első, már kifejlett megjelenési forma az előképnek, az abszolút monarchia tőkés piacot korlátozó államának tagadása, de egyúttal folytatása, kibővülése is — tagadás a lényegyet tekintve, igenlés a formát illetően, a *szervezetiség* értelmében. A felszínen csak a funkciók roppant kiterjedése látszik, de a társadalom soha nem ismert strukturális átalakulása adja a tőkés-állam igazi lényegét, a társadalmi szervezet és a társadalmi termelés tőkés átalakulása mozgatja az új államalakulatot: az állam és az állami beavatkozás természetének megértéséhez a jéghegynek ezt a láthatatlan részét kell tanulmányozni.¹

A polgári forradalommal két egymást feltételező döntő változás megy végbe: a tulajdonviszonyok átalakulásával általánossá válik a magántulajdonhoz való jog, illetve annak elismertsége mint az egyéni szabadság absztrakt feltétele, másfelől pedig az erőszak alkalmazása, a hatalommal való élés, az impérium fokozatosan kikerül a magán-egyén cselekvési köréből és közössé-

giként (helyi önkormányzat), illetve az állam jogaként tételeződik. Röviden: kialakul a tulajdon „magánszabadsága” és fokozatosan kizárólagossá válik a „közzsarnokság”, az államimpérium monopóliuma. Ez a folyamat akkor válik teljessé, amikor az állam a helyi közösségeket is felbomlasztja és az igazságszolgáltatást is állami feladattá nyilvánítja.

A feudalizmusban a tulajdon, a hatalom, a magánérdek és a közérdek még nem válik szét. A tőkés átalakulás leglényegesebb mozzanata, hogy a tulajdonnal való élés szabadsága (a piacformák teljessé válása) nem implikál közvetlen hatalmi (regulatív és jurisdictiós) funkciókat – ez utóbbiak elkülönülnek a kialakuló nemzetállam liberális és bürokratikus intézményeiben.² Mindez természetesen csak a folyamat lényege, váza; az állam kiépítésének eltérő formáit különböztetjük meg a tőkés fejlődésen belül. Azokban az országokban, amelyek – részben a világpiacon történő elsajátításon keresztül – a tőkés fejlődés dinamikus, decentralizált formáját hozták létre, teljessé válik a liberális gazdaság, és a képviselőbe tömörült polgári érdekek már a fejlődés kezdetén hatékonyan ellenőrzik az államot, s emellett államellenes erők is megjelennek a politikai rendszerben.³ A tőkés társadalomszervezés másik típusában a bürokrácia mindvégig fontos szerepet játszik, mind a gazdaság kiépítésében, mind a politikai rendszer működtetésében. Ez a két rendszer igen sok ponton érintkezik egymással és hat egymásra, a tendencia azonban mindenképpen az államintézményesülés javára dől el.

A POLGÁRI ÁLLAM KIÉPÜLÉSÉNEK FELTÉTELE – A TŐKEVISZONY TELJESSÉ VÁLÁSA

Az államnak mint politikai államnak az elvonatkoztatása – írja Marx – a modern idő sajátja, mert csak a modern idő sajátja a magánélet elvonatkoztatása. A kapitalizmust megelőző társadalmi formációkban a magánélet és az állam feloldódott a közösségi formákban. Amint a tőkés termelés lerombolja a tradicionális közösségformákat, a korábban előzetesen tételezett politikai közösség részelemei önálló életre kelnek és megindulnak az objektiváció útján, a társadalmi munkamegosztás után helyet kapva egy fogalmi munkamegosztásban.⁴

Az állam elkülönülése és közvetítetté válása tehát előfeltételezi a közösségi formák egységének felbomlását, azt, hogy a polgári társadalom magánvalóan és relatíve az államon kívül konstituálódjék. A politikai állam előfeltétele tehát a polgári társadalom, a tőkés magántermelés egésze, és az állam mint elkülönült hatalom *relatív* szétválása.⁵ Ez az állapot a világgazdaság kialakulásával párhuzamosan válik lehetővé, és első klasszikus színhelye Anglia.⁶ A különböző társadalmi-gazdasági korporációk, rendek „belső államiséga” ekkor, a tőkés termelés és piac általánossá válásának kezdetén, fokozatosan külsővé válik abban az ütemben, ahogy a korporációk átadják helyüket a közösségtől „megszabadított”, feloldozott polgár, a tőketulajdonos polgár és a citoyen megkettőzött általánosságának.

A polgári társadalom kialakulásakor a tőkés fokozatosan depolitizálódik, mivel ideáltipikusan nem tartozik egyetlen eleve politizált korporációhoz sem, csupán a tőkét igazgatja, végső célja nem a politikai hatalom megszer-

zése és kézbe tartása, hanem a profit megszerzése és birtoklásának háborítatlansága.⁷ Ennek érdekében nem vonakodik felhasználni az államot mint a termelés általánosságának politikai előfeltételét, de ezt tőkés magántulajdonosként teszi, nem pedig egy különös közösség nevében fellépve. Természetesen a kifejlett tőkés társadalom előtti formációk egyes elemei továbbélnék és a korporációs jelleg is csak fokozatosan tűnik el.⁸ A tőkés részvételt — egyéb társadalmi rétegek részvétele mellett, amennyiben a képviselőre közvetlenül szükség van a városban és az állami képviselőben — a cenzus biztosítja.⁹ Ekkor az állam még a tőketulajdonnal (tőkésíthető javakkal) rendelkezők közvetlen tranzakciója, elkülönülése csak a szervezeti objektivációk szintjén jelentkezik és nem tételzett az egész társadalom felől. Az állam ebben a berendezkedésben a korábbi formációkhoz képest új típusú társadalmi viszony: a tőkés és a tőkejavakkal rendelkezők formális egyenlővé válása a liberális-cenzusos képviselőben, az ipari tőkés, a kereskedőtőkés és a földbirtokos imaginárius egyenlősége.

A tőkés kétfelől konstituálja magát: a politikai eszközökkel az államon és a képviselőten keresztül (és eközben maga képére formálja ezeket az intézményeket), hivatkozva a tulajdon és a tőke természetadta szabadságára; valamint a tőke felől, létrehozva annak gazdasági-elsajátítási rendszerét, a tőkés termelést és piacot.¹⁰ E két mozzanat feltételezi egymást és egy pillanattig sem szakad el egymástól, bár súlyuk és szerepük a történeti mozgások során — periodizálhatóan — állandóan változik. Minél teljesebb a tőkés termelés általánossága, az egyes tőkésnek annál kevésbé van szüksége az államra, legalábbis addig, amíg a gazdaság intézményesülése, a piac általánosságának válása nem termel ki olyan viszonyokat, amelyek magát a tőkés termelést fenyegetik.¹¹ A piaci anarchia, a tisztességtelen verseny, a természetadta előnyök kihasználása elkerülhetetlenül arra ösztönzi az egyes tőkést, hogy a közhatalomban keressen védelmet és támaszt, és ezt a védelmet az államban többnyire meg is találja.¹² A tőkés termelés anarchikus tendenciái azonban önmagukban még nem vezetnek az új típusú állami beavatkozás rendszeréhez, az állam aktív *gazdaságszervező* szerepéhez. A tőkés termelés általánossága nemcsak az egyes tőkéséből vált ki politikai választ, hanem a tőkeviszony teljessé tételével kitermelt szabad bérmunkásból is: az államon belül a tőkeviszony logikájának megfelelően megjelenik a nem tőkés érdek is, különös, politikizált formában, amely tagadja a tőkés termelés előfeltételeit (elsősorban a magántulajdon és elsajátítás intézményét). Végül az állam szükségessége az ösztőkés érdekek szintjén is megjelenik: a tőkeviszony olyan fejlettségi szintet ér el, hogy a tőkésosztály összprofitjának realizálása a tőkeviszony logikájára hagyatkozva tovább már nem biztosítható; ekkor a tőkeviszony olyan fejlettségi szintet ér el, amikor már további kiterjedése saját előfeltételeibe ütközik.¹³ Ez az állapot a marxi fogalomrendszerben úgy jelenik meg, mint a tőkés termelés megszüntetése magán a tőkés formáción belül, amelynek tárgyunk szempontjából alapvető jelentősége van.

Minden társadalmi formáció egyik lényeges eleme az elsajátítás, a társadalmi értéktöbblet vagy többletermék elsajátítása, illetve az elsajátítási-rendelkezési folyamat feletti hatalom. Míg a prekapitalista formációkban ez elsődlegesen a politikai tagozódáson, mintegy természetadta megosztottságon alapult, addig a tőkés termelésben áttételessé, a piac által közvetítetté vált és a tőke illuzórikus, absztrakt egyenlőségének leple alá bűjt. Az állam közvetle-

nül nem játszott szerepet az elsajátításban (kivéve az államot megillető hasznot, melyet a bürokrácia élvezett az adórendszer közvetítésével) csupán annak legáltalánosabb feltételeit biztosította.

Az állami beavatkozás tehát a tőkés termelés első, kialakuló stádiumában nem a javak elsajátításában és újraelosztásában játszott konstitutív szerepet, hanem a tőkés termelés előfeltételeinek megteremtésében, a tőkés termelés általánossá válásának biztosításában. „A feltörekvő burzsoáziának szüksége van az államhatalomra és felhasználja arra, hogy a munkabért szabályozza, azaz a többletcsinálásnak megfelelő korlátok közé szorítsa, hogy a munkanapot meghosszabítsa, magát a munkást pedig normális függőségben tartsa. Ez egyik lényeges mozzanata az úgynevezett eredeti felhalmozásnak.”¹⁴ Ebben az időszakban kezdődik meg a polgári társadalom és a politikai állam kölcsönös tételezettségének folyamata, ami a polgári átalakulással, a tőkeviszony teljessé válásával nyeri el klasszikus formáját.¹⁵ Ekkor a tőkés még közvetlenül érdekelt az államhatalomban való részvételben, mert még nem igazi tőkés és mivel a tőkés termelés általánossá válását a társadalmi struktúra, a gazdálkodás intézményrendszere és ezen belül a jogrendszer (a tőkemozgás korlátai, előjogok, privilégiumok stb.) még akadályozza.

A polgári forradalmak után sem szűnik meg, csupán tompul ez a közvetlen érdekelttség, mivel a társadalom egy-egy rétege, csoportja képes szembeszállni a tőkés formáció teljessé tételével, amennyiben a tőkét a korábbi formáció felől tagadja (feudális restauráció fenyegetése). Ez a fenyegetés csak akkor tűnik el teljesen, amikor a feudális arisztokrácia tőkésé válik, és a föld belép a tőkejavak hagyományos, korlátoktól mentes sorába. Európában ez legkorábban Angliában ment végbe, ahol a földbirtokos arisztokrácia a polgársággal megosztotta az állam feletti ellenőrzés privilégiumát, miközben maga is tőkés vállalkozó osztállyá vált; az Egyesült Államokban a tőkés fejlődést nem terhelték a korábbi formáció viszonyai; a lassabban kapitalizálódó országokban a tőkés fejlődést nagyban hátráltatták az elmaradott agrárviszonyok, az arisztokrácia és a parasztság ragaszkodása a társadalmi struktúrában korábban betöltött szerepekhez.¹⁶

A polgársággal szemben – az arisztokráciával folytatott hatalmi harcokkal egyidőben – új köntösben lép színre a második „ellenség”, a bürokrácia is, mely egyúttal a tőkés intézményesülés lényeges közvetítője is.¹⁷ A burzsoázia és a bürokrácia viszonyának ellentmondásosságát az is jellemzi, hogy a bürokrácia eredetileg a feudális hatalom egyik támasza – ez a helyzet a polgári forradalom előtti Franciaországban –, csak fokozatosan és kompromisszumos módon válik a polgári fejlődés kiszolgálójává, miután a tőkés érdekek a képviselői intézményekben győzedelmeskednek. Angliában meglehetősen vontatottan épül ki a bürokrácia modern szervezetrendszere, de ennek az az oka, hogy nincs szükség a hatalom „megkettőzésére”, mivel a tőkés-földbirtokos kompromisszum végigvitele elegendővé teszi a laikus posztok szilárd kézben tartását. Ahol a tőkés viszonyok ellentmondásosan érvényesülnek, ott szükségessé vált erős burzsoá államgépezet kiépítése (mint például I. Napóleon állama Franciaországban), ahol viszont a legteljesebb volt a hegemonia a szabadversenyes liberálkapitalizmus idején, ott tipikusan „gyenge” államok, tehát kevésbé strukturált bürokráciák alakultak ki. Ez volt a helyzet Anglia, az Egyesült Államok, Belgium és Hollandia esetében.¹⁸

Az állam tehát csak akkor állt közvetlenül a tőkefelhalmozás szolgálatába, a tőkés érdekek közvetítőjeként, miután az uzsora- és a kereskedőtőke „ál-lamon kívüli” felhalmozása elért egy bizonyos küszöböt, amely révén e tőkés rétegek hatalmi tényezőkké váltak, és a régi, valamint az új tulajdonos osztályok között a politikai erőviszonyok alapvetően megváltoztak. Mindez a termelés legközvetlenebb szervezetei és módszerei átalakulásának árnyékában ment végbe és a folyamatot lényegében a termelési formák megváltozása mozgatta. (Általánosan ismert a marxi elemzés arról, hogy milyen szerepet játszottak ebben a folyamatban a közadósság, a dinaszikus háborúk szükségletei, a flották és a gyarmati politika, a merkantilizmus, a munkanap jogtalan meghosszabbítása, a manufaktúrák rendszerének állami támogatása stb.¹⁹)

A fentiekből az is következik, hogy nem lehet az állami beavatkozás természetét, konkrét megjelenési formáit *direkt* módon levezetni a tőkés termelési viszonyokból és az áruformából. Maga a tőkés termelés ideáltípusos formájában tagadja a piaci viszonyokba beavatkozó államot és csak olyan államot ismer el, amely a tőkés termelés feltételrendszerét garantálja és biztosítja a profitelv érvényesülését.²⁰ Ezért bár a polgári állam az abszolutista állam utóda, átformálja annak funkciórendszerét és a maga szolgálatába állítja.

A történelemben azonban nincsenek ideáltípusok: nem létezik beavatkozás-tól mentes liberális állam sem. A polgárság alighogy sikeresen megvívja harcát a földbirtokos arisztokráciával, máris szembekerül a tőkés árutermelés által életre hívott osztállyal, a piacon munkaerejét eladó munkássággal. A liberálkapitalizmus „tisztá korszaka” illékony időszak. Még Angliában is csak az első választójogi reformtörvénytől (1832) a másodikig (1867) tart, de az Egyesült Államokban sem hosszú életű (1865-től a századfordulóig). A tőkés fejlődésben relatíve elmaradt polgári berendezkedésű országokban pedig par excellence liberálkapitalizmus ki sem alakulhatott, mivel a „szerves kapitalizmus” kifejlődésének legfőbb motorjává éppen az állam vált, olyan körülmények között, amikor a még fejletlen és a világgazdaságban még háttérbe szorult burzsoázia nem volt képes számottevő gazdasági és ezáltal hatalmi tőkét felvonultatni a hagyományos uralkodó rétegekkel, a hatalmat birtokló csoportokkal szemben. A 19. század végére tehát az a paradox helyzet állt elő, hogy a világgazdasággá fejlődő tőkés termelés akadályozta a perifériára szorult államok, „eredeti” ideáltípusos fejlődését, épp a tőkés viszonyok törvényeinek megfelelően (az értékföllet egy részének a világpiacon elsajátításán keresztül). A tőkével nem rendelkezők csak fokozatosan fejlődtek „magánvaló” osztállyá, korai megmozdulásaik csak a tőkés termelés felszíni jelenségeit támadták és hosszú út vezet el addig, hogy a munkásosztály „magáért való” osztállyá válva tudatosítja a tőke általánosságának történelmi különösségét.

Az eredeti felhalmozás korszaka és a politikai állam primér elválási folyamata a polgári társadalomtól tehát tárgyunk szempontjából az állami beavatkozás első szakasza, egyben első megjelenési formája. Ellentmondásosnak tűnő dialektikus folyamattal állunk szemben: a kialakuló, feltörekvő polgárság igyekszik megszabadulni az abszolutista állam gazdasági intervencionizmusától, az elsajátítási folyamatokat a közvetlen szférából a tőke jogá-

vá transzformálja, s ezáltal „igazi” elkülönült államot hoz létre, amely az abszolút monarchia „félállamának” helyébe lép, de már nem a közvetlen erőszakon alapul, hanem egyre inkább a tőke közvetítésén, amelyet a képviselőlet polgári eszméje teljesít be. Az állam a történelemben először általa válik teljessé, hogy azonnal tagadásba is veszik, mivel a tőkeviszony alapján konstituálódott polgári társadalmon kívül, az általános negatív egyenlőség talaján, de ugyanakkor egy nagyon is látható, kitapintható hegemoniára alapozva szerveződik meg. Ez az állam már nem a rendek tranzaktivitása, hanem a tőke uralmának végső biztosítója, a tőkélyre vitt „eszme”: a tőkeértékesítési folyamat zavartalansága a korlátok leépítését igényli; a földbirtokos és a polgári osztály hatalmi egyensúlyát a munkásrétegek – a politikai rendszeren kívülrekedtségük folytán – még nem veszélyeztetik; a mezőgazdaság termelékenységének gyors növekedése következtében – az ipari forradalom, a nemzetközi munkamegosztás és a kereskedelem hatására – nagyobb népességet kisebb munkaidővel tart el; az ipari forradalom első könnyűipari fázisa kis befektetés mellett gyors megtérülést és igen magas profitrátát eredményez;²¹ az egyre táguló nemzetközi piac korlátlan keresletet biztosít – mindezt azon az áron, hogy az éppen kialakuló ipari munkásság gazdaságban való részesedése csupán pusztán létfeltételeinek újratermelését teszi lehetővé.

A munkaerő-felesleg ekkor még korlátlanul kiáramlik Európából, ugyanakkor pedig rohamos ütemben nő a városi népesség, amely majd a világon először Angliában haladja meg a falusiét (1851). Feleslegessé válnak azok a korábbi korlátozások, amelyek eltérő társadalmi feltételek mellett a munkaerő helyhez kötését szolgálták. De egy sor egyéb megszorítás is értelmét veszti. Az állami erőszak természetesen nem szűnik meg, de többnyire felveszi a szerződéses szabadság terminológiáját és a „szabadon” kötött szerződések kíméletlen és következetes érvényesítésére intézményesül.

A tőke uralmát éppen az különbözteti meg a korábbi formációk uralmi formáitól, hogy nem a közvetlen hatalmon alapult, nem az a priori létesült adott viszonyrendszerből következő közvetlen erőszakra épült, hanem a szabad elhatározáson alapuló csereviszonyra, amelyben a szabadság illúzióját a látszólagos alternatívák valóban létező hálójá adja (például a munkaerőt különböző tőkéknek el lehet adni, ebben komparatív előny rejtőzhet; viszonylag kis tőkével tőkésé lehet válni; a munkateljesítményt bizonyos határok között tetszőlegesen lehet változtatni stb.).²²

A fentieknek megfelelően az állami beavatkozás társadalmi-gazdasági formációhoz kötődő fogalom, feltételezi a polgári társadalom (tőkés termelés) és a politikai állam *relatív* elkülönülését és egymásra vonatkoztatottságát. Amikor a gazdaság intézményrendszere leválik a közvetlen hatalmi viszonyokról (a személyi függés fokozatos eltűnése, járadékformák tőkésedése) a gazdaság alávetődik a tőkeértékesülés nem direkt politikai kényszerének; a tőkével rendelkező és a bérmunkás viszonyát nem a politikai-hatalmi függés határozza meg, hanem a *munkaerő-áru újratermelésének értéke és a profit nagysága*: a társadalom horizontja egyenlővé válik a tőkeértékesítés lehetőségeivel; ez a forradalmi újszerűsége, de egyúttal ez lesz fejlődésének abszolút korlátja is.

Az állam a korábbi közvetlenhez képest közvetett társadalmi viszonyra válik: végső fokon ebben a társadalmi formációban is az állam integrálja

a társadalmat, mert csak ez az intézményrendszer képes biztosítani a tőkés újratermelés általános belső és külső feltételrendszerét, a normatív-absztrakttal egyenlőség rendjébe sorolva egyfelől a tőkével rendelkezőket, és másfelől a munkával rendelkezőket – az erőszak végső alkalmazásával.²³ E klasszikus formában tehát az állam a lehetséges mértékig elkülönül a gazdaságtól, annak közvetlen szférájába mintegy kívülről avatkozik be a termelés általános feltételeinek biztosítása céljából. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a liberális állam minden esetben megőrizheti ideologikus „pártatlanságát”; a polgári ideológia odáig terjed, hogy az állam nem lehet közvetlen gazdasági vállalkozó, de azt már nem zárhatja ki, hogy részt vegyen a hegemonián belül kialakuló érdekkülönbségek feloldásában. Éppen a tőkés termelés zavartalanulása kívánja meg, hogy a tőkével rendelkezők illékony kompromisszumot napról napra elő kell állítani, az ellentéteket fel kell oldani, biztosítani kell a viszonyok gazdasági racionalitását, kalkulálhatóságát, átláthatóságát – ez elsőrendű hatalmi kérdés.²⁴ Az „éjjeliőr állam”-szerep tehát osztályérdek, és e szerep határait a tőkeértékesítés szabályai jelölik ki. Ezért az állami beavatkozás relatív tilalma csak addig jellemzi a polgári társadalmat, amíg az állami beavatkozás a tőkés viszonyok újratermeléséhez vezet; ennek az eszköznek csak az ad tartalmat, hogy a tőkével rendelkezők milyen feltételrendszerben képesek biztosítani a politikai hegemoniát, végső soron a profit realizálását.²⁵ Így az állami beavatkozás csak illuzórikusan külső a polgári társadalomhoz képest, csak annyiban beavatkozás, amennyiben az egyes tőkés érdeke az általános tőkés viszonyoknak rendelődik alá, illetve amennyiben a tőkeviszony történelmi meghosszabbításához annak erőszakos külső korlátozása is szükségessé válik. A tőke általánosságához mérve válik relatívvá az állami hatalom; ez valójában az egyedi, különös szint az áruforma és a csereérték általánosságához képest, mely potenciálisan fenyegeti az áruforma absztrakt önállóságát. Ezért nem tekinthetjük történelmi esetlegességnek, hogy a tőkés egy része, különösen a kistőkés irtózik mindattól, amiben az állam – mint a szabad gazdasággal szemben fennálló különös-konkrét – megjelenik. A klasszikus liberális tőkés az állam kérdésében végtelenül konzervatív, jelszava az, hogy csak a gyenge állam a jó állam, ugyanakkor gátlástalanul felhasználja ezt az intézményt, ha a tőke szabályainak megfelelően képes alkalmazni, amennyiben alá tudja rendelni a tőke általános érvényének. Ez a lehetőség *végtelennek* látszóan kitágítja az állammal való manipulálás lehetőségét; mindaddig, amíg az állam általi tőkeérdek-közvetítések korlátozottsága azáltal jelenik meg, hogy az államban a pluralistává váló politikai rendszer eredményeként idegen – nem tőkés – érdekek is érvényesülnek.²⁶

Az is nyilvánvaló, hogy az állam szerepét a társadalmi fejlődés egyes szakaszaiban a tőkésosztály egyes rétegei különbözőképpen ítélik meg. A képviselő intézményrendszere, majd a modern pártgépezetek kialakulása biztosítja azt a szelekciós mechanizmust, amelyben a különböző tőkés érdekek egymásnak feszülnek és kompromisszumot kötnek; ez a szelekciós mechanizmus azonban mindig másodlagos a piaci értékesítési folyamathoz képest; a piac feltételrendszerét szabályozhatja, de a piac előzetes „ítéletét” nem iktathatja ki. Itt húzódik ugyanis az a demarkációs vonal, amely minőségi különbséget jelent a polgári társadalom módosulásai sorában; ha a tőkés társadalmat az állami beavatkozás olyan mértékben „felülstrukturálja”, hogy

megvonja tőle a *primér* piaci értékítélet általános lehetőségét, a polgári társadalom nem az államon kívül, hanem abban konstituálódik. Ezzel még önmagában nem számolódik fel, mivel — a magántulajdon érintetlensége mellett — az államon keresztül folytatódhat a tőkeértékesítés, és a munkaerőpiac is az államnak rendelődik alá, de eltűnik a polgári társadalom általánossága, az elsajátítási viszonyban az absztrakt tőkét a konkrét állam váltja fel.

Az állami beavatkozás társadalmi formameghatározottsága azt jelenti, hogy az állam a tőkés magántulajdon alapján intézményesül és ahhoz viszonyítatik; ezen a fogalmon fel lehet mérni a polgári társadalom és a politikai állam távolságát, a magán és a köz viszonyát, a tőke tartalmát, az elsajátítási viszony közvetítettségét. Az állami beavatkozás fogalom ideológiai tartalma is nyilvánvaló, annak ellenére, hogy a polgári fejlődés során többszöri transzformáción ment keresztül: a magántulajdon társadalmi értékei fogalmazódnak meg benne, az az értékelés, amely a tőkés termelés elsődlegességét tételezi, a csereérték abszolút elsőbbségét és felsőbbrendűségét az általában vett használati értékkel szemben. Nem lehet tagadni, hogy a fogalom a tőkés fejlődés kezdeti stádiumában pozitív tartalmat is hordozott: egy korábbi formáció meghaladását jelezte, a polgárság győzelmét a nyílt és leplezetlen osztályerőszak felett, egy hatékony, elvontan racionális tömegtermelés győzelmét a bornírt lokalitás felett. Ezért nincs értelme a korábbi formációkban állami beavatkozásról beszélni, mert maga a társadalom jelenik meg (nem kiteljesült, nem végső formába rendezett) elsődlegesen tételezett politikai viszonyként, tagozódása eleve politikai tagozódás.²⁷ (Itt most nem térnénk ki arra a kérdésre, hogy ez az alapvető összefüggés a valóságban milyen *különös* formákban jelent meg.)²⁸

A tőkésállamban az egyes társadalmi létszférák fokozatosan elkülönülnek egymástól, a tőkés termelés elválik a politika különösségétől és közvetítéskén keresztül érintkezik azzal. A közvetítés első szintje a polgári állam közvetlen tranzaktív képvisellete, a tőkével és előjogokkal rendelkezők (cenzus) kizárólagos („igazi”), nem formális hatalmi hegemoniája. A közvetítés második szintje a bürokrácia, amely kezdeti tiszta állapotában teljességgel laikus (nem szakértő), és szoros kapcsolatban áll a liberális-cenzusos képviselleti intézményrendszerrel. A kettő elválasztása előlegezve van a „hatalmi ágak megosztásában”, de ez a megosztás csak akkor válik valósággá, amikor a képvisellet elveszti közvetlen jellegét és általánossá (formálissá) lesz. Angliában a második választójogi reformtörvény jelzi ezt a határt; de a bürokrácia elválasztása már ezt megelőzően a Civil Service Act-tel (1854, a modern közzolgálat kialakulása) teljessé válik, amikor a laikus hatalmat átadják a kultúra hegemoniáján alapuló, a tudás munkamegosztására épülő szakbürokráciának. Más államoknál is a cenzus eltűnése jelzi a képvisellet formálissá válását; a bürokrácia kiteljesedését pedig a kulturális szelekción alapuló igazgatás és hierarchia általánossá és kizárólagossá válása. Az ipari forradalom első, könnyűipari fázisának betetőzése után a fejlett tőkésországokban mindenütt végbemegy a politikai rendszer reformja, az általános választójog formálisan beépül a politikai rendszerbe. A második reformtörvény Angliában többé-kevésbé általánossá tette a választójogot és formálisan ezzel vált teljessé a polgári demokrácia. Meg kell azonban jegyezni, hogy „az igen elterjedt elképzelések ellenére az általános választójog távol áll attól, hogy a bur-

zsoá rend természetes tartozéka legyen. Az, amit a burzsoázia a tarsolyában hordott, az nem az általános választójog volt, hanem éppen az ellenkezője: a vagyoni cenzushoz kötött szavazati jog.”²⁹A választójog megadása nem jelentette annak valóságos gyakorlatát. Németországban 1866-ban vezették be, de csak 1890-től éltek vele, amikor megszüntették a szocializmusellenes törvényeket. Franciaországban is csak 1871-ben alkalmazták valóságosan, politikai korlátozás nélkül. A választójog a tőkésországokban csak a 20. század első harmadában vált teljessé, de a nőkre még ekkor is sok korlátozást tartottak érvényben. Erre az időszakra a tőkeviszony annyira általánossá vált, hogy a választáson alapuló formális demokrácia nem fenyegette reálisan az ösztökés érdekeket.

Az állami beavatkozás tehát eredetileg kettős tartalommal bírt: objektíve feltételezi a termelők közösségétől elvonatkoztatott és elválasztott államot, de a szélsőséges liberál-kapitalista eszmei alapon álló értelmezés egyúttal feltételezi a tőkés termelés államnélküliségre való igényét is. Ebben az értelemben a polgári társadalom a maga tételezett tiszta formájában nemcsak államon kívüli, de egyúttal állam nélküli is.

Tárgyunk szempontjából lényeges az a megkülönböztetés, amelyet Marx tesz korai munkáiban a valóságos (anyagi) és a formális állam között.³⁰A prekapitalista formációkban ez a két mozzanat nem különül el; a tőkés társadalomban maga a berendezkedés különös valósággá fejlődik ki, az elkülönült állam kétszeresen tételeződik. Az anyagi állam az egész nép érdekének az állama (a tételezett közérdek hordozója), a valóságban azonban mint formális állam, a polgárság, a tőkés állam. Ez a valóságos állam a polgári viszonyokba nem „beavatkozik”, hanem annak általános feltételeit teremti meg, míg a tételezett anyagi állam megőrizve, sőt megnövelve elkülönült „formális” jellegét, egy későbbi fejlődésben képes lesz arra, hogy a polgári társadalmat – amikor annak gazdasági feltételei megváltoznak (az ipari forradalom második nehézipari és harmadik, tudományos szakaszában) – a jövő felől meghosszabbítsa, de egyúttal tagadja is. Egy dialektikus viszonytal van tehát dolgunk: az állam elsősorban a tőkeérdek hordozója, mivel a társadalom a tőkeviszony alapjára épül, de már megjelenik benne a tőkeviszony meghaladásának képessége is a nem tőkés érdekek intézményesülésének lehetőségében. Az állami beavatkozás fogalma tehát eltakarja annak tartalmát, mivel a beavatkozást leszűkíti minden olyan állami tevékenységre, amely a polgári társadalom (gazdaság) mozgásait érinti. Az állami beavatkozás társadalmi formameghatározottsága tehát azt jelenti, hogy e fogalom értelme csak addig konstans, amíg az állam elkülönül a polgári társadalomtól, s viszonylagosan külsőként objektíválódik; a beavatkozást pedig le lehet szűkíteni arra a megjelenési formára, amikor a polgári állam objektíve korlátozza a polgári társadalom általánosságát, még akkor is, ha tételezetten éppen annak érdekében történik. Az állami beavatkozást ugyanakkor nem lehet azonosítani különös megjelenési formáival (szabályozás, adóztatás, szubvenció-rendszer stb.).

Marx a *Grundrisse*-ben *A politikai gazdaságtan módszere* cím alatt ír a fogalomalkotás folyamatáról, illetve a fogalmak, intézmények formációkötöttségéről, különös formameghatározottságáról. Itt fejti ki, hogy az egyes kategóriák a polgári társadalomnak „ennek a meghatározott társadalomnak, ennek a szubjektumnak a létezési formáit, egzisztenciameghatározásait,

gyakran csak egyes oldalait fejezik ki, hogy ezért ez a társadalom *tudományosan* is semmi esetre sem ott kezdődik, ahol róla, *mint olyanról* már szó esik... Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kijelöli valamennyi többi termelésnek – és ennek viszonyai ennél fogva kijelölik valamennyi többi viszonyoknak – a rangját és befolyását.”³¹

Ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy a tőkés formációban a tőkés termelés (és az ennek alárendelt fogalom, elosztás, elsajátítás)³² az, ami kijelöli az állam helyét a társadalmi viszonyok között. Hangsúlyozni kell, hogy a polgári társadalom és a politikai állam elválása relatív, következetesen egyetlen konkrét történelmi helyzetben sem végigvitt, és más-más értelmet kapott a tőkés fejlődés egyes szakaszaiban. A szabadpiaci rendszer kialakulása voltaképpen feltételezi az állam beavatkozó szerepének intézményesülését – az állam szabályozó-korlátozó mechanizmusát nélkülöző piaci rendszer a történelemben sohasem létezett. A tőkés formáció történeti újdonsága az, hogy az állam nem megelőzi a piaci értékesülést, tehát azt nem konstituálja, hanem fordítva: a piaci tőkeértékesülés feltételezi a közhatalmi szféra viszonylagos elkülönülését, marxi kategóriával: külön valósággá válását. Ezért állíthatjuk, hogy a tőkeviszony alapján kifejlődött árupiaci gazdaságban a piac (értéksere) önmagában képtelen a társadalmat integrálni.³³ Az árugazdaság a tőkeviszony kialakulása nélkül (tehát kistermelő magántulajdonosokat feltételezve, idegen munkaerő igénybevétele nélkül) egy elméleti modellben feltehetően ideiglenesen képes lenne erre az integrációra, de csupán addig a pontig, amíg a tőkeviszony kialakulása (a munkaerő és a termelési eszközök elválása) végbe nem megy.³⁴ „... a szabad piac eszméje ellentmondásos. Ha az állam nem avatkozik be, akkor más fél-politikai szervezetek, olyanok, mint a monopóliumok, trösztök, szakszervezetek stb. avatkozhatnak be, fikcióvá fokozva le a piac szabadságát.”³⁵

Az állam létét és gazdasági szerepét tehát maga a tőkés termelés feltételezi; a világrendszer és a nemzetközi piacon folytatott verseny – amely a *nemzeti elsajátítás* alapja – pedig egyenesen szükségessé teszi. (A piaci befolyásért folytatott háborúk ezt a tényt lapidáris evidenciává teszik.) Márpedig a tőkés termelésnek eredeti állapotában feltétele a világpiacon kialakulása: ezen a porondon a befelé „gyenge állam” csak mint erős állam tud sikeresen szerepelni.

AZ ÁLLAMI BEAVATKOZÁS ALAKVÁLTOZÁSAI

Az állami beavatkozás polgári megítélése a tőkés fejlődés periódusai szerint alakul, ahhoz a folyamathoz igazodik, amelynek alapján az állam egyre inkább beépül a társadalom *újratermelési folyamataiba*, a tőkés gazdaság intézményrendszerébe. Ez az értéktranszformáció a keynesi gazdaságpolitikába torkollik, amikor a polgári társadalom felfedezi, hogy az anticiklikus gazdaságpolitika az állam intézményrendszerén keresztül hatékonyan kivitelezhető. A gazdaság tételezett politikamentességétől a polgári társadalom néhány évtized alatt eljut az aktív beavatkozás eszméjéhez, a „gazdaság átpolitizálásához”. Ez a tulajdonképpeni klasszikus út, amelyet elsősorban az angolszász országok „szerves kapitalizmusa” fémjelez. Az elmaradott agrárviszonyokkal terhelt európai államokban az állam kezdettől fogva kitün-

tetett szerepet játszik a tőkés viszonyok konstituálásában, a tőkefelhalmozásban, az osztályok közötti viszonyok közvetítésében. A két alapvető fejlődési út azonban nem válik el mereven egymástól: bár az intézményi rendszerben, a társadalompszichológiai viszonyokban és a gazdasági filozófiákban ki lehet mutatni az eltérő intézményesülési-logikai képleteket, a két út találkozik a 20. század második felében, amikor a tőkésállamok mindegyike aktív gazdaságpolitikát folytat és kiküszöbölhetetlenül beépül az újratermelési, elsajátítási viszonyokba. Ennek megfelelően az állami beavatkozás fejlődését elemzési szinten a következő főbb korszakokra, periódusokra tagolhatjuk:

1. állami beavatkozás az eredeti tőkefelhalmozás szakaszában – a polgári társadalom külső konstituálása;
2. állami beavatkozás a szabadversenyek kapitalizmus idején (a 19. század végéig);
3. az állam szerepe a tőkekonzentráció által teremtett gazdasági feltételek között (a 20. század első harmada);
4. az állami beavatkozás a keynesi gazdaságpolitika nyomán, a New Deal után;
5. a „későkapitalizmus” államának tervező- és válságigazgató tevékenysége (1945-től napjainkig).

Láttuk az eddigiekben, hogy a polgári társadalom a tőkés termelés általánosságából eredeztethető, abból a termelésből, amely végső értelmét az érték-többlet termelésében és a profit elsajátításában találja meg. A tőkés a piacon nem mint egy korporáció tagja, hanem mint egyéni (később egyre inkább társult) tőkés jelenik meg; a tőkés piac eredeti szabadversenyek formájában a bellum omnium contra omnes színtere. A termelési ágak közötti munkamegosztásnak megfelelően azonban a tőkés is korporációkba, érdekvédelmi testületekbe tömörülnek és ezzel túl is lépnek önző magánérdekeiken. E korporációt az különbözteti meg a korábbi formációk különös korporációtól, hogy nem anticipált a piachoz képest, ellenkezőleg, a piachól eredeztethetően intézményesül. Ebből következik, hogy a korporáció nem függesztheti fel a piacot közvetlenül, csak a rajta formálisan kívüli eső politikai államon keresztül, amely az absztrakt közérdek, a kinyilatkoztatott néperdek formális, és a valóságos tőkeérdek reális képviselője. Az érdekeken felülemelkedettségének látszatát az adja, hogy benne a tőkés érdekek érdekszövetségei nem közvetlenül jelennek meg, hanem a képviselő közvetítésével, látszatra esetlegesen. A polgárok állama tehát csak közvetítéseken keresztül a polgárok állama, amelyben megjelenhet ugyan az egyéni tőkés pusztán magánérdeke (például a Private Act rendszere Angliában)³⁶, de az alárendelődik a „számos tőke” (általában vett tőke) absztrakt érdekeinek. *Ezek a közvetítések – képviselő, esküdtszék, laikus bürokrácia, közvélemény, a kulturális hegemonia intézményrendszere, társaságok, klubok, tudományos intézetek stb. – átszövik a társadalmi együttélés rendszerét és a formális jogegyenlőségen alapulva állandóan újratermelik a tőkével (s ezáltal a hatalommal) rendelkezők konszenzusát.*³⁷ Az állam a közvetítések eme rendszerében egy külön életre kelt objektiváció, ami azt hirdeti magáról, hogy magasztos funkciói vannak, e formális funkciók árnyékában azonban – mert ilyen funkciók valóban léteznek – képes állandóan újratermelni a tőkés termelés pozitív feltételrendszerét. Ezt az igazi funkcióját a legkonzekvensebben akkor tudja beteljesíteni, ha alárendeli magát a tőkeértékesülés szabályainak s ezáltal a javakat auto-

matikusan „igazságosan”, azaz a tőke szabályainak megfelelően elosztja. A politikai államban tehát két alapvető szubsztancia egyszerre foglal helyet. Megjelenik benne a társadalom újratermelésének sajátos érdeke (a társadalom végső fennmaradásának érdeke), mely *kibogozhatatlanul összefonódik a tőkeértékesítés osztályszempontjaival*. A polgári társadalom *primér* érdek-egyeztetési intézménye maga a gazdaság, a piac. Az államban jelennek meg a polgári társadalom egyéneinek és korporációinak azon érdektörekvései, amelyek nem képesek kiegyenlítődni a piac törvényei szerint, vagy megelőzik azt, vagy már túlmutatnak azon. Az állami beavatkozás első szintje tehát a polgári érdekek általánossága az egyes tőkés partikuláris érdekeivel szemben, ha a két érdek — egymással szemben különös érdekként — szembekerül egymással.

A liberálkapitalizmus ortodox polgári irodalma az állami beavatkozást úgy állítja be, mint a polgári társadalom torzulását, mint leküzdendő devianciát vagy egyesek torz tudatából származó téves törekvések termékét. Ennek megvilágításához először azzal kell foglalkozni, hogy lehetséges-e akárcsak ideáltipikusan tiszta tőkés fejlődés, amely nem feltételezi az államot, az állam beavatkozását.

A tőkés fejlődés legkövetkezetesebb bejáróinak — mint már említettük — az angolszász országokat tekinthetjük. Több okból is. Egyrészt azért, mert ezekben az országokban fejlődött ki a legkorábban, legkiteljesedettebb formában, a legkövetkezetesebben a kapitalizmus intézményrendszere. (Angliában ezt a parasztoknak a földtől való kíméletlen megfosztása, Észak-Amerikában a földbőség tette alapvetően lehetővé.)³⁸ Másodszor azért, mert az államot ezekben az országokban befolyásolta legkövetkezetesebben a burzsoázia, miközben itt alakul ki a legvilágosabban egy polgári gazdasági ideológia a maga angolszász praktikumával, földhözragadtságával és a katolikus keresztény misztikum radikális elutasításával. Másképp kifejezve azt mondhatjuk, hogy itt vált el legélesebben a polgári társadalom és a politikai állam. Ez a polgári társadalom azonban az államot nagyon is kezében tartotta, a parlamenten keresztül közvetlenül befolyásolta. A két szféra elválását abban a keretben kell értelmezni, hogy a polgári társadalom a neki megfelelő intézményrendszerrel és ideológiával karakterisztikusan a színre lépett és következetesen megpróbálta maga alá rendelni a politikai államot, ami többé-kevésbé sikerült is neki a landed interest-tel kötött állandó kompromisszumok árán. A 19. század végéig Európában Anglia volt a kulcsállam, a központi gazdaság a világgazdaságban, itt érvényesültek a legkövetkezetesebben a tőkés viszonyok, itt volt a legkifejlettebb a tőkeviszony, a legintenzívebb a munkaerő kizsákmányolása, a leggyorsabb léptékű a technikai innováció. Az 1870-es évektől felzárkózik az Egyesült Államok, hogy azután a századfordulótól egyre nyilvánvalóbban átvegye a vezetését.³⁹

Marx szerint a polgári társadalom legeredetibb fejlődése az amerikai fejlődés, „ahol a polgári társadalom nem a feudalizmus alapzatán fejlődött ki, hanem önmagától kezdődött; ahol ez a társadalom nem egy évszázados mozgalom túlélő eredményeként jelenik meg, hanem egy új mozgalom kiindulópontjaként; ahol az állam, minden korábbi nemzeti alakulattól eltérően, eleve alá volt rendelve a polgári társadalomnak, e társadalom termelésének és soha nem léphetett fel öncél igényével; ahol végül maga a polgári társadalom, egy régi világ termelőerőit egy új világ roppant természeti terepével

kötve össze, eddig ismeretlen méretekben és a mozgás ismeretlen szabadságával fejlődött, messze túlszárnyalt minden eddigi munkát a természeti erők legyűrésében, és ahol végül magának a polgári társadalomnak az ellentétei csupán eltűnő mozzanatokként jelennek meg”.⁴⁰

Eme értelmezésben az állam nem egyéb, mint a polgári társadalom pusztja „könyvelője”, államra tehát csak annyiban van szükség, amennyiben a tőkeértékesítés túlszordul a regionális kereteken, amennyiben a külső ügyek adminisztrálására és a polgári társadalom „ügyintézésére” szükség van. Ennek az ideáltipikus formának ugyanakkor szigorú különös feltételrendszere van: a feudális intézményrendszer hiánya; a fizikai terjeszkedés szabad lehetősége; a szabadon felhasználható munkaerő jelenléte (a rabszolgajelleg ebből a szempontból közömbös); az ipari forradalom általános kiaknázhatósága; a racionalitáson alapuló vállalkozó szellem stb. Marx – Carey amerikai közgazdással vitázva – kifejti, hogy noha az amerikai tőkés fejlődés a maga elemi erejében tisztán bontakozott ki, az állam szerepe nem valami külső, mesterkéltnél, idegen, hanem a kapitalista út természetes velejárója. Az abszolútizmustól érintetlen polgári állam ugyan ab ovo mint „gyenge állam” jelenik meg és a polgárság minden törekvése az, hogy ezt az állandóan megkérdőjelezett államot maga alá rendelje. Ebben az értelemben az állam – korai, nem túlpolitizált alakjában – valójában nem különül el a polgári társadalomtól, illetőleg elkülönülése tiszta formalitás. Elkülönülése azt a folyamatot jelzi, ahogyan az állam a társadalom fölé emelkedik, és a polgári társadalom egyre kevésbé és egyre nagyobb áldozatok árán tudja maga alá rendelni (a tőke megszüntetése a tőkés társadalmon belül), pusztá osztályérdekeinek eszközüvé tenni. A polgári érdek a gazdasági fejlődés emelőin keresztül érvényesül, az állam csak addig legitimálhatja magát, amíg a tőke szempontjából hasznos, de míg az ösztőke szempontjából hasznos, addig egyúttal tőke is. Ahogy kiteljesedik a társadalmi munkamegosztás – egyrészt a társadalmi különös tevékenységek, másrészt az üzemen belüli tevékenységek között –, úgy válik heterogénebbé a polgári társadalom érdekrendszere, úgy diverzifikálódik az érdekek kifejeződési szférája, a politikai mechanizmus és maga az állam is.

Marx a Carey-kritika kapcsán fejti ki álláspontját a tőkés fejlődés és az állami beavatkozás kapcsolatáról: „Amerikai viszonyokat angolokkal szemben, ti. az állami beavatkozással szemben»: erre redukálódik Careynek a földtulajdon, a munkabér, a népesedés, az osztályellentétek stb. angol elméletére vonatkozó kritikája. A polgári társadalom Angliában nem tisztán, nem fogalmának megfelelően, nem önmagával adekváтан létezik... A hagyományos, nem magának a polgári társadalomnak az öleből sarjadó befolyásoknak a társadalom természetes viszonyaira való zavaró behatása Carey számára végső soron az államnak a polgári társadalomra gyakorolt befolyására, túlkapásaira és beavatkozásaira redukálódik. A bér pl. természetszerűen nő a munka termelékenységével. Ha azt találjuk, hogy a realitás nem felel meg ennek a törvénynek, akkor csak... a kormány befolyásait kell elvonnunk, adókat, monopóliumokat stb. A polgári viszonyok önmagukban tekintve, az az állami befolyások levonása után, valóban mindig a polgári gazdaság harmonikus törvényeit fogják igazolni. Hogy ezek az állami befolyások, közadósság, adók stb. mennyire maguk is a polgári viszonyokból nőnek ki – ezért pl. Angliában semmiképpen nem a feudalizmusnak, hanem éppenségg-

gel felbomlásának és leküzdésének eredményeként jelennek meg, és magában Észak-Amerikában a központi kormány hatalma a tőke centralizációjával együtt nő —, ezt Carey természetesen nem vizsgálja.”⁴¹

Valójában a tőkés termelés korai szakasza egy sajátos ellentmondást takar: az árucserére épülő, gazdasági tranzaktivitásra, a tevékenységek piaci cseréjére támaszkodó társadalom magába foglalta az árutermelő és a vállalkozó általánosságát, a tőkének és a tőke mobilitásának általánosságát, a szerződés absztrakt egyenlőségét az egyik oldalon — a technikai innováció, a természet hasznossági elven alapuló hatékony átalakítása, a munka dezantropomorfizálása, az általánossá váló urbanizáció, a világpiac, a tömegkereskedelem stb. viszont megkövetelte a racionális szervezést, szabályozást, standardizálást a másikon. A két oldal feltételezte egymást, az ellentmondás tehát látszólagos, illetve valóságossá csak az egyes tőkés szintjén válhatott. Ugyanakkor azonban a liberális ideológia menthetetlenül szembekerült a konfliktusok felhalmozódásával, és ebben nem maga a konfliktus ténye volt új, hanem annak megjelenési formái bizonyultak szokatlannak azáltal, hogy eredeti intézményes megoldást követeltek. Fontosabb ennél az, hogy a tőkeviszony alapján keletkező konfliktusokat nem lehetett feloldani minden esetben a helyi tőke korlátozott horizontján; a tőke teljessé válásának folyamatában a polgári társadalom is megszabadul kicsinyes korlátaitól, kispolgári elemeitől és társadalmi szerveződésében uralkodóvá válnak a kozmopolita jegyek. Ez a folyamat teljességgel párhuzamos a hatalom, a politika koncentrációjával, ami csupán csak árnyékként követte a tőkekonzentrációt.

Megállapítható tehát, hogy a tőkés fejlődéstől az állami beavatkozás nem idegen, magukból a polgári viszonyokból is kifejlődik. Ugyanakkor az egyes országok, területek egyenlőtlen fejlődéséből és a világrendszer belső viszonyainak különbségéből következően az állam szerepe különböző intenzitással és tartalommal alakul ki. A polgári fejlődésben megmutatkozó regionális és időbeni különbségek, valamint a világpiac kialakulása nem önmagában szolgáltat okot az államszerep növekedéséhez; a tőke nemzetközi mozgása, az „egyenlőtlen csere” viszonyai és az államközi kapcsolatok ebből eredő konfliktusos helyzete áll az állami szerepek kialakulásának hátterében.

A periférián elhelyezkedő országok lemaradásukat központi állami intézkedésekkel igyekeznek behozni. Állami úton, felülről hoznak létre polgári intézményeket (bank, tőzsde, részvénytársaság), ehhez normatív kereteket alakítanak — mindezt még azelőtt, hogy a polgári gazdasági érdekek képében ezek az intézmények anticipálódhattak volna. Ez a konstitutív jellegű állami beavatkozás az érdek genézisének hiánya folytán sok esetben csak igen ellentmondásosan tud érvényesülni és felemás viszonyokat eredményez. Egyik legszembetűnőbb eredménye az egyenlőtlen fejlettségű gazdasági szektorok konfliktusos egymásmellettsége, melyeket az igazgatás hatalma és nem elsősorban a tőkés kalkuláció profitelve tart össze. Az állam ebben a típusban elsajátítja a profitelvet, de ezt a korporatív elemek konzerválásával teszi, és még a formális jogegyenlőség eszméjét sem érvényesíti. Ez a forma tulajdonképpen egy piaci mechanizmust, az eredeti felhalmozást megelőző redistribúció érvényre juttatása, amely a hagyományos tulajdonos osztályokat tovább éltetve egy lassított és kompromisszumos tőkés fejlődést visz véghez.

Az állam által közvetlenül érvényre juttatott tőkés fejlődés többnyire felemás: az államot ellenőrző rétegek pillanatnyi érdekei formálják a gazdaság

alakulását, és ezért nem ritkák a gazdaságilag irracionális intézmények, szembeötlőek az ágazatok közötti aránytalanságok. Nem arról van szó, amint ezt gyakran értelmezik, hogy a „felépítmény” fejlettebb az „alap”-nál, bár kétségtelen, hogy ez az út némiképpen kiküszöböli a tőkés fejlődés „caudiumi igáját”. Ez a felépítmény sokkal inkább előretolt kapitalizmus, amely éppen azért ingatag és gyenge, mivel nincs mögötte egy hosszú akkumulációs időszak; amely megfelelő polgári társadalmat hordott volna ki.⁴²

JEGYZETEK

¹ Az államnak a társadalomban játszott szerepe napjainkban újra a tudományos viták középpontjába került. A tőkésállam gazdasági szerepe – a keynesi gazdaságpolitika elhúzódo gazdasági válságba torkollása miatt – a gyakorlatban is megkérdőjeleződik. Az állami beavatkozás hazai irodalmában nem olvasható monografikus elemzés, amely az állami beavatkozás elméletörténetével, illetve történeti-szociológiai és politológiai jegyeivel átfogóan foglalkozna. A közgazdaságtudományi irodalomban lelhető fel a legtöbb forrás, az itt található megközelítések többsége azonban leszűkül az állami-gazdasági beavatkozás feltételrendszerére. A hazai elemzések, tanulmányok közül a következőket emelhetjük ki: *Berend T. Iván–Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX–XX. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976; *Berend T. Iván–Ránki György*: Az államszerep a „periféria” XIX. századi gazdaságában. Valóság, 1978. 3. sz.; *Berend T. Iván–Ránki György*: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979.; *Gedeon Péter*: Árugazdaság és politika. Filozófiai és gazdaságtani adalékok a modern árugazdaság elméletéhez és elméletörténetéhez. Kézirat. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1980.; *Kolosi Tamás–Papp Zsolt*: A társadalmi struktúra történelmi alakváltozásai. Társadalomtudományi Közlemények, 1974. 4. sz.; *Nagy Endre*: Állami beavatkozás a monarchiabeli Magyarországon. Kandidátusi értekezés, Bp. 1979.; *Papp Zsolt*: Elméleti nézőpontok a kései tőkés állam működéséhez. Szociológia, 1976. 3–4. sz.; *Schmidt Péter*: Szocializmus és államiság. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 1. sz.; *Somlai Péter*: Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás. Akadémiai Kiadó 1977.; *Szabó Máté*: „Societas civilis” és „bürgerliche Gesellschaft”. (A polgári társadalom és a politikai állam problémái a politikai gondolkodás történetében) Magyar Filozófiai Szemle, 1980. 4. sz.

² M. Weber szerint a modern kapitalizmus legáltalánosabb előfeltétele a racionális tőkeelszámolás, mely mint norma érvényesül a mindennapi szükségletek kielégítésével foglalkozó valamennyi nagy vállalkozás esetében. Ennek azonban további előfeltételei vannak: 1. valamennyi termelőeszköz szabad rendelkezésű tulajdon tárgya legyen; 2. szükség van szabadpiacra; 3. racionális (kalkulálható) technika; 4. racionális, áttekinthető jogrendszer; 5. szabad munkaerő, ami azt jelenti, hogy vannak munkások, „akik formálisan ugyan önként, valójában azonban az éhségtől hajtva kínálják eladásra munkájukat”; 6. végül szükség van a gazdasági élet commercializálódására (szabad tőkepiac). Weber tehát – Marxhoz hasonlóan – határozottan elválasztja egymástól az áru (forgasztási cikk), a tőke és a munkaerő szabad piacát, mint a tőkés termelés előfeltételeit. Lásd *M. Weber*: Gazdaságtörténet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979. 224–225. old.

³ „A jogállam polgári eszméje, minden állami tevékenységnek normák lehetőleg hézagatlan és a közvélemény által igazolt rendszeréhez való kapcsolódása, álta-

lában az állam mint uralmi eszköz megszüntetésére törekszik. Az államhatalmi aktusok per se apokrifának számítanak.” *J. Habermas*: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat Könyvkiadó 1971. 121. old.

⁴ Az állam fogalmi megjelenése is a tőkés fejlődés következménye. A korábbi formációkban — miután az állam a közösségi intézmények része — a közhatalom nem államként fogalmazódik meg, hanem városként, hűbérúrként, királyként, rendként stb. Az állam szemantikai jelentéstartalmát a hűbériség készíti elő, a magántulajdon germán formájának intézményesítésével, de végleges nyelvi elkülönülése már a tőkés fejlődéshez kötődik. A franciában a három rend elnevezése: les trois états, a polgárságé pedig: Tier État — nem véletlen, hogy a nyelvi kép a rend és a későbbi állam (état) szó között azonos az 1300-as évektől kezdődően. A mai jelentéstartalmát az állam kifejezés a 17. században nyeri el. Az angol nyelvben az állam fogalma a modern politikai szervezetekhez, intézményekhez kötődik (képviselői szerv, kormányzat stb.).

⁵ „A politikai forradalom ... amely a politikai államot mint *általános* ügyet, azaz mint a valódi államot konstituálta, szükségképpen szétzúzta az összes rendeket, korporációkat, céheket, kiváltságokat, amelyek megannyi kifejezői voltak annak, hogy a népet elválasztották a maga közösségétől. A politikai hatalom ezzel *megszüntette a polgári társadalom politikai jellegét*. A polgári társadalmat egyszerű alkotórészeire zúzta szét, egyrészt az egyénekre, másrészt azokra az *anyagi és szellemi* elemekre, amelyek az egyének élettartalmát, polgári helyzetét alkotják. Kiszabadította a hűbéri társadalom különböző zsákutcáiba mintegy szétosztott, szétdarabolt, szétfolyt politikai szellemet; egybegyűjtötte ebből a szétszórtságból, megszabadította a polgári étellel való keveredéstől és konstituálta mint a közösségnek, a nép *általános* ügyének szféráját, eszményi függetlenségben a polgári élet eme *különös* elemeitől. (...)

Ámde az állam eszmei jellegűségének kiteljesedése egyszersmind a polgári társadalom anyagi jellegűségének kiteljesedése is volt. A politikai járom lerázása egyszersmind azoknak a kötelekeknek a lerázása is volt, amelyek a polgári társadalom önző szellemét megbéklyózták. A politikai emancipáció egyszersmind a polgári társadalomnak a politikától, egy általános társadalomnak még a *látszatától* való emancipációja is volt.” *K. Marx*: A zsidókérdéshez. Marx–Engels összes művei (a továbbiakban: MEM) 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1957. 369–370. old.

⁶ A világrendszer kialakulásának történelmi előzményeihez lásd *I. Wallerstein*: The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteens Century. New York 1974., valamint *I. Wallerstein*: The Capitalist World-Economy. Cambridge 1979.

⁷ A liberális burzsoázia életmódjáról lásd *E. Hobsbawm*: A forradalmak kora című művét (196–203. old.). Kossuth Könyvkiadó 1964. „De a más országbeli tőkésék is ugyanolyan magabiztosak voltak, mint az angolok, aminek az a magyarázata, hogy szüntelenül gazdagodtak — a lille-i Dansette családban például 1830 és 1856 között 15 000-ról 50 000 frankra emelkedtek a hozományok —, megingathatatlanul hittek a gazdasági liberalizmusban és elhárítottak maguktól minden nem gazdasági jellegű tevékenységet.” Uo. 203. old.

⁸ „... az ipari tőkével versengő érdekek, mindenekelőtt a landed interest (birtokos érdek), akár a nemesi földesurak, akár a polgáriassult nagybirtokosok érdekei még a liberális szakaszban is oly erősek, hogy 1832-ig magát az angol parlamentet is uralták, és a gabonatorvény eltörlését további tizenhárom évvel elodázták”. *J. Habermas*: Id. mű, 120. old.

⁹ Emlékeztetnünk kell arra, hogy a klasszikus kapitalizmus idején még Európa fejlettebb nyugati része is túlnyomórészt falusias volt. A tőkés fejlődés először a falusi háziipart ragadta meg, de maga az erjedés a polgári érdekek uralta városokból indult ki. Ezért volt fontos a tőkés átalakulás szempontjából, hogy

a várost és az államot politikailag a polgári érdekek uralták. Lásd *E. Hobsbawm*: Id. mű, 17. old.

- ¹⁰ A tőkének a hűbéri társadalmon belüli, majd a polgári átalakulás utáni ún. eredeti felhalmozása a magán- és állami erőszak kombinált felhasználásával, a társadalom alávétettjeinek kíméletlen és következetes kizsákmányolásával ment végbe. Az eszközök kifinomodása a tőkeviszony kifejtett szintjén következik csak be. „A tőkés termelés előrehaladásával kifejlődik egy olyan munkásosztály, amely nevelés, hagyomány, szokás alapján ennek a termelési módnak a követelményeit magától értetődő természeti törvényeknek ismeri el. A kifejlődött tőkés termelési folyamat szervezete minden ellenállást megtör, a viszonylagos túlnépesség állandó termelése a munka kínálatának és keresletének törvényét és ezért a munkabért olyan határok közt tartja, amelyek a tőke értékesítési szükségleteinek megfelelnek, és a gazdasági viszonyok néma kényszere megpecsételi a tőkés uralmát a munkás felett. Gazdaságon kívüli, közvetlen erőszakot még mindig alkalmaznak ugyan, de csak kivételképpen. Amikor a dolgok a szokásos mederben folynak, a munkást rá lehet bízni »a termelés természeti törvényeire«, azaz a tőkétől való függőségére, amely magukból a termelés feltételeiből ered, és amelyet e feltételek biztosítanak és tesznek örökkössé. Másképp van ez a tőkés termelés történelmi keletkezésénél.” *K. Marx*: A tőke. I. köt. MEM 23. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 689–690. old. Az úgynevezett eredeti felhalmozás sajátosságaihoz lásd még: *M. Dobb*: Studies in the Development of Capitalism. London 1946.
- ¹¹ *P. Salvucci* szerint *A. Smith* úgy látja: „A politika szabályozó és összehangoló tevékenysége nélkül a gazdaság nem képes rá, hogy a maga erejéből küzdje le saját természetét, amelyet a kapzsiság és az erőszak igazgat.” *P. Salvucci*: Adam Smith politikai filozófiája. Gondolat Könyvkiadó 1976. 35–36. old. Idézi: *Gedeon Péter*: Árugazdaság és politika. 174. old.
- ¹² *Marx* A tőke első kötetében számtalan példát hoz fel arra, hogy a szabadpiacon versengő tőkések milyen mértékben váltak érdekeltté az állami beavatkozás intézményesítésében. Az állami intézkedések egy része a versenyfeltételek normatív kereteinek kialakítására vonatkozott, de ezek egyúttal a termelési folyamatba való beavatkozást is jelentették. Ezt illusztrálja *Marx* egyik megjegyzése: „Ezért például azt látjuk, hogy 1863 elején 26 cég, melyek Staffordshire-ben kiterjedt fazekasüzemmel rendelkeztek ... emlékiratban kérelmezte az állam erőszakos beavatkozását. A más tőkésekkel való konkurrencia nem engedi meg nekik a gyermekek munkaidejének önkéntes korlátozását stb.” *K. Marx*: A tőke. I. köt. MEM 23. Kossuth Könyvkiadó 1967. 253. old.
- ¹³ Lásd *K. Marx*: A tőke. III. köt. MEM 25. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 414–420. old.
- ¹⁴ *K. Marx*: A tőke. I. köt. Id. kiadás, 690. old.
- ¹⁵ „Az eredeti felhalmozás különböző mozzanatai, többé-kevésbé időrendi sorrendben, főleg Spanyolországra, Portugáliára, Hollandiára, Franciaországra és Angliára oszlanak el. Angliában a XVII. század végén rendszeresen egyesítik e mozzanatokot a gyarmati rendszerben, az államadósságok rendszerében, a modern adórendszerben és a protekcionizmus rendszerében. Ezek a módszerek részben a legbrutálisabb erőszakon alapulnak, például a gyarmati rendszer. De valamennyien felhasználják az államhatalmat, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot, hogy a hűbéri termelési mód tőkés termelési móddá való átváltozásának folyamatát mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket lerövidítsék.” *K. Marx*: A tőke I. köt. Id. kiadás, 702. old.
- ¹⁶ A tőkés mezőgazdaság megteremtésének két fő akadálya volt: a prekapitalista földbirtokos osztály és a hagyományörző parasztság. A francia forradalom hatására „főként 1789 és 1812 között került sor a földtulajdon búrsoáz rendszerének megteremtésére irányuló jogi intézkedések megvalósítására. Következmenyek

azonban Franciaország és egyes környező vidékek kivételével, sokkal lassabban mutatkoztak meg, aminek elsősorban a Napóleon veresége utáni társadalmi és gazdasági reakció volt az oka." *E. Hobsbawm*: Id. mű, 169. old.

¹⁷ „Hegel az »állam« és a »polgári társadalom« elválasztásából, a »különös érdekekből« és a »magán- és magáért való általános mivoltból« indul ki, és kétségtelenül a bürokrácia ezen az elválasztáson alapul." *K. Marx*: A hegeli államjog kritikája. MEM 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1957. 249. old.

¹⁸ Lásd *K. Marx*: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. MEM 8. köt.; valamint *Perry Anderson*: Origins of the Present Crisis. In: Towards Socialism. New Left Review, London 1965.

¹⁹ Lásd *E. Mandel*: Troisième âge du capitalisme. Paris 1976. III. köt. 175–176. old.

²⁰ Ez a tétel a szabadversenyessé kapitalizmusra többé-kevésbé érvényes, de csak mint az abszolutista hatalmi rendszerre való reflektálás. Elméletileg itt az a kérdés merül fel, hogy mi tartozik a termelés feltételrendszerének biztosításába, illetve mi mutat túl azon és jelenik meg a gazdaságba való *direkt* beavatkozásként. A termelés feltételrendszerének biztosítását is a beavatkozás különös formájának tekinthetjük.

²¹ Lásd *E. Hobsbawm*: Id. mű, 42. old.

²² „Ezek a csereviszonyok elleplezik a tartalmukban meglevő kényszert és függést – a bérből élők elválasztása termelési és létfeltételeiktől – és a kizsákmányolt proletariátusnak az egyenlőség és a szabadság látszatát adják. Mivel ezek a konszolidált klasszikus kapitalizmus feltételeiben általános módon benne foglaltatnak, interiorizálódtak, a burzsoázia elvetheti a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazását és megelégedhet az államhatalom olyan minimumra szorításával, amely a biztonsági funkciókra szűkül, mely biztosítja a gazdasági hegemoniát és annak korlátlan kiterjesztését." *E. Mandel*: Id. mű, 175. old.

²³ „... a jogi forradalmat Európa jókora részére kívülről és felülről kényszerítették rá; inkább valami mesterséges földrengés volt ez, mint a régen meglazult talaj természetes megcsuszamlása. Még inkább erről volt szó azokban az esetekben, amikor ezt a forradalmat egy burzsoá állam olyan társadalmakra kényszerítette rá, amelyeknek egyáltalán nem volt még polgári gazdasági rendjük, mint az abszolutista hatalmi rendszerre való reflektálás. Elméletileg itt az mond ellent annak, amit Habermas állít: „A piaci törvények természetesen maguktól alakultak ki, ami nekik a klasszikus közgazdaságtanban az ordre naturel (természetes rend) látszatát kölcsönözte, míg az állami törvényeknek kifejezetten szükségük van a leszögezésre." *J. Habermas*: Id. mű, 120. old.

²⁴ E szükségletre utal Max Weber a tőkés gyarmati társaságok kapcsán: „Az Európában elterjedt részvénytársasági forma voltaképpen azt jelentette, hogy államilag oktrojált és alkalmi privilégium alapján a társaság szabályozta a részvételi feltételeket és az üzletvitelt, az állam mint felügyeleti hatóság azonban az üzletmenet legapróbb részleteibe és befolyt. Csak a XVIII. században kezdett elterjedni az az elv, hogy minden évben el kell készíteni a mérleget és a leltári kimutatást, de még ekkor is félelmetes csődökre volt szükség ahhoz, hogy az elv általánosan elfogadottá váljék." *M. Weber*: Gazdaságtörténet. A modern kapitalizmus kialakulása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979. 228. old.

²⁵ „Súlyosan téved ... aki azt hiszi (és a kapitalizmus elméleti bajnokai, a benthami »filozófus radikálisok« nem estek bele ebbe a hibába), hogy a liberalizmus ellenségesen állt szemben a bürokráciával. Csupán a terméketlen bürokráciát, a túlzott adóztatást és az olyan ügyekbe való állami beavatkozást nem szerették, amelyeket helyesebb volt a magánvállalkozásokra bízni. Az a vulgár-liberális jelszó, amely az állam szerepét az éjjeli őr szerepére kívánta korlátozni, elködösíti azt a tényt, hogy ha az államot megszabadították a terméketlen funkcióktól, és szükségtelenné vált, hogy a gazdasági élettel kapcsolatos ügyek-

be beavatkozzon, sokkal erősebb és tevékenyebb lett, mint azelőtt.” E. Hobsbawm: Id. mű, 207. old. Hasonló véleményt fejt ki a neoliberais Ludwig von Mises. Lásd Omnipotent Government. New Hawen 1944.

²⁶ „Ameddig a munkásokat az örök üdvösséggel lehetett biztatni, addig elképzelhető volt, hogy a munkásosztály beletörődjön a sorsába. Amikor azonban ez a vigasz is elesett, ez a tény már önmagában is felszínre hozta azokat a társadalmi feszültségeket, amelyek azóta is állandóan nőnek. Ezzel elérkeztünk ahhoz az időponthoz, amikor a kapitalizmus korai szakasza véget ért és a XIX. században beköszöntött a vas korszaka.” M. Weber: Id. mű, 293. old.

²⁷ „A középkorban volt jobbágy, hűbértartó, iparos-korporáció, tudós-korporáció stb., vagyis a középkorban a tulajdon, a kereskedelem, a társadalom, az ember politikai volt; ... A középkorban a politikai berendezkedés a magántulajdon berendezkedése, de csak mert a magántulajdon berendezkedése politikai berendezkedés. A középkorban népelet és államélet azonos”. K. Marx: A hegeli államjog kritikája. MEM 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1957. 233. old.

²⁸ Lásd M. Weber: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967. 93–96. old.

²⁹ A. Emmanuel: L'état de la „transition”. L'Homme et la Société, 1977. 45–46. old.

³⁰ Marx értelmezésében: „A közvetlen monarchiában, demokráciában, arisztokráciában még nincsen a valóságos, anyagi államtól ... megkülönböztetett politikai berendezkedés. A politikai állam még nem mint az anyagi állam formája jelenik meg. Vagy, mint Görögországban, a res publica a valóságos magánügy, a polgárok valóságos tartalma, a magánember pedig rabszolga; ... vagy, mint az ázsiai despotiában, a politikai állam nem egyéb, mint egy egyes egyén magánönkénye, vagyis a politikai állam, akárcsak az anyagi, rabszolga. A modern állam ezektől az államoktól, melyekben nép és állam között szubsztanciális egység van, nem abban különbözik, hogy a berendezkedés különböző mozzanatai különös valósággá vannak kiképeződve..., hanem abban, hogy maga a berendezkedés egy különös valósággá van kiképeződve, a valóságos népelet mellett...” MEM 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1957. 234. old.

³¹ K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. MEM 46/I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 31–32. old. (Kiemelés tőlem – Sz. Gy.)

³² „A munkabér feltételezi a bérmunkát, a profit a tőkét. Ezek a meghatározott elosztási formák tehát feltételezik a termelési feltételek meghatározott társadalmi jellegeit és a termelés szereplőinek meghatározott társadalmi viszonyait. A meghatározott elosztási viszony tehát csupán a történelmileg meghatározott termelési viszonyok kifejezése. ... Az úgynevezett elosztási viszonyok tehát a termelési folyamat történelmileg meghatározott, sajátos társadalmi formáinak és azoknak a viszonyoknak felelnek meg, illetve azokból fakadnak, amelyekben az emberek emberi életük újratermelési folyamatában kerülnek egymással. Ezeknek az elosztási viszonyoknak a történelmi jellege a termelési viszonyok történelmi jellege, amely utóbbiaknak csak egyik oldalát fejezi ki. A tőkés elosztás különbözik azoktól az elosztási formáktól, amelyek más termelési módokból fakadnak, és mindegyik elosztási forma eltűnik, ha eltűnik a termelésnek az a meghatározott formája, amelyből származik és amelynek megfelel.” K. Marx: A tőke. III. köt. Id. kiadás. 830–831. old.

³³ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a piaci csere önmagában nem hozhat létre érdekkiegyenlítést és nem közvetíthet az egyes egyéni érdekek, valamint az általános érdekek között. A csere Weber által állított társulási jellege nem teszi a piacot, mint olyat, az érdekek általános kiegyenlítésének színterévé. Lásd M. Weber: Gazdaság és társadalom. Id. mű, 66. old.

³⁴ „A szabadpiac ugyanis saját működésének eredményeként olyan gazdasági feltételeket teremt és olyan gazdasági erőket hoz működésbe, amelyek felfüggesztik vagy korlátozzák a piaci ármechanizmus szabad működését. Vagyis a poli-

tikai cselekvés azzal, hogy biztosítja az árucserre szabadpiaci formájának minél zavartalanabb kifejlődését és megvalósulását, tételezőjévé válik azoknak a gazdasági folyamatoknak, amelyek a szabadpiac korlátozását és megzavarását eredményezik." *Gedeon Péter*: Id. mű, 66. old.

³⁵ *K. Popper*: *The Open Society and Its Enemies*. New York 1962. 348. old. Lásd *Gedeon Péter*: Id. mű, 69. old.

³⁶ Az ún. Private Act-ek rendszere azt jelentette, hogy magánügyen közvetlenül a parlamenthez fordult, mely a szükséges érdekegyeztetés elvégzésével (a feltételek szabályozása, kikötések stb.) engedélyezte (esetleg elutasította) a gazdasági vállalkozás folytatásáért benyújtott kérelmet. Az egyeztetés tehát nem egy bürokratikus szervezet kereteiben folyt, hanem a liberális polgári nyilvánosság bevonásával. Az állam – a parlament – ekkor még a tőkejavakkal rendelkezők közvetlen közössége, tranzakciója. Ezzel kapcsolatban *E. Hobsbawm* megjegyzi, hogy: „Elvileg az angol törvények és a kereskedelmi vagy pénzügyi intézmények nehézkesek voltak, s inkább hátráltatták, semmint elősegítették a fejlődést. Így például, ha valaki részvénytársaságot akart alapítani, ehhez majdnem mindig megkövetelték a parlament által hozott és igen költséges »magántörvényt«. A francia forradalom a franciák – és az ő befolyásuk révén az egész kontinens – számára sokkal ésszerűbb és hatékonyabb gépezetet hozott létre erre a célra. A gyakorlatban viszont az angolok tökéletesen intézték a gazdasági ügyeket, tulajdonképpen lényegesen jobban, mint vetélytársaik.” Id. mű, 58. old. *Hobsbawm* jellemzése arra utal, hogy Angliában a liberális korszakban még nem fejlődött ki a weberi értelemben vett bürokrácia, az állam az ún. laikus bürokrácia közvetlen tranzakciója, hatékonyságát az angol gazdaság világsikere garantálja.

³⁷ „A polgári jog nagy kodifikációival olyan normarendszert fejlesztenek ki, mely szigorú értelemben vett magánszférát biztosít, vagyis a magánemberek rendi és állami kikötésektől tendenciájában felszabadított érintkezésének szféráját. Garantálják a magántulajdon intézményét és ezzel összefüggésben a szerződés, a foglalkozás és az öröklés alapvető szabadságjogait. Mindenesetre a kontinensen a fejlődési szakaszok éppen a kodifikációk révén világosabban válnak el egymástól, mint Angliában, ahol ugyanez a folyamat a *Common Law* keretében játszódik le; mégis a szabad áruforgalom társadalmának speciális jogi formái és intézményei inkább itt alakulnak ki, mint a római jog hagyományos országaiban. Poroszországban az *Általános Országos Jogot* 1794-ben, Ausztriában az *Általános Polgári Törvénykönyvet* 1811-ben teszik közzé; a kettő között jelenik meg a polgári magánjog klasszikus műve, az 1804-es *Code Civil*. E törvénykönyvek mindegyikére jellemző, hogy nemcsak a polgári társadalom érdekében jöttek létre, hanem annak specifikus közegében is: többször keresztülmentek a közösséggé egyesült magánemberek nyilvános okoskodásának kontrollján.” *J. Habermas*: Id. mű, 111–112. old.

³⁸ Lásd *E. Hobsbawm*: Id. mű, 161–165. old.

³⁹ Lásd *K. Polányi*: *The Great Transformation*. Boston 1944. 30. old. Ugyanakkor Polányi azt is megállapítja, hogy az állami beavatkozás intézményesítésével az összes nyugati állam ugyanazt a trendet követte, „függetlenül a nemzeti mentalitástól és történelemtől”. A protekcionizmus elterjedését, az állami beavatkozás minőségi átalakulását az 1873–1886-os gazdasági válságciklushoz köti. Uo. 216–217. old.

⁴⁰ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *MEM* 46/I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 2. old.

⁴¹ *K. Marx*: Ugyanott. Ugyancsak *H. Carey* munkájának bírálatára kapcsán fejt ki a következőket: „*Vizsgálódás a munkabér rátájáról*” című munkájában, egyik legkorábbi közgazdasági írásában, *H. Carey* megkísérli kimutatni, hogy a különböző munkabérek úgy aránylanak egymáshoz, mint a nemzeti munkanapok

termelékenységi fokai, hogy ezután ebből a nemzetközi arányból azt a következtetést vonja le, hogy a munkabér egyáltalában úgy emelkedik vagy esik, mint a munka termelékenysége, ... a legjobb az, hogy saját állítása szerint a dolog a valóságban nem úgy van, ahogy az elmélet szerint lennie kellene. Az állami beavatkozás ugyanis meghamisította a természetes gazdasági viszonyt. Ezért a nemzeti munkabéreket úgy kell számításba venni, mintha az a részük, mely adott formájában az államnak jut, magának a munkásnak jutna. Nem kell-e Carey úrnak tovább elmélkednie azon, hogy vajon ezek az »állami költségek« nem szintén »természetes gyümölcsei-e« a tőkés fejlődésnek? Ez az okoskodás egészen méltó ahhoz a férfiúhoz, aki a tőkés termelési viszonyokat először örök természeti és észtörvényeknek nyilvánította, melyeknek szabad harmónikus játékát csak az állami beavatkozás zavarja meg, hogy később felfedezze, hogy Anglia ördögi befolyása a világpiacra — mely befolyás úgy látszik nem a tőkés termelés természeti törvényeiből fakad — szükségessé teszi az állami beavatkozást, tudniillik ezeknek a természeti és észtörvényeknek az állam általi védelmét, a protekcionizmus rendszerét.” *K. Marx: A tőke. I. köt. Id. kiadás, 622–623. old.*

Marx fejtegetését azért idéztük hosszan, mert napjainkban Carey gondolatköre makacsul újrafogalmazódik Friedman, Samuelson és mások műveiben. A mi mai viszonyaink között a probléma a szocialista piacfétis keretében bukkan fel, az állami beavatkozást sokan egy elvont, nem tisztázott piac-eszme nevében vonják kritika alá, és azt feltételezik, hogy a gazdasági problémák megoldásának kulcsa a „természetes” piaci viszonyok érvényesítése.

¹² „Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt, nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes arány állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szervezete. Az állam csak előretolt lövészárk volt, s mögötte erődök és kazamaták vaskos láncolata húzódott meg...” *A. Gramsci: Az új fejedelem. Magyar Helikon 1977. 129–130. old.*

MIKECZ TAMÁS

POLGÁRI KULTÚRA-FELFOGÁSOK A HATVANAS ÉS A HETVENES ÉVEKBEN

Ha a hetvenes évek polgári ideológiai áramlatait összehasonlítjuk a hatvanas évekkel, legelőször is az tűnik szembe, hogy a hatvanas évekre, különösen annak második szakaszára jellemző „új baloldal” erőteljesen veszít a baloldali értelmiségre gyakorolt hatásából, jelentősen csökken társadalmi-politikai mozgósító ereje és a hetvenes évek közepére az „új baloldal” ideológiája az értelmiségi kiábrándultság állapotába jut. A fejlett tőkésországok valóságos folyamatai alapján egyre jobban nyilvánvalóvá lesz az „új baloldal” ideológiájának utópizmusa. Mivel az „új baloldal” eleve elutasítja a szocialista országok társadalmi gyakorlatát, a fejlett tőkésországok vonatkozásában viszont a hetvenes évek elején részben meggyőződött elméleti feltevéseinek irrealitásáról, hajlamosnak mutatkozott a történeti-társadalmi fejlődést irracionálisan értelmezni. Az ötvenes és a hatvanas években a polgári gondolkodásra jellemző konvergencia-elméleteket az „új baloldal” elméleti kritikája kezdte ki, de e kritika megtorpanásával az értelmiség egy részében a hetvenes évek második felétől az a meggyőződés alakult ki, hogy nincs más út, mint a történeti-társadalmi fejlődés racionalitásának megkérdőjelezése. Sajátos módon az a helyzet állt elő, hogy az „új baloldal” kritikájának elvontsága, a konvergencia-elméletek alapvető előfeltevéseinek problematikussága, a létező szocializmus történelmi helyének elméleti tisztázatlansága¹ orientációs zavarokat okozott a polgári ideológia egy részében. Csábítónak tűnik az a több helyütt is megfogalmazódott általánosítás, hogy az irracionális megjelenése a nyugat-európai és bizonyos értelemben az amerikai ideológiában a hetvenes évek társadalmi-gazdasági válságának egyértelmű kifejeződése.² Úgy érezzük azonban, hogy az a kultúrpresszimizmus, amit az új francia filozófia, az irracionális legpregnansabb iskolája képvisel, korántsem vezethető le egyértelműen a fent említett válsághelyzetből.

A hetvenes években a polgári ideológiák változásaira hatással voltak a szocialista országokban, azok társadalmi szerkezetében, politikai, hatalmi mechanizmus struktúrájában végbement változások, azok az elméleti kísérletek, amelyek a szocializmus építésének, újabb periódusainak elemzésére irányultak. Ugyanakkor a szocialista országok is szembe találták magukat a fejlődés bizonyos nehézségeivel, és ezek belső önelemzéshez, valamint a polgári megközelítésmódok konkrétabb elemzéséhez vezettek.

Az a fajta kultúrpeszimizmus, amely például az új francia filozófiában nyert megfogalmazást, a kapitalizmus és a szocializmus közötti ún. „negatív” konvergencia képletéből táplálkozik. Míg a korábbi időszakban a liberális orientációjú konvergenciaelméletek játszották a legnagyobb szerepet, s ezeknek az elméleteknek alapvető szemléletmódját az a felfogás határozta meg, hogy a különböző társadalmi rendszerek, így a kapitalizmus is képes arra, hogy integráljon rajta kívül létrejött értékeket, s ezt az integráló képességet csak a szocialista társadalomtól vitatta el, addig a „negatív” konvergenciaelméletben a különböző társadalmak negatív oldalainak integrációjáról, transzmissziójáról van szó. Helytelen lenne, ha a marxista társadalomelmélet elveszítené érzékenységét a „negatív” konvergenciaelmélet problémafelvetésére, hiszen a technikai fejlődés mind a kapitalista, mind a szocialista országokban létrehoz bizonyos „globális” negatívumokat (urbanizációs ártalmak elszemélytelenedés, az emberi kapcsolatok dehumanizálódása, elidegenedés jelenségei stb.). Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy itt a fejlődésnek csak bizonyos elemeiről van szó, és azzal is, hogy nem lehet eltekinteni az egyes társadalmak formameghatározottságától, de ugyanakkor látni kell azt is, hogy ezek a fejlődéssel járó negativitások valóságos problémákra utalnak, amelyekkel szembe kell nézni egyrészt az elméletnek, másrészt pedig a társadalmi gyakorlatnak.

A kultúrával, annak fejlődésével és lehetőségeivel kapcsolatos polgári felfogásokat természetesen nem lehet elszakítani a polgári ideológia egészének változásától, mozgásmechanizmusaitól, mégis bizonyos sajátosságokat figyelhetünk meg ezen a területen, amelyek részben eltérnek a polgári ideológiának a gazdasági rendszerre, a politikai-hatalmi struktúrára vonatkozó elképzeléseitől.

Míg a polgári liberális társadalomfelfogások legújabb variánsai, továbbá a különböző modernizációs és konvergenciaelméletek a gazdaság és a politikai struktúra megítélésében, a kapitalizmus kontra szocializmus megítélésében az utóbbitól elvitatják a racionális fejlődés lehetőségét, addig a kultúra fejlődésének területén saját lehetőségeik megítélésében koránt sem egyértelműek. Ami persze nem jelenti azt sem, hogy elismernék a kulturális tevékenységek és értékteremtő mechanizmusok rendszerében egy szocialista alternatíva lehetőségét. A gazdasági „teljesítményre” orientált értékrendszerbe ugyanis nem sorolhatók be az olyan kulturális értékek, mint a művészi, erkölcsi, vallási, tehát elsősorban antropológiai értékek. Ami más oldalról azt is jelenti, hogy ezek az értékek, illetve újratermelődési mechanizmusok nem értékelhetők, nem „deszifrizhatók” ebből az értékrendből. Ezzel magyarázható a legtöbb különböző indíttatású és irányultságú polgári ideológiai áramlat rossz kulturális „közérzete”. És ez az értékrendbeli különbözőség az alapja annak, hogy a polgári ideológiában mindig is megfigyelhető volt egyfajta kultúrpeszimizmus, amely különösképpen felerősödött a hatvanas és a hetvenes években.

●

A polgári indíttatású kultúrkritika elméleti vizsgálódásának előterében – elsősorban az új baloldalnál – a kultúra és a „szervezett társadalom” ellentéte áll. A frankfurti iskola tagjainak tömegkultúra-kritikája általános törté-

netfilozófiai premisszájukból fakad. Adorno és Horkheimer már a *Dialektik der Aufklärungban* kifejti, hogy a természet feletti uralomra törő racionális gondolkodás átcsap az ember leigázásába, és így a természet feletti uralom eszközei az ember ember feletti uralmának eszközeivé is válnak; technikai és gazdasági apparátusuk racionalizálásával felszámolódik az egyén autonómiája.³ Az eldologiasodás folyamatának szerves része a kultúra kiárusítása, a tőkés termelés technikai szabványai szerint és gazdasági elvei alapján szervezett kulturális tömegtermelés és elosztás. Az Adornóék által megfogalmazott „kultúripar”-koncepció egyik fontos eredménye a kultúra áruvá válásában rejlő belső dialektika feltárása. Véleményük szerint a kultúra paradox áru. Egyik oldalról a kulturális piac létrejötté haladó volt, mivel előmozdította a kulturális terület önállósulását, a rendi társadalom zártságából való kiszabadítását, másik oldalról viszont a művészeti termelést fokozatosan alárendelve a tőkés termelés érdekeinek, a műveltség tartalmi felbomlását idézte elő, vagyis a kötöttségek alóli felszabadulás egy újfajta zárttságot hoz létre, a kultúra alávetettségét egy külső, önmagától idegen szférának, amely — kedvenc kifejezésükkel élve — lehetővé teszi egyfajta új barbárság kialakulását. A kultúra — a kultúripar rendszerében — a társadalmi integráció transzmissziós elemévé válik, a technikai racionalitás felszámolja a kultúra ellenzéki elemeit. A kultúripar megfosztja a kultúrát saját önértékétől, hiszen termékei nem saját tartalmukhoz, hanem értékesítésük elvéhez igazodnak. Ez a folyamat pedig tendenciájában a műalkotások autonómiájának teljes megszüntetéséhez vezet. A közös nevező elvét, amelyet a kultúripar szervezésénél minden körülmények között elismernek, Marcuse a következőképpen fogalmazza meg: „Amikor a tömegkommunikációs eszközök harmonikusan és sokszor észrevétlenül vegyítik el a művészetet, a politikát, vallást és filozófiát kereskedelmi közleményekkel, csak közös nevezőjükre, az áruformára hozzák ezeket a kulturális szférákat. A lélek zenéje egyben a kalmárkodás zenéje is. A csereérték számít, nem az igazságérték. A csereértékben összpontosul a status quo racionalitása, és minden másfajta racionalitásnak meg kell hajolnia előtte.”⁴

A kultúripar korlátlan versennyel párosuló kommerciális rendszerében a közös nevező elve a termelt áru piacának bővítéséért és megtartásáért folyó küzdelemben érvényesül. Ilyen körülmények között minden eszközt igénybe vesznek, hogy a közös nevező minél nagyobb tömegeket fogjon át. E tendenciák eredménye, hogy kialakul egy egységes stílus, ami az egyformaságot, a sztereotípiát és klisék uralmát teremti meg. A kultúripar legcsúfosabb következménye a befogadói tudat egysíkúvá tétele: a befogadói gondolkodás, képzelőerő kiirtása, a katarzis felszámolása.

Adornóék kultúripar-felfogása végső fokon kizárja egy alternatív kultúrpolitikai koncepció kialakításának lehetőségeit. Adorno azonban életének utolsó éveiben bizonyos korrekciót hajt végre ebben a kérdésben, s részben megkérdőjelezi az általa rövidre zárt kultúripar–fogyasztói tudat egyenletet. Ennek a korrekciónak a főbb vonalai rajzolódnak ki utolsó tanulmányaiban.⁵

Adorno szerint a paradoxon a következőben áll: a kultúra kárt szenved, ha megtervezik és adminisztrálják; ha azonban sorsára hagyják, nem csupán az a veszély fenyeget minden kulturális megnyilvánulást, hogy elveszíti hatást kifejtő képességét, hanem pusztá léte is kérdésessé válik. A kultúra és az igazgatás belső ellentmondásossága abban rejlik, hogy az igazgatás rajta kí-

vül álló dolog marad, amely révén alárendelődik, nem pedig benne foglaltatik. Ez magának az adminisztrált racionalitásnak a lényege, amely nem tesz mást, mint rendelkezik, más szóval aporia áll fenn a kultúra abszolút célja és az igazgatás abszolút racionalitása között. E viszonyon belül a feszültséget az adja, hogy a kultúra a partikularitás érvényének örökös követelése az általánossal szemben. Az igazgatás szükségképpen az általánost képviseli a partikulárisval szemben. Az igazgatás alapvetően heteronóm igényeket támaszt a kultúrával szemben: a kultúra – bármely formában mutatkozzék is – nem a belőle fakadó normák alapján méretik meg, ezeknek a normáknak semmi közük a tárgy minőségéhez, hanem kívülről rájuk kényszerített kívánalmak alapján történik az értékelés. A kultúra ugyanakkor megmásíthatatlanul kritikai impulzust gerjeszt a status quóval és a belőle származó minden intézménnyel szemben. Ez semmi esetre sem csupán a számos kulturális struktúrában testet öltő tendencia, hanem azzal az integrációval szembeni tiltakozás, amely határozottan ellenez mindent, ami más minőséggel rendelkezik; bizonyos értelemben ez a kritikus magatartás az egyenlősítő egységesítés eszméje ellen irányul. A modern igazgatás feladata, hogy tompítsa a kultúrának a status quóval szembeni ellenállását. A semlegesítés folyamata – a kultúra átalakítása valami függetlenné és külsővé, elszakítva a gyakorlattal való minden lehetséges viszonyulástól – lehetővé teszi a szervezetbe való integrálását, amelytől fáradhatatlanul igyekszik megtisztulni. A modern társadalmak – a fejlett tőkés és szocialista egyaránt – hivatalos intézményei támogathatják és bemutatathatják a művészi törekvések legszélsőségesebb megnyilvánulásait. Ugyanakkor a művészet mégis elítél mindent, ami hivatalos, ami intézményes. Ebből fakadóan az igazgatás magát a kultúrát is igyekszik szervezeti fórummá tenni; azt, ami provokatív módon haszontalan a kultúrában, megtűrt negativitással alakítják át, vagy éppenséggel valami negatív módon hasznossá – a rendszer olajozott működését biztosító szerré, valami olyasmivé, ami valami másért létezik, hamissággá, vagy a kulturális iparnak a fogyasztó számára megtervezett termékeivé. Az autonóm, kritikai törekvéseknek szükségszerűen kudarcot kell vallaniok, hiszen impulzusai olyasmiben integrálódhatnak, ami hozzá képest heterogén, amit előzetesen felülről dolgoztak ki. De ez az integrálódás sohasem válhat teljessé, a befogadói tudatban bizonyos mértékig fennmaradnak az integrálódás ellen ható erők. „Az egyes emberek reális érdekei még mindig elég erősek ahhoz, hogy bizonyos keretek között ellenálljanak tudatuk teljes megragadásának. Ez meg egyezne azzal a társadalmi prognózissal, miszerint egy olyan társadalom, amelynek ellentmondásai csorbítatlanul fennállnak, tudatilag sem integrálható teljesen.”⁶ Adorno egy olyan kultúrpolitikai koncepció alternatíváját igyekszik megadni, amely az igazgatás s a kultúra belső ellentmondásosságának tudomásulvételéből indul ki, és ésszerűtlennek tartja az olyan – önmagában elvont – radikalizmust, amely a fennálló viszony totális megváltoztatását akarja elérni. Ebben a megfogalmazásban részben bizonyos fokig revideálja saját előző, utópisztikus radikalizmus-koncepcióját, amikor kifejti, hogy e túlzott radikális követelés a szabotázs kifinomult formája.⁷ Olyan kultúrpolitikát vél megvalósíthatónak, amely – tudatában a fennálló ellentmondásos viszonyoknak – a kultúrát nem totálisan eldologiasodott mozdíthatatlan értékrendszerként fogja fel, hanem amely magába épít minden kritikai szempontot. S itt lép be a szakértő kritikus alakja, akinek feladata, hogy a

befogadó érdekét magával a befogadóval szemben védelmezze, hogy a kulturális dolgokat megvédje a piaci ellenőrzés birodalmától, amely ma minden tétovázás nélkül megnyomorítja a kultúrát.

Adorno kritika tárgyává teszi korábbi elképzeléseit, mondván, hogy azok az eldologiasodás bűvöletében keletkeztek. „Mindegy, hogy mennyire eldologiasodott mindkét kategória (ti. kultúra és igazgatás) a valóságban, totálisan egyik sem az; mindkettő élő szubjektumokra utal vissza, akárcsak a legvakmerőbb kritikai szerkezet. Éppen ezért a spontán tudat, amely még nem került teljesen az eldologiasodás szférájába, még mindig abban a helyzetben van, hogy megváltoztassa annak az intézménynek a funkcióját, amelyben ez a tudat kifejeződésre jut. A jelen pillanatban az egyén még mindig elegendő szabadsággal rendelkezik az intézményen belül ahhoz, hogy annak segítségével hozzájáruljon annak kiigazításához. Mindenki, aki kritikusan és kérlelhetetlen következetességgel tudatosítja az igazgatás eszközeinek és intézményeinek használatát, még mindig abban a helyzetben van, hogy valami olyasmit valósítson meg, ami azért nem egészen azonos az egyszerű adminisztrált kultúrával. Az örökké állandóhoz képest mutatkozó minimális eltérés, amelynek lehetősége megadatott, körvonalazta számára – bármennyire reménytelenül is – a totalitást érintő eltérést; a remény azonban éppen az eltérésben – a divergenciában – összpontosul.”⁸

●

A hetvenes években megfigyelhető, hogy azok a polgári áramlatok, amelyek konvergencia-indítatásúak voltak, fokozatosan feladják azt az álláspontjukat, hogy a technikai determinizmus alapján a társadalmi totalításra, ezen belül a kultúrára egyértelmű következtetéseket vonjanak le.⁹ Daniel Bell egyik legutóbbi munkájában már abból indul ki, hogy a társadalmi struktúra és a kultúra radikálisan szétválik.¹⁰ A társadalmi struktúrát az eredményesség és a funkcionális racionalitás által meghatározott elvek irányítják, a kultúrában ugyanakkor a tervszerűtlenség, az irracionalitás és az antiintellektualitás az irányadó. A posztindusztriális társadalom szerinte élesen elkülönül azoktól a társadalmaktól, ahol a kultúra és a társadalmi struktúra egységet alkotott, ahol a társadalom egy meghatározott csoportja számára a kultúra az identitás fenntartásának állandó folyamata. A társadalmi struktúra és a kultúra szétválasztását Bell többek között nemcsak a kultúra irányító elveiben végbement változásokból, hanem a társadalmi struktúrában végbemenő változásokból vezeti le: a protestáns etika és a puritán magatartás eróziójából. Ennek az etikának és magatartásnak a megszűnése aláásta azt a hitet és azokat a törvényeket, amelyek az amerikai társadalomban szentesítették a munkát és a jutalmat. Korábban a közösséget a racionális morális irányította, ahol az erkölcsi törvény merev és indokolt szükségyszerűség volt. A tiszteletreméltóság eszménye – a könnyelműség, a gyönyör, a részegség megvetése – olyan mélyen beleivódott az emberekbe, hogy ez még jóval azután is fennmaradt, amikor az eredeti létfeltételek már rég megszűntek. A fogyasztói társadalom kialakulásával a hangsúly az anyagi javak birtoklására helyeződött át, és ez aláásta azt a tradicionális értékrendszert, amely a takarékosagra, az önkontrollra támaszkodott. A puritanizmus és a puritán etika elhagyásával a kapitalizmus morál és transzcendentális etika nélkül

maradt, vagyis megszűnt a társadalmi struktúra alapvető integráló eszköze.

Bell szerint le kell számolni azzal az illúzióval, hogy a technokrata mentalitás uralkodóvá válik a kulturális rendszerben. A kultúra autonóm területté válásában jelentős szerepet játszott a művészi avantgarde, amely a társadalmi struktúra ellenében autonómiára törekszik, átveszi a korábbi radikális politikai mozgalmak funkcióját, vagyis a radikalizmus továbbfolytatódása nem a politikán, hanem a kultúrán keresztül válik lehetővé. Ezzel a gondolattal Bell korrigálja az „ideológia végéről” alkotott korábbi koncepcióját, miszerint a radikális mozgalom politikai eszméi kimerültek és már nincs ereje ahhoz, hogy ragaszkodást vagy szenvedélyt kényszerítsen ki az intelligenciától. Korunk kulturális avantgarde-ja elutasítja azt az elvet, amely a racionalitást tartja magasabb rendűnek a társadalmi értékek hierarchiájában. „A poszt-modernizmusnál csak az ösztön és a gyönyör a reális, az életbizonyító; minden más neurózis és halál.”¹¹ A poszt-modernista felfogás pszichológiai fegyvert biztosít, hogy támadást intézzenek a „szabályos” magatartás motivált formái és értékei ellen. Az avantgarde azzal, hogy eléri kulturális autonómiáját, lehetőséget szerez arra, hogy átcsapjon az élet más területére is, és ennek a behatolásnak az eredménye, hogy a puritán erényekkel, a takarékossággal szemben a tékozló, az aszkétizmussal szemben a fényűző magatartás valósul meg az erkölcsi szokásokban. Így a fogyasztói társadalom kultúrája hedonisztikus lett, amely a játék, a szórakozás, a tagadás és a gyönyör felé fordul. A hedonista korszak kulturális stílusa a pop. A pop art a bőség esztétikumát tükrözi vissza. A pop art ikonográfiája a mindennapi valóságból származik (háztartási cikkek, képek a mozikból és a tömegkommunikáció csatornáiból, hamburger és coca cola és ruházat). A pop esztétikája a tárgy korábban létrehozott hierarchiájának a felbomlását tételezi fel, és a művészet referenciaterületének kiterjesztését valósítja meg, mivel olyan elemeket is magába foglal, amelyeket korábban távolállónak tekintett, mint például a technológia és a humor.¹² A hatvanas évektől kezdődően a kialakuló új kulturális stílus megtagadta a burzsoá értékeket és a társadalmi élet tradicionális formáit. A hatvanas évek végétől kezdődően a politikai radikalizmus szerepét átvevő kultúra-radikalizmus azonban fokozatosan kimerült. A társadalmi rendszerben nincs egy olyan kultúra, amelyik szimbolikus kifejezője lenne bármilyen vitalitásnak vagy erkölcsi impulzusnak, amelyik motivációs vagy összetartó erővel rendelkezne. A posztindusztriális társadalom alapvető ellentmondását Bell a következőkben foglalja össze: „Az industrializmus jellemző stílusa a gazdaságra és a gazdaságosságra támaszkodik: hatékonyság, kisebb költségek, maximalizáció, optimalizáció, s funkcionális racionalitás. S mindezek ellenére ez az a stílus, amely konfliktusban van a nyugati világ irányzataival, mivel a modern kultúra anti-kognitív és anti-intellektuális formáit emeli ki, amelyek vágyakozva várják a kifejezés ösztönös forrásainak visszatérését. Az egyik a funkcionális racionalitást, a technokrata döntéshozatalt és az érdemeken alapuló jutalmakat hangsúlyozza, a másik az apolitikus módokat és az anti-rationális magatartási formákat. Ez az a kettősség, amely valamennyi nyugati burzsoá társadalom történelmi, kulturális válságát jelenti.”¹³

Bell elemzése — annak ellenére, hogy a fejlett fogyasztói társadalmak kulturális ellentmondásainak jó részére rátapint — erőteljesen egyoldalú marad. Elemzésének logikájából fakadóan a társadalmi struktúra fejlődése és a kul-

túra regressziója – mint önálló mechanizmusok – a levegőben lóg; nem vizsgálja egymáshoz viszonyított közvetítettségüket, így aztán elméletileg is feloldhatatlanná válik a kettő közötti ellentmondás. Mivel azonban Bell számára a posztindusztriális társadalomban a „realitás társadalmi világgá válik, kizárva a természetet és a dolgokat, amelyeket elsődlegesen inkább mások tudatán, mint valami külső realitáson keresztül lehet érzékelni”,¹⁴ egyre inkább szükség van egy, az „emberek tudati hálózatát” szabályozó rendszerre. S itt jut el egy olyan irracionális válaszhoz, amely alapvetően ellentmond mindannak, amit a konvergencia-índíttatású elméletek képviselnek. Véleménye szerint az emberi történelem kritikusa szakaszába érkezett, és ezekben a kritikusa szakaszokban a vallás a legforradalmibb erő. „A modern kultúra zűrzavara ellenére biztosan létre fognak jönni bizonyos vallási válaszok. Az ember tudatának alkotórésze a kognitív kutatás a lét »általános rendjének« irányába; az a tényleges igény, hogy rituálékot teremtsen és az ilyen koncepciókat szentté tegye; az az ősi igény, hogy másokkal kapcsolatba kerüljön, vagy egy értelemtartomány, amely transzcendentális választ ad az embernek, és az az egzisztenciális igény, amellyel szembe lehet fordulni a szenvedés és a halál végtelenségével.”¹⁵ Így tehát a Bell által felvázolt ellentmondás a vallás közvetítésével oldódik fel. E közvetítéssel „olyan rituálék jönnek létre, amelyek egy olyan közösséghez való tartozást hangsúlyozzák, amely kapcsolódik a múlthoz és a jövőhöz”.¹⁶

Látható, hogy a fejlett fogyasztói társadalom kulturális ellentmondásainak merev kezelése hogyan jut el egyfajta miszticizmusba, amely aztán már végképp lehetetlenné teszi a valóság mélyebb elemzését. A Bell-féle megoldás útja tehát egy újfajta istenépítés, egy újfajta vallásos ateizmus. És ezen a ponton találkozunk Bell elmélete a hetvenes évek második felében divatosá vált, nagy publicitást kapott és elméleti körökben oly nagy vihart kavart „új francia filozófiával”.

●

A hetvenes évek elejétől a polgári ideológia fejlődésében sajátos változások mentek végbe. Egyre inkább megfigyelhető volt az egysíkú konvergencia-elméletek kifulladására, a „szociotechnika” illúzióinak fokozatos felismerése és az „új baloldal” lassankénti szétesése. A fejlett tőkésországokban lezajlott gazdasági és legitimációs válságok részben megingatták a hitet egy olyan társadalomfelfogásban, amely a kapitalizmus modelljén belül maradván a válságokat a társadalmi konszenzus alapján kiküszöböli. Az „új baloldal” – elméletének és politikai célkitűzéseinek utópizmusából fakadóan – nem volt képes reális alternatívákat nyújtani a társadalmi struktúra megváltoztatására. Az „új baloldal” mint egységes politikai és elméleti mozgalom nagyrészt megszűnt, s inkább az értelmiség köznapi tudatában élt tovább a „kontesztáló”, a társadalmi status quót kétségbe vonó, rebellis magatartásként. Ugyanakkor a hetvenes évek közepétől a szocialista országokban megfigyelhető gazdasági növekedési problémákra hivatkozva a polgári ideológiában előtérbe került a „megváltozhatatlanság tudata”. A nemzetközi munkásmozgalomban a hetvenes évektől felerősödött viták a szocialista átmenet kérdéséről megmaradtak a közvetlen politikai cselekvés szférájában, és bár a nyugat-európai kommunista pártok megerősödése, tömegbefolyásának növeke-

dése – elsősorban az olasz és a francia párté – a hetvenes évek elején egy sor elméleti alternatívát vetett fel, de a hetvenes évek vége felé politikai befolyásuk csökkenésével az elméleti munka is megtompant. Ebben a sajátos társadalmi-politikai légkörben jelent meg az „új francia filozófia”, amelynek hatása nem függetleníthető ezektől a változásoktól. Az enyhüléssel kapcsolatos túlzott elvárások és illúziók, amelynek csúcspontja az Európai Biztonsági Konferencia után jelentkezett, hamis eufóriát váltottak ki, majd ez az eufória sokaknál teljes talajvesztettségbe ment át a nemzetközi politikai helyzetben a hetvenes évek végén bekövetkezett változások miatt. Minden valószínűség szerint a hetvenes évek közepén megjelent „enyhülés-eufóriá”-ból való kiábrándulás is belejátszott a polgári ideológia pesszimizmus és irracionalista váltásába. A hetvenes évek végi kiüttlanságérzet az általában vett társadalmi és ezen belül a kulturális értékéhez való szkeptikus viszonyt is eredményezi, és ezzel is magyarázható részben az új francia filozófiának a múlthoz és a jövőhöz való szkeptikus és mélysegesen pesszimista viszonya.

François Bondy írja, hogy az új francia filozófia nem alkot egységes szellemi iskolát, csak csoportot, mivel az előbbivel értelemszerűen együtt járna egy belső koherens elméleti rendszer és cselekvési szolidaritás. Itt egyáltalán nincs rendszer vagy összefüggő tartalom. Üzenetük nem az, hogy „mit hozunk mi”, hanem hogy „minek vetünk véget”. Néhányuk a racionalizmust és a tudományos gondolkodást támadja mint potenciálisan totalitáriust; mások racionalista érveket használnak fel a „tyrannusi koncepció” ellen. Esetenként a kettő között átfedések vannak.¹⁷

Ennek a szélsőséges társadalomkritikának az általános témái: az uralkodás és a hatalom mechanizmusai; a hatalom mechanizmusának kultúraromboló hatása s minden emberi értékkel szembeni intoleranciája. A hatalom intézményeit moralizáló módon elutasítják, s ebből a premisszából kiindulva vetik el a marxizmust mint elméletet és a szocializmust mint gyakorlatot. Etatizmus-kritikájukban megfigyelhetők az „új baloldaltól”, főleg André Gorztól eredő bizonyos mozzanatok, de ennek az etatizmus-kritikának az éle elsősorban a szocialista országok felé irányul. André Glucksmann filozófiatörténeti elemzésében arra a következtetésre jut, hogy maga a filozófia manipuláció eszközévé vált. Négy önkényes kiválasztott filozófus (Fichte, Hegel, Marx, Nietzsche) munkásságának elemzéséből arra az önkényes következtetésre jut, hogy a filozófia ugyan a forradalom tudománya lett anélkül, hogy ténylegesen szükség lett volna forradalomra. A francia történetírásban folytatott vitákat is felidézve, Glucksmann azt próbálja bebizonyítani, hogy a francia forradalom tulajdonképpen értelmetlen volt, az uralom egyik formáját csupán egy másik váltotta fel, de mindez nem érintette az emberek „átlátszatlan” tömegét, amely nem volt sem kizsákmányolt, sem kizsákmányoló.¹⁸

Glucksmann a filozófiatörténet, a történelmi mozgások, a politikai-tartalmi változások tényeit – sokszor teljesen önkényes eljárással – olyan történetfilozófiai koncepcióvá stilizálja, hogy az a kiábrándult értelmiség közérzetét támassza alá. A filozófiai tételeket a maguk logikai és történeti összefüggéseiből kiszakítva aktuális politikai kérdésekhez társítva használja fel.

Az „új filozófusok” elvont pesszimizmusa nemcsak a hatalomra és intézményeire vonatkozik. Szemben a polgári filozófia racionális, probléma-megoldásokat kereső vonulataival, azt igyekeznek bizonyítani, hogy a tudományos,

a művészeti, az erkölcsi értékek és a társadalmi erők kiegyensúlyozására irányuló törekvések teljesen illuzórikusak. Jean-Paul Dollé megállapítja, hogy szókratészi periódusban élünk, amikor az embereknek megvan a bátorságuk ahhoz, hogy az életükre, értékrendszereikre vonatkozó kérdéseket feltegyék. Mint ahogyan Oscar Negt megjegyzi, ez hamis elképzelés. Szókratész tett fel kérdéseket, ám a válaszok nem voltak önkényesek, hanem beleilleszkedtek saját világának ontológiájába, amit ő nem tett vita tárgyává. Mivel ez hiányzik az új filozófusoknál, ők Szókratész ellenfeleinek oldalán sorakoztak fel: ők szofisták.¹⁹

Történefilozófiájuk teljesen abszurd. Véleményük szerint a valóság nem létezik, mert a hatalom az, amely a valóságot megteremti. Történelem sincs (l'histoire n'existe pas), hiszen legfeljebb hatalmi formák változnak, a társadalmi és emberi viszonylatok nem. A jó társadalom gondolata éppen ezért abszurd álmom. Ilyen körülmények között értelmetlen dolog az egyén elnyomásáról és felszabadításáról beszélni, és Bernard-Henri Lévy mindezekből megfogalmazza az „új filozófusok kiskatéját”: „Íme talán egy jelszó a megkövült nemzedéknek: törjétek ki a nyakát az optimizmusnak és a veszteséges rációknak, vértézzétek fel magatokat pesszimizmussal, és bódítsátok el magatokat elkéséredéssel. Íme a mi durva igazságunk, amelyet hosszú időn át érleltünk és süttögettünk kegyeleteinek fekete napjánál: a világösszeomlás, amelynek tetején az ember áll.”²⁰

Az új francia filozófusok szerint a kultúra, amennyiben funkcióját valamilyen társadalmi küldetésben véli megvalósítani, illúziókat kerget s pusztán a hatalom eszközévé válik. Művészetfelfogásuk bizonyos rokonságot mutat Schopenhauer nézeteivel, a művészet egyetlen reális funkciója a narkotikum a mindennapi élet értelmetlenségének elviselésére. A művészet minden más küldetéséről beszélni üres fecsegés és ábránd.

Lukács György annak idején a schopenhaueri filozófiát és esztétikai fogást jellemezve a következőket írta: „A semmi szakadéka, a lét értelmetlenségének komor háttere még csak pikáns ingert adnak ennek az életgyönyörnek. Fokozza még ezt az ingert, hogy a schopenhaueri filozófiának erősen kiélezett arisztokratizmusa magasan felemeli híveit — képzeletükben — ama nyomorult csöcselék fölé, amely oly korlátolt, hogy a társadalmi állapotok megjavításáért küzd és szenved. Így Schopenhauernek formális — architektonikusan, szellemesen és áttekinthetően felépített rendszere mint egy szép, minden kényelemmel felszerelt modern szálló emelkedik e szakadék, a semmi, az értelmetlenség szélén. A szakadék mindennapos látványa pedig, jólesően élvezett étkezések vagy művészi produkciók között, csak még fokozhatja e kifinomult kényelem örömét.”²¹ Mutatis mutandis, ez a lukácsi álláspontra érvényes az új francia filozófusok arisztokratikus kultúra-felfogására. Történetietlen, dialektikátlan, dualisztikus módon építkező filozófiájukban nincs helye az olyan kérdésseltevéseknek, amelyek a kultúra történetiségére vonatkoznak. Lévy az európai kultúra fejlődését negatívan értékeli, tévútnak tekinti, mert — az ő szavaival élve — Athént választotta, a görögséget idealizálta, helyett, hogy az Ótestamentumot választotta volna követendő példaként.²²

És ezen a ponton cseng össze az új francia filozófia és a belli vallásosság-igény megfogalmazódása, annak ellenére, hogy kiinduló tételeik jelentősen eltérnek egymástól. Míg Bellnél a kultúra és az értékek történetiek és egy

bizonyos szinten devalválódnak, addig az új francia filozófusoknál az értékek eleve történelmen kívüliek. A végső konklúzió azonban hasonló. Egyszerű lenne a két elmélet közötti konklúzió hasonlóságát a kapitalizmus jelenlegi válságából megmagyarázni, feltehetőleg azok a negatív globalitások vannak a hasonlóság háttérében, amelyekre a Római Klub immár sokadik jelentései is utaltak: a technikai racionalitás végtelensége és az ember kulturális elidegenedése, elnyomorodása közötti ellentmondás, amely minden elméletben bizonyos frusztrációt szül. Ugyanakkor kétségkívül megvan ennek az elméleti frusztrációnak az a hatása, hogy a polgári értelmiségiek nagy számát eltávolítja a politikai mozgalomtól, jelesen a munkásmozgalomtól. Nem véletlen, hogy az új filozófia képviselői napjainkban a nyugat-európai munkáspártok – elsősorban az olasz és a francia – stratégiáját támadják és vitákat folytatnak velük a polgári sajtó hasábjain.

Elméletileg – egy Adorno teljesítményéhez mérten – az új francia filozófia nem komoly teljesítmény, de a jelenlegi nyugat-európai körülmények között a baloldali értelmiség körében mindenesetre észrevehető erjedést indított el, s ilyen szempontból megengedhetetlen luxus lenne, ha a marxista elmélet elsiklana azon kérdések felett, amelyeket feszegetnek. Nem egyedülálló ebben a relációban François Bondy véleménye: „Fogják őket kritizálni, értékelni, sőt cáfolni rendszerük hiányosságát, gyakran értelmetlen romanticizmusukat, és rámutatnak számos meggondolatlan következtetésükre, de ez nem a tyranizmusnak azon a nyelvén történik majd, amelynek elemzése az »új filozófusok« egyik vívmányát képezi. Az a tény, hogy a marxista írások közül sok az olyan, amely önmagáról azt gondolja, hogy radikális, egyszerre a konzervatív pszichikai vigasztalás dolgává vált és ugyanakkor a gondolat megfélemlítésének és akadályozásának eszközévé, azt ma a fiatal értelmiségiek független gondolkodói és azok szellemi vezetői, akik még kellemetlenebb kísérletekkel állnak szemben, egyaránt felismerték. Mégha az »új filozófusok« nem is csinálnak semmi mást – és talán valójában nem csináltak semmi mást – ez az ok is elegendő, hogy üdvözljük őket.”²³

Az „új francia filozófia” a koherens elméleti rendszer hiányáért részben a „polgárpukkasztásban” keres kárpótlást. Filozófiai divattá válásukban feltétlenül jelentős szerepet játszanak azok a politikai erők, amelyeknek célja az alternatívákat kereső társadalmi mozgalmak diszkreditálása, hiszen a társadalmi fejlődés, a kulturális haladás megkérdőjelezése, sőt, tagadása elvileg fölöslegesnek és haszontalannak minősít minden olyan társadalmi mozgalmat és elméleti kezdeményezést, amely akár a fennálló társadalmi status quo megváltoztatására, akár a status quoon belüli viszonyok reformok útján történő megváltoztatására törekszik.

JEGYZETEK

¹ Balogh István: Tézisek a szocializmus történelmi helyének tárgyalásához. Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 3. sz.

² Vö. Hermann István: A hetvenes évek irracionálisáról. Valóság, 1980. 2. sz.; Gedő András: Válságtudat és filozófia. Kossuth Könyvkiadó 1976.

³ Max Horkheimer–Theodor W. Adorno: Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente, Frankfurt/M. 1971.

- ⁴ *Herbert Marcuse*: One Dimensional Man. London 1964. 80. old.
- ⁵ *Theodor W. Adorno*: Culture and administration. Telos, 1978. 37. sz. és *Th. W. Adorno*: Freizeit. Gesammelte Schriften, 10/II. Frankfurt/M. 1977.
- ⁶ *Th. W. Adorno*: Freizeit. Id. kiadás, 665. old.
- ⁷ *Th. W. Adorno*: Culture and administration. Id. kiadás, 106. old.
- ⁸ Ugyanott, 110. old.
- ⁹ *Vö. Hülvely István*: Tendenciák a polgári szocializmuskritikákban. Társadalmi Szemle, 1978. 4. sz.
- ¹⁰ *Daniel Bell*: The cultural contradiction of capitalism. Heinemann, London, 1976.
- ¹¹ Ugyanott, 42. old.
- ¹² *Suzi Gablik*: The Long Front of Culture in Pop Art Redefined. Thames and Hufson, London 1969. 14. old.
- ¹³ *Daniel Bell*: Id. mű, 84. old.
- ¹⁴ Ugyanott, 151. old.
- ¹⁵ Ugyanott, 160. old.
- ¹⁶ Ugyanott, 162. old.
- ¹⁷ *Francois Bondy*: „Solzhenitsyn's Children” A Year of the „New Philosophers”. Encounter, 1978 nov.
- ¹⁸ *André Glucksmann*: Les maitres penseur. Bernard Grasset, Párizs 1977.
- ¹⁹ *O. Negt*: La pui recente rivolta contro la ragione dialectica: i Nuovi Filozofi di Francia. Critica Marxista, 1978. 2. sz.
- ²⁰ *Bernard-Henry Lévy*: La barbarie á visage humain. Bernard Grasset, Párizs 1977. 85–86. old.
- ²¹ *Lukács György*: Az ész trónfosztása. Akadémiai Kiadó 1965. 191. old.
- ²² *Bernard-Henry Lévy*: Le testament de Dieu. Bernard Grasset, Párizs 1979. 130. old.
- ²³ *Francois Bondy*: Id. mű.

KALOCSAI DEZSÓ

EGYÉN ÉS KÖZÖSSÉG FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY TÁRSADALMI FELTÉTELÉRŐL

„... a kommunizmus már az ember reintegrációjának vagy magába való visszatérésének, az emberi önelidegenülés megszüntetésének tudja magát, de amennyiben még nem ragadta meg a magántulajdon pozitív lényegét, és éppoly kevéssé értette meg a szükséglet *emberi* természetét, még annak foglya és attól fertőzött is. Bár a magántulajdon fogalmát megragadta, de a lényegét még nem.” / (*Marx*)

Ha ma sokszor még azok is rezignáltnak legyintenek a kollektíva és általában a kollektívizmus fejlődésének kérdésfeltevései kapcsán, akik azelőtt is, most is érdekeiket a köz érdekeivel egyeztetve élnek, sőt ha szükséges, a közérdeket a magukénál előbbre tartják, akkor rezignáltságuk forrásai abból fakadnak, hogy a kollektívizmus kibontakozása nem csupán lassú, hanem súlyos ellentmondásokkal is terhes folyamat. Ma már nyilvánvalóan látható, hogy a közösségiség megvalósítása, fejlesztése egy egész történelmi korszak műve lesz. Ahogyan az individualista szemléletet és magatartást évszázadok magántulajdonosi, gazdasági, politikai viszonyai formálták és erősítették, megszüntetésük sem lehet pár év és csupán csak a propaganda és erkölcsi nevelés kérdése. Ugyanakkor fennmaradásuk szívóssága sem az ember „örök” természetében rejlik, hanem a társadalmi, gazdasági fejlődés ellentmondásaiban gyökerezik.

Kétségtelen, hogy a szocialista társadalom gazdasági-politikai átalakulásának kezdeteiben gyakori volt az a – ma már nyilvánvaló: illúziókkal terhes – feltételezés, hogy a szocialista-kollektívista emberi viszonyok és a fejlettebb egyéniség hamar általánosan elterjedtté válik. Az illúziókkal teli optimizmus alapján még úgy tűnt, hogy az alapvető makroviszonyok: a proletárdiktatúra megteremtése, a kizsákmányolás megszüntetése, az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele, a munka szerinti elosztás megvalósítása révén szinte automatikusan és ellentmondások nélkül kollektívista értékeket érvényesítenek az egyének interperszonális viszonyaikban csak úgy, mint az egyén belső emberi természetében. Ma azonban már nyilvánvaló, hogy az alapvető szocialista politikai, tulajdon- és elosztási viszonyok csupán a legáltalánosabb objektív alapot, lehetőséget teremtették meg a kol-

lektivizmus általánosabb, makroszinten érvényesülő tendenciáinak megvalósításához.

A kollektívizmus interperszonális viszonyokat és egyéneket is átható formái abban a hosszú és ellentmondásokkal telített folyamatban válnak egyértelműbbé, általánosabbá, amelyben a makroviszonyok szocialista jellegének, mindenekelőtt a tulajdon- és a hatalmi viszonyok társadalmasításának további erősítésével kölcsönhatásban, s ami lényegében ugyanaz: a gazdasági-politikai élet minden konkrét területén, a magasabb szintű jólét megteremtésével kialakítjuk és a gyakorlatban működtetjük a szocialista demokratizmus legcélszerűbb, társadalmilag hatékony formáit és módszereit. Tulajdonképpen tehát csak a demokrácia minden (gazdasági, politikai stb.) formájának – mint a tulajdon- és hatalmi viszonyok társadalmasításának – gyakorlati érvényesítése biztosíthatja a dolgozók vitái és állásfoglalásai révén a különböző vélemények, érdekek, értékek felszínre hozását, ütköztetését. Azt a folyamatot, amelyben gyakorlatilag valósul meg az egyéni és a különböző szintű közösségi, valamint a társadalmi érdekek tudatosítása a tömegekben és nagyobb fokú tudatos egységre való törekvése. Az individualizmus bármely formájával szembeni elméleti polémia, a legjobb szándékú erkölcsi nevelés és eszmei ráhatás is csak a gazdasági-politikai fejlődéssel együtt lehet eszköze annak, hogy az antagonisztikus osztálytársadalmak hagyatékának számító „Én”-központú követelmények és védekező mechanizmusok (az egymás marásának, eltiprásának, bemocskolásának „farkastörvényei”) a történelmi múlt rossz emlékévé váljanak.

Az egyén és közösség fejlődésének társadalmi feltételei rendkívül széles feltételrendszert jelentenek; ezen átfogó összefüggések felvázolása után hangsúlyozottan emeljük ki a közösségiség fejlődését hátráltató jelenségeket, és főleg azokat a feltételeket vizsgáljuk, amelyek bizonyos diszfunkcionális szerepet is betöltenek.

A SZOCIALISTA TULAJDONOSI FUNKCIÓ ÉS A MUNKABÉR

A kollektivitás átfogóbb és magasabb szintje – értelmezésünk szerint – tulajdonképpen abban a folyamatban érhető el, aminek révén az emberek a szocialista tulajdonosi és hatalmi funkcióikat is mind teljesebben, a legkülönbözőbb társadalmi-politikai, munkahelyi, kulturális és lakóhelyi stb. intézményekben és szervezetekben ténylegesen közvetlenül és öntevékenyen is gyakorolhatják. Ennek révén az objektív társadalmi lehetőségeknek megfelelően szűkíthetik, majd felszámolhatják magán- és közéletüknek a múlt társadalmakból örökölt szétszakadását, és ezzel az egymás közötti viszonyaik és személyiségük közösségi irányú fejlődésének egyik gátját. E szakadás megszüntetésének legfőbb eszköze a demokratizmus fokozatos megvalósítása, mindenekelőtt a munkahelyen. E társadalmi folyamatnak az előbbivel összefüggő másik oldalát jelenti azoknak a társadalmi feltételeknek a megteremtése, amelyek között mindenki a gyakorlatban, s nemcsak elvileg, kizárólag közhasznú munkája révén és arányában gazdagíthatja létfeltételeit. Hiszen az egyén egyrészt csak a társadalmi hasznú munkavégzés révén érvényesítheti társtulajdonosi jogait is a közös termelési eszközök hasznosításához és birtoklásához. Másrészt csak e tevékenység biztosíthatja, hogy az

egyén munkájának társadalmi eredményessége arányában – közvetett formában – bérben, prémiumban stb. elsajátítsa a társadalmi öszmunka termékeit. Mindebben a munka (illetve a munka szubjektuma: a munkás), valamint a termelési eszközök köztulajdonosi jellegű egyesülésének a szocializmus viszonyaira jellemző formája fejeződik ki. Ez az új forma azonban még történelmi szükségszerűségek révén kötődik a régi társadalomtól örökölt eszközökhöz s formákhoz. Éspedig főleg a bérhoz (általában a pénzhez), illetőleg az állami irányítás hierarchikus formáihoz.

Közismert, hogy a társadalmi közhasznú munkavégzés eredményeinek egyéni elsajátítása a szocializmus viszonyai között nem lehet közvetlen, hanem csak közvetett, tehát végső fokon államilag szankcionált bér-(pénz)formában kifejezett. Ezért optimális esetben a pénzfornmán keresztül is kifejezhető az, hogy az egyén életkörülményei, sorsa függ munkájának társadalmi eredményességétől. Az állami irányítás hierarchikus formája és a munkabér pénzfornmája a szocialista társadalomban a *munkás és a termelőeszköz köztulajdonosi egyesítése* megvalósításának mai fejlődésviszonyaink között egyik, még szükségszerű formája, egyben az egyén közösségi életviszonyainak (a közösségek és az individuumok viszonyának) alakulását is döntően meghatározó tényező. Az anyagi ösztönzés rendszere ezt a társtulajdonosi-közösségi tartalmú összefüggést annyiban erősíti, amennyiben a társadalmilag és egyben egyénileg is hasznos munka arányainak kifejezésére szolgál. Ám a még alacsonyabb szinten társadalmiasult és tudatosodott tömegek számára még ebben az esetben is problémát jelent az állami-hierarchikus irányítás centralizáltságának jelen fok és a bérforma, ugyanis ezek eltakarják a szocializmusra jellemző és a polgári társadalomhoz képest valóban új közösségi jellegű összefüggéseket. Elleplezik azt a tényt, hogy az állami irányítási formákban és a bér-(pénz)formában is a dolgozók *köztulajdonosi* mivolta fejeződik ki. Az állami tulajdonforma, valamint a bérforma tudniillik nem a termelési eszközöktől és a hatalom gyakorlásától való elvi-gyakorlati elválasztottságuk, „szabadságuk” kifejeződése, mint a polgári társadalomban. Ellenkezőleg, a szocialista társadalomban a tulajdon és az irányítás állami formája a társtulajdonosi jog gyakorlásának közvetett képviselőtén alapuló forma, a bér pedig a munka társadalmi eredményességének szintén közvetett, általános dologi formában történő kifejeződése.

A SZOCIALISTA TULAJDONOSI FUNKCIÓ ÉS A DEMOKRATIZMUS

A munkabérben először is dologi formában (pénzben) jut kifejezésre a munkásnak mint bizonyos közösségi-társadalmi célok végrehajtójának egyéni eredményessége, értéke. Ebben formailag-tartalmilag a régi, a polgári társadalmi minőséghez (örökséghez) való kapcsolódás szükségszerűsége fejeződik ki. A szocialista társadalom azzal hozta létre az új minőséget jelentő tartalmi és formai eltérést, hogy az állami-társadalmi tulajdon alapján (elvileg) minden dolgozó számára valamilyen szinten lehetővé tette, hogy tudását és tehetségét, egyéni alkotóképességét ne csupán mint a közösségi, általában a társadalmi célok és feladatok *végrehajtója*, hanem mint e közös-

ségi célok tudatos alakítója, véleményezője, ellenőrzője stb. is érvényesítse. Eppen e több oldalú és főleg az utóbb jelzett alakító, irányító tevékenység-lehetőség teremti meg az objektív lehetőségeket a személyiség egyoldalú, magánéletre orientáltságának (és ami ezzel többé-kevésbé azonos: individualizmusának) felszámolására és közösségi irányultságának fejlesztésére. És ami ennél talán még fontosabb: kialakítja az egyén érdekelttségét a kapitalizmus fejlődést gátló örökségétől való egyre nagyobb fokú elszakadásra a tudatban és a gyakorlatban egyaránt. Ezzel egyben a személyiség épülésében is nagyobb lehetőségek tárulnak fel. Hiszen a célok és a feladatok tudatos tervezését és ellenőrzését a megelőző társadalmakban a dolgozók legfeljebb magánéletük szűk területén érvényesíthették — amit azonban társadalmi körülményeik, elidegenedett, antagonisztikus gazdasági, politikai viszonyaik még magánéletük területén is igen szűkre szabtak.

Tulajdonképpen már a munkás- és más haladó mozgalmakban is létrejött politikai harcaik révén a társadalmi, közéletet alakító fejlődési lehetőség. Tömegméretekben és minőségileg magasabb szinten azonban csak a szocialista társadalom megteremtése és fejlődése révén alakulhattak úgy a viszonyok, hogy az egyes dolgozók mindinkább — nemcsak elvileg és közvetve, hanem főleg a munka- és a lakóhelyük vonatkozásában közvetlenül gyakorlatilag is — kifejleszthetik és működtethetik egyéniségüket a társadalmi-munkahelyi célok és feladatok kialakításában, megtervezésében és a végrehajtás ellenőrzésében is.

A közvetlen demokrácia révén az egyéni kvalitások mind szélesebb körű működtetése a társadalmi célok kitűzésében, megvalósításában, ellenőrzésében közvetlenül is érzékelhetővé, felfoghatóvá teszi a termelőeszközök közös tulajdonát, tágabb értelemben így válik megvalósulóvá, gyakorlattá az egyes munkás társtulajdonosi mivolta. És ami legalább ennyire fontos: a munkás egyéniségének e valóban új, társadalmi szinten történő működtetése legközvetlenebbül fejleszti a közélethez, a demokráciához szükséges személyes kvalitásokat és általa az egyéni és a különböző közérdekek egységének érvényesítésére való törekvést és ezek révén a kollektivistá tendenciákat. Hiszen ha a társtulajdonosi jog a gyakorlatban érvényesül, a munkamegosztásban elfoglalt hely, az anyagi és a kulturális helyzet stb. különbségei ellenére is társadalmi „magaslatokra” emeli az egyént, és ezáltal növeli emberi méltóságában a társadalom minden rendű közösségében.

A demokratizmus tehát minden dolgozó elvi-gyakorlati jogosultsága ahhoz, hogy a társadalmi fejlődés folyamatában kialakuló új vonásokat és viszonyokat, illetve a szocialista társadalmi viszonyok fejlesztésére vonatkozó „központi”-állami, vállalati, munkahelyi stb. terveket, elképzeléseket, önálló, de a szocialista haladás érdekében elkötelezett elgondolások és felelősség alapján nyíltan megítélje és minősítse. Felelősséggel értékelje a szocialista fejlődés érdekében álló vagy a fejlődést gátló tényezőket, eszközöket, viszonyokat és ésszerű javaslatokat tegyen megoldásukra, gyakorlatilag segítse megvalósulásukat. Ez elvileg minden dolgozónak társadalmi, társtulajdonosi mivoltából eredő joga és kötelessége is egyben. A valóságban e jog és kötelesség, tehát a beleszólás és köztevékenység közvetlen és minden egyénre kiterjedő gyakorlati érvényesülése azonban ellentmondásos történelmi folyamat eredménye.

A DEMOKRÁCIA, A CENTRALIZMUS ÉS A DOLGOZÓK TÁRSTULAJDONOSI, KÖZÖSSÉGI FUNKCIÓINAK FEJLŐDÉSE

A jelzett ellentmondás mind az egyéni, mind az állami gazdasági élet vonatkozásában felmerül. Ugyanis a társtulajdonosi és hatalomgyakorlási jog alapján elmélyülő közvetlen demokratizmus gyakorlata az egyes emberek vonatkozásában több követelményt is támaszt. Feltételezi a szocializmus iránti tudatos elkötelezettség bizonyos szintjét, a konkrét társadalmi-gazdasági terület bizonyos fokú ismeretét. Tehát a kulturáltság (az informáltság, a képzettség) stb. bizonyos fokát. Nem kevésbé feltételez szabad időt a közélethez, a társtulajdonosi funkciók gyakorlására. Ezek az értékek a szocialista fejlődés előrehaladásával történelmileg fokozódnak, de egy-egy időszakban más-más értékek kapnak fontosabb szerepet a demokratizmus, általában a szocialista társadalom lehetőségeinek valóra váltásában.

A szocializmus alapjainak lerakásáig például mindenképp az egyén politikai kvalitásainak, például osztály-hovatartozásának, politikai öntudatosulásának, osztály-elkötelezettségének egyéb egyéni értékeinél nagyobb szerepe volt a társadalom demokratizálódásában és szocialista jellegű fejlesztésében. A szocializmus alapjainak megteremtése után, amikor a szocialista társadalom intenzív gazdasági fejlődésének kérdései kerültek napirendre, az egyén politikai, szakmai, kulturális, jellembeli, erkölcsi értékei (ezek között főleg — Leninnel szólva — „a szakszerűség” és a „gyakorlatiasság”) fejlődésének mind nagyobb harmóniájára van szükség a demokratikus jogok és kötelességek felelősségteljes és közvetlen gyakorlásához.

A történelmi fejlődés változó követelményeitől, a szocialista társadalom politikai, gazdasági, kulturális megerősödésétől elválaszthatatlan a munkáshatalomnak, az állam szerveinek a demokratikus centralizmus elvei alapján történő szervezettsége. E szervezettség két eleme: a demokratizmus, illetve a centralizmus — amelyek a társtulajdonosi jog közvetlen, illetve közvetett képviselését jelentik — közül a történelmi szükségszerűségeknek megfelelően egyik vagy másik elem alapvető fejlődéstényezőként előtérbe kerülhet.

A szocializmus alapjainak lerakásáig például az állami szervek centralizáltságának és általa illetőleg vele a dolgozók társtulajdonosi joga *közvetett* képviselésének nagyobb súlya volt. Mindez egyaránt kapcsolatban volt a társadalmi feladatok politikai és osztályjellegének előtérben állásával és az egyének fejlődésének fentebb jelzett problémáival is. Ezért a demokratizmus fokozottabb, nagyobb tömegeket magában foglaló fejlesztése végső fokon elválaszthatatlan a szocializmus elkötelezett és öntudatos, kulturált tömegebizánsának megteremtésétől és fejlődésétől is.

A szocializmus alapjainak megteremtése utáni időszakban a szocialista jelleg további erősítésének feladatai a demokratizmus és centralizmus egységét, következképpen a dolgozók társtulajdonosi és hatalmi funkciói *közvetett* és *közvetlen* érvényesítése közötti nagyobb fokú harmónia megteremtését tették történelmi szükségszerűséggé. Ugyanis a demokratizmus fejlesztésében való elmaradás felerősíti a dolgozók és az állam egyoldalú, bérvizonyo-

kon nyugvó gazdasági jellegű összefüggését, s ez az összefüggés egyúttal el is takarja a dolgozók valóságos köztulajdonosi minőségét. Márpedig a társ-tulajdonosi jognak, minőségnek ez a többszörös (pénzen és a hierarchikus ál-lami, vállalati szerveken, intézményeken való) közvetítettsége – mint láttuk – a dolgozóknak inkább a múltból örökölt dologi és személyi függés (sőt, esetenként még a kiszolgáltatottság) érzetét, mint a társ-tulajdonosi helyzet-ből eredő, a termelőeszközök fölötti demokratikus társadalmi, politikai ren-delkezés és uralom érzetét, tudatát erősíti. Egyúttal mindez megtestesíti, ki-fejezi az állam és társadalom múltból örökölt – de még meglévő – elv-lását is.

Ezek a különbségek, sőt bizonyos ellentmondások e történelmi fejlődési szakaszban annak ellenére fennállnak, hogy az állami-gazdasági szervek és vezetők – mint a termelési eszközök, erők és általában a társadalmi folya-matok működésének, fejlődésének közvetlen irányítói és ellenőrzői – a munkásosztály érdekeit képviselik. A probléma tudniillik abban gyökerezik, hogy mindaddig, amíg a demokratizmus legcélszerűbb közvetlen és közvet-tett formáinak egysége a történelmileg lehetséges és szükséges mértékben még nem érvényesülhet a gyakorlatban, addig fennállhat az a lehetőség, hogy a különböző állami, vállalati stb. szervek és vezetők – mint a társa-dalmi tulajdon különböző szintű képviselői – a kisebb-nagyobb közösségek, valamint az egyének érdekeit érintő ügyekben szubjektivista, magánérdek-ből kiinduló módon is rendelkezhetnek a hatalommal. Ebben pedig az az el-lentmondás jut kifejezésre, hogy a köztulajdon, általában a közérdek közvet-len állami képviselete, éppen a hierarchikus vezetői, irányítói hatalom vi-szonylagos szabadságának növekedése alapján (ami a decentralizálással fo-kozódik), de a szélesebb körű demokratizmus gyakorlati korlátai folytán, át-csaphat egy-egy résztársadalmi probléma – nem is mindig feltétlenül tuda-tos, szándékos – szubjektivista-magánérdekű megoldásába. A szélesebb körű demokratizmus célszerű formáinak gyakorlata viszont jelentősen csökkent-heti a köztulajdonból eredő közvetlen hatalomképviselet – akár tudatos, akár nem tudatosult – szubjektivista magánérdekű érvényesítésének lehe-tőségeit.

Az államhatalmi szervezetek és vezetők (végső fokon tudományosan meg-alapozott elveken nyugvó) közéleti irányító-ellenőrző tevékenységébe ágya-zódik be, illetve bizonyos színvonalon azt gazdagítja a politikai-gazdasági, általában munkahelyi stb. demokrácia. Ezért a demokratizmus működése és valóságos hatékonysága egy-egy területen, munkahelyen még jelentős mér-tékben e közvetlen hatalmi-vezetői hierarchián múlik, illetőleg az objektív feltételek mellett függ e vezetőknek mindenekelőtt politikai, szakmai, kul-turális, jellembeli, erkölcsi stb., általában emberi kvalitásaitól is. Végső fo-kon azon is múlik, hogy egy-egy vezető testület, illetve vezető mennyire ké-pes az adott terület (vállalat, hivatal, általában munkahely) közös érdekeit egy bizonyos helyzetben és időben objektíven felismerni, és mennyire érde-kelt abban, hogy azt az osztársadalmi érdekekkel harmóniában, elvi szinten képviselje és főleg a gyakorlatban érvényesítse. Így a társ-tulajdonosi jog és kötelesség demokratizmus által biztosított érvényesítése, tehát a beleszólás szabadsága, lehetőségei, főleg hatékonysága nemcsak az intézményesített kü-lönböző szintű politikai, gazdasági hatalmi hierarchián múlik, hanem az azt

képviselő személyek – főleg a vezetők – minőségén: a politikai, a szakmai, valamint az emberi, jellembeli, erkölcsi kvalitásain is jelentős – esetenként döntő – mértékben.

DEMOKRATIZMUS ÉS KÖZÖSSÉG

Tulajdonképpen a fent jelzett pontok találkozásának, az objektív társadalmi lehetőségeknek és a vezetők pozitív emberi tulajdonságának összhangja segítségével ténylegesen sok minden történhet társadalmunkban – Marx szavaival szólva – a „magántulajdon pozitív megszüntetése” érdekében. Tehát ezen egység alapján sok minden történhet annak érdekében, hogy az egyes ember a közhasznú munkának megfelelő anyagi érdekelttségén és a demokratizmus érvényesítésén keresztül közvetlenül érzékelje tényleges társ-tulajdonosi mivoltát, ennek révén a közösségi érdekelttség, gondolkodás, érzelemvilág és az ezekből kinövő munkás öntevékenység erősödjék és fejlőd-jék, s ne az embertelen függőségek, a magára utaltság, a tehetetlenség érzése és emiatt vagy a „mellékutak” keresése, vagy a cinikus befeléfordulás ve-gyen erőt az ember jobbra törő akarásán és magatartásán.

Az államhatalmi hierarchia legkülönbözőbb területein működő személyek, főleg vezetők pozitív emberi tulajdonságainak, jellemének és erkölcsiségé-nek éppen hatalmi helyzetüknél fogva társadalmilag jelentős, példaadó sze-repük lehet. Mindezeknek a szubjektív kvalitásoknak nagy fontosságuk van az objektíve igazságos érdekegyeztetéseken alapuló döntésekben és állásfog-lalásokban, amelyek a közérdeket és emberséget, kollektivistá tendenciákat erősítő és fejlesztő hatásúak. Ennek az elvnek mint társadalmi normának a szem előtt tartása és érvényesítése annál is fontosabb, mert a társadalom fejlődésével, a decentralizálódással, a legkülönbözőbb területeken formálódó helyi érdekek aránylag nagyobb teret, relatíve szabadabb mozgáslehetőséget kapnak. Ez tulajdonképpen kapcsolatban van a közösségek és egyének tár-sadalmi fejlődés-lehetőségeinek tágulásával, viszonylagos szabadságuk nö-vekedésével, a legkülönbözőbb bürokratikus, adminisztratív tényezők foko-zatos háttérbe szorulásával és velük általában a szubjektív tényező, külö-nösen a politikai és erkölcsi tudatosság szerepének fokozódásával. Társadal-munk fejlődéskövetelményei a közösségek és egyének számára egyaránt egy-re több részterületen szükségletté teszik a szabad vélemény, ötlet, elhatáro-zás, általában az önálló alkotókészség kibontakozását. Ez azonban sohasem csak egyirányú és csak pozitív lehetőség, hanem objektív társadalmi alter-natívákon keresztül történő egyéniség- és közösségérvényesítés, tehát va-lamilyen szintű társadalmi köz- és egyéni érdek vagy magánérdek lehetősé-geinek valóra váltása is. Ebben az alternatív mozgásban legális és féllegális eszközök, lehetőségek is szerepet kapnak, sőt ezek nagyon gyakran keve-rednek. Hiszen köztudott, hogy nemegyszer legális úton, a legális fejlődést elősegítő formák (pl. éppen a decentralizálódás és demokrácia) segítségével a legkülönbözőbb szintű társadalmi érdekeknek ellentmondó magánérdekek valósulhatnak meg. Ezeknek a formáknak az ellentmondásos közérdekű vagy éppen magánérdekű érvényesítésében a hierarchikus hatalmi tényezőknek nem kevés szerepük lehet. Ugyanis éppen a különböző szintű vezetői-hatalmi tevékenység révén a részérdekeknek bizonyos fokig nagyobb, szabadabb és

közvetlenül társadalmi jelentőségű mozgáslehetősége van. Ez a szabadabb mozgáslehetőség jelentős tényezője lehet a kollektivistá tendenciák erősítésének csakúgy, mint az azt romboló szubjektivista, individualista magánérdek (és általa a csoport- és klikkszellem) felélesztésének és továbbélésének is. Persze ez utóbbi jelenségek továbbélésében, sőt átmeneti megerősödésében nem kis szerepet kapnak a szocialista elosztási és külkereskedelmi viszonyok alapján szükségszerűen működő áru- és pénzviszonyok is.

PÉNZVISZONYOK ÉS A KOLLEKTIVIZMUS

A szocializmus fejlődése során hosszabb ideig fennmaradnak — miközben a társadalom hasznosítja és fokozatosan átalakítja azokat — a polgári társadalomból örökölt államhatalmi irányítás szervezetformái, a munka és tulajdon megosztása, elkülönítése, a munkatermék áruformája és vele a pénz- és piacviszonyok stb. is. Amíg a munka szerint kell elosztani a javakat, addig szükségszerűen bérben, prémiumban stb. — általában pénzben — kell kifejezni e viszonyt és mértéket. Addig és ennyiben a pénz pozitív társadalmi szerepet is játszik. Ám a pénznek e pozitív szerepe mellett mindig fennáll az a lehetőség is, hogy a fentebb említett köztulajdonosi jelleget a munkabérrel eltakarja, valamint annak veszélye is, hogy az anyagi ösztönzés pénzformában történő jelentkezése és az anyagi-szellemi szükségletek áruformája és pénzközvetítése elérése az egyén elől (de nemegyszer még az állami és vállalati szervek elől is) eltakarja azt a legfontosabb tényét, hogy mind az egyéneknek, mind a közösségeknek és a társadalomnak is végső fokon egyedül a munkája értékteremtő és így „pénzteremtő” is. De ha a pénz elveszíti a társadalmilag hasznos munkával való közvetlen összefüggését és abban az esetben, ha a tényleges munkaértéktől, tehát a termelt értéktől elkülönült, szabad önmozgása alapján egyoldalúan csupán önmagára, azaz a fogyasztásra, illetőleg a „szerzésre” irányul, ennek arányában egyént és közösséget demoralizáló eszköz lehet. Vagyis, bár a szocializmus viszonyai között a lehetséges korlátok közé szorítva, de felszínre törhet a pénz — mindenekelőtt a polgári társadalom körülményei között kifejlesztett — önállósított mindenhatósága: a végzett munkától elszakadt öncélú, elidegenítő, egyoldalúan anyagi jövedelemre, „szerzésre” ösztönző szerepe és ama tulajdonsága, hogy bármely tényleges emberi értéket és tulajdonságot ellenkezőjére fordítson. Viszont lényegében amilyen mértékben a társadalmi, illetőleg állami tulajdonviszonyok lényegét is kifejezve a pénzmennyiség mögött megfelelő értékű társadalmilag hasznos munka van, olyan mértékben az objektív társadalmi feltételekkel összhangban az egyéni és közösségi, anyagi-szellemi gyarapodás lehetőségét közvetítheti. Ezen egység révén a pénz a személyes hajlamok, képességek, tudás és tulajdonságok társadalmi érdekű felhasználásának és fejlesztésének egyik lényeges eszközeként funkcionálhat. Azzal, hogy a pénz a munkára alapozottan tölti be általános csereeszköz funkcióját, már le is leplezi az általános csereeszköz funkció elidegenedettségét és ennyiben feltárja az emberi lényegi értékekkel, tehát az egyéni, a személyiségértékekkel való összefüggését is. Következésképpen a szocializmus viszonyai erősödésük arányában, de problémáink révén is arra figyelmeztetnek, hogy a pénz nem önmagában, nem elidegenedettségében érték.

A szocializmus viszonyai között tehát a pénz elvileg-gyakorlatilag a lényegi emberi erőkkkel (a munkával) való összefüggésben mérő- és csere-eszközként és lényegi emberi (közösségi) erőket fejlesztő tényezőként funkcionálhat, az egyén közhasznú munkájának, társadalmi-fogyasztási alapokból való részesedésének mértékeként egyben közösségi erőket, tendenciákat fejlesztő eszköz is lehet.

Ennek a közösségi jellegű funkciónak a betöltése azonban ellentmondásos folyamat. Ezért számos nehézség merül fel. A probléma már ott kezdődik, hogy a különböző munkamegosztási formákban hierarchikusan elhelyezkedő munkafajták és munkateljesítmények egymáshoz viszonyított társadalmi hasznosságát megnyugtató objektív (minőségi és mennyiségi) értékek és értékösszehasonlítás alapján pénzben nem lehet pontosan kifejezni. Ezt a nehézséget tovább fokozzák a külkereskedelem révén (főleg a tőkés viszonylatból) beáramló ár-, pénz- és piacviszonyok. Ezek (és még egyéb tényezők) a probléma objektív oldalával kapcsolatosak.

A kérdés szubjektív oldalával kapcsolatos további nehézségek többé-kevésbé összefüggésben vannak azzal, hogy az emberek különböző teljesítményei, egyéni értékei és az ezeket kifejező állami-jogi normák és nomenklaturák alapján a bérek, fizetések stb. nagyságának és arányának eldöntésében, az illetékes hatalmi szerveknek és vezetőknek bizonyos határokon belül kisebb-nagyobb fokú szabadsága van. Ez a bér- és előléptetés terén megnyilvánuló mozgáslehetőség alkalmat adhat – ha a demokratikus nyíltság és ellenőrzés korlátozott, akkor még fokozottabban – egyes emberek, valamint csoportok javára, illetőleg kárára, bizonyos mértékű szubjektív megítélés és érdekelttség érvényesítésére is. Ez a szubjektivizmus kifejeződhet az egyenlőség, a közepszerűség stb. támogatásában csakúgy, mint a társadalmi ranglétrán való jogtalan – személyiségértékeket, munkát figyelmen kívül hagyó – előmenetelben vagy hátrányban, a társadalmi presztízs ilyen vagy olyan fokú elnyerésében és elvesztésében, vagy éppen a közvetlen anyagi előnyök és hátrányok stb. indokolatlan érvényesítésében is. Bármiféle szubjektivizmus érvényesülése esetén a munkának és az egyéniség értékének megítélése már elszakad az objektíve adekvát bér, prémium stb. és előmenetel, valamint presztízserkékek kifejeződésétől. Ezek a lehetőségek aztán felfokozzák az emberek egymás közötti viszonyaiban az érdekkülönbségeket és torzítják azokat, ezzel együtt a közösségi egyesülés és együttműködés nehézségeit is fokozzák.

KOLLEKTIVIZMUS ÉS CSOPORTVISZONYOK

A munkateljesítmény és az egyén hiányzó értékeit tehát gyakran a különböző szintű és értékű vezetői-hatalmi helyzet szabadabb lehetőségeiből eredő szubjektív megítélések, elfogultságok „pótoltják”. Ezek a szubjektíve „pótoltt” értékek, kisebb-nagyobb elfogultságok egyrészt azt az érdekbázist jelentik aztán, amelyekre gyakran épülnek rá a különböző szintű és értékű egyéni kapcsolatok, összeköttetések. Másrészt azt a bázist, amely nemegyszer – a kölcsönösség jegyében – táplálja és erősíti a lazább vagy erősebb hierarchikus szálon összefüggő emberek magánérdekű csoportokká, esetleg

klikkekké formálódását és vele a szűk körű csoport, illetőleg klikkszellem kialakulását és erősödését.

Ezek a különböző szintű csoportviszonyok – ha egoista érdekeltséggel és elfogultsággal terhelt kapcsolatrendszer alakítanak ki – nem fejezhetnek ki objektíve jogosult egyéni, közösségi, illetve társadalmi érdekharmóniát. Ha a vezetői hatalmi, függőségi viszonyokra épülnek rá a különböző társadalmi ellentmondásokból táplálkozó egoista magánérdekű kapcsolatok, a vezetői, hatalmi helyzet mint forma, eltakarhatja, elleplezheti e kapcsolatok magánérdekeken nyugvó természetét és ezzel egyúttal rendkívül megnehezíti leküzdésüket. Ezért e magánérdekű összefonódások és kapcsolatok – akár hierarchikus hatalmi helyzetre épülnek, akár attól függetlenül – gátolják és rombolják a valóságos kollektívák, a közösségi személyiségjegyek, magatartásmódok kifejlődését.

Az ilyen negatív előjelű csoportokon belüli egyének kapcsolata végső fokon (rejtve vagy nyíltan) dologi-magánérdekközvetítésű, legtöbbször valamiféle társadalmilag objektíve jogosulatlan magánhaszonvédelem vagy egyéni érvényesülés reménye élteti e csoportokat. A klikkszerű emberi kapcsolatoknak és csoportoknak éppen az a lényegük, hogy a magánérdekek érvényesítésének általában többé-kevésbé zárt és szervezett formái, amelyek a szocializmus objektíve még szükségszerű, jogosult hierarchikus függőségi viszonyaira – idegen testként – ráépülnek vagy azt kihasználják. Ezért e dologi közvetítettségnek és a kölcsönös szolgálatoknak megfelelően általában áthatják őket az egyszerű árutermelésből eredő egyenértékcserehez hasonló elvárások az egymás magánérdekű és magánhasznú támogatásának kölcsönössége.

Az ilyenfajta előnyök mindig szemben állnak a szocialista elsajátítással és végső fokon polgári természetű elsajátítást jelentenek, mert a társadalom, a közösségek stb. tagjai által elért közösségi eredményt társadalmilag hasznos munka- vagy egyéni érték fedezete nélkül idegenítik el. Ennélfogva e kapcsolatokból táplálkozó jogtalan előny nemhogy nem segíti elő a munka és tulajdon szocialista jellegű egyesítését, és a dolgozók társtulajdonosi helyzetének és tudatának a közösségiség irányába való fejlesztését, hanem éppen gátolja azt. Olyan benyomást kelt az emberekben, hogy a szubjektív érdekű összefonódások révén egyesek a vezetéssel és irányítással kapcsolatos közhatalommal visszaélhetnek. Így a magánérdekű kapcsolatok és összeköttetések eltorzítják az eddigi társadalmi fejlődés ama leghumánusabb követelményét, amit a szocializmus zászlajára írt, hogy minden ember képessége, tudása, magatartása, munkája, valóságos társadalmi hasznossága révén érvényesüljön, boldoguljon az életben.

A magánérdekű kapcsolatok ilyenfajta csoportviszonyában a feje tetejére áll a társadalom értékrendje is, a norma többé nem a közérdekhez való viszonyban formálódik és fejeződik ki, hanem a klikkérdékek, a klikkek vezetői és hangadói szerint. E viszonyokon átáramoltatott értékrend paradoxonja, hogy rendkívül „kifinomítja” az emberek csoporton belüli egymás közti viszonyait. Sajátos csoporthierarchiát, „játékszabályokat” formál, amelyeknek megtartása és megsértése határozza meg az anyagi előrejutási lehetőségeket, előnyök juttatását, illetve megvonását. Így nemegyszer könnyen létrejöhethet egy olyan kontraszelekció, amely legtöbbször az önállóan, bátran, kritikusan gondolkozó és tevékeny – közéleti tevékenységre is hajlamos és alkal-

mas – embereket szorítja háttérbe, fosztja meg a pozitív társadalmi tevékenység lehetőségétől és ítéli – a magukat közvéleménynek álcázó szűk csoportterdekű érvek, sőt rágalmak alapján – tehetetlen kiszolgáltatottságra, elszigeteltségre. Ha a kiábrándulás, a bizalmatlanság és a cinizmus nem is mindig, de legalábbis a megtorpanás a társadalmi ügyek következetes vállalásában és képviselésében, velejárói e személyi függőségi viszonyokon alapuló szubjektivista-individualista eljárásoknak. Az ilyenféle csoportviszonyokon és érdekeken alapuló eljárások azzal a hatással járnak, hogy szűkítik a közérdekért elkötelezett emberek körét és egyúttal kikezdi és gátolják a szocialista társadalom lényegének megfelelő kollektívák szerveződését, általában a kollektivizmus formálódását. Talán a legnagyobb probléma az, hogy éppen azokat a területeket szűkítik, amelyekben már nem csupán a gazdasági-anyagi ösztönzők figyelmeztetnek a közérdek figyelembevételének szükségességére, hanem szélesebb érvényű társadalmi-politikai, erkölcsi tényezők is. Mindezek pedig felfokozzák azokat a nehézségeket, amelyek amúgy sem kevés gondot okoznak a fogyasztásra orientált termelési szerkezet, a kialakult életszínvonal, az anyagi érdekelttség szerepét gyakran egyoldalúan formáló tényezők, a „második”, a „kisegítő” gazdaság szükséglete stb. következtében nálunk is felerősödött „homo ökonomikus” személyiségtípuson túlmutató fejlődéskörülmények, szükségletek és érdekelttségek megteremtésében.

A KOLLEKTÍVA KÖVETELMÉNYEI ÉS A SZOCIALISTA MUNKABRIGÁDOK KETTŐS SZERVEZETTSÉGE

A vázolt társadalmi ellentmondásokban minden bizonnyal szerepet kap az a tény is, hogy – történelmi szükségszerűségektől ösztönözve – politikánk alapvetően a gazdaság fejlesztésére orientált. Ugyanakkor a gazdaság fejlődésének folyamatában nehéz konkrétan kialakítani és úgy működtetni a megfelelő közvetítőrendszereket, hogy a mai társadalmi-politikai-ideológiai-erkölcsi követelmények, igények a maguk sokrétűségében épüljenek be a gazdaságba. Ezért természetes az is, hogy a társadalmunkban uralkodó ökonomiai értékek, a gazdasági mutatók emelkedése akár az életszínvonalban, jövedelemben, akár a termelékenységben, a hatékonyságban stb. nem határozhatják meg közvetlenül a magasabb rendű társadalmi-közösségi emberi értékek egyértelmű és komplex fejlődését. Ugyanakkor éppen a gazdaság egészséges fejlődése érdekében is sürgető és elhanyagolhatatlan az érdekelttség megteremtése a szocializmus mai szélesebb körű társadalmi-politikai-tudati-erkölcsi stb. követelményeinek megvalósítására az emberek interperszonális viszonyaiban csakúgy, mint az egyénben magában.

Tulajdonképpen e célok megvalósításának legfőbb szervezett eszközei a különböző kollektívák, közöttük is mindenekelőtt a munkakollektívák, és pedig főleg a szocialista brigádok. Ugyanis a szocialista brigádok integrálják leginkább a mai társadalmi fejlődési szükségleteknek széleskörűen megfelelő követelményeket, mert közös érdekeik a társadalmilag hasznos célok megvalósításából fakadnak. Szervezettségük formája alapján bekapcsolódnak a vállalati, az üzemi és más mikrokollektívák láncszerűen társadalomba épülő hierarchiájába, szervezeteibe. Ugyanakkor relatíve szabad közösségi (igaz, még szűk körű) önkormányzat jellemzi, és mivel bizonyos területeken saját

öntevékenységének szervezője, sajátos közösségi értékek kitermelője is. Ezekhez a közösségi értékekhez a brigád tagjai relatíve szabadon viszonyulnak, amennyiben önálló megfontolás alapján nemcsak elfogadhatják, hanem el is utasíthatják azokat. Vagyis a közösség céljainak és értékeinek elfogadását vagy elvetését belépésükkel, illetve kilépésükkel kinyilvánítják. A társadalmilag hasznos, de sajátos közösségi (brigád-) érdekek alapján relatíve szabadon alkotják meg közösségi, azaz „mi” tudatukat, elkötelezettségüket, felelősségüket, kötelezéseiket stb., általában erkölcsi értékeiket.

Ezek a közös érdekek, a közelebbi és távolabbi célok, a közösségi tevékenységben formálódó értékek bizonyos szintű összetartozást, az érzelmiileg is átszőtt „mi-tudatot” alakítják ki. Ez bizonyos fokú zártságot, elhatárolódást is jelent más közösségektől és a társadalomtól; a közösség és az egyének önmegvalósítását szolgálja. Am e zártság mindig csak relatív lehet más közösségek, a társadalom, s ha tetszik, az emberiség vonatkozásában. Hiszen az önállóság bizonyos szintjét megőrizni és fejleszteni csak a más közösségekből és a társadalomból áramló számtalan érték folytonos befogadása és integrálása alapján lehetséges. Ez az értékbefogadás biztosítja azt, hogy a közösség ne váljék valamiféle egyéneket uniformizáló és társadalmi távlatot vesztő szektává, klikké. Mindez az értékbefogadás csak olyan közösségekben lehetséges, ahol — az emberek egymást segítve — biztosítják a közösséget alkotó egyének tudásának, képességének fejlesztését, tehát biztosítják az egyének önkibontakozását, vagyis az individualizálódást.

A fent említettekkel kölcsönhatásban minél sokszínűbb és fejlődőképebb egyének alkotnak egy kollektívát, annál inkább kap a kollektíva sajátos, más kollektíváktól megkülönböztethető arculatot és életképességet. Az egyének a kollektíva más tagjaitól is támogatott önállósága, a képesség és tudás alapján megvalósuló fejlődése teheti érdekeltté, és pedig mindenekelőtt *morálisan* érdekeltté az egyént egy-egy kollektívához való tartozásban. Ezért normává kell válnia annak, hogy a közösség erkölcsi értékeivel is támassza alá az egyének differenciált — képességnek és tudásnak megfelelő — társadalmi hasznosságú tevékenységét. Ez természetesen azt is jelenti, hogy egy kollektíva a legjobbjaival a legtöbbet várja el. Egy közösség minőségében, szilárdságában, távlataiban, perspektíváiban az egyik legfontosabb tényező — a megfelelő egyéni anyagi érdekkeltséggel kölcsönhatásban — éppen az, hogy mennyiben tud nem csupán a mára, hanem a holnapra szólóan is hatékony, mozgósító erkölcsi-politikai értékeket, eszméket adni az egyének társadalmi elvárásoknak megfelelő tevékenységéhez. Sőt, nemcsak adni, hanem működtetni és megőrizni is azokat, még a fent vázolt társadalmi ellentmondások közepette is.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha az egyén egy közösségben — a fentebb említettek értelmében — meg nem érdemelt előjogokat, kedvezményeket élvezhet, csakúgy, mint ha nem kapja meg azokat az értékeket és morális megbecsülést, ami tevékenysége társadalmi hasznosságával arányos, akkor a közösség előbb-utóbb elveszíti a morális-politikai tájékozódáshoz és emberi tartáshoz szükséges szilárd feltételeket. Ilyen esetben bizonytalanná és közömbössé válnak az egyének és ezáltal szinte természetesen veszíti el a brigád vagy a munkaszervezet stb. a közösségi jellegét. Ez a lehetőség a fent vázolt társadalmi ellentmondások következményeként és a mai munkakollektívák kettős (ellentmondásos) szervezettsége következtében fokozottan fennáll.

Hiszen például a szocialista munkabrigádok egyrészt *munkaszervezetek* és ennél fogva a termelési folyamatok ellátására állami-vállalati-szervezeti-jogi stb. általában hierarchikus csatornákon kötött – *formális* jellegük az uralkodó, ezáltal inkább érvényesülhetnek azok a demokratizmus hiányaiból vagy a bérvizonyok nem kellő differenciáltságából származó ellentmondások, amelyek nem kedveznek a kollektíva és egyéniség fejlődéséhez szükséges viszonylagos autonómiának és értékalkotásnak. Sokszor inkább kedveznek a brigádon belüli torz érdekkülönbségek növekedésének, a kisebb csoportokra való tagolódásnak, vagy a magánérdekeken alapuló (például a munka lassítására irányuló) egység kialakulásának stb. Mindezek alapján pedig legfeljebb látszatközösség formálódhat.

A *formális* munkaszervezeti jelleg alapján keletkező ellentmondásokat ma még nem tudja teljesen ellensúlyozni a szocialista munkabrigádok *informális* társadalmi szervezet jellege sem. Amennyiben „a szocialista módon élni és tanulni” jelszó jegyében a közösségi erkölcsi, politikai értékek megvalósítása tudatos, öntevékeny, demokratikus elhatározásokon alapul, ez a tudatos öntevékenység válik döntő közösség- és egyéniségformáló tényezővé is. Minthogy *informális* szervezetségük és funkciójuk nem kapcsolódik össze az egyéni anyagi érdekeltséggel, főleg az erkölcsi, politikai normák, értékek és elkötelezettségek válnak ösztönzőkké tevékenységükben. *Informális* szervezetségük révén emberi viszonyaikban nagyobb helyet kap a kölcsönös segítségnyújtás normája. Ebben az értékrendben már az *önzetlenség* is teret nyer. Tért nyernek a közösségiség *morális* garanciái is. Ez a fajta garancia pedig az emberi elidegenedés leküzdése irányába mutat, ahol, éppen a közösségi értékek realizálása révén, már felvillanhat az a – még távoli jövőbe mutató és távoli jövőben megvalósuló – norma, hogy az ember számára az ember, azaz a közösség a legfontosabb szükséglet. Igaz, *objektíve* már ma legalább annyira szükséglet a valódi közösség, a másik ember mint társ, mint akár az anyagi javak. Ennek az objektív tényezőnek nemcsak tudatosodása, hanem gyakorlati átélése és gyakorlása révén a közösség-szükséglet, a másik ember iránti (pl. barát, jó munkatárs) szükséglet maga is a tevékenység ösztönzőjévé válik, miként az anyagi szükségletek.

E közösség-szükséglet *szubjektív* kifejeződése tulajdonképpen tudatosítja és szervezeten aktivizálja azt a folyamatot, ahogyan az egyéniség – nagyon ellentmondásos – fejlődése az emberi közösségi értékek bizonyos színvonalú és tevékeny elsajátítása révén *objektíve* eddig is végbement. Azt a folyamatot tudatosítja tehát, amelyben a közösség az egyén számára nemcsak eszközzé, hanem céllá is válik. Olyan eszközzé és céllá, amelyben jelen van a magány leküzdése, a társas szükséglet kielégülése, a másoknak való segítség igénye és ezáltal mások számára hasznossá válás igényének kielégülése, a másokkal való törődés alapján kialakuló öröm és bánat, a tennivágyás stb., általában az érzelmi gazdagodás szükséglete is.

Az ember igazi felemelkedéséért és szabadságáért folytatott harca nem egyszerűen az anyagi jobblétért való küzdelmet jelenti. Az anyagi jobblétért való küzdelemnek szükségszerűen össze kell fonódnia a marxí értelemben vett valódi közösségek megteremtéséért folytatott harccal, ami végső fokon a teljesebb, a humanizáltabb ember megvalósulását eredményezi. Ezt a célt pedig még azok a gazdasági problémák, nehézségek és társadalmi ellentmondások sem feledtethetik, amelyekkel ma napról napra meg kell küzdenünk.

PATKÓS JÁNOS

A TERMELŐERŐK ÉS A TERMELÉSI VISZONYOK EGYES KÉRDÉSEIRŐL, SZOCIALISTA FEJLŐDÉSÜNK JELENLEGI SZAKASZÁN

(PROBLÉMA-FELVETÉS)

Társadalmi-gazdasági életünk gyakorlatában a nemzetközi versenyfeltételek éleződését tapasztaljuk. Külgazdaságunk feltételrendszere módosult és változókéony. Erősödik az alkalmazkodás kényszere az egységesülő világgazdaságban kibontakozó korszerű termelőerői tendenciákhoz. A két alapvető társadalmi-gazdasági rendszer békés együttélésének, versenyének és harcának új feltételei között kell keresnünk azokat a lehetőségeket, amelyek leginkább megfelelnek a dolgozó osztályok, rétegek szükségleteinek, érdekeinek, érték- és célrendszerének. A korszerű termelőerői tendenciákhoz való igazodásunk nem jelentheti egyszerűen kialakult társadalmi-gazdasági gyakorlatunk „modernizációját”. Azokat a minőségi változásokat kell kimunkálnunk, amelyek társadalmi-gazdasági viszonyaink szocialista meghatározottságát megerősítik.

A korszerű termelőerői tendenciák egyidejűleg többféleképpen hatnak társadalmi-gazdasági gyakorlatunkra. A legerősebb hatás a minőségileg új termelési folyamatok megteremtődése: korunk világgazdaságában az újabb és újabb tudományos-technikai vívmányok egyre gyorsabban és intenzívebben lépik át a „tudományos termelés” és az anyagi termelés hagyományos határvonalát. Megváltozik a kultúra társadalmi funkciója, az anyagi termeléstől elkülönült társadalmi tevékenységből a termelőerői fejlődés nélkülözhetetlen előfeltételévé válik a művelődés, az általános és szakképzés.

Mindez szoros együttműködést igényel az ún. termelő és nem termelő társadalmi-gazdasági tevékenységek között. A társadalmi-gazdasági újratermelés kiterjedt kooperációt feltételez az eddig viszonylag elkülönült gazdasági és társadalmi tevékenységek legkülönbözőbb területein. A társadalmi termelőerők fejlődése nagymértékben attól függ, hogy az ún. húzó és követő ágazatok, vállalatok és intézmények mennyire képesek megújulni, hogyan

váltakozik újratermelési funkciójuk és együttműködési rendszereik mennyire rugalmasan alkalmazkodnak a társadalmi újratermelésben végiggűrűződő megújulási folyamatokhoz.

A gyakorlati tapasztalatok szerint a szükségessé vált minőségi változások leginkább mezőgazdaságunk fejlődésében bizonyulnak sikeresnek. Társadalmi-gazdasági újratermelésünknek ebben a főágazatában — több hazai és nemzetközi feltétel kedvező egybefonódása mellett — a szocialista termelési és tulajdonviszonyok konszolidálódása együtt járt azok rugalmasságával, és ezáltal növekedett befogadóképességük a korszerű termelőeri tendenciák iránt.

A társadalmi-gazdasági újratermelés más területein a korszerű termelőeri tendenciák aktív szocialista adaptációja lassabban, ellentmondásosabban valósul meg, a szocialista termelési és tulajdonviszonyok kevésbé igazodnak a bővített újratermelés tényleges szükségleteihez. Pedig reális lehetőségek rejlenek a vállalati jelleg erősítésében, a differenciáltabb vállalati formák kialakításában, a vállalatok és intézmények közötti társulások mozgásterének bővítésében: az anyagi és szellemi termelés közvetlenebb összefonódásában. Külgazdaságunkban reális lehetőségek vannak a két- és több oldalú közvetlenebb vállalatközi együttműködésre.

Az újratermelés összefolyamatának optimalizálása egyúttal feltételezi a társadalom- és gazdaságirányítás központi szerveinek összpontosítottabb tevékenységét a rugalmasabb és alkalmazkodóképesebb vállalatközi együttműködési rendszer elvi irányításában. Bármennyire fontos azonban az irányítás tökéletesítése, a tényleges „megoldás” mélyebben keresendő.

A szocialista forradalom győzelme és a szocializmus alapjainak megteremtése szempontjából kardinális jelentősége van a társadalmassulás és a társadalmassítás kategóriáknak, valamint e két kategória dialektikájának. A társadalmassulás olyan objektív tendencia, amelynek során kialakul, újra és újra átrendeződik, új, mind magasabb struktúrákba szerveződik a társadalmi összmunka koncentrációs, kooperációs, kombinációs és centralizációs rendszere. A társadalmassítás az a — kisajátítók kisajátításával kezdődő — történeti folyamat, amelyben a dolgozó osztályok, rétegek a saját szükségleteiknek, érdekeiknek, cél- és értékrendjüknek feleltetik meg a társadalmi újratermelés összefolyamatát. Mint ismeretes, a marxizmus—leninizmus klasszikusai szerint a termelés már a kapitalizmusban egyetlen társadalmi folyamatá válik össze, és ezáltal antagonisztikus ellentmondásba kerül a tőkés elsajátítás magánjellegével. Ezt az ellentmondást a szocialista forradalom oldja fel a szocialista tulajdonviszonyok megteremtésével.

Keveset tudunk azonban arról, hogy a szocialista forradalom győzelme után a szocializmus alapjainak megteremtését követően mennyiben és hogyan őrzi meg ez a kategóriapár társadalmi érvényét; mennyire alkalmas a társadalmi-gazdasági fejlődés fő folyamatainak fogalmi megragadására; mi a társadalmassulás, illetve a társadalmassítás mai konkrét tartalma, és hogyan alakul viszonyuk a szocialista fejlődés további folyamatában.

A marxi—lenini társadalom- és gazdaságtudományoknak ezek az eredeti és központi kategóriái társadalmi-gazdasági gondolkodásunk perifériájára szorulnak. Ily módon pedig eleve megnehezül, hogy konkrétabb és perspektiviku-

sabb képet kapjunk arról, hogyan halad tovább a szocializmus építése során a termelés társadalmasulása és társadalmasítása, és milyen akadályokat kell ehhez leküzdenünk.

I. MEGJEGYZÉSEK A KÖZKELETŰ ÉRTELMEZÉSEKRŐL

Mivel vonatkozó ismereteink állapotát a kézikönyvek és tananyagok megállapításai is jól jellemzik, ezért két példát idézünk erről a területről, a társadalmasulás és társadalmasítás kategóriája értelmezéséről.

Elsőként tekintsük át a Nagy Szovjet Enciklopédia 1974. évi harmadik kiadásának a *Munka társadalmasulása* és a *Termelési eszközök társadalmasítása* című szócikkeit.

Társadalmasulás és társadalmasítás viszonyát illetően a két összefüggő szócikk jórészt a szocializmus alapjainak megteremtését megelőző viszonyok problematikáját érinti, és ezekről adja meg az alapvető marxista-leninista ismereteket. Nevezetesen megállapítja, hogy „a kapitalizmusban a munka társadalmasulásával összefüggésben antagonisztikus ellentmondások fejlődnek ki a munka társadalmi jellege és a munkaeredmények magánelsajátítása, a tőke és a bér munka (stb.) között” és „a termelés társadalmi jellege és a munkatermékek elsajátításának magántőkés formája közötti ellentmondás a szocialista társadalomban oldódik meg szocialista nacionalizáció útján”.

Eltekintve most a (szó szűkebb értelmében vett) átmeneti korszak sajátos problematikájától, a szocialista viszonyokról a következőket találjuk: „A fejlett szocializmus feltételei között a munka társadalmasulásának folyamata folytatódik a termelőerők fejlődése és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának építése alapján.” Továbbá: „A szocialista állam nemcsak jogilag deklarálja, hanem ténylegesen meg is valósítja a termelési eszközök társadalmasítását”, azaz „a dolgozók társadalmi méretekben egyeztetett gazdálkodását a társadalmi termelési eszközök együttes használatának, a társadalmi számvitelnek és ellenőrzésnek és az egész népgazdaság tervszerű szabályozásának alapján”.

Ha most társadalmasulás és társadalmasítás viszonyát nem csupán a tőkés és a szocialista társadalmi forma különbözőségének oldaláról vizsgáljuk, hanem e két — világméretben versenyben álló — társadalmi forma belső dinamikájának oldaláról is, akkor figyelmünk arra koncentrálódik, hogy miképpen történik az ellentmondások kezelése a fenti megállapításokban.

A kapitalizmusnak szocializmussal történő felváltását illetően a válasz egyértelmű: a munka társadalmasulása a kapitalizmusban az ismert antagonisztikus ellentmondás fejlődésével jár együtt, és a szocialista tulajdonviszonyok megteremtése ezt az ellentmondást megszünteti. A szocializmus belső fejlődésével kapcsolatban ugyanakkor logikus kérdések vetődnek fel: vajon a társadalmasulás és a magántőkés elsajátítás közötti antagonisztikus ellentmondás megszüntetésével megszűnik-e minden ellentmondás a munka, a termelés előrehaladó társadalmasulása és a termelés konkrét társadalmi formája között? Vajon abból, hogy a társadalmasulás tovább folytatódik a szocialista fejlődés folyamatában is, nem következnek-e új, magára erre a fejlődési folyamatra jellemző ellentmondások?

Más vonatkozásban – mint ezt tapasztaljuk – a monopolkapitalizmus és különösen a modern állammonopolista kapitalizmus a tőketulajdon kényszerű alkalmazkodása a munka, a termelés egyre inkább nemzetközi jellegű társadalmasulásának előrehaladásához. A szocialista tulajdonviszonyok tartalmi dinamikájának a kibontása annál is szükségesebb, hiszen a szocializmus a két gazdasági világrendszer versenyének feltételei között fejlődik.

Mindezek a kérdések logikusan következnek az idézett szövegrészek gondolatmenetéből, megoldásuk azonban nem konkretizálódik, hanem függőben marad.

A szocializmus alapjainak megteremtése után a társadalmasulás és a társadalmasítás folyamatával bővebben foglalkozik *A szocializmus politikai gazdaságtana* című tankönyv (Kossuth Könyvkiadó 1975.). A tananyagok erőteljesen hatnak a közgondolkodásra, ezért nem látszik haszontalannak ezt is felidézniük.

A szocialista és a kommunista gazdaság közös és eltérő vonásainak felsorolásakor a könyv azt jegyzi meg, hogy a társadalmasítás a szocializmusban „nem teljes és befejezett”, mégpedig azért, „mert a termelési eszközök egy része kisebb kollektívák (szövetkezetek) tulajdonában van, másik része állami tulajdonban, és ez többé-kevésbé elkülönült vállalatokban funkcionál. A kollektívák érdekei nem esnek egybe teljesen a társadalmi érdekekkel, attól részben eltérnek és ellentmondásokat váltanak ki.”

Ezzel összhangban a tankönyv a kommunista össznépi tulajdon fokozatos kialakulását olyan folyamatnak tekinti, amelyben a „szükségletek kielégítését, valamint az elvtársi együttműködést a termelésben egyre kevésbé korlátozzák az egyéni, kollektív és társadalmi érdekek eltérései, ellentmondásai”. Másutt – már a termelési eszközök kommunista tulajdonának kialakulásáról írva – a tankönyv említi a termelés további társadalmasulását és megállapítja: „A termelés társadalmasodása vezet az állami és a szövetkezeti tulajdonforma közeledéséhez. A fejlődés során mindkét tulajdonforma jelentősen változik, tökéletesedik. Az állami vállalatok... a technológiai koncentráció mellett termelésüket gazdaságilag is társadalmasítják a koncentráció fokozásával, a vállalatok közötti vertikális egyesülések létrehozásával és szélesítésével.”

Az előbbi szövegrészek felfogása szerint a szocialista tulajdonviszonyok dinamikája tartalmilag összefügg a termelés további társadalmasulásával. Közelebb kerültünk-e azonban ahhoz a kérdéshez, hogy vannak-e a szocialista fejlődés folyamatára jellemző ellentmondások a termelés előrehaladó társadalmasulása és a termelés konkrét társadalmi formája között?

Kétségtelenül közelebb, amennyiben konstatáltuk a kollektívák érdekei és a társadalmi érdek eltérő voltát, ellentmondásosságát. Ugyanakkor kérdésfelvetésünk ismét megválaszolatlan maradt annyiban, amennyiben ezeknek az érdekelteréseknek és ellentmondásoknak tisztázatlan a viszonya a társadalmasulás előrehaladó folyamatához, társadalmasított termelésünk kialakult rendszeréhez.

Alapvető kérdéshez érkezünk el, hiszen a tőketulajdon kisajátítását követően, a szocializmus alapjainak megteremtése után a társadalmasítás mindenkor formáinak hatékonysága azon mérődik le, milyen tág és rugalmas mozgásteret biztosítanak a termelés további társadalmasulásához, hogyan szabályozzák a termelés további társadalmasulásával összefüggő érdekek

mozgását és ütközéseit a szocialista társadalom építésében és a szocializmus nemzetközi pozícióinak erősítésében.

Ebben az alapvető kérdésben általánosan elfogadott, hogy konstatálják az egyéni, csoport- és társadalmi érdekek közötti ellentmondásokat, de nem jutnak el odáig, hogy ezeken keresztül felfogják a termelés társadalmasulása és a termelés konkrét társadalmi formája közötti ellentmondásokat a szocializmusban.

A továbbiakban néhány próbálkozással ennek a felfogásnak a kimunkálásához igyekezünk hozzájárulni.

II. TÁRSADALMASÍTOTT TERMELÉSÜNK KIALAKULT RENDSZERÉRŐL

Társadalmasított termelésünk kialakult rendszerét még az extenzív iparosítás időszakában teremtettük meg, mielőtt a tudományos-technikai forradalom megjelent volna. A társadalmasítás kialakított konkrét formája a társadalmi termelés makroszintű átstrukturálása szükségleteinek felelt meg. Mint ismeretes, alapvetően megváltoztak a mezőgazdaság és az ipar közötti főágazati arányok, és az ipari főágazaton belül olyan ágazatok és alágazatok egész sora fejlődött ki, amelyek korábban hiányoztak hazánkban, vagy kezdetlegesesek voltak. A termelés társadalmasítása lehetővé tette az össztársadalmi, központi gazdálkodást a megtermelt nemzeti jövedelemmel. A nemzeti jövedelem döntően azokba az ágazatokba és alágazatokba került át – központi beruházási döntések alapján –, amelyeknek a fejlesztését a társadalmasított termelés stratégiája, a népgazdasági terv preferálta.

Az ipari termelés társadalmasításának ez a rendszere feltételezi a termelés társadalmasulásának olyan felfogását, amely szerint a társadalmasulás voltaképpen a társadalmi termelés makroszintű átstrukturálódása; főágazatok, ágazatok és alágazatok szerinti szétágazódása és összefonódása népgazdasági méretekben. Ez a felfogás hallgatólágoosan kettős előfeltevéssel élt:

1. a szocialista gazdaság dinamizmusát előre megszabható makroszintű materiális arányok minél gyorsabb elérése biztosítja, és
2. ezekhez képest a mikroszintű materiális arányok stabilak, és a makroszintű arányokból egyértelműen levezethetők.

Mindebből következően alakult ki az újratermelés alapegységeinek, a termelő kollektíváknak, a vállalatoknak és intézményeknek a tevékenységi köre a társadalmasított termelésnek ebben a rendszerében. A meglévő vállalatoknak és intézményeknek végrehajtó szerepük volt a stratégiaileg elhatározott makroszintű aránymódosításokban. Az utóbbiak elérése volt a kritériuma annak, milyen új vállalatok, intézmények alapítása szükséges, mennyiben egyesíthetők a meglévők, illetve mennyiben lehetséges azok különválása. A vállalatok felhalmozóképesége, illetve képtelensége a felhalmozásra szintén a makroszintű átstrukturálódás és az ennek megfelelő nemzeti jövedelem-átcsoportosítás szükségleteinek rendelődött alá.

III. A TÁRSADALMASULÁS ÚJ VONÁSAI RÓL

Szocialista fejlődésünk új szakaszán az extenzívről az intenzív fejlesztésre térünk át, és előrehalad a tudományos-technikai forradalom reális mértékű megvalósítása.

A termelés társadalmasulása a TTF kibontakozása időszakában lényegesen különbözik a társadalmi újratermelési folyamat hagyományosan ismert ütemétől, megnyilvánulási formáitól, szétágazódásaitól és összefonódásaitól a termelés és a termelésen kívüli tevékenységek főágazatai, ágazatai és aláágazatai szerint. Megváltozott és gyorsan módosul a társadalmi ösztönzés egésze specializációs, kooperációs, kombinációs és centralizációs rendszere. A TTF nemzetközi méretű kibontakozása révén új követelmények jelennek meg a munka társadalmasulásának folyamatában.

A termelés társadalmasulásának új vonásait legvilágosabban azok a fejlett tőkés, illetve szocialista országok mutatják, amelyek előttünk járnak a tudományos-technikai forradalom megvalósításában. Ennélfogva a gazdálkodók közvetlen tapasztalataiban ez a folyamat úgy jelenik meg, mint a versenyfeltételek éleződése mind a világpiacon, mind a szocialista országok egymás közötti kapcsolatában. Rendkívül lerövidül a termékek „erkölcsi” élettartama, állandósul gyors cserélődésük. Versenytársaink vállalatai nagy erőforrásokat koncentrálnak hatékonyan, belső szerkezetük pedig mélyebben tagolódik. Sokrétübbekké válnak és állandó mozgásba kerülnek vállalatközi kapcsolataik. Termelésükhöz szervesen csatlakoznak új előzetes és utólagos mozzanatok (K+F, marketing stb.). Gazdaságelméleti nézőpontból tekintve azonban mindezekben az új jelenségekben a *termelés társadalmasulásának új vonásai* fejeződnek ki, amelyek vázolására az alábbiakban teszünk kísérletet:

1. A részegység, alkatrész szerinti és technológiai szakosodás

A termelésnek ez a progresszív tendenciája részben előkészíti, részben kíséri a tudományos-technikai forradalmat. A végtermék előállításának összefolyamatából sorozatosan kirajzik a különböző részegységek, alkatrészek gyártása, önállósulnak az egymásra következő technológiai részfolyamatok. A végtermék termelése kapcsán kooperációs partnerek kiterjedt hálózata működik együtt. Az együttműködő vállalatok összkapacitása a közöttük megvalósuló – a végtermékek szerinti szakosodásnál „mélyebb” – termelészakosodás eredményeképpen hatékonyabban funkcionál, mintha a résztvevők arra törekednének, hogy saját gyártásból fedezzék szükségleteiket.

A részegység, alkatrész szerinti és technológiai szakosodás előrehaladása a termelés további differenciálódását, újabb termelőtevékenységek önállósulását jelenti. Ennek a folyamatnak azonban úgyszólván határt szab, hogy meddig folytatódhat az adott végtermék gyártási folyamatának a szétválasztódása szakosodott részfolyamatokra.

2. A tudomány termelőerővé válása

A TTF fő iránya elvileg új termelési folyamatok alakulásában jelentkezik, amelyek a hagyományos értelemben vett termelésen kívülről, a tudományos

termelésből áramlanak át a népgazdasági termelésbe. Ettől fogva a társadalmi újratermelés további fejlődése döntően azon múlik, hogy az újabb és újabb tudományos-technikai vívmányok milyen gyorsan és milyen intenzíven haladnak át a tudományos termelés és a népgazdasági termelés hagyományos határvonalán.

3. A modern technika behatolása a „nem termelő” területekre

A tudományos-technikai forradalom olyan technikát teremt, amelynek alkalmazási lehetősége nem korlátozódik a népgazdasági termelés területére. A fizikai munka gépesítésétől eltérően bizonyos szellemi munkák (különösen az információtárolás, -rendezés, -feldolgozás) technikai ellátottságát növeli meg és terjeszti ki; ezek pedig a társadalmi tevékenység olyan területeire is jellemzőek (tudomány, gyógyászat, oktatás, igazgatás), ahová a gépi nagyipari munkamódszerek be sem hatolhattak. Ez a folyamat a „nem termelő” ágazatok eszközeit előállító ipari termelés közvetítésével zajlik le, ami pedig szoros együttműködést igényel az új felhasználó területek, az ipari termelés megfelelő ágazatai és az őket kiszolgáló kutatás és fejlesztés között.

4. Az innovációk folyamatossága és végiggyűrűződése a gazdaságon

A gépi nagyipar megteremtése után a fejlődés úgy halad tovább, hogy a termékszerkezet állandó változása gyorsuló ütemben megújítja az anyagfelhasználás szerkezetét, a szakmastruktúra elemeit, és ezekkel összhangban a termelés kiterjedt kooperációt, a tudományos és a népgazdasági termelés újszerű kapcsolatát és általában az ún. termelő és nem termelő területek együttműködését feltételezi. A társadalmi termelőerők fejlődése nagymértékben azon múlik, hogy az innovációk végiggyűrűzése milyen ütemű, milyen hatékony, vagyis a termelési és társadalmi viszonyok mennyire képesek rugalmas feltételeket teremteni az innovációs követelményekhez.

IV. ELLENTMONDÁSOK A TÁRSADALMASULÁS ÉS A TÁRSADALMASÍTÁS KÖZÖTT A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK JELENLEGI SZAKASZÁBAN

A termelés társadalmasulásának ezek a korszerű világtendenciái társadalmi termelésünk kialakult rendszerében csak lassan, ellentmondásosan tudnak utat törni. Ez tükröződik többek között a következő jelenségekben:

1. A végterméknél mélyebb szakosodás részaránya nem kielégítő vállalataink egymás közti forgalmában. A részegység, alkatrész stb. kooperáció utat tört ugyan az elmúlt években a kialakult vállalatközi együttműködési rendszer feltételei között, azonban elmarad a hatékonyság társadalmi követelményeitől. Az eltérő érdekeltségi viszonyok miatt azonban a már kialakult kooperációs háttér beszűkülhet, vállalati „önellátási”, „naturalizációs” jelenségek tapasztalhatók, és nem csökken, hanem növekszik a saját gyártás részaránya a kooperációs szállításokhoz képest.

2. A tudomány és az ipari termelés kapcsolatában sem érvényesülnek még kellően a társadalmasulás korszerű tendenciái. A tudományos és az ipari termelés legtöbbször külön pályákön halad előre. Korábban a műszaki tervezés, a kutatás és a fejlesztés leválasztódott a gyártási tevékenységről, az előbbi tevékenységek hatékony ágazati koncentrációja jegyében. Időközben mind a tudományos termelésben, mind pedig az ipari termelésben jelentősen megnövekedtek a kapacitások és teljesítmények. Mégis az tapasztalható, hogy iparunk magas kutatási ellátottsága és tudományunk nemzetközi színvonala ellenére iparunk lemarad a TTF világfolyamatában, és növekszik a technológiai rés a fejlett ipari országokhoz képest.

3. A hazai ipar bizonyos területeken élenjár az ún. nem termelő ágazatok korszerű eszközeinek előállításában. A hazai „nem termelő” ágazatok műszaki felszereltsége ehhez képest elmaradott. A megfelelő termelő és „nem termelő” ágazatok együttműködésének hiánya visszafogja ennek a gyártási területnek a korszerűsödését és exportjának további kiépülését is.

4. Az innováció jobbjára kiemelkedő vezetők és kollektívák elszigetelt úttörése. Végiggyűrűződése hatalmas akadályokba ütközik társadalmunk és gazdaságunk újratermelésének folyamatában.

5. A fent jelzett körülmények összehatásaként nem tudott kifejlődni sem a hatékony szocialista nemzetközi nagyvállalat típusa, amely a kiélezett piaci viszonyok között képes lenne helytállásra és közvetíthetné a nemzetközi követelményeket, a világtendenciákat, sem pedig a „mozgékony” kisvállalatok hálózata.

Miképpen lehetségesek ezek a jelenségek népgazdaságunkban, hiszen a szocialista termelési viszonyok a társadalmasított termelés viszonyai, és lényegüknél fogva tág teret kellene biztosítaniuk a termelőerők fejlődésének és további társadalmasulásának.

Hä elvileg közelítjük meg azt a kérdést, hogy miért nem tudnak megfelelően utat törni szocialista gazdaságunkban a termelés társadalmasulásának korszerű tendenciái, akkor egyszerűen mélyebb választ kapunk arra is, miért csökkent fejlődésünk dinamikája, miért nem alakulnak kedvezőbben minőségi mutatóink, és miből erednek külgazdasági egyensúlyunk problémái.

A közkeletű felfogás szerint az ok gazdasági erőforrásaink korlátozottságában rejlik. Tőkeszegények vagyunk, korlátozottak importlehetőségeink és a munkaerő is szűkös erőforrássá vált. Valójában azonban az adott erőforrások csupán a társadalmi öszmunka hatékonyságának meghatározott szintjén szűkösek, és korlátaik kitolódnak annak emelkedésével. Ha egyúttal az tapasztalható, hogy külön-külön egyes vállalatok, ágazatok számottevően fejlődnek, akkor a probléma máris úgy fogalmazódik át, hogy fejlődésük miért nem kapcsolódik össze jelenlegi termelési és tulajdonviszonyaink között a társadalmi és gazdasági újratermelés hatékonyabb öszfolyamatává.

A kérdésnek ez az újrafogalmazása tágabb perspektívában mutatja meg népgazdaság- és társadalomirányítási rendszerünk tökéletesítésének eddigi eredményeit és továbbfejlesztésének elkerülhetetlen szükségességét. Megerősíti a vállalati önállóság növelésére irányuló törekvéseket, és megerősíti azokat a törekvéseket is, amelyek a tervszerű központi irányítás erősítését célozzák. Ugyanakkor abból indul ki, hogy nem hatékony maga az a mód, ahogyan a vállalatok s ágazatok tevékenysége népgazdasági újratermeléssé kapcsolódik össze. Következésképpen, gazdaságirányítási rendszerünk tovább-

fejlesztésének két bevált főirányát is akkor tudjuk helyesen konkretizálni, ha ebből a problémafelvetésből logikusan végighaladtunk egészen a gyakorlatban hasznosítható ajánlásokig.

A vállalati önállóság, a központi tervszerű irányítás, valamint a vállalatok és ágazatok egymás közötti kapcsolatainak helye és szerepe szocialista termelési viszonyaink rendszerének egészében elméletileg sem kellően tisztázott. Ezért a továbbiakban ehhez próbálunk hozzájárulni kutatói hipotézis igényével.

V. SZOCIALISTA TERMELÉSI VISZONYAINKRÓL

A szocialista termelési viszonyok problematikája – mint köztudott – társadalmi-gazdasági gondolkodásunk kidolgozatlan területei közé tartozik. Tanulmányozásuk végső soron a szocialista-kommunista termelési mód politikai gazdaságtana egészének tudományos kidolgozását igényelné. Marx a polgári politikai gazdaságtant bíráló életművével válaszolta meg azt a kérdést, hogy melyek a tőkés termelési viszonyok. A szocializmus politikai gazdaságtana – történelmi értelemben véve – fiatal tudomány, és már ennél fogva sem juthatott még el a szocialista termelési viszonyok lényegének tartalmasan elvont meghatározásáig.

Ez a tudomány a kapitalizmus dialektikus tagadására és a reális szocialista fejlődés eddigi tapasztalataira épül. Kidolgozásának útját ezért szükségképpen kettős hibalehetőség kíséri.

A kapitalizmus dialektikus tagadásában olyan következtetésekre juthatunk, amelyek csak a szocialista fejlődés – sőt a világforradalmi folyamat – jövőbeni szintjein válnak majd valós érvényűvé. Például: a munka közvetlen társadalmi jellege, az áruterelés megszűnése, a szocialista tulajdonviszonyok típusainak megszűnése és egyneművé válása stb.

A reális szocialista fejlődés eddigi tapasztalataira építve pedig azzal a nehézséggel kell megküzdenünk, hogy a korábbi, túlhaladott és a továbbiakban mindenképpen meghaladandó szakaszok tapasztalatait ne emeljük eleve valamiféle objektíve általános törvényszerűségek rangjára, és helyesen különböztessük meg azok esetleges – vagy a maguk idejében éppen kényszerű – módszereit és formáit a szocializmus valóban korszakos és perspektivikus tendenciáitól. A szocialista extenzív iparosítás például általános vonása a reális szocialista fejlődés tapasztalatainak, de nem szolgálhat alapul a szocialista-kommunista társadalmi forma dinamikájának meghatározásához, nem vetíthető ki jövőbeli történetünkre.

A szocialista termelési viszonyok legalapvetőbb jegyei abban foglalhatók össze, hogy a kapitalista termelési viszonyokkal ellentétben kizsákmányolásmentesek, végső soron az együttműködés viszonyai, amely nem zárja ki a versenyfeltételeket.

A szocialista termelési viszonyokat mint kizsákmányolásmentes viszonyokat és mint az együttműködés viszonyait szükséges újratermelnünk a társadalmi újratermelés folyamatában. Meg kell előzünk és ki kell zárunk, hogy termelési viszonyainkat eltorzíthassa a múltbeli vagy a nemzetközileg fennálló kapitalizmus hatása.

A szocialista termelési viszonyok továbbfejlesztését illetően előbbrelépést jelenthet, ha – többé-kevésbé a gazdasági empiria szintjén maradva – tisztázni törekszünk, hogy miképpen alakulnak azok a reális viszonyok, amelyekbe a társadalmi újratermelés konkrét alanyai lépnek egymással az újratermelés valós összefolyamatában.

Marx szemléletét követve úgy tűnik, hogy a szocialista termelési viszonyok három tipikus alany öt tipikus relációjában strukturálódnak.

A három tipikus alany:

- az ember mint állampolgár, dolgozó és fogyasztó;
- a szocialista vállalat mint termelő, gazdálkodó alapegység;
- a szocialista állam mint legfőbb tulajdonos és főleg mint az újratermelési folyamat osztársadalmi irányító szerve.

Az öt tipikus reláció:

- állampolgár és állam;
- dolgozó és vállalat;
- vállalat és vállalat;
- állam és vállalat;
- fogyasztó és termelő (vállalat).

Hipotézisünk szerint a szocialista termelési viszonyokat e három tipikus alany öt relációjának újratermelődése és egysége alkotja a társadalmi újratermelés összefolyamatában.

Vegyük egyenként szemügyre az öt tipikus relációt:

1. Az állampolgár és állam reláció. Alaptalan lenne a termelési viszonyokon kívülinek tekinteni a szocialista államnak és polgárainak kölcsönös viszonyát. Ennek a kölcsönös viszonynak a tartalma a jövőbeni társadalmi újratermelés összefolyamatának a tervszerű irányítása és szabályozása a dolgozó osztályok, rétegek érdekei, cél- és értékrendje szerint és aktív részvétele mellett. Végső soron a dolgozó osztályok, rétegek működései kielégítésének a stratégiájáról van szó, amely természetesen a mindenkori állami-politikai szervezetrendszer közvetítésével jön létre és érvényesül.

Tulajdonképpen elsősorban ezáltal és ennyiben tulajdonosa a társadalmi közösség a társadalmi termelési eszközöknek. Az egyes közösségek döntései és az állami-politikai döntések között szükségképpen diszkrepancia van, amely azonban a kettő egybeesése felé tendál, történelmileg a szocialista demokrácia fejlődése, a marxi értelemben vett kommunista öngazgatás megközelítése során. A történeti tapasztalatok szerint az állami-politikai döntések viszonylagos önállóságát, a társadalmi közösségtől való viszonylagos függetlenségét a dolgozók politikai aktivitása határolja be.

2. A dolgozó–vállalat reláció. A dolgozó osztályok, rétegek érdekei, cél- és értékrendje csak a társadalmi újratermelés valós folyamatában érvényesülhet. Ennek a materiális folyamatnak az alanyai a termelő vállalatok, kollektívák sokasága. A cél- és értéktételező egyes embernek egyúttal be kell sorolódnia a termelő kollektívák sokaságának valamelyikébe.

A vállalatok és más gazdálkodó egységek funkciója mindenekelőtt abban áll, hogy ezeknek az egyéneknek az egyes munkáját különös, vállalati munkává változtassa át a társadalmi össztermék egy specifikus hányadának előállítási folyamatában.

Bár a dolgozó–vállalat relációjában az egyének munkaereje sajátos áruvonásokat is mutat, a meghatározó ebben a termelési viszonyban a legfőbb,

az emberi termelőerő kifejtése. A relációnak ez a szocialista specifikuma megmutatkozhat a kényszerű munkavállalás és a pótlólagos önkéntes munkavállalás (versenyfelajánlások, újíttások, kommunista műszakok stb.) elemeinek ötvöződésében. Kedvező vállalati és társadalmi feltételek esetén az önképzés, a beleszólási aktivitás pedig pótlólagos termelőerők önkéntes kifejtésével lehet egyenértékű.

3. A vállalat–vállalat reláció. A vállalat (gazdálkodó egység) és vállalat (gazdálkodó egység) kölcsönös viszonya gazdaságunkban objektív materiális társadalmi termelési viszony.

A társadalmi újratermelés összefolyamata a termelő egyének olyan vonatkozása a társadalmi szükségletek totalitására, amelyet vállalataik kölcsönös kapcsolatainak objektíve szükségszerű rendszere közvetít.

Ez a viszony áru- és pénzkapcsolatok formájában valósul meg, mivel a szocializmusban a munka még nem közvetlenül társadalmi jellegű. Valamely vállalat termékeiben (szolgáltatásaiban) megtestesülő vállalati, különös munka ily módon kvalifikálódik mint társadalmi munka, ismerődik el olyan munkának, amely a szocialista társadalom szükségleteinek kielégítésére irányul.

A vállalat–vállalat reláció túl is nyúlik a hagyományos eladói–vevői kapcsolatokon és vállalatközi újratermelési összefonódásokban nyilvánul meg, amelyek a kialakult vállalati struktúra átrajzolódásához, a meglévő vállalatok különválásához és egyesüléséhez, vállalatközi együttműködési képződmények kialakulásához is vezetnek.

A vállalat–vállalat relációk konkrét hálózatának áttekintése azt is bizonyíthatná, hogy a vállalatközi kapcsolatok össztársadalmi közvetítőrendszerében helyi, népgazdasági, illetve külgazdasági csomópontokat képeznek a vállalatok különböző típusai. Ezért indokolt az eddig egységesen kezelt szocialista állami vállalat formáinak differenciálása.

4. A vállalat–állam reláció. A szocialista állam és vállalatainak viszonyát elvontan már eleve megszabja, hogy az állam a társadalmi közösség központi irányító szerve is az újratermelés összefolyamatában, vállalatai pedig e folyamat valós alapegységei, amelyek egymással a fentebbi kettős közvetítőrendszerben (áru- és pénzkapcsolatok és közvetlen újratermelési kapcsolatok) alkotják magát az összefolyamatot.

Ily módon a vállalat–állam relációban nem az állam tagozódik, nem a hatáskör oszlik meg központi és helyi hivatalok között, hanem a társadalmi újratermelés összefolyamatában objektíve meghatározódó funkciómegoszlásról van szó az irányítás központi szerve és az alapegységek között. Ezt a funkciómegoszlást a termelés társadalmasulásának mindenkorai szükségletei szabják meg.

Az újratermelési funkciók megoszlását az állam–vállalat relációban jól mutatják a határesetek példái. Így a vállalatközi együttműködési rendszer általános feltételeit, fő irányait és arányait egyik vállalat sem szabhatja meg, csupán az állam, viszont semmilyen állam sem képes helyettesíteni a kooperációs partnerek együttműködését adóft végtermékek előállítására, K+F-je, értékesítése kapcsán.

A két példa szerinti határesetek között különböző mértékben és módokon „államosítható”, illetve „vállalatosítható” újratermelési funkciók sokasága

helyezkedik el. Mérlegelésük, a leghatékonyabb funkciómegosztási módszerek és formák kialakítása az előbbiekhöz képest már gyakorlati kérdés.

5. A fogyasztó—termelő (vállalat) reláció. A szocialista társadalmi újratermelés összefolyamata a termelés és a szükséglet-kielégítő ember viszonyában realizálódik. A dolgozó mint fogyasztó konfrontálja egyéni érdekével az osztársadalmi-állami célkitűzések megvalósítását. Az egyéni, vállalati és társadalmi termelékenység viszonya a szükségletekhez végső soron a dolgozó ember reáljövedelmében mérődik meg.

Ugyanakkor a dolgozó mint fogyasztó részesedik az elvontabb közösségi gazdagságban is (biztonság, infrastruktúra, a potenciális fogyasztás termelőerői stb.).

A szocialista társadalmi újratermelés egy-egy körfolyamatának „lezáró” szakasza a dolgozó ember szükségletkielégülése, amelyben megalapozódik a további közösségi célrendszer, illetve új célkitűzések érlelődnek a társadalmi újratermelés következő körfolyamatára vonatkozólag.

A fogyasztó—termelő (vállalat) relációnak ily módon szocialista specifikuma, hogy a fogyasztó végső soron nemcsak a fogyasztói kereslet alanyaként vesz részt a társadalmi újratermelésben, hanem végső soron annak a szükségletkielégítési stratégiának a kimunkálásában és értékelésében is, amely termelőtevékenységét megszabja. Ennyiben gazdasági-politikai alanyként is határt szabhat az esetleges termeléscentrikus vállalati magatartásoknak.

●

Társadalmasulás és társadalmasítás közkeletű felfogásában a társadalmasulás kategóriája mindössze az állami, szövetkezeti és a háztáji szektorban folyó termelés közötti különbségtétel eszköze, és ebből következően a társadalmasítás perspektívája egyértelműen a háztáji szövetkezetesítésének és a szövetkezetek államosításának hosszabb-rövidebb távú feladatára egyszerűsödik és torzul.

A probléma fenti hipotetikus felvetésében a társadalmasulás magán az állami tulajdonon belül is új vonásokat mutat szocialista iparfejlődésünk jelenlegi szakaszán, a társadalmasítás pedig a szocialista termelési viszonyok tárgyalt öt tipikus relációjának bővített újratermelésével és egységbe forrásával egyértelmű.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

A MUNKA SZERINTI ELOSZTÁS ÉS AZ ANYAGI ÖSZTÖNZÉS

Ahhoz, hogy egy munkaképes személy meg tudjon élni, illetve a keresőkép-
telen családtagjait el tudja tartani, általában olyan tevékenységet kell vé-
geznie, amiért ellenszolgáltatáshoz jut. A szocialista társadalomban — egy-
részt a kizsákmányolás felszámolása következtében, másrészt, mivel a szük-
ségletek szerinti elosztás társadalmilag és gazdaságilag még lehetetlen — ez
a tevékenység lényegében csak a munka lehet. Tekintettel arra, hogy a szo-
cializmusban jelen vannak az áru- és pénzviszonyok, ezért a munkavégzés
ellentétének túlnyomó része szükségszerűen pénzfórmát ölt.¹ *Mindez lehe-
tővé teszi és egyben feltételezi, sőt szükségessé teszi, hogy a dolgozó anyagi-
lag és más módon is megfelelő mértékben érdekelt legyen a munkavégzés-
ben.* Lényegében és vázlatosan e tények indokolják és biztosítják a munka
szerinti elosztást és — más típusú ösztönzők mellett — az anyagi ösztönzést
a szocializmusban.

Mint e rövid fejtegetésből is érzékelhető, az anyagi ösztönzés és a munka
szerinti elosztás nem azonos, de egymással igen szoros kapcsolatban levő ka-
tegóriák. Minden társadalmi formának van egy uralkodó elosztási módja.
Az árutermelő társadalmakban az anyagi érdekelttség működik mint legfőbb
ösztönzési módszer. Az anyagi ösztönzés lényeges jellemzője, hogy az ár-
termelés általános kategóriája, míg a munka szerinti elosztás elve és gya-
korlata a szocializmus specifikuma.

A munka szerinti elosztás elvének szocialista viszonyok közötti szükséges-
ségét Marx *A gothai program kritikája* című munkájában fejtette ki. A Szov-
jetunió és az európai szocialista országok lényegében mindvégig ebből az
alapelvből kiindulva határozták meg az elosztás és ösztönzés elveit, még ha
időnként visszahúzó nézetek, káros gyakorlat és megtorpanás is tapasztal-
ható volt, illetve e téren még ma sem tekinthető minden tisztázottnak.

¹ A természetbeni munkajövedelmek jelentősége állandóan csökken, 1960-ban a
lakosság jövedelmének még 19 százaléka volt természetbeni munkajövedelem,
ez a mutató 1978-ra 8 százalék alá csökkent. (Főbb népgazdasági folyamatok
1978-ban. KSH 1979. 69. old.)

1. A MUNKA SZERINTI ELOSZTÁS TARTALMA

A munka szerinti elosztás – gazdasági törvény², ami mindig áttételesen és számottevő módosulásokkal – részben azonos, de zömében különböző minőségű és mennyiségű munka elvégzéséért járó kialakult bér-, illetve delemarányként és színvonalként jelenik meg. Ugyanakkor amíg a különböző munkáért járó jövedelem eltérése viszonylag könnyen megállapítható, addig a munkák közötti különbség csak kivételesen határozható meg egyértelműen. Ennek egyik fő, vagy talán legfőbb oka, hogy a munka nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különböző.

Nyilvánvaló azonban, hogy nemcsak a munkák, hanem a munkakörülmények sem egyneműek. Az egyik munkát ülve, a másikat állva, az egyik munkát zárt, télen fűtött épületben, a másikat a szabadban lehet végezni. Az egyikhez nagy fizikai erőfeszítés szükséges, a másikhoz magasabb szak-képzettség stb., és mindezek még különböző mértékűek és egymással kombináltak is lehetnek. De különböző az egyes ember teljesítménye is, amit még azonos munka esetében sem mindig lehet összehasonlítani. (Vitatott lehet, hogy az orvosok munkáját a kezelt vagy a meggyógyított betegek száma alapján kell-e megítélni. Közismert, hogy két azonos munkakörben dolgozó pedagógus munkáját is nehéz összehasonlítani, nem is szólva az orvosok és a pedagógusok munkája összehasonlításának nehézségeiről. A fizikai foglalkozású dolgozók munkája értékelésénél semmivel sem könnyebb az összehasonlítás.)

A nehézségek abból származnak, hogy az ember munkáját sok tényező határozza meg: a munkavégzés körülményei, a feladat ellátásához szükséges általános és specifikus ismeret, a munkával kapcsolatos felelősség, sőt a munka fontossága és társadalmi tekintélye (presztízse) is. Ezek a tényezők együttesen vesznek részt a munkabér kialakításában. Ugyanakkor az egyes tényezők súlya különböző körülmények hatására változik. Egyes fejlődési szakaszokban túlkéréslet jelentkezhethet a nehéz fizikai és az egészségre káros munkakörökben, aminek eredményeként azok részben felértékelődnek, míg más periódusokban a képzettség kaphat prioritást. Hasonlóan észlelhető a fizetés nagysága és a fizikai munka adott formájának presztízse közötti fordított összefüggés. *A különböző munka – amivel az elosztásnak arányosnak kell lenni – tehát semmiképpen sem rangsorolható és határozható meg csupán objektív mutatókkal, az emberi szubjektum figyelembevételével nélkül.*

Az elosztásnak azonban a társadalmi érdekeket is szolgálnia kell. Ezért merülhet fel a kérdés, hogy a munka szerinti elosztással összhangban va-

² *Szeben Éva:* A munka szerinti elosztás érvényesítésének néhány problémája a fejlett szocialista társadalom építésének időszakában Magyarországon. (Kézirat.) 1979. 1. és 3. old. című munkájában írja: „... a munka szerinti elosztás – rendkívül széles körű irodalma ellenére – a szocializmus egyik elméletileg még ma sem kellőképpen tisztázott, s talán a legtöbbet vitatott követelménye. Még az is vita tárgyát képezi, hogy a munka szerinti elosztás egyáltalán törvény-e, vagy pedig törvényszerűség, illetőleg »csak elv«... véleményem – írja a szerző – ..., hogy gazdasági törvény, mégpedig a szocializmus legspecifikusabb gazdasági törvénye.”

gyunk-e akkor, ha lényegében azonos munkáért eltérő jövedelemhez lehet jutni a különböző fontosságú, munkakörülményű, illetve termelékenységu vállalatoknál.

A gazdasági növekedés elsődleges forrása a korszerű ágazatok dinamikus fejlődése, a legmodernebb és legdrágább termelési eszközök minél intenzívebb hasznosítása. Az e téren tapasztalható hiányosságok egy részét – mint arra az MSZMP KB 1972 novemberi és 1978 áprilisi határozata is utal – az e feltételekkel rendelkező vállalatok munkaerőhiánya okozta és még ma is okozza. A megoldás „kézenfekvő”. A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően ezen „húzó ágazatok” kiemelkedő vállalatainál az átlagnál magasabb jövedelmet kell biztosítani. Ez azonban a gyakorlatban nincs így és elméletileg is ellentmondást okoz.

A kérdés ti. az, hogy a munka szerinti elosztás elve a munkát (a fizikai, pszichikai, szellemi erőfelfejtés) tekinti-e mércének, vagy a munka által létrehozott eredményt (értéket vagy a használati értéket). A munka szerinti elosztás megfelelő értelmezése esetén a válasz csak a munka lehet.³ Az éjszakai műszakban, illetve a hátrányos körülmények között dolgozó munkás nem hoz létre több új értéket, illetve nem állít elő több használati értéket, mint a jobb körülmények között, illetve a nappal dolgozó, a végzett munkáért mégis többet kell fizetni.

A fokozott intenzitást kívánó munkáknál is hasonló a helyzet, mivel a fokozott fizikai és pszichikai terhelést okozó és a normál munkaterületen azonos munkát végző (például villanszerelő bányában és üzemben) azonos teljesítmény esetén sem azonos mértékben használja el a munkaerejét. Ezért a munkabérnek *legalább* e különbséget kompenzálni kell. A gyakorlatban a probléma úgy merül fel, hogy vagy magasabb bért fizetünk és ezzel kompenzáljuk az átlagosnál kedvezőtlenebb feltételeket, vagy pótlólagos beruházással javítjuk a munkafeltételeket. A szocializmusban hosszabb távon a vagy-vagy megoldás helyett ez utóbbi járható.

De nem mindig ilyen egyértelmű a kapcsolat a munka és az elosztás között. Így például a modernebb munkahelyen dolgozó – általában jobb körülmények között – több értéket és több használati értéket hoz létre, mint a kevésbé modern munkahelyen tevékenykedő. Ezért elvileg csak akkor járna nagyobb jövedelem, ha a végzett munka minősége vagy mennyisége nagyobb fizikai vagy szellemi erőfeszítést igényel. A társadalomnak azonban érdeke, hogy ezeket a munkahelyeket bérben is preferálja, ha nem is azonos arányban, mint a különböző munkahelyek közötti termelékenységi különbség.

Ellentmondásosabb a kép, ha a vállalat eredményét is bekapcsoljuk. Így például egy azonos városban levő bőrgyár és kesztyűgyár export, illetve ár-emelési lehetőségei, ezáltal a jövedelmezősége – legalábbis 1980-tól – alapvetően különböznek. Ha az a kérdés: melyiket fejlesszük, akkor egyértelműen indokolt a jövedelmezőség alapján dönteni. Nem ilyen egyértelmű a

³ Falusné Szikra Katalin kifejti, hogy a bércentrum alapvető tényezői: „egyrészt a munkafeladatok végzéséhez szükséges képzettség, beleértve az ennek érdekében a munkaerőre a munkvégzést megelőzően eszközölt képzési ráfordításokat, másrészt a munkaerő által a munkavégzés során eszközölt konkrét munkaráfordítások, szellemi, fizikai, idegi teljesítmény”. (Falusné Szikra Katalin: Munkabér, ösztönzés, elosztás. Kossuth Könyvkiadó 1979. 28. old.)

válasz azonban a munkajövedelmek alakulásánál. A két gyár között kialakult egy jövedelemarány az azonos intenzitású, teljesítményű, sőt esetenként azonos munkát végző (művezető, karbantartó, gépkocsivezető, különböző alkalmazotti tevékenység) dolgozók között. A bőrgyár dinamikus eredménynövelésre képes, a kesztyűgyár – jó esetben – stabilizálja az eredményét vagy fordítva. Az eredmény mindkét esetben független lehet a gyár dolgozóinak munkájától. Mivel azonban a társadalmi munkabéralap növelését a termelékenység teremti meg, az egyes dolgozókat és a kollektívákat érdekeltté kell tenni a jobb eredmény elérésében, amit a béreknek is tükrözni kell. Az már más kérdés, hogy az újraelosztás csatornáin keresztül – kisebb mértékben, de – mód nyílik a más területeken dolgozók béremelésére is.

2. A MUNKÁTÓL FÜGGETLEN TÉNYEZŐK HATÁSA A MUNKAJÖVEDELEMRE

A bérnek, illetve jövedelemnek egyes esetekben a munkától független ráfordításokat, költségeket is tartalmaznia kell, azaz a *munkabérnek minimálisan biztosítani kell a munkaerő normális újratermelésének feltételeit*. Ha ennek költségei a dolgozók adott csoportjainál társadalmilag indokoltan magasabbak, mint másoknál, akkor ezt kompenzálni kell. Hasonlóképpen, ha egy országban szélsőségesen különböznek a természeti viszonyok, ugyanazon munkáért eltérő bért kell adni. A munkabérnek ki kell egyenlíteni azokat a hiányokat is, melyek az adott munka társadalmi megbecsüléséből elmaradnak, illetve esetenként a munkabérből hiányozhat annyi, amennyi a megbecsülés oldalán átlagon felüli. *A munka szerinti elosztás tehát nem merev, hosszú időre rögzített tényezők és arányok gyűjteménye*. Meghatározásában jelentős szerep jut a munkák közötti objektív és szubjektív különbségeknek éppúgy, mint a dolgozók különböző irányú és célú ösztönzésének. Ezek között meghatározott funkciója van a munkaerő-kereslet és -kínálat közötti arányoknak is.

Különösképpen erről van szó akkor, ha a munkaerő-szükséglet és -kínálat globális egyensúlya fennáll ugyan, de a fellépő részleges munkaerő-felesleg, illetve hiány miatt jövedelemkülönbségek keletkeznek. Ez a hibás szakemberképzési tervek, illetve előirányzatok hatására, esetleg a munkakörülmények és a jövedelmek diszharmóniájának hatására jöhet létre. Az első esetben bérrel nem lehet megoldani az ellentmondást, mert ha nincs pék, akkor kétszer annyi jövedelem esetén sem lesz. Ilyen esetben csak a képzés segít. A második eset azonban jövedelemkorrekciót igényel, mivel hiába képeznek akármilyen mennyiségben szakembert, a hiány ezen az úton nem oldható meg, mert a kiképzett szakemberek előbb vagy utóbb elhagyják az adott szakmát. Nyilvánvaló azonban, hogy a munkaerő-kereslet és -kínálat globális egyensúlyának hiánya esetén a vázolt kép módosul, mivel ilyen feltételek mellett az általános feszültség következtében adott helyen még elégséges számban kiképzett szakember esetén is keletkezhet béraránytalanság, illetve helyi feszültség a szakember-ellátottságban. Az ilyen típusú ellentmondások időleges feloldásához alkalmazott jövedelemarány módosításokat nem lehet

indokoltnak tekinteni. Ez azt jelenti, hogy a munkaerő-kereslet és -kínálat közötti aránytalanság nem minden megoldása — még ha azt az „élet” kényszeríti is ki — felel meg a munka szerinti elosztásnak.

A valóságos mozgások részletes vizsgálata alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a bérek, illetve a munkajövedelmek képzettségi, ágazati, szakmai, vállalati, területi, sőt egyéni eltéréseiben a munka mennyiségén, minőségén és körülményén túl számottevő rész jut a végzett munkától független tényezőknek: a vállalatok gazdasági helyzetének, jelentőségének, a vállalati gazdaság- és jövedelempolitikának, bérezési hagyományoknak, szokásoknak, sőt a dolgozók magatartásának és elvárásának, illetve ezek következményének is.

Ez utóbbinak megfelelően a teljesítményhez viszonyítottan objektív és szubjektív tényezők miatt *indokolt* jövedelemeltérés mellett létezik „*kikényszerített*” jövedelemtöbblet is. A legújabb szociológiai kutatások⁴ — amiben jelentős szerepe van Héthy Lajosnak és Makó Csabának — jól mutatják, hogy a dolgozók egyes rétegei, különösen a kulshelyzetben levő munkások szocialista viszonyok között is képesek különböző módszerekkel az általuk kívánatosnak vagy elfogadhatónak tartott kereseti-jövedelmi szintet a valálattól kikényszeríteni. Ez arra utal, hogy az anyagi ösztönzés, illetve annak mértéke nem egyszerűen a gazdasági vezetés elhatározásán, illetve lehetőségén múlik. Bizonyos csoportoknál — és ez is az egyenlőségi meghatározott formája felé taszít — a teljesítménytől függetlenül is biztosítani kell egy meghatározott jövedelmi szintet. Ez sok formában realizálódhat. A leggyakoribb a teljesítménykövetelmény alacsony szinten való tartása. Hasonló okokból a munkások meghatározott csoportja (zömében azok, akik nem tudnak „maszekolni”) arra törekszik, hogy a feladatát ne munkaidőben, hanem részben túlórában (lehetőleg vasárnap) végezhesse el stb. A jövedelemkikényszerítés valójában az anyagi ösztönzés másik oldala, amit a Héthy—Makó szerzőpár érdekérvényesítési képességnek nevez. E két folyamat együtt létezik és szükségszerűen hat a munka szerinti elosztás megvalósítására.

Héthy Lajos egy privilegizált munkacsoport esettanulmányával kapcsolatban fel is teszi a kérdést, hogy ezek a jelenségek mennyiben erősítik vagy gyengítik a munka szerinti elosztás érvényesülését, és általánosítva kifejti: „*A keresetek . . . olyan mértékben fejezik ki a végzett munkát, amilyen szerephez a végzett munka tényezője az érdekérvényesítés esélyének meghatározásába jut: ahol döntővé válik — azaz a szervezeti-társadalmi szabályozás szoros kapcsolatot képes teremteni köztük —, ott a munka szerinti elosztás elve dominál, ahol ez nem történik meg, ott háttérbe szorul.*”⁵

Az érdekérvényesítés képességével különböző mértékben ugyan, de mindenki rendelkezik, illetve szükséges, hogy rendelkezzen. Ezért valójában itt két dologról van szó. Egyrészt a jogos érdekek érvényesítésének differenciált lehetőségéről, másrészt bizonyos vállalaton belüli monopolizálható helyzettel együtt járó előnyökről, tehát *előnyérvényesítési képességről*. Ez utób-

⁴ Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkásmagatartások és gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó 1972.; Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkások, érdekek, érdekégyeztetés. Gondolat Könyvkiadó 1978.

⁵ Héthy Lajos: „Bérvita” az építkezésen. Valóság, 1978. 1. sz. 86. old. A szerző kiemelése.

bi lehetőséggel rendelkezők – az indokolatlan érdekeiket, jövedelemigényüket is – lényegében a többi dolgozó érdekével szemben (akár az ország összes többi dolgozójával, akár kisebb kollektívával szemben) képesek érvényre juttatni.

Az előnyérvényesítés lehetőségével rendelkezők mellett azonban vannak olyanok is, akiknek nincs ilyen számottevő lehetőségük, továbbá olyanok, akiket – különböző okokból – nem lehet az anyagi ösztönzőkkel motiválni. Az előnyérvényesítési lehetőséggel nem rendelkezők száma szoros kapcsolatban van a munkaerőhellyel, és a szűkös munkaerőforrás periódusában ezek száma viszonylag korlátozott, de nem jelentéktelen. Ide tartozik az alkalmazottak többsége, ezen belül elsősorban az alacsony szakképzettségű irodai dolgozók, továbbá az ingázók, a más területre átköltözést nem vállaló dolgozók azon része, akik olyan kisvárosban, vagy községekben laknak, ahol csak egy-két vállalat, szövetkezet működik. Hasonlóképpen e csoportba tartoznak azok is, akiknek szakismeretére csak meghatározott helyen van szükség (például olvasztár, cukorfőző, illetve általában a túlzottan specializált szakismerettel rendelkezők), valamint azok, akik olyan ismerettel rendelkeznek, amiből túlkínálat van. Bizonyos fenntartással ebbe a csoportba sorolható a nődolgozók többsége is.

Az anyagi ösztönzésre nem, vagy csak igen korlátozott mértékben érzékeny dolgozók is több alcsoportra bonthatók. Egy részük azok közül kerül ki, akik a jövedelmük meghatározott részét nem a munkahelyükön szerzik, hanem az ún. „kiegészítő gazdaságban”. De e csoportba tartozik azoknak a fiataloknak a zöme is, akik a szüleikkel élnek és a keresetükkel maguk rendelkeznek. Hasonlóképpen, bár jóval kisebb gyakorisággal e csoportba kerülnek azok a dolgozók, akik elsődleges céljaikat elérve a kényelmesebb, nyugodtabb munkatempót részesítik előnyben.

3. AZ ANYAGI ÖSZTÖNZÉS

A munka szerinti elosztás lényegében az ösztönzés szűrőjén keresztül kapcsolódik a munkáshoz és a munkabérhez. Az ösztönzés ereje azonban nem azonos a bér nagyságrendjével. Ez önmagában is komplex jelenség. Az ösztönzés nem létezik általában, mindig konkrét munka áll szemben konkrét ösztönzéssel. Ezért nem biztos, hogy 7000 forintos havi jövedelem ösztönzőbb 3500 forintos havi jövedelemnél. Ezt jól mutatja, hogy adminisztrátor van elég, de kovács vagy városi autóbuszvezető nincs. Az adott ösztönzés hatékonyságát többek között a termelés kulturáltsága, a dolgozó személyi tulajdonsága, munkával és jövedelemmel kapcsolatos elvárásai⁶, rövid és hosz-

⁶ „Nem érzek fáradtságot. Inkább örömeimről beszélhetek. Tizenhét éves ifjúmunkás szövöként három műszakos váltásban havonta 5000 forintot, néha többet is megkeresek.” (Oláh Zsuzsanna, a Győri Szövőgyár dolgozójának nyilatkozata. Magyar Len, 1980 február.) A Csepel Vas- és Fémművekből 4 öntvénytisztító – akik 6000 forint felett keresnek – így nyilatkozott: „Ezt csinálni kell, uram. Pénzért, becsülettel.” „Becsület dolga ez, meg kit mennyire hajt a pénz...” „Megfizetik, de dolgozni is kell...” „Nem fizetik meg, de lehet keresni...” (Tózsér László: Vaspör és verejték, „Csepel” 5. old. 1980. szeptember 26.)

szú távú életcélja és eddigi életútja, egyéb munkával elérhető (vagy remélt) jövedelmi, előrejutási stb. lehetősége, családi és anyagi helyzete, környezetének jövedelmi szintje stb. határozza meg.

De az ösztönzés komplex azért is, mert nem független az adott társadalom, sőt a mikrotársadalom feltételeitől. Az első kérdés, hogy van-e megélhetést biztosító munka, a második a megélhetés szintje — ideértve a családot is, a harmadik — egy meghatározott szintet követően — a munka körülménye, majd minősége. Tapasztalható, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődéssel párhuzamosan egyre kevesebben vállalják a nehéz, a piszkos, a több műszakos munkát.

Ugyanakkor a jövedelem mértékét a mikrokörnyezet is minősíti, ami általában csak korlátozott áttekintést ad a külső lehetőségekről. Ezért lehet azonos munkáért viszonylag közeli területeken jelentősen eltérő bért fizetni. Ilyen esetben jól meg lehet különböztetni a munka szerinti elosztást az anyagi ösztönzéstől. Ennek ellenére relatíve mindkét helyen megfelelő lehet az ösztönzés, ami csak szubjektív okokkal magyarázható. Ez így van a szocialista és a tőkésországokban is. Egy olaszországi vizsgálat egyenesen bérdszüngeletről beszél és kifejti, hogy a bér sem a végzett munka hatékonyságával, sem pedig „a munkaerő piaci értékével” nincs arányban. 1976-ban Olaszország vezető vegyipari vállalatai fizikai dolgozóinak éves átlagkeresete 4,43 és 7,57 millió líra között mozgott, a vezető állásúak átlagkeresete pedig 14,6 és 28,5 millió líra között. Tehát lényegében azonos munkát végzők munkabére a különböző vállalatoknál 71, illetve 96 százaléknyi különbséget is megengedett. Egy közüzemi fizikai dolgozó évi munkabére Milánó közelében 2 millió líra, de Torinó hasonló üzemében 6,5 millió líra volt.⁷

Ha nálunk nem is ennyire szélsőséges a helyzet, de a hazai béraránytalan-ságnak is több formája van. Így például nem indokolt, hogy néhány nap alatt elsajátítható feladatot ellátó munkások órabére között két-három forint különbség is legyen. Általában a jól ismert szakmai ágazati és nemek szerinti béraránytalan-ságok mellett számottevő a területi bérkülönbség hazánkban is.

Az anyagi ösztönzés napjainkban a munkára való ösztönzés legfontosabb, de csak korlátozott határfokú eszköze. Itt abból kell kiindulni, hogy mivel a szocialista társadalom számára nem közömbös a dolgozó által végzett munkának sem a mennyisége, sem a minősége (bár az egyes összetevők jelentősége időben változik), ennél fogva a munkáért élvezett jövedelem nagyságának függnie kell e tényezőktől. Ez szorosan kapcsolódik a szocialista társadalom jellegéhez is, ezért e társadalomban az anyagi ösztönzés nem szakadhat el a munka szerinti elosztástól, ezért a több és a jobb munkára történő anyagi ösztönzésnek be kell épülnie a munka szerinti elosztás rendszerébe. Ugyanakkor a munka szerinti elosztásnak — értelemszerűen — munkára kényszerítő hatása is van. Figyelembe véve, hogy a teljesítmény alakításában más tényezők is részt vesznek, ezért a *munka szerinti* elosztás ugyan meghatározó, de nem kizárólagos és nem ellentmondásmentes jellemzője a teljesítményalakításnak. Ez egyben azt is jelenti, hogy a *munka szerinti elosztás*

⁷ „The Italian pay jungle” European Industrial Relation Review 1977. 47. sz. 3–4. old.

feltételezi mind a gazdasági kényszer, mind a különböző (erkölcsi, társadalmi, munka) típusú ösztönzők teljesítménymódosító hatását.

A munka szerinti elosztás érvényesülésének elvileg az optimális ösztönzést is biztosítani kell (azért elvileg, mert a munka szerinti elosztás számos szubjektív összetevője ellenére objektív tendencia, az ösztönzés pedig mindenképpen a szubjektumon át érvényesül). Mivel a legtöbb ember a saját munkáját hajlamos túlbecsülni, az azért kapott jövedelmet pedig kevesellni, a munka szerinti elosztás „tökéletes” megvalósulása sem biztosítja automatikusan az optimális ösztönzést. Ezen túl a társadalom is esetenként túl- vagy alulértékel egyes munkát, azaz *a munka szerinti elosztás és az anyagi ösztönzés nem feltétlenül konzisztens, sőt köztük jelentős ellentét is lehet.*

Az eddigi fejtegetések feltehetően azt is megmutatták, hogy miért eredménytelenek azok a kísérletek, melyek a jövedelemszínvonal különbségeit egy vagy több objektív okkal magyarázzák. Az iskolázottság, a szakképzettség, a felelősség, a munkakörülmény, az adott szakma, ágazat, terület munkaerő-keresleti és -kínálati viszonya stb. valóban létező összefüggésekre mutatnak rá, de sem külön-külön, sem összességükben nem képesek megmagyarázni a bérezés, illetve általában a munkajövedelmek területén észlelhető tarkaságot, a domináns egyenlősít és számos más ellentmondásos jelenséget.

Az anyagi ösztönzést, illetve a munkajövedelem abszolút és relatív arányának a kialakulását és változását tehát nem lehet teljes egészében (talán még többségében sem) egzakt, illetve számszerűsíthető tényezők hatásának tulajdonítani, bár ezek létezése és hatása is számottevő. A jövedelmek mértékében, szintjében és ezek változásában igen sok a szubjektív jellegű momentum. Így szerepe van ebben a hagyománynak, a régi béarányok megváltozott körülmények ellenére való továbbélésének, a szakmukás, de még inkább az értelmiségi presztízs fennmaradásának, a dolgozók formális és informális érdekvédelmi képességei szintjének és e képesség realizálásával szemben álló akadályok nagyságrendjének és formájának, a különböző típusú teljesítménymódosító tényezők csoportonkénti, sőt személyenkénti eltérő hatásának stb.

Mindez azt jelenti, hogy a szocializmusban a végzett munka mennyisége és minősége az elosztásnak csak a centruma, amittől a ténylegesen elosztott munkajövedelem számos ok miatt eltérhet, illetve eltér. Ily módon a munka szerinti elosztás meglehetősen nagy mozgásteret tesz lehetővé mind a gazdaságirányító szerveknek, mind az egyes, a saját érdekeit a jogosnál nagyobb mértékben érvényesíteni képes csoportoknak. Ez azonban egyidejűleg azt is jelenti, hogy a munkajövedelem nagysága nem csupán a végzett munka mennyiségétől és minőségétől, hanem más tényezőktől is függ.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a munka szerinti elosztás törvénye társadalmi méretekben nem spontán módon, hanem a szocialista állam tudatos bérezési, bérpolitikai tevékenységén keresztül jut érvényre, de az egyéni, a szakmai, a vállalati és más csoportok keresetének alakulásában spontán hatások is megjelennek. A tudatos bérpolitikát úgy kell megvalósítani, hogy a lehető legnagyobb mértékben érvényesüljön a szocialista elosztás legfőbb elve, az egyenlő munkáért egyenlő bér elve mind a nemek, mind a korosztályok, illetve a keresők különböző ismérvek szerint kialakuló csoportjai között. Továbbá érvényesülni kell a szocialista elosztás másik alapelvé-

nek: a több és jobb minőségű munkára való ösztönzésnek, ami tételezi a munka mennyiségének és minőségének figyelembevételét, miközben az utóbbi egyidejűleg jelenti a végzett munka tartalmi különbségét és a megvalósításuk színvonalát.

A munka szerinti elosztás és — más ösztönzőkkel együtt — az anyagi ösztönzés a szocializmus építésének nélkülözhetetlen feltétele, illetve eszköze, háttérbe szorításuk, hatásuk gyengítése szükségszerűen lassítja az előrehaladás ütemét. Ugyanakkor tisztában kell lenni azzal, hogy több olyan társadalmilag szükséges, hasznos, illetve halaszthatatlan elosztási típusú feladatot is meg kell oldani, ami korlátozza a munkajövedelmek ösztönző hatását. E területen sem lehetünk ökonomisták, de mindazt a korlátozó hatást le kell bontani, amely társadalmi céljaink veszélyeztetése nélkül lebontható, illetve oly módon megoldható, hogy ne, vagy csak mérsékelten korlátozza a munkajövedelmek (és más típusú ösztönzők) teljesítményt növelő hatását.

A MARXISTA POLITIKATUDOMÁNY NÉHÁNY TUDOMÁNYELMÉLETI KÉRDÉSÉRŐL — II. RÉSZ

A MARXISTA POLITIKATUDOMÁNY ALAPVONÁSAI*

Egy új tudományág születése nem lokális, csupán a tudomány világát érintő esemény, jelentősége nyilvánvalóan szélesebb, társadalmi értelemben is, hisz újabb hatékony eszközt jelent az ember számára a valóság alkotó elsajátításának folyamatában. Különösen így van ez a marxista politikatudomány esetében, amely olyan tevékenységforma további racionalizálását hivatott szolgálni, amely kihat a társadalom életének egészére. Napjainkban egy-egy tudomány kialakulását már nem a hosszan tartó, esetleg korokat átölelő, spon-tán fejlődés jellemzi, mert az ember — a szükségletektől indítatva — megannyi módon igyekszik e folyamatnak elébe menni: keresi a leendő tudomány kontúrjait, lehetséges funkcióit, hogy ezzel is elősegítse, meggyorsítsa annak kibontakozását és diszciplináris letisztulását. Az effajta „beavatkozás” — azon túl, hogy bizonyos veszélyekkel is jár — egyesekben azt a lát-szatot keltheti, hogy az ember ma már szabadon, szubjektív óhaja szerint konstruálja új keletű tudományait. A marxista politikatudomány lehetősé-géről folytatott vitában is elhangzottak ilyen jellegű ellenvetések a kezde-ményezőkkel szemben. Valójában e tudomány létrehozásának gondolatát (is) az ismeretek nagyarányú felhalmozódása előzte meg, melynek tükrében nyilvánvalókká váltak eddigi tudásunk relatív mozzanatai, előtűntek a „fehér foltok”, amelyek feltérképezése a továbbiakban elengedhetetlennek tűnik. Ez még önmagában persze nem igazolná egy új tudomány megteremtésének szándékát, de maga a társadalmi gyakorlat is új elméleti szükségleteket teremtett. A politikai irányítás az újszerű feladatokból adódó kérdések új módon való megválaszolásának igényével lép fel. Senki sem vitatja, hogy a társadalomtudományoknak, a politikakutatásnak a jövőben messzemenően igazodnia kell ezen új elvárásokhoz; *a tudományos valóságfeltárásnak az*

* A tanulmány I. részét a Társadalomtudományi Közlemények 1981. 1. számában közzöltük. Folyóiratunk következő számaiban helyt adunk vitacikkeknek, hozzá-szólásoknak.

egzaktság mellett mindinkább szembe kell néznie a funkcionalitás fokozott követelményével is.

Ma már — nem kis mértékben a széles körű eszmecsere tapasztalatai alapján — bizvást állíthatjuk, hogy a marxista politikatudomány objektív alapjai adottak, elméleti-gyakorlati funkciói *lényegében* világosak; adekvát kiépítése esetén e diszciplína reális társadalmi-politikai és tudományos igényeket elégíthet ki. Megfelelő vitaalapot képező elképzeléseink vannak e tudományág fő körvonalát, belső rendszerét illetően is, és amire jelenleg még csak erős fenntartásokkal vagy egyáltalán nem tudunk válaszolni, azt nyugodtan az elkövetkező elméleti vitákra, s majd a gyakorlat korrekcióira bízhatjuk.

1. A POLITIKATUDOMÁNYI MEGISMERÉS*

A politikatudomány tárgya a politika mint az osztálytársadalmak attributív jelensége, mint társadalmilag-történelmileg meghatározott szociális komplexitás. Tárgyából adódóan a politikatudomány a marxizmus általános politikaelmélete. Ezen elméletnek — V. Sz. Szemjonov, szovjet filozófussal egyetértve — „...a tudományos kategóriák és fogalmak olyan kiépült rendszerének kell lennie, amely a politikai gyakorlat nagyszámú tényének és eseményének analízisén és általánosításán alapszik, adekvátan visszatükrözve a struktúra és funkcionálás objektív törvényeit, valamint az egyes országok társadalmi-politikai rendszerének fejlődését, az egész világ politikai viszonyainak rendszerét. A politikai rendszerekről és folyamatokról felhalmozódó információknak mint a politikai ismeretek koncentrált formájának ki kell egészítenie, fejlesztenie kell, vagy éppen pontosítania, változtatnia, modifikálnia a politika tudományos elméletének ezt a rendszerét.”¹

A politikatudományi megismerés *alapvető törvényszerűségei* természetesen nem különböznek általában a tudományos megismerés (így a többi politikai tudomány) törvényszerűségeitől, de — miként az a fenti idézetből is kitűnik — tárgya megközelítési módjának, a leképezés egészének nyilvánvaló sajátosságai vannak. A politikatudomány e differencia specifikája a kutatott jelenséghez, annak „természetéhez” való adekvát diszciplináris igazodás és a tényleges gyakorlatra való fokozott orientáltság együttesében gyökerezik, formailag pedig e tudományág strukturális-funkcionális jegyeiben nyilvánul meg. A politikatudományi megközelítés s leképezés eme specifikumát egy szóval az *összetettségben* jelölném meg, melynek főbb elemeit az alábbiakban fogalom össze:

a) A politikatudományi megismerés *a politika* mint jelenség *egészére* irányul (ez persze nem jelenti azt, hogy a politikatudomány számára a politika

* Kezdetben e születő diszciplínát „politikai tudomány” elnevezéssel illették, majd — tekintettel arra, hogy e terminus még számos más társadalomtudományra hasonló jogaik és okkal alkalmazható — „politológia”-ként kezdték említeni. Az utóbbi időben azonban hazánkban a „politikatudomány” elnevezés terjedt el, majd az MTA is ezt fogadta el. Főleg ez utóbbira való tekintettel a cikkben magam is következetesen a „politikatudomány” terminust használom —, de bármily beszédes, informatív is ez az elnevezés, a „politológiát” elvileg-elméletileg hasonlóképpen elfogadhatónak tartom.

osztatlan monolitásként létezik). Az osztálytársadalmakban a politika nemcsak hogy nem idegen test, de szerves tartozék, melynek létét s lényegét éppen e társadalom kondicionálja, s amely aztán mint rész megannyi módon áthatja, befolyásolja ezt az éltető egészt. Sokaknál – nemritkán társadalomkutatóknál is – e bonyolult összefonódás, kölcsönhatás (az tehát, hogy a politika nem különül el éles határokkal a társadalmi egészen belül, hogy potenciálisan a társadalom szinte bármely eleme tényleges politikai tartalmat nyerhet) a „társadalmi” és „politikai” azonosításához vezet. Valójában a politika objektíve meghatározott sajátosságokkal, törvényszerűségekkel bír, relatíve önálló szociális képződmény, részkomplexitás; s ezt a tényt a politikatudományunk rendszerében is, kutatásaiban is következetesen érvényesítenie kell. Vagyis, bár a politikatudomány szükségképpen nagy figyelmet szentel a „politikai” és a „nem politikai” általános összefüggéseinek, konkrét politikakutatásának jelentős részét pedig épp e folytonos „közlekedés”, átcsapás tényszerű felderítése alkotja, *tárgyát mégiscsak a politika s nem a társadalom egésze képezi*. Ha e vonatkozásban elméletileg s gyakorlatilag nem lennének kellőképpen következetesek, a politikatudományt egy, minden más társadalomtudományi diszciplína helyébe lépő, egyetlen univerzális társadalomtudományvá válás útjára terelnék, melynek elfogadhatatlanságát, úgy hiszem, nem kell bizonyítani.

A fenti megállapítás másik értelme éppen ellenkező előjelű; ti., hogy a politikatudományi megismerés mint olyan, nem szűkül le a politika valamely részjelenségére, esetleg egy ágazati politika kizárólagos vagy elsődleges kutatására, tárgyát a politika egésze képezi. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a politikatudomány nemcsak messzemenően felhasználja a különböző társadalomtudományi aspektusokat, s az e tudományokban rejlő (a maga szempontjából) releváns ismeretanyagot, de nem nélkülözhet, illetve nem szoríthat háttérbe egyetlen olyan tudományos megközelítés⁴ sem, amely a politika mint egész *mindenoldalú, s egyben elmélyült* megismerését szolgálja.

b) Fentiekből következik, hogy a politikatudomány *interdiszciplináris, komplex jellegű tudomány*. De nem mozaiktudomány! Két szempontból sem az. Egyrészt, mivel képalkotási módját nem a kivonatolás, hanem a legkülönbözőbb értelmű szintetizálás jellemzi, másrészt – mondjuk úgy – nem rendezi „egy síkba” azt, ami a valóságban sokdimenziós formában létezik, hanem – kutatott tárgyának jellegéhez igazodva – maga is egyfajta sokdimenziós elméleti leképezésre törekszik. S miután az „egész” megismerésének alapvető feltétele a részek egzakt feltárása, a komplex megközelítési mód, az interdiszciplinaritás a politika részjelenségeinek, részkomplexitásainak vizsgálatára is kiterjed. Az előzőkből értelemszerűen adódik, hogy a marxista politikatudomány a politikakutatás szempontjából releváns tudományági aspektusok és konkrét ismeretek mellett – szükség és lehetőség szerint – a különböző kutatási módszereket is integrálja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a politikatudomány beérheti az egyes társadalomtudományok által jelenleg használatos kutatási eljárásokkal és eszközökkel. Ellenkezőleg, az eddiginél sokkal nagyobb figyelmet kell szentelnie például bizonyos természet- és műszaki tudományoknál jól bevált kutatási módszerek adaptálási lehetőségének tanulmányozására, s ebben a vonatkozásban – mi tagadás – van mit mérítenie a polgári politikatudomány eszköztárából is.

Kétségtelen, hogy a különböző módon és aspektusból nyert ismeretek homogenizálása s általában a komplex leképezés ma – s még bizonyára hosszú ideig – komoly feladat elé állítja a kutatókat, a politikatudomány szakembereit, hiszen a munkát a legelejen, az adekvát és egységes fogalmak, kategóriák kidolgozásánál kell kezdeni. Bár bizonyos politikai jelenségek komplex jellegű tudományos feltárására és leírására már vannak példák, az itt szerzett elméleti tapasztalatokra a politikatudománynak kezdettől fogva támaszkodnia kell.

c) A politikatudományi megközelítés fent írt jellegéből adódóan e tudományban a politika mindenekelőtt mint (relatívén konkrét) működő rendszer jelenik meg: feltáruznak előttünk e rendszert alkotó alrendszerek, a részek és a rész-egész valós kölcsönhatásai, a működés objektív törvényszerűségei. A politika rendszerjellegű kutatásának egy alapvető eszköze a strukturális-funkcionális analízis, amelyet a *szinkronikus folyamatok* konkrét leképezése érdekében a politikatudomány sem mellőzhet. E módszer segítségével pontos ismereteket szerezhetünk általában a politika, illetve egy adott politikai rendszer strukturális-funkcionális sajátosságairól, ezen belül a struktúra attributív és „alkalmi” elemeiről, azok funkcionális összefüggéseiről, az objektív és szubjektív tényezők konkrét kölcsönhatásairól. Ez utóbbi vonatkozásban külön is rámutatnék arra a lehetőségre, amely a politikai akarat, a szubjektív diszpozíciók és azok objektívalódása tényszerű összevetésében illetve általában a funkcionálás „terápikus” célzatú tudományos megfigyelésének módszerében rejlik, többek között a latens és diszfunkcionális mozzanatok egzakt és időbeni feltárása útján.

d) A politika rendszerszerű kutatása nem ignorálja a történeti szemléletmódot a marxista politikatudományban. Ellenkezőleg, a szinkronikus (funkcionális) folyamatok elmélyült vizsgálata szükségképpen ráirányítja a figyelmet a rendszeren belüli kauzális jelenségekre, a strukturális-funkcionális változásokra, közvetlenül és tényszerűen jelenítve meg a *diakroniát* rész és egész vonatkozásában egyaránt. A marxista politikatudománynak a történetiség elve alapján ügyelni kell arra, hogy a dolgok egyidejűleg kontinuin és diszkrét jellegének alapigazságát kutatási módszerében, a leképezés módjában is következetesen realizálja. Vagyis a politika szinkronikus és diakronikus folyamataira egyaránt figyelmet kell fordítani, metodológiájában szervesen egyesítve e mozzanatok vizsgálatának adekvát módjait. Nem új dolog ez a marxizmusban, csak – véleményem szerint – a szükségesnél kevésbé kidolgozott és alkalmazott. Elég talán utalni Marx „társadalmi-gazdasági alakulat” kategóriájára, a benne rejlő megközelítési módra, mely bizonyos értelemben metodológiai modellként is szolgálhat a politikatudományi kutatások számára. Azért is érdemes e problémának figyelmet szentelni, mert esetenként – a „történetiségre” hivatkozva – magunk is az elvontság egy sajátos hibájába esünk: a dolgok történeti léte időnként „elfedi” azok aktuális létét, különösen, ha ez utóbbi nem mindenben fedi elvárásainkat.

e) A politikatudomány történeti szemléletmódja történelmi konklúziókkal, pontosabban a történelemből levont társadalomfilozófiai következtetésekkel, tudatosan vállalt értékpremisszákkal párosul. A marxista jelleg e tudomány esetében sem pusztá kinyilatkoztatás, külső jegy, hanem a legkülönbözőbb, lényegi vonatkozásokban megnyilvánuló immanencia. *A marxista politikatudomány a politika objektív leképezésére törekszik, de nem objektivistá* →

vagyis a politikát „belülről”, meghatározott osztályszempontból, meghatározott értékorientációval tanulmányozza. A marxista politikatudomány tehát elvitathatatlan ideológiai arculattal bír, pártos tudomány. Ez a pártosság az említett értékpremisszában gyökerezik, s gyakorlatilag az ezen értékeket céljá tevő és realizáló társadalmi-történelmi folyamatnak, konkrétan, a Gramsci-i értelemben vett nagypolitikának szól. Ugyanakkor ezen sajátos elkötelezettségének a politikatudomány csakis úgy és annyiban tehet eleget, amennyiben képes a valós politikai gyakorlat, a mindennapos politikai megoldások, a „kispolitika” *elméleti-kritikai tudatává lenni*. Már csak ezért sem lehet elfogadni a marxista politikatudományról folytatott vita során felmerült olyan – többnyire burkolt – célzásokat, hogy ha már politikatudomány, akkor legyen minden axiológiai szemponttól, politikai megfontolástól mentes, pozitivistikus „politikai technika”. A politikatudomány tudományos objektivitásának kritériuma ugyanis nem a dezideologizáltság, az apolitikusság, hanem a konkrétság és a szigorú tényyszerűség. E tudománynak, melyben egyaránt helyet kapnak a makro- és mikroanalízisek, az elméleti elemzések és az empirikus felmérések, minden esetben a „konkrét helyzet konkrét elemzéséből” kell kiindulnia. Az így nyert általánosításoknak, következtetéseknek egyedül a tények szabhatnak elvi határt, s egyedül az igazsággal szemben lehetnek lojálisak. Vagyis – bár lényegében az egész politikatudományi megismerést a politikai gyakorlat reális elméleti szükségleteinek kielégítése motiválja – maga a tudomány semmiképp sem válhat a napi propaganda, vagy esetleg egy politikai pragmatizmus eszközüvé. Ellenkező esetben olyan hamis elemek kerülnének e tudomány rendszerébe, ami végül azt eredményezné, hogy a továbbiakban sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem lehetne támaszkodni rá. Ez azonban már nem ismeretelméleti probléma, hanem a tudománnyal és a politikával szembeni mindenkori felelősség kérdése.

f) Ha a politikatudományi megítélés alapelvei, „mérőpontjai” átfogóbb, általánosabb elméleti közegekben – a filozófiában és a tudományos szocializmusban – nyugszanak is, e tudomány igazi mozgásterülete, ahol társadalmi funkciója a leghatékonyabban érvényesül, a konkrét politikai gyakorlat. S ha igaz – a fent írtak értelmében –, hogy a marxista politikatudománynak a valós politikai gyakorlat elméleti-kritikai tudatává kell lennie, akkor ez annyiban igaz, amennyiben e gyakorlat *elméleti öntudatává* is lesz; vagyis nem külső, normatív számonkérés, hanem tényleges részvétel, belső befolyásolás a tudomány lehetőségeivel és eszközeivel. Ez végső soron a marxista politikatudomány *gyakorlati jellegének* a kérdése. E jelleg legáltalánosabb értelemben értékorientáltságából, ideologikus voltából fakad, s amely hosszú távon döntő befolyással lesz magára a tudomány fejlődésére. Emellett a politikatudomány gyakorlati jellege közvetlenebb formában is megnyilvánul, mégpedig úgy, hogy *potenciálisan* egész elméleti apparátusát, eszköztárát az aktuális és konkrét társadalmi-politikai feladatok, problémák racionális megoldásának szolgálatába állítja. S ez nemcsak a politika, de a politikatudomány vonatkozásában is alapvető jelentőségű, mert mint tudomány, a lehető legközvetlenebb és legtermékenyebb kontaktusba kerül kutatási tárgyával, megteremtve ezzel önmaga folytonos fejlődésének legbiztosabb feltételeit.

Talán nem lenne szükséges, de félreértések elkerülése végett mégis megemlítem: a politikatudományi megismerés fent elemzett alapvonásai egy jellegében összetett kutatási, leképezési mód részeit, különböző oldalait jelentik, amelyek az elméleti analízis során ugyan szétválaszthatók (s bizonyára még további elemekre is bonthatók), de valójában ezek egy komplex tudományos megközelítés egymást átható, kölcsönösen feltételező összetevői. Könnyen belátható az is, hogy e komplexitás egyes elemei, meghatározott aspektusai a konkrét feltárás folyamatában — a vizsgált jelenség természetétől, sajátosságaitól függően — funkcionálisan eltérő hangsúlyt, szerepet kapnak, de maga a komplexitás nem eshet szét, nem szűkülhet le valamely részmozzanátára, mert éppen az szenvedne csorbát, ami a marxista politikatudomány diszciplináris specifikumát képezi.

2. A MARXISTA POLITIKATUDOMÁNY RENDSZERE

A politikatudomány tárgyára, módszerére vonatkozó fenti hipotézis alapján e tudománynak nemcsak a főbb kontúrjaira következtethetünk, de előtűnnek belső rendszerének alapvonásai is. Az egyértelműnek látszik, hogy *a marxista politikatudomány differenciáltan, különböző szinteken ragadja meg kutatása tárgyát, s ez nagymértékben meghatározza e tudományos diszciplína belső tagozódását is.* A politikakutatás e különböző szintjeit az „egyes — különös — általános” kategóriákkal és dialektikus összefüggésükkel tudnám leginkább jellemezni.

A politika „általános” jellegű leképezése elvonatkoztat annak konkrét tartalmától és megjelenési formájától, s végső soron a jelenség társadalmi-történelmi lényegének, alapvető sajátosságainak és törvényszerűségeinek tudományos megismerésére irányul. Mint már utaltam rá, a politika általános megközelítése csak bizonyos határokon belül „teljesítményképes”, azon túllépve már az elmélet és gyakorlat szempontjából egyaránt semmitmondó, vagy éppen nagyon is veszélyes absztrakciókhoz vezet. Ezt szem előtt tartva azonban az ilyen jellegű kutatás jogos és nélkülözhetetlen. Ily módon megjelenik előttünk a politika, mint az osztálytársadalmak attributív jelensége, mint alapvető struktúrájában és főbb funkcióiban viszonylagosan állandó szociális képződmény. Képet nyerünk a politika és „nem politika” mindenkori összefüggéseiről, a politika rendszeréről, általános mozgás- és fejlődéstörvényeiről. A politikatudomány ezen szintjén szintetizálódnak a konkrét politikai kutatások elméleti általánosításai, s egyben ez képezi minden újabb konkrét politikakutatás kiindulópontját, legszélesebb elméleti bázisát.

A „különös” szintjén a politika szubsztanciális lényegének, alapvető sajátosságainak *történelmileg konkrét* megjelenési formáit rögzítjük. Ez korunk politikai rendszerei elemzésének, a tipizálásnak és az összehasonlító kutatásoknak az elméleti szférája. Itt válnak a kutatás tárgyává korunk főbb politikai folyamatai, a nemzetközi viszonyok lényegi vonásai. Ebben az elméleti közegben az „általános” filozófiai (világnézeti) immanenciái közvetlen és konkrét ideológiai aspektust öltenek. Ez az a szint a politikatudományban, amely funkcionálisan a leginkább kapcsolódik az (általunk feltételezett irányban fejlődő) tudományos szocializmushoz. Hisz ez utóbbi nem kis mértékben éppen a politikatudomány ilyen vonatkozású kutatásaira, tényeire

támaszkodva fogalmazza meg s fejleszti folytonosan a szocialista forradalom globális stratégiáját. A politikatudomány pedig a tudományos szocializmus stratégiai elveire épülve válik — a politikai gyakorlat szempontjából — a taktika tudományává.

Az „egyes” — az adott összefüggésben — egy meghatározott politikai rendszernek (például hazánk politikai rendszerének) mint relative önálló komplexitásnak átfogó, de egyben részleteiben elmélyült vizsgálatát és tény-szerű elméleti leképezését jelenti. A politikatudományi megismerés e szint-jén a politika tartalmi és formai szempontból egyaránt elemzés tárgya. Itt realizálódik leginkább a konkrét helyzet konkrét elemzésének lenni köve-telménye, aminek következtében — állapot- és folyamatmivoltában egy-aránt — feltárul előttünk az aktuálpolitika. Itt tehát a legszorosabb a korre-láció a politikatudományi kutatás és a mindennapi politikai gyakorlat kö-zött —, s e ténynek adekvát módon vissza kell tükröződnie az adott szintű politikatudományi megközelítésben is. E szinten ugyanis a politikatudomá-ny megítélésnek össze kell egyeztetnie a stratégiai szempontokat az adott helyzet tényleges lehetőségeivel, nemegyszer a kényszerszülte politikai szük-ségszerűségekkel. Vagyis az „iránytartás”, a folytonos (szocialista) előrelé-pés elvi kritériumának párosulnia kell a rendszer mindenkori stabilitását célzó politikai lépések tárgyilagos számbavételével. E komplex megköze-lítésnek természetszerűleg nemcsak a helyzetmegítéléskor, de a kidolgozott al-ternatívák, az ajánlott politikai megoldások vonatkozásában is messzemenően realizálódnia kell. Eredményeként a politikatudomány taktikai funkciója is jelentős mértékben differenciálódik, mondhatnám: az egyszerű „politikai technikától” egészen a taktikát a stratégiától elválasztó relatív határvonalig húzódik.

Ismételten hangsúlyozom, hogy a politikakutatás fent elemezett szintjei a marxista politikatudományban kölcsönösen feltételezik, dialektikusan áthat-ják egymást, s viszonylagos elkülönültségük ellenére is egy egységes tudom-ányos diszciplina integráns részei. Azért is fontos ennek kiemelése, mert a marxista politikatudományról folytatott vitákban mindkét irányban elhang-zottak leszűkítő érvelések, vagy a „politikai technokratizmusra”, vagy — másik végletként — a szofisztikus politizálgatásra nyitva ezzel veszélyes táv-latokat.

Úgy tűnhet, hogy az előző meggondolások már elégséges alapot, megfe-lelő prekonceptiót jelentenek a marxista politikatudomány rendszerének részletkérdéseire vonatkozólag. Valójában ma még nehezen tudnánk megha-tározni a marxista politikatudomány konkrét rendszerét, bármilyen kívánatos lenne is. Kétségtelen például, hogy igen megkönnyítené egy új tudományos létjogosultságának igazolását, ha már e stádiumban határozott és részletekbe menő elképzeléseink lennének e tudomány körvonalairól, funkcióiról, belső rendszeréről, ez meggyorsíthatná a tudományos diszciplina kiépülését, belső letisztulását. Amellett azonban, hogy igencsak abszurd elvárás vagy törekvés lenne egy „elméletben kész” tudománnyal igazolni e tudomány reális lehe-tőségét, jó néhány veszélyt, később nehezen leküzdhető akadályt is magában rejtene az efféle a priori, pusztán a logikára épült konstrukció. Félreértés ne essék, nem arról van szó, hogy spontán tendenciákra bízzuk a politika-tudomány e sarkalatos kérdését, hanem hogy a racionális megközelítés egyik alapelveként hagyjuk nyitva azokat a kérdéseket, melyekre csak ké-

sőbb, kellő tapasztalatok birtokában – mondjuk úgy, a posteriori – adhatunk megbízható választ. Különösen fontos ez a marxista politikatudomány esetében, hisz már létrehozásának gondolatát is nagymértékben gyakorlati szükségletek motiválták, s e társadalmi-politikai praxisra orientáltságnak – egyebek mellett – a tudomány rendszerében is megfelelő módon vissza kell tükröződnie.

Bizonyos részmozzanatoktól eltekintve, nem könnyíti meg a dolgunkat a polgári politikatudomány ilyen vonatkozású tanulmányozása sem, mert – miként azt már említettem – burzsoá politológiáról szólva nem egyetlen egységes tudományos diszciplinára, hanem egy – elméleti premisszáiban ellentmondásos, metodológiailag rendkívül heterogén – tudománycsoportra kell gondolnunk, melynek egészére megannyi módon rányomja bélyegét a polgári társadalomtudományi, mindenekelőtt behaviorisztikus gondolkodásmód. Nem sokat profitálhatunk ilyen értelemben az UNESCO által 1948-ban kibocsátott irányelvekből sem, melyekben – a nemzeti és nemzetközi kutatások fellendítése s koordinálása érdekében – igyekeztek meghatározni az akkor még kifejezetten (de például J. Trent szerint lényegében mind a mai napig) nyugati tudománynak számító politológia célját, módszereit és tartalmát.² Most eltekintve attól, hogy ez az ajánlás valóban magán viseli „nyugati” fogantatása jegyeit, egyrészt szemmel láthatóan eljárt felette az idő, pontosabban a politikatudomány fejlődött, gazdagodott nagymértékben, másrészt az itt megjelölt főbb kutatási irányokból, kérdéscsoportokból levonhatunk ugyan bizonyos rendszertani következtetéseket, de hiba lenne azokat akár csak a polgári politikatudomány rendszereként is felfogni.

Meglehetősen kevés szó esett e problémáról a marxista politikatudományról folytatott vitában –, ami a fent írtak értelmében talán nem is meglepő. Továbbá az eszmecsere szükségképpen a legalapvetőbb kérdés körül forogott: van-e helye, reális lehetősége e diszciplinának a marxista társadalomtudományok rendszerében és a politikai közéletben. Az *elvi* állásfoglalásnak pedig nem volt *elméleti* feltétele a tételezett politikatudomány *rendszertani* kérdéseinek érdemi megválaszolása. Mindemellett találkozhattunk néhány, a marxista politikatudomány rendszerének, vagy legalábbis alapstruktúrájának tisztázására törekvő, figyelmet érdemlő kísérlettel. Mindenekelőtt F. M. Burlackij szovjet filozófus nevét említem meg, aki egyébként is kiemelkedő szerepet játszott a marxista politikatudomány elvi elfogadtatásáért folytatott szovjetunióbeli (nemegyszer éles) tudományos vitában.³ Figyelmet érdemel a lengyel A. Lopatka álláspontja, aki a politikatudományi kutatások tárgyköreinek tematikus áttekintésére tett kísérletet.⁴ A magyarországi irodalomból elsősorban Vészi Béla véleményére utalnék.⁵ A marxista politikatudomány rendszerelméleti kérdéseinek elemzésével a legmélyebben Samu Mihály foglalkozott.⁶ Eltekintek ezeknek az elképzeléseknek az ismertetésétől, avagy formális összevetésüktől, már csak azért is, mert – megítélésem szerint – lényegében egy koncepciót jelenítenek meg.

A marxista politikatudomány *globális rendszerét* illetően (tehát hogy mit fog át és tartalmaz e rendszer) véleményem lényegében azonos a fenti álláspontokkal. Konkrétabb megközelítésben, az alrendszerek meghatározásában, az alapstruktúrán belüli helyük, funkcionális kapcsolatuk vonatkozásában azonban némileg eltérő következtetésre jutottam. Mielőtt felvázolnám saját elképzelésemet a marxista politikatudomány rendszeréről, hangsúlyoz-

nom kell, hogy az általam választott rendszerezés alapelvei, logikája azokon a megfontolásokon nyugszanak, melyeket az előzőkben részletesen kifejtettem e tudomány tárgyával, funkcióival és módszerével, konkrétan pedig a politikatudomány különböző szintű politikakutatásával kapcsolatban, ezért – úgy vélem – a részletekre vonatkozó érveléstől eltekinthetek.

I.1. A marxista politikatudomány tudományelméleti kérdései

- a) A politikatudomány a marxista társadalomtudományok rendszerében
  - c) Metodológiája
- #### 2. A polgári politológia vizsgálata

II.1. A politikai tanok története

2. A politika általános (marxista) elmélete
3. A politika rendszere
  - a) Politikai viszonyok
  - b) Politikai intézmények
  - c) Politikai tudat
  - d) Politikai magatartás

III.1. Korunk politikai rendszerei

2. Nemzetközi viszonyok
3. Modern politikai ideológiák

IV.1. Egy adott társadalom (pl. hazánk) politikai rendszerének komplex elmélete.

A politikatudomány rendszerével szorosan összefügg az a kérdés, hogy egyetlen, egységes komplex diszciplínaként, avagy egy meghatározott tudománycsoport együtteseként kell-e felfognunk a marxista politikatudományt. Van olyan elképzelés, mely szerint a politikatudomány fent leírt tárgykörei (amelyek természetesen még további részekre bonthatók) későbbi ágazati tudományok, esetleg önálló diszciplínák alapjait képezik. Ezek közül egyesekre – a vizsgált politikai jelenség sajátosságától függően a komplex (interdiszciplináris) megközelítés, másokra az „önálló politológiai” (értsd: nem komplex jellegű) kutatás lesz a jellemző. E felfogásban egyértelmű, hogy a politikatudományt egy belsőleg erőteljesen tagolt, *egészét tekintve* nem komplex jellegű diszciplínának tekinti. Megválaszolatlan marad viszont, hogy a jövőt illetően: a) egyetlen, belsőleg tagolt, ágazatokra oszló tudományra, b) több önálló tudományág, „rokontudomány” meghatározott rendszerére, c) egy, a tulajdonképpeni politikatudományt jelentő „általános politikaelmélet” s az ezen elméleti bázison nyugvó ún. „politológiai tudományok” együttesére kell-e gondolnunk.

A fenti álláspont egy lényeges gondolatával feltétlenül egyetértek, azzal ugyanis, hogy idővel, az elmélyült és mind sokoldalúbbá váló politikatudományi kutatások eredményeként nemcsak a politika egészére, de bizonyos részjelenségeire vonatkozóan is az ismeretek oly nagy mennyisége halmozódik fel, hogy az végül is relatíve elkülönülő elméleti egységekké szintetizálódik, ágazati tudományokká válik. Azt azonban kétségbe vonom (bár első rá-

tekintésre fölöttébb magától értetődőnek tűnhet), hogy ezek az ágazati tudományok vagy komplex jellegűek lesznek, vagy nem – a kutatott jelenség természetétől függően. S ez több szempontból is lényegét érintő kérdés. Megítélésem szerint ugyanis a politika különböző oldalainak, jelenségeinek specifikus, bizonyos aspektusból és módszerrel történő vizsgálata továbbra is a „hagyományos” (nem komplex jellegű) társadalomtudományi diszciplinákra vár. *A politikatudomány kompetenciája pedig épp ott kezdődik, amikor a politika egyes objektumait – az előző módon szerzett részismeretekre is támaszkodva – már a maguk összetettségében kell megragadni, feltárni és visszatükrözni.* Ezt szem elől tévesztve, vagy tagadva, inkább csak elvi deklaráció, mint következetesen végiggondolt, kellő metodológiai garanciákkal bíró állásfoglalás lenne az a kijelentés, miszerint a politikatudományi kutatások nem lépnek – mert nem is léphetnek – az egyes társadalomtudományi ágak implicit politikakutatásai helyébe. Valójában pontosan itt s ilyen oldalról fenyeget leginkább az a veszély, hogy a politikatudomány az „univerzalizálás” felé tendál. Továbbmenve, s tételezve a politika olyan alkotóelemeit, amelyek jellegüknél, tartalmuknál fogva egyetlen tradicionális diszciplina tárgykörébe sem utalhatók, s így eleve (közvetlenül) politikatudományi feltárást igényelnek, azok is éppen e tulajdonságuk következményeként szükségképpen komplex leképezést nyerne, mert – véleményem szerint – *nincs olyan „önálló politológiai kutatás”, amely ne lenne komplex jellegű.* Az más kérdés, hogy a komplex megközelítés (miként a tények ilyen típusú leírása is) mindig csak bizonyos aspektusokon és metódusokon keresztül realizálódik. A lényeg az, hogy végül is milyen jellegű kép kialakítására törekszünk.

A „nem komplex jellegű ágazati politológiaiak” ellen szól az is, hogy e tudomány belső, lényegi differenciálódása minden valószínűség szerint a *politikai gyakorlat* „csomópontjai”, átfogó kérdéskomplexumai mentén fog végbemenni, s itt kell a későbbi ágazatok reális gyökereit keresnünk. Az ti. aligha képzelhető el, hogy a politika rendszerét képező valamennyi attributív elem, összetevő perspektivikusan egy-egy ágazati tudományt tételez a marxista politikatudományban. Annál valószínűbbnek látszik, hogy az egyes részkutatások elméleti relevanciái néhány komplex ágazati tudományban fognak integrálódni. Az elmondottakból kitűnik, hogy – a vizsgált állásponttal ellentétben – a marxista politikatudományt részben-egészben komplex jellegű tudománynak képelem el; pontosabban, olyan *egyetlen, egységes tudományos diszciplinának, amely alapvető rendszerét tekintve relatíve önálló, elméleti és gyakorlati irányultságú (alap- és alkalmazott kutatásra orientált) komplex ágazati tudományokra oszlik.*

3. A POLITIKATUDOMÁNYI KUTATÁSOK HELYE ÉS SZEREPE A POLITIKAI IRÁNYÍTÁSBAN

A politikatudományról folytatott vita során többen a politikai irányítás tudományának nevezték azt. Rendszerelméleti szempontból joggal megkérdőjelezhetnénk ezt az álláspontot – mint nyilvánvaló leszűkítést. Adott összefüggésben azonban ez inkább értetlenségre vallana. Nincs okunk ugyanis

feltételezni, hogy a fenti megállapítás a politikatudomány és a politikai irányítás kapcsolatának „rövidre zárásából” fakadna; vagyis abból, hogy a politikatudomány rendszerét, mozgását és fejlődését kizárólag a mindenkori politikai irányítás aktuális elméleti szükségleteitől tenné függővé. Hiszen — úgy vélem — abban nem lehet vita közöttünk, hogy a politikatudománynak mint tudománynak csakis kutatási tárgya *egészével*, a politikával lehet ilyen direkt jellegű kapcsolata. Következésképpen kutatási köre nem szűkül le a politikai *irányítás* problematikájára, és nemcsak ez utóbbi elméleti eszköztárát fogja gazdagítani. Más kérdés — s minden bizonnyal erre utal az említett értelmezés is —, hogy pontosan itt, a politikai irányítás területén mutatkozhatnak meg, teljesebben ki leginkább a politikatudomány gyakorlati értékei. Nem kétséges ugyanis, hogy a politika sokat emlegetett tudományosodásának folyamata ténylegesen mindenekelőtt a politikai irányításban és a politikai irányítás által valósulhat meg. Igen jelentős szerephez jut ilyen vonatkozásban a marxista politikatudomány: egyrészt szisztematikus és elmélyült alapkutatásaival gyarapítja a politikával kapcsolatos általános és konkrét ismereteinket, s ezzel (legalábbis közvetve) megkönnyíti a döntéshozók munkáját; másrészt (s ezúttal nyilván ez a lényegesebb) potenciálisan egész elméleti apparátusát — alkalmazott kutatások formájában — közvetlenül is a politikai irányítás szolgálatába állítja. Ez utóbbiak, tehát a kifejezetten politikai indíttatású politikatudományi kutatások, két alapvető módon járulhatnak hozzá a politikai irányítás munkájához:

- a) politikailag releváns tények és tendenciák feltárásával, értékelésével,
- b) társadalmi-politikai situációk, folyamatok racionális befolyásolásának elméleti megalapozásával.

Vegyük egy kissé részletesebben is szemügyre ezeket:

a) A politikatudományi tényfeltáró kutatások — jellegük szerint — két nagy csoportra oszthatók. Az elsőbe azokat a kutatásokat sorolnám, amelyeket közvetlenül a politikai folyamatok, még pontosabban a politikai szükségyszerűségek motiválnak. E feltárások lényegében olyan társadalmi eseményekkel, szituációkkal kapcsolatosak, melyeknek politikai relevanciája a politikatudomány nélkül is nyilvánvaló, de távolról sem ilyen egyértelmű azok konkrét tartalma, jellege. Értelemszerű, hogy ilyen esetekben a politikatudományi vizsgálatokat jórészt maga a politikai irányítás, a vezető testületek kezdeményezik, azzal az elvárással, hogy a politikatudomány az adott kérdést illetően komplex információkkal segítse elő a lehető legrealisabb helyzetmegítélést, ezen keresztül pedig az optimális alternatíva meghatározását. Joggal feltételezhetjük, hogy az ilyen — s egyébként csak részben tervezhető — felmérések mindig is jelentős hányadát fogják képezni az alkalmazott politikatudományi kutatásoknak. Ebben azonban nem merül ki a politikatudomány tényfeltáró tevékenysége. A tényfeltáró kutatások másik csoportját viszont nem az események (többnyire kényszere), hanem — mondjuk úgy — a politikatudomány önnön logikája motiválja. Itt a kiindulópont ugyan elméleti megfontolásokban rejlik, de a szándék közvetlenül a gyakorlatra irányul. E kutatások célja ugyanis éppen a latens politikai jelenségek létének, tartalmának, jellegének, mindenekelőtt esetleges diszfunkcionális irányultságának időbeni feltárása. Ez tulajdonképpen egyfajta figyelőszolgálat, a társadalmi-politikai összefolyamatok „tudományos kontrollja”, amely már sokkal inkább tervszerű, szisztematikus. Nyilvánvaló,

hogy ez utóbbi a politikatudományi tényfeltáró kutatások fejlettebb — helyesebben: kiépültebb —, következésképp későbbi formája, amely csak megfelelő szakemberbázissal és komoly anyagi feltételekkel valósítható meg. A megoldás azonban mégiscsak ez, pontosabban a kettő együtt. Az ugyanis könnyen belátható, hogy hosszú távon az alkalmazott politikatudományi kutatásokra éppúgy nem lehet jellemző az esetlegesség, az ötletszerűség, mint a gyakorlat égető kérdéseivel szembeni indifferens „tervszerűség”.

E probléma kapcsán feltétlenül hangsúlyozni kívánom — bár egy helyütt általánosságban már volt szó róla —, hogy a *politikatudományi feltárások lehetnek ugyan politikailag szabályozottak, de semmiképpen sem korlátozottak*; sem terjedelmileg, sem a részletekre irányuló mélységet illetően. Alkalmazott kutatások esetén az ilyen korlátozások egyébként is mindenképp magát a politikai irányítást fosztanák meg a megbízható információktól. S lényegében ugyanez elmondható a már feltárt tényekkel kapcsolatban is, amelyek hozzáférhetőségét, felhasználását lehet is, kell is a társadalom politikai érdekei szerint szabályozni, de nem szabad elzárni egy szisztematikus politikatudományi valóságfeltárástól, vagyis magától a tudománytól. Különben az így keletkezett fehér foltok megnehezítenék a tudományos tisztánlátást és egy idő után az események, összefüggések reális politikai megítélését is. Ez végül is megzavarná a politika és a politikatudomány között társadalmilag kívánatos viszonyt.

A marxista politikatudomány természetesen nem állhat meg a társadalmi-politikai tények pusztá feltárásnál, tudományos leírásánál, feladatának szerves része azok értelmezése, értékelése is. A politikatudományi értékelés másképp bírálja el azokat a tényeket, amelyek — a maguk közvetlenségében — spontán folyamatok következményei, s azokat, amelyek konkrét politikai döntések objektivációiként születtek. Ez utóbbiakat a politikatudomány — a döntésben rejlő elvárás, a kitűzött cél figyelembevételével — szándék-(vég)-eredmény relációban értelmezi, az előbbieket pedig a politikai irányítás aktuális célkitűzéseinek tükrében vizsgálja. Az eseményeknek, a körülményeknek e lényegében funkcionális értékelése természetesen nem szűkül le az irányítás szubjektív diszpozícióival való összevetésre — a politikatudomány mindezeket együtt egy szélesebb összefüggésben, a társadalmi totalitás egészében is hasonló elemzés alá veti. Emellett — miként már jeleztem — a funkcionális értékelés a marxista politikatudományban történeti aspektussal párosul, vagyis a társadalmi-politikai élet fent említett rész-egész vonatkozású tényeit a politikatudomány a szocialista fejlődés elvi kritériumaival is összeveti. E komplex megközelítés eredményeként egyidejűleg és tényszerűen jelenik meg előttünk a politikai irányítás egy-egy konkrét elképzelésének, intézkedésének tényleges értelme, objektiválódásának módja, valamint általában az adott irányító tevékenység effektivitása, az általa megvalósuló aktuálpolitika alapvető társadalmi tartalma, irányultsága. Ily módon az alkalmazott politikatudományi kutatások a politikai irányítás egyfajta tudományos önkontrolljává válhatnak, melynek társadalmi-politikai jelentősége — úgy vélem — nem szorul bizonyításra. Mint ahogy az sem, hogy a politikatudomány e funkciója csakis egy rendkívül jól szervezett, kifogástalanul működő politikai információs rendszer alapján teljesedhet ki maradéktalanul. Nyilvánvalóan olyan feltétel ez, amelyet egyedül a politikai irányító testületek biztosíthatnak a kutatók számára. De az is nyilvánvaló, hogy az ily

módon kiépített alkalmazott politikatudományi kutatásokból éppen a politikai irányítás profitálhat a legtöbbet.

b) A politikatudományi tényfeltáró kutatások az eseményekre adott gyakorlati válaszokban, a konkrét politikai megoldásokban nyerik el végső értelmüket. E vonatkozásban az alkalmazott politikatudományi kutatások, *elemzések* két alaptípusát különböztetem meg: az egyik meghatározott társadalmi – politikai *eseményekre, szituációkra* való közvetlen, gyakorlati reagálás racionális módjának kimunkálása; a másik típus az átfogóbb, összetett társadalmi *folyamatok, tendenciák* politikai befolyásolásának tudományos megalapozása. A két alaptípus közötti összefüggés persze nyilvánvaló, hiba lenne merev elméleti vagy gyakorlati elkülönítésük, esetleg szembeállításuk. Azonosak abban is, hogy a politikatudomány mindkét esetben *cél-eszköz* összefüggésben gondolkodik, mégpedig mindig egy meghatározott politikai intézmény vagy intézményegyüttes aspektusából.

Ehhez még általánosságban hozzátenném: miként a politikatudományi tényfeltáró kutatások s az azt követő cél–eszköz meghatározások nem lehetnek esetlegesek, ugyanúgy nem lehet esetleges, alkalomszerű azok gyakorlati-politikai hasznosítása sem. Olyan munkakapcsolatra, szervezeti formákra van szükség a politika és a politikatudomány között, amely biztosítja, hogy az alkalmazott politikatudományi kutatások eredményei minden esetben eljussanak az illetékes vezető testületekig. Vagyis arra kell törekedni, hogy a politikatudomány által feltárt tények, megoldások gyakorlati alkalmazása ne függjön a véletlenektől, a meg nem engedhető szubjektivitástól, publikálási nehézségektől, a politikatudománnyal szembeni esetleges előítéletektől, hiányos ismereteken nyugvó egyéni megítélésektől stb. A politikai irányítás természetesen mérlegeli és eldönti, hogy elfogadja-e a politikatudomány valamely ajánlását. Itt mindössze arról van szó, hogy döntései kialakításakor ajánlatos ismernie, tekintetbe vennie a politikatudomány által megjelölt ajánlativákat is. Mint ahogy a politológusnak is ismernie kell az ajánlásait elfogadó vagy elutasító politikai döntések konkrét hátterét, mert ezek a további alkalmazott kutatások számára el nem hanyagolható szempontokat képeznek.

Az alkalmazott politikatudományi kutatásoknak a politikai irányításban betöltött szerepe alapján következtethetünk az irányítás rendszerében elfoglalt helyére, helyzetére is. Az világos, hogy e kutatások – jó esetben – jelentős tényezőivé válnak a politikai irányításnak. De az sem kétséges – s ennek okairól a cikkben már szóltam –, hogy soha nem léphetnek a *politikai értékelések és döntések* helyébe. Ilyen értelemben a politikatudomány mindig is az irányítás technikai tényezője lesz. Nem hatalmi tényező tehát, legalábbis úgy nem, hogy valamiféle politikai vezető szerepre tenne szert. Előbbi minőségében azonban a politikatudomány nem alkalmi szereplője, hanem állandó résztvevője kell hogy legyen a politikai döntéseket előkészítő fórumoknak. Minden jel arra mutat tehát, *hogy az alkalmazott politikatudományi kutatások és a politikai irányítás közötti optimális viszony nem enged meg semmiféle közvetettséget, közvetítettséget*. A munkakapcsolatukban rejlő lehetőségek maximális kihasználása szempontjából egyetlen ésszerű megoldásnak az látszik – s ez egyébként egybeesik a tudományok közvetlen termelőerővé válásának általános tendenciájával –, ha ezek a kutatások eleve az irányítás mechanizmusán belül szerveződnek. Ebben az

esetben az alkalmazott politikatudományi kutatások szervezeten is, perszonálisan is beépülnének a különböző politikai irányító szervek apparátusának munkájába, ahol a kutató feladata (az apparátuson belüli munkamegosztásnak megfelelően) az adott intézmény szempontjából releváns társadalmi-politikai jelenségek *tudományos* elemzése lenne. A politikatudományi kutatásokat az irányító intézmény profilja szerint specializálódott – kezdetben esetleg még alkalmi, később azonban – állandó jelleggel létrehozott teamek végeznék, melyek szakmai összetétele is az adott terület sajátosságának, komplexitásának megfelelően alakulna. Az ily módon szervezett és irányított alkalmazott politikatudományi kutatások társadalmi, politikai és tudományos jelentősége – úgy vélem – könnyen belátható, konkrét lehetőségei viszont jelenleg még szinte felmérhetetlenek.

4. A POLITIKATUDOMÁNY IDEOLÓGIAI FUNKCIÓI

Ha csak röviden is, de ki kell térnem arra, hogy a marxista politikatudomány létjogosultsága mellett szólva a vitákban többen hangsúlyozták e tudomány kiemelkedő ideológiai jelentőségét. A lényegét illetően nincs szándékomban e megállapítással vitatkozni, némely érveléssel szemben azonban – szerintem – jogos kétségek merülhetnek fel. Az első mindjárt az ideológia fogalmával kapcsolatos, amit a viták során többen meglehetősen kötetlenül kezeltek, értve alatta minden rendű és rangú társadalomra vonatkozó ismeretközlést, a köznapi agitációtól a tudományos értekezésig. Ilyen alapon aztán igazán nem volt nehéz a politikatudomány kiemelkedő ideológiai szerepét kimutatni. A másik probléma abból adódott, hogy a politikatudomány ideológiai *szerepét* illetve *jellegét* hangoztatva egyesek szinonimaként használták e kifejezéseket. Ezek azonban – bár szoros kapcsolat van közöttük – mindenekelőtt funkcionális szempontból nem ugyanazt jelentik. A legnagyobb zavart mégis az okozza (s e jelenség igazán nem meglepő, mivel közvetlen összefüggésben van a politikatudomány funkcióit és diszciplináris kapcsolatait érintő eldöntetlen kérdésekkel), hogy többen olyan ideológiai feladatokat is a politikatudománynak tulajdonítanak, amelyek valójában más társadalomtudományokat, például a filozófiát, de mindenekelőtt a tudományos szocializmust illetik. Mindamellettagadhatatlan a marxista politikatudomány ideológiai szerepe, de ezt – lévén a politika *szaktudományáról* szó – az alapvető funkciók szempontjából másodlagosnak, a tudományos szocializmusával összevetve pedig közvetettnek tartom.

Fenti megfontolásokat szem előtt tartva tudom elfogadni azokat a fejtegetéseket is, melyek a politikatudománynak a politikai képzésben játszott szerepével kapcsolatban hangoztattak el. Nézetem szerint a politikatudomány oktatását a marxizmus–leninizmus oktatása keretén belül, annak szerves részeként kell megoldanunk. A politikatudomány belépése ugyanakkor bizonyos értelemben új helyzetet teremtene a marxizmus–leninizmus oktatásában. S ha emellett figyelembe vesszük az oktatásnak azokat a meg nem oldott problémáit és negatív tapasztalatait is, amelyek évek óta foglalkoztatják e tárgyak oktatóit, akkor mindez arra ösztönöz, hogy alapjaiban átgondoljuk, a hatékonyság szempontjából pedig újraszervezzük e társadalmilag-politikailag olyannyira jelentős, de egyben nem kis anyagi rá-

fordítást is igénylő tevékenységet. *Olyan tantárgy-komplexumot kellene végül is létrehozunk, amelyben az alkotó diszciplinák funkcionálisan a lehető legpontosabban körülhatároltak és koordináltak, s amely egységben belül a politikatudománynak „a politika szaktudománya” jellege és funkciója kapna egyértelmű hangsúlyt.* Az ily módon kialakított politikatudomány-oktatásnak egyaránt helye lenne a tömegpolitikai oktatásban, a felsőoktatásban és természetesen a társadalomtudományi, köztük a politológus szakemberképzésben. Nyilvánvaló az is, hogy nem magát a tudományt kellene oktatnunk (ha ez egyáltalán lehetséges lenne), hanem abból egy tartalmilag és terjedelmileg kellőképpen differenciált tantárgyat kellene mielőbb kialakítanunk.

Van még egy aspektusa e kérdésnek, amelyet — jelentőségére való tekintettel — külön is kiemelnék. Ez pedig a politikatudomány oktatásának szerepe a politikus szakemberképzésben. Nézetem szerint ugyanis több szempontból is határozottan kívánatos lesz, hogy a hivatásos politikus avatott ismerője legyen a marxista politikatudománynak. E tudomány — jó esetben — egyfajta híd, a közeledés és közlekedés eszköze lesz a konkrét politikai gyakorlat és a társadalomtudományok között. Ezt azonban csakis közös erőfeszítéssel lehet megteremteni, s majd fenntartani. S ezúttal nem csupán arról van szó, hogy a politikus a politikatudomány jóvoltából elmélyült tudományos ismereteket nyerhet tulajdonképpeni tevékenysége színteréről és tárgyáról, de e tudomány tényleges ismerete a feltétele annak is, hogy reális elképzelései legyenek a benne rejlő *gyakorlati lehetőségekről*, s amikor szükséges, élni is tudjon ezekkel a lehetőségekkel. Végezetül, de akár elsőként is említhettem volna: a politikatudomány — együttes törekvés esetén — a *politikai ismeretek* egyezményes nyelvété válhat, amely tulajdonképpen elemi feltétele a politika és társadalomtudományok közötti mindennemű konstruktív együttműködésnek. Ez a feltétele többek között annak is, hogy végérvényesen felszámoljuk azt a ma még gyakorta tapasztalható és le nem becsülhető anomáliát, amikor is politikusok és kutatók azonos dolgokra gondolva nem azonos fogalmakat, avagy azonos fogalmakat eltérő tartalommal használnak.

Molnár Tivadar

JEGYZETEK

- ¹ V. Sz. Szemjonov: Nakoplenyje polityicseszkih znaniy sz 1949 g., „Polityika mira i razvityije polityicseszkih szisztem.” Izd. „Nauka” Moszkva 1979. 29. old.
- ² Lásd: UNESCO International Social Science Bulletin. I. köt. 1–2. szám. Párizs 1949.
- ³ F. M. Burlackij: Lenin. Polityika. Goszudarsztvo. Moszkva 1970. 38. old.
- ⁴ A. Lopatka: A lengyel szocialista politológia. Nowe Drogi, 1973. 4. sz. Magyar fordításban: Elméleti Cikk, 1973. 21. sz. 7–11. old.
- ⁵ Vészi Béla: A politikatudomány kérdéséhez. „Nemzetközi Tájékoztató” TIT kiadvány. Bp. 1972. 1. sz. 66. old.
- ⁶ Samu Mihály: A hatalom és az állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1977. 433–448. old.

ADALÉK A POLITIKA TERMÉSZETTRAJZÁNAK FILOZÓFIAI ELEMZÉSÉHEZ*

MARX POLITIKAFILOZÓFIAI ÖRÖKSÉGÉBŐL

A politika mint sajátos társadalmi képződmény *tudományos* kutatása nem új keletű tevékenység. A politikai jelenségek megismerésére már – itt is elmondható – az ókor klasszikus bölcseleti figyelemre méltó elemzéseket végeztek. A későbbiekben pedig szaktudományos ismeretek (történet-, jogtudományi, szociológiai, közgazdaságtani, etikai) is bővítették a politikára vonatkozó filozófiai gondolatokat. Anélkül, hogy akárcsak bepillantánánk e tudománytörténet irodalmába, csak „címszavakban” utalunk a legutóbbi változásokra. A 20. század közepére egy addig soha nem tapasztalt intenzív, szisztematikusan irányított, látványos szakasz bontakozik ki a politikakutatásban, pontosabban teljesen új, a politika világát differenciáltabban közelítő programok, témák kerülnek be a vizsgálódások körébe; egyre tökéletesedő kísérleti technikák és specializált módszerek jönnek létre; intézményesített képződmények születnek meg a szakszerű racionalitás alapján működtetve (politikakutató bázisok, közvéleménykutató intézetek, politikatudományi társaságok, nemzetközi kongresszusok, folyóiratok stb.)

Az utóbbi évtizedekben pedig már fokozódó igény alakul ki a sokféle megközelítés, a különböző – nemegyszer ellentmondó – eredmények szintetizálására, *filozófiai* szintű feldolgozására. A korábban született *bölcselet-történeti* elméletek rendszerint egy általános, a világra, a társadalomra, a történelemre stb. vonatkozó prekonceptió *részeként* érintették a politika kérdéseit, s ezekben az írásművekben általában moralizáló, egyfelől utópisztikus, másfelől spekulatív gondolatok fogalmazódtak meg. Mindez még a filozófiatörténet materialista vonulatára is (kivéve a marxi–lenini eredményeket) jellemző volt. A részeredményekben persze sokszor jutottak helyes, értékes felismerésekre a gondolkodók.

A különféle, realitástól elszakadt, prekonceptióból való kiindulások azonban összességében nem vezethettek a politika (mint vizsgálandó téma) és a filozófia termékeny kapcsolatának kialakulásához. Találkozásuk esetleges,

* A szerző tanulmányát nem Molnár Tivadar vitaindító tanulmányához írta (kézirata már korábban szerkesztőségünkben volt), azonban tartalmát tekintve e témához kapcsolódik, ezért e vita kereteiben közöljük. (*Szerk.*)

véletlenszerű és kezdetleges, tudománytörténeti hatásuk pedig gyenge maradt. Ily módon a legutóbbi időkig nem is beszélhetünk politikai filozófiáról mint önálló tudományról. A néhány évtizede tapasztalható intenzív politikakutatás viszont *új módon* veti fel a filozófia szerepét, lehetőségeit. Indokolt és szükséges lett az egyre sokasodó szaktudományi eredményekből való kiindulás – a spekulatív, a mesterséges rendszeralkotás helyett. Továbbá mindinkább megfordul a „dolog”: nem a filozófiai elmélkedéshez csapódik – sokszor szervesen – a politika kérdéseit elemző gondolatmenet, hanem a politikaszféra elemzéséhez szervesen kapcsolódik (kapcsolódhat) a filozófiai nézőpont és megalapozottság. E változások hatására mind többször merül fel a politikai filozófia fogalma, önálló tudományt jelölő értelemben.

A politikai filozófia tudományának megítélésében azonban ma még erősen megoszlanak a vélemények. A politikai filozófiával foglalkozó marxista és polgári kutatók általában megegyeznek abban, hogy a politikai jelenségek vizsgálatában szükség – sőt egyre nagyobb szükség – van az ilyen jellegű munkálatokra. Ez a közös vélemény nem lebecsülendő, különösen, ha arra gondolunk, hogy a politikai közgondolkodás és gyakorlat, valamint a politikateória egy része megkérdőjelezte – kimondva, vagy kimondatlanul – e tudomány létjogosultságát.

A politikai filozófia eddigi – még oly szerény – eredményeivel szembeni ellenállás elsősorban azzal magyarázható, hogy egyrészt rossz beidegződésként tovább él a korábbi spekulatív törekvések következményeként kialakult idegenkedés, másrészt pedig találkozni egy, a descartes-i és hegeli felismerésre ráépülő, de annak értelmét leegyszerűsítő közhellyel. Eszerint a politikához mindenkinek megvan a józan esze, lévén a józan ész a világ legdemokratikusabban elosztott javainak egyike. Ebben a józan észben, természetesen bölcselkedésben mindenkinek megvan a politikai mértéke. Pusztán ezzel a mértékkel azonban még nem érthető meg a politika világa, annak törvényei, s ez kevésnek bizonyul a politikacsínáláshoz is (abból, hogy ismerjük cipőnk méretét lábunkon, még nem következik a cipőcsinálás tudománya).

Ugyanakkor más kérdésekben jelentősen eltérő álláspontok, illetőleg nagyfokú bizonytalanságok alakultak ki. Így például nem kapunk megnyugtató és általánosan elfogadott válaszokat még azokra az alapvető kérdésekre sem, hogy mi a politikai filozófia fogalma, tárgya, milyen főbb témák tartoznak vizsgálati körébe, hogyan ítéltető meg a politikai filozófia jelentősége. Nem feladata ennek az írásnak, hogy taglalja az itt felmerülő nehézségeket, így csak utalunk egy-egy – szinte ötletszerűen kiválasztott – mozzanatra.

A polgári politikai filozófiában látványos végletek alakultak ki a politikai filozófia mai helyzetének értelmezésében. Az egyik nézet szerint ez a tudomány ma valóságos reneszánszát éli, nagyfokú érdeklődés és méltányos elismerés kíséri útját.¹ A másik vélemény szerint a politikai filozófia túlságosan összenő a politikai ideológiával (sőt a politikai dogmával), sokszor már azonos is vele. A polgári ideológia viszont a polgári érdekek *közvetlen*, már-már propagandisztikus kiszolgálójává válik. A filozófiai gondolkodás tartalmát túlnyomórészt a taktikai eszközök és célok, a hatóságosság és a hasznosság elve szabják meg. Ily módon a politikai filozófia korábban kiépített tudományos rendszere „kioltódik” a politikai „rituáléban”, a filozofikus gondolkodás „elkorcsosul”, s magát az egész tudományt az összeomlás veszélye fenyegeti.² Közelebb jár az igazsághoz az az álláspont, amely szerint a poli-

tikatudomány filozófiai megtermékenyítése szükséges kezdeményezés, mivel azonban ez mindmáig „formális filozófiai tételek pusztá alkalmazásában” merült ki, így az eredmény „szegényes”.³

Nem nehéz megjósolnunk, hogy a megszorodó polgári politikai filozófiai munkálatok, bármennyire is tökéletesen alkalmazzák a filozófiai absztrakciókat, végső soron képtelenek megragadni a politika (itt a tőkés politika) legmélyebb mozgatórugóit. Ugyanis nézőpontjukból teljesen kiiktatódik a polgári társadalom és polgári politika történeti viszonyának dialektikus materialista megközelítése. Ez persze a maguk polgári világnézeti mércéjével mérve említésre sem méltó. Viszont a lényegi kérdés mégiscsak az, hogy a politikai filozófia segítségével el tudunk-e jutni a politikai jelenségek legmélyebb gyökeréig, vagy megrekedtünk a jelenségek – egyébként korrekt – szisztematikus feldolgozása szintjén. E tekintetben a marxista politikai filozófia joggal él fenntartásokkal a polgári tudomány eredményeivel szemben. Még azokkal szemben is, amelyek jó szándékú törekvésekből és kifogástalan tudományódszertani eljárások alkalmazásából születtek. A marxista politikai filozófia azokat a kísérleteket is bírálja, amelyek csak részösszefüggésekben hivatkoznak Marx tanaira. Ezek az elemzések a politikai filozófia történeti tablójába úgy helyezik be a marxi eredményt, mint az elméleti „színskálának” egyik elemét. Ezek után már nem meglepő a politikai filozófia definiálására tett azon javaslat, miszerint a politikai filozófia „a politikai realitáshoz való különböző orientációk *párbeszéde*” (*kiemelés tőlem* – K. S.).⁴

Nem nehéz észrevenni, hogy itt sokféle – világnézetben, tudományos kvalitásokban stb. – eltérő álláspont, egymásnak ellentmondó törekvés összemosására történik kísérlet. Marxisták számára világos, hogy a politikai filozófia történetében megkülönböztetett hely illeti meg a marxi életművet, mivel az radikálisan új alapokra és magasabb szintre helyezi a politikai filozófiai kutatásokat. A polgári politikai filozófia mindmáig sem elérni, sem meghaladni nem tudja a marxi eredményeket.

E vázlatos kitekintésből talán kitűnik, hogy e sorok írójának kétségei vannak a polgári politikai filozófia önálló és egzakt tudományként való megítélésében. A burzsoá ideológia érdekeinek megfelelően ma jelentős erők koncentrálódnak politikakutatásra, s ezen belül a politikai filozófia művelésére. Mégis nem kevés a kiforratlan eredmény, a kevéssé meggyőző munka, hogy a marxista politikai filozófia elleni nyílt és burkolt áltudományos kirohanásokról ne is beszéljünk.

Arra a kérdésre, hogy miként értékelhető a marxista politikai filozófia helyzete, csak rendkívül alapos feltáró munka alapján válaszolhatunk. E helyütt csupán egy megjegyzést szeretnék tenni. Magyarországon is kibontakozott egy intenzív politikakutatás az utóbbi esztendőkből (a Szovjetunióban és Lengyelországban korábban indult meg ez a kutatómunka). Most fogalmazódnak meg a politikatudomány feladatai⁵, most bontakozik ki a politikakutatás szervezeti rendszere, szisztematikus és összehangoltan irányított formája. A politikatudományon belül csak lassan rajzolódnak ki a politikai filozófia körvonalai. Ebből a szempontból figyelemre méltó a *Politikai filozófia* című, 1979-ben megjelent, nemzetközi anyagot tartalmazó szöveggyűjtemény. A politikai filozófia mint tudomány – minden bizonnyal – nálunk is kiforrtja majd önmagát, s előbb-utóbb megtalálja *saját* nézőpontját,

tárgyát. Az említett szöveggyűjtemény elkészítésének célja az volt, hogy „be-
mutassa a politikai filozófia főbb vonásait”⁶. Azonban ez a válogatás —
bár haszonnal forgatható — erős fenntartással nevezhető *filozófiainak*,
ugyanis a gyűjtemény jelentős hányada a politikai szociológia, a tudományos
szocializmus, a szociálpszichológia, illetve az általános politikatudomány
tárgykörébe sorolható tanulmányokat tartalmaz. Ugyanakkor — vélemé-
nyem szerint — a politikai filozófiának csak *néhány* vonását sikerült be-
mutatni.

Az önmagát kereső marxista politikai filozófia ma még kevésbé támasz-
kodik Marx és Lenin általános politikai jellegű gondolataira. Ezek a gondo-
latok nem „tiszán” politikai filozófiai művekben koncentrálnak, mégis e
kidolgozandó tudomány alapjait képezhetik. Sőt, meggyőződésem, hogy a tu-
dományteremtés útján a helyes kiindulásra ez az *egyetlen* lehetőség. A marxi
—lenini örökséget módszeresen újból fel kell dolgoznunk, fel kell tárunk
eddig homályban hagyott gondolatmeneteket, illetve az ismereteket új meg-
világításba kell helyeznünk. Ha sikerül egy ilyen jellegű tudományos tevé-
kenységet elvégezni, annak eredményével — feltehetően — könnyebben ki-
dolgozhatók a válaszok a feltett kérdésekre, és biztosabbá válik a *mai* poli-
tikai jelenségek közötti kiigazodás is. Természetesen nem a filozófiai abszt-
rakcióknak a valóságra való erőszakos alkalmazására gondolok. Sokkal in-
kább arra, hogy az empirikus valóság történeti mozgása objektív dialekti-
kájának megértéséhez nyerjünk szilárd fogódzókat.

A következőkben Marx általános politikai gondolataiba kívánunk részle-
tebben betekinteni, s az elemzés alapján három ajánlást kívánunk meg-
fogalmazni a marxista politikai filozófia továbbfejlesztéséhez.

●
Ismeretes, hogy Marx nem hozott létre olyan egységes, „kerék” egészé kiér-
lelt politikafilozófiai művet (vagy ilyen szándékú munkát), mint amit *A tő-
ke* jelentett a *politikai gazdaságtan bírálatában*. Ennek ellenére kimutatható
az a felfogása, amely szerint a polgári társadalom politikai jelenségeinek
színvonalas elemzésében és bírálatában egyáltalában nem mondhatunk le az
általános, hosszabb időszakokra érvényes összefüggések vizsgálatáról. Marx
életművében végigkövethető egy olyan törekvés, amely a napi politikai folya-
matok elemzésén túl általában a politika (és a polgári politika) világa mé-
lyebb igazságainak megragadására irányul.

Marx így adja meg a politikai filozófia megközelítésének alapját: „Az a
sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a köz-
vetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az *uralmi* és *szolgasági* vi-
szonyt... ezen a formán alapul a gazdasági, magukból a termelési viszony-
nyokból kinövő *közösség alakzata*, s ezzel egyszersmind a sajátos *politikai*
alakja is. Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelő-
höz való közvetlen viszonya... az a viszony, amelyben az egész társadalmi
szerkezetnek, és ennél fogva a szuverenitási és függőségi viszony *politikai*
formájának is, egyszóval a mindenkori sajátos államformának, a legbensőbb
titkát, rejtett alapzatát megtaláljuk (*kiemelések tőlem — K. S.*)”⁷

Az elvonatkoztatás itt gondolatteli absztrakciónak bizonyul, amely termékeny utat nyit meg a politika vizsgálatának filozófiai megközelítéséhez. Mindenekelőtt azt kell észrevennünk, hogy „a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya” nem más, mint a *munka és a tulajdon* viszonya. E viszony történeti alakulása jelöli ki a társadalmak különböző gazdasági korszakait. A tartalmas absztrakció megalkotásának feltétele tehát – nézetem szerint – az, hogy *megkeressük a munka és tulajdon történeti viszonyában a politika helyét, szerepét*. Úgy gondolom, a *marrista politikai filozófia* alapvető (vagy legalábbis egyik legfontosabb) témaköre, tárgya a munka és tulajdon történeti viszonya, valamint a politikaszféra közötti *kölcsönhatás* problematikája. Az ilyen jellegű vizsgálat deríthet fényt arra az izgalmas kérdésre, hogy miként születik meg és hal el a modern (új- és legújabb kori) politika.

A kölcsönhatás főképpen abban nyilvánul meg, hogy a munka és tulajdon történeti viszonya megfelel a *társadalom és politika* történeti viszonyának: mindig a munka és tulajdon történeti alakulása határozza meg a társadalom és politika mozzanatait (elemei) közötti viszonyt.

Anélkül, hogy részletes történetfilozófiai elemzésbe bocsátkoznék, mindenképpen utalni kell a társadalomfejlődés általános menetére.

Az ősi, *törzsi* társadalomban munka és tulajdon öseredeti egysége érvényesül. Az egység azt jelenti – állapítja meg ezzel kapcsolatban Tőkei Ferenc –, hogy „az egyén még csak természetadta közösségének tagjaként viszonyul társtulajdonosként és magánbirtokosként a fő termelési eszközhöz, a földhöz: ez tehát az eredeti köztulajdon formája, amelyből a magántulajdon viszonya még teljesen hiányzik”.⁸ Az elsajátítás előfeltételei nem a történelem, a munka termékeiként, hanem természeti vagy isteni előfeltételként jelennek meg. Ez a forma a termelés alacsony fokának felel meg, az egyének naiv módon viszonyulnak a földhöz, a „természetadta közösség” előfeltételéhez. A társadalmi tagozódás csupán a család, a patriarchális törzsek egységeiből rajzolódik ki, az egyedek vérségi kapcsolatok alapján szerveződnek, a társadalmi viszonyok természetadta rokoni érintkezéseken nyugszanak. Ez a társadalom nem ismeri (mert nincs is szüksége rá) a politika világát.

A tulajdon *második* formája az antik forma, amely – Marx szavaival – „első előfeltételként szintén feltételezi a *közösséget*, de nem, mint az első esetben, szubsztanciaként, amelynek az egyének pusztán járuléka, vagy amelynek tisztán természetadta módon alkotórészei... A községi tulajdon – mint állami tulajdon, *ager publicus* – itt el van választva a magántulajdontól. Az egyesnek a tulajdona itt nem maga is közvetlenül községi tulajdon, mint az első esetben, mikor is tehát az nem a községtől elválasztott tulajdona az egyesnek, aki éppenséggel csak birtokosa annak... A föld elsajátításának előfeltétele itt a községi tagság marad, de mint a község tagja az egyes ember magántulajdonos.”⁹ Itt már nem egyszerűen a község tagjáról beszélhetünk, hanem *állampolgárról*, a *városállam*, a *polisz tagjáról*. Megjelenik az *osztályviszony*, ha még nem is olyan tiszta formában, mint a polgári társadalomalakulatban. Munka és tulajdon eredeti egysége kezd megbomlani (rabszolgaság), az elválás azonban még nem tökéletes. Ugyanis – miként Tőkei rámutat – az eredeti dolgozó paraszti község „közös magántulajdona” alapformájával szemben nem állítódik alapvetően új forma.

Az antikvitásban az „állampolgárok magántulajdonában levő parcellákat és az *ager publicus*t két különböző dologként tételezik egymás *mellett*, egyenlő fontossággal, egyenlő rangú mozzanatokként... az egyént magán parcellája (különösség) közvetítésével városállamához (általánosság) fűző vonatkozást és ugyanezen egyént városállama (különösség) közvetítésével az állami földhöz fűző vonatkozást egyetlen dualizmusba fogja össze” — írja Tőkei.¹⁰ Ez a sajátos *dualizmus* nyilvánul meg abban is, hogy „a közösség minden egyes tagja kettéválasztotta magában a magánembert és az állampolgárt, noha finom mértékkel igyekezett két minőségét *symmetria*-ban tartani”.¹¹ A poliszállam létrejöttével egyúttal *megszületik* a politikaszféra, de még nem elkülönült, önálló alakzatában. A társadalom egységeivel (gazdaság, vallás, erkölcs) szervesen összefonódik. A politikai élet a társadalmi léttel való *keveredésben* nyilvánul meg. Miként alapvetően a munka és tulajdon egysége érvényesül, így a társadalom és politika világa szervesen összekapcsolódik. A magángazdaság és az államügyek egy *entitás* két oldalát képezik. Valódi dualizmusuk abban áll, hogy egyik mozzanat sem létezhet a másik nélkül, nincs hierarchikus viszony közöttük, „csak” egyensúly.

A harmadik tulajdonformában, a „germán formában a földművelő nem állampolgár — állapítja meg Marx —, azaz nem városi lakos, hanem az alapzat az elszigetelt, önálló lakás, amelyet az ugyanazon törzsbeli más ilyen családi lakásokkal való szövetség biztosít, továbbá *alkalmi* — háborús, vallási, törvénykezési stb. — összejöveteleik ilyen kölcsönös kezesség végett... A község csak... az egyéni földtulajdonosoknak mint ilyeneknek egymásra vonatkozásában létezik. A községi tulajdon mint olyan csak az egyéni *törzsi* székhelyek és földelsajátítások közösségi *tartozékaként* (kiemelések tőlem - K. S.) jelenik meg”.¹²

Azonban e történeti változások mellett sem következik be a munka és tulajdon egységének megbomlása, mivel a *középkori* jobbágy még a termelés puszta tárgyi előfeltételéhez tartozik (a föld tartozéka). Ennek megfelelően a társadalom és politika viszonyában is megmarad az összefonódás. A „középkorban — írja Marx — a tulajdon, a kereskedelem, a társadalom, az ember *politikai* volt...; minden magánszféra politikai jellegű vagy politikai sféra, illetve a politika a magánszférák jellege is. A középkorban a politikai berendezkedés a magántulajdon berendezkedése, de csak mert a magántulajdon berendezkedése politikai berendezkedés. A középkorban népelet és államélet azonos.”¹³ Gazdasági-politikai következményként: a földbirtok és a pallosjog elkülöníthetetlenül egybefonódik. A magántulajdonos földesúr kizsákmányolja jobbágyát, ez a *társadalmi* viszony tartalma. Ugyanakkor egy személyben ítélkezik jobbágya felett: büntetheti, akár halálra is ítélheti. Ez pedig a *politikai* viszonyulás. Vagyis a társadalmi helyzet egyben politikai státust: a személyi függések rendszerében foglalt meghatározott helyet jelent.¹⁴

A negyedik alapforma, a polgári tulajdon győzelme *világtörténeti* léptékel mérhető változásokat hoz létre. A tőketulajdon kialakulása a munkához való közvetlen viszony felbomlását idézi elő; a munka közösségétől végleg elválasztódnak az egyéb közösségek. A tőketulajdonos helyzet többé már nem jelent közvetlen függőséget a közösséggel szemben. A tőkés és munkás közti viszonyt látszólag a munkaerő adásvétel egyszerű csereügylete, jogilag (azaz politikailag, és nem társadalmilag!) egyenlő tulajdonosok közötti szer-

ződés hozza létre. A történeti közvetítettség biztosítására születik meg a *modern* állam, a tulajdonképpeni *politikai* állam, a *par excellence politika* mint a *polgári társadalomtól* (annak egységeitől) elválasztott egzisztencia. A politika történeti fejlődésében tehát *radikális* változás következik be: a tőke uralma következtében a politikai képződmény mint intézményesített szféra *elkülönülő* gyakorlattá válik. A prekapitalista társadalmakban a hatalmi viszonyok egyidejűleg eltulajdonítási viszonyok, itt nyilvános hatalom védi a tulajdonviszonyokat. A kapitalizmus (és csak ez) végrehajtja a „polgári társadalom” és „politika” valóságos és végső elkülönítését.

Történetfilozófiailag megragadva, a tőkés társadalom novuma, hogy szétválasztja a történetileg összetartozó „elemeket”: a munkát és a tulajdont; a társadalmat és a politikát; az egyéneket és a közösségeket. A társadalom és politika történeti egységének kapitalizmusbeli megbomlása „bábáskodik” a *modern* értelemben felfogott *politika* megszületésében. Marx érzékelte e történelmi képződmény kialakulásának fontosságát, s nagy súlyt fektetett tudományos megragadására. A marxi gondolatmenet főbb vonulatának nyomon követése – ebben a rövidre fogott írásban is – részletesebb kifejtést igényel.

●

A *társadalmi* és a *politikai* élet történeti elkülönülése problematikájának marxi leírása az 1950-es években került a figyelem előterébe, amikor megjelent magyarul Marxnak a politikai filozófia alapjaira utaló munkája.¹⁵ A problematika azonban a hatvanas és a hetvenes évtizedekben is minduntalan megjelent a filozófiai, a politikai, a szociológiai és más tudományos irodalomban.¹⁶

A problémára a polgári politikai filozófia is reflektált. *Lipset* polgári politikai szociológus a társadalom és a politika (illetve az állam) szétválásáról a következőket írja: a „XVII. század abszolutista uralkodói és a felemelkedő burzsoázia közötti szakadás tisztázta az ember és az állampolgár, a társadalom és állam közötti különbségtevést”.¹⁷

A társadalom és politika történeti szétválasztódásának levezetése a burzsoázia és az „abszolút hatalom” (abszolút uralkodó) ellentétéből – nézetem szerint – csak egy felszíni, igaz látványos tüneteket képes megragadni. Kétségtelen, hogy a politikaszféra immanens mozgástörvénye szerepet játszik e történeti viszony radikális megváltozásában, azonban a folyamat lényegét objektív, a gazdasági életben gyökerező ellentmondások hordozzák: a tőkés társadalom antagonizmusai. Érdemes ebből a szempontból egy fontos marxi megállapítást felidézünk: „a jogi viszonyok, valamint az államformák nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem éppenséggel azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyeknek összességét Hegel, a XVIII. századi angolok és franciák példájára, »polgári társadalom« néven foglalja össze, a polgári társadalom anatómiáját pedig a politikai gazdaságtanban kell keresni.”¹⁸

Vagyis az a felismerés, hogy a politikában az emberek a gazdasági, termelési viszonyokban, az anyagi életviszonyokban kifejlődő lényeges konfliktusok tudatára jutnak és azt harcolják végig – marxisták számára ez alap-

törvény, amely a modern politika megszületésében, vagyis a társadalmi és politikai élet elkülönülésében is érvényesül.

E témakör alapos vizsgálatában a legfontosabb előreívő feladatot abban látom, hogy tegyük centrálissá (legalábbis az eddigi törekvéseknél sokkal hangsúlyosabbá) a társadalom és politika történeti viszonyának kérdését, ezen belül a vonatkozó marxi gondolatok szisztematikus elemzését. Ne valamilyen más problémakörből jussunk el (és érintőlegesen) e kérdés tárgyalásához, hanem a téma mély *kifejtéséből* érkezzünk el lényeges következtetésekhez, újabb összefüggések felismeréséhez. Gondoljuk át újra a marxi gondolatmeneteket, helyezük azokat más, mélyebb megvilágításba. Differenciáltabb elemzéssel „nyerjük ki” mindent a marxi gondolatokból, és ahol szükséges, egészítsük ki, fejlesszük tovább az elemzéseket.

„A tőkés termelésnek munka és tulajdon ellentétéből fakadó ellentmondásos fejlődését Marx páratlan sokoldalúsággal tárta fel a gazdasági, társadalmi, *politikai (kiemelés tőlem – K. S.)* és szellemi élet különböző jelenségeiben”¹⁹ – írja Tőkei Ferenc. Tőkei könyve – amely ösztönzően hatott álláspontom kialakulásához – e helyütt, úgy vélem, vitára is serkent. Az vitathatatlan, hogy Marx a tőkés társadalom politikai életének mélyreható elemzését adja, amelynek feltárása előrelendítheti a politikai filozófiai alap kutatásokat. Mégis Marxnak a *politika* összefüggéseire vonatkozó elemzései – úgy látom – egy vonatkozásban „rövidre zárodtak”; a problematika bemutatására a következőkben összevetem a fiatal Marx politikafilozófiai munkáinak, majd politikai gazdaságtani elemzéseinek egymásra vonatkoztatott legfőbb megállapításait és ebből következően néhány kutatási feladatot fogalmazok meg a politikai filozófia számára.

Mielőtt azonban konkrétan szemügyre vennénk a vonatkozó marxi szöveget, legalább egy példán érzékeltessük az ideológiatörténeti előzményt.

A társadalom- és politikaszféra elkülönülésének modern gondolati leképzése ugyanis nem Marx eredeti találmánya. Az újkori filozófiában születik meg ez az igény, nyilvánvalóan azért, mert magukban a tőkés társadalom anyagi életviszonyaiban keletkeznek alapvető ellentmondások. Az újkori bölcselettörténetben, ismeretem szerint, Rousseau reagál elsőként erre a problémára. Politikai töredékében írja, hogy a „polgári társadalom lényegét ne keverjük össze a politikai hatalommal, ... a társadalmi test... olyan előzetes elkötelezettség következménye, melynek érvényessége csak a társadalmi test felbomlásával szűnik meg. A politikai hatalom azonban... szabad, ...nem lévén alávetve semmiféle elkötelezettségnek. A politikai hatalom minden egyes cselekedete csakúgy, mint fennállásának minden pillanata abszolút, független minden előzötől.”²⁰

A „társadalmi test” és a „politikai hatalom” különbözőségének – igaz, még naiv – leírása után csak egy „lépés” az újabb összefüggés felismerése. Az emberi nyomorúság oka az ellentmondás, amely „*ember és polgár (kiemelés tőlem – K. S.)* között található. Tegyétek az embert egygé, és olyan boldoggá fogjátok tenni, amilyen boldog csak lehet... Tegyétek az embereket olyannyira következtetéssé, hogy annak akarjanak látszani, amik, s azok legyenek, aminek látszanak. Ehhez a társadalmi törvényt az emberi

szívek legmélyére kell elültetnetek, hogy az emberek társadalmi emberek legyenek, természetüknél fogva, és állampolgárok hajlamaik következtében. Így egyik lesznek az emberek.”²¹ Rousseau — amellet, hogy erősen érődik a szövegrészben társadalmi idealizmusa, a felvilágosodásra jellemző morálfilozófia — éles szemmel veszi észre, hogy a társadalom és politika elkülönülésével együtt létrejön az „ember és polgár”, azaz a magánember és politikai közember elszakadása. A felfedezés többször újrafogalmazódik az újkor bölcsellettörténetében, annak idealista vonulatában is (Schelling, Hegel), és nagy hatással lesz Marx munkásságára. Azt a gondolatot pedig, hogy az emberek természetüknél fogva legyenek társadalmiak, azon polémia közvetlen előzményének tekinthetjük, amelyet Marx folytat egy arisztotelészi nézettel (az ember természeténél fogva „társas állat” és nem politikai).

Mégis Rousseau (és Marx előtt minden gondolkodó) végső soron képtelen megfejteti a társadalom és politika viszonyának a tőkés társadalomra jellemző gyökeres megváltozását. Az újkori filozófusok vagy egyszerűen csak az elválasztottságot, a „másságot” hangsúlyozzák, vagy pedig azon a véleményen vannak, hogy a két komponens viszonyában a politika (a politikai állam) a meghatározó mozzanat. Azonban pontosan fordítva áll a dolog: az anyagi érintkezés szférája, ahol a magánérdekek érvényesülnek, maga alá rendeli a politikai életet. Az a felismerés már *Marx* érdeme, hogy a politikaszféra alkalmazkodása a magántulajdon szentségéhez nem valamiféle esetleges, véletlenszerű, hanem *törvényszerű* jelenség.

Kövessük most már nyomon, legalábbis főbb vonulatában, a marxi gondolatmeneteket.

Marx fogalmazása félreérthetetlen: „A *politikai állam* elvonatkoztatása modern termék ..., a régi államokban (a prekapitalista államokban — K. S.) a politikai állam alkotja az államtartalmat a többi szféra kizárásával; a modern állam a politikai és a nem-politikai állam alkalmazkodása egymáshoz.”²² Nem szószaporításról van itt szó, hanem — ismételten hangsúlyozva — arról, hogy a kifejlett politika, a par excellence politika a polgári társadalomtól elválasztott egzisztenciává válik.

Ebben az elkülönülő világban, úgy tűnik, *saját* törvényei mozzgatják a politikát. A jelenség szintjén valóban immanens törvények érvényesülnek. Ezek a törvények a politikai emancipációt fogják át, ez az emancipáció igen magasztosnak látszik az elmúlt korok politikai viszonyaihoz képest. A modern politika (itt állam) „a maga módján megszünteti a *születés, a rend, a műveltség, a foglalkozás* különbségét, amikor a születést, a rendet, a műveltséget, a foglalkozást nem-politikai különbségeknek jelenti ki, amikor e különbségekre való tekintet nélkül a nép minden tagját a népszuverenitás *egyenlő* részesévé nyilvánítja, amikor a valóságos népelet minden elemét az állami szempontból kezeli”²³. Így alakul ki a „szabadság, egyenlőség, testvériség” politikai jelszava is, mely jelentős tömegeket tud mozgósítani, s ezzel *forradalmi* erjesztő hatása letagadhatatlan történelmi tényé válik. Marx ezt úgy fejezi ki, hogy a „*politikai emancipáció* ... nagy haladás, ... a végső formája az emberi emancipációnak az eddigi világrenden belül”²⁴.

Majd — mintegy a dolog másik oldalaként — arról az illúzióról beszél Marx, miszerint a politikaszféra már a magántulajdon felett is hatalmat gyakorolna. Felteszi a kérdést: valójában mi a „politikai állam hatalmisa, a magántulajdon felett? A *magántulajdon saját hatalmisa, egzisztenciára*

juttatott lényege. Mi marad fenn a politikai államnak az ezzel a lényeggel való ellentétben? Az az *illúzió*, hogy ő határoz meg, amikor őt határozzák meg. A politikai állam persze megtöri a *család és a társadalom akaratát*, de csak azért, hogy létezését adjon a *család és társadalom nélküli magántulajdon* akaratának . . . , az állam engedi, hogy a magántulajdon, a műveltség, a foglalkozás a *maguk* módján, azaz, mint magántulajdon, mint műveltség, mint foglalkozás hassanak és érvényesítsék *különös* lényegüket. Távól áll tőle, hogy ezeket a *tényleges* különbségeket megszüntesse, sőt csak ezeknek az előfeltételezése mellett létezik, csak ezekkel az elemeivel való ellentétében érzi magát *politikai államnak* és érvényesíti *általánosságát* . . . A *politikai forradalom* a polgári életet úgy bontja fel alkotórészeire, hogy magukat ezeket az alkotórészeket nem *forradalmasítja* és nem veti alá kritikának. A polgári társadalomhoz, a szükségleteknek, a munkának, a magánérdekeknek, a magánjognak a világához úgy viszonyul, mint *fennállásának alapjához*; mint további megalapozás nélküli *előfeltételhez*, ennél fogva mint természeti bázisához.”²⁵

A modern politika mint a politikai emancipáció kiteljesedése tehát *eszmei* függetlenséget konstituál magának, az ember igazi, ellentmondás nélküli életének értelmezi magát, miközben az embert önző, független egyénre és állampolgárra mint erkölcsi személyre redukálja. Ez az ember kénytelen alávetni magát a „bellum omnium contra omnes” (mindenki háborúja mindenki ellen) szellemének. Vagyis a „politikai állam viszonya a polgári társadalomhoz éppen olyan spiritualisztikus, mint az égé a földhöz. Ugyanolyan ellentétben áll vele, ugyanolyan módon gyűri le, mint a vallás a profán világ korlátoltságát, azaz úgy, hogy ő is kénytelen a polgári társadalmat ismét elismerni, helyreállítani és magát uralmának alávetni.”²⁶

E történeti viszony lényegi természetete a polgári társadalom emberének kettős, egymásnak ellentmondó életében tárulkozik fel a legérzékletesebb formában.

„Ahol a politikai állam elérte igazi kialakultságát, ott az ember nemcsak gondolatban, a tudatban, hanem a *valóságban*, az *életben* is kettős életet él, egy égit és egy földit, a *politikai közösségben* . . . való életet, amelyben ön-maga előtt *közöségi lénynek* . . . számít és a *polgári társadalomban* való életet, amelyben *magánemberként* tevékenykedik, a többi embert eszköznek tekinti . . .”²⁷

A *gazdaságban* tevékenykedő magánember és a *politikában* szereplő közösségi lény (a burzsoá és a citoyen) ellentétes kifejlődésének problematikája fogalmazódik meg e szövegrészben. A polgári társadalom tagja sajátos kettős organizációban él: egy bürokratikusban (mely kijelöli politikai közszereplését) és a tőke organizációjában (melyet viszont a munka és tulajdon viszonyában elfoglalt hely határoz meg). Burzsoá és citoyen viszonyában azonban — folytatódik a marxi gondolat — „az ember mint a polgári társadalom tagja számít a *tulajdonképpen* embernek, a *citoyentől* megkülönböztetett *hommenak*, mert ő az ember a maga érzi egyéni *legközelebbi* létezésében, míg a *politikai* ember csak az elvonatkoztatott, mesterséges ember, az ember mint *allegorikus*, erkölcsi személy. A valódi embert csak az *önző* egyén alakjában, az *igazi* embert csak az *elvont citoyen* alakjában ismerik el.”²⁸

A gondolatmenet világos: az állampolgár (a citoyen) csak *részleány lehet, de nem igazi ember*. Hiszen az „egyéneket összetartó egyetlen kötelék a természeti szükségyszerűség, a szükséglet és a magánérdek, tulajdonuknak és önző személyüknek megőrzése.”²⁹

Ily módon a két pólus, azaz társadalom és politika, magánember és állampolgár nem egyenrangú „elemek”, nem pusztán egymás mellett léteznek, követve önnön mozgástörvényüket. Közöttük nem *duális*, hanem *hierarchikus* viszony jön létre.³⁰

Az idézetek végtelenségig szaporíthatók. Azonban talán ennyiből is kiderül: Marx itt a politikafejlődés egy sajátos és újfajta – történetfilozófiailag elemzett – mozzanatát emeli ki. A kifejlett, a maga konkrétságában előálló politika *egyszerre* teremt politikai emancipációt és fonák társadalmi helyzetet. Gondolatmenetében Marx az utóbbira teszi a hangsúlyt, ami indokolt is, hiszen az egészen fiatal Marx (az idézett szövegrészek túlnyomó része ifjúkorából valók) a Hegeltől és másoktól való elszakadásában a politikaszféra *elidegenítő* mozzanatát ragadja meg. A *fonák* társadalmi helyzet abban áll, hogy ez a politika végül is a polgári társadalom lényegének idegen, „túlvilági szerveződése”; a „népélet skolaszticizmusa”; egy immaginárius és nonszensz szféra; alaptermészete szerint történelmi becsapás és szemfényvesztés. Benne, tudniillik a politikai életben az állampolgár nem adhatja igazi énjét, csak meg- és eljátssza, „politikai oroszlánbörbe” bújva, a szerepét, azt, hogy ő az emberi közösségek (kiteljesedve: az emberi nem) érdekeiért tevékenykedik. Politikai színre lépése azonban nem az *emberi emancipáció* kivívását eredményezi, nem az emberi erők felszabadításának végső formáját jelenti, hanem a hozzá vezető harcnak egy *kerülő* (igaz, szükségyszerű) *útját intézményesíti*. Valójában ez a politika (tehát a burzsoá politika) sajátos társadalmi *viszonyt* takar: nem más, mint a közösség–egyén elidegenedett kapcsolata, a létfeltételek és érintkezési formák termelésének fetisizálódó szférája.³¹

●

Megítélésem szerint a marxi analízis olyan törvényszerűséget tár fel, amely a tőkés társadalom politikumának legmélyebb világában zajlik, annak objektív és állandó jellegzetessége, tehát az *egész* kapitalizmusra érvényes. E tekintetben nem történik *alapvető* változás a mai, magasan fejlett tőkés társadalmakban sem. Burzsoá és citoyen, társadalom és politika elkülönülő és egymással hierarchikus viszonyban álló kapcsolata nem fordul „visszajára”, még ha növekszik is a modern tőkésállam és politika szerepe a termelés, a társadalmi érintkezés világában. Inkább arról van szó, hogy a tőkés társadalom 20. századi történetében fokozódik a citoyen-szféra elidegenedettsége, kiüresedése.³² Csak emlékeztetni szeretnék arra, hogy a 20. századi polgári filozófusok egy része (Adorno, Horkheimer, Riesman, Marcuse) a *jelenség* szintjén igen meggyőzően bírálja a citoyen-szféra — egyre nyilvánvalóbb — elidegenedettségét. Ezek a gondolkodók arról írnak, hogy a *privát-szféra* „elszippantja a közéleti szférát”, kialszik a „személyiség aurája”, „egydimenzióssá” válik az ember, a citoyen-élet mindinkább formálissá válik. Riesman „telibe” talál: a politizáló ember „számára annyit jelent a politika, mint a golfozás vagy más kedvelt időtöltés: a politizálással társadalmi sze-

repet játszik, közben még jól is szórakozik, jól üzletel és érdekes emberekkel találkozik... , a fogyasztási szférából kölcsönzi politikai magatartásának formáit, tehát a politikai eseményeket a fogyasztási igényekhez hasonlóan értékeli... A politika — éppen azért, mert a fogyasztási magatartások hatása alá került — olyan területté vált, ahol sokszor fontosabb, hogy hogyan csinálnak valamit, mint hogy egyáltalán mit csinálnak.”³³ Riesman e megfigyelését nem tudja összekapcsolni a tőke lényegi mozgásának és ellentmondásának elemzésével.

●

Visszatérve Marxhoz, fel kell tennünk, ha ilyen nagy szerepet tulajdonít a polgári társadalom és politika (politikai állam), a burzsoá és citoyen ellenértés fejlődésének, akkor a kérdéskör vizsgálata nem zárulhat le ifjúkori műveiben, hanem az végigkíséri érett korszakát is. S nem egyszerűen csak folytatódik a téma vizsgálata, hanem a fogalmi rendszer tovább gazdagszik, új és új szempontok, differenciáltabb megközelítési módok kerülnek előtérbe. Kétségtelen, fiatalkori munkáiban érződik még némi hegeli fogalomhasználat, a kategóriák még nem kellően kiforrott, „tisztá” alakzatukban működnek. A legfontosabb feladat teljesítése, vagyis a polgári társadalom és politika, burzsoá és citoyen hierarchikus viszonyának gazdasági megalapozása későbbre toródik. A fiatal Marx még nem ad választ arra a kérdésre, hogy mi az oka a történetileg együvé tartozó mozzanatok szétválásának, hierarchikus viszonyának; miért alakul ki a citoyen-szféra sajátos misztifikációja.

Marx a matematika politikai gazdaságtani elemzése során jut arra a felismerésre, hogy a közösségek politikai alakzatának titka a tőkés termelés világában rejlik (a többletmunka kisajtolásának ellentmondásában) — ez elvezeti őt konkrét gazdasági és osztályérdekek szempontjainak érvényesítéséig. A gondolatmenetből csak nagy vonalakban tudunk néhány jellemző részt kiemelni.

Ismert történelmi tény, hogy a tőkés termelés előtt a termékek nagy része „nem lép a forgalomba, nem dobják a piacra, nem áruként termelik... Csak a tőkés termelés bázisán válik a termék általános formájává az, hogy áru... A termékek áruként való cseréje (pedig) ... egy bizonyos módszer a munka kicserélésére és mindenki munkájának függésére a többiek munkájától, egy bizonyos módja a társadalmi munkának, illetve a társadalmi termelésnek... a munka társadalmi jellege a dolgok »tulajdonságaként« »ábrázolódik« — visszajára fordítva; ... egy társadalmi viszony a dolgok (a termékek, használati értékek, áruk) egymás közti viszonyaként jelenik meg.”³⁴

A valóságban persze a dolgok csereértékét nem dolgokként való tulajdonságaik határozzák meg, mivel azok lényegében „a társadalmi termelés pusztá kifejezései”, de mivel mindez „visszajára fordítva” jelenik meg, kifejlődik egy társadalmi erejű látszat. Nézzük, hogyan írja körül ezt a sajátos képződményt Marx A tőkében.

Amíg „a munka társadalmi formája csereértéket hoz létre, addig létezik az a reális prózai misztifikáció (kiemelés tőlem — K. S.) is, amelyben azok a meghatározott viszonyok, amelyek közé az individuum, a maga társadalmi életének termelési folyamatába belép, visszajára fordult formában mint a dolgok társadalmi tulajdonságai jelennek meg”.³⁵ A tőke egyik történelmi pro-

duktuma tehát ez a sajátos „próza misztifikáció”. Létezésének okát Marx történeti összehasonlításban adja meg. „Személyi függőség jellemzi az anyagi termelés társadalmi viszonyait éppúgy, mint a rajtuk felépült életszférákat (tudniillik a prekapitalista formákban — K. S.). De éppen mivel a személyi függőség viszonyai alkotják az adott társadalmi alapzatot, a munkának és a termékeknek nem kell realitásuktól különböző *fantasztikus alakot (kiemelés tőlem — K. S.)* öltetniük... Akárhogy ítéljük is meg... azokat a jellemárcokat, amelyekben itt az emberek egymással szembelepnének, a személyek társadalmi viszonyai, amelyek munkáikban érvényesülnek, mindenestre saját személyi viszonyaiként jelennek meg, és nincsenek a dolgok, a munkatermékek társadalmi viszonyainak álcázva.”³⁶

A tőkés termelésben viszont, ahol „dologi függőségre alapozott személyi függetlenség” érvényesül, az emberek társadalmi vonatkozásai „misztikus ködfátyolba” burkolva jelennek meg, vagyis már nem maradnak „átlátszóan egyszerűek”.³⁷ Még világosabban fogalmazza meg Marx az Értéktöbblet-elméletekben: A „tőkés termelés szereplői *elvarázsolt világban (kiemelés tőlem — K. S.)* élnek, és saját vonatkozásaik a dolgoknak, a termelés anyagi elemeinek a tulajdonságaiként jelennek meg számukra. De a végső, a legközvetettebb formákban, olyan formákban, amelyekben ugyanakkor a közvetítés nemcsak láthatatlanná vált, hanem egyenes ellenkezőjük van kimondva...”³⁸

Ez a sajátos „ellenkezőség” azután a tőkés termelés szereplői, „funkcionáriusai”, tehát a tőkés és a munkás viszonyában nyilvánul meg a legkoncentráltabban. Kapitalizmus nem létezik a tárgyiasult munka és az eleven munka, a tőkés és a bérmunkás közti *antagonisztikus* ellentét nélkül, mégis „*formailag* viszonyuk egyáltalában a cserélők egyenlő és szabad viszonya. Hogy ez a forma *látszat és csalóka látszat*, az, amennyiben a jogi viszonyt tekintjük, ezen kívül esőnek jelenik meg. Amit a szabad munkás elad, az mindig csak egy meghatározott, különös mértékű erőnyilvánulás... Eladja a különös erőnyilvánulást egy különös tőkésnek, akivel mint *egyessel* ő függetlenül áll szemben... Csakis így, ami az egyes, valóságos személyt illeti, hagyták meg neki a választás, az önkény és ezért a formai szabadság tág területét.”³⁹ A konkrét egyén — itt a bérmunkás — életviszonyában megjelenő *csalóka látszat, formális szabadság* tényének felfedezése A tőke egyik passzusában végül így összegeződik: „A római rabszolgát láncok, a bérmunkást láthatatlan szálak kötik tulajdonosához. Függetlenségének látszatát az egyéni bérurak állandó változása és a szerződés fictio jurisa (jogi fikciója) tartja fenn.”⁴⁰

A fenti idézetek egymás mellé helyezése, első pillanatra, öncélú citatológiának tűnhet. Figyelmesen olvasva azonban látható, hogy a különböző szövegkörnyezetben megfogalmazott marxi gondolatokat azonos elvi törekvés fűzi egybe. A gondolatmenetekből kiemelt „csalóka látszat”, „próza misztifikáció”, „fantasztikus alakzat”, „elvarázsolt világ”, „misztikus ködfátyol”, „láthatatlan szál” kifejezések aligha véletlen és ötletszerű fogalmazások. Ellenkezőleg! Rendkívül határozott állásfoglalás körvonalazódik általuk. A *konceptcionális* mondanivaló alapvonalakban szervesen kapcsolódik Marx korábbi, politikafilozófiai természetű írásaihoz. Munka és tulajdon, társadalom és politika, egyén és közösség történeti szétválása, a citoyenlét elidegenedése, a politikai ember mesterséges, allegorikus, „égi” stb. világa meg-

felel a tőkés termelés prózai misztifikációjának, a dologi függőség és a személyi függetlenség történeti elkülönülésének, ellentétig feszülő alakzatának. S ahogyan a társadalom és politika, burzsoá és citoyen viszonyában az előbbi a meghatározó, úgy a tőkés termelésben is a dologi vonatkozás az uralkodó, vagyis csak a tőke szabad mozgása érvényesül és nem a munkás szabadsága. Így a tőkés és bérmunkás szabad társulása — Marx szavaival — csupán „kedélyes képzelődés”, ami persze kellemes gondolat a burzsoá próféták, közgazdászok számára. A bérmunkás társadalmi (személyi) vonatkozásainak függetlensége csak eszmei függetlenséget jelent. Valójában — figyelmeztet Marx — „az általa létrehozott gazdagság mint idegen gazdagság, ... gazdagodása mint önelszegényedése, társadalmi hatalma mint a társadalom felette való hatalma lép szembe”⁴¹ önmagával.

Marx fiatalkori politikafilozófiai gondolatainak és érett gazdaságpolitikai elemzéseinek áttekintésével azt kívántam bizonyítani, hogy ezek *nem két külön* világot képviselnek munkásságában. Lényegében a korai írások gondolatai folytatódnak, de új szempontokkal gazdagodva.

A marxista politikai filozófiának — nézetem szerint — nagyobb figyelmet kell fordítania a fenti összefüggésre, újra kell gondolnia ezt az összefüggést. El kell végeznie a *megfeleltetés* kifogástalan bizonyítását, hiszen itt csak jelezni tudtam ezt a törekvést. Meg kell találni azokat a közvetítő pontokat, amelyek a *gazdasági* és *politikai* elidegenedés között rejlenek. Annál is inkább szükséges ez, mivel maga Marx — úgy ítélem meg — a két elemzési szint (tehát a politikafilozófiai és a politikai gazdaságtani, gazdaságfilozófiai) *közvetlen, direkt és szisztematikus* megfeleltetését nem végezte el. Ennek feltehetően társadalomtörténeti és kutatástechnikai okai vannak.

A valóságos történelmi mozgás más-más feladat elé állította Marxot 1848 előtt és után. Csak utalok rá, hogy a polgári forradalom és szabadságharc közelsége nyilvánvalóan sürgetően vetette fel a politikai elemzések elvégzését. A forradalmak után viszont az illúziókkal való könyörtelen szembenézésnek, a gazdasági élet „kemény” realitásai komoly számbavételének kellett következnie. A másik okkal kapcsolatban pedig joggal hivatkozhatunk arra a tapasztalati tényre, hogy a tudományos kutatás szükségszerű fázisai nem ugorhatók át. Belátható ugyanis, hogy egy „megfeleltetési” kapcsolat igazán akkor deríthető ki, ha az összekapcsolandó mozzanatokot már tökéletesen megismertük. E kutatási feladat teljesítése nagymértékben előreviheti napjainkban a marxista politikai filozófia tudományát.

●

A marxi elemzések újraolvasatát, illetve továbbfejlesztését azonban nemcsak a „megfeleltetés” és „kölcsonhatás” problematika differenciált kidolgozása indokolja. Kitűzhető egy másik témakör is, ami sajátosságosan, az első kérdésnek (tehát a politikai emancipáció *polgári korlátja* és a gazdasági élet *prózai misztifikációja* közötti viszonynak) mintegy a „másik” oldala. Eddig a tőkés társadalom politikai és gazdasági szférájának negatív mozzanatát vetjük szemügyre. Ezen az alapon azonban nem adható válasz egy sor kérdésre. A kutatásnak fel kell tárnia a történetileg *haladó, értékes* mozzanatokot is, s le kell vonnia az ezekből adódó következtetéseket. Az első kérdés „másik” oldala tehát az, hogy a tőkés politika és gazdaság — az elidegenítő hatás

mellett — milyen előremutató történeti erőket hoz felszínre. Marx erre a problematikára is nagy súlyt fektet. Ezúttal eltekintve a konkrét történelmi, szociológiai, munkásmozgalmi stb. írásaitól, figyelmünk középpontjába néhány általános, történetfilozófiai gondolatmenetet állítunk.

Marx és Engels már *A Kommunista Párt kiáltványában* leszögezik, hogy a burzsoáziának „a történelemben felettébb forradalmi szerepe volt”, s egész fejlődését osztályérdekeinek megfelelő *politikai* haladás kísérte. „Csak a burzsoázia mutatta meg, mit tud az emberi tevékenység létrehozni . . . , tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket hozott létre, mint valamennyi letűnt nemzedék együttvéve . . . , a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta . . . A régi helyi és nemzeti ön-ellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép . . . Az összes szilárd, beroszdásodott viszonyok, a nyomukban járó régtől tisztelt képzetekkel és nézetekkel együtt felbomlannak, az összes, újonnan kialakuló viszonyok elavulnak, mielőtt még megcsontosodhatnának . . . A burzsoázia megszülte . . . a modern munkásokat, a *proletárokat* . . . A munkások tömegesebb összetartása (kezdetben — K. S.) nem a saját egyesülésüknek, hanem a burzsoázia egyesülésének a következménye, mert a burzsoáziának saját politikai céljai elérésére, az egész proletariátust mozgósítani kell, s egyelőre még mozgósíthatja is . . . (Később — K. S.) a proletároknak . . . osztállyá és ezáltal politikai párttá szerveződése . . . mindig újra feltámad.”⁴²

Az idézet világosan jelzi, hogy kettős értelemben beszélhetünk pozitív történelmi vívmányról: a burzsoázia, illetve a proletariátus oldaláról.

Ami a burzsoázia forradalmi szerepének kérdését illeti, Marx konkrét politikatörténeti tanulmányban, *A burzsoázia és az ellenforradalom* című munkájában az 1648-as és az 1789-es forradalmak lényegéről így ír: „*a burzsoázia győzelme . . . egy új társadalmi rend győzelme* volt, a polgári tulajdon győzelme a feudális tulajdonon, a nemzetiség győzelme a provincializmuson, a konkurrencia győzelme a céhen, a felosztás győzelme a majorátuson, a föld tulajdonosa uralmának győzelme a földnek a tulajdonos fölötti uralmán, a felvilágosodás győzelme a babonán, a család győzelme a családnéven, az ipar győzelme a hősi lustaságon, a polgári jog győzelme a középkori kiváltságokon.”⁴³

Ez a nagyszabású történelmi „kihívás” a burzsoáziától eredeti kezdeményezőkézséget és képességet, önmagában való hitet és *világtörténelmi elhivatottságot* követelt.⁴⁴ Ez a világtörténeti elhivatottság, amely *először* alakult ki a történelemben, ott bábáskodott a tőke, a civilizáció világhódító útjainál; egyik forrása lett a citoyen tudatnak⁴⁵; erősítette a citoyen világtörténelemben való látásmódjának és humanista érzésének kialakítását. Értékes mozzanatról van itt szó, elég csak a 20. századi történelem két problémájára utalnunk. A tőkés társadalom e században bekövetkező súlyos válságaiban is megmaradt a citoyen hagyományból annyi, hogy *protestáljon* a fogyasztói társadalom személyiségromboló hatása ellen; illetve hogy más osztályokkal, rétegekkel, sőt országokkal *közösen keresse* a világbéke megőrzésének nem éppen könnyű útjait.

A *polgári* társadalom történelmi eredménye az elvonatkoztatás magas szintjén kerül megfogalmazásra Marx későbbi munkásságában. A *csereértékek* bázisán „az egyén önmagától és másoktól való elidegenülésének álta-

lánosságával először termeli meg vonatkozásainak és képességeinek általánosságát és mindenoldalúságát is. A fejlődés korábbi fokain az egyes egyén teljesebben jelenik meg, éppen mert vonatkozásainak teljességét még nem munkálta ki és nem állította szembe magával mint tőle független társadalmi hatalmakat és viszonyokat... a régi szemlélet, melyben az ember jelenik meg a termelés céljaként — bármily korlátozott nemzeti, vallási, politikai meghatározásban is —, igen magasztosnak látszik a modern világhoz képest, amelyben a termelés jelenik meg az ember céljaként és a gazdagság a termelés céljaként... (de) bizonyos, hogy... a dologi összefüggést többre kell becsülnünk összefüggéstelenségüknél vagy egy vérségi, ősi-szűk természeti meg uralmi és szolgasági (viszonyokra) alapozott csupán helyi összefüggésnél.”⁴⁶

Látjuk tehát, hogy a tőke mozgásának természetes előfeltétele a termelőerők progresszív és egyetemes fejlődése, sőt *állandó* forradalmasítása, az egyének új erőinek, bővülő érintkezési viszonyainak, szükségleteinek szüntelen termelése. A tőke ledönt minden korlátot, mely az emberi találékony-ság, lelemény, serénység útjában áll; kitágítja a (társadalmi) teret és időt; létrehozza a nagyvárosi életet. Ezzel összefüggésben a tőkés társadalom *megszervezi, racionalizálja és intézményesíti* a társadalmi életet, az egyének társadalmi vonatkozásait, így a hatalmi-függőségi viszonyokat, tehát a *politikai* szférát is.

Korábban utaltunk arra, hogy a tőkés termelés kialakulása milyen radikális változásokat hozott a politika történetében. A tőkés társadalom kialakulásával a *modern* politika lényeges mozzanatának vettük a tőkés gazdasági élet elidegenedését (prózaizációjának) megfelelő politikai elidegenedettséget, vagyis a citoyen-lét elvont és absztrakt jellegének kialakulását. Most azt hangsúlyozzuk, hogy a munka és tulajdon, társadalom és politika történeti elkülönülése egyúttal *történelmi értéket, fejlődést is* jelent a *politika* történetében. Ahogyan a tőkés termelés *leplezett* formájának (amelyben a munkabér nem az, aminek látszik) megfelel a citoyen-világ szabadságának, függetlenségének *csalóka látszata*, úgy a polgári tulajdon győzelmének (a rendi, középkori kiváltságok, berozsdásodott viszonyok stb. felett aratott uralmának, a társadalmi vonatkozások teljességének) is megfelel a polgári politikában, politikai közéletben, jogban benne rejlő pozitív mozzanat. Annyiban ugyanis, hogy ekkortól beszélhetünk csak a valóban kifejlesztet tisztá formájukban (végsőkig leegyszerűsített, s ezért könnyen átlátható alakzatukban) előálló osztályokról. Társadalmilag ekkortól tudatosulnak (tudatosulhatnak) az osztályérdekek. Új, radikális színterei nyílnak a politika művelésének. Az államhatalmat bürokratikus szervezetté fejlesztik: szigorú, racionális elveket vezetnek be, hogy az állami élet jól irányítható és kontrollálható legyen. Közvetítő csatornákat (intézményeket) dolgoznak ki a politikai tevékenységek arányos megosztására (törvényhozás, végrehajtás, parlamentáris rendszerek, erőszakapparátusok, választások stb.). A társadalmi osztályok, rétegek, csoportok *külön* politikai szervezeteket, pártokat hozhatnak létre, kialakul a politikai mozgalmi élet és a szakszervezeti rendszer. Megjelennek a politikai ideológiák, és az ezeket nagy hatásfokkal terjesztő eszközök: a politikai sajtótermékek, a könyvkiadók, később a rádió, a televízió, a mozi, a színház politikai műsorai. Létrejön a politikai közvélemény.

A modern nagyipar egyúttal „megszüli” a modern munkásokat, a proletárokat, akik ugyancsak végigjárják a politikai iskolát (szervezkedések, sztrájkok, politikai pártok stb.). Egyáltalában ez az a nagy társadalmi csoport, amely *objektív osztályhelyzetének* megfelelően majd felismeri, hogy a burzsoá társadalom *politikai* emancipációja nem egyenlő az *emberi* emancipációval. Ez az egyetlen forradalmi osztály a modern korban, amely képes saját osztályérdekeinek és az egyetemes emberi nem érdekeinek összhangba hozására, valamint az érte való politikai küzdelem vállalására és végigharcolására. Ahhoz azonban, hogy megvalósuljon az emberi emancipáció (amikor *minden* egyes egyén szabad fejlődése a feltétele az összesség fejlődésének), a társadalmi (politikai) harcnak keresztül kell mennie a politikai emancipáció szakaszán. Ugyanis „az egyének nem rendelhetik alá maguknak saját társadalmi összefüggéseiket — írja Marx —, amíg nem hozták létre ezeket”.⁴⁷ A politikai emancipáció lényege pontosan az, hogy az egyéneknek először meg kell teremteniük *társadalmi életük feltételeit*. Ebben az értelemben a politikai emancipáció *történelmi termék, eredmény*, az emberi emancipáció megvalósításához vezető fejlődés szükségszerű fázisa.

Nézetem szerint a marxista politikai filozófia *másik* fontos vizsgálati területe lehetne a modern politikaképződmény történetileg értékes mozzanatainak problematikája. E kérdéskör szisztematikus politikafilozófiai feldolgozásához Marx nélkülözhetetlen szempontot, *alappondolatot* fogalmaz meg, de a továbbiakban Marx ez irányú érdeklődése többnyire a *konkrét* mozgalomtörténet (kritika), vagy az absztrakt *történelemelmélet* felé irányult. Ezért a marxi gondolatok teljesebb feltárása, illetve azok továbbfejlesztése nem csekély kutatómunkát igényel.

Kétségtelen, hogy a *tőkés gazdaság és politika* két folyamata: a történetileg elidegenítő és haladó mozzanata csak kevés helyen nyilvánult meg tiszta formában. „Zavaró” tényezők — kisebb-nagyobb mértékben — szinte minden kapitalista ország történelmében létrejöttek. A tőkés termelés és politika e kettős természetét (a negatív és a pozitív mozgását) a konkrét történelmi feltételek módosíthatják, torzíthatják. Az alaptendencia azonban megmarad: minél inkább kifejlődik a tőkés termelés, annál erőteljesebben érvényesül e kettős természet objektív mivolta.

A tőkés tulajdonforma lényegi ellentmondásai (amelyek a gazdasági és a politikai életben egyaránt jelen vannak) meggyőzően bizonyítják, hogy a tőke nem *minden* korlátot dönt le, ami útjába kerül, csak azokat, amelyek *saját* mozgásának, természetének akadályozói. Így a politika sem valóságos szabadságot hoz, csak a polgári társadalom érdekeinek megfelelő függetlenséget. A kapitalizmusban érvényesülő társadalmi törvények tehát *különös*, csak erre a formációra vonatkozó törvények, történetileg megszűnők, vagyis nem örök természeti szükségszerűségek. A tőkés társadalomban érlelődnek a felbomlás erői, azok a társadalmi feltételek, amelyek kiindulási alapként szolgálnak majd az új társadalmi tulajdonforma építéséhez.

Politikafilozófiai leírással Marx következőképpen jellemzi ezt az összefüggést: a „*politikai értelem éppen azért politikai értelem, mert a politika háttárain belül gondolkodik, ... (de — K. S.) az ember végtelenebb az állampolgárnál; az emberi élet a politikai életnél*”.⁴⁸

Lényegét tekintve a politikai és az emberi emancipáció különbözősége fogalmazódik itt meg. S a fiatal Marx éles szemmel fedezi fel, hogy az emberiség nem elégedhet meg a politikai emancipáció kivívásával. Csak „ha a valóságos egyéni ember visszafogadja magában az absztrakt állampolgárt, és, mint egyéni ember, a maga empirikus életében, a maga egyéni munkájában, a maga egyéni viszonyai között az *emberi nem lényegére* vált, csak ha az ember a maga »tulajdon erőit« *társadalmi* erőként ismerte fel és szervezte meg, s ennél fogva a társadalmi erőt nem választja el többé magától a *politikai erő* alakjában, csak akkor valósult meg az emberi emancipáció”.⁴⁹

A későbbiekben Marx gazdag tartalommal tölti meg e „gondolati vázat”, azáltal, hogy „belehelyezi” a problematikát a tulajdonforma ötödik alaptípusának vizsgálatába.

A korlátolt polgári forma tagadása, a *kommunista tulajdon*, még radikálisabb változást produkál a történelemben, mint amit korábban a tőkés tulajdon uralma hozott a prekapitalista formákkal szemben. A kommunizmus munka és tulajdon egységének új, magasabb rendű, azaz társadalmi formája. A tőkés társadalom előtti formákban a munka és tulajdon egysége többnyire természetadta előfeltétel, ez viszont — egyebek mellett — *történelmileg lett* viszony, vagyis az egyetemes egyének által kimunkált (kikínlódott) eredmény. A politikai emancipációt meghaladó *emberi* emancipáció végső soron a minden ember „teremtő hajlamainak abszolút kimunkálását”, az egyének „termelőerőinek totális, egyetemes fejlődését” jelenti. Ekkor minden emberi erő fejlődése *öncéllá* lesz.⁵⁰ A pénzközösségek s más látszatközösségek (amelyek tulajdonképpen az egyének egyenlőtlenségeinek intézményei voltak) helyébe az egyének társadalmi egyenlősége, tudatosan létrehozott közösségei lépnek, amelyek már nem politikai, hanem *emberi*, az emberi nemhez való közösségek: a társadalmiasult emberek, a szabad egyéniségek *egyetemes* és *szerves* társulásai.

Ezzel a *citoyen-lét*, s vele együtt az állami, politikai szféra *bevégzi* történelmi küldetését. Nem lesz szükség egy, a mindennapi élettől (a gazdasági tevékenységtől, a magánélettől) elkülönülő, mesterséges és illuzórikus *állampolgári* egyesülésre, ugyanis az emancipáció nem korlátolt, hanem abszolút értelemben valósul meg. Az egyének hozzászoknak ahhoz, hogy betartsák a társadalmi együttélés szabályait; erőszak, kényszer, alárendeltség nélkül; egy elkülönülő apparátus és intézményrendszer (politika, állam) nélkül.⁵¹ A szabadság, (társadalmi) egyenlőség és testvériség *politikai* programja így válik *társadalmi realitássá*.

A marxista politikai filozófiát természetesen az a kérdés érdekli leginkább, hogy milyen politikai mozgásfolyamatok játszódnak le a *jelenben*, a szocialista társadalom valóságában. Alapvető feladatként kínálkozik tehát számára *e folyamatok filozófiai* szintű leírása, elemzése.

Eddigi elemzések alapján mindenképpen állíthatjuk — s ebben fogalmazzuk meg harmadik ajánlásunkat a politikai filozófia számára —, hogy amikor e tudomány a szocialista társadalom politikai szféráját vizsgálja, *nem nélkülözheti a történetiséget* elvét. Azaz fel kell tennie azt a kérdést, hogy a

jelen mozgása miféle *múltbeli* és *jövőbeli* fejlődési fázisok között alakul; a szocialista társadalom politika-világát hogyan befolyásolja a tőkés társadalom politikai élete és az elgondolt, illetve csíraelemeiben kirajzolódó kommunista közösség. Fel kell tárnia, hogy a politikatörténetben miért és hogyan következik be radikális változás a modern politikaképződmény kialakulásával, illetve miféle társadalmi mechanizmusok teszik a politikát történetileg meghaladottá. Marxnak a *kifejlett*, a par excellence politikáról, valamint a politika elhalásának kérdéseiről írott fejtegetései — amelyekbe itt csak bepillantottunk — a *jelen* problémáihoz is szólni tudnak. A marxi politikafilozófiai örökséghez nem azért kell elsősorban visszanyúlnunk, hogy gazdagítsuk és pontosítsuk Marx-ismeretünket (bár ez is elegendő ok lenne ilyen jellegű törekvés igazolására), hanem azért, mert az örökség máig érvényes. A politikaképződmény radikális történeti változásainak (amelyeknek leírásához Marx megadja az alapösszefüggéseket) hatásai, következményei — valamilyen formában, kisebb-nagyobb mértékben — a mai politikai valóságban is érződnek.

Karikó Sándor

JEGYZETEK

- ¹ G. Dante: The Contemporary Relevance of the Classics of Political Philosophy. Handbook of Political Science. Volume 1. Addison — Wesley Publishing Company 1975. 258. és 259. old.
- ² Részletesebben erről: M. V. Jakovlev: Ideologija. Moszkva. 'Mizsl' 1979. 219—223. old.
- Az ideológia és a politikai filozófia azonosításának hibájára mutat rá F. Ryszka: Bevezetés a politikáról szóló tudományba című könyvében. Lásd: Politikatudományi tanulmányok. Tudományos szocializmus füzetek 54. Oktatási Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztály 1979. 62. old. alapján.
- ³ J. G. Gunnel: Political Science and the Theory of Action. Political Theory, Vol. 7. No 1 February 1979. 75. A lényeges elméletalkotás változatlanul hiányzik. Más kérdés, hogy a szerző mit ért a „lényeges elméletalkotás” fogalmán.
- ⁴ G. Dante: Id. mű, 236. old.
- ⁵ Kulcsár Kálmán: A politikatudomány a szocialista társadalomban. Társadalmi Szemle, 1979. 7., 8. sz. 93. és 95. old.
- ⁶ Kiss Arthur: Politikai filozófia. Szöveggyűjtemény. Oktatási Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztály 40, 1979. 13. old. Álláspontját részletezi A politikai elmélet — politikai gyakorlat című könyvében. Kossuth Könyvkiadó 1979. 34—58. old.
- ⁷ K. Marx: A tőke III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1978. 745—746. old.
- ⁸ Tőkei Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth Könyvkiadó 1977. 65. old.
- ⁹ K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/1. Kossuth Könyvkiadó 1972. 358—359. old.
- ¹⁰ Tőkei Ferenc: Id. mű, 320. old.
- ¹¹ Ugyanott, 278. old.
- ¹² K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Id. kiadás, 364. old.
- ¹³ K. Marx: A hegeli államjog kritikája. MEM I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1957. 233—234. old.
- ¹⁴ Felhasználtunk itt két cikket. Görgényi Ferenc: Az állam történetiségének kérdéséhez. Filozófiai Közlemények, TIT, 1973. 2. sz., valamint Gombár Csaba:

- Politikai tevékenység — közéleti tevékenység. Filozófiai Közlemények, 1971. 2. sz.
- ¹⁵ *Lukács György*: Adalék az ifjú Marx filozófiai fejlődéséhez. Magyar Filozófiai Szemle, 1957. 1. sz. 36–84. old.; *Márkus György*: Marx–Engels Művei I. köt. Magyar Filozófiai Szemle, 1957. 2–4. sz. 371–387. old.
- ¹⁶ *Agh Attila*: A fiatal Marx történefművelésének fejlődése a Rheinische Zeitung-periódusában. Magyar Filozófiai Szemle, 1969. 5. sz. 790–842. old.; 1969. 6. sz. 1067–1120. old.; *Domonkos Anna*: A marxi forradalomelmélet kezdete 1842–1844. Tudományos szocializmus füzetek 19. 1973. Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztály; *Kolosi Tamás–Papp Zsolt*: A társadalmi struktúra történeti alakváltozásai. Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 4. sz. 72–97. old. Érinti a problematikát *Lapin*, szovjet szerző is A fiatal Marx című munkájában. Kossuth Könyvkiadó 1980.
- ¹⁷ *S. M. Lipset*: A politika szociológiája. Politikai filozófia, idézett szöveggyűjtemény, 67. old.
- ¹⁸ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. MEM 13. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 6. old.
- ¹⁹ *Tőkei Ferenc*: Id. mű, 133. old.
- ²⁰ *Rousseau*: Politikai töredék. Megjelent: A francia felvilágosodás morálfilozófiája (vál.: Ludassy Mária). Gondolat Könyvkiadó 1975. 243. old.
- ²¹ Ugyanott, 255. old.
- ²² *K. Marx*: A hegeli államjog kritikája. Id. kiadás, 232–233. old.
- ²³ *K. Marx*: A zsidókérdéshez. MEM I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1957. 356. old.
- ²⁴ Ugyanott, 358. old.
- ²⁵ Ugyanott, 305–306, 356. és a 370. old.
- ²⁶ Ugyanott, 357. old.
- ²⁷ Ugyanott, 356–357. old.
- ²⁸ Ugyanott, 370. old.
- ²⁹ Ugyanott, 367. old.
- ³⁰ Marx egy helyütt pontosan fordítva értelmezi, azaz dualizmusról ír (ugyanott, 362. old.). Miután azonban a hierarchikus viszonyértelmezés újból és újból előbukkan, a dualizmus kifejezés pedig — ismeretem szerint — csak egyszer fordul elő, azt gondolom, csupán pontatlan fogalomhasználatról lehet itt szó.
- ³¹ *Görgényi Ferenc*: Termelési viszony és politika. Világosság, 1973. 1. sz.
- ³² A folyamatot másként értelmezi Kolosi Tamás és Papp Zsolt. Idézet tanulmányuk, 90–92. old.
- ³³ *Riesman*: A magányos tömeg. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973. 2. kiadás, 257. és 262–263. old.
- ³⁴ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Id. kiadás, 99. és 116–117. old.
- ³⁵ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatához. Id. kiadás, 30. old.
- ³⁶ *K. Marx*: A tőke I. köt. Budapest, 1978. 79–80. old.
- ³⁷ Ugyanott, 81. old.
- ³⁸ *K. Marx*: Értéktöbblet-elméletek. Kiegészítések. (A jövedelem és forrásai. A vulgáris gazdaságtan.) MEM 26/III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1976. 467. old.
- ³⁹ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Id. kiadás, 349. old.
- ⁴⁰ *K. Marx*: A tőke I. köt. Id. kiadás, 535. old.
- ⁴¹ *K. Marx*: Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 21. fej. A közgazdászokkal szembeni ellentét. MEM 26/III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1976. 233. old.
- ⁴² *K. Marx–F. Engels*: A kommunista párt kiáltványa. MEM 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1959. 444–450. old.
- ⁴³ *K. Marx*: A burzsoázia és az ellenforradalom. MEM 6. köt. Kossuth Könyvkiadó 1962. 100. old.
- ⁴⁴ Ugyanott, 101. old.

- ⁴⁵ A citoyen-tudat másik, s az itt jelzettével legalábbis egyenértékű, fontos forrásának tartom a tőkés gazdaság sajátos misztifikációját, amelynek Papp Zsolt által adott összegezésével teljes mértékben egyetértek. „A liberális piacgazdaság egyéneinek... a — látszólagos — függetlensége a forrása a citoyen tudatnak, s az ebből táplálkozó egyenlőség-mitosznak: a polgári demokrácia kultusza mint az emberek elvont egyenlőségének hitvallása és intézményrendszere a csere aktusában magukat öncélként, szabadként és egyenlőként tételező individuumok adekvát tudata és objektivációja.” *Papp Zsolt: Magánérdek, osztályérdek és közvetítő mechanizmusaik. Szociológia, 1974. 4. sz. 489. old.*
- ⁴⁶ *K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Id. kiadás, 78., 79. és 367. old.*
- ⁴⁷ Ugyanott, 78. old.
- ⁴⁸ *K. Marx: Kritikai széljegyzetek „Egy porosz” cikkéhez. MEM I. köt. Id. kiadás, 401—402. és 407. old.*
- ⁴⁹ Ugyanott, 371. old.
- ⁵⁰ *K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Id. kiadás, 367. old. és 369. old. alapján.*
- ⁵¹ *K. Marx: A gothai program kritikája. MEM 19. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969.*

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA FEJLŐDÉSE TÉMACSOPORT KÖZÉPTÁVÚ KUTATÁSI TERVE

Csoportunk 1981—1985-ös kutatási terve csaknem teljes egészében *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon* elnevezésű, a kormány Tudománypolitikai Bizottsága által létesített OTTKT kutatási főirány 1. számú kutatási iránya (*A társadalmi struktúra alapvető fejlődési tendenciái*) középtávú tervének képezi szerves és fontos részét, s vele együtt készült. Ennek magyarázata az, hogy Intézetünket bízták meg e kutatási irány bázisintézményének feladataival, s így már a tervezés korai stádiumaitól kezdve nem szűken a csoport, hanem szélesebben a kutatási irány feladatai képezték a középtávú program kimunkálásának keretét. Ebben a keretben kellett meghatározniunk a csoport sajátos, a korábbi kutatásaink folytatását és továbbfejlesztését jelentő feladatait.

Mind a folytatást, mind a továbbfejlesztést az előző tervidőszak kutatási eredményei és tapasztalatai teszik lehetővé és szükségessé. Ezekről kollektív és egyéni publikációkban számoltunk be, amelyekben igyekeztünk jelezni azt is, hogy az adott téma kutatásában elért eredmény, a levont következtetés milyen határok között tekinthető érvényesnek, mi-

lyen állítás szorul további bizonyításra, s milyen kutatás szükséges a megbízhatóbb ismeret eléréséhez. Teljesen természetes, hogy a kutatókat éppen azok a problémák izgatják, amelyeket a korábbi kutatások *mint problémákat* már kijelöltek, de nem sikerült megnyugtató megoldást, magyarázatot adni rájuk, s azok a kérdések kevésbé ösztönzőek, amelyeket legalábbis a maguk számára már tisztáztak, de a megoldás szakmai és (vagy) politikai-ideológiai fogadtatása nem egyértelmű. Az előbbi eset a kutatót újabb kutatásokra ösztönzi, míg az utóbbi arra, hogy az elért eredmény mibenlétét, jelentőségét újabb érvekkel világítsa meg. Bonyolítja a helyzetet, hogy a csoportunk profiljába tartozó kutatási objektum (mint minden jelenkutatás tárgya) maga is változik, ezért a kutató — érthető módon — újra és újra érdekeltté válik az adott területen korábban már megismert tényállás újabb tisztázásában, korábbi eredményeinek „saját kezű” korrigálásában. Mindez, természetesen, csak akkor realizálódhat újabb kutatásokban, ha ezekre a „társadalmi megrendelés” is ösztönöz.

E tekintetben a magyar társadalomkutatás, így intézetünk — ezen

belül csoportunk — is évek óta előnyös helyzetben van. A tudománypolitikai és -irányítási fórumok biztosítják a szükséges anyagi és szervezeti feltételeket, továbbá a kutatói érdeklődést is orientáló „társadalmi megrendeléseket” a kutatások folytatásához és elmélyítéséhez, konkrétan a társadalomstruktúra tanulmányozásához is. (A kutatási eredmények társadalmi hasznosulása már nem ennyire biztató.)

Úgy tűnik tehát, hogy adva vannak a szükséges feltételek ahhoz, hogy néhány fontos területen intenzívebb kutatásokkal tisztázzunk olyan problémákat, amelyek a társadalmi gyakorlat szempontjából fontosak, s ugyanakkor a kutatók számára is érdekes feladatot jelentenek. Tekintettel arra, hogy a kutatási főirány információs bulletinjében a szűkebb szakmai nyilvánosságot már tájékoztattuk a tervezett kutatások tartalmi, tematikai és szervezeti tagolódásáról, s Várnai Györgyi ezt a Társadalomtudományi Közlemények 1980. évi 3—4. számában ismertette, itt most csak néhány fontosabb törekvésünk ismertetésére szorítkozunk, amelyekből kiderül, hogy mit értünk jelenleg az eddigi kutatások folytatásán és továbbfejlesztésén.

Csoportunk korábbi struktúrakutatásai részint *elméleti* jellegűek voltak (mint a klasszikus és a modern szakirodalom értelmezése a mai magyar társadalom strukturális problémáinak megközelítésében), részint *empirikusak* (mint a munkásosztály, vagy egy-egy munkásréteg, vagy a termelőszövetkezeti dolgozók, vagy a falusi értelmiség helyzetének leíró elemzése). Ez elmúlt öt évben — részint a magunk, részint más kutatók tapasztalatai és eredményei alapján — sikerült továbblépni mind a kollektív kutatómunka, mind a téma-koncentráció, mind pedig a másutt

dolgozó struktúrakutatókkal való együttműködés tekintetében, mind pedig abból a szempontból, hogy a kutatás empirikus és elméleti feladatai közelebb kerüljenek egymáshoz. Fontos tanulságokkal szolgált bekapcsolódásunk a KGST-méretű struktúra- és munkásosztály-kutatásokba is.

Az elmúlt öt év fő kutatási feladata csoportunkban három téma köré koncentrálódott: 1. Az osztályok közeledésének főbb problémái; 2. A munkásosztály fejlődési tendenciái; 3. A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése. E témák kutatására 1976-ban egy-egy team alakult (Kovács Ferenc, Szpirulisz Ildikó és Kolosi Tamás vezetésével). Az 1. témakörben folytatott kutatásokból adódott — többek között — az a probléma, hogy a *közvetlen termelésirányító* funkció és munkamegosztásbeli hely konstituál-e viszonylag önálló társadalmi réteget, s az a további probléma, hogy tekinthető-e ez a réteg a munkásosztály speciális rétegének. Az 1977-ben Miskolcon két ipari nagyüzemben végzett kutatásunk ezt csak az ipari művezetőkre valószínűsítette, objektív adataik és véleményeik viszonylagos homogenitása alapján, s azért, mert ezek az adatok rendre a szakmunkások és az üzemi értelmiségiek megfelelő adatai között helyezkedtek el. E probléma önálló tanulmányozást érdemel, most már nem esettanulmány jelleggel, hanem országos reprezentatív minta (az ELAR-minta) alapján és intenzív módszerek alkalmazásával, az ipari művezetők 1945 utáni helyzetének tanulmányozásával is. Az ipari művezetők 1980-ban mintegy 36 ezres rétegét — amelynek kétharmad része érettségizett — célszerűnek látszik az iparban dolgozó mintegy 100 ezer *érettségizett szakmunkással* összehasonlítva vizsgálni, s megkísérelni an-

nak tisztázását, hogy a különböző ismervek szerinti szóródás a középiskolai végzettségnek, avagy inkább a szakmunkás, illetve művezető funkcionak a következménye-e. Ugyanakkor már időszerűvé vált az érettségizett szakmunkások (számuk a nép gazdaságban 220 ezer) önálló vizsgálata. (Ennek a kutatásnak az elvégzésére team alakult *Benedek Sándor* vezetésével.)

Ugyancsak az 1977-es miskolci kutatás hívta fel a figyelmet arra, hogy milyen nagy mértékben különböznek a *segéd munkások* átlagos adatai és vallomásai, tevékenységszerkezete a szakmunkásokéitól. E félmillió réteg önálló kutatására hazánkban még nem került sor. A közfelfogás viszont — elszietett általánosítással — gyakran részben azonosítja a segéd munkások problémáját a szegénység, a cigányság, az iskolázatlanság stb. problémájával, s valószerű, hogy mindegyik állításában van rész igazság. Érdekes és időszerű azonban tisztázni, melyik esetben milyen mértékű ez a rész igazság. Mert például igaz ugyan, hogy a segéd munkások 49 százaléka nem végezte el az általános iskola nyolcadik osztályát, 51 százaléka viszont elvégezte, sőt közülük 4 százalék szakmunkás-képesítéssel, 1 százalék pedig érettségivel segéd munkás. Sem az országos adatok, sem az egyes kutatások adatai nem támasztják alá azt a vélekedést, mintha ez a réteg viszonylag homogén lenne akár a relatív depriváció, akár az előregedés vagy elnőiesedés tekintetében. Sejthető ugyanakkor, hogy a segéd munkások munkafunkciói meglehetősen változatosak, s érdemes megkísérelni, hogy a munkafunkció és néhány más ismérv alapul vételével olyan tipológiát alkossunk, amelynek segítségével részletes képet kapunk a mezőgazdaságiak nélkül is csaknem 400 ezres segéd mun-

kástömegéről. E kutatás is az ELAR-mintán alapul. (Ennek a kutatásnak a lefolytatására alakult teamet *Ak-szentievícs György* vezeti.)

Mindkét említett kutatás kitér a szóban forgó réteg családi kapcsolatainak és mobilitásának vizsgálatára is, ily módon a munkásosztály két „szélső” csoportjáról (a legkevésbé és leginkább képzetekről) meglehetősen komplex képet kapunk.

Sor kerül a munkásosztály egy jellegzetes csoportjáról, az egyik évszázados múltú iparmedence dolgozóiról 10 évvel ezelőtt folytatott kutatásunk megismétlésére is. A megismétlés azonban ebben az esetben sem csak változatlanságot jelent, hanem továbbfejlesztést is. A *salgótarjáni munkásoktól* gyűjtött adatokból egyrészt kiderül majd, mi változott és mi maradt változatlan helyzetükben, aktivitásukban, művelődésükben; másrészt megkíséreljük adataik, vallomásaik módszeres összekapcsolását családjuk szerkezetével, jellegével, valamint munkahelyük struktúrájával, abban elfoglalt helyükkel. Vagyis nem elégszünk meg az állományi besorolások szerinti adatcsoportosítással, hanem a megfigyelhető tényleges munkafunkciók néhány gyakorlati (és nem statisztikai) típusa szerint is feldolgozzuk az adatokat. (E kutatás elvégzésére alakult team vezetője *Kovács Ferenc*.)

Az előző öt éves kutatási periódus 2. témakörében az egyik fontos téma a bejáró munkások társadalmi helyzete volt. A több mint egymillió nagyságú bejáró munkásságról összegyűjtött statisztikai adatok, szakirodalom, és részint a munkahelyeken, részint a falvakban felvett interjúanyag elemzése fontos következtetésekre (egyebek mellett fogalomtiszta tázásra, a kétszeresen hátrányos helyzet megállapítására stb.) vezetett, mindenekelött azonban arra, hogy

érdemes a falun lakó munkásság kutatását most már országosan reprezentatív mintán (az ELAR-mintán) elvégezni, továbbá, hogy a kutatást ki kell terjeszteni a falun lakó munkásságnak a helyi társadalomhoz való viszonyára is. Igaz ugyan, hogy mindkét téma viszonylag új, hiszen nálunk eddig sem a falusi társadalom szerkezetéről, sem a falun lakó munkásságról nem halmozódott fel elegendő kutatási tapasztalat, de éppen a két téma együttes kutatásától várhatók fontos új eredmények. Elég a következő adatokra utalni ennek belátásához: 1980-ban a népességnek 46,8 százaléka községekben lakott, s a községek aktív keresőinek csak 32,8 százaléka volt mezőgazdasági kereső. Vagyis a falukutatás ma már nem parasztkutatás, amint a munkáskutatás sem városi kutatás. Ezért az olyannyira fontos és olyannyira elhanyagolt helyi társadalom-, helyi közösség-, helyi érdek- és közéletkutatást célszerű éppen a falun, illetve a falun is többséget képező munkássággal kapcsolatban elkezdni. A magunk és mások kutatásaiból már eddig is megállapítható volt, hogy a hazai városfejlődés és településfejlés viszonyai között a térbeli távolságok egyszersmind társadalmi távolságok is, hogy egyáltalán nem ugyanaz a centrum perifériáján, vagy valamely periféria centrumában lakni (még inkább igaz ez a centrum centruma és a periféria perifériája közötti távolságra). S hogy ez nem pusztá szójáték, arról egyetlen adat is meggyőz: 1970-ben az 51–250 lakosú lakott helyek népessége is 504 ezer fő volt. (Ennek a témának a kutatására alakult teamet Bóhm Antal vezeti.)

Az osztályok közeledése... témakörben az elmúlt ötéves tervben a termelőszövetkezeti tagok és alkalmazottak társadalmi rétegződését is

vizsgáltuk, majd elvégeztük két, a korábbi szociográfiai irodalomból ismert község (Tard és Királyhegyes) keresőinek teljes körű vizsgálatát. Azt találtuk, hogy az egykori, jórészt önellátó, tradicionális parasztgazdálkodásból és a vele járó „társadalom alatti” helyzetből a falusi dolgozók (mind a mezőgazdaságiak, mind a nem mezőgazdaságiak) a modern munkamegosztás révén integrálódtak a társadalomba. Az elmúlt évtized legnagyobb társadalmi változása az, hogy a falusi dolgozók — az adott intézményben: vállalatban, szövetkezetben — a technikától-technológiától függően, az ipari dolgozókhoz hasonlóan rétegződnek, kikerülve a családi munkamegosztásból, bekerülve a fejlődés, fejlettség különböző fokozatain álló munkahelyek munkaszervezetébe. Ily módon az osztálykülönbségek és más történelmi különbségek fokozatos leépülése mellett egyes rétegtkülönbségek felerősödését figyelhetjük meg. Ezzel párhuzamosan végbemegy az egykori zárt agrárfalvak és parasztcsaládok nyitottá és heterogénné válása is. Ezekben a kutatásokban megfogalmazódott a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok dolgozói összehasonlító vizsgálatának programja, amit 1980-ban el is kezdtünk (Izsákon és Mezőfalván); a tervben szerepel továbbá egy fontos, új szempontú kutatás, amely arra keres választ, hogy a modern gazdasági, vállalati-szövetkezeti fejlődés mellett mekkora a szerepe a falusi struktúra és életmód alakulásában a családnak, a tradíciónak és a település jellegének (nagyság, ipar, mezőgazdaság, termelő és nem termelő infrastruktúra jelenléte és hiánya). A vizsgálat terepül egy komplex nagyközséget és egy kisebb, jórészt tradicionális agrárfalut választunk ki. (A team vezetője Simó Tibor.)

Végül két speciális szempontú strukturakutatás is folyik a csoport keretében. Az egyik *a nők különböző csoportjainak társadalmi esélyegyenlőtlenségét* vizsgálja a jogi, a pályaválasztási és szakképzési, valamint a szociálpolitikai feltételek alakulása oldaláról. Módszere a dokumentumok tartalomelemzése valamint statisztikai, szociológiai és egyéb források másodlagos elemzése. (*Turgonyi Júlia*). A másik téma a társadalom mikrostrukturájának kutatásához kapcsolódik, *közösség- és értékképződés* címmel. Elsősorban elméleti jellegű kutatás, felhasznál azonban interjútechnikát is. (*Kalocsi Dezső*).

E vázlatos ismertetésből is kitűnik, hogy csoportunk igen nagy és szereteágazó feladat teljesítésére vállalkozott. Ehhez járulnak még a vezető pártszervektől időről időre érkező megbízások, valamint a nemzetközi szakmai együttműködés sokoldalú, illetve kétoldalú formáiban való részvétel feladatai. Ezek többnyire tanulságos és a terv szerinti munkát általában nem akadályozó, hanem többnyire ösztönző feladatok, amelyekben hasznosíthatjuk kutatásaink eredményeit. Ugyanezt mondhatjuk a koordináció ránk háruló feladatairól is.

Kovács Ferenc

3
4
5
6
7

A RÉTEGZŐDÉSKUTATÓ CSOPORT TERVEIRŐL

Az elmúlt időszak struktúrakutatásai bizonyították, hogy társadalmi szerkezetünk fejlődését kiegyenlítődési és differenciálódási folyamatok egyaránt jellemzik. A korábbi osztálykülönbségek csökkenésével párhuzamosan a szocialista termelési viszonyokon egy egyenlőtlenségeket is hordozó társadalomszerkezet épült ki. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy *a társadalmi differenciálódás rendszere, a társadalmi rétegződés átalakult, mivel egyes korábbi különbségek jelentősége csökkent, másoké megnövekedett, egyes társadalmi csoportok helyzete kiegyenlítődtől és ugyanakkor más csoportot képező tényezők kerültek előtérbe, azaz korábban mereven egybekapcsolódó egyenlőtlenségek bomlottak fel és új típusú különbségek is kialakultak.*

Milyen mértékű a társadalmi rétegződésben bekövetkezett átalakulás, és hogyan írható le a jelenlegi társadalmi rétegződés, miként kapcsolódnak össze és mennyiben réteggépző jelentőségűek a különböző társadalmi különbségek, egyenlőtlenségek? Ezekre a kérdésekre korántsem tudunk kielégítő választ adni.

A társadalmi struktúra kutatása az utóbbi két évtizedben vált a hazai társadalomtudományi kutatás egyik központi témájává. Az elméleti kuta-

tások és viták mellett azonban csak a társadalom néhány – bár önmagukban is alapvető – strukturálódási folyamatáról, a társadalmi rétegződés néhány alrendszeréről van empirikusan is megalapozott ismeretünk. A társadalmi rétegződéssel foglalkozó eddigi egyetlen szisztematikus kutatás, a KSH 1963. évi *Társadalmi rétegződés Magyarországon* című felvétele és ennek kapcsán Ferge Zsuzsa *Társadalmunk rétegződése* című munkája a hazai struktúrakutatás kezdeti fázisában készült. Még nem adhatott választ az itt felvetett kérdésekre, alapproblémája még az volt, hogy a tulajdonforma vagy a társadalmi munkamegosztás hierarchikus szervezete differenciálja-e jobban a társadalmat. A legutóbbi öt esztendő összehangolt struktúrakutatásai pedig részvizsgálatok szintetizálásával kerestek választ a társadalmi struktúra fejlődésének néhány alapkérdésére.

A társadalmi rétegződésre vonatkozó kérdések tudományos megválaszolásának igénye nemcsak az eddigi kutatómunka belső logikájából következik, hanem a *társadalmi-politikai gyakorlat* szempontjából is rendkívül fontos. Nálunk rendkívül nagy a tudatos beavatkozás szerepe a társadalom életében, és e beavatkozások

konkrét hatásának felmérése lehetetlen a társadalmi rétegződés egzakt ismerete nélkül. Pusztán példaszzerű utalással: nap mint nap szó esik az ár- és bérpolitikai intézkedések hatásáról a különböző rétegek életszínvonalára; a rétegpolitika jelentőségéről a társadalmi-politikai mozgalmak tevékenységében; arról, hogy mely társadalmi csoportoknál kívánatosak és szükségesek a szociálpolitikai juttatások, a hátrányok kompenzálása és előnyök adása; hogy a munka szerinti differenciálás csak akkor érvényesülhet, ha a nem munkából származó rétegtkülönbségeket kiegyenlítjük. Mindehhez azonban tudnunk kell, hogy ténylegesen melyek a különböző társadalmi helyzetű rétegek, és ezek miként helyezkednek el a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében.

Társadalmunk rétegződésének jobb megismerése azonban igen nagy jelentőségű tudományos *alapkutatás* is. A legkülönbözőbb társadalomtudományi kutatások egyik fő „változója” a társadalom rétegződése. E szerinti „bontások” szükségesek az életmód, a tudat, a deviancia, a gazdasági és politikai magatartás vizsgálatához, jó néhány, a közgazdaságtudomány, a pszichológia, a pedagógia, a politológia „illetékességi” körébe tartozó kérdés tudományos vizsgálatához. Végül pedig társadalmunk rétegződésének leírása további inspirációkat nyújthat a társadalmi struktúra feltárásához, azaz, hogy megválaszoljuk, miért ilyen a társadalom rétegződése, milyen ökonómiai, politikai és társadalmi folyamatok és mechanizmusok eredőjéről van szó. Mindezek az igények szükségessé teszik a társadalmi rétegződés átfogó kutatását.

A Rétegződéskutató csoport egyrészt mint kutatócsoport felelős az országos *rétegződési modell vizsgálat* lebonyolításáért, szintetizáló kutatásokat végez a mai magyar társadalom rétegződéséről, másrészt *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon* című kormány szintű OTTKT főirány Programirodájának feladatait látja el.

A társadalmi struktúra, életmód és tudat témák *intergrált és koncentrált kutatását elsősorban a társadalmi rétegződés vizsgálatára kell alapozni*. A társadalmi rétegződéssel foglalkozó hazai kutatások egyik alaproblémája ugyanakkor, hogy nem rendelkezünk olyan rétegződési modellel, amely társadalmunk mai differenciáltságát megfelelően tükrözné és kifejezné. Ez a probléma azután nemcsak a rétegződésvizsgálatoknál, hanem egyéb szociológiai, statisztikai felvételeknél is gondot jelent. Így a legkülönbözőbb kutatások ad hoc rétegződési modelleket használnak, ami szinte lehetetlenné teszi az összehasonlítást.

A leggyakrabban használt rétegződési modell az 1960-as évek elején alakult ki és a munkajelleg szerinti főcsoportok elvére épül. Ez a modell születése idején jelentős előrelépés volt, és ismereteink szerint érdemben ma sem haladták túl. Ugyanakkor jó néhány konkrét kutatás rámutatott hiányosságaira, és az eltelt közel két évtizednek a társadalmi rétegződést módosító folyamatait sem képes vizsaszatükrözni. Mindezeket a problémákat részletesebben elemeztük *A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete* című, az Agitációs és Propaganda Bizottság által kiemelt kutatási téma zárójelentésében, de a tudattal, az életmóddal foglalkozó kutatások is felhívták rá a figyelmet.

A hetvenes években, elsősorban a KSH gyakorlatában, kísérletek történtek egy új rétegződési modell kidolgozására. Ez a modell az osztályszerkezet lényegi vonásait is ki akarta fejezni. Ez azonban egy olyan hibridhez vezetett, amely az osztálykategóriák lényegi elemeit statisztikai besorolásokká traszformálta, viszont a rétegződést, társadalmunk reális differenciáltságát az előző modellnél is kevésbé tudta csak kifejezni. A KSH Népeségstatisztikai Főosztályának és *A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete* című kutatási főirány tématanácsának kezdeményezésére 1979 nyarán kidolgozásra került a társadalmi osztály- és rétegtagozódás statisztikai kategória-rendszerének javasolt módosítása, amely bevezetése esetén lehetővé teszi mindkét előbb említett modell rekonstruálását, azoknál finomabb szerkezetű és valósabb adatgyűjtést, a fent említett problémákat azonban nem oldja meg.

A jelenlegi helyzethez még hozzátartozik, hogy az elmúlt másfél évtized kutatási eredményei alapján ma már viszonylag bőséges ismeretekkel rendelkezünk arról, hogy egyes tényezők miként tagolják társadalmunkat, de ezen tényezők összefüggéséről, kapcsolatáról, egymást erősítő és gyengítő voltáról még alig-alig van képünk, és ez is nehezíti egy valós — a különböző tényezők differenciáltságát egy metszetben jól kifejező — rétegződési modell kidolgozását.

Mindezek alapján mind tudományos, mind gyakorlati szempontból rendkívül fontos cél egy olyan rétegződési modell kidolgozása, amely jól kifejezi társadalmunk reális tagoltságát, minél több differenciáló tényező (az ún. „kemény adatok” mellett életmódbeli és tudati ismérvek) fontos jellemzőit aggregálja, vissza-

tükrözi ezen tényezők belső kapcsolatrendszerét, lehetőség szerint minimalizálja a modell rétegelemeinek számát és így áttekinthető; továbbá nemcsak statikus leírást tesz lehetővé, hanem alkalmas a társadalmi struktúra főbb mozgásfolyamatainak feltárására is, alkalmas mind a szociológiai kutatások egyfajta standardizálására, mind a társadalmi tervezés, a szociálpolitikai és a statisztikai megfigyelések céljaira.

A kutatás nem egy hiposztázált rétegződési modelltől kíván kiindulni, hanem az egyéneket és családokat differenciáló elemi tényezőkről gyűjt adatokat a rétegződési alapadatokon túl, néhány, elsősorban a munkával, részvétellel és életkörülményekkel összefüggő dimenzióban.

A társadalmi viszonyok újratermelése a változatlanúság és a változás bonyolult egységét jelenti. A társadalmi viszonyok lényegének változatlan újratermelése ugyanis együtt járhat viszonylag jelentős változásokkal is. Eddigi kutatásaink arra mutatnak, hogy Magyarországon az 1945 után bekövetkezett forradalmi — azaz a társadalmi viszonyok újratermelését érintő lényegi — változást követően egy erősen centralizált társadalom- és gazdaságirányítási rendszer alakult ki, amely a hatvanas években jelentős változásokon ment keresztül, és az állami (párt) centralizációba beépítette a vállalati és intézményi elkülönültségen alapuló relatív gazdasági önállóságot és a társadalmi újratermelés nem államilag szabályozott formáit. Ennek következtében a társadalmi viszonyok újratermelését a) az intézményileg tagolt állami-politikai irányítás és döntési mechanizmus, b) a relatíve elkülönülő vállalati érdekeltségen alapuló gazdasági szféra és c) ezek hatását sokszor keresztelve az ún. „második gazdaság” biztosítja. Ezek elkülö-

nültsége ugyanakkor jelenleg csak viszonylagos, nemcsak kölcsönösen feltételezik egymást, hanem kölcsönösen áthatolnak, átnyúlnak egymásba. Tényleges viszonyuk és konkrét működésük leírása csak külön elemzés tárgya lehet. Azt is feltételezzük, hogy a „második gazdaság” csak kiegészítő jelentőségű az előzőekhez képest, jó néhány ponton keresztezi azonban az előzőek hatását.

A társadalmi struktúrában elfoglalt hely alapvetően befolyásolja az emberek szélesen értelmezett életkörülményeit, rétegződési státusát. Ez a befolyásolás azonban különböző közvetítő rendszereken keresztül történik. Azonos strukturális pozíció esetén az eltérő családi háttér, társadalmi kapcsolatok, a nem, az életkor és életciklus, a települési feltételek, egészségügyi helyzet, a korábbi személyes és több generációra visszanyúló életút, a kulturális szint és a szélesen értelmezett értékorientációk, illetve mindezek különböző kombinációi nagyon is eltérő életkörülményeket, illetve státusokat eredményhetnek. Mindezeket túl pedig történelmileg és társadalmilag változó — ezen belül pedig sok tekintetben rétegspecifikus —, hogy a szélesen értelmezett életkörülmények különböző elemeiből és oldalaiból mi tekinthető lényegesnek és elhanyagolhatónak.

Korábbi kutatásaink alapján a mai Magyarországon a társadalmi státus szempontjából elsődleges jelentősége van a szélesen értelmezett munkakörülményeknek, a lakáshelyzetnek, a fogyasztási (nagysága és minősége) és életviteli (jellege, nyitottsága és minősége) körülményeknek. A társadalmi viszonyok újratermelésével nemzedékről nemzedékre folyamatosan megtörténik az embereknek a különböző pozíciók és státusok közötti szétosztása. Vitathatatlan, hogy ebben az egyes emberek biológiailag meghatá-

rozott egyéni sajátosságai is szerepet játszanak. Bennünket azonban elsődlegesen a társadalmi mechanizmusok érdekelnek, amelyek közül — eddigi kutatások alapján — meghatározó jelentősége van a szülői családnak és az iskolának. A származás hatással van az iskolázottságra, de önállóan is hat. Ugyanakkor az iskolázottságnak-képzettségnek (ideértve a felnőttképzést is) származástól függetlenül is igen erős a munkamegosztási pozíciók közötti szétosztó szerepe, de hatással van — elsősorban a kulturális szint és az értékorientációk közvetítésével — az életkörülményekre is.

Az eddigi vázlatos áttekintés is mutatja, hogy egy rétegződési modell kidolgozása meglehetősen széles — az élet igen sok vonatkozására kiterjedő — adatbázist tesz szükségessé. Ilyen nagy mennyiségű adat begyűjtésére a Társadalomtudományi Intézet önmagában nem képes, és nem is lenne célszerű, ha a hasonló témájú, nagy volumenű adatgyűjtéseket nem próbálnánk meg egyeztetni, összehangolni. Hosszas előkészítés után az említett kutatási főirány keretében sikerült kialakítani a KSH, a Társadalomtudományi Intézet, a Szociológiai Kutatóintézet és a Művelődéskutató Intézet között egy igen szoros együttműködést és így néhány nagyszabású adatfelvétel összekapcsolását.

Magyarországon először kerül sor ilyen adatfelvételre, amely nagyszabásrendjét tekintve nemzetközileg is újszerűen — több empirikus kutatás egyeztetésével — egységes mintarendszerre épül. A kikérdezés alapját az ELAR I 1981 januárjában kiegészített és javított, a népesség 0,5 százalékát reprezentáló mintája jelenti. A kikérdezésekre négy szakaszban kerül sor.

Az első szakaszban (1981 január–június) kerül sor a minta egészén az ELAR alapkérdőív (amely lényegében megfelel az 1980. évi népszámlálás kérdőívének) lekérdezésére, valamint kiegészítő információgyűjtésre a mezőgazdasági kiegészítő- és háztáji gazdaságokról, a lakáshelyzetről és a népesség egészségügyi állapotáról.

A második szakaszban (1981 október–november) a minta egészén a Rétegződés Munkabizottság által kidolgozandó Rétegződési alapkérdőívet (munkakörülményekre, mobilitásra, kultúrára és háztartásra vonatkozó adatok) kérdezzük meg, valamint ehhez kapcsolódóan a minta összes aktív keresőjénél a munkahelyekről is információkat gyűjtünk.

A harmadik szakaszban (1982. I. negyedév) a 0,5 százalékos mintát három – külön-külön is reprezentatív – részmintára bontjuk fel, és ezeken három különböző vizsgálat lekérdézése történik meg:

– 0,2 százalékos mintán a mi rétegződési modell vizsgálatunk;

– 0,2 százalékos mintán, a KSH Társadalmi jelzőszám vizsgálata, Andorka Rudolf vezetésével;

– 0,1 százalékos mintán, a Művelődéskutató Intézet Életminőség vizsgálata, Hankiss Elemér vezetésével.

Végül a negyedik szakaszban (1982. II. félév) a teljes mintából kiválasztásra kerülnek a 25–35 év közöttiek, és ezen a kohorszon kérdezzük meg a Szociológiai Kutatóintézet Ferge Zsuzsa vezette kutatócsoportjával a Társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése vizsgálatának kérdőívét.

Ezen az adatbázison túl a Rétegződési modell vizsgálatához a VÁTI munkatársaival és a KÖTUKI-val való együttműködésben egy országos településtipológiát dolgozunk ki.

A rétegződési modell vizsgálatához így rendkívül gazdag adatbázis áll

rendelkezésünkre a népesség 0,2 százalékáról:

- a) népszámlálási adatok;
- b) lakás- és egészségügyi adatok;
- c) mezőgazdasági háztáji és kiegészítő gazdasági adatok;
- d) rétegződési alapvizsgálat adatai;
- e) a munkahelytől beszerzett információk;
- f) a rétegződési modell vizsgálat adatai;
- g) települési adatok.

A fenti vizsgálatorozaton túl, 1982 második felében egy kisebb mintán (1000–2000 fő) kiegészítő vizsgálatot bonyolítunk le, amely egyrészt szabadabb, kötetlenebb kérdések feltevését is lehetővé teszi, mint a nagy vizsgálatorozat, másrészt szükséges információkat nyújt az érdek és rendelkezés, az életvitel és az értékorientáció-dimenzió monografikus feldolgozásához.

E nagy kiterjedésű adatbázison a hagyományos statisztikai feldolgozások mellett elképzeléseink szerint kísérletet tennénk néhány új típusú matematikai módszer alkalmazására is, elsősorban a sokváltozós módszerek felhasználását tervezzük. Alapvető kutatási hipotézisünk ugyanis, hogy társadalmunk jelenlegi differenciálódását, rétegződését nem lehet egyetlen, meghatározó tényezőre visszavezetni. A társadalmi rétegződés soktényezős determináltságának és kapcsolatrendszerének feltárásához azonban a megfelelő módszertani apparátust is ki kell dolgoznunk. Így a tartalmi elemző munka mellett nagy súlyt helyezünk a módszertani problémák vizsgálatára.

Elemzéseink során kettős célt követünk. *Alapfeladatunk* az előzőekben jelzett *rétegződési modell* leírása. Emellett azonban úgy gondoljuk, hogy lehetőségünk van a feldolgozott adatbázis alapján, de a pusztá leíráson túllépve, néhány lényeges

társadalmi jelenségcsoport önálló vizsgálatára is. Az eddigiekhez hasonló vázlatossággal említsünk meg néhányat ezen összefüggések közül.

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy feltételezésünk szerint társadalmunkban igen nagy az inkonzisztens társadalmi helyzetek aránya, a népesség jelentős részénél azt tapasztalhatjuk, hogy a különböző társadalmi (munkamegosztási, hatalmi, képzettségi, anyagi, kulturális stb.) hierarchiákban elfoglalt hely eltér egymástól. Kérdésként vetődik fel, hogy milyen társadalmi strukturálódási mechanizmusok hozták létre ezt a szituációt, illetve milyen típusú előnyök vagy előnyben részesítések képesek kompenzálni a más szempontból meglevő hátrányokat. Már az eddigi kutatások is felhívták ugyanakkor a figyelmet arra, hogy egy alapjaiban inkonzisztens társadalm szerkezetben különös társadalmi feszültségek forrása lehet az előnyök és kiváltképp a hátrányok társadalmi halmozódása, a több szempontból deprivált rétegeknek a társadalom általános fejlődési dinamikájától való lemaradása. Ezért különös aktualitása van azon kérdés vizsgálatának, hogy szocialista viszonyok között mi okozza a hátrányos helyzetek halmozódását, és ez miként akadályozható meg.

A korábbi kutatások hívták fel a figyelmet az érdekérvényesítés és a rétegződés közötti kapcsolat vizsgálatára. A magasan fejlett munkamegosztásos társadalmakban az egyes emberek, az egyes csoportok más emberek és csoportok „befolyásolása” révén jutnak el céljaikhoz, szükségleteik kielégítéséhez. Az érdek nem más, mint a létező szükségletek és a rendelkezésre álló javak közötti viszony megteremtése. A szükségletek méltánylásáért ellenszolgáltatásként nyújtott „teljesítmény” szükségszerűen visszahat a méltányosságra ma-

gára is, és annak különféle típusait alakítja ki. E „teljesítmény” pedig korántsem független az egyes emberek, csoportok érdekérvényesítési képességétől és attól, hogy szükségleteik kielégítését mennyiben képesek társadalmilag elfogadtatni, legitimáltatni. Nemcsak a társadalmi szerkezet feltárásához, hanem a szocialista társadalom döntési mechanizmusainak vizsgálatához is kulcsproblémát jelent a különböző rétegek érdekérvényesítési képességeinek és ezek rétegspecifikus legitimációs mintáinak elemzése.

A szükségletkielégítés problémáját különös súllyal kívánjuk megvizsgálni az egyik alapszükséglet, az anyagi jólét szempontjából. Ezt részint az indokolja, hogy az elmúlt másfél évtized dinamikus életszínvonal-emelkedése objektíve és a köztudatban is előtérbe állította az anyagi életkörülmények problematikáját, részint pedig az, hogy a gazdasági fejlődésnek a nyolcvanas években bekövetkező lelassulása az anyagi jólét vonatkozásában jó néhány társadalmi feszültség forrása lehet. Ebben a szituációban a gazdaságpolitikai, társadalompolitikai tervezés számára is hasznos viszonyítást nyújthat a társadalmilag „normálisnak” tekinthető anyagi szükségletkielégítés konkrét szintjének meghatározása, az ettől „lefelé” és „felfelé” való eltérések mérése, az adott anyagi életkörülmények alakulásában az „első” és „második” gazdaság szerepe.

Éppen az életkörülmények előtérbe kerülése adott új aktualitást a materiális fogantatású szükségletérdekek és a társadalmi-politikai értékek történelmileg mindig újrafogalmazódó konfliktusának. Jóllehet kutatásunk nem értékutatás, úgy véljük, hogy mindenekelőtt az anyagi életkörülmények megteremtésével, tehát a munkával és a megteremtett javak

felhasználásával, a családi gazdálkodással kapcsolatos értékstruktúráknak, illetve az életvitelt befolyásoló értékrendszerben elfoglalt helyének a vizsgálata hozzásegíthet bennünket e konfliktus strukturálisan is ható szerepének feltárásához.

Külön kívánjuk vizsgálni, hogy a műveltségi szint differenciái azonos rétegen belül mennyiben hoznak létre sajátos életmódmintákat, és hogy a kulturáltságnak az egyéb rétegződési tényezőkkel való inkonzisztenciája mennyiben inspirál mobilitásra vagy a rétegen belüli sajátos jó helyzet megőrzésére és megtartására.

Elemzésünkben a hagyományos mobilitási megközelítéseket ki akarjuk terjeszteni. Vizsgálni szeretnénk azt, hogy a társadalmi-foglalkozási kategóriák közötti változások mennyiben jelentenek ténylegesen társadalmi mobilitást, vagyis a társadalmi hierarchiában való mozgást. Tudjuk, hogy az utóbbi másfél évtizedben a társadalmi mobilitás fő formájává vált az úgynevezett egylépcsős felfelé mobilitás. De kérdés, hogy itt mennyiben van szó tényleges mobilitásról. Ugyanehhez a problémához tartozik, hogy a hagyományos „apafoglalkozása” tényezőtől a szülői család egyéb jellemzőinek mobilizáló hatását is meg szeretnénk közelíteni, és ezáltal a társadalmi nyitottság fenntartásának eszközszerét szélesebb perspektívába helyezni.

Egész vizsgálatunkra jellemző a „családcentrikus” megközelítés, tehát a társadalmi rétegződés alapegységének sokkal inkább a családot, mint az egyént tekintjük. Ezen túl is külön kutatási feladatnak tekintjük a család szerepének vizsgálatát a társadalmi szerkezet újratermelésében, és annak elemzését, hogy a foglalkozásszerkezetileg vegyes családok mennyiben tekinthetők különböző rétegek határmezsgyéjének, illetve

mennyiben sorolódnak be egyértelműen a társadalom rétegszerkezetébe (az egyik házastárs, feltételezésünk szerint a férj, mennyiben „húzza” a foglalkozásszerkezetileg vegyes család egészét saját rétegébe).

A hetvenes évek strukturakutatói jelezték a területi szempontok megnövekedett jelentőségét a társadalmi struktúra alakulásában, és felhívták a figyelmet arra, hogy a településeknek igazgatási szerepkör szerinti kategorizálása nem fejezi ki elég plasztikusan a tényleges differenciáltságot. Ezért – mint erre már utaltunk – kísérletet teszünk egy komplexebb településtipológia kidolgozására. Egy aktuális társadalmi-gazdasági összefüggésre különösen erősen szeretnénk koncentrálni. Az elmúlt évtizedekben a területi és települési struktúránk változását lényegében a gazdasági növekedés mozgatta. A jövőben a gazdasági növekedés dinamikájának lelassulásával feltehetően megnövekedik az adott település társadalmi feltételrendszerének szerepe a települési szerkezet fejlődésében. Így a települési és területfejlesztési tervekben fokozott mértékben szükséges a település társadalomstruktúrájának figyelembevétele. Ehhez teremthet jó alapokat, ha a kidolgozandó településtipológiába – éppen kutatásunk eredményeként – fokozottabban tudnánk társadalmi elemeket beépíteni.

A csoport kutatási feladatai részint kollektív, team-jellegű munkát igényelnek, az előzőekben megfogalmazott problémák azonban tág teret biztosítanak az egyéni kutatásokhoz is. Továbbá a csoport látja el a fent jelzett OTTKT főirány Programirodájának kutatásszervezői munkáját,

és a csoportban dolgozó kutatók a tudományos közélet egyéb aktuális feladataiból is részt vállalnak.

Mindebből joggal támadhat az az érzés, hogy terveink túlméretezettek, túlságosan nagyot kívánunk markolni. Lehet, hogy az itt jelzett problémák, kérdések egy részére a kutatási

tervidőszak végén sem fogunk kielégítő választ adni. Úgy véljük azonban, hogy a kutatómunkában egyetlen igazi válasz eléréséhez is a kérdések sokaságát kell a magunk számára feltennünk.

Kolosi Tamás

1981. 10. 15.
1981. 10. 15.
1981. 10. 15.

1981. 10. 15.
1981. 10. 15.
1981. 10. 15.

1981. 10. 15.

TÁRSADALOMSZERKEZET ÉS MOBILITÁS — SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOK ROMÁNIÁBAN

1980 októberében tanulmányúton jártunk Romániában, az intézetünkéhez hasonló funkciót betöltő Stefan Georghiu Akadémia vendégeként. Célunk az volt, hogy tájékozódjunk a romániai szociológia helyzetéről, a falun élő társadalom átrétegződésével kapcsolatos kutatásokról, valamint intézetünk és vendéglátóink együttműködésének bővítési lehetőségeiről.

A vendéglátó intézményen kívül Bukarestben a Jogtudományi Egyetem szociológusaival, valamint településtudománnyal és urbanisztikával foglalkozó kutatóival is alkalmunk volt találkozni. Látogatást tettünk a kolozsvári szociológiai kutatóhelyeken is. Továbbá Kolozs megyében a gyakorlatban tanulmányozhattuk az urbanizáció és a településfejlesztés kérdéseit.

Az alábbiakban ismertetjük néhány olyan témakör problematikáját, amely a magyar és román társadalomkutatásban több-kevesebb azonosítást mutat, s amelyekben a magyar és román kutatóintézetek között már kialakult vagy kialakulóban van az együttműködés.

1. A SZOCIOLÓGIA HELYZETÉRŐL, A KUTATÁSOK SZEREPÉRŐL

A szociológia Romániában is a szocialista országokban tapasztalt fejlődési utat követte. Tradícióit a – harmincas években kiformalódott és Magyarországon is jól ismert – *Gusti iskola* teremtette meg, s jelenleg a kutatók egyik határozott törekvése az, hogy a kutatómunkában továbbfejlesszék e tradíciókat. Nagyobb gondot jelent a szociológia kapcsolatának kiépítése más társadalomtudományokkal. Kétségtelenül a filozófiával volt legszorosabb kapcsolata, a hetvenes évek elejére azonban a filozófia gyámkodásától sikerült „megszabadulnia” – ahogy vendéglátóink fogalmazták. Napjainkban viszont a politológia és a szociológia területe nem határolódik el kellőképpen egymástól, s ez számos átfedést okoz.

A legnagyobb gondot azonban a szociológia elméleti és gyakorlati funkciója harmóniájának megteremtése jelenti, ugyanis a szociológusok ma még nem képesek paradigmátikus formulákhoz eljutni, következőképpen egzakt és sajátosan szociológiai fogalmi rendszert kidolgozni, így az-

után vagy túl empirikus szinten maradnak, vagy téziszerű, pusztán általánosságban mozgó dedukciókat fogalmaznak meg, amelyekkel viszont a társadalomirányítás nem tud mit kezdeni. A szociológia funkcióját így a politika és a tudomány közötti köztes szerepe határozza meg. „El kell fogadni ezt a helyzetünket — mondta egyik vendéglátónk —, a megbízható tudományos válaszok és paradigmák helyett legfeljebb csak ésszerű koncepciókat nyújthatunk a döntések előkészítéséhez. A város és falu kapcsolatára például meg lehet fogalmazni olyan proпозиciókat, amelyek mind közeledésükre, mind pedig távolodásukra vonatkoztathatók, attól függően, hogy a lakosságot miként differenciáljuk: agrárnépe sségről, parasztnépe sségről vagy éppen falusi népe sségről beszélünk-e. A statisztikák ezeket a bontásokat tartalmazzák, csak kérdés, hogy kit kivel, mit mivel hasonlítunk össze.”

Ezek a kérdések szorosan kapcsolódnak a szociológiai felvételek és a tudományos kutatások használhatóságának kérdéséhez. E tekintetben sokszor tapasztalható divergencia a felmérést végző szociológus és a megrendelő szándéka, értékelése között. A megrendelők — az ipari üzemek vezetői például — kész megoldásokat várnak, a szociológus viszont legfeljebb a figyelmet keltheti fel egy-egy jelenség feltárásával. Gyakran előfordul, hogy a nyílt viták helyett „kölcsonősen tisztelik egymást, de az udvariaskodásnál több nem történik”, s a kutatási eredmények haszna illuzórikus marad. Ez összefügg azzal is, hogy jól képzett szociológusokban elég nagy a hiány.

A szociológia kutatási gyakorlatát bírálók szerint a szociológiai felvételek nem adnak választ a gyakorlati kérdésekre, az eredmények — zárójelentések — túlságosan elvontak, a

gyakorlati munkát végzők számára érthetetlenek stb. Ezen a helyzeten a szociológusképzés átszervezésével és káderpolitikával kívánnak változtatni. Az elmúlt években a szociológiai oktatás rendszere megváltozott. A szociológus szakképzést mint önálló szakot megszüntették, 1978 óta a postgraduális képzés kapott hangsúlyt. Ez azt jelenti, hogy a különböző intézményekben a már gyakorlati munkát végzők kaphatnak speciális felkészítést, esetleg az aspirantúra részeként. Ugyanakkor a szociológia oktatását kiterjesztették a tudományegyetemek hallgatóira, akik az utolsó két évben tanulnak szociológiát.

Ahogy a bukaresti Jogtudományi Egyetemen — a szociológiai kutatószek központjában — Jon Dragan elmondta, ezzel az átszervezéssel az általános képzettséget kívánták fokozni és a túlzásba vitt szakosodást megszüntetni. Túl sok volt már az egyetemen belüli kisebb „szakocskák”, s ez komoly gondot okozott a végzősök elhelyezésében. A fiatal szociológusok különben is hátránnyal indultak a munkahelyükön, hiszen 23 évesen, bizonyos társadalmi tapasztalatok nélkül nem tudtak megfelelő szociológiai munkát végezni. Most arra törekcsenek, hogy a kutatások mindinkább a társadalmi gyakorlat problémáinak megoldását szolgálják. A szociológiai felmérések előkészítésébe és lebonyolításába éppen ezért olyan tapasztalt munkásokat, pártmunkásokat is bevonnak, akik jól ismerik az adott terület gazdasági és társadalmi közegét, megfelelő helyismerettel rendelkeznek, és várhatóan a mindennapi problémák megoldása felé orientálják a felméréseket. Ezzel kapcsolatban vendéglátóink több példát is elmondtak — köztük az alábbi: Az egyik üzemszociológiai vizsgálat során a fluktuáció kérdésért

szakszociológusok vizsgálták nagy apparátussal. Miután több mint fél év elteltével sem tudták a fluktuáció okait megtalálni, a területi pártbizottság egy pártmunkásokból álló munkacsoportot küldött ki az üzembe. Ez a küldöttség néhány hét alatt eredményes munkát végzett, ugyanis feltárta, hogy az adott üzemben a dolgozók — mind a vezetők, mind a beosztottak — gyakran nem képesítésüknek megfelelő munkát végeznek, s a szakképzettségüknek meg nem felelő munkakörben rosszul érzik magukat, következésképpen adandó alkalommal továbbállnak az üzemből. Az ilyen esetek teszik szükségessé a gyakorlati életet ismerő, politikai érzékkel bíró szakemberek bevonását a felmérésekbe. A szociológusoknál ezért bizonyos szemléletváltásra van szükség, hogy hidakat találjanak a gyakorlati problémák megoldása és a tradicionális felmérések gyakorlata között.

A szociológia hatékonysága nagyban függ a szervezéstől is. Szükségesnek látják a kutatások folytonosságának biztosítását. Ma még a kutatók általában éves terveiknek megfelelően végzik munkájukat, egy év áll rendelkezésükre a felmérés elvégzésére, a zárótanulmány leadására. Viszont vannak már bizonyos elképzelések arról, hogy egy-egy üzemben folyamatosan végezzenek laboratóriumszerű vizsgálatokat. A kiválasztott üzem vezetői számára a felmérésekkel párhuzamosan szociológiai kurzust rendeznének, bizonyos minimális szociológiai felkészítés révén szeretnék az üzemi vezetők érdeklődését felkelteni a kutatások iránt.

Napirenden van a kutatások országos koordinálása is. A társadalomtudományi és politikatudományi akadémia irányítja és kontrollálja az összes kutatást, amelynek három szintje különböztethető meg:

a) országos szintű kutatások (az állami tervekben és az ötéves kutatási tervekben foglalt témák),

b) részleges kutatási témák — az akadémia ellenőrzésével,

c) helyi részproblémák kutatása.

Ez csak látszólag jelent túlzott centralizáltságot — mondták vendéglátóink —, ugyanis a kutatási tervek többnyire „alulról”, helyi regionális szintekről indulnak. A kutatások irányelveit a pártkongresszusi dokumentumok rögzítik, s ezen irányelveknek megfelelően dolgozzák ki a kutatási témákat.

A kiemelt témák problémacentrikusak:

a) a gazdasági-társadalmi fejlődés általános kérdései — az integrált társadalmi fejlődésnek, a gazdasági növekedés minőségi változásainak szociológiai eszközökkel történő vizsgálata;

b) a tudományos-technikai forradalom és a társadalmi fejlődés;

c) a társadalmi struktúra és a foglalkozásszerkezet változásai;

d) a művelődési és nevelési modellek fejlődése.

Minden témakörhöz természetszerűleg résztemák sokasága tartozik. A kiemelt nagy témák csak az általános tervezés keretében dolgoznak, melyek részleteit interdiszciplinárisan szervezett csoportok kutatják. Ennek szervezése, kialakítása gondokat is okoz, hiszen a korábbi gyakorlat miatt egy-egy témát esetenként számos kutató tekint sajátjának — a tudományos-technikai forradalom például ilyen kedvelt téma —, más témákra pedig kevés, vagy egyáltalán nincs kutató. A módszertani problémák és a kutatói kapacitás hiánya miatt inkább mennyiségi növekedés történt, a szintézis helyett pedig inkább a leíró vizsgálatok domináltak. Az új kutatási tervekkel ezen a helyzeten is szeretnének változtatni.

A kutatások finanszírozása az akadémiaán keresztül történik. Egy-egy célfeladatra a kutatók szerződést kötnek az akadémiaival közvetlenül vagy más intézmény közvetítésével. Ezen kívül a különböző pártszervek és intézmények is gyakran rendelnek meg kutatásokat — különösen a propagandamunka hatékonyságának vizsgálata, illetve a vallásosság kérdései szerepelnek kiemelten.

A kutatások egy részét a Stefan Georghiu Akadémia *Viitorul Social* című folyóiratában publikálják — elméleti és módszertani cikkek, szociológiai, politológiai tanulmányok egyaránt helyet kapnak benne, sőt számos más szaktudomány területéről (demográfia, antropológia, etnológia) is közölnek írásokat. A folyóirat általában az aktuális témákat részesíti előnyben.

2. A TÁRSADALOM- SZERKEZET VÁLTOZÁSÁNAK KUTATÁSA — VÁROS ÉS FALU PROBLÉMA

A településfejlesztés kérdései Romániában a mi gondjainkhoz hasonlóan fogalmazódnak meg. Az okok ugyancsak hasonlóak. A szocialista fejlődés felgyorsította az ipari fejlődést, ami jelentős strukturális változásokat idézett elő. A paraszti lakosság tömegei hagyták el a mezőgazdaságot és kerestek ipari foglalkozást. A munkásság gyors létszám- és aránynövekedése felfokozta a területi mobilitást, pontosabban: az elmúlt évtizedekben igen gyors volt a népesség tömörülése a városokba. A beáramló nagy tömegű agrárnépesség urbanizációs feszültségeket, lakás gondokat

okozott, miközben a falvak bizonyos fokig elnéptelenedtek és a mezőgazdaságban krónikus munkaerőhiány következett be. Hogyan lehetne a városokba áramlást csökkenteni? Miként lehetne a települések fejlesztését kiegyenlítettebbé tenni? Mi a falvak és a falusi népesség perspektívája? Hogyan lehetne a falvak népességmegtartó erejét növelni? — vetődnek fel mindkét országban a kérdések. És a válaszok, a kutatási koncepciók, a megoldási tervek is sok vonatkozásban hasonlóak.

Természetesen Romániában is különböző vélemények alakultak ki a településfejlesztés kérdéseiről. Alkalmunk volt találkozni eltérő koncepciót valló kutatókkal.

Jon Matei a szociogeográfia, településföldrajz felől közelíti a kérdéseket. Véleménye szerint a városcentrikusság egy bizonyos fejlődési periódusnak a jegye. Normális fejlődési körülmények között a város és a falu fejlődésének ki kell egészíteniük egymást, hiszen idővel a város fejlődése óhatatlanul maga után vonja a falu fejlődését is. A településfejlesztés két szintje: a területrendezés és a helységrendezés csak egy településrendszeren belül képzelhető el, amelynek tervezéséhez komplex kutatásokra és módszerekre van szükség. Egy város fejlesztése ezért csak bizonyos területi egységben képzelhető el, amelyben a területfejlesztés, a helységrendezés és a lakótelepek építése integrált egészet alkot. Régió és közössége fejlesztéséről van tehát szó, amelynek eredeti koncepciója még a Gusti iskolában található meg.

Az aprófalvak elnéptelenedése, agonizálása is komoly gondot jelent. *Jon Matei* úgy gondolja, hogy ez csak akkor szüntethető meg, ha *megteremtődnek a falu urbanizálásának lehetőségei, s ezáltal a falusi társadalom a városi társadalomba in-*

tegrálódhat. A falu lehetőségei erre adva vannak, csak az eszközöket kell e változáshoz megteremteni. Véleménye szerint minden településnek sajátos funkciói vannak — funkciótlan település nem létezik. A legkisebb falvaknak is vannak például belső funkcióik — egyesek a település belső fejlődésére, míg mások a külvilággal, külső közösségekkel való kapcsolataikra érvényesek. A város nyilvánvalóan több funkcióval rendelkezik, viszont a falu — amelyben a mezőgazdasági termelés a kizárólagos — monofunkcionális. De falun is megteremthető a polifunkcionalitás, ha megjelenik benne az ipar és a szolgáltatás.

Vannak viszont, akik a struktúraváltozások jövőjével foglalkozva megfélemednek az elnéptelenedő falvakról, arról, hogy egy-egy település elveszítheti funkcióit. Ő nem ért egyet azokkal a véleményekkel, hogy a falvakban azért nem szerveznek szolgáltatásokat, mert ezzel elvándorlásra kényszerítik a falusiakat. Ellenkezőleg — úgy gondolja —, bizonyos szolgáltatásokat a falvakba kellene koncentrálni, azok jellegét a lakosság szerkezete meghatározhatja, így például az öregkori betegségekkel foglalkozó egészségügyi intézményeket előregedő falvakba kellene helyezni. A falu belső változásainak megfelelően az igényekhez alkalmazkodva kellene a szolgáltatásokat kialakítani, például a művelődésben is. Szerinte mielőbb fel kell deríteni azokat a falvakat, amelyeknek kulturális értékeik miatt sem szabad eltűnniük. A falvak alsó népességhatárát a demográfusok 500 főnél húzták meg, de ez hibás álláspont, ezt gazdaságilag sem lehet igazolni (pl. szőlőtermelő körzetek). De ilyen hibákat elkövettek, és ennek az egész népgazdaság kárát látta. Vannak falvak, amelyeket kulturális értékeik, építé-

zeti jellegük miatt kell fenntartani. Ez nem rezerváció: a helyi lakosság számára lehetőséget ad arra, hogy autentikusan saját maguk őrizzék értékeiket, például fenntartsanak bizonyos mesterségeket. Mindezt állami eszközökkel is támogatni kell, hogy beilleszkedhessenek a modern kultúrába.

Jon Matei azt is kifejtette, hogy igen érdekes és hasznos volna, ha együttműködnénk a települések ökológiai szempontú tanulmányozásában. A vizek, a levegő szennyeződésén, a növényzet károsodásán túl az egész emberi környezet körülményeit vizsgálják négy megyében, és egy ökológiai tervet készítenek elő. Az ökológia problematikáján belül választ kell keresni a falusi társadalom és környezete viszonyát vizsgáló kérdésekre is. Igen hasznos lenne, ha ebben a kérdésben komparatív analízisekre támaszkodhatnánk.

Virgil Constantinescu véleménye szerint nem a falu urbanizálása a kulcskérdés, hanem a falu *integrált fejlesztése*. Ezt a nézetét a hetvenes évek elején még sokan bírálták, de most már egyre többen elfogadják. Konceptiója szerint a társadalmi szerkezet két pólusa a város és a falu — közöttük ökológiai egyensúly van. A községnek a városéval egyenlő feltételeket kell kapnia az életminőség tekintetében, amely nem polárisan ellentétes gazdasági és pszichés adottságok kialakulását segítheti elő. Mindez a falusi közéletbe integrálódik, s új falusi közösség-típusok kialakulásához vezethet.*

Egy felmérés során alkalmuk volt ezt a változást kutatni. Úgy gondolták, hogy ez a folyamat leginkább a munkaerő újratermelődésében vizs-

* *V. Constantinescu—P. Grigorescu: Structure Sociale et dynamique structurale. Rev. Roum. Sci. Sociales-Sociologie. 15. 15. 63—69. Bucuresti 1971.*

gálható, ezért a képzés körülményeit, az iskola hatását és a szakmaválasztási lehetőségeket térképezték fel és elemezték. Az új típusú mezőgazdasági egységek, az egységes mezőgazdasági és agrár-ipari tanácsok ehhez megfelelő terepet biztosítottak. A vizsgálat arra is kiterjedt, hogy a termelőszövetkezetek hogyan illeszkednek a termelés rendszerébe. Feltetelezték, hogy a fejlett szövetkezet sokkal inkább beépül a falusi közösségbe, kohéziót jelent a falusi társadalom számára, s még a fiatalokra is vonzerőt gyakorol, elősegíti a visszatérésüket a mezőgazdasági termelésbe. A felmérések nem igazolták ezt a hipotézist. Az Olt megyei Stoenesti falu például tradicionálisan szegény falu volt, most viszont erős termelőszövetkezete és jó vezetése alakult ki. Ennek ellenére az életstílus nem változott — az emberek megszokták a szegénységet, a civilizálatlan, kulturálatlan körülményeket. A termelőszövetkezeti döntések konfrontálódtak a hagyományos viselkedési, magatartási normákkal. A korszerűbb és a tradicionális normák és értékek összeütközése tehát meghatározó szerepet játszhat a falusi közösségek életében is.

A többször megismételt vizsgálatok azt igazolták, hogy a föld pusztán gazdasági tényezővé vált és nem társadalmi érték többé. A falusiak többsége nem akar blokkházakba költözni, szeretné megőrizni falusi házáat, a legszívesebben külön családi házában lakna. A területrendezést, amely 250 m²-es terület saját használatát engedélyezi számukra, hátrányosnak érzik és 800–1000 m²-es telket szeretnének. Ugyanakkor a városokban a piacokról hiányzik a falusi kisgazdaságokban megtermelt termék, zsúfolt a közlekedés stb. Olyan intézkedésekre van tehát szükség, amelyek a falusiakat mint

termelőket meghagyják tradicionális tevékenységükben. Ez annál is fontosabb, mivel a telken, a kertben, a termelőszövetkezettől bérelt földön gyerekeiket is megtanítják a munkára és a munka tiszteletére. Mindezek hiányában marad a gyakran nagy távolságokra történő bejárás, ingázás és a magatartási normák deviációja — például az alkoholizmus.

Constantinescu már a hetvenes évek elején arról írt, hogy ahol az iparnak és a városnak abszolút primátusa van, ott a „zöld válság” következhethet be. Most már mások is belátják álláspontjának igazát, sőt a pártdokumentumok is igen fontosnak tartják a falvak termelőerejének növelését. De időközben a falu — értékek szempontjából — degradálódott, elsősorban a fiatalok szemében; 90 százalékuk elutasítja például a mezőgazdasági munkát. De a falu degradálódása a köztudatban is bekövetkezett, elterjedt a „ha nem tanulsz, mehetsz kapálni” szemlélet. Éppen ezért elengedhetetlen feladat a mezőgazdasági munkák presztízsének növelése. Ez azért is nehéz, mivel a város és az ipar vonzása még mindig igen erőteljes.

Más vizsgálataiban az ún. „kettős státusú” személyekkel foglalkozott Constantinescu.* Bár e kérdésben elég sok a terminológiai bizonytalanság — kettős foglalkozásúak, munkásparasztok, kétlakiak stb. — úgy látjuk, hogy a hazai bejárókkal azonos vagy azokhoz igen közel álló rétegekről van szó. Egyébként az ingázás, bejárás Romániában is nagy arányokat ölt. Egyes vélemények szerint Bukarestbe 400 ezer dolgozó ingázik (pontos adat nincs). Problémáik sok mindenben hasonlóak a

* V. Constantinescu: The cultural behavior of persons with double occupational status. Viitorul Social, 1979. (Különnyomat.)

hazánkban tapasztaltakhoz: kettős-ségük — két világhoz való tartozásuk — marginális helyzetük, üzemi beilleszkedésük nehézségei, magatartásuk, életmódjuk stb. egyaránt erre mutat.

A kolozsvári Babes-Bolyai egyetem szociológiai tanszéke is foglalkozik falukutatással. Néhány évvel korábban egy olyan célvizsgálatot indítottak — mint *Achim Michu* elmondta —, amely a területrendezési bizottság számára — a szétszóró aprófalvas települések körzetesítése, összevonásuk módozatainak kialakítása érdekében — megfelelő településhierarchia kialakítását célozta. A hierarchia alapja négy skála: egy-egy tízváltozós ökológiai, gazdasági és művelődési, továbbá egy általános mutatókat tartalmazó skála. Az adott terület összes települését besorolták ebbe a rendszerbe, és azt szerették volna kijelölni, hogy az adott régióban mely települések alkalmasak arra, hogy városokká fejlesszék őket. Ez a vizsgálat módszertani szempontból is izgalmas kérdéseket kutatott, s gyakorlati haszna a döntések előkészítésében nyilvánult meg. Szükség volna ugyanis egy olyan hosszú távú városfejlesztési koncepcióra, amely a településfejlődés spontán mechanizmusait és tervezett elemeit egyaránt figyelembe veszi. A kérdés lényege: hogyan lehetne a falusi települések lakosságának életmódját a városi élthez közelíteni — de erre válaszolni meglehetősen nehéz, ehhez pontosabban kellene ismerni a szocialista életmód kialakulására irányuló törekvéseket, célokat, értékeket és megvalósításának normáit. Ha a tradicionális faktorokat új faktorokkal helyettesítjük be, például ha az osztálystruktúrát az alsó-közép-felső réteg modellel írjuk le, akkor ez az új tényező nem áll korrelációban egyetlen ismert gazdasági vagy más tradi-

cionális faktoral sem. Megismerhető-e egy-egy település pusztán statisztikai eszközökkel? Használható lesz-e az ily módon kialakított modell? Hol helyezhetők el a falun élő munkások, beletartoznak-e a helyi közösségbe vagy sem? Ezeket a kérdéseket igen nehéz pontosan megválaszolni.

Joan Aluas professzor hasonló gondokat fogalmazott meg. A statisztikai információk rendelkezésre állnak a falusi közösség struktúrájáról, differenciáltságáról. A falu és a város kapcsolatára persze megfogalmazhatók különböző propozíciók, amelyek a közeledésre és a távolodásra egyaránt vonatkoztathatók. Stratégiai kérdés, hogy mit tekintünk meghatározónak. Ha a jövedelmi átlagot vesszük alapul (s ez is lehetséges szempont), akkor a falusi és városi népesség között közeledési folyamatokat tapasztalhatunk. Ha a korszerűbb agrártevékenységet folytató népességet és a városi népességet vesszük össze, nő a távolság; ha a hagyományos paraszti és a városi lakosságot, akkor még inkább. Ezt a labilitást azzal próbálták vizsgálataikban kiküszöbölni, hogy differenciáltabb népességcsoportokat alkalmaztak; megkülönböztették az agrár- és a parasztcsaládokat, másfelől a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági foglalkozású családokat. Úgy találták, hogy a félig agrár és a nem mezőgazdasági jellegű falusi családok állnak legközelebb a városi lakossághoz.

A falvakról szólva azt is figyelembe kell venni, hogy milyen az adott település funkciója. Minden bizonyos, hogy a multifunkcionális falvak a leginkább életképesek — bár az egyes funkciók társadalmi súlyát nem ismerik kellőképpen. Ennek ellenére az átlagjövedelmek és a település funkciói között egyenes az ará-

nyosság. A funkciók bővülésével nő az átlagjövedelem.

A falu és város közötti távolság és egyenlőtlenség több területen növekedett. Nőtt a távolság a kreativitás szempontjából; a falusiak alkotó lehetőségei szűkültek, a hagyományos falusi termelés funkciói visszaszorultak. Aluas — aki például jól ismeri az idevonatkozó magyarországi szakirodalmat — vitatja Enyedi György véleményét, aki ezt a folyamatot csak a kapitalizmusra vonatkozólag ismeri el. Aluas szerint a szocialista társadalomban is elkerülhetetlen következménye ez a gazdasági fejlődésnek és a gazdaságpolitikának.

Továbbá a falu és város különbsége nőtt a mobilitás lehetőségeiben is, hiszen a falun belüli mobilitási lehetőségek nagyon szűkösek. Ezen a multifunkcionalitás javíthat, de csak keveset. A faluról elvándorol a szakképzett értelmiség.

Nagyon nehéz tehát megállapítani, hogy az adott településrendszeren belül melyek az életképes és melyek az életképtelen települések. A ma is funkcionáló településhálózat gazdasági és közlekedési, valamint demográfiai funkciók alapján alakult ki. Ahol a települések átlagtávolsága például 10 km, ott felvetődhet, hogy racionális-e ez a távolság, nem kellene-e átgondolni és megváltoztatni a településsűrűséget — mondjuk 30 km-re növelni a települések távolságát és a sok kis életképtelen településből kevesebb, de funkcionálisabb, életképesebb településeket kialakítani. De lehet-e vállalni ennek az átalakításnak a felelősségét? Több vizsgálat foglalkozott a települések életképességének meghatározásával, de sem a már említett négymutató skála, sem a súlyozott átlaggal számított konstrukciók nem elég megbízhatóak. Ez utóbbi a települések térbeli

elhelyezkedését is figyelembe véve pontértékek alapján öt települési típust írt le: hangsúlyozott fejlődésű települések, mérsékelt fejlődésűek, szinten maradók, mérsékeltlen csökkenő és hangsúlyozottan csökkenő népességű települések. De ez a felosztás — illetve az erre alapozott fejlesztési terv, a meghozott döntések is csak növelik a kutatók kockázatát, s még inkább a felelősségét.

3. A MUNKAERŐMOZGÁS ÉS A MOBILITÁS KÉRDÉSEI

A falu és a város lakosságának társadalmi átrétegződése Romániában is igen fontos kérdés. Ez különösen a munkaerőmozgással összefüggésben áll a kutatók érdeklődésének előterében. A közelmúltban jelent meg *Honoria Cazacu* könyve* erről az igen fontos gazdasági és társadalmi kérdéstről. Több évi kutatás után a munkaerőmozgással kapcsolatos elméleti és metodológiai kérdésekre keresett választ. Abból indul ki, hogy a munkaerőmozgást a társadalmi mobilitás nélkül nem lehet megragadni, tekintve, hogy a fluktuáció a mobilitás egyik jellegzetes formája. Okait négy tényezőben lehet összegezni Romániában:

a) *Makrotársadalmi* okok — a mezőgazdasági termelés változása, a területrendezés, az iskolázottság és az általános műveltség növekedése (a jelenlegi ötéves terv végén az általános kötelező 10 osztályról áttérnek a 12 osztályos iskolára), a technológiai körülmények fejlődése stb.

b) *Regionális* okok — a különböző megyék és gazdasági területek szint-

* *Dr. Honoria Cazacu: Flustuatia fortei de muncă. Teoria-Metoda-Cercetare. Editura stintifică și enciclopedică. București 1979. 273. old.*

különbsége tartozik ide. Jelenleg folyamatban van az erőforrások elosztásának átszervezése. 1980-ig a beruházási összegekből az elmaradottabb megyék és területek nagyobb arányban részesültek, de ezt most az 1 főre jutó nettó termelési érték alapján fogják újra rendezni. A megyék között ez minden bizonnyal egyenlőtlen fejlődést eredményez, de a helyi erőforrások jobb kihasználására is lehetőség nyílik. A jobban és gyorsabban fejlődő területekre a korábban eltávozott munkaerő visszatér.

c) *Intézménytől, munkahelytől függő tényezők* — elsősorban a fiatalok beilleszkedése tartozik ide.

d) *Az egyéni képességektől, felkészüléstől és személyiségtől függő tényezők.*

A négy tényező egyaránt fontos és egyaránt szerepet játszik a fluktuációban. Ezt azért hangsúlyozta Cazauc, mert korábban a fluktuációt úgy kezelték, mintha az csak az üzemtől és az egyéntől függne. Igaz, hogy az üzem sokat tehet a fluktuáció csökkentéséért, például figyelembe veheti, hogy a 12 osztályt végzetek magasabb igényeik miatt nem vállalják az elavult technológiával végzendő munkákat, a falusi környezetből származó fiatalok pedig, mivel nem ismerik eléggé a munkaerőpiacot, rosszabb helyeket is vállalnak, s csak bizonyos idő elteltével kezdenek tájékozódni jobb lehetőségek után. Ezeket a vállalat némileg korrigálhatja, de megszüntetni nem tudja. Hiszen természetes, hogy a munkások a jobb lehetőségeket keresik és az is természetes, hogy mind a régiók, mind pedig az egyes munkafajták között különbségek vannak. Ezeket az egyenlőtlenégeket nem lehet adminisztratív eszközökkel feloldani.

Ami a területi egyenlőtlenégeket illeti, javult a helyzet az elmúlt két

és fél évtizedben, de jelentős különbségek tapasztalhatók ma is. 1950-ben az egyes megyék között jövedelmi szempontból 32-szeres különbségek is előfordultak, most a legnagyobb különbség 5,5-szeres. Egyébként a munkaerőmozgás lehetőségében is számottevő különbségek vannak a megyék között.

Gondot jelent az is, hogy az iparban dolgozó munkaerő 30 százaléka falun lakik, viszont a populáció 47 százaléka falusi. A falun felesleges munkaerő az iparban, építőiparban dolgozik — ők a naponkénti bejárók és a távolsági ingázók, esetleg idénymunkások. Bár a bejárók arányáról nincs pontos adatuk, az ingázók az aktív keresők 20–25 százalékát teszik ki. A kutatások mindenesetre a hivatalos statisztikai adatoknál nagyobb arányú ingázásra utalnak. Ez az arány minden bizonnyal növekedni fog, a prognózisok szerint a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya tovább csökken; a kilencvenes évek közepére az aktív keresők 15 százaléka dolgozik majd a mezőgazdaságban. Jelenleg azonban inkább az a probléma, hogy túlságosan gyorsan csökken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. A falusiak elvándorlása változatlanul tart, ez gondot okoz a mezőgazdasági munkaerő biztosításában és a városba költözők lakáshelyzetének megoldásában. Szeretnék, ha a folyamat lelassulna, sőt bizonyos fokú visszatérés kezdődne. Ehhez azonban az szükséges, hogy a fiatalok megfelelő agrotechnikai képzésben részesülhessenek és hogy a falusi környezet és életszínvonal vonzóvá váljék. Megfelelő településfejlesztési tervek kellene, valószínűleg járható út lenne az is, ha néhány száz kisvárosban agrár-ipari központok létesülnének, és elősegítenék a mezőgazdaság gyorsabb fejlődését.

4. TELEPÜLÉSFEJLESZTÉS A GYAKORLATBAN

Alkalmunk volt a településfejlesztési kérdéseket a gyakorlati életben is tanulmányozni — a Kolozs megyei pártbizottságon Negoiatiu és Koncz István tájékoztatott bennünket a megye urbanizációs helyzetéről, valamint látogatást tettünk a Torda melletti Szentmihály községben. Kolozs megye is jelentős iparosításon esett át, jelenleg az aktív keresők 40 százaléka az iparban, 24 százaléka a mezőgazdaságban dolgozik — tehát az országos átlagnál iparosodottabb terület. A 40 megye rangsorában az ipari termelés tekintetében a 9., a termelékenység alapján az 5. és a városi lakosság aránya alapján szintén az 5. helyet foglalja el. A városi lakosság aránya 60 százalék.

A gyors urbanizációra mi sem jellemzőbb, mint az, hogy Kolozsvárnak 1938-ban 100 ezer lakosa volt, jelenleg viszont 300 ezren lakják. Három nagy lakótelepe közül az egyik 90 ezres, a másik 70 ezres. A gyors városiasodás nagyon sok gazdasági és politikai gondot is jelent. Ilyen például az ingázás meglehetősen magas aránya. A megyében a 230 ezer ipari munkásból 53 ezer ingázó. Számukra életformát jelent az ingázás — a megyei vezetés számára pedig közlekedési és lakás gondokat. Most különösen nehéz a kérdés az üzemanyag gondok időszakában.

Az ingázók közül a fizikai dolgozók faluból városba, az értelmiségiek viszont városokból falvakba ingáznak. A 9 ezer egészségügyi dolgozóból 1700, a 8500 pedagógusból 1500 ingázik, de még a mezőgazdaságban dolgozó értelmiségieknek is egynevede városból jár a falvakba.

Az ingázás arányát szeretnék csökkenteni, de irreális célnak tartanak az ingázás megszüntetését. Inkább az képzelhető el, hogy az agglomerációs falvakból nem városokat, hanem a város szatellit-településeit kell kialakítani. Annál is inkább, mivel a városok élelmiszer-ellátását ezeknek a város környéki településeknek kell biztosítani. Addig azonban igen nagy gondot jelent a falusiak gravitálása a városok felé. Két szempontból is: hiszen a falvak népessége csökken, és a falusi népesség előregszik. Ez utóbbi miatt a későbbiekben a lakosság nagyfokú csökkenésével lehet számolni, ha addig nem tudják a folyamatot megállítani vagy lassítani és ésszerű keretek közé szorítani. Azt mindenki elfogadja, hogy a falusi körülményeket javítani kell, de hogyan? A szakembereket és az értelmiségieket megpróbálják falura irányítani (támogatják őket, ha falun építkeznek), mégis nehezen telepednek le a városokon kívül. A város számos előnyt rejt — s közismert, hogy Kolozsvár már évszázadok óta Erdély kulturális központja —, azonos feltételeket teremteni nagyon nehéz.

Az ingázás jelentősen csökkentheti a szabad időt, ennél fogva a bejáró munkás nehezebben tudja családi és társadalmi kötelezettségeit teljesíteni. Ezen túl az ipari ingázók esetében az is felvetődik, hogy a dolgozók hol fejtenek ki politikai tevékenységet, hiszen mind az üzemben, mind a faluban, a lakóhelyen van teendőjük. A helyi ifjúsági szervezet például külön programokat szervez az ingázó fiatalok számára, hogy szabad idejüket tartalmasabban tölthessék el. A pártbizottság munkatársai úgy látják, hogy a dolgozók szabad idejét nekik kell megszervezni, nekik kell programokról gondoskodni, ezt nem lehet teljesen a dolgozókra bízni,

mert az spontaneitáshoz vezet. A tevékenység feltételeit ugyancsak társadalmilag kell biztosítani a bejárók számára.

A faluról való elvándorlást mindenképpen mérsékelni kívánják. Ez nem jelenti azt, hogy ezt a mozgást meg kell akadályozni; jöjjenek az iparba, de csak akkor, ha a mezőgazdaságban — a termelékenység növekedése következtében — nincs már rájuk szükség. A falvak elnéptelenedését viszont meg kell akadályozni. A megoldást a helyi források jobb felhasználása irányában kell keresniük. A kisipar, a helyi ipar például nagyobb támogatást érdemelne. Ezt a területet eddig meglehetősen elhanyagolták, pedig a nagyüzemi termelés, a mezőgazdasági szövetkezetek mellett volna helye és funkciója az ilyen intézményeknek is. A kisipart támogató törvényt nemrég fogadták el, szabályozták a tanácsok feladatait és biztosították a fogyasztási szövetkezetek és a szolgáltató szféra fejlődését. De a keretek biztosítása önmagában nem elég. Már az iskolában meg kell tanítani a gyerekeket a munka — és benne a kisipari munka — tiszteletére. Líceumokat* kell létesíteni, falvakban is, hogy ne csak városban legyen tanulási lehetőség. Most azt tervezik, hogy a 420 falut érintő 74 centrumközségben fognak líceumot szervezni a falusi fiatalok számára. Nemcsak területszervezés szükséges, hanem gazdasági és társadalmi rendezés is, és ehhez kell az oktatási igényeket hangolni. Az anya-

* Az egységes romániai középiskola elnevezése.

gi feltételeket is biztosítani kell a falusi lakosság számára, s ezen kívül bizonyos intézményeket, infrastruktúrát, szolgáltatást kell a centrumközségekbe telepíteni.

A helyi rendezéshez igen sok segítséget adtak a különböző szociológiai felvételek, a döntésekben ezeket messzemenően használni tudta a megyei vezetés és a jövőben is támaszkodni fog erre a lehetőségre. Kilenc témát dolgoztak fel a döntések előkészítéséhez, köztük az ifjúság problémáit, a munkatermelékenység növelését. Ezekben a kutatásokban a szociológusok mellett pártaktivisták is részt vettek. A pártbizottság munkatársainak erről nagyon kedvező a tapasztalata, mivel így a felvételek nem állnak meg az első lépésnél, a tények leírásánál, hanem a megoldási javaslatokat is együtt keresik.

A fenti kérdéskörökön túl természetesen több más, a román társadalomkutatókat foglalkoztató társadalmi-politikai jelenségről, folyamatról is kaptunk több-kevesebb tájékoztatást (így például a szociológiai kutatások irányításáról, koordinálásáról; a szociológia helyéről a pártoktatásban, a propagandamunkában; a romániai nemzetiségek helyzetével foglalkozó vizsgálatokról stb.). A fentiekben azonban azoknak a vizsgálatoknak a főbb problémáit emeltük ki, amelyek a hazai kutatásokra rimeltek, illetve további kutatómunkánk szempontjából jelentősnek tartottuk, s végül, de nem utolsósorban, amely területeken a román kollégákkal szorosabb együttműködés kiépítése kölcsönös előnyökkel járna.

Böhm Antal—Pál László

A MUNKÁVAL KAPCSOLATOS ELMÉLETI KÉRDÉSEK A SZOVJET SZAKIRODALOMBAN

A munka mint a legalapvetőbb emberi tevékenység a marxizmus–leninizmus társadalomelméletének egyik fontos kérdése, alapkategóriája. Marx és Engels számos műjükben foglalkoztak a munkának az emberi társadalom fejlődésében játszott meghatározó szerepével és zseniális előrelátással körvonalazták a munka jellegének megváltozását. Lenin a győztes szocialista forradalom után a szocialista építés kezdeti tapasztalataira támaszkodva továbbfejlesztette és a fejlődés irányait felismerve gazdagította a munkára vonatkozó marxi tételeket.

A szocializmust építő országokban a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének egyik fontos elemeként s egyben feltételeként vetődik fel a munkához való alkotó viszony kialakulása. Ez nagy hangsúlyt kap a kommunista és munkáspártok programnyilatkozataiban és kongresszusi dokumentumaiban is. Az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott Programnyilatkozat ugyancsak hangsúlyozza, hogy a munkának van a legnagyobb szerepe a személyiség és a kollektíva arculatának formálásában, következőképpen szükséges, hogy tovább változzon az emberek-

nek a munkához való viszonya. „Arra kell törekedni, hogy általánosabb legyen a munka társadalmi fontosságának és értékének felismerése; egyre nagyobb mértékben legyen természetes létszükséglet az egyéni és a társadalom érdekében hivatásérzettel végzett tevékenység.”¹ A párt XII. kongresszusa pedig feladatként jelölte meg, hogy „társadalmunk erkölcsi arculatát tekintve is egyre inkább a munka társadalmi legyen”.² E célok elérésében tennivalók hárulnak a társadalomtudományokra a szocializmus, majd a kommunizmus építése során jelentkező aktuális elméleti kérdések kidolgozásában.

A munka kérdéseit elemző szakirodalom a Szovjetunióban a leggazdagabb, mivel itt a szocialista építés több mint hat évtizedes tapasztalata szolgál alapul a tudományos kutatások végzésére, elméleti következtetések levonására.

Az alábbiakban szovjet szerzők munkájára támaszkodva – a teljesség igénye nélkül – két elméleti kérdés fontosságát szeretném érzékeltetni. Ezek: a *munka jellege* és a *munka tartalma*, valamint a *munkához való alkotó viszony* kérdése. Az 1970-es években számos

szerző foglalkozott a szovjet szakirodalomban e problémákkal, s a következőkben a legjellegzetesebb álláspontokat idézzük.

●
A munka jellegének és a munka tartalmának fogalma tükrözi és feltárja a termelőerők fejlődését, a munkában — a különböző társadalmi-gazdasági formációkban — a termelési viszonyok és a tudományos-technikai haladás hatására végbemenő változásokat.

A szovjet szakirodalomban a munka jellegének és tartalmának fogalmát különböző szerzők eltérően értelmezik.³ Ezek a nem egybehangzó álláspontok nem alternatívikusak, a munka, a munka jellege és tartalma dialektikájának különböző mozzanatait ragadják meg.

V. J. Szuszlov szerint a munka jellege és a munka tartalma olyan összetett kategóriák, amelyek kifejezik a munka strukturális paramétereinek, oldalainak, elemeinek egész sorát.⁴

Mások úgy vélik, hogy a munka jellegének fogalma az átfogóbb, és magában foglalja a munka tartalmát is. G. V. Badejeva például arról ír, hogy a munka mindig konkrét történelmi feltételek között megy végbe, s ezáltal határozódik meg tartalma. A munka tartalmát az élők munkája, maga a munkafolyamat, a munkaműveletek végzése jelenti, melyben az egyén fizikai és szellemi energiája meghatározott cél elérése érdekében használandó el. A szerző a továbbiakban hangsúlyozza, hogy a munka jellege, mint a munka sajátos társadalmi irányultsága, olyan kategória, amely a munkásnak a termelési eszközökhöz való viszonya, a munkában levő szociális különbségek és a társadalmi termelés célja által deter-

minált. A munka jellege egyben tükrözi az élők munkáját, magát a munkafolyamatot és a munka szervezésének módját is.⁵

I. I. Csangli azt az álláspontot képviseli, hogy a munka tartalma olyan viszonyok, kapcsolatok, oldalak, elemek összessége, amelyek az ember céltudatos tevékenységét képezik. A munka tartalmának két aspektusa van: technikai-szervező és társadalmi-gazdasági, melyek a munka kettős természetét tükrözik, mint az ember és a természet között végbemenő anyagcsere és mint a termelés folyamatában az emberek közötti érintkezés, közlés eszközét. Csangli kifejti, hogy a technikai-szervező oldal a munkatevékenységek minőségi és mennyiségi meghatározottságát jelenti, melyet a termelés technikai felszereltsége, technológiája, szervezése, a munka tárgya és a munkát végző szakmai hozzáértése határoz meg. Tükrözi egyben a termelőerők fejlődésének szintjét, a termelés személyi és tárgyi elemei egyesülésének módját.⁶ A társadalmi-gazdasági oldal pedig az egész társadalom és az egyén munkája közötti kapcsolatot jelenti, s kifejezi a társadalmi viszonyok jellemző vonásait, amelyek között a munka végbemegy.⁷ A társadalmi-gazdasági aspektus az adott osztály valamennyi tagja számára közös viszonyokat jelenti, szemben a technikai-szervező aspektussal, amelyre a munka konkrét fajtája jellemző. Ezért a társadalmi-gazdasági tartalmat egyben a munka jellegeként is meg lehet nevezni.⁸

I. I. Csangliéhoz hasonló álláspontot képvisel I. M. Rogov is. Szerinte a munka tartalmát a munkatevékenységek és a technológiai folyamatok rendszere képezi, amelyet a termelés anyagi-technikai bázisa, a társadalom szociális-gazdasági fejlettségének színvonala határoz meg.

A szerző aláhúzza, hogy ennek egyik oldala a technikai, technológiai oldal, amely az ember céltudatos tevékenységét jelenti a természet átalakításában, a természeti erőforrások, tartalékok kiaknázásában, felhasználásában, új anyagok előállításában. A másik pedig a szociális, társadalmi oldal, amely egyben a munka jellegeként is minősíthető.⁹

V. N. Csanukvadze az említettekkel szemben azt hangsúlyozza, hogy a munka jellege és a munka tartalma a termelési mód különböző oldalát tükrözik. Az előző az adott termelési viszonyokkal kapcsolatos, az utóbbi pedig a termelőerőkkel függ össze. A munka jellegét mindenekelőtt konkrét társadalmi-termelési viszonyok determinálják. A munka tartalma pedig a munkatevékenységek (kézi, gépi, automatizált, fizikai, szellemi stb.) összessége, amelyet a termelés személyi, tárgyi tényezői, a munkás munkájához való viszonya és a munkaeszközök kombinációja határoz meg. Amíg a munkatevékenységek a különböző társadalmi-gazdasági formációkban azonosak lehetnek, addig a munka jellege nem.¹⁰

N. V. Markov szerint a munka jellege mint társadalmi-gazdasági kategória a következőket foglalja magába: 1. a társadalom termelőerőinek jellegét, 2. a termelési viszonyokat, a munkásnak a termelési eszközökkel való egyesülésének módját, 3. a munka társadalmi osztály-természetét, 4. a munka általánosításának fokát, a munkatevékenységek bekapcsolódásának módját a társadalmi munkába, 5. a munka társadalmi különeméségének állapotát, mely mindenekelőtt a különböző tulajdonformákon, a munka technikai felszereltségén, a dolgozók szakismereteinek és szakmai hozzáértésének a szintjén alapul.¹¹

A munka tartalma pedig a szocialista termelési feltételek között az alábbi elemeket tartalmazza: 1. a munka technikai felszereltségét, a gépesítés és az automatizálás fokát, 2. összetettségét, 3. a szellemi és a fizikai munka arányát, 4. a munka monotonitásának és alkotó elemekkel való ellátottságának fokát, 5. a munkaerő tevékenységének minőségét, szakmai felkészültségét és szakmai hozzáértését, 6. a munka tudományos szerveztségének szintjét, 7. a munkafegyelmet, 8. a munka termelési-technikai feltételeit. A szerző úgy véli, hogy a munka tartalma minden elemének társadalmi-gazdasági és termelési-technikai oldala van, melyek szerves egységben, kölcsönhatásban állnak egymással.¹²

A munkásosztály a tudományostechnikai forradalomban című kötetben kifejtett álláspont szerint a munka jellegének fogalma tágabb és szűkebb értelemben használatos. Tágabb értelemben a munka jellege társadalmi-gazdasági kategória, mely az egész társadalom és az egyén közötti kapcsolatokat és viszonyokat tükrözi. A munka jellege az adott termelési viszonyokban a társadalmi-gazdasági munkamegosztás által determinált. A technikai fejlődés és a termelés anyagi-műszaki bázisa létrehozása eredményeként a munkás munkájában lényeges változások mennek végbe. Amíg a kézi, gépi munkánál a fizikai munka dominál, addig a komplexen gépesített és automatizált termelésnél már a szellemi munka válik jellemzővé. A munkás munkatevékenységének minőségi változása alapján elvileg lehetséges munkája jellegének változásáról beszélni. Ezért a munka jellegének fogalma szűkebb értelemben a munkatevékenységek – technikai fejlődés által meghatározott – minőségi változásainak megjelölésére is használható.

A munka tartalmának fogalmán a munkatevékenységek mennyiségi és minőségi összessége értendő, melyet a termelés technikai berendezése, technológiája, a munka szervezése és a munkás kvalifikáltsága determinál.¹³

L. M. Belov véleménye szerint a munka tartalmát a szerzők jelentős része a munka személyi és tárgyi elemei kapcsolatának módjával határozza meg: ez túlságosan általános, s inkább az anyagi javak termelésének szférájára vonatkozik.¹⁴

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szociológiai Kutatóintézetének a témáról szóló kiadványában megfogalmazott álláspont szerint a munka tartalma a munkás technikai-szervező tevékenységével függ össze. A munka tartalma alatt a munka technikai felszereltsége, a termelő-ágak szerinti munkatevékenységek, a munkás fizikai és intellektuális igénybevétele, önállóságának foka, a munkafolyamatban s a termelésben alkalmazható újszerű megoldások lehetőségei értendők.¹⁵

E. A. Szoboljeva a *munka tartalmáról* és a *munka tartalmasságáról* fejt ki álláspontját a munkások tevékenységére vonatkozóan. Ennek alapján a munka tartalma a munkatevékenységek összességét jelenti. A munka tartalma mint kategória minőségileg különbözik a munka tartalmassága kategóriájától. Amíg az előző lényegében a munkatevékenységek mennyiségi és minőségi meghatározottságával, addig az utóbbi főképpen a munkatevékenységek széles skálájával jellemezhető. E skála a munkaműveletek összességével, elemeinek számával, a munkavégzés következtében az emberi szervezetre gyakorolt fiziológiai megterhelés sokféleségével, a kutatás, a tervezés jelentőségével stb. határozható meg.¹⁶

A különböző nézetek összegezésének és „közös nevezőre” hozásának szándéka nélkül, röviden jelzem álláspontomat a munka jellegének és tartalmának fogalmával kapcsolatban. A munka jellege és tartalma a munkának mint a marxista-leninista társadalomelmélet alapkategóriájának összetett oldalait jelenti. A társadalmi, történelmi fejlődés folyamán változik jellege és tartalma, mely elsősorban az emberre mint fő termelőerőre hat. A munka jellege és tartalma egymással dialektikus kapcsolatban álló fogalmak, melyek közül meghatározó a munka jellege. Amíg az előző főleg a termelési viszonyokkal függ össze, addig az utóbbi inkább a termelőerőkkel kapcsolatos. E kérdésben álláspontom N. V. Markovéhoz áll közel.

A munka jellegét mint társadalmi-gazdasági kategóriát meghatározzák az adott társadalmi-termelési viszonyok, amelyekben a munka mint az ember céltudatos, aktív tevékenysége jelenik meg. A társadalmi-termelési viszonyok megváltozásával megváltozik a munka jellege is. A munka jellege minőségileg és gyökeresen a szocialista forradalom győzelme után változik meg, amikor a munka és a tulajdon ismét egyesül, s megteremtődik a kizsákmányolástól mentes, társadalmi tulajdonon alapuló munka.

A munka tartalma a munka technikai felszereltségének, a munkatevékenységek (fizikai, szellemi, kézi, gépi, automatizált stb.) összessége, strukturális összetétele, mely a munka személyi és tárgyi tényezőivel, a szubjektumnak a munka eszközeihez és a munkatevékenységhez — társadalmi munkavégzéshez is — való személyes viszonya által határozódik meg. A munka tartalmának változásában elsődleges jelentőségű korunk tudományos-technikai forradalma, a

tudományos-technikai haladás, ez azonban nem jelenti az adott társadalmi-termelési viszonyok szerepétől való elhatárolódást, hanem feltételezi ezek hatását és visszahatását.

A munka jellegének fogalma az egyén és a termelési eszközök társadalmi-gazdasági kapcsolatait tükrözi, a munka tartalma pedig technikai-gazdasági kapcsolatait jelenti.

A munkával összefüggő második elméleti kérdés kapcsán abból kívánok kiindulni – szem előtt tartva a szovjet szakirodalmat –, hogy a *munka alkotó jellege* és a *munkához való alkotó viszony* nem egy és ugyanazon fogalmat takarnak, bár vannak közös elemeik. A munka alkotó jellege mint objektív jelenség az emberiség és a termelés fejlődésének szükség-szerű feltétele és állandó tényezője. Az a képesség, hogy felismerjük az újat, az élenjárót, a progresszívet és túllépünk a régien, az elavulton. Alkotásra – különböző szinteken – mindenki képes, aki szereti a munkáját, hivatásérzettel végzi, mestere a szakmának, célratörő, lelkiismeretes stb.

A tudomány közvetlen termelőerővé válása, a korszerű technológia alkalmazása a termelésben új távlatokat nyit a munka alkotó jellegének fejlődésében.

A szocialista-kommunista társadalmi-termelési viszonyok között az alkotó munka – M. L. Kozlova és Z. I. Fajnburg felfogása szerint – az ember termelőtevékenységének nagyon magas szintjét jelenti. Az alkotás ott és olyan mértékben valósul meg, ahol és amennyiben a gyakorlatban érvényesül a céltudatosság a munkatevékenység új módszereinek elterjedésében és a munkafolyamat egyre magasabb szintűvé válásában.¹⁷

Az alkotó munkával kapcsolatban figyelemre méltó gondolatokat fejtet N. V. Markov is, amikor arról ír, hogy a szocialista társadalomban a munkafolyamatok komplex gépesítése, automatizálása soha nem látott lehetőségeket teremt az alkotás emberi szükségleteinek kielégítésére.¹⁸

A szerző hangsúlyozza, hogy a tudományos-technikai alkotó munkának lényeges eleme a dolgozók termelési és társadalmi aktivitásának állandó fokozódása. Ezen utóbbiak kialakulásának fontos előfeltétele a munkások tudati, műveltségi szintjének állandó növelése, tudatos ösztönzése. Ez elősegíti a személyiség minden oldalú fejlődését, kollektívizmusának kibontakozását, s a fizikai és a szellemi munka egyneművé válásának folyamatát.¹⁹

A szovjet szakirodalom hangsúlyozza, hogy az emberek jellemző tulajdonsága az alkotóképesség, az alkotási vágy, ezek megjelenését, ki-fejlesztését azonban a társadalmi-termelési viszonyok határozzák meg. A tőkés termelési viszonyok keretei között az anyagi és a szellemi javak termelésének fő mozgatója az anyagi érdekelttség, az értéktöbblet-termelés, mely korlátozza az egyén alkotási vágyának indítékait. A munkás munkatevékenységében csupán szükségletei kielégítésének módját s nem életének célját látja, mivel munkája nem jelent számára általában sikerélményt, örömet, s nem motiválja őt a társadalom érdekében végzett munkának a tudata, ilyen értelemben tevékenységének nincsenek a társadalomra vonatkoztatott politikai, érzelmi, morális indítékai.

A tőkés termelési viszonyok, a ki-zsákmányolás a dolgozót megfosztják attól, hogy értelmét lássa alkotóképessége kibontakoztatásának. E viszonyok között inkább a szellemi

munka területén érvényesülhet a munka alkotó jellege.

A szocialista forradalom győzelme fordulópontot jelent a munka alkotó jellegének, a munkához való viszonynak fejlődésében.

A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, az alapvető osztályok érdekazonossága kibontakozik, s alapelveként jelenik meg, hogy mindenki képessége szerint dolgozzék és végzett munkája arányában részesüljön a megtermelt anyagi javakból. A munka és a tulajdon ismét egyesül. E minőségi változások megteremtik a munkához való új, alkotó viszony kifejlődésének reális lehetőségét, melyek a szocialista társadalmi, termelési viszonyok lényegéből fakadnak. A munkát illetően feloldódik az antagonisztikus ellentmondás a társadalom és az egyén érdeke, célja, törekvése között, s a munka társadalmi, anyagi és morális ösztönzői egybeeshetnek. E folyamatban azonban még nem szűnt meg az elidegenedés minden eleme, különösen például azok egy részénél, akik nehéz fizikai munkát végeznek. A munkához való alkotó viszony kialakulásának tartalmi elemei tehát magában a szocialista termelési viszonyokban rejlenek.

A szocialista társadalom építésének folyamatában a munkában fokozódó érdekelttség, a néptömegek jólétének növekedése, az anyagi és szellemi szükségletek egyre teljesebb kielégítése, a szocialista demokratizmus – különösen a munkahelyi, üzemi demokrácia – szélesedése és mélyülése, a dolgozók politikai, társadalmi aktivitásának fokozódása kedvező feltételeket teremt az alkotó viszony kibontakoztatásához.

A munkához való alkotó viszony kérdésének vitathatatlan jelentősége kifejeződik a Szovjetunió új alkotmányában, amely már magában fog-

lalja, hogy az állam ösztönzi e viszony fejlődését: „A állam, összekapcsolva az anyagi és erkölcsi ösztönzőket, ösztönözve az újító tevékenységet, a munkához való alkotó viszonyt, elősegíti a munka elsődleges életszükségletté válását minden szovjet embernél” – rögzíti a dokumentum II. fejezetének 14. cikkelye.²⁰

N. V. Markov szerint a munkához való alkotó viszony magas fokú tudatosságot feltételez és megmutatkozik abban, hogy a munkás az ország gazdájának érzi magát. Nagyfokú munkafegyelemmel, kezdeményező-készséggel, munkájának szeretetével, a társadalmi célok, feladatok megvalósítása iránt érzett felelősséggel termel.²¹

N. V. Csanukvadze hangsúlyozza, hogy a munkához való alkotó viszony az embernek a munkájához, munkakötelezettségeihez való személyes viszonya. A kommunista építés során már tömegmunkásokat ölt a dolgozók újító és felfedező tevékenysége, a munkafolyamat új módjainak, az élenjáró tapasztalatoknak széles körű alkalmazása és közkinccsé válása, ezt tervszerűen is előmozdítják.²²

Az L. M. Arhangelszkij szerkesztette kiadvány a munkához való új, alkotó viszony jellemző vonásait a következőkben vázolja fel: nagyfokú felelősség megjelenése az egyének a munkájához fűződő személyes viszonyában; lelkiismeretes és szakmailag hozzáértő munkavégzés; a feladatok megoldásában együttműködés az elvtársi, baráti kollektívával, egymás segítése; törekvés az egyén képességeinek mind teljesebb felhasználására, állandó tökéletesítésére, arra, hogy az egyén munkája a közösség részéről tiszteletet váltson ki; a termelés fokozásának, a közösség vagyona gyarapításának elősegítése; a tapasztalatok és ismeretek önzetlen át-

adása; a szocialista társadalmi tulajdon növelése és védelme készségének kialakulása. A szerzők továbbá aláhúzzák, hogy a munkához való alkotó viszony a szocialista személyiség új minőségi vonásait tükrözi. Erkölcsi felelősséget, a munkával való elégedettséget, fegyelmezett munkavégzést, a megoldásra váró feladatok alkotó, kritikai megközelítését jelentik.²³

Az SZKP XXVI. kongresszusán a KB beszámolójában Leonid Iljics Brezsnyev azt hangsúlyozta, hogy a szocializmus a munkához való új viszonyt teremti meg, melynek egyik nagyszerű megnyilvánulása a szocialista munkaverseny. A Szovjetunióknak nincs egyetlen olyan gyára, kolchoza és építkezése, amelyben ne kapna nagy lendületet a szocialista munkaverseny, ez olyan hazafias mozgalom, amelyben napjainkban több mint százmillió szovjet dolgozó vesz részt. Benne olyan szocialista vonások erősödnek, mint a társadalmi kötelességtudat, a munkában való hősiesség és az önfeláldozó tevékenység.

Az SZKP KB főtitkára kiemelte, hogy a szocialista munkaverseny a tömegek alkotó tevékenysége, mely lényegét tekintve a dolgozók nagyfokú öntudatára és kezdeményezőkézségére épül. Ez a kezdeményezőkézség elősegíti a termelési tartalékok feltárását és hasznosítását, a munka hatékonyságának fokozását és minőségének javítását. A gyakorlatban azonban néha a szocialista versenyvállalásokat nem „alulról” dolgozzák ki, hanem „felülről szorgalmazzák” a felettes szervek. Ez károsan hat a munkaverseny szellemére. A munkaversenyben nagy fontosságot kell tulajdonítani az „alulról fölfelé”, a dolgozó, brigád, vállalat részéről áramló ellenterveknek és más hasonló kezdeményezéseknek, melyeket össze kell hangolni a központi elképzelé-

sekkel. Ez megfelel a szocialista verseny természetének és a szovjet gazdaság tervszerű fejlesztése jellegének.²⁴

Összegezésként megállapítható, hogy a munkához való új, alkotó viszony – mely a szocialista és kommunista társadalomban valós tartalmat kap – az egyénnek a munkához fűződő személyes viszonyából következik, s politikai, etikai, műveltségi, anyagi, tudati tényezőkkel függ össze.

A munkához való alkotó viszony több tényező összege. Az alkotó munka fejlődésében létrejön a termelőmunkásnak egy új típusa, akinek munkához fűződő kapcsolatában egyre inkább kifejeződik a szocialista társadalom szociális és gazdasági viszonyainak jellege.

Emődi Gyula

JEGYZETEK

¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve.

Kossuth Könyvkiadó 1975. 515. old.

² A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1980. 180. old.

³ L. M. Belov: Karakter i szogyerzsanije truda v uszlovijah razvitovo szocializma. Leningrád 1978. 5. old.; V. J. Szuszlov: Trud v uszlovijah razvitovo szocializma. Izdatyelsztva „Nauka”. Leningrád 1976. 84. old.

⁴ V. J. Szuszlov: Szociologija truda Tyeoreticeszkije i metodologiceszkije problemi. Izdatyelsztva leninszkovo Unyiverszityeta. 1971. 124. old.

⁵ G. V. Badejeva: Szocialnije problemi truda s kommuniszticeszkom sztroitjelsztve. Izdatyelsztvo Moszkovszkovo Unyiverszityeta. 1971. 87–88. old.

⁶ I. I. Csangli: Trud. Szociologiceszkije aszpekti tyeoriji i metodologiji iszledovanyija. Izdatyelsztvo „Nauka”. 1973. 98. old.

⁷ Ugyanott, 98. old.

⁸ Ugyanott, 99. old.

- ⁹ I. M. Rogov: Naucsno-tyehnyicseszkij progressz i razvityije licsnosztyi. Lenizdat, 1974. 21. old.
- ¹⁰ V. N. Csanukvadze: Asznavnije tendenciji izmenyennyija szocialisztyicseszkovo i uszlovija sztanovlenyija kommunisztyicseszkovo truda v period zrelava szocializma. (Doktorszkaja gyisszertacija.) Tbiliszi 1978. 34. old.
- ¹¹ N. V. Markov: NTR i harakter truda. Moszkva. „Znanyije” 1979. 8. old.
- ¹² Ugyanott, 24. old.
- ¹³ Rabocsij klassz v uszlovijah naucsno-tyehnyicseszkoi revoljuciji. Izdatyelsztvo „Nauka”. Moszkva 1979. 63–65. old.
- ¹⁴ L. M. Belov: Harakter i szogyerszanyije truda v uszlovijah razvitovo szocializma. Leningrad 1978. 7. old.
- ¹⁵ Rabocsaja Knyiga szociologa. Moszkva 1976. 65. old.
- ¹⁶ E. A. Szoboleva: Szogyerszanyije i szogyerszatyelnoszty truda rabocsih. Vesztnyk Moszkovszkaja Unyiverszityeta. Szerija. 6. Ekonomika. 1980. N. 4. 39., 41. old.
- ¹⁷ M. L. Kozlova, Z. I. Fajnborg: Sztanovlenyije novovo isztoricseszkovo tyipa truda. „Ekonomicseszkije nauki”. 1976. N. 5. 28–30. old.
- ¹⁸ N. V. Markov: „Szocialisztyicseszkij trud i jivo buduscseje” (Nyekatorije problemi razvityija truda v uszlovijah naucsno-tyehnyicseszkoi revoljuciji.) Politizdat, Moszkva 1976. 33–36. old.
- ¹⁹ Ugyanott, 36–41. old.
- ²⁰ Konztyitucija (Asznavoj zakon) Szozjuza Szovjetszkij Szocialisztyicseszkij Reszpublik. Moszkva. „Jurigyicseszkaja lityeratura”. 1978. 9. old.
- ²¹ N. V. Markov: „Szocialisztyicseszkij trud i jivo buduscseje” (Nyekatorije problemi razvityija truda v uszlovijah naucsno-tyehnyicseszkoi revoljuciji.) Politizdat, Moszkva 1976. 36–41. old.
- ²² V. N. Csanukvadze: „Asznavnije tyendenciji izmenyennyija szocialisztyicseszkovo uszlovija sztanovlenyija kommunisztyicseszkovo truda v period zrelava szocializma”. (Doktorszkaja gyisszertacija.) Tbiliszi 1978. 308–317. old.
- ²³ „Szocializm i licsnosztyi” Misl, Moszkva 1979. 68–69. old.
- ²⁴ Pravda, 1981. február 24.

IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK

Иштван Балог

К ПРОБЛЕМАТИКЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ ФОРМАЦИИ (ОБЩЕСТВЕННАЯ ФОРМА И ОНТОЛОГИЯ ЛУКАЧА)

Дёрдь Лукач, умерший десять лет назад, в своём произведении «Об онтологии общественного быта» попытался сделать обобщающий философский анализ своих теоретических, политических опытов и практического развития социализма. Следуя методике Маркса исходным пунктом его анализа является общественная действительность и конкретные категории развёртывает из анализа процесса труда. Однако ход мыслей и строение «Онтологии» разъединяют, развязывают теоретические и методологические противоречия. Эти противоречия методологически выражаются острее и нагляднее всего в отношении общих и конкретных категорий, а теоретически в характеристике места и роли отчуждения при социализме. В действительности же источник противоречий можно находить на более глубоком уровне. Д. Лукач относительно совокупности существенных отношений допускает такую непрерывность между социализмом и коммунизмом, которая не принимает во внимание конкретные исторические условия образования социализма, прежде всего факт товарного производства и товарных отношений. Однако отдельные категории «Онтологии» всё же отражают настоящую действительность и поэтому структура основных категорий анализа и основная точка зрения теоретического исследования впадают в антагонистическое противоречие. Исследование Д. Лукача, поэтому несмотря на его первоначальное намерение, приводит к тому значительному результату, что нынешний этап развития социалистических отношений не даёт возможности на то, чтобы коммунизм исследовался научно не только с отдельных его сторон, а в совокупности, как общественно-экономическая формация.

Аттила Аг

ДИСПУТЫ О СПОСОБЕ ПРОИЗВОДСТВА ТРЕТЬЕГО МИРА

В статье даётся обобщение и оценка диспутам о развитии третьего мира, происходившем в 60-ые годы. Среди теорий способов производства образовались два главных направления: первое, центром которого является мировая система, так называемое экстерналистическое направление; и второе так называемое интерналистическое направление, которое концентрирует на внутреннее развитие.

Внутри экстерналистического направления, которое отсталость третьего мира выводит из системы мирового капитализма, в оценке роли мировой торговли очерчивается две концепции. По-первой, главным моментом является неравномерный обмен, как характерный способ эксплуатации торгового капитала, а

по-второй главным моментом является, что торговый капитал в отличие от промышленного капитала органически не вмешивается в экономику эксплуатируемой страны, скорее всего консервирует его.

Эксцентралисты исходят из охватывающей весь мир системы капитализма, напротив этого интерналисты ставят ударение на то, что в третьем мире нет капитализма, а там существует особая формация, так называемая колониальная, а затем пост-колониальный способ производства. Вокруг исследований сущности этого способа производства сформировались три концепции. По теории дуализма колониальный способ производства можно описать отношениями традиционных и современных секторов, доминацией традиционных форм. Другая теория различает эксплуататорские и производственные отношения и на основании этого причину неразвитости третьего мира видит в застое субъективных и объективных производительных сил. По третьей концепции способ производства третьего мира полуфеодальный-полуколониальный. Капиталистическое развитие законсервировало феодальное отношение в интересах страны-колонизатора, односторонне развивало и разинтегрировало колониальную экономику. На базе этого господствующие классы после получения формальной политической независимости, в изменившейся форме воспроизводят прежнюю зависимость от ведущих империалистических держав.

Хотя концепции, исследующие причины недоразвитости третьего мира, ещё не достигли теоретического описания способа производства третьего мира, но они превзошли жёсткую 5-конечную схему теории формаций и тем самым способствовали возврату к традициям марксистской мысли.

Дёрдь Собослан

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДЕТЕРМИНАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ ФОРМАЦИЕЙ ВМЕШАТЕЛЬСТВА СО СТОРОНЫ ГОСУДАРСТВА

Статья занимается теоретическими вопросами формирования и модификацией вмешательства буржуазного государства. Устанавливает, что даже в идеальной форме не можем говорить о буржуазном развитии без государственного вмешательства. Хотя функции хозяйственного регулирования либерально-капиталистического государства являются ещё зачаточными, но уже в это время встраиваются некоторые ранние формы управления экономикой. Автор исходит из дуализма буржуазного общества – политического государства и подчёркивает относительный характер, исторические формоизменения отделения. Автор считает, что можно сделать периодизацию системы институтов и форм движения государственного вмешательства и связывает периоды в основном с циклами хозяйственного развития. Статья занимается системой институтов государственного вмешательства, смещением точек опоры выборов, представительства и государственной администрации. С этой точки зрения автор проводит разъединяющую линию между буржуазно-либеральным и буржуазно-демократическим этапами развития. Развитие буржуазного общества неразделимо от увеличивающейся роли государственного вмешательства, которое встраивается в процессы хозяйственного воспроизводства также, как и в деятельность организаций, учреждений, обеспечивающих интеграцию общества. Государственное вмеша-

тельство не изменяет сущности буржуазной частной собственности – и это следствие детерминации общественной формации –, но в тоже время расслабляет её общественную основу.

Тамаш Микец

БУРЖУАЗНЫЕ ТРАКТОВКИ КУЛЬТУРЫ В 60-ых И 70-ых ГОДАХ

Автором детально анализируются буржуазные трактовки культуры,¹ появившиеся во-второй половине 60-х и 70-х г. г. и вызвавшие значительное влияние. По мнению автора буржуазные трактовки культуры нельзя отсекать от изменений буржуазной идеологии в целом и от её механизмов движений. В то же время он устанавливает, что можно наблюдать некоторые особенности в этой области, которые от части различаются от соображений буржуазной идеологии, относительно хозяйственной системы и структуры политики и власти.

В первой части статьи автор занимается сущностью и влияниями концепций «производства культуры», изложенной буржуазным исследователем Адорно; затем анализирует теоретическую коррекцию, появившуюся в последних статьях Адорно, которая старается очертить альтернативу культурно-политической концепции.

В дальнейшем в статье анализируется трактовка культуры критиков социализма, близко стоящих к «новым левым». Автор доказывает, что эти трактовки структуры культуры социализма оценивают через призмы догматической культурной и искусствоведческой политики и поэтому в состоянии анализировать действительные процессы.

Автор отдельно занимается теорией Даниела Белла, которая исходит из радикального разъединения социальной структуры и культуры. Автор устанавливает, что анализ Д. Белла несмотря на то, что указывает на значительную часть противоречий культуры развитых потребительских обществ, всё же остаётся сильно односторонней и эта односторонность перебрасывается в определённую мистификацию, которая в свою очередь уже окончательно не даёт возможности более глубоко анализировать действительность.

¹ В заключительной части статьи автор исследует трактовку культуры французской «новой философии» и старается получить ответ на вопрос: по какой причине буржуазная идеология в 70-ых годах впадает в пессимизм, иррационализм.

Дежё Калочай

О НЕКОТОРЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ПРЕДПОСЫЛКАХ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ И КОЛЛЕКТИВА

Автор начертил те общественные явления и противоречия, которые сделали наглядными, что формирование и распространение форм высшего уровня коллективизма являются длительными и медленными процессами, будут творением целой исторической эпохи.

Так как формы коллективизма, проникающие в личность и интерперсональ-

ные отношения завершаются в том длительном процессе, который полон противоречиями, в этом процессе происходит прежде всего дальнейшее обобществление собственности и властных отношений. А это в свою очередь означает развитие всякой формы демократии в области хозяйственной, политической жизни. Во взаимосвязи с этим развитием и формированием коллективистских отношений рассматриваются автором вопросы функций социалистической собственности и зарплаты, товарно-денежных отношений и иерархических отношений власти. Подвергается теоретическому анализу образование клик, сплетение личных интересов, строящихся на властной позиции, или же независимые от этого, т. к. – по мнению автора – сегодня они в чрезвычайной мере препятствуют развитию действительных коллективов и коллективистских личных качеств, способов поведения. Ведь на основании таких отношений искажается и растущий порядок ценностей общества; личностные качества индивида формируются не в отношении общественных интересов, а в отношении какого-то суверенного, группового, или же кликового интереса.

В конце статьи автор начерчивает сегодняшнее, самое важное требование коллективности, базируясь на опытах и потребности более развитых, трудовых коллективов, особенно социалистических бригад. Эти требования уже и сейчас указывают на направление тех норм, осуществляющихся в дальней будущем, по которым человечеству другого человека, действительный коллектив будут таковой же необходимостью, как и материальные предметные ценности.

Янош Паткош

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫМИ СИЛАМИ И ПРОИЗВОДСТВЕННЫМИ ОТНОШЕНИЯМИ НА НЫНЕШНЕМ ЭТАПЕ НАШЕГО СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Автор в своей статье исходит из того, каким образом влияют современные тенденции развития производительных сил при социализме на общественно-экономическую практику. В статье ключевыми являются две категории: понятие обобществления и социализации. Эти категории были разработаны классиками марксизма-ленинизма, но необходимо истолковать и в системе воззрений победы социалистической революции и построения основ социализма; нужно более основательно исследовать и тот вопрос, что такое конкретное, сегодняшнее содержание имеют эти понятия и как образуются их отношения в дальнейшем процессе социалистического развития. В наши дни образуются новые черты обобществления производства. Такими являются технологическая детальная специализация, становление науки непосредственной производительной силой, вторжение современной техники в непродуцированные области, а также непрерывность и протекание инноваций в хозяйстве. Эти современные мировые тенденции, сформировавшиеся в системе нашего общественного производства только медленно и противоречиво могут пробить себе дорогу. Ища причину этих противоречий автор ставит исследовательскую гипотезу. По этой гипотезе социалистические производственные отношения составляют три типичных субъекта (человек, как гражданин, трудящийся и потребитель; социалистическое предприятие и социалистическое государство) и воспроизводство их пяти типичных реляций в совокупном процессе общественного воспроизводства.

Взаимосвязь обобществления и социализации получает новое толкование внутри этой системы реляций и, по мнению автора, эта новая исследовательская рамка во многих, до сих пор открытых вопросах может приблизить к ответу.

Дёрдь Погань

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ПО ТРУДУ И МАТЕРИАЛЬНОЕ СТИМУЛИРОВАНИЕ

Статья занимается проблемой, как влияют на отношение труда и распределение различные объективные и субъективные факторы: различия в труде, условия труда, различия в природных, территориальных, структурных отношениях, положение на рынке рабочей силы, возможности осуществления интересов и т. д. При социализме количество и качество произведённого труда являются только центром распределения, от которого действительно распределённый доход за труд может отличаться и отличается. Таким образом распределение по труду способствует довольно-таки широкой траектории для органов хозяйственного управления, а также для отдельных групп, которые свои интересы могут использовать в большей мере, нежели имеют на это право.

Сознательная политика по заработной плате должна стремиться к тому, чтобы возможно полнее осуществлялся самый главный принцип социалистического распределения: равному труду – равная плата, по полам, по возрасту, а также между группами, образующимися по разным критериям зарабатывающих. В то же время должен осуществляться и другой основополагающий принцип социалистического распределения: стимулирование на больший и лучший труд, и в этой области должно быть эффективнее использовано и влияние трудовых доходов на увеличение производительности.

István Balogh

TO THE PROBLEM OF SOCIAL FORMATION

(SOCIAL FORM AND LUKÁCS' ONTOLOGY)

In his work, entitled „About the Ontology of Social Existence” György Lukács, died a decade ago, attempted to analyse on a general philosophical level his theoretical, political experiences and the practical development of socialism. Following Marx's method, the starting point is the social reality and he develops the concrete categories from the analysis of the process of work. Nevertheless, theoretical and methodological contradictions break up and disintegrate the train of thought and construction of Ontology. These contradictions are expressed more sharply and visible methodologically in the relation of general and the more concrete level categories, theoretically in the characterization of role and place of alienation in socialism. But in reality one has to look for the source of contradictions in a deeper level. With regard to the totality of relations of substance, Lukács, between socialism and communism, postulates a continuity which takes no notice of the concrete, historical circumstances of the formation of socialism, above all it disregards the facts of commodity production and commodity relations. As the respective categories of Ontology nevertheless reflect the present reality, the structure of basic categories of analysis and the fundamental element, and standpoint of theoretical investigation fall into irreconcilable contradiction with each other. For this reason, Lukács' investigation – contrast with the original intention of the author – comes to the same important result that the present stage of development of relations of socialism does not make possible to captivate communism not only from its sides but in totality, as a social mode of production.

Attila Ágh

DISCUSSIONS ON THE MODE OF PRODUCTION IN THE THIRD WORLD

The study summarizes and evaluates the discussions arising from the 60s on the development of Third World. Two main trends of the theory of mode of production have emerged: The so-called externalist, world system centri-

cal trend and the internalist trend concentrating on the internal development.

Within the externalist trend which traces the backwardness of Third World back to the system of world capitalism, two conceptions are outlined concerning the role of international trade. According to one of the conceptions, the special mode of exploitation of trading capital and the unequal exchange, according to the other one, the special character of trading capital indicates the decisive momentum, that is — contrary to the industrial capital — it does not intervene functionally in the economy of the exploited country, but rather it conserves this economy.

The externalist conception starts from the all the world embracing system of capitalism, conversely, the internalist conception emphasizes that there is no capitalism in the Third World but a peculiar formation exists, the so-called colonial, later on the postcolonial mode of production. Three conceptions have been consolidated concerning the essential character of this mode of production. According to the dualist theory, the colonial mode of production can be described by the relation between the traditional and modern sectors and the domination of the traditional forms. The second theory distinguishes the exploiting relations from the production ones and on the basis of this, it sees the reason of under-development of Third World in the stagnation of subjective and objective productive forces. According to the third conception, the mode of production of Third World is semi-feudal, semi-colonial one. The capitalist development had conserved the feudal relations and one-sidedly developed and disintegrated the colonial economy according to the interests of the mother country. On this basis, the ruling classes — after obtaining the formal-political independence — reproduce, in an altered form, the previous dependence on the leading imperialist powers.

The conceptions investigating the reasons of underdevelopment of Third World though did not yet result in the theoretical elaboration of mode of production of Third World, but they exceeded the rigid fivefold scheme of formation theory and in this way they promoted the return to the positive traditions of Marxist thought.

György Szoboszlai

CERTAIN QUESTIONS OF DEFINITION OF SOCIAL FORMS OF STATE INTERVENTION

The study deals with the theoretical questions of formation and change of capitalist state intervention. It states that we can not speak — even in ideal form — about a bourgeois development without state intervention: The economic regulators of liberal capitalism are albeit still rudimentary but even at that time certain early forms of economic management develops. The author starts from the dualism of bourgeois state — political state and emphasizes the relative character of separation and its historical metamorphosis. According to his opinion, the institutional system and forms of motion of state intervention can be divided into periods: Essentially he binds

the periods to cycles of development of economy. The study deals with the institutional system of state intervention and shifts of main point of election, representation and of state administration. In this regard, it draws a dividing line between the bourgeois-liberal period of development and the bourgeois-democratic period of development. The increasing role of state intervention is an inevitable concomitant of development of bourgeois society which build both into the reproductive processes of economy and the activity of organizations-institutions strengthening the integration of society. The state intervention does not change the nature of capitalist private ownership — this is also the consequence of definition of social-forms — but at the same time it loosens its social bases.

Tamás Mikecz

BOURGEOIS CULTURE-CONCEPTIONS IN THE 60S AND IN THE 70S

The author examines in detail the bourgeois culture-conceptions which appeared and produced significant effects in the second half of 60s and in the 70s. According to his opinion the bourgeois culture-conceptions can not be detached from the changes of the bourgeois ideology taken as a whole and from its mechanisms of motion. At the same time he states that in this sphere certain peculiarities can be observed which in part depart from the conceptions of bourgeois ideology relating to the political-power structure and to the economic system.

The first part of the study deals with the nature and effects of „Culture-industry” formulated by Adorno and analyses the theoretical corrections appeared in Adorno’s last study which attempted to outline the alternative of a conception on cultural policy.

After this, the study analyses the culture conceptions of socialism-critiques standing near the „New Left”, demonstrating that these conceptions judge the cultural structure of socialism by a prism of dogmatic, artistic and cultural policy and in this way they are unable to analyse the real processes.

The author deals separately with Daniel Bell’s theory which starts from the radical separation between social structure and culture and states that Bell’s analysis — in spite of the fact that it points to the great part of cultural contradictions of the developed consumer’s societies — remains strongly one-sided and this one-sidedness turns into some sort of mysticism which then makes totally impossible the more profound analysis of reality.

In the last part, the article examines the culture-conceptions of the French „New Philosophy” and tries to get an answer to the question: What kind of reasons played role in the pessimistic and irrational changes of bourgeois ideology of the 70s.

Dezso Kalocsai

ABOUT CERTAIN SOCIAL CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF INDIVIDUAL AND COLLECTIVE

The author attempts to outline the social processes and contradictions which demonstrate that the development and spreading of the higher forms of collectivism will be a long and slow process, that is, it will be the work of a whole historical period.

The forms of collectivism permeating the individuals and also the interpersonal relations become perfect in a long process full of contradictions in which, first and foremost, the further socialization of property and power relations takes place. And, properly speaking this means the development of every form of democracy in the economic, political etc. spheres of life. In relation to this development and to the formation of collective relations, the questions of socialist function of property, wages, goods and money relations, the hierarchical power relations and of management are discussed. The author lays great stress upon the conceptual analysis of cliquism and of the interweaves of private interests based on power position or independent of it, because — according to the author — these block to an extraordinary degree the development of the real collectivities, the development of collective personal signs and of the collective forms of attitude. Surely, on the basis of such relations the developing system of values of the society is also distorted and the signs of individual is not formed in relation to the public interest but in relation to some kind of independent group- or rather clique interest.

Finally, on the basis of the experiences and expectations of the more developed workers collectives, the socialist brigades, the author outlines the most important requirements of collectivity. These requirements, even today, show in the direction of those norms — to be realized in the distant future — according to which the decency of the other man, the real collective will be at least so much a need as the material, objective goods.

János Patkós

ABOUT CERTAIN QUESTIONS OF PRODUCTIVE FORCES AND PRODUCTIVE RELATIONS IN THE PRESENT STAGE OF SOCIALIST DEVELOPMENT

The author in his problem raising study starts from the question of how the modern tendencies of development of productive forces exercise an influence on the social-economic practice in socialism. The key-important category pair of the study is the conception of socialization-nationalization. These categories were elaborated by the classics of Marxism-Leninism but they must be interpreted from the point of view of the victory of socialist revolution and

that of laying the foundations of socialism. And it is necessary to examine more profoundly what the concrete, actual content of these categories is, and how their relations develop in the further process of socialist development. In our days new characteristics of socialization of production are coming into being. These are the technological specialization and specialization according to part-units, science becoming productive forces, the penetration of modern technology into non-productive spheres, the continuity of innovations and their general use in economy. These modern world tendencies can only slowly and with contradictions break the ground in the established system of our social production. Searching for the reason of contradiction, the author put forward a research hypothesis. According to this, in the total stituted by the reproduction of five typical relations of three typical subjects (the human being as citizen, worker and consumer, the socialist enterprise and the socialist state). Within this relation system, the relation between socialization and nationalization receives a new interpretation and according to the author this new framework of investigation can take us nearer to the answer in several, so far open questions.

György Pogány

DISTRIBUTION BY WORK AND MONETARY INCENTIVE

The study deals with the problem of how the relation of work and distribution can be influenced by various objective and subjective factors: Different works and working conditions, different natural, regional, structural relations, the situation in labour market, the possibilities of assertion of interests etc. In socialism the quantity and quality of work performed are only the centre of distribution from which the actually distributed work-income can differ and, indeed, it differs. In this way the distribution by work creates a rather great scope both for the organizations dealing with the management of economy and some groups being able to assert their interests in a greater degree than it is justified.

A deliberate wage-policy has to make an effort that the most important principle of socialist distribution be effective as fully as possible: Equal pay for equal work among groups of sexes and age categories and among the groups of wage-earners being formed according to various criterions. At the same time the other basic principle of socialist distribution has to be enforced: Incitement to work more and better and in this sphere one has to use efficiently the effects of wage-income to raise output.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Иштван Балог: К проблематике общественной формации (Общественная форма и. Онтология Лукача)	139
Аттила Аг: Диспуты о способе производства третьего мира	162
Дёрдь Собослаи: Некоторые вопросы детерминации общественной формацией вмешательства со стороны государства	177
Тамаш Микец: Буржуазные трактовки культуры в 60-ых и 70-ых годах	198
Дежё Калочай: О некоторых социальных предпосылках развития личности коллектива	209
Янош Паткош: Некоторые вопросы, связанные с производительными силами и производственными отношениями на нынешнем этапе нашего социалистического развития (поднятие проблем)	222
Дёрдь Погань: Распределение по труду и материальное стимулирование	234
ДИСКУССИЯ	
О некоторых науковедческих вопросах марксистской политической науки часть II. (Тивадар Молнар)	243
Материалы к философскому анализу природы политики из политико-философского наследства Маркса (Шандор Карико)	258

КУЗНИЦА НАУЧНЫХ РАБОТ

Среднесрочный исследовательский план группы по теме развития социальной структуры (Ференц Ковач) 279

О планах группы по изучению расслоения (Тамаш Колоши) 284

ИНФОРМАЦИЯ

Социальная структура и мобильность – социологические исследования в Румынии (А. Бём–Л. Пал) 292

Теоретические вопросы, связанные с трудом в советской литературе (Дьюла Эмёди) 303

РЕЗЮМЕ 311

CONTENTS

STUDIES

<i>István Balogh:</i> To the Problem of Social Formation (Social Form 'and Lukács' Ontology)	139
<i>Attila Ágh:</i> Discussion on the Mode of Production in the Third World	162
<i>György Szoboszlai:</i> Certain Questions of Definition of Social Forms of State Intervention	177
<i>Tamás Mikecz:</i> Bourgeois Culture-Conceptions in the 60s and the 70s	198
<i>Dezső Kalocsai:</i> About Certain Social Conditions of Development of Individual and Collective	209
<i>János Patkós:</i> About Certain Questions of Productive Forces and Productive Rela- tions in the Present Stage of Socialist Development	222
György Pogány: Distribution by Work and Monetary Incentive	234

DISCUSSION

Some Scientific-Theoretical Questions of Marxist Politology. part 2. (<i>Tivadár Molnár</i>)	243
Contribution to the Philosophical Analysis of Natural History of Poli- tics. From Marx's Politics-Philosophical Heritage (<i>Sándor Karikó</i>)	258

WORKSHOP

Middle-Distance Research Plane of the Development of Social Structure Theme Group. (<i>Ferenc Kovács</i>)	279
About the Plans of Stratification Research Group. (<i>Tamás Kolosi</i>)	284

INFORMATION

Social Structure and Mobility – Sociological Investigation in Rumania. (<i>A. Bőhm–L. Pál</i>)	292
Theoretical Questions Relating to Work in Soviet Professional Literature (<i>Gyula Emődi</i>)	303
SUMMAIRES IN FOREIGN LANGUAGES	311
CONTENT IN FOREIGN LANGUAGES	321

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20
 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40
 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60
 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80
 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100
 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120
 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140
 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160
 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180
 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200
 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220
 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240
 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260
 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280
 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300
 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320
 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340
 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360
 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380
 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400
 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420
 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440
 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460
 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480
 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500
 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520
 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540
 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560
 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580
 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600
 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620
 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640
 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660
 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680
 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700
 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720
 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740
 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760
 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780
 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800
 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820
 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840
 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860
 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880
 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900
 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920
 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940
 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960
 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980
 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl. u. 6. Budapest Pf. 127. 1366.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója.

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 429-372.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162)

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 80,- Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban 14,4 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szakra Lapnyomda, Budapest (81-2260)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

20,— Ft

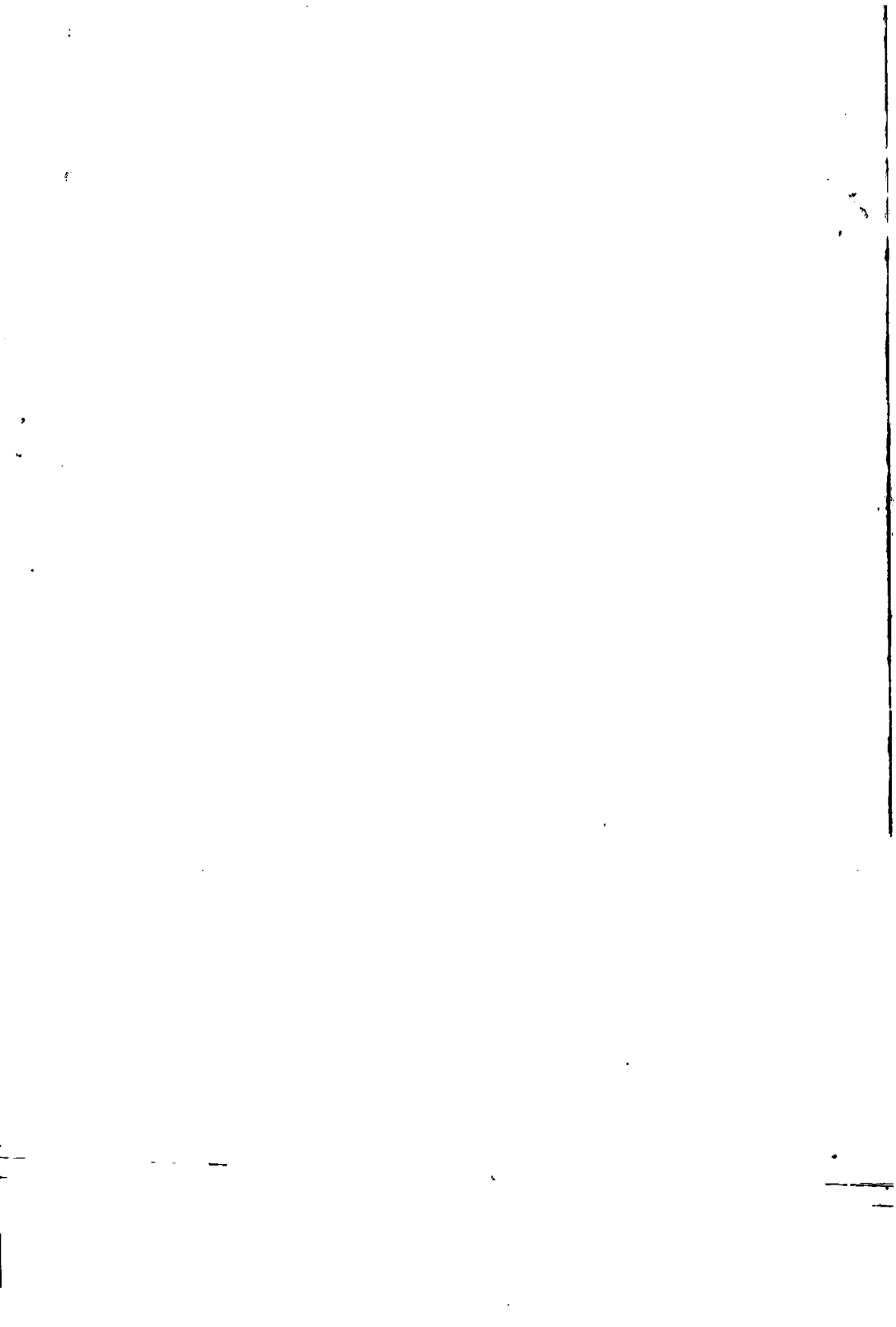
315261

IX

Társadalom-
tudományi
Közlemények

1981 | 3

9

Társadalom- tudományi Közlemények

1981·3

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XI. évf. 1981/3.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Szoboszlai György:</i> Településpolitika és közigazgatás (Erdei Ferenc közigazgatási reformterveihez)	331
<i>Tanácskozás az értelmiség helyéről és szerepéről a mai magyar társadalomban</i>	346
<i>Nyitrai Ferencné:</i> Az értelmiség foglalkozási szerkezete, jövedelmi viszonyai, életmódja	347
<i>Miltényi Károly:</i> Az értelmiség mobilitásának, rétegződésének és helyzetének alakulása 1945 után	364
<i>Bánlaky Pál:</i> Az értelmiség falun	369
<i>Gesztai P. Ottó:</i> Műszaki értelmiség — innováció — alkotókészség	374
<i>Ferge Zsuzsa:</i> A pedagógusok közérzete	378
<i>Cseh-Szombathy László—Csipán Tibor—Gergely Attila—Lukács János:</i> Értelmiségi életmód-életvitel Budapesten	385
<i>Antal Gyula:</i> Az értelmiség ideológiai felkészültsége és szerepe a lakosság világnézeti nevelésében	392

VITA

Politikatudomány, politika, tudománypolitika (<i>Schlett István</i>)	397
--	-----

MŰHELY

Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások (<i>Bé- kés Zoltán</i>)	409
Elgondolások <i>A gazdaság társadalmi összefüggései</i> kutatási irány kon- cepciójához (<i>Szorcsik Sándor</i>)	428

TÁJÉKOZÓDÁS

Párbeszéd a társadalmi struktúráról — Frankfurtban (<i>Pál László</i>)	444
A munkaszociológia egyik francia műhelyéről (<i>Szpirulisz Ildikó</i>)	451
Irányzatok harca az Olasz Szocialista Pártban (<i>Réti György</i>)	457
Idegen nyelvű összefoglalók	466
Idegen nyelvű tartalom	471

SZOBOSZLAI GYÖRGY

TELEPÜLÉSPOLITIKA ÉS KÖZIGAZGATÁS

(ERDEI FERENC KÖZIGAZGATÁSI REFORMTERVEIHEZ)

Erdei Ferenc 1939-ben, a *Magyar város* című munkájában fejtette ki részletesen nézeteit, elképzeléseit a város és a falu kapcsolatának társadalmi problémáiról, és itt vázolta fel először plasztikusan országrendezési-közigazgatási tervét. Úgy tűnhet, hogy ez az elképzelés ma nem kevésbé aktuális, mint negyven évvel ezelőtt volt. Egyre többen vannak, akik a városközpontú közigazgatás hívéül szegődtek, akik szerint a város és a vidék egybe-szervezése és a bürokratikusnak ítélt megyei igazgatás ezzel párhuzamos átalakítása előbb-utóbb szükségessé válik. E tanulmányban a koncepció változásaival, máig is ható értékeivel és Erdei által később feltárt ellentmondásaival foglalkozom, nem kerülve ki a kérdés mai vonatkozásait, gyökeresen megváltozott viszonyainkhoz való illeszkedését.

Erdei Ferenc egyik elementáris élménye volt a falu és a város társadalmi elkülönültsége, távolsága, és ez az élmény mély nyomot hagyott munkásságán, egész életművén. Parasztszármazású értelmiségiként keresett kiutat a város–falú történelmileg rögzült ellentétéből, és a megoldást abban látta, hogy a város és a vidék létező egymásrautaltságát kell intézményesíteni, elő kell segíteni, hogy e két társadalmi integráció együttélésében a civilizációs értékek érvényesüljenek és a kapcsolat kétirányú legyen. Hangsúlyozni kell azt a tényt, hogy Erdei számára nem pusztán települési típusokról van szó: ő a kérdést a társadalmi struktúra teljes keresztmetszete alapján közelítette meg – elmélete ezért válhatott nagy hatásúvá –, ha szemléletében domináltak is a parasztlétből származó kötődések. Fontos az a körülmény is, hogy a koncepciót erősen motiválta Erdeinek a paraszti léttel kapcsolatos, az 1930-as évek közepén kialakult állásfoglalása, „a parasztnak lenni már nem lehet” gondolat, a paraszti létet megszüntetve megtartani igyekvő politikai állásfoglalás.¹ Ennek lényege, hogy a paraszti életformát forradalmi módon kell átalakítani, értékeit megmentve be kell kapcsolni a fejlődés fő folyamataiba. A településpolitikára fordítva: a paraszti életformát részeltetni a városi civilizáció értékeiben.

Elképzelésének magvát a *Magyar város* zárófejezetében írja le *Országépítés városokkal* címmel. „Ott kezdődik a mezővárosra alapított országterv, hogy a mezőváros rendszere alkalmas arra, hogy egymagában betöltsön egy vidéket, s alkalmas arra, hogy a falvakat fölöslegessé tegye. Átala lehet az,

hogy egy ország csak városokból álljon, és lehetséges az, hogy egy ország népe mindenestül a városnak megfelelő nívón éljen. (...) A mezővárosi elven alapuló országtervnek kiindulási pontja a városok. Az alapelv az, hogy minden vidéknek meglegyen a maga városa, és azzal olyan egységet képezzen, amely állandó közlekedés és szoros egybeszerveződés révén az egész vidék számára biztosítja a város javait. Alapszik pedig ez az elv azon az értékelésen, hogy a város a föltétele a magasabb szintű társadalmi és kulturális életnek, tehát olyan általános és föltétlen érték, amelynek érvényesülni kell a város falain kívül is. Urbanizmust jelent tehát ez a felfogás, egyetemes értékkövetelményt, amely nem hajlandó olyan hierarchiába belenyugodni, amely egy kisebb rész magasabb fejlődését a nagyobb alávetése révén biztosítja. (...) Urbanista országrendezésünk feladatai tehát sommásan a következők: 1. minden vidéknek legyen városa; 2. egy városa legyen minden vidéknek, ahol az összes városfunkciók jelen vannak; 3. ehhez a városhoz a vidék tanyák mintájára kapcsolódják, tehát apró helyi központokat ne alakítson ki; 4. és a városhoz szerveződő vidéknek az úthálózata sugarasan épüljön ki a város központja felé.”²

Ez volt Erdei elképzelése 1939-ben. Értékkorientáltsága egyértelmű: az egész országot urbanizálni, úgy azonban, hogy a termelés túlnyomóan kisparaszti jellege fennmaradjon. A koncepció legnagyobb ellentmondása és hiányossága az, hogy nem említi az urbanizáció legfontosabb feltételét, az iparosítást. A könyv hasonló kiadásának utószavában Kulcsár Kálmán foglalkozik a mezővárosi minta történeti átalakulásával.³ Úgy tűnik, Erdei Ferenc – a maga kora viszonyait figyelembe véve is – túlbecsülte a modell alkalmazhatóságát, azt pedig nem láthatta előre, hogy a folyamatok a nem is távoli jövőben éppenséggel megfordulnak: a tanyai lakosság lakóhelye a tanyán rögződik és a munkahely nem kis részük számára a városban teremődik meg. Az országrendezési tervnek azonban nem ez a lényege, és nyilvánvalóan formális elemeivel sem kell foglalkoznunk. A terv progresszív magja időálló és aktuális: az urbanizáció nem állhat meg a városok falainál, a város és a falu között nem szabad hierarchikus viszonyokat konzerválni. A koncepció e része mintha jobban feledésbe merült volna.

A történeti hűségnek tartozunk azzal, hogy kitérünk a koncepció egyik tudományelméletileg is lényeges vonására, nevezetesen zártságára. Sajátosan magyar jelenség ez, ami nem nélkülözi a germán hatásokat. Nem eléggé ismert, hogy Erdei Ferenc elképzelésének vannak előzményei a századforduló hazai szakirodalmában. Harrer Ferenc egy német szerző várostörténeti munkáját recenzálva kifejti, hogy azt az antik szervezési módot, amelyben a vidék szorosan a városhoz illeszkedik, a modern korban is alkalmazni kell. Harrer elképzelésében azonban a város és a vidék között a szoros együttlét mellett hierarchikus kapcsolat alakul ki, „a város a vidéket befolyása alá keríti”.⁴

Ettől az időponttól kezdődően terjed el a hazai településföldrajzi irodalomban a funkcionális városfogalom, aminek az a lényege, hogy a város–falu kapcsolatot vonzási viszonyoknak tekintik, a várost pedig a funkciók sűrűsödésének. Erdei Ferenc valószínűleg nem ismerte Harrer Ferenc korai munkásságát és közigazgatáspolitikai koncepcióját – a *Magyar város* gazdag forrásirodalmában legalábbis nem tesz róla említést –, de Mendöl Tibor funkcionális településfogalmát igen.⁵ Erdei Ferencre hatott ez az iskola, de csak a

formát illetően – amely éppolyan zárt, mint az antik városállam –, a gondolatrendszer ideológiai lényegét azonban radikálisan elvetette, a nyugati minta hazai érvényesítését látta benne.

A funkcionális városfogalom az elmaradott hazai települési viszonyokat tükrözte, a kiélezett alururbanizáltságot, a tőkés fejlődés elmaradottságát és ellentmondásos jellegét. Ugyanakkor ez a tudományos iskola nehézség nélkül inkorporálta az állam által irányított tőkés fejlődés, ezen belül a felülről irányított településpolitika értékeit, valamint a fejlődés gazdaságelméleti alapját, a határhaszon-elméletek gazdaságfilozófiáját – ez utóbbit valószínűleg inkább csak ösztönösen, semmint elméletileg is megalapozottan. A földrajzi iskolák a valóságra építkeztek, Erdei Ferenc előremutató normatív értékeket fogalmazott meg.

A mai fejlődési tendenciákra tekintve meg kell állapítani, hogy az elméleti elképzelés formai elemei szívósabban továbbélnek, mint értéktartalma. Kevesen ismerik fel, hogy a funkcionális településfogalom és Erdei Ferenc településfogalma között ellentét van, mely munkássága során mindvégig megmaradt, ha ő maga ezt nem is tette explicitté.

Érdemes egy kicsit elidőzni a formai oldalnál, az antik analógiánál, az elméleti konstrukció zártságánál. Ezt látjuk Harrer Ferencnél, felbukkan Erdéinél, majd később Bibó Istvánnál, ma pedig úgy jelenik meg, mint a város lehatárolható vonzaskörzete. Bibó István egy 1975-ben írott tanulmányában így fogalmaz: „El lehet képzelni, és előre lehet látni egy olyan igazgatási és szervezési alakulást, olyan »városjárást«, amely minden várost és vidéket szervezetileg, közéletileg egységes »polisz«-szá egyesít, amelynek vannak városi és vidéki területei, de egységes a szervezete, a közteherviselése, a köz-élete, mint az ókori városoknak.”⁶

A társadalmi folyamatok, az ipari fejlődés nyilvánvaló jegyei ellentmondanak ennek a zártágnak – s mint ezt később idézni fogom, Erdei Ferenc levonta ennek konzekvenciáit a maga elméletére nézve. A termelési és forgalmazási körzetek felbomlása hosszabb távon érvényesülő történeti tendencia, a lehatárolhatóság, a zártág egyre inkább relativizálódik és egyre kevesebb tevékenységi formának felel meg. Ez egyben azt is jelenti, hogy az állami területbeosztás jelentősége is csökken, a mesterséges határoknak fokozatosan fel kell lazulniuk. E kérdéskör természetesen nem választható el az állam szerepének alakulásától sem. Az állami szerep alakulása és az állami funkciók gyakorlásának módszerei – nevezetesen a centralizáltság-decentralizáltság aránya-mértéke – meghatározzák azt a módot, ahogy az egyes települések és területek érintkeznek egymással vagy esetleg egymástól elkülönülnek. A településközi kapcsolatok formai kérdése tehát nem választható el a társadalom struktúrájának kérdéseitől (rétegződés, szegregáció, közlekedés-távolodás, mobilitás stb.), mint ahogy nem választható el a primér gazdasági szerveződési folyamatoktól sem: a munka szervezeti formái, munkahely-koncentráció, lakóhely és munkahely szétválása stb.

A régi zárt formákra való hivatkozás – a tudomány romanticizmusa, melyet frappánsan magyaráz Marx a *Grundriss*-ében: „A polgári gazdaságban – és a neki megfelelő termelési korszakban – az emberi benső (...) teljes kimunkálása, mint teljes kiürülés, ez az egyetemes tárgyiasulás mint totális elidegenedés, minden meghatározott egyoldalú célnak a lerombolása pedig, mint az öncélnak egy egészen külsődleges cél oltárán való feláldozása

jelenik meg. Ezért egyrészt a gyermeki ókori világ a magasabb rendűnek jelenik meg. Másrészt valóban az mindenben, ahol zárt alakot, formát és adott lehatárolást keresünk. Az antik világ egy korlátolt állásponton való elégedettség; a modern világ viszont elégtelenül hagy, illetve ahol magában elégedettnek jelenik meg, ott *közönséges*.”⁷

Erdei Ferenc a településszerkezeti kérdéseket alapvetően társadalmi strukturális kérdésekként kezelte, s ezért közigazgatáspolitikai-területrendezési elképzeléseinek módosulásai is csak e kérdésekkel együtt értelmezhetők. A magyar társadalomról alkotott képe az 1940-es évekre válik teljessé. A szárszói konferencián elmondott beszédéből kiderül, hogy jól látta a polgári átalakulás hiányának következményeit, és ekkorra már túllépett a paraszttársadalom képén. Így összegezi a társadalmi átalakulás követelményeit: „Felszabadulás az értelmüket vesztett kötöttségek, a nemzeti társadalom sokféle hagyományos, és ma már csak érdeket védő kötöttségei alól. Ez az átalakulás mint politikai program, ma a *demokrácia* teljes megvalósításának a követelményében áll elő. Olyan társadalomnak kell tehát kialakulnia, amely következetesen és teljesen kiformálja országunkban is a modern *polgári társadalmat*.”⁸

1943-ban azonban többet is lát, mint négy évvel korábban, mivel a gondolatot így folytatja: „Azt is tényként kell számításba vennünk, hogy a tényleges társadalmi helyzet olyan, amelyben tartós polgári társadalom már nem épülhet, éppen úgy, vagy talán kevésbé, mint 1918-ban. Óriási méretűre nőtt a munkásság, amely tömegében már túlmutat jelenlegi szervezetének politikáján. A másik nagy tömeg a parasztság, már nem képes fokozatosan beilleszkedni a polgári társadalomba, olyan óriási arányúvá nőtt az agrárszegénység tömege. Tehát sem földbirtok-reform, sem polgári termelési politika már nem képes megoldani alapvető gazdasági kérdéseket. Úgy áll tehát a helyzet, hogy a modern polgári társadalom tartós és állandó kiépülésének már nincsenek meg a tényleges társadalmi alapjai. Ennek következtében a fejlődésnek csak egy átmeneti szakasza lehet egy ilyen átalakulás, mint ilyen azonban feltétlenül szükséges út, amelynek ellenszegülni csak olyan reakcióval lehet, amely a jelenlegi állapotot akarja megrögzíteni, vagy éppen visszafordítani a fejlődés irányát.”⁹

A következő gondolat pedig azt bizonyítja, hogy Erdei Ferenc viszonylag rövid idő alatt túllépett azon a társadalmi-strukturális képen, amelyen az 1939-es országrendezési terv néhány eleme alapult: „E szükséges és kikerülhetetlen átmeneti alakuláson túl a kifejlődés útja nyilvánvalóan tovább mutat. A külső hatásokat, amelyek befolyásolhatják a magyar alakulást, számításán kívül hagyva vitathatatlanul elsősorban a munkásság, másodsorban a parasztság képviseli azt a társadalmi erőt, amelyik a további alakulást meg fogja határozni. Ebben a fejlődésben kétségtelenül a *munkásság képviseli a nagyobb erőt*. Ennek a rétegnek van egy szervezete, programja és politikai iskolája, amely társadalmunk gyökeres átalakítását kísérelheti meg.”¹⁰

Valószínű, hogy Erdei Ferenc az átmeneti korszak idejét hosszabbnak képzelte el, mint három-négy év. A Nemzeti Parasztpárt közigazgatási-területrendezési reformjavaslata¹¹ 1946-ban elsősorban ezt a hosszabb távú demokratikus átmeneti korszakot vette alapul és nem számolt a proletárdiktatúrába való gyors átmenet politikai és gazdasági következményeivel. (Ez bizonyos fokig érthető, mivel maga az MKP is hosszabb távú korszakról beszélt,

és a párton belül csak később alakult át a helyzet értékelése.) A reformjavaslat a szocialista átalakulást hosszabb távon érvényesülő demokratikus folyamatként tétélezte, mely decentralizált intézményeken keresztül az igazi népi önkormányzat kiépülésével megy végbe. A korábbi koncepcióval volt rokon ez a terv annyiban, hogy a gazdaság intézményesülési formáit elhanyagolta és – ami talán ennél is fontosabb – semmiféle utalást nem tartalmazott a társadalmi tervezés és a helyi önkormányzatok illeszkedésére. Valószínűsíthető, hogy a központi újraelosztásnak nem szánt túlsúlyos szerepet, ezzel viszont tökéletesen megkerülte azokat az ellentmondásokat, amelyek egyrészt a modern államfejlődés velejárói – ezen belül is elsősorban az állami beavatkozás meghatározó szerepe –, másrészt amelyek az iparosítás, az ún. eredeti szocialista felhalmozás szükségleteiből fakadnak.

A koncepció egyértelműen megyeellenes volt. Határozottan szakítani akart a rossz múltú nemesi vármegyei rendszerrel, melyet retrográdnak, az önkormányzati gondolattal összeegyeztethetetlennek ítélt. Lényeges változás Erdei korábbi elképzeléseihez képest, hogy a terv szakított a túlzottan formalisztikus szemléletmóddal, és a vidék tanyásításának elképzelésével. Erre utal az a körülmény, hogy a tervezet a községi önkormányzatnak valóságos tartalmat akart adni, amely fölött területi önkormányzatot kívánt kiépíteni. A tervezett 60–80 városmegye egy-egy várost és a környező kisebb településeket foglalta volna egy egységbe, s ezek az önkormányzati egységek hét országos kerület (mai kifejezéssel regionális adminisztráció) közvetítésével kapcsolódtak volna a központi közigazgatáshoz.¹²

Ismerve a szocialista átalakulás követelményeit, ma már joggal mondhatjuk, hogy a közigazgatási reformtervnek nem volt sok realitása. Ez a megállapítás nem jelenti a koncepció értékeinek tagadását, amelyek napjainkban válnak igazán aktuálissá. Természetesen nem akarom azt állítani, hogy e kérdés körül ma nincsenek viták. A történeti tapasztalatok mindenesetre egyértelműek: a szocialista átalakulás a kezdeti időszakban viszonylag erősen centralizált formákat igényelt, és attól függően, hogy állami vagy önkormányzati típusú útra léptek, az egyes szocialista társadalmakban különbözőképpen merült fel a helyi autonómia, a decentralizált gazdálkodás és igazgatás intézményesítésének lehetősége. A gazdasági és közigazgatási döntési folyamatok tényleges decentralizálása azonban csupán egy történelmi korszak, az extenzív növekedés lezárulása után vetődött fel. Természetesen a centralizmus nem jelenti feltétlenül a szélsőségesen antidemokratikus hatalomgyakorlási formákat. A szárszói konferenciára emlékezve Erdei Ferenc erről így vélekedett: „egy valami (...) tökéletesen hiányzott az én gondolkodásomból (...): olyasminek a sejtése, ami később a »személyi kultusz« címet kapta. Hogy a néphatalom és a szocializmus kivívása olyan dogmatizmus, voluntarizmus és személyi önkény torulásait ölthette, amint az bekövetkezett, arra nem voltak érzékzerveink, azért is lehettünk olyan vakok és bénák vele szemben. Ez persze sem nem mentség, sem nem elmarasztalás, csak kegyetlen valóság. És történelmi lecke.”¹³

A történelmi esetlegességeken túl azonban nyilvánvaló, hogy a szocialista gazdaság kiépítésének belső törvényszerűségeivel kell szembenézni – ez döntő a közigazgatási struktúra és az önkormányzati gondolat szempontjából is. Eltérő növekedési feltételek, más társadalmi struktúra mellett elképzelhető a szocializmus intézményesítésének decentralizáltabb formája is. Am a köz-

ponti, többnyire direkt állami irányítás túlsúlyára épülő tervgazdálkodás és az önkormányzati eszme összeegyeztetése mind a mai napig megoldatlan elméleti kérdés. Anélkül azonban, hogy számonkérnénk e kérdés korai elméleti megoldását, annyit mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a népi önkormányzat igényének felmerülésekor nem vették fontolóra – sem a parasztpárton, sem az MDP-n belül – a helyi önállóság és a központi tervezés potenciális konfliktusait és a népi önkormányzat pénzügyi-gazdasági-tervezési autonómiájával sem foglalkoztak. Ez részben azzal magyarázható, hogy a fordulat éve előtt a szocialista gazdaság kiépítésének csak általános kérdéseit tárgyalták – elméleti és politikai síkon egyaránt. Az Erdei–Bibóféle javaslat nem szembesülhetett egy marxista alapon álló társadalomgazdasági koncepcióval, de a saját igényeiket sem alapozták meg gazdaságpolitikai elgondolásokkal.

A reformjavaslatra a fordulat éve adta meg a választ, a közigazgatás felépítése az MDP elképzeléseinek és politikai törekvéseinek megfelelően alakult. A koalíció baloldala eredetileg is gyors ütemű szocialista átalakulást tervezett az állami eszközökkel megvalósított, eröltetett iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálása alapján. A kommunista és a szociáldemokrata párt egyesülése után – a szocialista építés akkor megfogalmazott feladatai miatt is – előtérbe került az állam szerepének megerősítése. Az MDP képviselői, elsősorban a többi pártra gondolván, az érdekkülönbségek és a pártversengés félretételét hangsúlyozták, és nyomatékosabban szóltak a nemzeti egység fontosságáról. Elvben elfogadták a közigazgatás önkormányzati alapokra való helyezését, de ellenezték a központi államhatalommal szembeni területi önkormányzatok kiépítését, mert attól tartottak – joggal –, hogy ez nagymértékben korlátozná a központi állami irányítás mozgásterét; arra pedig nem láttak lehetőséget, hogy a szocialista termelési viszonyokat a népi önkormányzatokon keresztül decentralizált irányítási rendszerben lehetne megvalósítani. Ebben bizonyára szerepet játszott az a torz megítélés is, melynek alapján a népesség nagy részét eleve a szocialista átalakulás ellenségeként kezelték. Ezért szögezték le, hogy „a népi demokrácia szerkezetileg a centralizmus alapelvein kell, hogy felépüljön”.¹⁴ Ez az elképzelés az „önkormányzatot” formálisan beépítette az államszervezetbe, és szerepét végrehajtói funkciókra szűkítette – ama elvi tétel fenntartásával, hogy „a választott testületek az adott terület népességének tartoznak felelősséggel”.¹⁵

A demokratikus választási elvek érvényesülése a társadalmi ellenőrzés egyes elemeit biztosította, a testületek azonban nem tettek szert valóságos befolyásra. Megakadályozta ezt (a politikai viszonyok alakulásán túl) a központi államhatalomnak való teljes alárendeltségük, amely azon a politikai tételen nyugodott, hogy a társadalom érdekrendszere egységes, az állami érdek érvényesülése minden egyéb politikai célt megelőz. Az MDP közigazgatási szakembere, Beér János ezt így fejezte ki: „A népi demokrácia önkormányzatában nincs, és nem is lehet ellentét a helyi és a magasabb népi szervek között, mert mindkettő maradéktalanul a néphatalom megjelenési formája, amelyben őszintén a nép akarata és érdeke jelentkezik. Az elvi alap: demokratikus centralizmus”.¹⁶

A szocialista társadalom sajátos tételezése ebben az időben tehát nem számolt az egyes társadalmi integrációk eltérő érdekeivel és ennek megfelelően elvetette a területi érdekképviseletek gondolatát is. A Nemzeti Parasztpárt

koncepciójával szemben az MDP a sajátosan értelmezett népi önkormányzatokat a helyi szervezetekben akarta kialakítani; azt a követelményt hangoztatták, hogy minden településnek fejlődjen ki a helyi önkormányzata, néphatalmi szerve. Az önkormányzat kifejezés ebben a politikai koncepcióban nem tisztázott, és nyilvánvaló önellentmondásokat takar. A tanácsrendszer kialakításakor már nem is használták ezt a megjelölést, és ennek alapján megengedhető az a feltételezés, hogy az akkori vezetés számára az önkormányzatokra való hivatkozás nem volt több taktikai megfontolásnál.

A centralizált társadalomirányítási koncepciót azonban nem magyarázhatjuk kielégítő módon pusztán politikai aspirációkkal vagy a nemzetközi helyzet jellemzőivel: a gazdasági szerkezet átalakítása, az ipar állóalapjainak megeremtése, az ún. eredeti szocialista felhalmozás és a tervszerű gazdálkodás szükségessé tette az eszközök és hatáskörök nagymértékű koncentrációját, ha ennek arányait ma sokan – joggal – vitatják is.

Ismeretes, hogy mi volt a válasz a Nemzeti Parasztpárt által képviselt történelmi alternatívára, és nem is az a feladat, hogy egy eltérő út lehetőségeit, a benne rejlő reális elemek elsikkadásának kedvezőtlen kihatásait mérlegeljük. Más történelmi előfeltételek mellett, eltérő politikai viszonyok esetén elvileg nem kizárt a szocialista tartalmú közigazgatás eltérő legitimációs sémákon keresztül történő kiépítése. Itt csak arra szeretnék rámutatni, hogy a politikai célként megjelenő társadalomirányítási folyamatok és a gazdaság intézményesülésének eltérő formái más és más területbeosztási struktúrákat eredményeznek, és ezáltal a helyi szervek autonómiájának kérdése is eltérő viszonyok közepette értelmeződik. A társadalmi szükségletek – az elmaradott gazdaság, a társadalomgazdasági berendezkedés részeként intézményesülő hiánygazdálkodás és a hiányjelenségek intenzív megjelenésének körülményei közepette –, a politikai tétélezésekkel *együtt* adtak egy olyan feltételrendszert, amely megszabta a *lehetséges* közigazgatási és területbeosztási alternatívák alkalmazását. Így például az elaprózott község-hálózat, a körjegyzőségek megszüntetése funkcionálisan szolgálta a politikai centralizációt. Ugyanezt a célt szolgálta a városok egy részének járás alá helyezése, a testületek alá-fölrendeltségének kimondása és egy sor egyéb intézmény is.

A szocializmusba való gyors átmenet – nevezetesen: a gazdaság túlnyomó részének állami irányítás alá helyezése, a termelőeszközök magántulajdonának fokozatos felszámolása, a központosított újraelosztás domináns szerepének intézményesítése, a tervutasításos gazdálkodás meghonosítása stb. – után csak formailag élt tovább a felszabadulás előtti területi tagozódás (megye-járási-települések), amely a korábbi vármegyerendszerrel a leghalványabb hasonlóságot sem mutatta, mivel az osztályszerkezet gyökeresen, alapjaiban megváltozott. A későbbi területi reformok és településpolitikai elképzelések is mindig összefüggtek a különböző gazdaságirányítási koncepciókkal és a politikai irányvonal módosulásaival.

Erdei Ferenc egyik eszmei ellenfele, Beér János az 1960-as évek elején a szocialista közigazgatás kialakulását feldolgozó monográfiájában értékelte a Nemzeti Parasztpárt reformtervét. Értékelése szerint a javaslat feltétlenül haladó jellegű volt, mivel támadta a régi vármegyeszervezetet, demokratikus reformokat akart keresztülvinni. Úgy vélte, hogy a tervezet a területi igazgatási alapról olyan nézeteket képviselt, amelyekről mint elvi alapról – nevezetesen a városmegyeről – később is érdemes gondolkodni. Mindezek

ellenére a tervezetet egészében és alaptendenciájában elhibázottnak tartotta, mert szerinte túlzottan kötődött a polgári állam koncepciójához; nem mérte fel a szocialista fejlődésbe való átmenet közelségét, realitását, és ennek következtében e perspektívának a követelményeit, különösen a kialakuló szocialista ipar települési struktúráját. A tervezet a reformintézkedések középpontjába a városmegye ügyet helyezte, ami Beér János szerint fontos területi igazgatási kérdés, de mégsem vitt a minőségi fordulat irányába, nem jelentette az új értelemben vett állami szervezetekre való átállás szükségességét. Ugyanakkor a tervezet kellő átmenetek biztosítása nélkül olyan átszervezéseket javasolt, amelyek valószínűleg nagy nehézségeket okoztak volna az állami életben és a termelésben egyaránt. „Elvileg elsősorban nem az hívta ki a kritikát, amit a tervezetben találhatunk, hanem ami hiányzik belőle: nem veti fel a helyi szervek jellegbeli változásából folyó szervezeti-felépítési követelményeket.”¹⁷

Ezt az értékelést Erdei Ferenc lényegében elfogadta a monográfiához fűzött opponensi véleményében, kifogásolta azonban azt a megállapítást, hogy a parasztpárti javaslat túlzottan kötődött a polgári állam koncepciójához. Ezt leszámítva azonban Erdei 1961-ben nemcsak hogy egyetértett Beér János értékelésével, de radikálisan szakított is saját korábbi elképzeléseivel. A következőkkel érvelt: „(. . .) akkori reformjavaslatunknak csak a kiindulópontja helyes – hogy tudniillik a régi vármegyéket új, a fejlettebb társadalmi viszonyoknak megfelelő egységekkel váltsuk fel –, viszont sem a 60–80 »városmegye« elképzelés, sem a 8 kerület elképzelése nem alapozható meg eléggé. Mai megítélésem szerint a 60–80 egység helyett sokkal inkább indokolható 25–30 megyei-járási szintet egyesítő tagolás, a kerületi vagy magasabb körzeti szint létjogosultságában pedig országunk viszonyai között erősen kételkedem.”¹⁸

Miért változott meg Erdei véleménye? A Bibó Istvánnal együtt kidolgozott közigazgatási koncepció nyilvánvalóan nem küszöbölte ki a város–vidék közötti hierarchikus kapcsolatot, és Erdei Ferenc azt is felismerhette, hogy az urbanizációs folyamatok szétördelik a kis városkörzeti egységek kereteit, határait. Az 1960-as években nyilvánvalóvá vált, hogy a településközi viszonyok fő meghatározója az urbanizáció, ennek pedig az az államszervezetre gyakorolt alapvető hatása, hogy egyrészt megsokszorozza a közigazgatás bürokratikus funkcióit, másrészt pedig felbomlasztja a hagyományos zárt ellátási, gazdasági körzeteket, megindítja a települések zártságának fokozatos feloldódását, felgyorsítja a lakóhely és a munkahely közötti kapcsolat szétválását. Letisztult képet ad minderről Erdei Ferenc utolsó munkája, a *Város és vidéke* bevezetője.¹⁹ Ugyanakkor Erdei azt is látta, hogy az 1950-es években stabilizálódott közigazgatási rendszer túlzottan tagolt, túlhierarchizált és az önkormányzat, a helyi önállóság intézményesítésére kevésbé alkalmas. A megye és a járás egy szintbe szervezésének gondolata tulajdonképpen a járási közvetítő funkciók kiiktatását jelenti és egy olyasfajta megyei önkormányzati konstrukció kialakítását, mint amelyet az 1971. évi harmadik táncstörvény intézményesített.

Erdei Ferenc tehát a város és vidék ésszerű egybeszervezésének a híve, és ezt a kérdést élete utolsó évtizedében egyértelműen összekötötte az urbanizációs folyamatokkal, s ezen belül a falvak urbanizációjának kérdéseivel, és – mint ezt Bihari Ottó akadémiai székfoglalójában kiemelte – hangsú-

lyozta, hogy a szocializmus körülményei között ez az ésszerű egybeszervezés kétoldalú viszonyok egyenrangú szabályozásának lehetőségeként merül fel.²⁰

Erdei szellemi-gondolati örökségének számbavételekor ezeket a momentumokat nem felesleges emlékezetünkbe idézni, már csak azért sem, mert ebből az örökségből ma is sokszor csak a formai oldalak kerülnek előtérbe, és érdemtelenül kisebb hangsúly esik a tartalmi kérdésekre, nevezetesen a településközi kapcsolatok egyenrangú és demokratikus jellegére. A város és vidék kapcsolatának rendezésére eddig kialakult jogi-igazgatási intézmények keveset hasznosítottak ebből az eszmei örökségből. Emlékeztetni kell arra is, hogy Erdeinek az 1960-as években kialakult közigazgatási-településpolitikai szemlélete ellentmond a funkcionális településfogalom mai, szinte töretlen tudományos és gyakorlati érvényesülésének. Erdei eredeti gondolatrendszere néhány tekintetben meghaladottá vált a társadalmi fejlődés következtében, az azonban ma is nyilvánvaló, hogy a város és vidék, a város és falu egymást kiegészítő szerepéről beszélt, és az egybeszervezést nem hierarchikus viszonyként gondolta el.

Fontos elem Erdei Ferenc tudományos munkásságában a demokratikus helyi közelet, az önkormányzat gondolata. Nem vizsgálta mindig feszes elméleti igényvel ennek érvényesülési feltételeit. Megállapítható, hogy a helyi területi igazgatáson messze túlmutató strukturális akadályai vannak a valószínű helyi önkormányzat és az ennek megfelelő demokratikus intézményrendszer kialakításának.²¹ Sokan vitatják ezt a véleményt, ám legalábbis elgondolkodtató, hogy akik tudományosan elfogadják, sürgetik egy ilyen intézményrendszer kiépítését, ezt többnyire kizárólag központi, felülről elgondolt folyamatnak képzik el (például az érintettek bevonása nélkül készítik az elképzelt városkörnyékek térképeit), és nem érzékelik, hogy ez a mód ellentétes a meghirdetett társadalmi céllal. Könnyen belátható, hogy ilyen intézményes megoldásokkal többnyire csak olyan formális szervezeti-jogi konstrukciók születhetnek, amelyek nem küszöbölik ki a tartalmi ellentmondásokat. Természetesen nem tekinthetjük pusztán véletlennek e viszonyok ilyen alakulását, azt tudniillik, hogy az egyenrangúnak képzelt város-vidék kapcsolatok az intézkedésekben minduntalan egyenlőtlennek és hierarchikussá válnak.

A sokszor kellő megfontolás nélkül felmerülő igények azért nem fordíthatók le a gyakorlat nyelvére, mivel sorra-rendre beleütköznek a kialakult társadalomgazdaság működési törvényszerűségeibe. Különösen lényeges az a körülmény, hogy az önkormányzat-koncepció és a települési együttműködés szerepének szándékolt fokozása összekapcsolódott az 1968. évi gazdaságirányítási reformmal. A reform azonban nem egyformán érintette a beruházási javakat és fogyasztási cikkeket gyártó vállalatokat, gazdálkodó egységeket, illetőleg a kommunális javakat *fogyasztó-beruházó* tanácsokat. Röviden, kiséle egyszerűsítően fogalmazva: az infrastruktúra helye az általános gazdaságpolitikán belül a reform bevezetése után sem változott meg lényegesen. A gazdaságnak – a Kornai János által leírt – állandó túlkeresletet intézményesítő jellege továbbra is érvényesült, csupán a hiányjelenségek *intenzitása* csökkent egy eltérő növekedési pálya körülményei közepette. Így feltehető a kérdés: a tervezési mechanizmus változatlanul hagyásával, a redistribúciós és kvázi piaci viszonyok túlsúlya mellett, a vállalati beruházások hatékony korlátjának hiányában, az infrastruktúra össztársadalmi hát-

terbe szorultságának körülményei között elképzelhető-e valóságos helyi gazdasági önállóság, demokratikusan tervezett infrastruktúra-fejlesztési politika? A bér-, létszám- és személyzeti viszonyok jelenlegi centralizáltsága mellett elképzelhető-e a helyi vezetők decentralizált, az adott szinten bonyolódó demokratikus választása és ellenőrzése? Vajon viszonyaink sokszor túlzottan itélt centralizáltsága nem tervezési-gazdasági berendezkedésünk következménye-e? Tíz évvel a tanácsi önkormányzat-koncepció meghirdetése után nyilvánvaló, hogy lehetetlen a társadalom intézményrendszerének egyik felét radikálisan megformálni úgy, hogy a másik fele – a tervezés és a pénzelosztás rendszere – lényegében érintetlen maradjon.

Bihari Ottó a tanácsoknak az új gazdasági mechanizmusban betöltött szerepét értékelve elismeri, hogy az államhatalmi jellegtől való megfosztás kifejezte ugyan a társadalmi-gazdasági realitásokat, ez azonban még nem tartalmi változás, mivel „ennek a realitásnak az elismerése alig járt a területi és helyi tanácsok gazdasági önállóságának fokozásával, a tanács törvény (...) elsősorban stabilizálta a tanácsok bevételi forrásait”.²³

Az önkormányzat-koncepció politikai elfogadása után valóban nem fordítottak különösebb gondot a helyi önállóság gazdasági és vezetési garanciáira. Jellemző, hogy a tanácsi gazdaságot meghatározó kormányintézkedés még az új törvényt megelőzően meghozott és a helyi önállóság helyett a megyei újraelosztást intézményesítette. Az önkormányzat kibontakoztatását a jövő feladatai közé sorolták. Természetes, hogy ilyen körülmények között továbbra is fontos érdek fűződik a vertikális ágon intézményesülő állami – és nem önkormányzati – ellenőrzéshez, a hierarchikus viszonyokhoz. És az is igaz, hogy a helyi önállóság növelése nem lehet a helyi vezetők vagy szűk körű vezető testületek önállóságának növelése – a valóságos decentralizáció nem képzelhető el széles körű demokratikus ellenőrzés intézményesítése nélkül.²³

Az állam és az önkormányzat bizonyos szempontból szükséges és kívánatos elválasztása nem ment végbe. (Itt nem térek ki arra, hogy ennek milyen akadályai vannak alkotmányos berendezkedésünkben – csupán a tényt rögzítem.) Ez a gyakorlatban azzal a követelménnyel jár, hogy a helyi közéletet csak úgy, mint az ún. területi önkormányzatot a közigazgatás hivatali szférájában szervezik, a lényeges kérdéseket ebben a szférában döntenek el. A sokszor emlegetett normatív elvárás, amely kívánatosnak tekinti az együttműködést, a horizontális érdekegyeztetést, unos-untalan emlegetett elvárás marad, mivel megvalósulásának több súlyos akadálya van. A felszínen az jelenik meg, hogy az adott település passzív, s emögött könnyen felfedezhető az érdektelenség, az együttműködésben való érdekeltség hiánya. Ám ez is csak következmény, mint ahogy az ún. határfétis is csak a strukturális okok jelensége, felszíni megnyilvánulása.

Az okok különböző szinteken rétegeződnek, egymásra épülnek. A legfelső réteg: a település nem képes az együttműködésre, mert nincs hozzá elegendő forrása. A forrásnak alapvetően két fajtája van: saját forrás és juttatott költségvetési vagy megyei újraelosztásból származó támogatás. A községek saját érdekelismerésén és elhatározásán alapuló együttműködését nyilvánvalóan akadályozza a saját források abszolút szűkössége. A juttatott pénzeszközök pedig majdnem kivétel nélkül célhoz kötöttek. Retorikai a kérdés: van-e értelme társulások viszonyokat kialakítani a redisztribúciós pénzforrásokra?

Az okok következő szintje – amennyiben a község vagy város rendelkezik anyagi eszközökkel – az intézmények ágazati koncepciókkal is támogatott koncentrációja a településközpontokba, többnyire városokba, sőt, megyeszékhely-városokba. (A lakosság kb. 50 százalékát képviselő városok használják fel a fejlesztési források kb. 90 százalékát). A településfejlesztés és tervezés centrumában a megyei tanácsok állanak; elvileg e területben fejeződik ki a megye településeinek területi érdeke és e fórumon történik az érdekegyeztetés. És valóban, *formálisan* a megyei tanácsai testületek döntenek a településfejlesztés összes lényeges kérdéséről, elosztják a célcsoportos állami fejlesztési eszközöket, döntenek a költségvetési juttatás már eleve naturális célokhoz kötött elosztásáról, meghatározzák a megyei újraelosztás mértékét és az egyes településkategóriák fejlesztési arányait. A fejlesztési-tervezési politika tehát a megyei szintre centralizált, még egy város döntési szabadságfoka is csak mindössze néhány százalék körül mozog.²⁴

Annak ellenére tehát, hogy a harmadik tanácstörvény 1971-ben normatívá tette a településközi-területi érdekegyeztetést (a közösen létrehozott szervek útján való hatáskörgyakorlást, közös vállalatok és intézmények létrehozását), a törvény alapszerkezete, mely a népgazdasági tervezési rendszer kialakult ethosát és intézményi struktúráját tükrözi, az egyoldalúan vertikális tervezézetési mechanizmussal nagymértékben akadályozta e testidegen elvnek az érvényesítését. Ennek ellenére kellően át nem gondolt igények fogalmazódnak meg a községek társulásaira, a városkörnyéki érdekegyeztetésre – elvárjuk tehát, hogy az egyenlőtlené tett felek egyenlőként viselkedjenek. Sommásan összegezve: normatív elvárásainkban nem akarjuk tudomásul venni a redisztribúció logikáját, és ezért megelégszünk sokszor teljesíthetetlen, inkonzisztens normatív követelmények hangoztatásával.

Az eddigiek fényében nem véletlen, hogy a tanácstörvény a városkörnyéki területi egység intézményét – Bihari Ottó kifejezését használva – becsempészte a szerkezetbe.²⁵ Nem véletlen, hogy ez az igazgatási egység nem önkormányzati jellegű, hanem a járási adminisztratív közvetítés mintájára alakult, a városi irányítás szakigazgatási jellegét érvényesíti. Az is nyilvánvaló, hogy e városkörnyéki konstrukciónak szellemében semmi köze nincs Erdei Ferenc közigazgatáspolitikai elképzeléséhez, a város és vidék egybeszervezésének gondolatköréhez. A szervezeti-működési konstrukcióba nehezen illeszthető együttműködési elvet később – nem jogi-normatív, hanem indirekt eszközökkel – igyekeztek mégis inkorporálni: „1976-ban együttes közlemény jelent meg az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium és a Minisztertanács Tanácsai Hivatalának irányelveiről, a tanácsok együttműködése és a települések koordinált fejlesztése ügyében. Már maga a szabályozás módja is lehetetlenné tette, hogy az együttműködésben szerepet szánjanak a népképviselői szerveknek. A közleményben a legtöbbször a végrehajtó bizottságok, a járási hivatalok, a szakigazgatási szervek szerepelnek, és egyetlenegyszer a helyi tanácsok. A községek egymás közti, valamint a városokkal való együttműködése így elsősorban államigazgatási ügy maradt”.²⁶

Hangsúlyozni szeretném, hogy mindez következmény, strukturális jelenség. Az okok harmadik rétegeként végül meg kell említeni az országos településfejlesztési politikát, magát az országos településhálózat-fejlesztési koncepciót. Ez az önkormányzati jellegű tanácsrendszer kialakításával egyidő-

ben, 1971-ben megjelent koncepció tudományosan a funkcionális település-fogalomra épült, mely a középponti hely elméletében gyökerezik, közgazdaságtanilag pedig az ún. határtermelékenységi értékelméletbe illeszkedik. E tény részletes boncolgatása nélkül csupán a következmény számbavétele a lényeges: az infrastrukturális szükségletek kielégítésének koncentrációját érvényesítő fejlesztési politikába, mely eleve megszabja, megmerevíti az összes település státusát, beleférhet-e egyáltalán az egymásmellettség, a funkciók egymást feltételező, kiegészítő jellege?²⁷

Úgy vélem, hogy a városkörnyéki igazgatási konstrukció kiterjesztése vagy akár általánossá tétele nem oldja meg az általam említett és idézett ellentmondásokat. Nyilvánvaló, hogy a városmegye vagy városjárás terve nem illeszthető bele a jelenlegi, stabilnak tekintett, hosszú távra elfogadott megyerendszerbe. Másrészt viszont azt is mondhatjuk, hogy a városmegye koncepció *formálisan* megvalósult a közvetett megyei érdekképviseléssel, ahol is – az eredetileg elképzelthez képest jóval nagyobb területi keretekben – az erősen centralizált tervezési viszonyok közepette végbemegy az önállóként tételezett települések hivatali csatornákon levezetett érdekintegrációja. Ebbe a keretbe viszont nem illik bele a városkörnyék-koncepció, ami tulajdonképpen egy alsóbb szintű közvetett érdekintegráció, amely az elmondottak szerint még normatív sem önkormányzati típusú, hanem hierarchikus és adminisztratív.

A helyi-területi igazgatás kétfokozatúságát gyakran úgy állítják be, mint ami eleve magasabb rendű, mint a háromszintű igazgatás. Ez az általánosítás, úgy vélem, kétségesse tehető. Meg kell vizsgálni az értékpremisszákat is, hogy az optimalitás kérdésében állást lehessen foglalni. Vannak, akik a megyei igazgatást is eleve diszfunkcionálisnak, „természettől fogva” bürokratikusnak tekintik, és túl nagyoknak tartják ahhoz, hogy benne a demokratikus érdekegyeztetés kibontakozzék.

A területi túlméretezettségre való hivatkozás Bibó Istvánnál, Erdei korábbi munkáiban, és még sokaknál előfordul: azt hiszem, ez az érv csupán a formai oldalt ragadja meg – ennek a logikájára például a parlament működése sem lehet demokratikus és nem tehető eleven testületté. Valószínűsíthető, hogy a valóságos önkormányzat lehetőségét vagy lehetetlenségét nem, vagy nem elsősorban a területi méretek döntenek el.

A települési érdek és érdekegyeztetés szempontjából másodlagos az igazgatási szintek száma. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a Nemzeti Parasztpárt közigazgatási területrendezési javaslata *háromszintű* struktúrára vonatkozott.) A döntő momentum maga az infrastrukturális gazdálkodás és elosztás rendszere, a lokális hatalom helye a politikai rendszerben, a valóságos centralizáltság-decentralizáltság mértéke, és ezek mögött természetesen a települések társadalmi struktúrája, valamint a leglényegesebb kérdés: a termelés munkaszervezetének és a települési struktúrának a kapcsolata. Úgy tűnik, hogy Erdei Ferenc életművéből jobbra a – sokszor kiüresedett – formális elemekre fordítják a figyelmet, és megfeledkeznek fontosabb értékeiről: elsősorban arról, hogy a települési-közigazgatási folyamatokat csak a *társadalmi struktúrával* és a *termelés szerkezetével* együtt vizsgálhatjuk eredményesen.

Napjainkban sokszor találkozunk azzal a véleménnyel, hogy a történelmi fejlődés folyamán nem lehet megkerülni a Nemzeti Parasztpárt közigazgatás-

politikai koncepcióját, harminc évvel a terv megfogalmazása után vissza kell térni ezekhez az elképzelésekhez, melyek részben már meg is valósultak: ki kell építeni a városmegye rendszerét, a kétszintű igazgatást. Úgy gondolom, hogy a jelenlegi társadalmi folyamatok nem egy ilyen típusú fejlődés irányába mutatnak.

Mint láttuk, maga Erdei Ferenc is módosította eredeti álláspontját. Azt is könnyen be lehet látni, hogy a szocialista átalakulás után olyan alapvető változások mentek végbe mind a társadalmi struktúrában, mind a termelés szerkezetében és a településrendszerben, hogy az eredeti koncepció érvényesítése többé már nem lehet célunk. Ami ma is hasznosítható, az a koncepció demokratikus értékorientáltsága, a demokratikus érdekérvényesítés kétségkívül meglevő igénye. Az itt jelzett alapvető jelentőségű változásoknak maga Erdei is pontosan tudatában volt. Ritkán idézzük Erdeinek azt a korszakát – és az e korszakban megfogalmazott gondolatait –, amikor leszámolt a regionalizmussal, és azt is felismerte, hogy a szűkre méretezett, zárt városkörnyéki egységek már nem szolgálhatnak semmiféle közigazgatáspolitikai vagy demokratikus önkormányzati koncepció alapjául. Mindez nem jelenti azt, hogy érvénytelenné vált volna a város és vidékének bizonyos fokú autonóm együttléte, és a kiterjedt városkörzeteken és megyehatárokon túlmutató települési kapcsolatokból való bizonyos fokú, de nagyon is relatív és állandóan mozgásban levő kiemelkedése.

Befejezésül idézzük Erdeinek e gondolatait, amelyek mellesleg azt is bizonyítják, hogy a valóságból építkező társadalomkutató nem ragaszkodhat egyszerűen volt igaz formákhoz, mégoly szép szellemi konstrukciókhoz. Erdei korábban úgy képzelte el, hogy a demokratikus önkormányzati szervezet ideális megoldása a városmegye, amelyben a vidék központja a vidékkel egybe-szervezett városterületet igazgatja. Az 1960-as években azonban a mezőgazdaság szocialista átszervezése után végképp nyilvánvalóvá vált, hogy a városközpontból történő igazgatás egysíkú modellje előbb-utóbb beleütközik a fejlődési folyamatok által teremtett objektív korlátokba. Ekkor írja Erdei Ferenc: „... a további fejlődésben előreláthatóan növekszik az (...) egész közvetlen vidékét magához kapcsoló városi agglomerációk kifejlődése (tulajdonképpen Budapest, Miskolc, Tatabánya, Baja is ilyenek, hogy csak néhány hazai példát idézzek). E lényeges fejlődésből pedig az következik, hogy a vidékétől elkülönülő és központi funkciókat betöltő város fogalma hovatovább nem lesz tartható, és tudomásul kell vennünk, hogy a város–vidék kapcsolat városi agglomeráción belül strukturális kapcsolattá válik, s ennek mind a közigazgatási, mind a településpolitikai konzekvenciáit le kell vonni.”²⁸

A marxi gondolat beteljesülését igazolják Erdei idézett szavai. Marx ugyanis általánosabb szinten ugyanezt a történelmi fejlődési paradigmát írja le: „... a középkor (...) a faluból indul ki mint a történelem székhelyéből, a történelem további fejlődése azután város és falu ellentétében megy végbe; a modern történelem a falu városiasítása, nem pedig, mint az ókorban, a város falusiasítása.”²⁹

JEGYZETEK

- ¹ Erdei Ferenc 1935—1936-ban, nyugat-európai tanulmányútján találkozik a tőkés paraszttársadalommal, a „polgárparaszt” képével, és rádöbben, hogy a hazai parasztlét ettől a tőkés alakzattól fényévnnyi távolságra van. Egyik, Svájcból küldött levelében a következőket írja: „Olyan fogalom, amelyet a magyar paraszt szó takar, erre Nyugat felé nem használatos. (...) Nemcsak a fogalom, de ugyanaz a társadalmi szerep és minőség is hiányzik. A földművelés itt mesteriség, foglalkozás, amelyet éppúgy választanak, mint a másikat, s éppúgy tanulják, mint akár a gépkezelést. (...) Még a mezőgazdasági munkásság is szakma. (...) Semmi sem történik ok nélkül, az illetén svájci állapotoknak is megvan az oka. A régi polgári szabadság simán bejuttatta a levegőbe és kultúrába a parasztságot, s ezt a szabadságot magyrészt a polgárság verekedte ki neki. Maga a parasztpárt egyike a legkonzervatívabb polgári pártoknak.” (Forrás, 1977. 2. sz. 21. old.) A felismerést rögtön politikai program követi: „S amit itt közelesen átéltem, abból pedig az a harci kiáltás sarjadt, hogy *nem szabad parasztnak lenni!* Harcolni kell ellene, hangoztatni, hogy azok vagyunk, ha ellenkezőt akarnak elhiteni is. El kell törölni a föld színéről ezt a minőséget! A másik oldal: ami érték és tartalom a parasztsorsban van: azt igen; fölhasználni, alkalmazni, élni vele, de nem parasztlul, ámbár át kell menteni abból is, ami parasztlul való élés, de más levegőt, más világot teremteni.” (Ugyanott, 24. old.)
- ² Erdei Ferenc: Magyar város. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó 1974. 229—230. old.
- ³ Kulcsár Kálmán: Utószó a Magyar városhoz. Uo. 249—255. old. Kulcsár Kálmán szerint Erdei „nem láthatta előre, hogy a nagyméretű társadalmi átalakulás folytán megindult vagy felerősödött társadalmi folyamatok, az iparosodás, a mezőgazdaság kollektívizálása, az urbanizáció ennek megfelelő általános előrehaladása stb. hogyan hatnak a mezővárosokra, de azt már észlelte, hogy ennek a mezővárosnak »gazdasági és szervezeti feltételei« megváltoztak, és ennek következtében régi szerkezete csak tudatos urbanisztikai — és ami ennél fontosabb — gazdaságpolitikai beavatkozással lenne fenntartható”. (Ugyanott, 252. old.)
- ⁴ Harrer Ferenc: A római császárság városi igazgatása (recenzió). Huszadik Század, 1901. II. évf. 4. sz. 294. old.
- ⁵ Mendöl Tibor: A város problémája a francia és német földrajztudományban. Földrajzi Szemle, 1932. évf.
- ⁶ Bibó István: Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózatfejlesztési koncepció. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. Budapest 1975. 85. old.
- ⁷ K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. 1. rész. MEM 46/I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 367—368. old.
- ⁸ Erdei Ferenc: A magyar társadalom. Előadói beszéd a balatonszárszói konferencián 1943-ban. Lásd Erdei Ferenc: Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás. Gondolat Könyvkiadó 1974. 240. old.
- ⁹ Ugyanott.
- ¹⁰ Ugyanott, 240—241. old.
- ¹¹ A Nemzeti Parasztpárt közigazgatási reformtervét Bibó István és Erdei Ferenc dolgozta ki Erdei korábbi településtudományi művei, elképzelései alapján. A tervezet az Esti Szabad Szó hasábjain jelent meg 1946. július 14-én. Erdei Ferenc a felszabadulás után a társadalmi berendezkedésre vonatkozó elképzelései változásainak megfelelően módosította közigazgatáspolitikai elképzeléseit, és az urbanizációs folyamatok tükrében nem ragaszkodott mereven az eredeti városközpontú igazgatás eszméjéhez. Különösen a mezőgazdaság átszervezése és a racionizációs kísérletek kudarcra ébresztette rá arra, hogy a felszabadulás után ki-

dolgozott koncepció érvényessége időben korlátozott. Bibó István mindvégig kitarthatott az eredeti elképzelések mellett, talán azért is, mert az ő gondolatrendszerében a városközpontú igazgatás szorosan összekapcsolódott egy erőteljesen decentralizált (kispolgári-demokrata?) társadalomirányítási koncepcióval. 1975-ben írott, *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció* című tanulmányában írja, hogy „... a magyar városok leendő száma... megmondja, hány önkormányzó »polisz«-ra fog oszlan az ország”. Ugyanitt fejti ki: „El lehet képzelni, és előre lehet látni az olyan igazgatási és szervezési alakulást, olyan »városjárást«, amely minden várost és vidéket szervezetileg, közéletileg egységes »polisz«-szá egyesít, melynek vannak városi és vidéki kerületei, de egységes a szervezete, a közteherviselése, a közléte, mint az ókori városoknak.”

¹² A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata. Szabad Szó, 1946. július 14. Lásd: Településpolitikai, közigazgatás, urbanizáció. Szerk.: Halász József és Kovács István, Akadémiai Kiadó 1977.

¹³ *Erdei Ferenc*: Emlékezés Szárszóra. Kortárs, 1968. 8. sz. 1299. old.

¹⁴ Rajk László hozzászólása az MKP és a Szociáldemokrata Párt egyesülési kongresszusán. Lásd: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Szerk.: Csizmadia Andor. Gondolat Könyvkiadó 1979. 556. old.

¹⁵ *Beér János*: A közigazgatás újjászervezése elé. Társadalmi Szemle, 1948 június.

¹⁶ Ugyanott.

¹⁷ *Beér János*: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945–1960.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962. 112. old.

¹⁸ Opponensi vélemény Beér János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon című doktori értekezéséről. Lásd: Településpolitikai, közigazgatás, urbanizáció. Id. mű, 460. old.

¹⁹ *Erdei Ferenc*: Város és vidéke. Szépirodalmi Könyvkiadó 1971. 9–14. old.

²⁰ *Bihari Ottó*: Hatalom és egyetértés (A szocialista államszervezet és a területi munkamegosztás). Jogtudományi Közöny, 1980. 351. old., valamint *Erdei Ferenc*: Város és vidéke. Társadalmi Szemle, 1970. 10. sz. 35. old.

²¹ Az ezzel kapcsolatos problémák egy részét taglalja a következő tanulmány: *Wiener György—Szoboszlai György*: Önkormányzat és gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle, 1980. 7–8. sz. 880–895. old.

²² *Bihari Ottó*: Idézett tanulmány, 351. old.

²³ *Raft Miklós*: A tanácsi önállóság. Népszava, 1980. nov. 25. 3. old.

²⁴ *Dányi Pál*: A helyi tanácsok gazdálkodási önállóságának néhány elvi és gyakorlati kérdése. Pénzügyi Szemle, 1973. 1. sz. 57. old.

²⁵ *Bihari Ottó*: Idézett tanulmány, 353. old.

²⁶ Ugyanott.

²⁷ A településfejlesztés aktuális kérdéseire. Lásd: Településfejlesztésünk kérdéseiről (Kerekasztal-beszélgetés). Társadalmi Szemle, 1980. 12. sz. 60–84. old.

²⁸ *Erdei Ferenc*: Opponensi vélemény Mendöl Tibor: Általános településföldrajz című doktori értekezéséről benyújtott művéről. Lásd: Településpolitikai, közigazgatás, urbanizáció. Id. mű, 162. old.

²⁹ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. 1. rész. MEM 46/1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 362–363. old.

TANÁCSKOZÁS AZ ÉRTELMSÉG HELYZETÉRŐL ÉS SZEREPÉRŐL A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Az évek óta hagyományosan megrendezett elméleti konferenciák sorában az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya és az MSZMP Baranya megyei Bizottságának Oktatási Igazgatósága 1981. május 21—22-én Pécsen elméleti tanácskozást rendezett Az értelmiség helye és szerepe a mai magyar társadalomban címmel. A konferencia plenáris ülését Lukács János, az MSZMP Baranya megyei Bizottságának első titkára nyitotta meg, majd négy előadás hangzott el: Huszár Tibor, az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára A magyar értelmiség történelmi fejlődésének néhány jellegzetessége; Nyitrai Ferencné, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, államtitkár Az értelmiség foglalkozási szerkezete, jövedelmi viszonyai, életmódja; Pozsgay Imre művelődési miniszter Az értelmiség alkotó erőinek társadalmi hasznosulása, értelmiség és közéletiség és Knopp András, az MSZMP KB Tudományos-, Közoktatási és Kulturális Osztály helyettes vezetője Értelmiség — értelmiségpolitika címmel tartott előadást. Ezután a tanácskozás három szekcióban folytatta munkáját. A korreferátumok az értelmiség történelmi fejlődése, az értelmiség szociológiai jellemzői és az értelmiség és közéletiség témakörökhöz kapcsolódtak. A következő korreferátumok hangzottak el: Lackó Miklós: Az értelmiség politikai gondolkodása a két világháború között; Sipos Péter: Kommünista és szocialista értelmiségi csoportosulások a két világháború között és a felszabadulás utáni években; Tóth István: A népi írói mozgalom és a Parasztpárt történetének néhány tanulsága a felszabadulás után; Balogh Sándor: A magyar értelmiség a felszabadulás utáni években; Miltényi Károly: Az értelmiség belső rétegződésének alakulása a felszabadulás után; Geszti P. Ottó: Műszaki értelmiség — innováció — alkotókészség; Bánlaky Pál: Az értelmiség falun; Cseh-Szombathy László: Értelmiségi életmód — életvitel; Ferge Zsuzsa: A pedagógusok helyzete és szerepe társadalmunkban; Szecskő Tamás: Az értelmiség helyzetének, szerepének megítélése a közvéleményben; Antal Gyula: Az értelmiség ideológiai felkészültsége és szerepe a lakosság világnézeti nevelésében; Almási Miklós: Mai ideológiai áramlatok és a magyar értelmiség; Barabás János: A fiatal értelmiség helyzete. Az értelmiségi pályakezdés feszültségei; Agárdi Péter: Az írók és művészek alkotó tevékenységének feltételei, társadalmi hatása; Bihari Ottó: A tudós értelmiség társadalmi elhivatottsága.

A konferencián mintegy 250-en vettek részt, a szekciókban széles körű vita bontakozott ki, 58-an szóltak hozzá.

A tanácskozás anyagai különböző fórumokon már megjelentek, illetve előkészületben van a közlésük. Folyóiratunkban Nyitrai Ferencné előadását közöljük, valamint a korreferátumok szerteágazó tematikájából nyújtunk válogatást.

NYITRAI FERENCNÉ

AZ ÉRTELMISÉG FOGLALKOZÁSI SZERKEZETE, JÖVEDELMI VISZONYAI, ÉLETMÓDJA

A társadalomtudományok művelői az elmúlt két évtizedben a világon mindenütt és így hazánkban is egyre többen foglalkoznak az értelmiség helyzetével, feladataival és problémáival, helyével a gazdaságban és a társadalomban. Számos cikk, tanulmány vizsgálta ezt a kérdést a hazai irodalomban, több konferencián ütköztek a különböző nézetek, mégis úgy vélem, hogy egy alapkérdéssel még adósak vagyunk, és pedig azzal, hogy tulajdonképpen kit is nevezünk értelmiséginek.

Az értelmiséget általában azonosítani szokták az úgynevezett „szellemi munkásokkal” vagy a statisztikai megfogalmazás szerint a kevésbé szépen hangzó „nem fizikai foglalkozású” kategóriával, s ha így fogalmazunk, akkor igencsak heterogén sokaságot kaptunk. A nem fizikai foglalkozásúak között ugyanis a főiskolai, egyetemi oklevéllel rendelkezők nagy száma mellett a különösebb szellemi felkészültséget nem igénylő, egyszerű adminisztratív irodai munkaerők is szép számban vannak jelen, s az utóbbiak helyzete, jövedelmi viszonyaik, helyük a társadalomban merőben más, mint a diplomásoké.

A hazai szociológiai irodalomban túlnyomó többségben *iskolai végzettség* alapján különítik el az értelmiség körébe tartozókat. Ez a megközelítés valamelyest szűkíti a valóban szellemi foglalkozásúak körét, hiszen jó néhány olyan munkakörben, amelyhez kívánatos ugyan a felsőfokú végzettség, ma olyanok dolgoznak, akik nem rendelkeznek diplomával, munkakörüket azonban kiválóan el tudják látni, tehát a végzett munkájuk alapján az értelmiség kategóriájához tartoznak. A statisztikai gyakorlatban az értelmiség fogalmi meghatározását általában kerülni szoktuk, amikor erről a rétegről szólunk, akkor a betöltött munkakör alapján közelítjük meg az értelmiség körét, tehát a felsőfokú végzettséggel rendelkezőkön kívül ide soroljuk azokat, akik vezető beosztást töltenek be, függetlenül iskolai végzettségüktől, de nem soroljuk ide azokat, akik felsőfokú végzettség birtokában fizikai munkát végeznek.

Ebben a megközelítésben hazánkban az értelmiség körébe tartozók száma ma mintegy 540 ezer fő, akik között vannak vezetők, irányítók (a közvetlen

termelésirányítók nélkül, akiket a munkások közé sorolunk) és vannak felsőszintű szakemberek. A diplomások aránya elsősorban a vezetők között jelentős, a 262 000 vezető értelmiségi közül 115 000 főnek, tehát 44 százaléknak van felsőfokú végzettsége. Az irányítók közül jóval kevesebb a felsőfokú iskolai oklevéllel rendelkezők száma.

Annak érdekében, hogy az értelmiség helyzetét több oldalról közelítsük meg, először a szűkebb értelemben vett értelmiség, tehát a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők foglalkozási szerkezetét ismertetem, majd az előzőekben definiált tágabb értelemben vett értelmiség összetételét, kereseti-jövedelmi és fogyasztási szerkezetét. A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján egyfelől az értelmiség mai helyzetét a többi osztályéval-rétegével kívánom összevetni, másfelől – ha röviden is – az elmúlt évtizedben bekövetkezett változásokat szeretném érzékeltetni.

A FELSŐFOKÚ VÉGZETTSÉGŰ ÉRTELMIÉGIK FOGLALKOZÁSI SZERKEZETÉNEK ALAKULÁSA

Az elmúlt 20 év fejlődését jól szemlélteti az, hogy e két évtizedben a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők száma hazánkban közel megháromszorozódott, pontosabban 170 000-ről 489 000-re nőtt. Számszerűen ez a folyamat gyorsuló jellegű, a hatvanas években 131 000 volt a gyarapodás, majd a hetvenes években további 188 000, a növekedés üteme azonban (nyilvánvalóan a magasabb bázishoz képest) az utóbbi évtizedben volt alacsonyabb. Ez a jelentős mértékű növekedés a következő szerkezeti átalakulással járt együtt:

Lényegesen nagyobb hányadban váltak értelmiségivé a nők, mint a férfiak. A felszabadulás után felnövekvő női generáció élt az iskolai végzettség megszerzésének lehetőségeivel, húsz év alatt a diplomás nők száma több mint ötszörösére növekedett, míg a felsőfokú diplomával rendelkező férfiaké 2,2-szeresére. E gyors növekedés ellenére is lényegesen több a diplomás férfi: 289 000, míg a diplomás nők száma 200 000.

A fejlődési folyamat eredményeként a felsőfokú végzettségűek számaránya az összlakosságon belül jelentősen nőtt, húsz évvel ezelőtt még csak 2,8 százalék volt a 25 éves és annál idősebb korosztályban, ma már 6,6 százalék.

A diplomások összetétele is számottevően módosult. Közismert, hogy hazánkat a felszabadulás előtt „jogász nemzet”-ként tartották számon. Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint az összes diplomások mintegy harmada állam- és jogtudományi végzettségű volt, sorrendben követte őket a pedagógusok 22 százalékos aránya. Lényegesen kevesebb orvos, gyógyszerész, műszaki, mezőgazdasági és közigazdasági diplomás volt az országban. Jellemző az akkori helyzetre az is, hogy a közigazdászok aránya a diplomások között mindössze 4 százalék volt.

Már a felszabadulást közvetlenül követő években, majd 1960 után is nagymértékű változás következett be a diplomások szakmai struktúrájában. 1960-ban az oktatási, tudományos és közművelődési végzettségűek aránya 30 százalékos volt, őket egyre növekvő számban követték a műszakiak, akkor még 19 százalékos aránnyal, míg a közigazdasági végzettségűek aránya 6 százalékos

volt. Számottevően csökkent az összlétszámon belül a jogászok és az orvosok aránya. 1960 óta a legerőteljesebben a közgazdasági és a műszaki diplomával rendelkezők aránya növekedett, továbbá nőtt az oktatási, tudományos és közművelődési végzettségűek száma is. Ez a folyamat szükségszerű velejárója volt annak, hogy az országban növeltük a kötelező iskolai végzettséget, az alsófokú pedagógusok képzésének szintjét középfokról felsőfokra emeltük, és a műszaki-gazdasági területek igen széles körű elhelyezkedési lehetőséget nyújtottak az egyetemről kikerülő friss diplomásoknak. Mindezek a változások azt eredményezték, hogy 1980-ban az oktatási, tudományos és közművelődési végzettségűek aránya az összdipomások között már 37 százalékra emelkedett, a műszakiak mintegy negyedét képezték az összes felsőfokú végzettségűeknek, a mezőgazdasági, valamint az egészségügyi végzettségűek (az orvosok és a gyógyszerészek) aránya egyenként megközelítette a 10 százalékot, a közgazdászoké elérte a 8 százalékot, és bár az utóbbi évtizedben bekövetkezett némi emelkedés, összességében ez a jogászok arányát nem növelte, amely ma már mindössze csak 7 százalék.

Ez a foglalkozási szerkezet meghatározza a mai értelmiség érdeklődési körét és nem egy esetben az életvitelét, életmódját, esetenként fogyasztásának szerkezetét is. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők 85 százaléka 1980 elején aktív keresőtevékenységet folytatott, 11 százalékuk volt nyugdíjas. A gyermekgondozási segélyt a diplomások 3,3 százaléka vette igénybe és 0,7 százalék, összesen 3000 fő volt az eltartott diplomások aránya, ezek zöme nő, mintegy fele 30 éven aluli, közel egyötöde pedig 55 éves és idősebb nő, akik valószínűleg a családjukat látták el korábban is, nem volt munkahelyük.

Az aktív keresők hányada a legmagasabb a műszaki végzettségűek körében (92 százalékos), valamint a mezőgazdasági diplomásoknál (90 százalékos). Ezekben a foglalkozási ágakban sok a fiatal, itt a leggyakoribb a felszabadulás óta megszerzett végzettség. A nők aránya legmagasabb az oktatási, tudományos és közművelődési diplomával rendelkezők körében: 64 százalékos, valamint a közgazdasági végzettségűeknél, akiknek mintegy fele nő.

A végzettségnek megfelelően jelentősen változott az egyes ágazatokban a felsőfokú diplomával rendelkezők aránya. 1960-ban a diplomások 37 százalékát foglalkoztatták a különböző anyagi termelőágazatokban, 1980-ban 42 százalékát. A technikai fejlődés elsősorban az iparban, az építőiparban, a mezőgazdaságban igényel több magasán kvalifikált munkaerőt.

A műszaki végzettségűeknek ma 43 százaléka az iparban dolgozik, 17 százalékuk az építőiparban és mintegy 40 százalék a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, szállítás és hírközlés, valamint a népgazdaság más területein. Az ágazati elhelyezkedés szempontjából a leginkább homogén csoportot az egészségügyi diplomások alkotják, 84 százalékuk dolgozik az egészségügy területén, s további 11 százalékuk gyógyszerészként a kereskedelemben sorolt gyógy-szertárakban.

A jogvégezetteknek azonban már csak a fele dolgozik a rend és jogbiztonság intézményeit is magába foglaló közigazgatásban, jelentős hányadukat az ipar foglalkoztatja, sokan dolgoznak szétszórtan a népgazdaság más ágazataiban is. A közgazdasági jellegű diplomások helyezkedtek el a legheterogénbben a különböző ágazatokban: az iparban, a kereskedelemben, a közigazgatásban, az egyéb szolgáltatásokban, s ez érthető is, hiszen a gazdasági élet

bonyolultabbá válásával egyre több ágazat igényli a közgazdasági végzettségűek foglalkoztatását.

A felsőfokú végzettségűek általában olyan munkakörben dolgoznak, amelyhez diploma szükséges, e végzettségűeknek mindössze 1,8 százaléka (7000 fő) végez fizikai munkát. Elsősorban az úgynevezett „egyéb” (politikai, katonai, hittudományi) diplomások találhatók a fizikai munkások kategóriájában (4,8 százalék), de vannak mezőgazdasági és műszaki végzettségűek is, akik – részben átmenetileg – fizikai dolgozóként helyezkedtek el. A diplomások között a fizikai munkakörben dolgozók aránya csökkenő, s ez természetes velejárója annak az elöregedési folyamatnak, amely a felszabadulást követően következett be, amikor a nem megfelelő végzettségűek és a politikai szempontból nem megbízható diplomások helyezkedtek el, illetve kénytelenek voltak elhelyezkedni fizikai munkásként.

A ténylegesen szellemi pályán dolgozó diplomások többsége műszaki, igazgatási, gazdasági munkakörökben tevékenykedik. Az összes szellemi foglalkozású diplomásoknak közel harmada műszaki foglalkozású, 21 százaléka az igazgatásban vagy más gazdasági területen tevékenykedik, 45 százaléuk egészségügyi, kulturális foglalkozást lát el, s mindössze 4 százalék a számvetési, ügyviteli téren dolgozók aránya. Ezek az arányok valamelyest eltérőek a férfiak és a nők között. A férfiak körében a műszaki foglalkozásúak aránya lényegesen nagyobb (41 százalék), míg a nőknél az egészségügyi és a kulturális jellegű foglalkozás a jellemző (több mint 67 százalék).

Tekintettel arra, hogy a vezető beosztások betöltéséhez általában felsőfokú végzettségre van szükség, érdemes azt is röviden áttekinteni, hogy a különböző beosztásban dolgozók milyen hányada rendelkezik a szükséges diplomával. Az 1980. évi adatok szerint a vezető-irányító beosztásban levők valamivel több mint 37 százaléka, a beosztott ügyintézők közel 37 százaléka rendelkezik felsőfokú végzettséggel, a beosztott ügyviteli dolgozók között a diplomások hányada elenyésző, mindössze 1 százalékos, a szellemi önállóak között pedig 60 százalék, de figyelembe kell vennünk, hogy a szellemi önállóak csoportja mindössze 2000 fő.

Fordítva is vizsgálhatjuk a kérdést, úgy azt találhatjuk, hogy az összes szellemi foglalkozású diplomás 30 százaléka vezetői vagy irányítói munkakörben dolgozik, 69 százaléuk beosztott ügyintéző és mindössze 1 százaléuk ügyviteli foglalkozású. Itt azonban már nemenként rendkívüli mértékben eltérő a kép. A diplomás férfiaknak kétötöde vezető-irányító beosztású, míg a diplomás nőknek mindössze 14 százaléka. A diplomás nők között a beosztott ügyintézői munkakör a legjellemzőbb, 85 százalékos, a férfiaknál ezek aránya csak 59 százalékot tesz ki.

A SZÉLESEBB ÉRTELEMBEN VETT ÉRTELMISÉG ÖSSZETÉTELE

Az értelmiség mai létszámáról, összetételéről megbízhatóbb képet kapunk akkor, ha nem csupán az egyetemi-főiskolai diplomával rendelkezőket, hanem az értelmiségi munkakörben dolgozók teljes körét vesszük figyelembe. Ezeknek száma az elmúlt két évtizedben bővült. 1979-ben 1000 fizikai dolgozóra 330 úgynevezett nem fizikai dolgozó jutott, tehát szellemi vagy ügy-

viteli és adminisztratív munkakörben dolgozók együttvéve. Az 1000 fizikai foglalkozásúra jutó vezetők száma ugyanakkor 34 fő, az irányítók pedig 79 fő volt (összehasonlításul: 1975-ben 1000 fizikaira még 28 vezető és 65 irányító jutott). Kétségtelen, hogy ezekben a számarányokban az is tükröződik, hogy bonyolultabbá vált az egyes ágazatokban az irányítás és a szervezeti hierarchia is. Ezért többeket léptettek elő vezető, irányító munkakörbe, mint korábban. Ehhez azonban anyagi természetű okok is hozzájárultak, a kereseteket ugyanis lényegesen könnyebb emelni akkor, ha a vezetői fokozaton is előbbre sorolják a dolgozót, mintha a korábbi kategóriában maradna.

Az összes nem fizikai foglalkozásúak létszáma jelenleg közel másfél millió, számuk 1970. és 1980. között 235 000-rel nőtt, s ebből a növekményből több mint 100 000 fő az egészségügyi és a kulturális foglalkozási ágakban tevékenykedik. A műszaki foglalkozásúak létszáma 55 000-rel nőtt, az igazgatási gazdasági munkakörben dolgozóké 14 százalékkal, a számviteli-ügyviteli dolgozóké pedig mindössze 9 százalékkal növekedett.

Így némiképpen megváltoztak a különböző foglalkozási ágakban dolgozók arányai: 1980-ban műszaki, igazgatási-gazdasági, valamint egészségügyi és kulturális munkakörben egyaránt a nem fizikai foglalkozásúak 24–25 százaléka dolgozott, ennél valamivel nagyobb arányuk (27 százalék) pedig számviteli-ügyviteli munkakört látott el.

A nem fizikai foglalkozásúak körén belül a szélesebb értelemben vett értelmiséghez tartozó 540 000 fő foglalkozási főcsoport szerinti összetétele ettől elég jelentősen eltér, mivel csak kis hányaduk (5 százalék) dolgozik számviteli, pénzügyi jellegű munkakörben, így arányuk a többi foglalkozási ágazatban jóval magasabb, mint az összes szellemi foglalkozásúaknál. Közöttük 35 százalékos aránnyal a legnagyobb csoportot az egészségügyi és kulturális munkakörökben dolgozók alkotják, az igazgatási-gazdasági, valamint a műszaki jellegű feladatokat ellátók aránya pedig közel azonos (31, illetve 29 százalék).

Már a korábbi évtizedben is számottevően nőtt a szellemi foglalkozásúak között a nők aránya, különösen az alacsonyabb beosztásokban és főként az egészségügy, a kulturális élet, a számvitel és ügyvitel területén. Az 1980-as adatok szerint az összes nem fizikai foglalkozásúak 58 százaléka nő volt. Arányuk a műszaki pályákon továbbra is a legalacsonyabb, nem éri el az összes műszakiak egynegyedét. Az igazgatási és gazdasági munkakörökben kb. azonos az arányuk a férfiakéval. Az egészségügy, a kultúra, a számvitel és az ügyvitel területén pedig 70–88 százalékot képviselnek a nők. Mindez azt jelzi, hogy még a legutóbbi évtizedben is elsősorban néhány kifejezetten nőinek tekinthető munkakörre koncentráltak a fiatal lányok elhelyezkedése. Ennek kapcsán egyes szakmák teljesen elnőiesedtek, például a tanítói, tanári foglalkozások s a jogi pályák némelyike. Ez utóbbiakra jellemző, hogy a bíró, közjegyző, bírósági titkár, fogalmazó munkakörökben együttesen a nők aránya ma már 55 százalék, ugyanolyan, mint a középiskolai tanárok között.

A szélesebb értelemben vett értelmiség nemek szerinti összetétele lényegesen szintén tükrözi az elmúlt évtizedekben végbement fejlődést, melynek eredményeként a nők mind nagyobb arányban szerezhettek felsőfokú képezést. 1980-ban a nők az értelmiség körén belül közel azonos arányt képviseltek, mint az összes aktív keresők között (hányaduk az aktív keresők kö-

zött 43 százalék, az értelmiségen belül pedig 40 százalék volt). Mint már utaltam rá, a szellemi pályán dolgozó nők jelentős része számviteli, ügyviteli munkakört lát el, vagy más, alacsonyabb beosztású, illetve felsőfokú végzettséget nem igénylő munkakörökben dolgozik, amiből következik, hogy az értelmiségen belül a nők aránya jóval kisebb (40 százalék), mint a szellemi dolgozók teljes körű rétegébe tartozók között (58 százalék). Hányaduk különösen a vezető értelmiségen belül alacsony, mindössze 29 százalék, míg a nem vezető értelmiség körében a férfiakéval közel azonos (férfiak aránya 50,5 százalék, a nőké 49,5 százalék).

A legutóbbi évtizedben jelentősen és kedvezően változott a szellemi foglalkozásúak korösszetétele. Míg az 1970. évi népszámlálás adatai szerint az összes szellemi foglalkozásúak 54,9 százaléka volt 20–39 éves, tehát a legaktívabb és legfogékonyabb korba tartozó, addig ezek aránya 1980-ra 58,7 százalékra növekedett. Az eltolódás a 30–39 évesek javára történt, arányuk emelkedett csaknem minden foglalkozási ágban. Például a műszakiak között a 30–39 évesek aránya 1970-ben még 27,7 százalék volt, a 20–39 éveseké együttvéve pedig 59,3 százalék, 1980-ban a 20–39 évesek együttes aránya csak kevéssel nőtt, 59,8 százalékra, a 30–39 évesek aránya azonban számottevően nagyobb volt a korábbinál, 35,2 százalék. A jövő szempontjából tehát a kép kedvező, már kevésbé kedvező az, hogy az igen fiatal korcsoportok aránya nem növekedett, sőt valamelyest csökkent is.

Az értelmiség korösszetétele részben a hosszabb tanulmányi idő, részben a körökben jelentős súlyt képviselő vezetők kedvezőtlenebb korstruktúrája miatt eltér a szellemi foglalkozásúak teljes körének kormegoszlásától. A vezető értelmiség körében az ifjúsághoz tartozó 30 éven aluliak aránya mindössze 12 százalék, és a 31–39 éveseké is csak 31 százalék, míg a nem vezető értelmiség mintegy 70 százaléka tartozik a 40 éven aluli korosztályokhoz. Ugyanakkor vezetők között 45 százalékos arányt képviselnek a 40–49 évesek és további 10 százalékuk 50–59 éves, a beosztottak között viszont e két korcsoportba tartozók együttesen még 30 százalékot sem képviselnek.

A legutóbbi évtized eredményének tekinthető az, hogy ma a szellemi pályákon dolgozók 27 százaléka megszerezte a felsőfokú végzettséget, szemben az 1970. évi 20 százalékos aránnyal. Ezen belül az értelmiséghez tartozóknak jelenleg közel háromnegyede (73 százaléka) rendelkezik diplomával.

Az 1980. évi népszámlálás adatai szerint elgondolkodtató az, hogy a műszaki igazgatók, vállalati főmérnökök és műszaki vezetők 72 százaléka, a műszaki főosztály- és osztályvezetők 67 százaléka, a vállalatok, intézmények igazgatóinak 65 százaléka, a szövetkezetek vezetőinek mindössze 40,8 százaléka, a gyárrészlegek, gyártási ágak vezetőinek és a mezőgazdasági üzemágak vezetőinek 49,7 százaléka rendelkezik felsőfokú diplomával. Még kevesebb a felsőfokú végzettségűek aránya a főkönyvelők, gazdasági vezetők között, mindössze 32,5 százalék, valamint az üzemvezetők körében 23,1 százalék. A felszabadulás után 35 évvel már lényegesen nagyobb hányadban lett volna mód arra, hogy e fontos vezető tisztségeket betöltők megséghez a magasabb iskolai végzettséget, vagy hogy a megüresedő állások betöltésénél az iskolai végzettséget fokozottabb mértékben vegyék figyelembe.

AZ ÉRTELMISSÉG JÖVEDELMI VISZONYAI

Az elmúlt évtizedben csökkent a különbség a fizikai és nem fizikai foglalkozású háztartások egy főre jutó jövedelmi színvonala között. 1972-re és 1977-re vonatkozóan rendelkezünk erről részletezett adatokkal, s ezek azt mutatják, hogy míg 1972-ben a nem fizikaiak egy főre jutó összes jövedelme 32 százalékkal volt magasabb a fizikai átlagnál, 1977-ben a különbség már csak 25 százalékos volt, és ez az ötödik ötéves tervidőszak végére mintegy 23–24 százalékra csökkent. Ez a jövedelmi előny több forrásból táplálkozott: csak részben indokolta ezt a fizikaiakénál általában magasabb kereseti színvonal, másrészt szerepet játszott az is, hogy a szellemi foglalkozásúak körében általában kevesebb a gyermek, kevesebb az eltartott, és így az összes jövedelemből egy főre jutó összeg már csak emiatt is több, mint a fizikai foglalkozásúaknál.

A szellemi rétegen belül a jövedelmi különbségek valamivel nagyobbak, mint a munkásoknál, azonban kisebbek, mint a parasztság esetében. Nincs érzékelhető különbség az irányítók és a felsőszintű szakemberek, valamint a beosztott ügyintézők jövedelmi helyzete közt.

A vezetők háztartásaiban az egy főre jutó személyes jövedelem 1977-ben 21 százalékkal haladta meg a nem fizikai réteg átlagos jövedelmi szintjét, az irányítók háztartásaiban a különbség mindössze 2 százalékos, a felsőszintű szakemberek esetében pedig csupán 1 százalékos volt. A nivellálódás érzékelhető volt az elmúlt évtizeden belül, hiszen 5 évvel korábban a felsőszintű szakemberek háztartásainak átlagos jövedelmi szintje 9 százalékkal magasabb volt a nem fizikai átlagnál. A nivellálódás egyértelműen a bérek közötti különbségek csökkenéséből adódott, tehát abból, hogy a ténylegesen végzett munka s az azzal járó felelősség a gyakorlatban nem differenciáló tényező.

A nivellálódási folyamatot jelzik a létszámnak a keresetek nagysága szerinti eloszlási adatai. A nem fizikai dolgozók hatásköri fokozatai szerint vizsgált kereseti adatok azt mutatják, hogy évről évre csökken a különbség a vezetés magasabb fokain elhelyezkedők és a beosztottak bérszínvonala között, és ez a nivellálódás minden vezetői fokozaton és kivétel nélkül minden anyagi népgazdasági ágban jelentkezik.

Érzékelhető ez az abszolút és relatív adatokban egyaránt. 1979-ben a felsőfokú szakképzettséggel rendelkező szellemi dolgozók átlagbére (a mezőgazdasági szövetkezetekben dolgozók nélkül) 5427 Ft volt, a középfokú végzettségűeké 4229 Ft, az abszolút bérkülönbség 1198 Ft, vagyis százalékban kifejezve 28 százalék a felsőfokú végzettségűek javára. 1969-ben a különbség ugyan forintban kisebb, 738 Ft volt, százalékban azonban többet, 34 százalékot képviselt.

Még inkább látszik a különbség csökkenése a különböző vezetői hatásköri fokozatok között: 1979-ben az úgynevezett A-kategóriás vezetők havi átlagkeresete 8832 Ft volt, ez a vezetők és beosztottak együttes átlagkeresetének 2,3-szeresét tette ki. A hetvenes évek közepén még több mint két és félszeres volt az A-kategóriás vezetők keresete a beosztottak átlagához viszonyítva. A B-kategóriás vezetők esetében a különbség 1975-ben 132, 1979-ben 107 százalékos volt. A C-kategóriás vezetőknél ugyancsak csökkent a különbség, míg az évtized közepén 86 százalékos volt, addig 1979-re 68 százalékra esett

vissza. Az irányító munkakörben dolgozók esetében az átlagot 47 százalékkal haladta meg 1975-ben, ez 1979-re 37 százalékra csökkent.

Érvényesült a nivellálódási folyamat a vezetők és irányítók között is. Ha az irányítók fizetését tekintjük 100 százaléknak, az A-kategóriás vezetők 1975-ben ennél 73,6 százalékkal kerestek többet, 1979-ben pedig 66,9 százalékkal. Számításba kell vennünk azt is, hogy bár a fogyasztói árindexek nem térnek el jelentősen az egyes rétegek között, a hierarchikus fokozatok között már feltehetően nagyobb a különbség, hiszen a különböző vezetői funkciókban foglalkoztatottak fogyasztásának összetétele sok szempontból eltér a többi kategóriától.

A vezetők között a női vezetők keresete és összes munkajövedelme is lényegesen alacsonyabb a férfiakénál. Bár ebben szerepet játszhat a korösszetétel különbsége és így a szakmai gyakorlat eltérése is, a differencia annyira számottevő, hogy azt ez a tényező önmagában nem indokolja. 1977-ben a férfi vezetők havi átlagos munkajövedelme 7388 Ft volt, a női vezetőké 5938 Ft. A különbség a Budapesten és vidéken dolgozó vezetők között egyaránt érvényesült. Ugyancsak számottevő volt a nemek közötti keresetkülönbség az irányítók kategóriájában. Míg az irányító munkakörben dolgozó férfiak havi átlagos munkajövedelme 5458 Ft volt, a nőké 4168 Ft. Mind a nőknél, mind a férfiaknál jellemző (és ezt egészséges tendenciának tartom) az, hogy a felsőszintű szakemberek általában többet keresnek, mint az irányítói munkakörben dolgozók (képzettségük színvonala is jórészt magasabb). A férfiaknál a különbség kisebb (az irányító szakemberek havi átlagos munkajövedelme 5535 Ft volt), a nőknél nagyobb, a felsőszintű szakemberek között a nők havi átlagos munkajövedelme 4458 Ft volt, tehát 290 Ft-tal több, mint az irányító munkakörben dolgozó nőké.

Erősen eltér a jövedelem a különböző népgazdasági ágak szerint is. Az 1977. évi adatok szerint a vezetők havi átlagos munkajövedelme legmagasabb volt az egészségügy, szociális és kulturális szolgáltatás területén (8345 Ft) és viszonylag a legalacsonyabb a mezőgazdasági vezetőké (6581 Ft). Az iparban dolgozó vezetők jövedelme a középmezőnyújtáj helyezkedett el. Az irányítók esetében a legmagasabb jövedelemmel az iparban dolgozók rendelkeztek (5547 Ft), ennél csak néhány forinttal volt kevesebb az építőipari irányítók átlagos havi jövedelme, a legalacsonyabb kategória a kereskedelemben dolgozó irányítók köre volt. A felsőszintű szakemberek esetében a legmagasabb jövedelemmel a személyi és gazdasági szolgáltatások területén foglalkoztatottak rendelkeztek (5294 Ft) és a legalacsonyabbal a mezőgazdaság felsőszintű szakemberei (mindössze 4480 Ft).

A munkajövedelmek a különböző vezetői hierarchikus szinteken erősen szóródtak korcsoport szerint is, hiszen a kereseti skála is ettől függően van megállapítva. Különösen érzékelhető ez a vezetők esetében, ahol az összes munkajövedelem a 30–34 éves kategóriában mindössze 5844 Ft volt, az 55 évesek és annál idősebbek körében pedig 7663 Ft. De hasonló különbségek találhatók az irányítók és a felsőszintű szakemberek körében is, ahol viszonylag alacsony, 3000 Ft körüli jövedelemmel kezdenek, és az évek számával ez a jövedelmi szint 2–300 Ft-okat emelkedik. Viszonylag hosszú időintervallumon keresztül alig van különbség a felsőszintű szakemberek és a szakmunkások fizetése között, sőt a 20–24 éves korosztályban a szakmunkások keresnek általában 200 Ft-tal többet, a 25–29 éves korosztályban a kü-

lönbség már csökken, de még mindig 43 Ft-tal több a szakmunkásoknál, a 30–34 éves korosztályban a felsősintű szakemberek már 680 Ft-tal többet kerestek átlagosan, mint a szakmunkások, s ez korcsoportonként növekvő különbséggel érvényesül. Az 50–54 évesek kategóriájában, ahol a szakmunkások átlagos havi keresete 4438 Ft (a szakmunkások körében 40 évtől kezdve valamelyest csökken a jövedelem) a felsősintű szakembereké már 5870 Ft-ot ért el.

A korcsoportonkénti összetétel is eltérő a nők és a férfiak esetében, a nőknél viszonylag lassabb a felzárkózás a magasabb korcsoportokban is.

Mindezek az adatok és mindezek a metszetek azt jelezték, hogy időben is és az egyes rétegek között is nivellálódási folyamat ment végbe. A szellemi foglalkozásúak rétegén belül is érzékelhető a kiegyenlítődés a jövedelmek között. A jövedelemkülönbségek nem jelzik az egyes munkakörök között a felelősségben, a munkakörhöz szükséges képzettségben és aktivitásban ténylegesen meglévő differenciákat. Valószínű, hogy a teljesítmények sem eléggé differenciáltak, és ezt is kifejezi a nivellálódó jövedelem.

A VEZETŐ ÁLLÁSÚ ÉS ÉRTELMSÉGI HÁZTARTÁSOK ÉS EZEK FOGYASZTÁSI SZOKÁSAI

A háztartásstatistika 1979. évi adatai szerint a szellemi foglalkozású háztartásfővel rendelkező háztartások 27,1 százalékában vezető állású vagy szűkebb értelemben vett értelmiségi foglalkozású a családfő. A háztartások taglétszámának még nagyobb arányát jelentik ezek a családok (az összes nem fizikai foglalkozású háztartások taglétszámának 28,8 százalékát), mivel ezek a háztartások népesebbek, mint az egyéb szellemi foglalkozásúak háztartásai. A vezető állásúak, értelmiségiek háztartásában átlagosan 3,18 fő él együtt, míg az egyéb szellemi foglalkozásúak háztartásainak létszáma mindössze átlagosan 2,92 fő. Kevesebb viszont a háztartások taglétszáma a vezető állásúak és az értelmiségiek esetében, mint a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság körében (mindkét esetben 3,3 az átlagos taglétszám). Ez főként abból adódik, hogy az eltartottak, s köztük elsősorban a gyermekek száma a vezető állású értelmiségi családokban kevesebb. 100 aktív keresőre átlagosan 61 eltartott jut, szemben a munkásosztály háztartásaiban levő 69 eltartottal és a szövetkezeti parasztság esetében a 103 fős átlagos eltartott számmal.

A vezető állású és értelmiségi családoknál általában nagyobb mértékű a nők foglalkoztatása, s ezért a háztartások taglétszámából lényegesen több az aktív keresők aránya, 56,7 százalék.

A magasabb jövedelmi szintnek megfelelően a vezető beosztású és értelmiségi háztartásfővel rendelkező háztartások lényegesen nagyobb összeget fordíthatnak a család színvonalas ellátására. Személyes célokra fordított kiadásuk egy főre átlagosan 43–43 százalékkal volt több 1979-ben, mint a munkásosztályhoz tartozó családoké, és 24,1 százalékkal haladta meg a szövetkezeti parasztság háztartásainak egy főre jutó kiadását. A legjelentősebb különbségek az egészségügyre, testápolásra, a közlekedésre, hírközlésre, valamint a művelődésre, üdülésre és szórakozásra fordított kiadások tekinteté-

ben vannak. A vezető állású és értelmiségi családok egy főre több mint kétszer annyit költenek egészségügyre és testápolásra, mint a munkásosztály családjaiban, és 2,7-szer annyit, mint a szövetkezeti parasztsághoz tartozó háztartásokban. A közlekedésre és hírközlésre fordított kiadások az értelmiségieknél 2,4-szeresét jelentik a munkásosztály családjaiban erre a célra fordított kiadásoknak és 2,6-szeresét a szövetkezeti parasztságénak. A művelődésre, üdülésre és szórakozásra fordított kiadások esetében még nagyobbak a különbségek, a vezető állásúak és értelmiségiek általában 2,4-szeresét költik ilyen célra, mint a munkásosztály, és 3,6-szeresét annak, amit a szövetkezeti parasztság. Mindebből az következik, hogy az életszínvonalban meglévő különbségek nem elsősorban az étel-miszer-fogyasztásban vagy a ruházkodásban érzékelhetők, bár ott is van különbség, hanem az ezen kívüli kiadásokban. Háztartásaikra és a lakás felszerelésére, csinosítására is lényegesen többet költenek a szellemi foglalkozású, vezető állású értelmiségi rétegek, mint a munkások vagy a szövetkezeti parasztság.

A magasabb életszínvonal érzékelhető a fogyasztás szerkezeti különbségeiben is. Az étel-miszer-fogyasztásnak ma már azon a szakaszán vagyunk, amikor ez a jövedelmek szerint legkevésbé rugalmas fogyasztási elem. Érdekes módon az élvezeti cikkekre fordított összeg jóformán nem változik rétegenként. Míg 1979-ben a vezető állásúak és az értelmiségiek családjában egy fő évenként átlagosan 2821 Ft-ot fordított élvezeti cikkekre, ez kevesebb, mint amit a szövetkezeti parasztság erre a célra kiadott (2897 Ft) és csak valamivel haladja meg a munkásosztály élvezeti cikkekre fordított kiadásait, amely 1979-ben 2753 Ft volt. Bár az abszolút összegek kevéssé térnek el, az arányokban ez már élesebben jelentkezik, a vezető állású és értelmiségi rétegek összes személyes célú kiadásainak 7,3 százaléka jut élvezeti cikkek fogyasztására, míg a nagyjából azonos összeg a munkásosztály személyes célú kiadásainak 10,2 százalékát, a szövetkezeti parasztságénak pedig 10,7 százalékát képviseli.

Más a helyzet a ruházkodásra fordított összegek tekintetében, itt forintban az eltérés kb. olyan mértékű, amilyen mértékben az összes személyes célú kiadások egy főre jutó összege eltér. A munkásosztályhoz tartozók, a szövetkezeti parasztság, valamint a vezető állásúak és értelmiségiek egyaránt összkiadásaiknak 11,3 százalékát (a munkásosztály családjaiban 11,6 százalékát) költik ruházkodásra. Más a helyzet a közlekedés, hírközlésre fordított kiadásoknál, amelyek az értelmiségi családokban az összes személyes kiadás 14,4 százalékát jelentik, míg a munkásosztály családjaiban 8,7 százalékot, a szövetkezeti parasztság esetében 7,9 százalékot. Ebben kétségtelenül szerepe van annak, hogy a vezető állású és értelmiségi családok gépkocsival jobban el vannak látva, és a gépkocsi fenntartása, üzemeltetése nagyobb összegeket igényel, mint a rendkívül olcsó, államilag dotált tömegközlekedés.

Ha a különböző rétegekhez tartozó családok kiadásait termékcsoportonként vizsgáljuk, érdekes szerkezeti azonosságokat és különbségeket tapasztalhatunk. A vezető állású és értelmiségi rétegek egy főre jutó nyershús- és hal-fogyasztása – beleértve a háztartáson kívüli fogyasztást is – csak igen kevéssel tér el a munkásokétól, annál valamivel magasabb. Hentesárut, füstölt húst, húskonzervet is körülbelül azonos mennyiségben fogyasztanak a munkásosztály körébe tartozó és a vezető állású, értelmiségi családok.

A magasabb tápértékű, korszerű élelmiszerek fogyasztásában azonban már érzékelhető a különbség. Például 1979-ben vezető állásúak és értelmiségiek tejtermékre és sajtra (vaj nélkül) egy évben személyenként átlagosan 467 Ft-ot költöttek, míg a munkásosztályhoz tartozó családoknál ez a kiadás 277 Ft-ot képviselt. Lényegesen kevesebbet költenek zsírra, zsírszalonnára a vezető állású és értelmiségi családok, egy főre átlagosan 146 Ft-ot, míg a munkásosztályhoz tartozók 271 Ft-ot és a szövetkezeti parasztok 343 Ft-ot. Jobban elterjedt viszont a vezető állású és értelmiségi családokban a vaj-, az étolaj- és a margarinfogyasztás. E három fontos élelmiszere a vezető állású és értelmiségi családok egy főre átlagosan évenként 266 Ft-ot költöttek, a munkásosztályhoz tartozók családjai mindössze 185, a szövetkezeti parasztok pedig 161 Ft értékét. A korszerűbb táplálkozás tehát gyorsabban terjed az értelmiségi családokban.

Jelentős differencia adódik a zöldség-, főzelékfelére, gyümölcsre fordított kiadások tekintetében is, ideértve a tartósított zöldség-, gyümölcsféléket és a déligyümölcsöket is. Ezekre a vezető állású és értelmiségi családok egy főre átlagosan évi 1656 Ft-ot fordítottak, a munkásosztályhoz tartozók családjai 1411 Ft-ot, a szövetkezeti parasztok pedig 1363 Ft-ot (ide számítva a saját termelésből fogyasztott termékek értékét is). Kétségtelen, hogy e különbségben szerepet játszanak tradicionális elemek is, de szerepe van a viszonylag magas árnak és az ellátásban mutatkozó területi különbségeknek is. Jelentős az eltérés az élvezeti cikkek közül a kávéra és teára fordított kiadások tekintetében, mindkét italféleségből az értelmiségi és a vezető állásúak családjai fogyasztanak lényegesen többet, szesz italból viszont kevesebbet, mint a szövetkezeti parasztság és csak elenyészően kevesebbet, mint a munkásosztályhoz tartozók.

Jelentős differenciát tapasztalhatunk a nagy értékű tartós javakra fordított összegek tekintetében. 1979-ben a vezető állásúak és az értelmiségiek családjai egy főre átlagosan közel 3700 Ft-ot költöttek nagy értékű tartós javakra, míg a munkásosztályhoz tartozó családokban 2500 Ft-ot s a szövetkezeti parasztság körében 2400 Ft-ot. Nagy az eltérés a személygépkocsi és a televízió vásárlására fordított kiadásokban, továbbá számottevő a különbség a lakások bútorzatára költött összegek tekintetében is. A vezető beosztásúak és értelmiségiek szoba- és konyhabútorra egyaránt többet költöttek, mint a munkásosztályhoz és a szövetkezeti parasztsághoz tartozók. Ugyancsak nagyobb összegeket fordítottak a háztartások gépesítésére, hűtőgép, mosógép vásárlására is.

Bár maga az összeg nem jelentős, de figyelemre méltó az, hogy míg a munkásosztály háztartásai könyvre (tankönyv nélkül) évenként és személyenként átlagosan 86 Ft-ot, a szövetkezeti parasztság pedig mindössze 40 Ft-ot fordított, a vezető állásúak és értelmiségiek családjában 346 Ft-ot képviselt ez a kiadási tétel. Újságra és folyóíratra is lényegesen többet költöttek a vezető állásúak és értelmiségiek, egy főre átlagosan 355 Ft-ot, ez a kiadás a munkásosztályhoz tartozó családoknál 181 Ft-ot, a szövetkezeti parasztságnál 147 Ft-ot képviselt 1979-ben.

Az eltérő felszereltség, a nagy értékű tartós fogyasztási cikkekkel való el látottság miatt nagyobbak a vezető állásúak és értelmiségiek szolgáltatási kiadásai is. Lényegesen többet költenek járművel kapcsolatos szolgáltatásokra, évi átlagban fejenként 1184 Ft-ot, míg ez a kiadás a munkásosztályhoz

tartozó családoknál 264 Ft-ot, a szövetkezeti parasztsághoz tartozóknál pedig 205 Ft-ot képvisel. Ugyancsak nagyobb, több mint 50 százalékkal, a kulturális cikkek javítására fordított hányad. Emellett a szolgáltatásokat nagyobb mértékben is veszik igénybe az értelmiségi családok, így például fodrászra és kozmetikára 2,2-szeresét költik annak, amit a munkásosztály körébe tartozók, 2,4-szeres mértékben veszik igénybe az egészségügyi szolgáltatásokat, színházra fordított kiadásai a munkásosztályhoz tartozó családokénak négyszeresét képviselik, és üdülésre is nagyobb hányadot fordítanak. Erdemes megjegyezni, hogy külföldi üdülésre többszörösét költik annak, amit a munkásosztályhoz tartozók. Ilyen célra egy fő átlagosan 879 Ft-ot költött az értelmiségi családokban, míg a munkásosztályhoz tartozók körében 158 Ft-ot, a szövetkezeti parasztek családjaiban pedig mindössze 70 Ft-ot.

LAKÁSVISZONYOK, A LAKÁSHOZ JUTÁS MÓDJA

Mint minden réteg esetében, az értelmiségnél is alapvetően befolyásolja az életmódot a lakáshelyzet, a lakássűrűség és az is, hogy milyen módon, milyen körülmények között, milyen erőforrásokból tudnak lakáshoz jutni. Az értelmiség mai lakásvizsgálatai lényegesen kedvezőbbek, mint akár a munkásosztályé, akár a szövetkezeti parasztagé. Kétségtelen, hogy van felzárkózás, és ez az elmúlt másfél évtizeden belül jelentős mértékű, a különbségek azonban még ma is számottevőek. 100 lakásra jutó lakószám tekintetében a szellemi foglalkozásúak helyzete kiemelkedően jó, s ugyanezt mondhatjuk el a lakások szobaszám szerinti összetételéről és felszereltségéről.

A lakássűrűsége jellemző, hogy az értelmiségi és egyéb szellemi réteghez tartozó háztartásoknál a 100 szobára jutó lakók száma az 1980-as népszámlálás adatai szerint mindössze 130, a szövetkezeti parasztagé 151 s ez egyben az országos átlag, míg a munkásosztályhoz tartozó háztartások lakásainak lakássűrűsége továbbra is a legkedvezőtlenebb, 163 fő.

Eltérőek a lakástulajdonformák és a különböző alapvető osztályokhoz és rétegekhez tartozó háztartásokban. A vezető állásúak és értelmiségiek 21,8 százaléka rendelkezett saját tulajdonú családi házzal 1979-ben, 24,3 százaléknak volt saját lakása, közel fele (49,1 százalék) rendelkezett főbérleti vagy szolgálati lakással, társbérletben mindössze 1 százalék lakott, albérletet, ágybérletet és egyéb lakásmegoldást 3,8 százalékuk vett igénybe. Merőben mások az adatok a munkásosztály körébe tartozóknál és különösen a szövetkezeti parasztagnál. Mindkét esetben a saját tulajdonú családi ház a legfontosabb elem, a munkásosztályhoz tartozó családok 58,7 százaléka, a szövetkezeti parasztag 90,6 százaléka rendelkezett saját tulajdonú családi házzal. A főbérleti vagy szolgálati lakás a munkásosztály családjainál 24,6 százalékos arányt, az egyéb saját lakás 9,8 százalékot képviselt, a szövetkezeti parasztag családjaiban a főbérleti vagy szolgálati lakás mindössze 4,4 százalék, és az egyéb saját lakás is csak 1 százalék volt.

A vezető állásúak és értelmiségiek lakásai általában nagyobbak, 100 lakásra 245 szoba jut, a munkásosztály körében csak 198, a szövetkezeti parasztagnál 200. Az értelmiségiek lakásai közül 35 százalékos a három- és több szobás lakások aránya, a munkások esetében csak 22 százalék, a szövetkezeti

parasztság családjainál pedig 19 százalékos ez az arány, annak ellenére, hogy a legutóbbi évtizedben már több szobás lakások épültek a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság családjai számára is.

A vezető állásúak, értelmiségiek lakásaiban csaknem mindenütt van fürdőszoba és a gázszolgáltatás aránya is 88 százalékos. Legnagyobb a különbség a lakások fürdőszoba-ellátottságában, a munkásosztályhoz tartozó családok mindössze 63 százalékanak van fürdőszobával ellátott lakása, a szövetkezeti parasztság körében pedig az arány még ma is csak 48 százalékos.

A vezető állásúak és értelmiségiek lakásának közel 30 százaléka van központi vagy távfűtés. Ezeknek az aránya a munkásosztályhoz tartozók körében 15 százalékos, a szövetkezeti parasztságnál pedig elenyésző mértékű, 1,4 százalékos. A vezető állásúak, értelmiségiek háztartásaiban mindenütt van hűtőgép, van, ahol több is, 97 százaléokban rendelkeznek mosógéppel, csaknem minden háztartásnak van porszívógépe, általában csaknem minden háztartásnak két rádiója van, és a háztartások jelentős hányadában több televízió is található. E tekintetben nem számottevő a különbség, hiszen ma már a munkásosztályhoz tartozó háztartásokban is több rádió található, televíziókészüléke minden munkáscsaládnak van, a mosógép-ellátottság is 95 százalékos, porszívóval 78 százaléban vannak ellátva. A magasabb értékű kulturális cikkek esetében kisebb az ellátottság: lemezjátszó, magnetofon a munkásosztályhoz tartozó családok 28, illetve 39 százalékaiban van, míg a vezető állásúak és értelmiségiek háztartásainak 61, illetve 73 százalékaiban. A fényképezőgép, filmfelvevő és vetítő előfordulása is kisebb mértékű a munkáscsaládoknál, 50 százalékos, a vezető állásúak és értelmiségiek tekintetében pedig 110 százalékos, tehát itt is több készülék található általában egy családban.

Az előbbieken felsorolt adatok világosan jelzik azt, hogy a vezető állásúak és értelmiségiek lakás- és kulturális igényeiket jelentős mértékben ki tudták és tudják elégíteni, sőt azt is mondhatjuk, hogy sok család luxuscikkkel is rendelkezik. Mindez természetesen a folyó kiadásait is befolyásolja, mert az ilyen cikkek utánpótlására, javítására, üzemeltetésére és az üzemeltetéssel kapcsolatos kiegészítő tételekre is többet fordítanak ezek a háztartások. Az értelmiségiek és vezető beosztásúak általában nagyobb hányadban laknak bérlakásban. Ez alapvetően meghatározza kiadásuk szerkezetét. A vezető állásúak és értelmiségiek ugyanis kevesebbet kényszerülnek költeni új építkezésre, korszerűsítésre, ehhez építőanyag-vásárlásra és építési szolgáltatásokra, mint a munkásosztályhoz vagy a szövetkezeti parasztsághoz tartozók. A vezető állású és értelmiségi háztartásokban az egy főre jutó éves kiadás új építkezésre és lakáskorszerűsítésre 1346 Ft volt 1979-ben, a munkásosztályhoz tartozó háztartások egy főre számítva 1617 Ft-ot, a termelőszövetkezeti parasztság körébe tartozók pedig 2379 Ft-ot költöttek. Ez utóbbiaknál ugyanis a bérlakáshoz való hozzájutás lényegesen nehezebb. Ingatlanvásárlásra a szövetkezeti parasztság viszonylag sokat fordít, egy főre évente átlagosan 716 Ft-ot, míg a vezető állásúak és értelmiségiek ilyen kiadása 437 Ft, a munkásosztályhoz tartozó családoké pedig még a 300 Ft-ot sem éri el.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a vezető állásúak és az értelmiségiek lakáshoz jutásának két általános módja van: vagy állami lakást igényelnek, vagy társasházépítésben vesznek részt. Az állami lakáshoz jutás

feltételei ismereteseek, a várakozási idő ennél a formánál a leghosszabb, sok esetben a fiatal pályakezdő értelmiségiek azonban más megoldást nem tudnak találni lakásigényeik kielégítésére. A társasházak építését már több kedvezmény is ösztönzi, s ahol a család, illetve a munkahely jelentősebb mértékben hozzá tud járulni az értelmiségi dolgozó költségeihez, ott ez a legjárhatóbb megoldási mód. Ebben az esetben a kapott kölcsön visszatérítése hosszú időre nagy terhet jelent a lakástulajdonosnak. Ezt az az egyetlen adat is jellemzi, hogy 1979-ben építési kölcsön visszafizetésére a vezető állásúak és értelmiségiek családjában egy főre átlagosan 658 Ft-ot fordítottak, lényegesen többet, mint például a munkások (508 Ft), vagy a szövetkezeti parasztság (437 Ft). Az építési kölcsön visszafizetése hosszú időre meghatározza a kezdő fiatal értelmiségiek kiadási szerkezetét, sőt nem egy esetben a főállás mellett vállalt többletmunka nagyságát is. Az 1980. év végén hozott, illetve módosított lakásrendelkezések már lehetőséget adnak változatosabb formákra is, így tetőtér-beépítésre és kedvezményesebb lakáscserére, az értelmiség mai helyzetében azonban ezeknek hatása még nyilvánvalóan nem érzékelhető.

AZ ÉRTELMISÉG ÉLETMÓDJÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE

Az életmódot mint minden rétegnél, az értelmiség esetében is elsősorban az határozza meg, hogy mennyi időt fordítanak a főfoglalkozású munkára. A megfigyelt társadalmi osztályok és rétegek közül az értelmiségi főfoglalkozásúak munkaideje a legrövidebb, ez a férfiaknál egy átlagos évi munkanapon 7,48 óra, a nőknél 7,05 óra. A vezető beosztású értelmiségieknél ennél általában 20–30 perccel hosszabb.

Az értelmiségieknek egy része, viszonylag kis hányada (a férfiaknak 6 százaléka, a nőknek mindössze 3 százaléka) munkaszüneti napon is dolgozik, általában 3–4 órát.

A statisztikailag kimutatható mellékjövedelmekre fordított idő is viszonylag a legrövidebb az értelmiség esetében. Egy átlagos munkanapon a férfiaknak 7 százaléka, a nők 5 százaléka végzett mezőgazdasági jellegű jövedelmekiegészítő munkát háztáji vagy kisegítő gazdaságban, ezek általában a községekben élő értelmiségiek.

A nem főfoglalkozású munkával töltött időn belül jelentős mértékben foglalkoznak az értelmiségiek szűkebb vagy tágabb értelemben vett háztartási munkával, tehát nemcsak a háztartás ellátásával, hanem javítással, karbantartással vagy vásárlással. Ez a munka a nők idejéből jóval többet vesz igénybe, az értelmiségi nők esetében közel napi 3 órát, az értelmiségi férfiaknál naponta 1,20 órát. Az értelmiségi nők otthoni munkája tehát a férfiakéhoz viszonyítva igen jelentős. Ha azonban az értelmiségi nők háztartási munkára fordított idejét a más foglalkozású nőkével vetjük össze, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy viszonylag a legkevesebbet foglalkoznak háztartási munkával, mert a segédmunkásnők például 4,10 órát, vagy a növénytermelő nők 4,11 órát töltenek ilyen feladatok végzésével.

Jelentős időt vesz igénybe az értelmiségi férfiaknál és nőknél egyaránt a közlekedés, ez a férfiaknál 1,22 órát, a nőknél 1,14 órát jelent. Hosszabb ez az

idő, mint bármilyen más társadalmi rétegnél, és ez főként abból adódik, hogy a munkahely megválasztásában nem a távolság a döntő, hanem a végzett munka jellege és annak bérezése.

Az értelmiségi réteghez tartozóknak viszonylag több idejük marad pihenésre, kulturálódásra, művelődésre, kikapcsolódásra, mint más rétegeknek. Az értelmiségiek jobban ki is használják a rendelkezésükre álló szabad időt. Erre lehetőséget ad az is, hogy az átlagosnál kisebb a gyerekszám az értelmiségi családokban. Érdekes módon megfigyelhető az időmérleg adataiból az, hogy a gyermekek gondozására, a gyerekekkel való foglalkozásra, tanulásra, játékra több időt fordítanak az értelmiségiek, mint bármilyen más aktív kereső réteg.

Az is megfigyelhető, hogy az értelmiségi férfiak és nők egyaránt több időt töltenek önmaguk képzésével, tanulással. Az értelmiségi férfiaknál a tanulás napi 33 percet, a nőknél 21 percet tölt ki, ennek kisebb hányada a szervezett tanulásban, előadásokon, tanórákon való részvétel, nagyobb hányada az, amit egyéni tanulásra, szakkönyvek olvasására fordítanak.

A kiadási tételek között is nagyobb összegben szerepel ennél a rétegnél a könyvvásárlás. A nem szakkönyv jellegű, szórakoztató olvasmánnyal is az értelmiségiek töltik a legtöbb időt, ez általában férfiaknál, nőknél azonos, valamivel több, mint napi fél óra.

A televízió műsorainak nézésével az értelmiségi férfiak és nők egyaránt napi 80–90 percet töltenek, ez az idő az elmúlt két évtizedben növekedett és bizonyos mértékben háttérbe szorította a többi tevékenységet. Ugyanakkor az értelmiségi réteg testedzésre, szabadban való mozgásra, sportra is fordít időt, bár korántsem elegendőt, átlagosan egy értelmiségi férfi mindössze napi 17 percet, egy nő 10 percet tölt el ilyen tevékenységgel, s nagyjából hasonló a sétára fordított idő. Mindez az egészséges életmódhoz korántsem elegendő.

Az értelmiség szabad idejének eltöltéséhez hozzá tartozik még néhány lakáson belüli kulturálódási tevékenység is, így lemezhallgatás, magnózás, amelyre ugyancsak jelentős és a fiatalabb generációk növekvő időt fordítanak.

A kikapcsolódásra, aktív pihenésre lehetőséget ad az is, hogy napjainkban igen sok értelmiségi családnak van telke, kertje, üdülője. Az 1980. évi népszámlálással egy időben önkéntes bevallás alapján üdülő-összeírást is végzett a Központi Statisztikai Hivatal. Ennek összesített adatai azt jelezték, hogy az összes üdülők 62 százaléka nem fizikai foglalkozásúak tulajdonába tartozik, s ezen belül a vezető beosztásúak és értelmiségiek aránya közel 40 százalékos volt. A balatoni üdülők mintegy 38 százaléka, a Dunakanyar üdülőinek több mint 41 százaléka, a budapesti üdülők 35 százaléka, a Baranya, valamint a Borsodi üdülőtelepülések mintegy 45 százaléka vezető, irányító értelmiségi szakemberek tulajdonában volt. Ezeknek az üdülőknek jelentős hányada vezetékes vízzel ellátott, fürdőszobával rendelkezik, és kisebb részüket télen is lakható.

AZ ÉRTELMSÉG MOBILITÁSA

Közismert, hogy a társadalmi mobilitás folyamata az elmúlt évtizedben hazánkban lassult, és ezt természetesnek is tarthatjuk, hiszen a legjelentősebb változások az ötvenes években, majd ezt követően a mezőgazdaság szocialista átszervezését követően a hatvanas években zajlottak le. Az 1962–1964. évi társadalmi mobilitási adatfelvétel alapján azt láttuk, hogy az akkor vezető és értelmiségi csoportba tartozó férfiak édesapja 1938-ban 16 százalékban volt vezető értelmiségi, további mintegy 16 százalékban egyszerű szellemi foglalkozású, 17 százalékban szakmunkás, 10 százalékban betanított munkás, 24,3 százalékban mezőgazdasági fizikai dolgozó és 16,5 százalékban kisiparos, kiskereskedő vagy egyéb foglalkozású. Ez az arány a 10 évvel későbbi adatfelvételnél módosult. Az 1973. évben vezető és értelmiségi csoportba tartozó férfiak édesapja közül eredeti foglalkozás alapján 21 százalék volt vezető és értelmiségi, 19,5 százaléka egyszerű szellemi dolgozó, 16,7 százaléka szakmunkás, 8,8 százaléka betanított és segédmunkás, 24,6 százaléka mezőgazdasági fizikai, és lényegesen csökkenő, 9,4 százalékos volt kisiparos, kiskereskedő. A munkás apától származó vezetők és más értelmiségiek aránya tehát a hatvanas években nem változott jelentős mértékben, viszont nőtt azoknak a vezetőknek és értelmiségieknek az aránya, akik maguk is vezető beosztású szülőktől származtak, s akiknek szülei jelentős részben a felszabadulás után váltak értelmiségivé.

Merőben más a helyzet az értelmiségi nők esetében. Itt lényegében 1962–1964. és 1973. között csökkent azoknak a vezető beosztású és értelmiségi foglalkozású nőknek az aránya, akiknek az édesapja is vezető vagy más értelmiségi volt. Ezek aránya 1962–1964-ben 28,3 százalék volt, majd egy évtizeddel később 23,5 százalékra csökkent. Lényegében azonos szinten maradt azoknak a vezető és értelmiségi nőknek az aránya, akiknek az édesapja egyszerű szellemi dolgozó volt (ez az arány 22 százalékot képviselt), nagymértékben visszaesett ezen a kategórián belül is a kisiparos, kiskereskedő apától származó vezető értelmiségi nők száma, az arány a hatvanas évek elején 19,2 százalék, 1973-ban már csak 9,1 százalék volt, viszont ugrásszerűen növekedett a szakmunkás szülőktől származó vezető és értelmiségi beosztású nők aránya 20,1 százalékra, a korábbi 6,7 százalékról.

Az értelmiségi és a vezető réteg összetételének változásában három tendencia figyelhető meg:

- a férfiaknál az összetétel kevéssel változott, a munkás- és parasztszármazásúak aránya valamelyest csökkent,

- a nőknél a hatvanas években a munkás- és parasztszármazásúak aránya lényegesen kisebb volt, a hetvenes évek elejére ez az arány megnőtt és jól közelítette a férfiaknál tapasztalt arányt,

- a vezető és értelmiségi rétegen belül a nők aránya számottevően növekedett. E három tendencia egymást kiegészítve érvényesült, s így a vezető és értelmiségi réteg származás szerinti összetétele összességében viszonylag stabil maradt. Ezt a stabilitást nem értelmezhetjük egyértelműen kedvező tendenciának, hiszen indokolt lenne, hogy a vezető és értelmiségi réteg összetételét tovább frissítsük, e réteg nyitottsága jobban érvényesüljön, s elsősorban a fizikai dolgozók gyermekeiből váljon mind nagyobb arányban ér-

telmiségi. Az is célszerű és indokolt lenne, ha a vezető beosztásúak és értelmiségiek gyerekei nem lennének szükségképpen értelmiségiek (akkor is, ha ehhez tehetségük, képességeik nincsenek meg), hanem közülük többen fizikai munkásként helyezkednének el. Napjainkban azonban ez csak elvétve tapasztalható.

Az értelmiségiek különböző kategóriáit részletesebben vizsgálva, már nagyobb különbséget találhatunk származás szerint. Az írók, művészek, társadalomtudósok 27 százaléka nem mezőgazdasági fizikai dolgozó gyermeke, s mindössze 4 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozóké. Az orvosok és gyógyszerészek ugyancsak 27 százalékban nem mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekei, s köztük már nagyobb arányban, 17 százalékban vannak olyanok akiknek édesapja mezőgazdasági fizikai dolgozó volt. A legmagasabb a nem mezőgazdasági munkásszülőtől származók aránya a mérnökök között, 35 százalékos. Ebben a rétegben mindössze 10 százalékban vannak olyanok, akiknek édesapja mezőgazdasági fizikai dolgozó volt. A közgazdász értelmiség 33 százalékban származik nem mezőgazdasági munkásoktól és 14 százalékban mezőgazdasági munkásoktól. A tanárok, népművelők között a nem mezőgazdasági munkás apa 27 százalékot képvisel, s a férfitanárok között a mezőgazdasági fizikai dolgozó apa 29 százalékot, a nők között csak 14 százalékot. Érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy a mezőgazdasági értelmiségi rétegek nagyobb hányadban származnak mezőgazdasági fizikai szülőtől (39 százalékban) és kisebb hányadban (16 százalékban) nem mezőgazdasági munkásszülőtől.

Ezek az adatok azt jelzik, hogy az orvosok és az egészségügyi értelmiség más körei, akik a felszabadulás előtt a magyar társadalom egyik legzártabb rétegét adták, valamivel nyitottabb réteget képviselnek ma, mint az írók, művészek, társadalomtudósok vagy akár a jogászok. A nyitottság szempontjából körülbelül középen helyezkednek el a mérnökök és közgazdászok, a legnyitottabb rétegek egyike a tanárértelmiség, s ez volt a helyzet a felszabadulás előtt is.

Mindezek az adatok azt is jelzik, hogy a kedvezőbb és jobban dotált értelmiségi munkahelyeken kisebb a munkás- és parasztszármazásúak aránya. Az értelmiség viszonylag előnyös társadalmi helyzetét jobban át tudta adni a következő nemzedéknek, mint a vezető beosztásban dolgozók, ahol a gyermekek közül kevesebben kerültek vezető és értelmiségi pozícióba. Sok esetben nemcsak az értelmiségi helyzet, hanem a konkrét foglalkozás is „öröklődik”. A tanárok kereső gyermekeinek 22 százaléka pedagógus, az orvosok gyermekeinek 18 százaléka egészségügyi értelmiségi, a mérnököknél ez az arány 14 százalék, a jogászoknál pedig 13 százalékos. Számos vezető vagy értelmiségi foglalkozású tehát az apja foglalkozását vagy foglalkozási csoportját választotta életpályájának, s ez jelzi azt, hogy a családokban az értelmiségi helyzetet kedvezőbbnek értékelik, mint bármely más réteg helyzetét. S e kedvezőbb megítélést a jövedelmi és fogyasztási adatok is alátámasztják.

Az értelmiség mobilitásának, rétegződésének, és helyzetének alakulása 1945 után

Korreferátumomban csupán az 1945 utáni mobilitás néhány jellemző vonását szeretném kiemelni, elsősorban azokat — bár lehet, hogy a választás szubjektív és önkényes —, melyek véleményem szerint jelentős hatást gyakoroltak az értelmiség összetételének, szerepének, társadalmi jellegzetességeinek alakításában, befolyásolták az értelmiségi rétegnek mint társadalmi makrocsoportnak magatartását és szociálpszichológiai jellemzőit.

Az értelmiségi mobilitás első és nézetem szerinti leglényegesebb, a többi jellemzőt is alapvetően befolyásoló tényezője e réteg számának és részarányának ugrásszerű növekedése volt. Ez a gyors növekedés ugyanis feltételezhetően még akkor is megszüntette volna az értelmiség két világháború közötti exkluzív jellegét, ha nem párosult volna azzal a gazdasági, társadalmi és politikai átalakulással, ami ezzel egyidejűleg végbement. Egy, az osztálytársadalomban 8–10 százalékos részarányt jelentő réteg ugyanis semmiképpen sem lehet olyan kivételes, privilegizált helyzetben, mint egy körülbelül 2 százalékot képviselő csoport.

Az értelmiség gyors növekedése a tudatos társadalompolitikai és kultúrpolitikai irányítás keretében erőteljes — nemzedékek közötti és nemzedéken belüli — belépési mobilitás útján történt; a belépések elsősorban a munkásosztályból, kisebb részben, de ugyancsak jelentős arányban a parasztságból történtek. Ennek nyomán a mai értelmiség többsége eredeti foglalkozását vagy szüleit tekintve munkás- vagy parasztszármazású, illetve eredetű. Ez nyilvánvalóan erősen megnövelte e réteg nyíltságát, kibővítette és bensőségesebbé tette közvetlen személyi, családi, baráti stb. kapcsolatait a társadalom más osztályaival és rétegeivel.

Ugyanakkor azonban rá kell mutatnom egy gyakran figyelmen kívül hagyott tényre, nevezetesen arra, hogy a gyors strukturális változások következtében létrehozott nagyarányú belépési mobilitás mellett a kilépési mobilitás az értelmiségből meglehetősen mérsékelt volt. Erre annál is inkább utalni kell, mivel — az értelmiséggel, illetve az egyes értelmiségi csoportokkal szemben megmutatkozó politikai bizalmatlanságra emlékezve — az 1945 utáni őrsegváltások, a helycserek, szociológiai kifejezéssel a cirkuláris mobilitás részarányát az értelmiségi mobilitáson belül általában túlbecsülik. Valójában azonban az történt (nem tagadva, hogy egyes személyeket vagy csoportokat rövidebb-hosszabb ideig méltánytalanság is ért), hogy az értelmiség iránti igények rohamos növekedése a társadalom gazdasági és kulturális átalakulásának időszakában jórészt kompenzálta azokat a diszkriminációs törekvéseket, melyek egyes időszakokban, különösen az ötvenes évek elején, a régi értelmiséggel vagy egyes csoportjaival szemben helyenként megmutatkoztak. Ezért, bármennyire valószínűtlenül hangzik, az 1960-as évek adatai már azt jelzik, hogy értelmiségi rétegen belül maradás esélyei nemzedékek közötti viszonylatban még valamelyest növekedtek is az 1938-as helyzethez képest. Az értelmiségi szülők gyermekeiként a fizikai dolgozók közé

belépők aránya az új generációban pedig éppúgy 20 százalék alatt maradt, mint a második világháború előtt.

Így az értelmiség összetételében bekövetkezett nagy változások ellenére volt egy bizonyos folyamatosság is; ennek nyomán az új értelmiség több vonatkozásban átvette a régi értelmiség egyes jellegzetességeit, társadalmi erőnyeit és hibáit egyaránt. Annak ellenére, hogy a régi értelmiség számszerűen kisebbségbe került, hatása az új értelmiség társadalmi jellemzőinek kialakításában jelentős maradt. Ebben egyébként szerepe volt annak is, hogy az értelmiség a magyar társadalomban már régóta a társadalom mind szélesebb rétegeinek mintájává, modelljévé, szakkifejezéssel élve: aspirációs referencia-csoportjává vált. A legszembetűnőbbben megmutatkozott ez olyan életviteli jellemzőkben, mint például a divat, a ruházkodás, az életmód stb., de fokozatosan észrevehető ez a hatás például a demográfiai magatartásban is.

Az értelmiség összetételét és jellegét az erős beáramlásra kívül befolyásolta szakképzettségi struktúrájának átalakulása is. A műszaki, természettudományi, orvosi, közgazdasági, mezőgazdasági stb. diplomások arányának növekedése ugyanis általában a korszerűbb elemeket hangsúlyozta a közgondolkodásban, azzal a jogászai réteggel szemben, amelynek magatartásában és gondolkodásában még a két világháború között is fellelhetőek voltak bizonyos konzervatív vonások.

Végül, de nem utolsósorban az értelmiség nyitottságát, a többi társadalmi osztályhoz és réteghez való közelebb kerülését nagymértékben elősegítette a jövedelmi különbségek csökkenése, valamint az iskolázottság általános növekedése. A jövedelmek nivellálódásának mértékével kapcsolatban az utóbbi években viták is merültek fel; ezekre a későbbiekben még visszatérek.

Az eddigieket röviden összefoglalva azt is mondhatnánk, hogy az értelmiség a gazdasági és társadalmi szerkezet gyors változásának időszakában a nagyarányú belépési mobilitás nyomán összetételében és jellegében megváltozott, közelebb került a fizikai dolgozókhöz egy olyan társadalomban melynek homogenitása – a kollektív mobilitás hatására – egyébként is növekedett. Megszűnt tehát az a kívülállása, melyet az egykori irodalom a gyarmatosítóknak a bennszülöttekhez való viszonyához hasonlított. Ez a folyamat, ha az értelmiség bizonyos relatív előnyeinek elvesztésével is járt, nemcsak a társadalom egésze, hanem magának az értelmiségnek a szempontjából is feltétlenül szükséges és hasznos volt. A két világháború közötti helyzet ugyanis az értelmiségen belül is olyan káros, kontraszelektációs folyamatokat indított meg, amelyek végső kimenetelükben az ország vezetésének és sorsának alakulásában is szerepet játszottak és rendkívül súlyos következményekkel jártak.

Az értelmiségi mobilitás általános jellemzői alapján tehát azt a kedvező következtetést vonhatjuk le, hogy a szocialista átalakulás nyomán az értelmiség egyes korszerűtlen, igazságtalan (több vonatkozásban egyébként inkább formai, látszólagos) relatív előnyeinek elvesztésével új lehetőségekhez jutott képességeinek kibontakoztatására. Mindazonáltal nyilvánvalóan egyoldalú optimizmus volna, ha e folyamat és a jelenlegi helyzet néhány problematikus vonása felett elsiklanánk. Ilyenek a következők:

1. Bár a gazdasági és társadalmi átalakulás nyomán a jelenlegi magyar társadalom lényegesen homogénebb, mint a két világháború között volt, ép-

pen az értelmiség vonatkozásában azonban ma is észlelhetők az objektív társadalmi különbségek és különösen a szubjektív különbségtétel mozzanatai, melyek az utóbbi időkben valamelyest még erősödtek is. Ismertek a továbbtanulási esélyegyenlőtlenségek; itt említendő meg a házassági mobilitás kérdése is. Utóbbi ugyanis különösen alkalmas arra, hogy az individuális, egyéni párválasztás mozzanatán keresztül kifejezésre juttassa a tényleges társadalmi gyakorlatot, valóságot, tekintet nélkül arra, hogy az mennyiben van összhangban a vallott társadalompolitikai elvekkel, célkitűzésekkel, illetve az ezek megvalósításának mértékével kapcsolatos esetleges illúziókkal. 1979-ben például a diplomás (felsőfokú végzettségű vagy egyetemista) nők és férfiak egymás közötti házasságkötése mintegy ötször annyi volt, mint az egyenletes (preferencia nélküli) eloszlás esetén történt volna. Ugyanakkor például a diplomás férfiak és az érettségi nélküli, általános iskolai végzettségű nők közötti házasságkötések gyakorisága csak egyhatede annak, ami egyenletes eloszlás esetén történe. E két (nem is legvégletesebb) kategória között tehát a házasságkötési gyakoriság aránya 35:1. Ez mindenképpen túlzottnak tűnik, még akkor is, ha nyilvánvaló, hogy az adott társadalmi, illetve iskolázottsági csoporton belüli vagy kívüli házasságkötésnek számos olyan objektív tényezője van (például az ismerkedés, az együttlét lehetőségei, színtere), ami nem feltétlenül csak az egyes csoporton belüli szubjektív közösséget, illetve a csoportok közötti távolságtartást jelzi.

2. Bár az értelmiség kedvezőbb gazdasági helyzete a fizikai dolgozókhöz képest csökkent, előnye még ma sem jelentéktelen. Ezt nemcsak jövedelmi adatok jelzik, hanem elsősorban az, hogy igényesebb, magasabb fogyasztása ellenére megtakarításai is jelentősebbek. Ezt egyértelműen illusztrálják a személygépkocsik, nyaralók, tartós fogyasztási cikkek társadalmi rétegek szerinti adatai. Statisztikailag ugyancsak nyomom követhető, hogy az értelmiség magasabb arányt képvisel a társadalmi juttatások igénybevételében (lakáselosztás, bölcsődék, óvodák, kedvezményes üdültetés stb.), mint ezt a társadalomban való részaránya indokolná. Végül feltételezhető – bár ez természetesen a dolog természeténél fogva statisztikailag nem igazolható –, hogy a társadalomban elfoglalt helyzete következtében, személyes kapcsolatai révén gyakrabban jut egyéni előnyökhöz, mint a fizikai dolgozók. Nyersebben fogalmazva, valószínű, hogy a protekcionizmus mechanizmusának korántsem egyedüli, de feltehetően egyik leggyakoribb hasznélvezője.

Mindezek figyelembevételével meglepő, hogy az általános tapasztalat és egyes közvéleménykutató felvételek eredményei egyaránt az értelmiség egyes rétegeinek alacsony elégedettségi szintjére utalnak. Gyakran hangzanak el olyan (egyébként nem a társadalmi érdekérvényesítés szokásos és általános módszereként hangoztatott, hanem szubjektíve valóban őszintén átélt) nyilatkozatok, melyek egyenesen az értelmiség relatív hátrányát panaszolják. Úgy tűnik, hogy az értelmiségi gondolkodás általános jellemzőitől eltérően egyes csoportoknál ebben a kérdésben talán nem túlzás a társadalmi hallucináció, érzékszalódás tünetéről beszélni. Ennek vannak bizonyos racionális pontjai is, például összehasonlítás a leggazdagabb országok viszonyaival, vagy a fiatal diplomások keresetének összehasonlítása hasonló korú nehéz vagy nagyon kedvezőtlen körülmények között dolgozó segédmunkásokéval stb. Mélyebb érzelmi szinten azonban valószínűleg – elsősorban az idősebb régi értelmiségiéknél – vannak még bizonyos nosztalgikus vonások is a re-

latív előnyök csökkenése miatt, illetve egy olyan – nem is feltétlenül tudatos – álláspont is, amely szerint az értelmiség magasabb műveltségi szintjét önmagában – a munkateljesítménytől függetlenül – a jövedelemelosztásban figyelembe kell venni. Ezt az álláspontot a magam részéről gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt indokolatlannak tartom.

3. A felszabadulás után az értelmiségi mobilitás egyik legkedvezőbb és máig is ható eredménye – amint erre már az előzőekben utaltam – az értelmiségi gondolkodásmód nyíltságának, racionalitásának, korszerűségének, előítélet-mentességének növekedése. Ebben egyaránt nagy szerepe volt az erős belépési mobilitásnak, valamint a szakmai struktúra átalakulásának. Számos demográfiai és szociológiai empirikus vizsgálat anyaga jelzi, hogy a mai magyar értelmiséget az ismeretek szélesebb körén kívül a véleményalkotásban és a magatartásban is megnyilvánuló nagyobb arányú racionalitás jellemzi. Különösen markánsan mutatkozik ez például a magyar valásszociológiai vizsgálat eredményeiben.

Úgy tűnik azonban, hogy éppen ez az erény nem kap mindig és mindenütt elismerést. Elsősorban a gazdasági és társadalmi területen dolgozó értelmiségiek nyilván időrendben elsőként kerülnek abba a helyzetbe, hogy munkájukkal összefüggésben észleljék a társadalmi, gazdasági valóság és egyes elméleti tételek közötti különbségeket. Gondolom, szükségtelen hangsúlyoznom, hogy itt nem a marxizmus alapelveire gondolok, hanem azokra az úgynevezett elméleti tételekre, melyeket gyakran a klasszikusok, vagy nem is mindig a klasszikusok egy-egy elejtett megjegyzésére, valamely konkrét vita céljaira kialakított érvelésére, vagy esetleg egy frappáns metaforára alapítanak. Nyilvánvaló, és ezt az elmúlt 30 év tapasztalatai is bizonyítják, hogy az ilyen elméleti tételek nem időtállóak. Azt hiszem, mind az ösztársadalom, mind az értelmiség szempontjából fontos, hogy az utóbbi évtizedekben kialakult nyíltabb légkört e tekintetben a jövőben is fenntartsuk. Ezt azért is tartom szükségesnek hangsúlyozni, mert egy stabilizálódó társadalomban, különösen ha az együtt jár a demográfiai öregedés folyamatával, mindig fennáll a megmerevedés, a konzervativizmus veszélye. A bizalmatlanság vagy zárkózottság viszont könnyen fásultságot vagy cinizmust idézhet elő az értelmiség egyes csoportjaiban.

4. Végül az értelmiséget érintő eddigi mobilitási folyamatok és a jelenlegi helyzet vázlatos áttekintése után szükségképpen felmerül a kérdés a mobilitás jövőben várható irányaival kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy még a társadalomtudományok legkiemelkedőbb és legfelkészültebb szakemberei is meglehetősen óvatosan és véleményem szerint nem is mindig egyértelműen és ellentmondástól mentesen nyilatkoznak e kérdésben. Egyfelől ugyanis általában (és véleményem szerint helyesen) elismerik a szocialista társadalom nyílt jellegének követelményét. Másfelől viszont egyre gyakrabban hallunk megjegyzéseket „az öncélú társadalmi mobilitás” szükségtelenségéről. Ezzel összefüggésben szeretném megjegyezni, hogy egy társadalom nyíltsága az egyes osztályok, rétegek közötti mozgások, átlépések gyakoriságától, más szóval a mobilitás intenzitásától függ. Egy nyílt társadalom tehát definíciószerűen erős mobilitású társadalom és megfordítva: a mobilitás csökkenése értelemszerűen merevebbé, zártabbá teszi a társadalmat vagy az érintett réteget. Ezt az alapvető összefüggést az sem feledtetheti, ha az „erős

mobilitás” kifejezés helyett egy stilisztikai fordulattal a pejoratív csengésű „öncélú mobilitás” szóhasználatával élünk.

Társadalompolitikai célkitűzéseink egyértelmű megfogalmazása és összevetése a jelenlegi helyzettel azért is szükségesnek látszik, mert az értelmiségi mobilitás témakörében nyilvánvalóan egy korszakváltáshoz érkezünk. Az elmúlt két-három évtizedben a gazdasági szerkezet és ennek nyomán a társadalom gyors átalakulása nagyarányú strukturális mobilitást eredményezett. Ez meghatározó jellegű volt az értelmiségi belépési mobilitásban is (részaránya ezen a területen mintegy 80–90 százalékra becsülhető). Nyilvánvaló, hogy a mobilitás e lehetőségének lényeges csökkenésével vagy a cirkuláris mobilitásnak kell megerősödni, vagy pedig a mobilitási folyamatok intenzitása fog visszaesni. (A mobilitás további potenciális forrására, a differenciális termékenységre magyar viszonylatban nem számíthatunk.)

Úgy tűnik, hogy társadalmunk nyíltságának fenntartása érdekében az első alternatíva volna kívánatos. Ahhoz azonban, hogy az értelmiséget érintő cirkuláris mobilitási folyamatok felerősödjenek, a jelenleg észlelhető különbségeknek és az ehhez fűződő szubjektív presztízsszint jelentős eltéréseinek az értelmiség és a többi társadalmi réteg között csökkennie kellene. Más szavakkal, valami olyan folyamatnak kellene lejátszódnia, mint amilyen például a nem értelmiségi szellemi dolgozók rétege és a fizikai (elsősorban a kvalifikált) munkásság viszonylatában már az elmúlt tíz-húsz évben kialakult. Itt ugyanis, amint ezt például a házassági mobilitás adatai, de egyéb adatok is plasztikusan jelzik, a határvonalak valóban elmosódtak. Erre lehetőséget kínál az is, hogy a nem értelmiségi szellemi dolgozók és az értelmiségiek közötti mobilitás ugyancsak jelenleg is élénk, kapcsolataikat tehát a kölcsönös nyitottság jellemzi. Ezért voltaképpen az lenne az első és reális feladat, hogy ezt a jelenlegi kétlépcsős mobilitást egy fázisba összehozva kialakítsuk az értelmiség és a képzett munkásréteg közötti közvetlen, kétirányú mobilitást, anélkül, hogy az ebben érintettek bármelyik része ezt lecsúszásnak fogná fel.

Nem feladatom és nincs is rá lehetőségem, hogy vázoljam mindazokat az eszközöket, melyek e cél érdekében mozgósíthatók. Annyit azonban megjegyeznék, hogy minden olyan álláspont, amely a *teljesítménytől függetlenül*, kizárólag az iskolai végzettség (diploma) alapjára a jelenleginél erősebb differenciálódást tart szükségesnek akár a jövedelemelosztás terén, akár más vonatkozásban, fokozhatja az értelmiség és a társadalom többi osztályai, rétegei közötti gazdasági, társadalmi, kulturális, életmódbeli stb. különbségeket, és ezzel megnehezíti e fontos társadalompolitikai cél elérését vagy legalább közelítését.

Miltényi Károly

Az értelmiség falun

A régi falu értelmiségének hagyományos képlete a pap, a tanító és a jegyző szentháromsága. A falu nagyságától és jellegétől függetlenül e kör bővülhetett esetleg református lelkésszel, gazdatiszttal, orvossal. E néhány ember – szépirodalmi és szociológiai leírásokból tudjuk jól – teljes elkülönülésben élt a falu testében. A társadalomszerkezetben elfoglalt helyük, anyagi helyzetük, életmódjuk, öltözködésük, magatartásuk élesen elkülönítette őket a többiektől. Közlekedésük a néppel mindig fensőséges, leereszkedő maradt, még akkor is, ha a legőszintébb patriarchális jóindulattal próbálták érteni népüket. A különállás akkor is egyértelmű maradt, amikor a „nép atyja” akartak lenni. Beleoldódni közegükbe nem lehetett, még ha akarták volna is. A falu népe maga felett állónak tudta őket, s meg is kívánta tőlük, hogy ennek megfelelően viselkedjenek. Így ez a néhány ember szükségképpen egymásra utalt, zárt kört alkotott. Csak ők voltak egymásnak egyenrangú partnerei a munka mindennapiságában éppúgy, mint az ünnepnapok szórakozásaiban. Érdekeik közösek voltak egymásrataláltságukban, egyformává kellett tehát válniuk gondolkodásmódban, cselekvésmódozatokban is. Fél tuat kitüntetett helyzetben levő ember egy egész falu közösségével szemben – ez volt a jellemző a régi falusi értelmiségre.

Mára a helyzet gyökeresen megváltozott. Nem fél, hanem öt-hat tuat ember az értelmiség, és nincsenek kitüntetett helyzetben. Sem társadalomszerkezeti, sem anyagi helyzetüket tekintve. Házuk már nem is ismerhető fel első pillantásra; a tsz-tag új háza gyakran rangosabb-gangosabb, mint a tanítóé. A falu ünnepein, a vasárnapi korzón ruházatuk alapján senki nem mondaná meg, ki az értelmiségi, ki nem. Az ifjú tanácsalkalmazottat – a segédjegyző utódját – nem köszönti alázatos kalaplevéve az öreg paraszt. Beleolvadtak a falu közegébe. Érintkezésük a nem értelmiségiekkel mindennapi, természetes. Helyük, szerepük, feladatuk a falu életében, jelenlétük hogyanja csak ezen az alapon érthető meg.

Ha a mai falu értelmiségének társadalmi helyét, szerepét akarjuk vizsgálni, célszerű mindenekelőtt néhány meghatározó jelentőségű demográfiai-statisztikai adatot áttekinteni.

A falu értelmiségszerkezetének demográfiai-statisztikai összetevői

Elsőként nézzük, hogy a szűkebben vett értelmiségiék, az egyetemi, főiskolai diplomával rendelkezők létszáma hogyan aránylik az össznépességhez. Az országos átlag 4,6 százalék, az 1980-as népszámlálás adatai szerint. Ez az átlag azonban igen erős területi különbségeket takar. Budapesten az össznépesség 9,7 százaléka diplomás értelmiségi, a megyei városokban 6,7 százalék, a többi városban 4,9 százalék, a községekben viszont mindössze 1,9 százalék. Kézkenfekvőnek látszik – és nem is teljességgel igaztalan – az a következtetés, hogy a falvakban más településekhez viszonyítva lényegesen kisebb a hely-

ben levő „szellemi kapacitás”. A tények értelmezése, értékelése azonban korántsem ilyen egyértelmű. Mert igaz ugyan, hogy a községekben aránylag kevesebb az értelmiségi, de az is igaz, hogy a helyi társadalmak sajátos szerveződésmechanizmusai következtében sokkal inkább „szem előtt vannak”; a nem értelmiségiek ismerik őket, látják életüket, életvitelüket. Ilyen módon *hatásuk, kisézugrásuk* jóval nagyobb lehet, mint ahogy létszámarányukból gondolhatnánk. Ez persze csak lehetőség, s hogy mennyiben valósul meg, arra később visszatérek.

Jelentős tényező az értelmiség szakmai összetételének milyensége. A falvakban élő értelmiség szakmai szerkezete a más településeken élőkétől e tekintetben is eltérően alakul. Elegendő itt három értelmiségi foglalkozási csoport arányainak különbözőségét bemutatni.

Egyes értelmiségi foglalkozási csoportokba tartozók aránya az összes értelmiségi százalékában (Az 1970-es népszámlálás adatai alapján.)

Településjelleg	Értelmiségi szakmai csoport		
	műszakiak 0/0	agrármérnökök 0/0	pedagógusok 0/0
Országos összesen	23,5	11,5	32,1
Budapest	32,0	4,5	24,5
Megyei városok	21,5	8,0	34,4
Többi város	21,2	14,8	34,3
Községek	10,6	22,5	43,2

Látható tehát, hogy míg országosan a két legnagyobb értelmiségi csoport a pedagógusok és a műszaki szakemberek, addig a falvakban a pedagógusok mellett (akik az országos átlagnál jóval nagyobb arányban vannak képviselve!) a másik legnagyobb csoport a mezőgazdaság értelmisége. Érthető persze ez az összetétel, egyértelműen következik a falvak gazdasági szerkezetéből, de mégis, nem elhanyagolható negatív hatásai is vannak. Ugyanis ennek az eléggé egyoldalú szerkezetnek többek között az a következménye, hogy néhány fontos *szaktudástípus* – mint például a jogi, közgazdasági – alig vagy egyáltalán nincs képviselve a falvak jelentős részében. Amikor tehát az értelmiség egyik fontos funkciójáról, kultúráközvetítéséről gondolkozunk, ezt a tényt nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Ugyancsak jelentős tény az értelmiségiek földrajzi mobilitása, vándorlása. A községek meglehetősen nagy számú értelmiséget „termeltek ki” Budapest és más városok számára. (Az összes Budapesten dolgozó értelmiségiek csaknem egynegyede, a vidéki városokban dolgozóknak több mint egyharmada a községekből származik.) A falu azonban ennek ellentételeként nemigen kap máshonnan értelmiségit: az ott élőknek több mint a fele helybeli születésű, és további csaknem egyötödük más községekből települt át. S statisztikai adatokkal ugyan nem mérhető, de más források alapján meglehetősen biztonságosan állítható a falvakat sújtó tény: a vándorlások során elég komoly *kontraszelektációs mechanizmusok* működnek. A legdinamikusabb, leghetesebb értelmiségiek igyekeznek és tudnak nagyobb városokba költözni, illet-

ve a pályakezdők közül a legjobbak többnyire eleve nagyobb településeken helyezkednek el.

Az értelmiségi mivolt megélésére, az értelmiségi magatartásmódok kialakítására hatással van a társadalmi összetétel alakulása. Az *intergenerációs* mobilitás — az apák foglalkozásához viszonyítva — Budapesten az összes értelmiségieknek csaknem egynegyede értelmiségi származású, a falvakban ez az arány alig haladja meg az egytizedet. Ott a legtöbben (25 százalék) mezőgazdasági önálló foglalkozású apák leszármazottai. Kisebb, de ugyanilyen irányú aránykülönbség mutatkozik az *intragenerációs* mobilitásban is. Míg Budapesten az értelmiségiek 53 százaléka kezdte pályáját értelmiségiként, a falvakban csak 40 százalék. A munkásból lett értelmiségiek aránya is kisebb: Budapesten 20 százalék, a falvakban 14 százalék. Itt is jelentős (*egyitized*) azoknak az értelmiségieknek az aránya, akik életpályájukat mezőgazdasági önálló foglalkozásuként kezdték.

A társadalmi származásnak ezek a jellegzetességei hatásukban ellentmondásosak. Mert egyik oldalról megkönnyítik azt, hogy az értelmiség magától értetődő módon legyen jelen a falu társadalmában, mintegy „beleoldódjon” abba. De a másik oldal sem elhanyagolható: jóval nehezebb így a sajátos, új típusú (szocialista) értelmiségi magatartásformák kialakítása.

Ezek — s az ehhez hasonló, itt nem elemzett — tények határozzák meg az értelmiség elhelyezkedését a falu társadalmában.

Az értelmiség helye a falu társadalmában

Az értelmiség hagyományos *rendi jellegű* elkülönültsége tehát mára teljességgel eltűnt. A változott helyzetnek megfelelően alakult a falu népének *értelmiségképe*; megváltozott az *értelmiség tekintélye* is. Míg régebben értelmiséginek lenni önmagában tekintélyt jelentett, ma pusztán a szellemi foglalkozás ténye e vonatkozásban édeskeveset számít. Az emberek az értelmiségi foglalkozásokat a társadalmi munkamegosztás szerkezetében elhelyezkedő *egyik szakmának* tekintik; s a tekintély, ha van, nem ahhoz, hanem a *személyes tulajdonságokhoz* kötődik. Mármost így érzékelik ezt az értelmiségiek. Helyesen-e? Úgy vélem, nem egészen. Az bizonyos, hogy az a fajta mitikus távolság, amelyben a falu népe az ott lakó — de nem *közöttük élő!* — értelmiségieket szemlélte, eltűnt. De a megkülönböztetés, a különbségutadat létezik. Az értelmiségiek élete — a fentebb mondott okok, tehát számarányuk növekedése és származási összetételük megváltozása következtében — szemléltetőbbé és megközelíthetőbbé vált a falu népe számára. Ezzel egyidejűleg több különböző jellegű ok egybejárásából az *élethelyzetek értékelésének* gyökeres megváltozását is eredményezte. Ezek közül csak egyetlen egyet említek most, de a legfontosabbat: az anyagi helyzetek nivellálódását. A felszabadulás előtt az értelmiségiek a falu népének többségéhez képest álomvilág szintű életszínvonalon éltek. Biztosított, és a falu népe többségének szemében krózusinak tűnő jövedelmük volt, ők laktak a legjobb házakban, egész életvitelük nyilvánvalóan más, és — legalábbis anyagi szempontból — egyértelműen magasabb rendű volt, mint a többieké. Ez a különbség gyakorlatilag megszűnt, sőt nagyon sok esetben ellenkező előjelűre fordult. A tsz-pa-

rasztok, iparban dolgozók éppannyira biztosított, és nagyon gyakran magasabb jövedelmet élveznek, mint az átlagos értelmiségiek. Mellékjövedelmük (háztáji) is jóval nagyobb a számolatlanul befektetett plusz munkaráfordítás következtében; így áll elő az a helyzet, hogy a faluban dolgozó fizikai munkások átlagos életszínvonala meghaladja egyes (a falvakban domináns nagyságrendű) értelmiségi csoportok (így a pedagógusok) átlagos életszínvonalát.

Hozzá tartozik ehhez, hogy a falusi értelmiség hagyományos tekintélye nem kis mértékben a magyar társadalomszerkezet sajátos, szélsőségesen polarizált jellegéből adódott. A parasztság — Erdei Ferenc szavaival — mintegy társadalom alatti létezésbe szorítottatott. Közlekedése a felsőbb társadalommal, vagy inkább általában a társadalommal, szinte kizárólag a jelenlevő értelmiség közvetítésével valósulhatott meg. Az információkat ez az értelmiség közvetítette számára, ügyes-bajos dolgaiban csak tőle kérhetett segítséget és tanácsot. Napjainkban a társadalmi élet nyíltabbá válása, az információs csatornák megszorodása és hozzáférhetővé alakulása, a társadalomszerkezet mindennapi mozgásokra is lebontott átalakulása erőteljesen visszaszorította az értelmiségnek ezeket a feladatait. Az emberek nincsenek oly mértékben rászorulva a tanítóra, tanácselmökre, tanácsi dolgozóra, mint régebben a jegyzőre vagy tanítóra. Látókörük és társadalmi mozgáskörük szélesedett, közvetlenül hozzájutnak a szükséges információkhoz: önállóan tudnak élni és ügyeiket intézni.

Az értelmiségi *foglalkozásnak* mint olyanak nincs tehát különösebb tekintélye. Az értelmiségi embernek *egyénként* kell a presztízst megszereznie. Ennek alapja azonban csak a fokozott szellemi teljesítmény lehet.

Voltaképpen ezek a tényezők határozzák meg az értelmiség falubeli helyzetét. Ami korántsem egyértelmű, inkább nagyon is labilis, bizonytalan. Az értelmiségiekben ugyanis bőséggel megvannak még az elkülönülési tendenciák. Szorosabb kapcsolataik, intenzívebb érintkezési formáik saját köreikre korlátozódnak. Fenntartják különállásukat, vagy legalábbis annak látogatát — mindenekelőtt azért, mert az értelmiségi magatartás egyetlen valószínű mintája számukra a hagyományos modell. De egyben jól érzékelik a falu népének szemléletváltozását is, amely nem hajlandó az értelmiségieket „felsőségné” tekinteni. Helyüket a megváltozott szituációban: *a falu népével egygyólvadó, sajátos értelmiségi tekintélyüket szellemi teljesítményekkel kivívó értelmiségieknek a magatartásmodelljét még nem találták meg.*

Pedig szükség volna rá, hiszen a helyi közélet szervezésében, a falu kulturális-szellemi életének alakításában, a kulturális és egyéb értékek közvetítésében (és még sok minden másban) komoly szerepet kell betöltenie a falu értelmiségének. Ezek közül a társadalmi elvárásként jelentkező tevékenységfajták közül most egyet emelek ki.

Az értelmiség politikai-közéleti szerepe

Az eddigiek alapján semmiképpen sem lehet meglepő, ha e tekintetben is belsőleg ellentmondásos képpel találkozunk.

A legfontosabb dolog mindenképpen az, hogy a mai faluban erős az igény,

a társadalmi szükséglet az értelmiség politikai-közéleti szerepvállalására. A falvak korábbi – akárcsak 50–80 évvel ezelőtti – zárt közösségei az utóbbi évtizedekben felbomlottak. Szükségszerűen és természetesen: a szocialista gazdasági-társadalmi-politikai fejlődés magától értetődő következményeképpen. De a történelmi léptékekkel mérve igen rövid időnek számító néhány évtized, a felszabadulás óta eltelt idő, semmiképp sem volt elegendő a helyi közösségek újfajta szerveződési mechanizmusainak kialakításához. A falvak társadalmi-közösségi életére nagy általánosságban ma a meglehetősen szétfűzöttség, az individualizálódó, atomizált befelé fordulás jellemző. Az újrendeződés, az elszigetelt egyének újfajta közösségeinek kiformalódása látens, a leggyakrabban nem megfogalmazott és csak hiányként érzett belső szükséglete az egyénnek, s ugyanakkor a szocialista társadalom fejlődésének szükségszerűsége is. Ebben a folyamatban az értelmiségnek – mintaadóként, a közösségi célok tudatosítójaként-megfogalmazójaként, közösségi cselekvések szervezőjeként – kitüntetett szerepe van.

Nemcsak a falvakban jelentkező szükségletek ezek, ott azonban különleges erősséggel érzékelhetők, éppen nagyságrendjükből és közelmúltjukból következően. A falvak döntő többsége akkora, hogy lakói csaknem kivétel nélkül ismerik egymást. Az ismeretség pedig észrevehetőbbé, átélhetőbbé és nyomasztóbbá teszi a megélt közösségihiányt. S a közelmúlt is hat: erősen él az emlékezetben – az idősebb-középkorú generációk számára még megélt élményként – a hajdanvolt, de eltűnt faluközösség emléke. Beszélgetések sokaságából az derül ki: hiányként van jelen az emlék . . .

A hiányok feloldásában, az új közéleti-közösségi (tág értelemben: helyi politikai) formák alakításában kell tehát a falu értelmiségének fokozott szerepet vállalnia. A másutt élő értelmiségieknél nagyobb szerepet; egyrészt azért, mert viszonylag kevés számú az az értelmiségi, akire építeni lehet, másrészt azért, mert ismertségük következtében a nem értelmiségiek számára pontosan érzékelhető és megítélhető, hogy a jelenlevő értelmiségiek tesznek-e valamit vagy sem. (Fontos mozzanata ez az értelmiség presztízse alakulásának!)

Erőteljesen akadályozza azonban e feladat betöltését az értelmiség jól érzékelhető szerepbizonytalansága. Láttuk, a falu értelmiségének nagyobbik része első generációs; négyötödük szülei munkások, parasztok voltak. Ők tehát otthonról semmiképpen sem hozhatták magukkal az értelmiségi magatartásmód szerepkészletét. De nemigen vehettek mintául más értelmiségieket sem, hiszen ilyenek alig voltak a faluban. Az egyetlen elérhető minta számukra – mint fentebb utaltam rá – a régi értelmiség volt. Azt azonban nagyon pontosan érzékelik, hogy a megváltozott körülményeknek a régi típusú – elkülönültségre épülő – értelmiségi magatartásmód nem felel meg. Újfajta – szocialista értékekre épülő, a szocialista társadalmi viszonyokból kinövő – értelmiségi magatartásmódok viszont még nem alakultak ki. A falu értelmiségének nagy része egyszerűen nem tudja, hogy hogyan kell értelmiségiként élnie, hogyan kell a falu életében ráháruló közösségi-politikai funkciókat nem kívül-(felül)-állóként, de mégis valamiképpen kiemelkedőként betöltenie.

Ez a sajátos helyzet nem utolsósorban abból is származik, hogy noha a faluban kevés az értelmiségi, s így a közéleti-politikai tevékenységben mindannyiuk számára volna feladat, mégis jelentős hányaduk visszahúzódik saját

szűk körébe, belső világába. Semmiképpen sem csak azért – amit olyan gyakran szoktunk emlegetni –, mert maga is háttájit művel, gazdálkodik. Ennél többről van szó. Nem találják helyüket a közéletben, mert nem tudják, hogy itt és most, adott körülmények között hogyan és miként kell politizálni.

Mi tehát a teendő? Úgy gondolom, a legfontosabb e tekintetben annak végiggondolása, hogy a falvak életében, a helyi közösségek alakításában melyek azok a konkrét tevékenységek, amelyeket az értelmiségieknek kell (kellene) végeznie. Közéleti, politikai tevékenységekre gondolok itt; a *községpolitika* tevételes és demokratikus alakítására. Konkrét és értelmes tevékenységi lehetőségeket kell felkínálni a helyben levő értelmiségieknek, mert csak ezek mentén alakulhat ki a társadalmi viszonyainkkal adekvát értelmiségi magatartásmodell, és csak így lehetnek a *maguk sajátos funkciója szerint* alakító tagjai lakóhelyük közösségének.

Bánlaky Pál

Műszaki értelmiség — innováció — alkotókészség

Ha visszanyúlunk az emberi történelem kezdetére és feltételezzük, hogy az összesen tízezer év (vagyis kétezer év az időszámítás kezdetéig, és azon túl nyolcezer év visszafelé), átlagosan huszonöt éves generációs időt figyelembe véve, az emberi történelem kezdete óta mindössze négyszáz generáció élt. Ez alatt a négyszáz generáció alatt következett be az a fantasztikus változás, amit a civilizált országokban tapasztalhatunk. (Ugyanakkor sok helyen még ma is kőkorszaki körülmények között élnek az emberek.) Ez az óriási változás lényegében annak köszönhető, hogy az ember, illetve még elődje, az előember, állandóan változó és nehéz körülmények között élt és úgy védekezett az állandó nehéz körülményekkel szemben, hogy emberi csoportokat, a társadalom magjait hozta létre, valamint az emberi agyat az emberek közötti kommunikációra, beszédre tette alkalmassá, és a vegetatív funkciókon kívüli feladatokra kialakult az emberi nagyagyvelő, amely hozzávetőleges becslések szerint egymilliárd bitet képes tárolni. Ez tulajdonképpen az emberi lét fenntartásához szükséges, biológiai alapon felépített számítógép, és ezt a létfenntartásra szolgáló univerzális számítógépet lehet különböző tudás megszerzésére, tárolására, logikai műveletek végzésére, alakfelismerésre stb. használni. Az emberi agynak ezek a tulajdonságai hozták magukkal a tanulást, megértést, a tudomány létének lehetőségét és mindazt az újat, amelyben ma az ember a társadalomban él.

Az állandó új keresése és az ebben levő versengés tulajdonképpen az egyéneknek a társadalmon belüli helyzetét, egyik népnek a másikhoz való viszonyát alapvetően megszabta és megszabja. Ha ma a modern társadalomban beszélünk az *innovációról*, látnunk kell, hogy itt alapjában véve egy, a társadalomban élő emberi természethez tartozó kérdésről beszélünk, így az innováció igen erőteljesen társadalomszociológiai kérdés is, nem tisztán mű-

szaki. Az innovációs készség, amelyet lehet egyénre, csoportra és társadalomra értelmezni, arra vonatkozik, hogy mennyire tudunk szervezett munkavégzésünk közben újat produkálni, de olyan újat, amelynek gazdasági haszna van. Ha valami igazán jól sikerült és a termék újdonság, akkor annak extra-profitszerű haszna van egy ideig, addig, amíg mások is meg nem tanulják azt a terméket gyártani. Nem minden műszaki alkotás sikerül innovációként.

Néhány évvel ezelőtt a Lockheed amerikai repülőgyár épített egy Tristar nevű óriásrepülőgépet és ezzel kapcsolatosan a hajtóművek legyártására a General Electric és a Rolls Royce gyár versengett. Végül is a Rolls Royce kapta a megbízást és elkészült az óriáshajtómű, amely mind hatásfok, mind zaj, mind biztonság szempontjából kiválóan sikerült, de darabonként százezer dollár ráfizetést jelentett a Rolls Royce-nak, aminek az lett a vége, hogy a gyárat az angol kormánynak át kellett vennie. Nyilvánvalóan nem ilyen újítások tesznek naggyá egy vállalatot, hiszen itt ráfizetésről volt szó, bár mögötte egy kiemelkedő műszaki alkotás állt.

Tulajdonképpen az a helyzet, hogy az innovációs tevékenység rendszerint a piacon kezdődik. A fogyasztónak szüksége van valamilyen termékre, aminek a paraméterei kedvezőek vagy jobbak, mint az eddigieknek, vagy esetleg maga a gyártó üzem jön rá arra, hogy ha újabb termékkel megjelenne, műszaki és gazdasági sikert tudna elérni. (Itt elsősorban műszaki tevékenységről beszélek.) Természetesen az is előfordulhat, hogy nem a piacon jönnek rá, hogy újat kell hozni, hanem esetleg egy feltaláló a vállalati laboratóriumban. Például a Philips és a G. E. új, 100 W-os lámpának megfelelő, de csak 15 W-ot fogyasztó lámpáját laboratóriumban fejlesztették ki. Ma még senki sem tudja, hogy tíz év múlva mi lesz a piac igénye bizonyos mezőgazdaságban használatos vegyszerek vonatkozásában, de a laboratórium már sejtheti. A piacról indul el általában az impulzus és elkerül a gyár kutató-fejlesztő részlegéhez, amely az új berendezéssel kapcsolatos összes tevékenységet végzi. Ebből a szempontból rendkívül fontos, hogy a gyárnak teljes áttekinthetése legyen arról, hogy mit kaphat készen a piacról és mi az az új, amit hozzá kell adnia. Egy olyan piacon dolgozó gyárnak, amely rendkívül gyorsan és könnyen, idővesztés nélkül jut hozzá különleges anyagokhoz, készülékekhez, berendezésekhez, más a helyzete, mint egy olyan kutató-fejlesztő részlegnek, amelynek az új létrehozásához sok esetben nemcsak egy vagy két lépést kell tennie, hanem tíz-tizenötöt is, ezek között olyanokat, amelyek nem is az ő profiljába tartoznak és bármilyen megakad, úgy az innovációs tevékenység is lelassul, illetve megakad. Példaként említem azt a kis történetet, amelyet a Hewlett Packard lapjában olvastam a programozható kézi számítógép kifejlesztésével kapcsolatban. Itt a kutatók leírták, hogy valamelyiküknek az a gondolata támadt, hogy programozhatóvá kell tenni a kézi számítógépet egy kis mágnesszalaggal, amelyet a gépbe egy pici 6 V-os motor húz be. Végignézték a katalógusokat és találtak egy ilyen motort. Telexen megrendeltek néhány motort kísérleti célra, négy-öt nap múlva ezek a kezükben voltak. Katalógusok nélkül, megrendelési lehetőség nélkül, ha maguknak kellett volna a motort is kifejlesztetni, a programozható kézi számítógép nem készült volna el. Ilyet később mások is csináltak, de az innováció és eredménye a Hewlett Packard-é lett.

A piacon csak az maradhat mint eladó, aki ott mint vevő is jelen lehet, persze e két tevékenységnek nem kell azonos méretűnek lenni. Ami egy ku-

tató matematikusnak a nemzetközi irodalom, az egy gyárnak a nemzetközi piac.

A mi alapvető bajaink és nehézségeink az innovációval kapcsolatban több forrásból adódnak. Az 1950-ben végrehajtott ipari kutatóintézeti átszervezés során a kutatóintézeteket leválasztották a gyáraktól, és körülbelül ugyanebben az időben alakult meg a külkereskedelmi organizáció, így a külkereskedők vannak kapcsolatban a piaccal. Tehát az innovációs láncot felválták, pedig az innovációs láncba beletartozik a marketing, vagyis a piac kézben tartásába bele kell hogy tartozzék a gyár, a fejlesztő rész és a kutató rész is együtt, közös érdekekkel és nem partikuláris érdekekkel. A kutatóbázis szétaprózódott és nem egységes. Miután a hazai piac, de még a KGST-piac is viszonylag kicsi, az alkatrész, anyag, technológia stb. beszerzése lelassul, így sok esetben, bár egyszerre indulunk, mégis gyakran lemaradásra vagyunk ítélve. Az is rendkívül fontos, hogy egy-egy gyártó, kutató-fejlesztő elemnél az intézkedési jogkör decentralizált legyen, mert a centralizált organizáció lassú és bürokratikus. Nyilván ott kell lennie a döntési jogkörnek, ahol a legnagyobb az informátság. Az alapvető kérdés az, hogy egy kis, tőkeszegény országban, amely nem mindenben illeszkedik jól a piachoz és ahol nem lehet mindennel foglalkozni, hogy kell korszerűt, gazdaságosan termelni. Az egyik legfőbb veszély a provincializmus. Két szélsőséges esetet lehet említeni, ami a műszaki tudományok helyzetét illeti. Az egyik ilyen vélemény szerint mi semmit nem tudunk színvonalasan megcsinálni, és eleve mindent külföldről kell behoznunk. A másik ennek az ellentéte, hogy mi mindent és minden területen a lehető legjobban meg tudunk csinálni. Nyilvánvaló, hogy mindkét nézet téves és veszélyes.

A mérnöki tevékenységről különböző mészetek vannak elterjedve. Nem minden mérnöki munka eredménye ad közvetlenül új terméket, és a második világháború óta felgyorsult innováció kapcsán a legtöbb nagy újdonságot jelentő terméket nem is mérnökök találták fel. Például a számítógépet Neumann János matematikus, az atombombát, illetve az atomenergia felhasználását, a tranzisztort és a radart fizikusok találták fel. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a műszaki egyetemek egy-egy meglevő szakmára képezik ki a hallgatókat, a meglevő szakmákkal kapcsolatos ismereteket adják át, és a meglevő megtanulása ezeknek az embereknek tudást ad, de le is köti őket valami mellett. Éppen ebből kiindulva – elsősorban az amerikai egyetemeken – inkább több matematikát, fizikát, több elméletet tanítanak, hogy így közelebb hozzák a mérnökök tudását a matematikusokéhoz és a fizikusokéhoz, és kevesebb olyan ismeretet adjanak át, amely a meglevőhöz köti őket. Ugyanakkor a PhD képzés az egyetemen kimondottan kutatókat ad. Hasonló az oktatási rendszer Japánban is. Európában a műszaki egyetemek tanterveit, bár reformálódta, mégis közelebb állnak a hagyományoshoz, ahol a szakmákat részletesebben adják ma is elő. Az európai kontinens egyetemlein az elitképzés nemigen található, vagy viszonylag kis mértékű. Valamely gyárban vagy intézetben az újat az ott levő mérnökök körülbelül 5 százaléka adja, a többi rutinmunkát végez. Az európai egyetemeken a régi német stílusú előadásnak, különösen ha nagy létszámokat tanítanak, a gyengébb hallgatókhoz is igazodnia kell, és nehéz a szükséges szintet biztosítani. A magyar műszaki egyetemeken a felszabadulás utáni években a „mérnökgyár” szemlélet uralkodott, amely különösen arra fektette a hangsúlyt, hogy sok mérnököt ké-

pezzenek ki. Nálunk lényegében véve azonos diplomával indultak el a mérnökök, és saját elképzeléseik, ambíciójuk, szerencsésük és egyéb körülmények döntötték el, hogy kiből lett kutató, igazgató vagy üzemeltető mérnök.

A Budapesti Műszaki Egyetem Villamosmérnöki Karán 1973-ban egy oktatási kísérlet indult meg az úgynevezett A–B–C-oktatással, ahol az A a hagyományos oktatási mód; a B oktatási formába az első félév után önkéntes jelentkezéssel kerülhetnek a legalább jó végzettségű hallgatók, ez egy kis létszámú csoport, amely magas színvonalú elméleti oktatást kap, és négy év alatt szerzi meg a diplomát; a C-oktatás, diploma után további kétévi kutatásra orientált oktatást nyújt. A modern oktatásnak módot és lehetőséget kell adnia arra, hogy mindenki kibontakoztathassa a maga alkotóképességét, amiben az intelligenciának és a fantáziának is nagy szerepe van, és feltétlenül szükséges, hogy jelentősen differenciáljon a végzettségi szint szerint, illetve meggátolja, hogy egyesek bizonyos szint alatt diplomát szerezhessenek. Az elitképzés azért is nagyon fontos, mert ennek hiányában, tapasztalatunk szerint, a következő történik: a kiváló képességű emberek kis erőfeszítéssel tudják az átlagos képességű emberekre méretezett feladatokat teljesíteni, és a legtöbb esetben a kiválóknak nincs még oly mértékű emberi érettségük, hogy ők a megkívánt mértéken túl maguktól hajlandók lennének többet tanulni. Ennek következtében a legkiválóbbak öt éven keresztül hozzászoknak ahhoz, hogy kényelmesen, fél kézzel dolgozzanak, és képzettségük szempontjából a legértékesebb éveik nem kerülnek teljes kihasználásra. Így ezeknek az embereknek a kiváló képessége a későbbiek során sem materializálódik. Ez rendkívül káros, mert az értelmiség legkiválóbbjait szűrki el, és a szűrkeség az értelmiség legnagyobb ellensége.

A műszaki szakmákra való jelentkezés, illetve a műszaki pályák népszerűsége az utóbbi években csökkenőben van az egész világon, így nálunk is, a túljelentkezés egyre csökken és vannak szakmák, ahol nincs is túljelentkezés. A műszaki szakmák népszerűtlenségének oka nagymértékben abban van, hogy a műszaki pályán a keresetek például a szakmunkásokéhoz képest nem kedvezőek, és a mérnöknek sok mindent kell nagyon jól tudnia, például a matematikát majdnem úgy, mint egy matematikusnak, a fizikát majdnem úgy, mint egy fizikusnak, a közgazdasági ismereteket mint egy közgazdásznak, ugyanakkor ismernie kell saját szakmáját, tájékozottnak kell lennie piaci kérdésekben, ismernie kell gyárának lehetőségeit, felelősséget kell vállalnia a termelésért, a hozzá beosztott emberek fegyelméért, azok biztonságáért stb., ugyanakkor ennek anyagi vonatkozásban az ellenértékét nem kapja meg.

Az ország mérnökökkel való ellátottsága számszerűen kedvező, 1973-ban Magyarországon 10 000 lakosra 322 mérnök és kutató, valamint 463 technikus jutott. A Szovjetunióban és Japánban a mérnökök aránya ennél több, az Egyesült Államokban ennél kevesebb. Magyarországon ennek a mérnöki létszámnak a 40 százaléka nem mérnöki munkakörben dolgozik, és körülbelül ugyanilyen számban vannak olyan emberek, akik mérnöki munkát látnak el diploma nélkül. Műszaki innovációs munkát ennek a létszámnak csak egy része végez. Sokan különböző apparátusokban helyezkednek el, ahol kedvező a műszaki ismeretek megléte, de nem alkotásszerű munkát végez az illető.

Műszaki kutatások tekintetében jelentős akadály az is, hogy a sikeres mérnököt csoportvezetővé, főosztályvezetővé stb. emelik ki, így azok munkájá-

ban egyre nagyobb mértékben túlsúlyba kerülnek a különböző adminisztrációs koordináló feladatok.

A műszaki kutatómunka tekintetében nagy akadály nálunk az, hogy a mérnökök jelentős része még egy idegen nyelven sem tud, bár hosszú időn keresztül tanultak nyelveket.

Mindent összevetve:

1. Növelni kell a kutatómérnökök erkölcsi és anyagi elismertségét és a műszaki pálya vonzerejét.

2. Javítani kell a középiskolai képzésben a matematika-, fizika-, kémia-oktatás és a nyelvi oktatás színvonalát.

3. A műszaki egyetemek tanterveit olyan irányba kell változtatni, hogy a kreativitási képesség fokozását helyezze a középpontba, valamint el kell érni, hogy a műszaki egyetemet végzők képesek legyenek legalább egy idegen nyelven nehézség nélkül olvasni.

4. Gondoskodni kell arról, hogy a kiemelkedő képességűek megfelelő képzést kaphassanak.

5. A műszaki fejlesztést-kutatást-gyártást és a külkereskedelmet közelebb kell hozni egymáshoz, és lehetővé kell tenni valódi marketing kialakulását, ugyanakkor növelve a sikeres csapatok gazdasági elismertségét. Fokozni kell a vállalati és egyetemi kutatást.

6. Gondoskodni kell arról, hogy idejében olyan iparpolitika alakulhasson ki, amelynek keretén belül a végrehajtók jó előre tudják, hogy mit várnak tőlük, és tovább kell fejleszteni az iparirányítás színvonalát.

7. A kutató-fejlesztő tevékenységet jelentős licencvásárlással is alá kell támasztani, hogy a hazai fejlesztésnek ne kelljen minden lépést külön megoldania, és lehetőleg a gyorsan fejlődő országokkal kell kooperációt kiépíteni (például Japánnal).

8. Fontos, hogy idővesztés nélkül tudjunk beruházást és munkaerőt koncentrálni a gazdasági eredménnyel kecsegtető ágakba.

9. A kutató-fejlesztő-gyártó-bevezető és elosztó szervezetek döntést hozó testületei ne legyenek centralizáltak, mivel ez akadályozza a gyors előrehaladást.

10. Az innováció szempontjából fokozni kell a KGST eredményességét és hatékonyságát.

Geszi P. Ottó

A pedagógusok közérzete

A pedagógusok objektív helyzete, ami részben közérzetüket is meghatározza, többféleképpen értékelhető és értelmezhető. Az adatok egyik olvasata szerint a helyzet jó. Miért is ne lenne az, amikor az utóbbi 30–35 évben egy sor jelenség egyértelműen pozitívan fejlődött?

a) Az oktatás keretei jelentősen szélesedtek. Ez a tény már önmagában az iskola társadalmi jelentőségének növekedésére utal. S minthogy ezzel egy-

idejűleg az általános iskolában tanító pedagógusok száma közel háromszorosára, a középiskolai tanároké több mint négyszeresére emelkedett, kétségtelül nőtt a pedagógusok társadalmi súlya. Javult ezen idő alatt jó néhány statisztikai mutató is, az egy pedagógusra jutó gyermekek számától a szaktanári ellátásig, a napközis arányoktól az audiovizuális eszközökkel való ellátottságig. A pedagógiai munka megnövekedett jelentősége jól lemérhető a lakosság iskolázottságán: 1949-ben a 18 éves és idősebb népesség 6 százalékanak volt, ma 23 százalékanak van érettségi bizonyítványa, a felsőfokú végzettek aránya pedig 2-ről közel 7 százalékra nőtt a 22 éves és idősebb népességen belül.

b) A társadalmi tények és értékek oldaláról nézve számos olyan fejlemény van, ami legalábbis a pedagógusok egy része számára életük és munkájuk szempontjából kedvező fordulatot jelent. A társadalmi igazságtalanságokra érzékeny pedagógusok pozitívként élik meg, hogy jobbak a gyermekek életkörülményei, hogy elhárultak a továbbtanulásuk előtt álló anyagi gátak, hogy demokratikusabb lett az iskola szervezete. Igaz, a pedagógusok helyzetét ugyane folyamatok nem érintették egyformán. A pedagógustársadalmat korábban tagoló válaszfalak bontása, a képzési idő, a keresetek stb. differenciáltságának csökkenése a korábban legjobb helyzetű kisebbséget kedvezőtlenül érintette. A többség számára azonban e változások előnyösek voltak.

Nem folytatom a fejlődés tényeinek felsorolását. Mert az eddigiek és sok ehhez hasonló fejlemény ellenére van a helyzetnek egy másik olvasata is, ami ugyancsak érvényes és fontos tanulságokkal szolgál. Bizonyos jelek szerint a pedagógusok jelentős része nem érzi sem önmagát, sem munkáját eléggé megbecsültnek; munkakörülményeit nem tartja megfelelőnek; munkáját nem látja eléggé eredményesnek; s mindezért rossz a közérzete. Ezért lenne igen fontos a mai helyzetet megérteni, okait feltárni — s amin lehet, azon változtatni.

Az első kérdés persze az, igaz-e a fenti diagnózis? A válaszom habozó. Kifejezetten a fentiekre irányuló vizsgálatok nem léteznek. A hasonló témájú, bizonyos következtetések levonását lehetővé tevő szociológiai kutatásaink immár 5–8 évvel ezelőtt készültek, azaz ma már csak részben mérvadóak. Egyes speciális vizsgálatokat ugyan azóta is végeztünk — a pályát elhagyó pedagógusokról, a központi módosító intézkedések iskolai fogadtatásáról — ám ezek csak egyes részleteket világitanak meg. De még ha friss és célra irányuló kutatási eredményeink lennének is, akkor sem mernék egészen határozottan fogalmazni. A „közérzet” illékony jelenségét nehéz egzakt módon mérni, s ugyanilyen nehéz pontosan kimutatni, hogy mi a jó közérzet pozitív, a rossz közérzet negatív hatása az iskolai munkára — holott ilyen hatások nyilván léteznek. Hipotetikusán kell tehát fogalmaznom: bizonyos korábbi adatok, valamint a pedagógusok körében folyamatosan szerzett benyomások alapján úgy tűnik, hogy a pedagógusok jelentős része fáradt, fásult; nem jó a viszonyuk sem önmagukhoz, sem a gyerekekhez, sem az iskolához, sem a tanügyi vezetéshez. E negatív jelenségek jó része inkább terjedőben, mint visszahúzódóban van. Ha pedig mindez legalább részben igaz, akkor meg kell keresni az okokat.

1. A rossz közérzet okainak egyik csoportját a tanítás tárgyi feltételeiben kell keresni. A pedagógusok munkafeltételeinek javulása — mint ismeretes — nem tartott lépést sem az iskolai keretek mennyiségi növekedésével, sem az általános társadalmi fejlődéssel. E feltételek olykor nehezítik, olykor

szinte lehetetlenné teszik a jó pedagógiai munkát. Bár e tények jó része közismert, mégis érdemes őket valamelyes rendszerességgel áttekinteni.

— Az általános iskolákban az 1980/81. tanévben a gyerekek 38 százaléka járt olyan tanulócsoporthoz, amelynek létszáma 31 feletti, körülbelül 20 százaléka olyanba, amelynek létszáma 35 feletti volt. E mutató az utóbbi években valamelyest romlott, s a demográfiai hullám tetőzésével további romlására számít a tanügyi vezetés. A középiskolai átlagos osztálylétszám 31, de ezen belül az első osztályokban ennél magasabb. A gimnáziumi első osztályokban 33,4 fő, a szakközépiskolákban 34,6 fő. A helyzet itt is romlani látszik.

— Különösen rosszak az elhelyezési feltételek a napközökben. Összesen 3200 e célt szolgáló napközis terem van — s közel 450 ezer napközis. Többségük tehát osztályteremben tölti ma is az egész napot. Az átlagos napközis csoport létszáma 32 fő, de a gyermekek 13 százaléka 41 fős és ennél nagyobb létszámú csoportokban van. A napközis pedagógusok zöme tehát a fegyelmezésen túl alig tud valamit tenni.

— A tanítási elfoglaltságról a kötelező óraszámok csak megközelítő képet adnak, hiszen ezeken túl vannak kötelező és önkéntes túlórák. Az iskolák rendszeresen tanerőhiánnyal működnek. A hivatalos statisztikák szerint az általános iskolákban tavaly 1724, idén 1914 volt a hiányzó tanerők száma.* Ugyanezen kötet egy másik adata azonban nagyobb tényleges hiányt sejtet. 4900 pedagógusnő van gyermekgondozási segélyen. Helyükbe csupán 1950 szerződéses tanerőt alkalmaznak — ebből 1400 fő képesítés nélkül. Itt tehát további 3000 fő hiányzik (bár ők az állományi létszámban szerepelnek).** A teljes hiány tehát körülbelül 7 százalék, de ez az iskolák egy részében tömörül. Ott gyakran 10–15 százalékos túlteljesítésre van szükség. A középiskolákban mintegy 1000 tanerő — körülbelül 6 százalék — hiányzik az állományból, s ezt is valamelyest tovább növeli a nem pótoltságot szenvedők száma. Az így számított teljesítendő túlórákhoz még hozzá kell számítani a dolgozók iskoláiban s másutt adandó órákat.

Korábbi adatok és mai információk szerint a túlórák zömmel a férfi tanerőket, s egyre nagyobb mértékben a fiatalokat terhelik. Ők újabban a kötelező óraszám 50 százalékáig kötelezhetőek is túlóraadásra munkavállalásuk első néhány évében, azaz épp abban a periódusban, amikor még rengeteget kellene tanulniuk, s amikor amúgy is teljes életformaváltás terheli őket.

A túlórák terjedése láttán aligha kerülhető el az a magyarázat, hogy a tartós tanerőhiány és az így szükségessé váló helyettesítések a közoktatás burkolt keresetjavítási eszközét jelentik. A fizetések nem, vagy nem eléggé emelkednek. A túlórákért viszont valamennyit lehet fizetni, így a több túlórával a pedagógusok összkeresete mégis nő. Ebből a szemszögből az egyes pedagógusnak is érdeke a létszámhiány, hiszen így nagyobb valószínűséggel jut a gyakran nagyon is szükséges keresetkiegészítéshez.

— Aligha kell hosszan bizonygatni, hogy a túlórák révén szerezhető anyagi előnyért milyen nagy árat fizetnek a pedagógusok és tanulók. A sokat túlórázó pedagógusnak alig jut ideje ismereteit felfrissíteni, s ezért egyre mechanikusabban tanít. Nagyobb baj azonban, hogy idegileg-fizikailag kimerül.

* MM. Alsófokú oktatás, 49. old.

** Ugyanott, 52. old.

Minél több helyre „ugrik be”, annál nyomasztóbb lesz számára az így kialakult pedagógiai szituáció tarthatatlansága is, hiszen sok esetben még a tanulók nevének azonosítására sincs módja – nemhogy személyiségük megismerésére.

– A pedagógusok terheit az is növeli, hogy sok osztályban kell tanítaniuk. A szakmunkásképzőkben régóta, a szakközépiskolákban újabban heti egy-két órára zsugorodott bizonyos közismereti tárgyak (történelem, irodalom) óraszámja. Ez azt jelenti, hogy a pedagógusnak a kötelező óraszám eléréséhez 10–12, esetleg 15 osztályban kell tanítania. 300–400 gyereket kellene tehát megismernie, de erre alig van több lehetősége, mint a helyettesítésre beugrónak. A pedagógiai munka hatékonysága ezzel csökken, hiszen a pedagógusnak alig van módja a gyermek egyéniségéhez, alkalmasint egyéni hiányaihoz vagy különös képességeihez alkalmazkodó tanításra.

A ma sokat emlegetett uniformizálódásnak vagy lefelé nivellálásnak valószínűleg a túlterhelt és szétforgácsolt pedagógiai munkában kell keresnünk az egyik okát. Ha ugyanis a pedagógus nem tudja, mert nem tudhatja, hogy mit várhat el egy-egy tanulótól, akkor mindenkinek ugyanúgy fogja kiadni a feladatot, s mindenkitől csak ugyanazt követelheti.

E pedagógiai szituációk a gyermekekre is rosszul hatnak. A tanulási folyamat elszemélytelenedik. Ehhez a fentiek mellett a mostanában kialakuló túlsúfolt nagy létszámú iskolák is hozzájárulnak, amelyekben már szinte senki senkit nem ismer. Ilyen körülmények között a tanuló nemcsak kötődni nem tud egy-egy pedagógushoz, de igazodni is alig. Neki sincs módja az alkalmanként helyettesítő, vagy ritkán felbukkanó pedagógus megismerésére, s ezért gyakran „entropikus” helyzetbe kerül: nem tudja, ki mit akar tőle, ki milyen magatartást fogad el vagy utasít el. Ez a tanulót is elbizonytalanítja, s valamilyen, minden egyéni vonást leplező, „átlagos” magatartás kialakítása irányába tereli.

– A túlsúfoltáshoz és túlterheltséghez a tanítás objektív feltételeinek leromlása járul, legalábbis relatív értelemben. Miközben pedagógusok és diákok túlnyomó többségénél az otthoni körülmények az utolsó 15 évben gyökeresen megjavultak, az iskolák tárgyi feltételeinél jó, ha a szinttartást sikerült elérni. A statisztikai adatok ebből keveset mutatnak, például azt, hogy ma is 9 százalék a szükségstantermek aránya, vagy hogy az iskolák 40 százalékában nincs tornahelyiség. A tanári szobák túlsúfoltágáról és kényelmetlenségéről, a tisztálkodási stb. lehetőségek gyenge színvonaláról, az osztálytermek jó részének elavult berendezéséről, az épületek leromlásáról (ami részben a tartós túlsúfoltágnak is következménye) stb. csak tömeges személyes tapasztalatok vannak.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a rossz vagy stagnáló feltételek ma nyomasztóbbak, mint 30 évvel ezelőtt voltak. Akkor, a háború utáni helyzetben, mindez természetes is volt, s összhangban is volt az egész életet átható szűkösséggel. Ma azonban e jelenségek nem „természetesek”. Jórészt annak tudhatók be, hogy az oktatás, miként a nem termelő infrastruktúra általában, mindig hátraszorult a források elosztásánál, illetve hogy az oktatáspolitikai és a népesedéspolitika – jóllehet elvben ugyanaz a központi irányítás hatott rájuk – több ízben aszinkronba kerültek egymással. Emellett azért is válik mindez egyre nyomasztóbbá, mert időközben a magánélet keretei, s a lét- és

munkafeltételekre vonatkozó igények — szerencsére — magasabb szintre kerültek. A kontraszt tehát egyre nagyobb az otthon és az iskola között.

2. Az objektív feltételek köréből lépünk tovább a pedagógusok közérzetét kedvezőtlenül érintő többi tényezőre.

— A pedagógusok társadalmi megbecsülése „örökzöld” téma. E megbecsülésnek csak egyik — bár fontos — jelzése a fizetés. Mégis gyakran erre szűkül le a kérdés. Ezért érdemes megjegyezni, hogy a helyzet e téren a 10–20 évvel ezelőttihez képest javult — bár ma is van fizetésbeli lemaradás a pedagógusoknál a többi diplomáshoz képest.* Az is igaz, hogy a többi szakmához képest az árakkal valamelyest lépést tartó szintentartás is kevésbé biztosított. Így az oktatás és egészségügy területén a többieket „behozó” központi fizetésemelések mindig néhány év késéssel történnek. Mégis úgy látom, hogy ma már nem az anyagiak jelentik a közérzetet leginkább rontó tényezőt. Legáltalábbis hipotetikusan még a következő tényezőket kell figyelembe venni:

— Az utóbbi időben sajátosan alakul *pedagógusok és gyermekek viszonya*. Általában igaz, hogy a pedagógiai kultúra és eszközök fejlődése rendszeresen lemarad a valóság követelményei mögött. Csak röviden utalok itt arra a példára, hogy húsz éve beszélünk a „hátrányos helyzetű” gyermekeknek nyújtandó külön segítségről. De mindmáig nem került kimunkálásra egyetlen olyan *pedagógiai* eszköz sem, ami segített volna a pedagógusoknak a feladat végrehajtásában. Ezért sem lehettek sikeresek az e célra irányuló erőfeszítések.

Az utóbbi egy-két évtizedben elég sokat változott a gyermekek helyzete. Sokféle ok játszik itt közre. A szülők zöme kereső, a gyermekekre otthon nincs elég idő. A hagyományos apai tekintélyelv ezért is, másért is egyre inkább megkérdőjeleződik. Továbbá a már hosszabb ideje a gyermekek többségére kiterjedő iskola előtti intézményes nevelés hatásait is figyelembe kell venni. Az óvodából kikerülő gyermekek ugyan számos követelményt tekintve „iskolaérettebbek”. Ugyanakkor azonban a zsúfolt, egyre inkább teljesítményre orientált óvodák légköre sok esetben zaklatott, az óvónők túlterheltek, s közülük egyre több a képzés nélküli. Mindez a gyermekek kisebb-nagyobb részére rosszul hat, valószínűleg kevésbé kiegyensúlyozottak ma, mint régebben, jóllehet anyagi létfeltételeik sokat javultak. Ezen az állapoton nem javítanak az általános iskolai, kivált a napközis feltételek.

Mindeme változások hatnak a gyermekekre. A pedagógusoknak is másként kellene tehát velük foglalkozniuk, mint korábban. A pedagógiai módszerek alakításánál azonban nemigen vesznek tudomást e változásokról. A pedagógus tehát vagy maga keres megoldásokat, vagy egyre tanácstalanabb az új jelenségekkel szemben.

— Az utóbbi időben változóban van az *iskolavezetés és a pedagógusok viszonya*. A közoktatás-irányítás demokratizálása egy sor kérdésben, így például az iskolavezetés kijelölésénél, a korábbinál nagyobb jogkört adott a helyi államigazgatási szerveknek. Gáspár Lászlónak azonban minden jel szerint igaza van abban, hogy valószínűleg „a központi irányítás túlbecsülte az országban végbement demokratizálódási folyamatot, többet bízott a helyi irányítókra a szükségesnél. A pedagógiában nem járatos embereknek lettek ki-

* A rendelkezésre álló — statisztikai és pénzügyminisztériumi — adatok alapján készített becslésem szerint az egyetemet végzetek átlagához képest 1978-ban 15 százalék körül volt a tanárok lemaradása, összes keresetük figyelembevételével.

szolgáltatva az iskolák és az iskolaigazgatók... Az igazgatók kinevezéséről szóló döntésekben nagyon sokszor szerepet játszanak sérelmek, ellenérzések, nem pedagógiai szempontok”.* Így azután az igazgató, hogy a tanács jóindulatát megtartsa, nem a pedagógiai szükségletekhez, hanem a tanács ettől idegen, vagy esetleg ennek éppen ellentmondó várakozásaihoz igazodik. Ha viszont nem ezt teszi, annak az iskola anyagi feltételei, a pedagógusok helyi megítélése – vagy épp az igazgató pozíciója látják kárát. Mindez persze nemcsak az igazgató, hanem a pedagógus munkáját is nehezíti, hiszen pedagógiai munkáját a pedagógiától idegen követelményekhez is kénytelen igazítani, illetve munkája értékelését gyakran nem pedagógiai mércék alapján végzik.

Az értékelési és önértékelési zavarokhoz egyébként – erre csak röviden utalok – a szakfelügyelet adott módszerei is gyakran hozzájárultak. A rövid ellenőrző látogatások aligha adnak másra módot, mint formális kritériumok szerinti értékelésre (követik-e a tantervet, van-e óravázlat stb.). Az *igazi* pedagógiai munkát viszont e formális kritériumokkal nehéz mérni. Ez ma már köztudott jelenség, melynek változtatása folyamatban van.

– Végül – és ez valószínűleg a legfontosabb tényező – nem alakul kedvezően a *közoktatás-irányítás és a pedagógusok* viszonya, annak ellenére, hogy az irányítás igyekszik bizonyos korábbi merevségeit levetni, bizonyos kérdésekben igyekszik a pedagógusok véleményét megismerni. Ebből a kérdéskörből két mozzanatot szeretnék kiragadni.

Az egyik a pedagógusok iránti bizalom, ami – ha van – a pedagógusok társadalmi megbecsülésének és önbecsülés érzésének is egyik legfontosabb forrása és összetevője. Úgy tűnik, hogy e téren a kelleténél többet őriztünk meg rossz hagyományokból. A mai helyzet értelmezéséhez történelmileg legalább a negyvenes évek végéig kell visszatekinteni. Ebben az időben a közoktatási kormányzat meglehetősen bizalmatlanságot táplált a pedagógusokkal szemben. Ennek voltak érthető politikai-ideológiai okai. A pedagógusok jó része korábban egyházi iskolában tanított, s gyakorlatilag valamennyien a korábbi rendszer uralkodó ideológiájának szellemében oktattak. Társadalmilag pedig jórészt a „polgársághoz” tartoztak, s az akkori történelmi helyzetben és ideológiai klímában már csak ezért is fenntartásokkal „kellett” élni velük szemben. A pedagógusok „megbízhatatlanságára” vonatkozó meggyőződésből az iskolai élet minden részletére kiterjedő központi szabályozás, a pedagógiai önállóság jelentős korlátozása következett. Ez az irányítási módszer azért is hódíthatott könnyen teret, mert lényegi belső összhangban volt az ötvenes évek elejét jellemző központi merev tervutasításos rendszerrel. (Ennek csak szimbolikus kifejeződése az, hogy a „terv = törvény” analógiájára kialakult a „tanterv = törvény” felfogás is.)

A továbbiakban változtak a pedagógusok is, a központi irányításnak nem iskolára vonatkozó módszerei is. Azok a változások és változtatások azonban, amelyek a gazdaság reformja során életbe léptek, és amelyek – többek között – a helyi energiák felszabadításával, ösztönzésével segítették elő a hatékonyabb, eredményesebb munkát, a közoktatásban nem kaptak helyet. Az igaz, hogy bizonyos jogkörök említett decentralizálásával a központi irányítás jogköre szűkült. A decentralizálás azonban csak bizonyos, alapvetően *nem pedagógiai* tartalmú (hanem anyagi és személyi jellegű) *döntésekre* vo-

* Köznevelés, 1981. febr. 20.

natkozott, továbbá *nem annyira az oktatómunka* színtereinek és *végzőinek* adott szabadabb kezet, mint az *államigazgatás* helyi szerveinek.

Az iskolai munka tartalmát, módszereit, általános és részletekbe menő követelményeit továbbra is egyértelműen a központi irányítás határozza meg. Az egyszerű szabályozás mellett – és gyakran ez okozza a nagyobb nehézséget – a központ az, ami folytonosan újraszabályozza a kisebb és nagyobb jelentőségű ügyeket. A központ törekvése érthető. Hiszen egyetlen megoldás sem tökéletes, a körülmények is változnak. Így előbb-utóbb minden korábbi döntés módosításra szorul – ha azt a gyakorlatot, amire a döntés vonatkozik, valóban központilag szabályozandónak tartjuk. Ha nem történne változtatás, a túlszabályozott gyakorlat valóban rossz sémákba merevedhetne. A baj azonban az, hogy – minthogy eleve túl sok mindenre terjed ki a szabályozás – túl sok módosításra van folytonosan szükség. Ez kisebb kérdésekben csak zavaró, nagyobb kérdésekben elbizonytalanító.

Csupán két példát említek. Ha a közoktatás-irányítás bízik a pedagógusokban, akkor elég kijelölnie azt a célt, hogy az első vagy második év végére a gyermekeket meg kell tanítani olvasni, s a pedagógusképzés során át kell adnia mindazokat az olvasástanítási módszereket, amelyek ma ismertek. Ezekből azután a pedagógus saját ízlése, s esetleg a gyermekek szükségletei szerint válogathat. Ha azonban bizonyos ideig csak az egyik módszer (mondjuk, a szótagolva olvastatás) kötelező, majd hirtelen váltással egy másik módszer (mondjuk, a globális olvastatás) válik kötelezővé, akkor a pedagógus dezorientált lesz – arról nem beszélve, hogy mennyire fárasztó egy már begyakorolt és esetleg bevált módszert hirtelen átállítania. E téren egyébként fokozatosan történnek változtatások – például a törzsanyag és kerettanterv bevezetésével – de ezekre is a pontos szabályozás igénye nyomja rá a bélyegét.

Egy másik példám inkább e kérdések nem formai vonatkozásait mutatja be: ebben a félévben a nevelési értekezletek témája, s egyben az iskolai munkát irányító értékorientáció legtöbbit hangoztatott vezető motívuma a „tehetséggondozás, képességfejlesztés”. Abban a néhány iskolában, ahová mostanában eljutottam, a pedagógusok nem értették világosan a dolgot. Többségük azt fejtegette, hogy ők eddig is alapfeladatuknak tartották a tehetségek gondozását, a képességek fejlesztését, s nem értik, miért az új hangsúly? Rosszul csinálták eddig? Most mást várnak tőlük? Azt jelenti ez, hogy most már az ún. hátrányos helyzetű tanulókkal nem kell törődnünk, csak a jobb képességűekre kell koncentrálniuk? S nem értik, hogy ha tényleg változtatást igényelnek tőlük, ha nagyobb követelményeket támasztanak velük szemben, akkor milyen feltételek fogják őket segíteni abban, hogy munkájukat jobban végezhessék. A központ, illetve a helyi irányítás azt mondja nekik: a feltételek javításán ne törjétek a fejeket. Az a mi dolgunk, de most semmit nem tudunk tenni. Ti csak javítsátok az iskolán belüli munkát. De hogyan? – kérdik az egyre tanácstalanabb pedagógusok.

Nem állítom, hogy e sokféle probléma mindenütt, mindig együtt van jelen. De sokuk külön-külön is roppant zavaró. Ha pedig néhány együtt fordul elő, akkor a pedagógus valóban „hátrányos helyzetbe” kerül – a többi értelmiségihez képest is, a hivatásáról alkotott felfogás szerint is. E „hátrány” lényege az, hogy az említett tendenciák hatására a pedagógus munkájából épp az szorul ki, ami a pedagógiai és értelmiségi munka lényegét teszi: az önálló-

ság, a feladatok felelős formálása, a megszerzett tudás alkotó alkalmazása, a gyermekek személyiségét igazán formálni képes pedagógusszemélyiség.

A következmények eléggé nyilvánvalóak. Közéjük tartozik főként a legigényesebbek „pályaelhagyása”; sokak elfásulása, eredeti ambíciókról lemondás; esetleg a gyermekekkel és az iskolával való szembefordulás a pályán maradással egybekötve, amit egyértelműen a gyerekek sínylenek meg. De sokan vannak, akik maximális igyekezettel és jóindulattal szeretnének a szó igazi értelmében vett pedagógusok maradni, de a rossz feltételek miatt gyakran kell megélniük munkájuk sikertelenségét vagy erőfeszítéseikkel alig arányos sikerét. S minthogy e problémák óhatatlanul ismertté válnak, a pedagóguspálya vonzereje csökken, s a pályára jelentkezésnél erősödik a sokat emlegetett kontrasztelekció.

Most kellene elmondanom, hogy mindeme problémákra miben látom a megoldást. Mindenekelőtt persze több pénz kellene már a képzésben, s sokkal több az iskolák feltételeinek, a pedagógusok helyzetének javításához. Legalább annyi kellene – és itt emberhiányra nehéz hivatkozni –, amennyi a mai túlterhelést csökkentené, a túlórakényszer csökkentésével, osztálybontással, egy osztályban két foglalkozásvezetővel. Ez viszonylag a legolcsóbb eszköz, hiszen infrastruktúra nem kell hozzá – és mégis javítaná a helyzetet.

Pénz nélküli pozitív változásra csak egy lehetőséget látok. Több bizalmat, s ezzel egyrészt több önállóságot, másrészt több védelmet a pedagógusoknak. Az alapvető oktatáspolitikai célok kijelölése temrészletesen csak közösen és egységesen történhet, s a központnak kell ezekre rátennie a „pecsétet”. Ám a célokhoz vezető utak, eszközök megkeresését (alkalmasint a képzés-továbbképzés javításával) rá lehetne, a mainál jobban rá kellene bízni a pedagógusokra. Így sem biztos, hogy a rosszabbodó feltételek mellett ők többet, jobban tudnak teljesíteni – ez majdnem emberfeletti követelmény. S a több védelemre részben épp ezért is szükség van, hogy irreális követelmények nem teljesítése miatt ne lehessen őket elmarasztalni. S azért is, hogy ha ők maguk az átlagostól valamiben eltérnek, de a célt jól, hatékonyan szolgálják, akkor ne legyenek kitéve embert őrítő zaklatásnak, annak, hogy „idő előtt elfogy a lélegzetük”.

Ferge Zsuzsa

Értelmiségi életmód-életvitel Budapesten

Az MTA Szociológiai Kutató Intézete 1978-ban és 1979-ben két életmódvizsgálatot hajtott végre Budapesten, az V., illetve az I. kerületben dolgozó értelmiségiek körében. Mind a két vizsgálat arra törekedett, hogy az életmódnak minél több *összetevőjét* vegye számba, és így sokoldalúan jellemezze a budapesti értelmiség két sajátos csoportjának mindennapi életét. Sajátosnak nevezhetjük a két csoportot azért, mert az V. kerületi értelmiségiek között rendkívül nagy arányban szerepeltek a minisztériumok, egyéb országos hatáskö-

rú szervek munkatársai, mintegy meghatározva a megfigyelt minta jellegét, az I. kerületi értelmiség esetében viszont a kutató- és tervezőintézetek munkatársai játszottak hasonló szerepet. Így a vizsgálatok eredményeként két olyan értelmiségi csoportról kaptunk információt, amelyek vitathatatlanul kiemelt helyet foglalnak el az ország politikai, társadalmi és kulturális életében.

A jelen előadás keretében ezen vizsgálatok anyagait elemezve arra a kérdésre keresünk választ, hogy az értelmiségi életmód mennyiben tekinthető mintának a többi társadalmi csoportokhoz tartozók számára. Ez a kérdés több ízben felmerült az elmúlt évek életmódkutatásai során. Elsősorban a fogyasztás és a szabad idő felhasználásával kapcsolatban vetődött fel, hogy az a réteg, amelynek tagjai átlagosan magasabb jövedelmi szintet érnek el, mint a munkásság és a parasztság átlaga, miképpen használja ezt fel magasabb műveltsége és nagyobb tájékozottsága birtokában, mennyiben indulnak ki az értelmiségtől e területeken olyan kezdeményezések, amelyeket később a többi társadalmi csoportok azon tagjai is átvesznek, akiknek lehetőségei az általános gazdasági fejlődés következtében ezt már megengedik. A kérdésekre elsősorban olyan longitudinális vizsgálat tudna választ adni, amely hosszabb időn át, mondjuk a hetvenes éveken keresztül követte volna az értelmiség, illetve a munkásság és parasztság életmódjának alakulását minden részletében, így a fogyasztás és tevékenység mellett a tudati szférában, a gondolkodásmódjukban és az erre ható célokban, ismeretekben lezajló változásokat is, és közvetlen információt nyújtana a csoportoknál bekövetkező változások kapcsolódására. Vizsgálatunk e követelménynek nem tud eleget tenni: adatai az értelmiség életmódját egy időpontban rögzítik. Eredményei alapján azonban lemérhetjük, hogy a megfigyelt budapesti értelmiségi csoportok valóban előnyösebb helyzetben vannak, és tevékenységi struktúrájuk olyan mintaként kezelhető, amelyet kívánatos azoknak is követni, akik a társadalmi munkamegosztásban más helyet foglalnak el.

Nézzük először az anyagi helyzettel kapcsolatos adatokat. Az V. kerületi értelmiségi rendszeres havi keresetének átlaga 1978 tavaszán 5000 forint körül volt, az I. kerületieké 1979 tavaszán 5100 forint. Ez körülbelül 25 százalékkal magasabb az adott időben az állami szektorbeli átlagkereseteknél, ugyanakkor elmarad a felsőfokú végzettséggel rendelkező szellemi dolgozók országos átlagbérétől, mely 1979-ben 5427 forint volt. A jövedelem ezen fő forrása tekintetében tehát a megfigyelt két budapesti kerület értelmiségi dolgozói nem voltak különösen jó helyzetben. A havi fizetések mellett figyelembe kell vennünk az egyéb jövedelmeket is, amely az I. kerületben dolgozóknál játszott több értelmiségi megélhetésében nagyobb szerepet, viszont az V. kerületben voltak többen azok, akiknél az egyéb jövedelmek egy év alatti összege már tetemes méreteket öltött (azok aránya, akik egyéb jövedelmének évi összege tízezer forint alatt maradt, az I. kerületben 37 százalék, az V. kerületben 57 százalék volt, akiké viszont az ötvétezer forintot meghaladta, az I. kerületben 3, az V. kerületben 6 százalék volt).

A megkérdezetteknek csak egy kis hányada – az V. kerületiek 7, az I. kerületiek 10 százaléka – élt egyedül, külön háztartásban. 80 százalék házastársával élt együtt és ezek esetében mindössze 3 százaléknál fordult elő, hogy a házastársnak nem volt rendszeres havi keresete vagy nyugdíja. A háztartások zöme kétkeresős volt, és ugyanakkor az eltartottak aránya viszonylag

alacsony, az I. és az V. kerületben háztartásonként egyaránt 0,9. Ez az alacsony szám részben következik a vizsgáltak korösszetételéből — jelentős részük 1978-ban, illetve 1979-ben már a családi életciklus azon szakaszában volt, amikor gyermekük már keresővé válik, de szerepe van ebben a két értelmiségi csoport alacsony gyermekszámának is. Az V. kerületiek átlagos gyermekszáma 1,18 volt, az I. kerületieké 1,21 (28, illetve 31 százalékuknak — az értelmiségi nők 34, illetve 39 százalékának — nem született gyermeke). Bár a megfigyelt értelmiségiak egy része koránál fogva feltételezhetően még nem fejezte be a gyermekvállalást, mégsem remélhető, hogy a vizsgált értelmiségiak befejezett termékenységének megfelelő átlagos gyermekszám elérje az országos átlagot.

Az alacsony eltartott arány következtében a vizsgált értelmiségiak jövedelmi viszonyai kedvezőbbek, mint más hasonló keresetű, de nagyobb családosoké. Jövedelmükből nemcsak a fő szükségletek megfelelő szintű kielégítésére jut, hanem rendelkeznek úgynevezett diszponibilis jövedelemmel is, melyet a társadalmi-gazdasági fejlődéssel fellépő újabb célok megvalósítására használhatnak. E jövedelem felhasználására csak egy mutatót kívánunk megemlíteni: a személygépkocsival való ellátottságot. Ez mind a két értelmiségi csoportnál azonos, 55 százalékos volt; 1979-ben ugyanakkor országosan a városokban 34 személygépkocsi jutott 100 aktív háztartásra. Megemlítendő még, hogy az autótulajdonosok többségének jelenlegi kocsija már nem az első, hanem második, harmadik. A tulajdonosok több mint egyharmadának már 1970 előtt is volt kocsija.

A lakásviszonyok az anyagi helyzetnek is fontos mutatói; ugyanakkor az egész életmódra rendkívüli hatást gyakorolnak mai viszonyaink közepette. A megfigyelt értelmiségi csoportok lakásviszonyai lényegesen jobbak a fővárosi és különösen az országos átlagnál. A lakások átlagos szobaszáma mindkét csoportnál 2,4 volt, magasabb, mint az 1978-as budapesti átlag (1,9). A lakások átlagos területe az V. kerületi dolgozók esetében 69 m², az I. kerületiekénél 73 m². A lakások általában jól voltak felszerelve: 96–97 százalékukban volt fürdőszoba, 87–88 százalékukban volt biztosítva az állandó meleg-ellátás és 81–84 százalékukban a modern fűtés.

A lakáshasználati jogcímet nézve 37–38 százalék tulajdonos, 33–35 százalék főbérelő, 1–1 százalék társbérelő és 3–3 százalék albérelő. 21–24 százalék családtagként lakott a lakásban. A családtagok zöme nő volt, akiknek férjük volt a főbérelő, tulajdonos. Viszonylag kis hányad volt tehát az, akinek a felvétel időpontjáig nem sikerült saját, önálló otthonát megteremtenie.

Ennek ellenére jelentős arányú a lakásváltoztatási szándék. Ezt a kérdést az I. kerületben dolgozóknál vizsgáltuk behatóan. Itt 41 százalék nyilatkozott ilyen értelemben. E lakásváltoztatási szándékok a jelenlegi lakások méreteivel állnak a legszorosabb összefüggésben, míg a nagyobb lakásoknál 15–25 százalékos e szándék előfordulása, addig a 40–69 m²-es lakásúaknál 43 százalék, a 39 m²-nél is kisebb lakásúaknál pedig 70 százalék.

Az ismertetett adatok azt mutatják, hogy a két budapesti értelmiségi csoport tagjainak többsége olyan anyagi körülmények között él, amelyek megfelelnek jelenlegi gazdasági életünk fejlettségi fokának: elérhetik azokat a célokat, amelyeket a gazdasági fejlődés tett lehetővé, de amelyek ma még a társadalom jelentős csoportjai számára nem realizálhatók.

E kép azonban korrekcióra szorul, amint a fiatal értelmiségieket külön nézzük. A fiatalokkal az I. kerületi vizsgálat foglalkozott behatóan, tekintve, hogy arányuk itt sokkal nagyobb volt — 16,2 százalék —, mint az V. kerületi dolgozók körében. Az ő havi keresetük átlaga 3400 forint körül mozgott, egyéb jövedelmük is jelentősen alacsonyabb volt, mint az idősebbeké, és nagy többségüknek lakásproblémája még nem oldódott meg: 70 százalékuk élt családtagként vagy albérlőként. Ez azt jelenti, hogy viszonylag kisebb jövedelemmel kell nekivágniuk a lakásszerzésnek, mely sok energiát vesz igénybe és olyan magatartásformákat alakíthat ki és rögzíthet, amelyek a későbbiekben a társadalmi-közösségi aktivitás kifejtésének útjába állhatnak.

Átérve a szabadidő felhasználásával kapcsolatban tapasztaltak ismertetésére, először is azt kellett tisztázni, hogy mennyi is a budapesti értelmiségiek szabad ideje.

Az V. kerületi vizsgálat keretében *időmérleg-felvételre* is sor került, amelyet a Központi Statisztikai Hivatal bonyolított le a Szociológiai Kutató Intézettel együttműködve. Ennek adatai szerint a munkanapok 24 órájából a megkérdezett férfiak átlagosan 7 óra 22 percet, a nők 7 óra 9 percet fordítottak főfoglalkozásukból adódó munkára. A munkaidő hossza azért nem éri el a 8 órát, mert a munkanapokon megfigyeltek egy része szabadságon vagy betegállományban volt e napon — mintegy 3–4 százalék —, mások pedig kötetlen munkaidőben dolgoznak, s ezért az adott napon rövidebb volt a tényleges munkaidőjük. A vizsgált értelmiségiek azonban nemcsak munkanapokon dolgoztak, hanem figyelemre méltó azok aránya, akik a munkaszüneti napok egy részét is főfoglalkozásukból adódó munkával töltötték. A férfiaknál 11, a nőknél 7 százalék végzett ilyen munkát azok közül, akik szünnapjukról számoltak be időmérlegükben, és az átlagos időráfordítás férfiaknál több mint 4 óra, nőknél közel 3 óra volt.

A szünnapi munkákat, kevés kivételtől eltekintve, otthon végezték az V. kerületi értelmiségiek. Azonban nemcsak szünnapokra vitték haza munkát, hanem — mint az a kérdőíves vizsgálat adataiból kiderül — hétköznapi is. Azok közül, akik kötött munkaidőben dolgoztak, a felvétel időpontja előtti hét folyamán 41 százalék vitt haza munkát. Ezen csoportba tartozók egyharmada egyszer, egyharmada két alkalommal, egyharmada pedig háromszor, vagy ennél is többször dolgozott otthon munkahelyi feladatok megoldásán.

Az I. kerületi vizsgálatban is pontosan 41 százalék nyilatkozott úgy, hogy a felvételt megelőző héten vitt haza munkát elvégzésre.

Ez az otthon végzett munka csökkenti a pihenésre, családi feladatok ellátására, társas kapcsolatokra, kulturálódásra fordítható időt. Hasonló hatása van a mellékkeresettel járó munkának. Az időmérleg-felvétel során megfigyelt napon a megkérdezett férfiak 9, a nők nem egészen 3 százaléka végzett mellékkeresettel járó szellemi munkát. Az ilyen munka tartama munkanapokon körülbelül két óra volt, szünnapokon viszont férfiaknál több mint 4 óra, nőknél közel 3 óra.

A munkavégzés után fennmaradó idő jelentős részét vette igénybe a társadalmi munka. Ennek magas gyakoriságát állapította meg az időmérleg-felvétel. Az adatok szerint munkanapokon a férfiak 10, a nők 5 százaléka végzett valamilyen társadalmi munkát, ami igen magas arány, figyelembe véve, hogy mindenki csak egyetlenegy véletlenül kiválasztott napjáról számolt be. Még jobban aláhúzzák a társadalmi munka jelentőségét a tartamára vonat-

kozó adatok: átlagos hossza munkanapokon férfiaknál 106 perc, nőknél 93 perc volt, szünnapokon 281, illetve 188 perc. Ezen adatok alapján reálisnak tűnnek a kérdőíves megkérdezés során kapott válaszok, melyek szerint az értelmiségiek mintegy 60 százaléka fordít hetente egy vagy több órát párttagságból, társadalmi szervezeti tagságból, tisztségből adódó feladatok ellátására.

Az I. kerületben a társadalmi aktivitás aránya alacsonyabb, de itt is a megkérdezetteknek mintegy egyharmada fordított a kérdezést megelőző héten egy órát vagy annál többet politikai, társadalmi feladatok ellátására.

A munkahelyi feladatok ellátása után az értelmiségiek többségére is a háztartási munkák várnak odahaza. Fizetett segítséget az értelmiségi családoknak csak kis hányada, az V. kerületiek 12, az I. kerületiek 9,8 százaléka vett egyáltalán igénybe, legnagyobb részét hetente egyszer, vagy annál is ritkábban.

A háztartási munkák gyakoriságára és tartamára vonatkozó időmérleg-adatok mutatják a legnagyobb különbséget az értelmiségi férfiak és nők életmódja között. A legfontosabb háztartási munkák előfordulása a nőknél sokkal magasabb, mint a férfiaknál, és a nők munkaideje lényegesen hosszabb, mint a munkákat végző férfiaké. A megfigyelt férfiak mintegy háromnegyed órát, a nők viszont két órát dolgoztak háztartásukban. Ezek az értékek azt mutatják, hogy az egyenlőségen alapuló család modellje még az értelmiség körében sem terjedt el széles körben, és ezt a mintát így nem is közvetítheti a többi társadalmi csoportok felé.

Erősebb a feladatok megosztása a nemek között a gyermekek ellátása, nevelése tekintetében. Ott, ahol az értelmiségiek gyermeke még bölcsődés vagy óvodás korú volt, a férfiaknak 63, a nőknek 87 százaléka etette, öltöztette, fürdette gyermekét, és a férfiaknak 49, a nőknél 61 perce ment erre. Ha a gyermek már általános iskolás korú volt, e tevékenységek gyakorisága is, időtartama is csökkent: a férfiak 38, a nők 58 százaléka végzett ilyen munkát, átlagosan 43, illetve 46 percig. Ehhez az időhöz járult még a gyermekekkel való játék, mesélés — 52—53 perc —, illetve az együtt-tanulás, melynek hossza 40—50 percet tett ki.

A gyermek tehát lényeges differenciáló tényező a tevékenység alakulásában. Az V. kerületi értelmiségiek közül mintegy 18 százalékanak volt a háztartásában bölcsődés vagy óvodás korú gyermek, és 38 százalékanak iskolás korú.

A fenti tevékenységekre, valamint a közlekedésre és a biológiai szükségletek kielégítésére fordított idő után a nap 24 órájának fennmaradó részéből sokan áldoztak időt a tanulásra. Az V. kerületi időmérleg-felvétel alkalmával megfigyelt napon a férfiak 11, a nők 13 százaléka készült valamilyen tananyagból a következő napi szervezett oktatási foglalkozásra, és a férfiak 4, a nők 5 százaléka vett részt ilyen foglalkozáson. Tekintettel arra, hogy ezek az adatok egyetlen napra vonatkoznak, nem mondanak ellent a kérdőíves vizsgálat azon eredményeinek, mely szerint a megkérdezett V. kerületben dolgozó értelmiségiek 51 százaléka vett részt 1978-ban valamilyen oktatásban, továbbképzésen. Az I. kerületben dolgozó értelmiségieknél ezek aránya 28 százalék volt. Ehhez járul még a szervezett oktatástól független tanulás. A tanulásra jelentős időt fordítottak. Az iskolai jellegű foglalkozásokon való részvétel ideje két és fél, három és fél óra között mozgott, az ezzel kapcsolatos egyéni felkészülés ideje két órát tett ki átlagosan, a szervezett oktatástól független tanulás pedig másfél órát.

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy a budapesti értelmiségiek két csoportja valóban magáévá tette a permanens tanulás, önképzés gondolatát. Valószínűleg a tanulásra fordított energia és idő magyarázza, hogy a szórakoztató jellegű kulturális tevékenységek gyakorisága viszont a várt szint alatt maradt.

Hasonlóan egyéb kulturális magartartásokat megfigyelő vizsgálatok eredményeihez, az V. kerületi értelmiségiek körében végrehajtott időmérleg-vizsgálat is azt mutatta, hogy a televíziónézés napjainkban a leggyakoribb és a legtöbb időt igénybe vevő szórakozási tevékenység. A megkérdezett férfiaknak 65 százaléka, a nőknek pedig 61 százaléka nézte a megfigyelt napon a televíziót, s átlagosan 127, illetve 109 percet töltöttek a televízió előtt. Jelentősen ingadozott a vizsgált napok jellege szerint a nézés gyakorisága és tartama, de még hétköznapokon, munkanapokon is 50 százalék felett volt a televíziót nézők aránya. A televízió népszerűbb volt az idősebbeknél, mint a fiataloknál.

A rádióhallgatás az elmúlt évtizedben másodlagos tevékenységgé vált. Az időmérleg-vizsgálat eredményei szerint az V. kerületi értelmiségiek is zömmel mellékesen hallgatták a rádiót, valamely más tevékenység végzése közepette. Különösen a nőknél volt elterjedt az ilyen típusú rádióhallgatás.

A vizsgált értelmiségieknél a tévézés nem sorvasztotta el az olvasást mint szórakoztató és információszerző tevékenységet, de kétségtelenül második helyre került a tévézés mögött.

A vizsgálat háromféle olvasást különböztetett meg: napilap-olvasást, hetilap- és folyóirat-olvasást, könyvolvasást. Az utóbbiaknál csak a nem tanulási célból folytatott olvasásról volt szó. A háromféle olvasás gyakorisága más rangsort adott a férfiaknál, mint a nőknél. A férfiak elsősorban napilapot olvastak, és ez hétköznap kétszer olyan gyakori volt náluk, mint a nőknél. Ezzel szemben a nők gyakrabban olvastak könyvet, mint a férfiak. Az olvasás időtartamára vonatkozó adatok pedig azt mutatják, hogy az olvasás általában nem néhány perces, elalvás előtti altató tevékenység, hanem akik olvasnak, azok egy-másfél órát fordítottak e célra. A megfigyelt értelmiségiek közül a legszorgalmasabb olvasóknak az 50 éven felüliek bizonyultak.

Az egyéb, otthon folytatott szórakoztató tevékenységek közül még jelentős arányú volt a nem haszonállatok gondozása és a szobanövények ápolása. A férfiak 8, a nők 10 százaléka végezte egyiket vagy másikat. E munkák átlagos ideje fél óra körül mozgott.

A férfiak 4, a nők 3 százaléka hallgatott lemezt vagy magnót. Ez a tevékenység erősen korszpecifikus volt: a kor előrehaladtával gyakorisága mintegy felére csökkent. Azoknál, akik e szórakozásformával éltek, az átlagos időtartam egy óra volt.

Az időmérleg-vizsgálat során megfigyelt napon az értelmiségiek viszonylag kis hányadánál fordult elő, hogy moziba, színházba, hangversenyre, sportrendezvényre, múzeumba mentek. A leggyakoribb a mozilátogatás volt, amely vasárnap a férfiaknál 4, nőknél 5 százalékos gyakorisággal fordult elő, szombaton 4–4 százaléknál, hétköznap 2–2 százaléknál. Ezt a gyakoriságot csak a férfiak vasárnapi kiállítás- és múzeumlátogatásának gyakorisága érte el, de már a színházi előadásoké mindennap 1 százalék körül mozgott, a hangversenyeké is a nők esetében, a férfiaknál pedig az 1 százaléket sem érte el.

Az időmérlegadatok csak egy, véletlenül kiválasztott napra vonatkoznak, és nincs biztos eljárás arra, hogy e napra kapott gyakoriságokat heti vagy havi gyakoriságokra számítsuk át. Mégis, ha megkíséreljük a becslést, akkor olyan heti értékeket kapunk, amelyek elég mérsékelt házon kívüli aktivitásra utalnak. 1978 tavaszán hetente moziba mehetett a megfigyelt értelmiségiek 15–20 százaléka, kiállításra, múzeumba 6–8 százaléka, sportrendezvényre 4–5 százaléka, hangversenyre 3–4 százaléka. Ezen értékek alacsonyabbak, mint amelyeket ugyanezen körben végrehajtott kérdőíves adatfelvétel adott, amelynek során valószínűleg többen a valóságosnál kedvezőbb képet festettek házon kívüli kulturális tevékenységükről.

Az életkor e tekintetben is fontos különbséget okoz. Az I. kerületben megkérdezett értelmiségiek között például az előző héten moziban voltak aránya a 30 éven felülieknél 18, a 30 éven aluliaknál 46 százalék, a színházlátogatóké 13, illetve 17 volt, ezzel szemben a heti kiállítás- és múzeumlátogatás az idősebbeknél volt gyakoribb: 30 éven felül 20, 30-on alul 16 százalékos előfordulással kaptuk e választ.

A szabadidő felhasználásának egyik fontos módja az, hogy vendégeket fogadunk vagy vendégségbe megyünk: a szabadon választott társas érintkezésre elsősorban e formák között van lehetőség. A vendégeskedés előfordulása tekintetében érthetően nagy különbség van a hét napjai között: ennek ideje elsősorban szombat, amikor a megkérdezett férfiak 10, a nők 17 százaléka fogadott vendéget, illetve 16, azaz 23 százaléka volt vendégségben. Vasárnap már alacsonyabbak ezek az arányok, 9–13, illetve 18–18 százalék, hétköznap pedig csupán 4–5, valamint 8–9 százalék.

Az I. kerületi vizsgálat behatóan foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy elsősorban kikkel érintkeztek a vizsgált értelmiségiek, kik közül kerülnek ki barátaik.

A kerületben dolgozó értelmiségiek meglepően nagy hányada, mintegy egyötöde válaszolta a barátok után érdeklődő kérdésre, hogy neki egyáltalán nincs barátja. E választ a férfiak lényegesen nagyobb arányban adták, mint a nők, és a 30 éven felüliek is gyakrabban, mint a fiatalabbak. Viszonylag kevesen mondták, hogy csak egy barátjuk van, mintegy 8 százalék; a leggyakrabban 3 barátot neveztek meg.

Az I. kerületben dolgozó értelmiségiek barátai az értelmiségiek saját szakmai megoszlását tükrözve elsősorban műszaki diplomások közül kerültek ki. A barátok második legnépesebb csoportját az orvosi, jogi és közgazdasági egyetemet végzettek alkotják: ennek aránya nagyobb, mint amekkora az ilyen jellegű diplomásoké a megfigyelték között. A barátok harmadik csoportja a középfokú végzettségű alkalmazottak közül való, ami arra mutat, hogy a kerületi értelmiség az iskolai végzettségbeli különbségeket nem tekintti elválasztó falnak. A barátok negyedik csoportja a kulturális és művészeti szféra dolgozóiból áll; ők is nagyobb súllyal szerepelnek a barátok, mint a megfigyelték között. Ezzel szemben a pedagógusok kisebb arányban fordulnak elő a barátok között, mint a kerületi értelmiségben.

A legproblematisabb a fizikai foglalkozású barátok alacsony hányada: férfiaknál 20,6, nőknél 12,2 százalék. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi csoportok közötti funkcionális kapcsolatok jó működése független attól, hogy a különféle csoportokhoz tartozó egyének között barátinak nevezhető kapcsolat jöjjön létre, ezért a csoporthatárokat átmetsző barátságok ritkasága nem te-

kinthető strukturális hiányosságnak. Viszont ha arra a felvetett kérdésre gondolunk, hogy mennyiben képes az értelmiség életmódjával mintát adni a többi társadalmi csoportok számára, akkor mégis azt kell megállapítanunk, hogy az értelmiség ilyen irányú viszonylagos zártsága csökkenti a személyes mintaközvetítés lehetőségét. Biztos, hogy vannak az életmódnak olyan elemei, amelyek a munkahelyi érintkezések, sőt a felületes kapcsolatok során is manifesztálódhatnak és hathatnak, azonban az értelmiségi életmódnak a társadalmi munkamegosztásból, a feladatok összetettségéből, az innováció szükségességéből, az információk sokaságából adódó bonyolultsága igazában csak akkor érthető meg, ha valakinek módja van az értelmiségit közelebbről is megismerni. Erre adnak alkalmat a baráti összejövetelek, egymásnál tett látogatások és a kötetlen beszélgetések. A más csoportokhoz tartozókkal való ilyen jellegű találkozások az értelmiségiek számára is nagyon hasznosak, mert reális társadalomképük kialakításához, továbbfejlesztéséhez nagyban hozzájárulnak az így szerzett ismeretek, de nélkülözhetetlenek azon életmódelemek továbbadása szempontjából is, amelyek elsőként az értelmiségnél jelentkeznek a fejlődés során.

Összegezve az elmondottakat: a két budapesti kerületben dolgozó értelmiségiek körében végzett életmódvizsgálat azt mutatja, hogy a megfigyelték életkörülményei az átlag feletti, zömük lakásproblémái megoldottak, munkájukkal megelégedettek és állandó tanulással igyekeznek biztosítani, hogy a rájuk váró feladatoknak a jövőben is eleget tudjanak tenni. A fiatalok életkörülményei elmaradnak az átlagostól, és a rájuk vonatkozó adatok több megoldatlan problémát jeleznek. A szabadidő felhasználásában a vizsgált értelmiségieknél is a passzív átvételi formák dominálnak, nem sok energia marad a kreativitásra, melynek révén sokoldalú életmód alakulhatna ki. Végezetül, amint láttuk, szűk azon érintkezési kör, amelyen keresztül az értelmiségi életmód új elemei a maguk teljességében megismerve hathatnak, és ez csökkenti a mintaadás társadalmi hatékonyságát.

*Cseh-Szombathy László—Csipán Tibor
Gergely Attila—Lukács János*

Az értelmiség ideológiai felkészültsége és szerepe a lakosság világnézeti nevelésében

Az értelmiség ideológiai felkészültségének és nevelő hatásának kérdését a gyakorlat tapasztalatai oldaláról közelítem meg, a Baranya megyei Pártbizottság mellett működő közvéleménykutató csoport 1750 értelmiségi dolgozóra kiterjedő vizsgálatára alapozva.

Szó esett már a konferencián arról, hogy a szocialista társadalomban a szellemi munka — annak lényegéből fakadóan — politikai jellegű tevékenység. Közvetve vagy közvetlenül az osztálytársadalmi célok megvalósulását szol-

gálja. Huszár Tibor írta *Értelmiségtörténet — értelmiségszociológia* című tanulmányában a következőket: „A szocializmus viszonyai között a szaktevékenység funkcionális szerepe módosul: magában az értelmiségi szaktevékenységben van implicite jelen a közéleti elem, amelyet a világnézeti tudatosság tesz explicitté.”* Vizsgálatunknak a társadalmi aktivitásra vonatkozó része arra keresett választ, hogy az implicite meglevő közéleti elem hogyan válik explicitté. Vizsgáltuk a *közéletiség közvetlen és közvetett megjelenési formáit*.

A mai értelmiséget nagy nyitottság jellemzi. Ez megnyilvánul származásában, társadalmi kapcsolataiban és politikai érdeklődésében. A felmérésbe bevont szellemi dolgozók 44 százaléka apai ágon munkáscsaládból, 15 százalékuk parasztszaládból, 24 százalékuk értelmiségi családból származik. A nagypapa foglalkozása szerint a munkás- és parasztszármazásúak aránya 73 százalék, szemben a 11 százalékos értelmiségi származással. A vizsgált értelmiség 30 százaléka maga is fizikai munkásként kezdte életpályáját. A házassági kapcsolatok és a baráti kapcsolatok elemzése pedig 35–40 százalékos kötődést mutat az alapvető osztályokhoz.

Mindezek a kapcsolatok erősen motiválják az értelmiség magatartását, a társadalmi, politikai kérdések iránti érdeklődését.

A vizsgált minta háromnegyed része diplomás. Többségük az utóbbi 25 évben végzett, tehát egyetemen, főiskolán tanulta a marxizmust–leninizmust. Ezen a (hivatalosan is beszámítható) politikai végzettségen túl 46 százalékuk rendelkezik egyéb politikai végzettséget adó iskolával is, például 24,2 százalékuk Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemen, szakosítóval vagy más felsőfokú politikai képzettséggel. A válaszadók közel fele a felmérés időpontjában is tanult valamely munkahelyi politikai tanfolyamon. A politikai érdeklődést jelzi az is, hogy olvasmányaik mintegy 20 százaléka politikai könyv, és a rendszeresen olvasott folyóiratok 26 százaléka politikai jellegű. A napisajtó olvasása szinte általánosnak tekinthető. Áttételesen ugyan, de a kortárs problémák iránti érdeklődést mutatja az is, hogy a szépirodalmi olvasmányaik közt közel 50 százalékot képvisel a magyar irodalom, ezen belül pedig 72 százalékot a felszabadulás utáni irodalom.

Választ kaptunk arra is, hogy *politikai elkötelezettségük közvetlen formája a közéleti aktivitás*. A kép kedvező. A megkérdezettek 36 százaléka párttag, 96 százaléka szakszervezeti tag, és a KISZ-korosztályúak 54 százaléka KISZ-tag. Összesen 44 százalékuk visel valamilyen politikai funkciót, párt-szervezetben, szakszervezetben és tanácsban. Jónak tekinthető a munkahelyi politikai rendezvényeken való részvételük és aktivitásuk. 68 százalékuk azt válaszolta kérdésünkre, hogy gyakran vesz részt politikai rendezvényeken (ezen belül 55 százalékuk rendszeres részvételt, 29 százalékuk pedig rendszeres aktivitást jelzett). Csupán 6 százalék a teljesen passzívak aránya. A válaszadók több mint fele gyakran véleményt mond, javaslatot tesz a munkahelyi rendezvényeken, párt-, szakszervezeti fórumokon, és többségük úgy látja, hogy figyelembe veszik észrevételeit.

Az értelmiség közéleti aktivitásának jelentős része a *szakmai szervezetekben, tudományos társaságokban végzett munka*. 40 százalékuk tagja vala-

* Huszár Tibor: *Értelmiségiék, diplomások, szellemi munkások*. Kossuth Könyvkiadó 1978.

milyen tudományos, szakmai szervezetnek, 30 százalékuk pedig tisztségviselő e szervezetekben. Az értelmiség nyitottságával és társadalmi érdeklődésével összhangban a megkérdezettek közel 80 százaléka azt válaszolta, hogy politikai közérzete jó, 17 százalék a közömbösek és 3 százalék az elégedetlenek aránya. 82 százalékuk véleménye szerint munkahelyükön érvényesül a pártirányítás, és az erősödő tendenciájú.

Az ország gazdasági és társadalmi fejlődése, a párt szövetségi politikája, a tudományos, technikai előrehaladás nagy hatást gyakorolt városunk értelmiségére. Munkahelyükön, a várospolitikában és a közéletben mindjobban érzékelik növekvő szerepüket és politikai felelősségüket. Pécs szellemi életében a szocializmus iránt elkötelezett értelmiség nagy erőt képvisel. Különösen a két bányavállalat értelmiségi dolgozói mutatnak jó példát politikai, társadalmi tevékenységükkel. A megyében pedig élre tört az agrárértelmiség politikai és szakmai aktivitása.

A továbbiakban a közéletiség közvetett formáját, a szakmai munkát tekintem át. A szellemi munka hatékonyságát és színvonalát csak differenciáltan, szinte munkahelyként lehetne értékelni. Vizsgálatunk erre nem vállalkozhatott. Elemzésünk arra irányult, hogy az értelmiség maga milyennek ítéli meg munkakörülményeit, felkészültségét, s mit tesz ezek javításáért.

Többségük jól látja, hogy munkája fontos része a szocializmus építésének. Ezt tudatosan vállalja. Értéke van körükben a magas színvonalon végzett munkának. Élénk kritikai érzékük van a hanyagsággal, felelőtlenességgel szemben. Nem ilyen fejlett azonban önkritikájuk. A legtöbb értelmiségi rétegben sajátos hajlam tapasztalható más szakmák fogyatékosságainak bírálatára, saját szakmájuk kisebb hibáinak elnézésére.

Az életszínvonal és a munkakörülmények megítélésében a túlnyomó többség reális talajon áll. Vizsgálatunk adatai alapvetően jó közérzetről tanúskodnak. Az elégedettséget a rangsor első helyén a munkahelyi légkör és a jelenlegi munkakör jelenti.

Kérdést tettünk fel a munkával kapcsolatos változások minősítésére is. A válaszadók többsége úgy látja, hogy az elmúlt két évben nem történt lényeges változás a munkakörülményekben. 28 százalékuk érzékelt javulást, s mindössze 10 százalékuk tapasztalt romlást. Ez utóbbiak főleg azt kifogásolták, hogy nem a képzettségüknek megfelelő munkát kell végezniük. A politikai közérzetet és a munkamorált negatívan befolyásolja, hogy – sokuk szerint – a munka és a fizetés között túl laza az összefüggés. A megkérdezettek közel fele nem érzékeli a bér ösztönző hatását, szerintük a munka és a fizetés egymással gyenge kapcsolatban levő tényezők. Hasonló problémát takar a munkaidő-kihasználás és a munkaintenzitás közti különbség, amelyről sokan önkritikusan is nyilatkoztak.

Elégedetlenség tapasztalható a munkaszervezettség hiányosságai, a nem kielégítő technikai feltételek miatt. Elítélik a rossz munkafegyelmet, a laza ellenőrzést, a szocialista erkölcs megsértését. Ugyanakkor nem mutatnak kellő aktivitást ezek megváltoztatására. Tapasztalható bizonyos fokú beleenyugvás az egyébként rossznak ítélt helyzetbe, megszokottság, kényelem, a problémák megoldását mástól várják. Fellelhető körökben a szakma problémáinak eltűlése, türelmetlenség és kritikus magatartás is.

A szakmai önképzésben alacsony az értelmiség aktivitása. Ennek hiányosságait jelzik például, hogy a megkérdezettek több mint fele háromnál keve-

sebb szakkönyvet vagy tudományos művet olvasott az utóbbi két évben. (33 százalék egyet sem.) Csupán 50 százalék azok aránya, akik rendszeres olvasmányaik közt legalább három szakmai folyóiratot neveztek meg. Nem jó, hogy 64 százalékuk nem beszél idegen nyelvet, és a megkérdezettek csupán 10 százaléka rendelkezik tudományos fokozattal, főleg felsőoktatási intézmények dolgozói. Kedvezőtlenek a szervezett tanulásban való részvétel arányai is. A megkérdezettek csupán 11 százaléka vett részt egyetemi, főiskolai képzésben. Diploma utáni posztgraduális képzésben csupán 3 százalék, nyelvtanfolyamon 3 százalék, egyéb tanfolyamon 10 százalékuk tanult a felmérés idején.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az értelmiség politikai aktivitása — a vizsgálat szerint — jónak mondható, szakmai aktivitásában viszont kevesebb az öntevékenység. Nem fejeződik ki elég hatékonyan a politikai elkötelezettség. Valószínű, ennek okai közt vannak olyan tényezők, hogy a politikai magatartásban jobban érvényesül a marxista világnézet, és az aktivitás több formájára jobban hatnak kötelező elvárások és viselkedési normák, mint a szaktevékenységre. Ugyanakkor a szakmai munkát — sokaknál — még nem motíválja kellően a politikai meggyőződés.

Az értelmiség szakmai-politikai magatartása hatással van a lakosság világnézetének alakulására. A lakosság világnézetét e vonatkozásban nem csupán úgy tekintem, mint elméleti viszonyt a valósághoz, hanem mint a cselekvés teljes motivációs rendszerét, a tudatosulástól az érzelmileg színezett állásfoglaláson át a konkrét cselekvésig, munkában és közéleti aktivitásban.

A világnézet kialakításában és formálásában az értelmiség meghatározó tényező. Ez kifejeződik a felnövekvő nemzedék nevelésében, a munkahelyeken az értelmiség szervező, vezető, nevelő munkájában, a szakmai és politikai képzésben vállalt előadói és propagandatevékenységben, Szecskő Tamás által említett véleményvezérlő funkció gyakorlásában.

E sokrétű tevékenységről tiszteletreméltó és gazdag eredményeket lehet felsorakoztatni. Mégsem ezt teszem, hanem a nevelő hatás egyik lényeges elemének fogytékosságairól kívánok szólni.

Az értelmiség akkor tölti be társadalmi hivatását, ha élenjár az emberiség kultúrájának átvételében, gazdagításában, továbbvitelében, beleértve ebbe a termelési kultúrához való viszonyát és szellemi életét, nyilvánosságra gyakorolt hatását. Vizsgálatunk és politikai kapcsolataink alapján azt kell mondanom, hogy az értelmiség ebben a vonatkozásban ma még nem jelent olyan társadalmi húzóerőt, olyan követendő példát, mint amelyre hivatása predesztinálná.

Az értelmiség világnézeti nevelő hatásában hármas tagozódás figyelhető meg. Egyrészt: aktív politikai magatartásukkal jó hatással vannak a munkahelyi kollektíva közéleti aktivitására, a szocialista demokratizmus kiszélesítésére. Másrészt: érvelnek és harcolnak a munka minőségének, feltételeinek javításáért, de a munka hatékonyságáért, szerveztségéért tett öntevékenyséjük és aktivitásuk nem kielégítő. Harmadrészt: az általános műveltség fejlesztésében és terjesztésében a vizsgált értelmiség nem eléggé mutat jó példát. Ez a hatása inkább negatív. Ez utóbbit kívánom néhány adattal alátámasztani. Magas olvasási intenzitást jelez, hogy a megkérdezettek 78 százaléka mindennapi tevékenységként tüntette fel az olvasást. Ehhez viszonyítva kevés, hogy a válaszadók 74 százaléka tudott legalább három szépirodalmi

művet megnevezni utóbbi olvasmányai közül, de ezek 55 százalékának olvasási éve 1978 vagy régebbi. A kulturális rendezvényeken való részvétel aránya kifejezetten rossz. Például fél éve, vagy régebben volt moziban 41 százalék, színházban 71 százalék, hangversenyen 74 százalék. A szabadidős tevékenység rangsorában az olvasás mellett elsők közt szerepel a sport, a kirándulás és a pénzkereső tevékenység. A tanulást vagy tudományos tevékenységet csupán 3 százalék, a kulturális rendezvények látogatását pedig 4 százalék helyezte első helyre. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tv és a rádió olyan műsorait, amelyek hasznos politikai vagy szakmai ismereteket közvetítenek. Egy jó műsor hatása vetekszik egy könyv adta ismeretanyaggal. De a tömegkommunikáció nem pótolhatja az aktívabb művelődési formákat, és ebben az értelmiség példamutatását nem nélkülözhetjük.

A műveltséggel kapcsolatos ítéleteinkből, rangsorokból és magatartásokból olyan kép rajzolódott ki, hogy az értelmiség művelődése csak kis mértékben tér el más társadalmi csoportok művelődésétől. Például a munkások művelődési szokásai és az értelmiség művelődési szokásai közt alig van különbség. Ez dicséri a munkásművelődést, de ilyen relációban alig beszélhetünk az értelmiség húzóerejéről, nevelő hatásáról.

Politikai meggyőzéssel, a műveltség presztízsének növelésével, a jó szakmai munka rangjának emelésével az értelmiséget ki kellene ebből a „nyugalmi helyzetéből” mozdítani. Képzettségéhez méltó feladatok adásával, a munka differenciált értékelésével jobban ösztönözni alkotó energiáinak kibontakozását. Elősegíteni, hogy hatékonyabban érvényesüljön az értelmiség társadalmi jelentősége és lakosságra gyakorolt nevelő hatása.

Antal Gyula

POLITIKATUDOMÁNY, POLITIKA, TUDOMÁNYPOLITIKA

Molnár Tivadarnak igaza van; valóban sok kétség és ellenérv merült és merült fel a politikatudomány hazai művelésével szemben.* Azonban úgy vélem, hogy e kétségek zöme valójában nem tudományelméleti indíttatású, s így nem elsősorban abból a kérdésből következik, hogy „van-e helye, reális lehetősége e diszciplinának a marxista társadalomtudományok rendszerében”, hanem inkább abból – amit Molnár szintén megfogalmaz –, hogy „van-e helye, reális lehetősége... a politikai közéletben”.¹

Véleményem szerint a politikatudomány fejlődését biztosító feltételek – ezen belül intézményrendszerének kialakítása és a tudomány intézményei közötti elhelyezkedése – elsősorban ennek a kérdésnek a megválaszolásától függenek, s ezért mindenekelőtt nem tudományelméleti, hanem tudománypolitikai problémáról van szó. Éppen ezért hozzászólásomban ezekre a kérdésekre reflektálok. Természetesen nem azért, mert a tudományelméleti kérdések felvetését értelmetlennek ítélem, hanem azért, mert meggyőződésem, hogy a jelen szakaszban a döntő az, hogy a tudománypolitika hogyan foglal állást, azaz a politikai irányítás óhajtja-e a politikatudományt és milyen, illetve milyen intézményeit kívánja kialakítani, megteremteni.

Ennek fontosságával Molnár Tivadar tisztában van, s ezért írásában ebben az irányban is érvel. A politikai vezetés támogatását igényli, s ennek érdekében kívánja bebizonyítani, hogy a politikatudomány kifejlesztése mindenekelőtt a politikai irányítás számára nyújthat hasznot. Ennek során azonban olyan következtetésekre és megállapításokra jut, amelyek véleményem szerint tévesek, s amennyiben a politikatudománnyal szemben valóban követelményekként érvényesítenénk, a politikai vezetés számára vajmi kevés hasznot, a politikatudomány számára viszont feltétlenül súlyos károkat okoznának. Ezért tartom szükségesnek, hogy vitassam Molnár néhány megállapítását, még akkor is, ha – amit nem hiszek – ez esetleg rontaná a politikatudomány fejlődésének jelenbeli esélyeit. Amit viszont a tudomány fejlődésének szempontjából magam is súlyosan fájlnék.

Molnár szerteágazó és sokrétű írásból magam három kérdéskört emelek ki.

* Molnár Tivadar vitaindító tanulmánya két részletben jelent meg a Társadalomtudományi Közlemények 1981. 1. és 2. számában, *A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről* címmel.

Előbb a tudománnyal szemben felállított hasznossági kritériumról, aztán a politika és a politikatudomány viszonyáról, majd pedig a politikatudomány lehetséges intézményeiről írom le véleményemet.

1. A TUDOMÁNY HASZNÁRÓL

Haroun Tazieff, a világhírű vulkanológus egyszer így válaszolt azoknak, akik a kutatásaira fordított összegek megtérüléséről érdeklődtek: „Legszívesebben a kérdezősködők szemébe vágnám, hogy a kutatás semmire se jó. Természetesen mindig fékezem magam, állításom különben sem lenne teljességgel igaz, hiszen minden kutatásnak előbb vagy utóbb tényleg születik gyakorlati haszna is, de az jó lenne, ha a közvélemény végre elfogadná, hogy egy tudós munkájának eredményét egyszerűen nem lehet a tőzsdei árfolyamokkal mérni.” Tegyük hozzá, nemcsak a tőzsdei árfolyamok nem alkalmasak erre, hanem más, közvetlen értékmérők sem – akár a termelés adataira, akár a politikai gyakorlat hatékonyságára stb. vonatkoznak is.

A tudomány „hasznosságának” – szükségességének – kérdése ugyanis véleményem szerint nem vehető fel csupán a közvetlen gyakorlat – esetünkben a politika irányítása – szemszögéből; e kérdésnek, hasonlóan a művészethez, de akár a sporthoz stb., csakis a társadalmi fejlődés egésze szempontjából van értelme. Úgy hiszem, nem kell bizonygatnom, hogy a közvetlen, aktuális „haszonelvűség” szempontjából öncélú elmékedéseknek az emberi összfejlődés szempontjából értelme lehet, még akkor is, ha az itt születő eredmények *aktuálisan* sehol sem használhatók, nem teszik hatékonyabbá az éppen folyó gyakorlatot, legyen szó akár a termelésről, akár a politikai tevékenységről vagy a társadalmi újratermelés bármely más szférájáról.

Még mielőtt a gyakorlattól elforduló, „elefántcsont toronyba” zárkózó tudomány szószólójának tűnnék, sietve leszögezem, nem vitatom azt, hogy a gyakorlatnak joga van megrendeléseket feladni, s a tudománynak kötelessége ezekre választ keresni. S természetes, hogy a tudománynak „haszna” is van; aligha túlbecsülhető a jelentősége a társadalom újratermelési folyamataiban. Elismertsége jórészt éppen ebből fakad, s ez módfelett jelentős tényező, hisz a tudomány „eltartott”, s a társadalom a „haszon” ellentételezéseként s újabb „haszon” biztos reményében biztosítja létének, működésének egyre növekvő anyagi terheit. Aligha vitathatja bárki, hogy a tudomány hasznos, s abban az értelemben is, amiről fentebb beszéltünk – akár a tőzsdei árfolyamokkal mérve is. De csupán erre a viszonyra redukálni a tudomány szükségességének, teljesítménye értékelésének kérdését, bizony súlyos hiba lenne a tudomány fejlődését s szélesebben a társadalom önfejlődését tekintve is. S nemcsak azért, mert a gyakorlati haszon igen sokszor csak később mutatkozik meg – Rutherford válaszolta az éppen születőben levő atomfizika hasznára vonatkozó kérdésre: mi hasznot hoz egy csecsemő? –, hanem azért is, mert nem fordítható le minden esetben a közvetlen gyakorlatban érzékelhető „haszonra”. S ezt is látnunk kell – még akkor is, ha tudósok, s persze a hasonló kérdésekkel szembekerülő művészek, sportolók, különféle hobbiklubok tagjai stb. sokszor nagy erőfeszítésekkel bizonygatják, hogy teljesítményük milyen közvetlen hasznot hajt a társadalomra. Néha hittel teszik, néha kényszeredetten, de mindig érthető, hogy miért – a „haszonnal” legitimálják létü-

ket. (Például ha győz a futballcsapat, nő a termelési kedv. Hasonló, nemkülönben mosolygató érveket a tudományok köréből is hozhatnánk.)

Ezen igazoláskényszert tudományellenesnek tartom, mert a tudományok fejlődéséhez nemcsak a hasznát hozó, de a gyakorlati haszonnal nem kecsegtető — s csupán ebben az értelemben öncélú — kutatások is hozzátartoznak. Mert van-e értelme annak, hogy az esztétika „hasznát” a jobb műalkotásokon mérjük? Hiheti-e valaki, hogy egy költő jobb versében, egy szobrász jobb szobrában stb. ölt majd testet az esztétika valamely újabb eredménye? Ha jól értem, az esztétikának semmi esetre sem az a feladata, hogy megalkossa a „hogyan kell gyorsan s jól alkotni” című kézikönyvet a művésznek készülők számára, s úgy hiszem, Lukács Esztétikája sem tette jobbá sem a magyar, sem a világ költészetét. Nem, mert nem erre való. Lukács kérdése ugyanis ez volt: műalkotások vannak, hogyan lehetséges ez? S műve erre adott választ, amelynek értékelésénél nem a „haszon” — mondjuk a jobb költemény vagy regény stb. — a mérték, hanem az, hogy e kérdésre mennyire adott igaz s teljes választ, mennyivel tudunk többet a műalkotásokról könyve megjelenése után, mint annak előtte.

Semmi okát nem látom annak, hogy a politikatudomány kapcsán másként vessük fel a kérdést. S ezért nem értek egyet Molnár Tivadar megfogalmazásával, amely nagyon határozottan csakis a gyakorlat elméleti szükségletének kielégítéseként ismeri el a politikatudományt. Miután leírja, hogy „... e tudomány létrehozásának gondolatát (is) az ismeretek nagyarányú felhalmozódása előzte meg, melynek tükrében nyilvánvalókká váltak eddigi tudásunk relatív mozzanatai, előtűntek a »fehér foltok«, amelyek feltérképezése a továbbiakban elengedhetetlennek tűnik” — hozzáteszi: „*Ez még önmagában persze nem igazolná egy új tudomány megteremtésének szándékát...*”² De-hogynem. A tudomány létét pontosan az ilyen tudatosult „fehér foltok” indokolják, esetleg teljesen függetlenül a gyakorlat igényeitől. S az egy másik kérdés, hogy az így megszerzett tudás beépülhet-e és mikor a gyakorlatba — egy már említett példán szemlélítve, az atomfizika megszületését nem a gyakorlat szükséglete hozta létre, hanem a tudás hiányainak tudatosulása; hogy aztán atomreaktor és atombomba is létrejött, abban már a gyakorlati szükségleteknek volt a döntő szerepe, s ez aligha vitatható.

A politikatudomány létét — most természetesen nem intézményeiről beszélünk — ugyancsak a tudás korlátozottságának tudatosulása indokolja: politika van, hogyan lehetséges ez? S az e jelenséget vizsgáló tudomány — mi szólhatna az ellen, hogy ezt politikatudománynak nevezzük? — feladata ennek a kérdésnek a megválaszolása; s ez volt eddig is. Mert úgy hiszem, Molnár akkor is téved, amikor új tudományról beszél. Hiszen végül is nem a különféle tudományrendszerek és elnevezések döntenek itt, hanem az eredmények; s igen hosszú bibliográfiát állíthatnánk össze akár csak a marxizmus klasszikusainak politikatudományi írásaiból is.

Többször utaltam már arra, hogy a tudományoknak a gyakorlat is tesz fel kérdéseket, s arra is, hogy a tudománynak kötelessége keresni a választ ezekre. Természetesen a politikatudomány sem mentes e kötelesség alól. S amint számos tudomány esetében létrejöttek az ún. alkalmazott tudományok, amelyek a gyakorlat igényeinek kielégítésére szerveződtek — s nemegyszer intézményesen is önállósodtak vagy esetleg magához a gyakorlathoz kötődtek —, úgy a politika és a politikatudomány viszonyában is létrejött és

létrejöhet ez a megoldás: a politikai irányítás, a politikai gyakorlat „elméleti szükségleteinek” kielégítésére. Azonban a tudományt magát ezen speciális – s minden bizonnyal közvetlen hasznot hozó – feladatra leszűkíteni, ez bizony igen csak azt jelentené, mintha a természettudományokban csakis a gyári kutatóintézetek működnének, s mondjuk az alapkutatásokat folytató akadémiai vagy egyetemi intézeteket – mint a gyakorlattól távol eső, „haszontalan”, öncélú kutatások helyét – megszüntetnék. Arra számítva, hogy lesznek majd olyan gyakorlati szakemberek, akik felismerik a csecsemőben rejlő potenciálokat? Meglehetősen hiú remény lenne ez, hisz a gyakorlatot meghatározó itt és most kényszere alighanem vaskövetkezetességgel számúzná ezen „luxuskiadásokat”. Hová? Oda, ahova már eddig is tette: a gyakorlattól meglehetősen távoli, sokszor megvetően „elefántcsont toronynak” nevezett kutatóintézetekbe, egyetemi kutatóhelyekre, ahol is a tudósok magáért a problémáért, a megismerésért, a tudásért gyötrődnek-lelkesednek. Amelyeknek fenntartását általában a társadalom vállalja, hasonlóan a reklám-költségeket megtervező üzletember fatalizmusához: a költségek egyik fele alighanem kidobott pénz, csak éppen nem lehet tudni, hogy melyik fele.

Nos, a politikatudomány esetében is vészes lenne, ha csak a hasznot hajtó kutatásokra hivatkozva biztosíthatnánk létjogosultságát; rendkívül leszűkített az a tudományfelfogás, mely szerint funkciója csupán az lenne, hogy „a politikai irányítás újszerű feladatainak megoldásához” járuljon hozzá. Tudom, Molnár alkalmanként a tudomány más feladatairól is beszél, így például, amikor pontokba szedi elképzelését a marxista politikatudomány rendszéről, s ott olyan kérdésköröket, kutatási irányokat is megemlít, amelyek csak igen messziről kapcsolódnak, ha egyáltalában kapcsolatba hozhatók „a valós politikai gyakorlat reális elméleti szükségleteivel”. Mégis, érvelésének egésze abba az irányba hat, hogy a politikatudományt a politikai gyakorlathoz, sőt, a politikai irányításhoz kösse. Ennek megfelelően határozza meg a politikatudomány differencia specifikáját is: „a tényleges gyakorlatra való fokozott orientáltság”-ot.³ Azt nem tisztázza, hogy e differencia specifikája mitől különböztet meg. Talán a többi tudománytól, amely nem orientálódik „fokozottan” a gyakorlatra? Ha azonban egy tudományt egy ilyen jellegű tulajdonsága különbözteti meg a többi tudománytól, akkor mi indokolja, hogy egyazon tudatforma – a tudomány – gyűjtőfogalma alatt tárgyaljuk? S e felfogását több alkalommal, igen hangsúlyosan ismétli meg, többször leszögezi, hogy a politikatudománynak gyakorlati jellegűnek kell lennie, s mint láttuk, létrehozásának indokát elsődlegesen nem a tudáshiányban, a „fehér foltok” eltüntetésére irányuló megismerő tevékenységben határozta meg, hanem abban, hogy a társadalmi gyakorlat által szült új elméleti szükségleteket elégítse ki.

Mi következne egy ilyen tudományfelfogásból, ha a tudománypolitika valóban így közelítené és ítélné meg a politikatudományt? Alighanem az, hogy minden, nem megrendelésre készülő, nem a politikai gyakorlat aktuális problémáit tárgyaló kutatást „szofisztikus politizálásnak” minősítenének, hiszen kétségtelen, hogy ezek nem járulnának hozzá meglévő gondjaink megoldásához. S másik oldalon a tudomány képviselői kétségbeesett, folytonos magyarázkodásra kényszerülnének, annak bizonygatására, hogy mennyire „hasznos” az, amit csinálnak. S ezzel is erősítenénk a gyakorlati szakemberek – esetünkben a politikusok – pragmatizmusát (amit oly plasztikusan fejez

ki egy vice: aki tudja, csinálja; aki csinálni nem tudja, oktatja; aki oktatni sem tudja, az kutatja). És újra csak eljutnánk a karikatúrák tudós portréjához, az öncélú pepecselgetésekkel időt töltő, a gyakorlattól elszakadó szobatudóshoz.

Tehát ne a „hasznosság” címén érveljünk e tudomány mellett, hanem azért, mert valóban tudomány lehet – egy létező, fontos társadalmi jelenség mi-benlétéről szolgáltathat ismereteket. S a tudomány alapvető társadalmi funkciója ez, még akkor is, ha a feltárt ismeretek kisebb vagy nagyobb része aktuálisan nem használható. A tudomány és a gyakorlat végül is különbözik egymástól – Molnár idézi Farkas János idevágó megállapítását is –, hiszen „... különböző és elvileg egymással ellentétes minőségek”.⁴ Igaz, hogy ellentétük termékeny megoldásokban oldódhat fel –, de ez nem jelenti egyszerűs-mind különbözőségük megszűnését, s főleg nem azt, hogy a tudományt a mindenkori közvetlen gyakorlat szükségletei minősíthetnék csupán. Az „igazság” és a „hasznosság” nem azonos minőségek, s erről soha nem szabad megfeledkeznünk.

És itt térnek át a másodikként említett problémára, a politikatudomány és a politika közti viszony kérdésére.

2. „... LOGIKA, DE NEM TUDOMÁNY”

Molnár Tivadarnak a politikatudomány léte mellett felsorakoztatott érvei között a legfontosabb minden bizonytalansággal az, amelyben e tudomány segítségét kínálja fel „a politikai irányító tevékenység lehetőség szerinti maximális racionalizálásához”. Itt említi meg azt is, hogy a „tudománytalanság» ma már rendkívül költséges dolog, megengedhetetlen »energiavesztés«, nemcsak a »nagy politika«, de az azt realizáló »kis politika« értelmében is”. Éppen ezért – folytatja – „Sem a múlt és jelenbeli anomáliák, sem pedig az ezután következők nem látszanak elegendő oknak arra, hogy lemondjunk arról az aránytalanul nagyobb pluszról, amelyet a politika és tudomány eddigienél sokkal szorosabb együttműködése által nyerhetünk.”⁵

De mit jelent a kívánt „szorosabb együttműködés”? S vajon a „maximális racionalizálás” a politika „tudományosodását” jelenti-e, mint ahogy azt Molnár állítja?⁶ Csak hogy alighanem módosítva is igaz József Attilának a lírára tett megállapítása: a politika logika, de nem tudomány. Úgy hiszem, mind a politika, mind pedig a tudomány valóságos természetének félreértését jelenti az a feltételezés, mely szerint a politikai irányító tevékenység racionalizálása a politikának és a tudománynak egybekapcsolását jelentené. S Molnár több megfogalmazása mintha ezt feltételezné, hiszen a politikatudományt többször ilyen értelemben definiálja, például: „... a valós politikai gyakorlat, a mindennapos politikai megoldások, a »kis politika« elméleti-kritikai tudatává” válik,⁷ „a taktika tudománya”⁸ a politikai gyakorlat „elméleti öntudatává is lesz...”⁹, „a társadalmi-politikai összefolyamatok »tudományos kontrollja«”¹⁰ stb.

Úgy gondolom, nyilvánvaló, hogy a „racionális” és a „tudományos” nem azonos fogalmak, egy cselekvés tudatossága egyszerűs-mind nem jelent tudományosságot, s a tudás, az ismeret nem csupán a tudomány által keletkezhet. Persze, nem szóhasználatról kívánok vitatkozni, hanem a gyakorlat és a tu-

domány – témánknál maradva: a politika és a politikatudomány – viszonyáról.

A politika gyakorlat. Érzéki tevékenység, anyagi erők, célokkal, érdekekkel, akarattal, s ezek megvalósításához szükséges eszközökkel rendelkező emberek, embercsoportok mozgása, mozgatása. Nem elgondolás, vizsgálat, ismeretszerzés, hanem reális folyamatok halmaza. Természetesen a gondolkodás, az ismeretszerzés elengedhetetlen e tevékenységformához is – mint minden gyakorlati tevékenységhez –, de azt is tudnunk kell, hogy a gyakorlathoz mindenekelőtt gyakorlati tudásra van szükség; s mivel a gyakorlat a jelenség-világ tényeinek mozgása, mozgatása, a hozzá szükséges ismeretek is e szférára kell hogy vonatkozzanak. Marx írja egyhelyütt: Ha a lényeg és jelenség egybeesnék, akkor a piaci kofa a politikai gazdaságtan tudora lenne. De úgy gondoljuk, fordítva is igaz ezen állítás. Ahogy a kofa nem tudosa a politikai gazdaságtannak, s esetleg fogalma sincs a közgazdaságtudomány eredményeiről, s mégis sikeres kofa lehet, úgy a tudósnak sem kell kofának lennie ahhoz, hogy jó tudós lehessen. Sőt, minden tudománya ellenére igen rossz kereskedő is lehetne, mert hisz tudása nem a jelenségvilághoz kötődő tudás, s így esetleg ügyefogyottan mozogna egy vásárcsarnok köznapi realitásai között.

Tudom, túlságosan is földhöz ragadt példám, s szinte már-már blaszfémiának tűnhet, hogy a politikával kapcsolom össze. De nagyon is komolyan gondolom. A politika érzéki tevékenység, a jelenségvilághoz kapcsolt, s csak közvetve hat a lényeg mozgására. Lukács írja az Ontológiában: „A politika a társadalmi totalitás egyetemes komplexusa, de a gyakorlatnak, mégpedig a közvetett gyakorlatnak a komplexusa . . . A politika olyan gyakorlat, amely végső soron a társadalom totalitására irányul, de úgy, hogy közvetlenül mozgásba hozza a társadalmi jelenségvilágot mint a változásnak, vagyis a mindenkori lét megtartásának vagy szétrombolásának terepét, ám az így kiváltott gyakorlatot *közvetett* módon elkerülhetetlenül a lényeg is mozgatja és ez, szintén *közvetett* módon, intenciója szerint a lényegre is irányul.”¹¹

A jelenségvilág mozgatásához szükséges tudás, a gyakorlati tudás tehát minőségét tekintve más, mint a lényegre irányuló, a tudomány által feltárt tudás. Az a tény, hogy e két tudásforma ellentéte termékeny megoldásban is feloldódhat, különneműségüket nem szünteti meg, és így nem cserélhetők fel. A tudomány elmélyítheti, biztosabbá teheti a gyakorlati tudást, de nem léphet a helyébe, nem válhat a gyakorlat vezérlőjévé, „tudatává”, már csak azért sem, mert az nem csupán tudásból, hanem a léthelyzetből fakadó érdekek készleteseiből, akaratokból, szenvedélyekből, közvetlen, érzéki tapasztalatokból, sajátos érzékenységekből, bizonyos pszichikai tulajdonságokból stb., s nemcsak ismeretekből áll. Kézenfekvő bizonyíték erre az, hogy a világtörténelem számos sikeres politikusa mitsem konyított a tudományokhoz, s mégis sikeres politikus lehetett, a szónak abban az értelmében, hogy az anyagi erők manipulálásával tartós hatást volt képes gyakorolni a társadalmi folyamatokra. Természetesen nem függetlenül a tudástól – de ez a tudás gyakorlati tudás volt, amelynek „tétélei” roppant egyszerűek és gyakorlatiasak, olyannyira, hogy közmondások és fabulák formájában is megfogalmazhatóak (olyanokra gondolok, mint például „egységben az erő”, „széllal szemben nem lehet . . .”, „az isten is az erősebb hadosztályokat támogatja” stb.).

Természetesen nem vitatom, hogy a tudomány szerepe a gyakorlati tevékenységben – éppen a tudomány fejlődése következtében is – növekvőben van. Ma már közhely például, hogy a tudomány közvetlen termelőerővé vált. Ez igaz, de ez nem azt jelenti, hogy a termelés „tudatává” vált, hogy a termelés tudományossá, tudománnyá lett; a termelés változatlanul gyakorlati tevékenység, melynek vezérlését a különböző szükségletek – használati érték, profit, az önmegvalósítás vágya stb. – vezérelnek. S a termelés változatlanul érzéki tevékenység, még akkor is, ha a mozgatót eszközök, folyamatok mérhetetlenül bonyolultabbak, hatékonyabbak, s többek között éppen a tudomány eredményei következtében. A termelés központi figurája változatlanul a *termelő* egyén a maga gyakorlati tudásával, ami azt is jelenti, hogy gyakorlati képes tenni a tudomány eredményeit is.

Úgy vélem, ahhoz, hogy a politikai gyakorlat és a politikatudomány Molnár által is kívánt „termékeny megoldásokat” hozó kapcsolata létrejöhesse, tisztában kell lennünk azzal, hogy különműségekről van szó, amelyeket nem lehet rövidre zárva, különműségüket megszüntetve egyesíteni. A politikatudományt tehát véleményem szerint – éppen azért, mert tudomány – nem lehet „a valós politikai gyakorlati elméleti-kritikai tudatává”, „elméleti öntudatává” tenni, s természetesen nem lehet „a társadalmi-politikai összefolyamatok kontrollja” sem. A politika ugyanis az embercsoportok léthelyzetükből következő konfliktusainak végigharcolását jelenti, ahol is érdekek, akaratok, szenvedélyek és nem a tudás és nem-tudás vagy „helytelen” tudás állanak szemben egymással, s ahol keveset nyom a latban az, hogy a cselekvéseket vezérlő tudat milyen mélységben tükrözi vissza az ismeretelméleti értelemben vett igazságot. A politikai cselekvéseket vezérlő tudat az ideológia, ami a tudománnyal való lehetséges kapcsolatai ellenére is más minőség, más tudás, mint a tudomány. Nem alacsonyabb vagy magasabb rendű, hanem egészen egyszerűen más. Mint Marx írta volt, a társadalmi konfliktusok tudatosulásának és végigharcolásának az eszköze. Tehát teljesen függetlenül attól, hogy milyen formában, s milyen tartalommal jelenik meg, funkcionálisan más, mint a tudomány, amely a megismerés egy sajátos formája.

A fentiek – s ezt már többször hangsúlyoztam – természetesen nem azt jelentik, hogy a politikai gyakorlat és a tudomány között nem lehet kapcsolat, illetve hogy e kapcsolat csak egy irányú: azaz a politikatudománynak tárgya a politika. A kapcsolat kölcsönös, a politikatudomány természetesen hathat a politikára is. Úgy is, ahogy Molnár tárgyalja, tehát ismereteket szállít a politikai irányítás számára, s ezáltal kétségtelenül hatékonyabbá, ha tetszik, racionálisabbá teheti azt. A politikai jelenségek természetének feltárásával segítséget adhat „gazdaságosabb” technikák kialakításához, lerövidítheti a „próbálkozó” útkereséseket, realisabbá teheti a tervezést, eszközöket kutathat föl stb. S természetesen – saját természetének megtartása mellett is – ideológiai funkciói is lehetnek: az általa feltárt igazságok bizonyos politikai törekvéseket igazolhatnak, míg másokról kimutathatják, hogy lehetetlenek, reménytelenek stb., s ezáltal megerősítik ellenzői és rombolják hívei elszántságát. A tudomány – s főleg az utóbbi két évszázadban, társadalmi megbecsültségének növekedésével – fontos legitimációs eszközzé vált. A politikusok nagy része – főleg azokban a politikai rendszerekben, ahol a legitimáció formája döntően a logikai-racionális érvelésre épül – pontosan látja is

ezt, s mindent megtesz azért, hogy a tudományt maga mellett sorakoztassa föl. S ezt is látnunk kell, hisz ez is hozzátartozik a politika és a tudomány kapcsolatához.

A tudomány ezen ideológiai funkciójából azonban több komplikáció következik. Vessünk ezekre is egy pillantást, mert hiszen az írásom elején említett tudománypolitikai problémák nagy része ebben a sajátos helyzetben rejlik.

Sietek leszögezni, hogy az a tény, hogy a tudománynak ideológiai funkciója is van vagy lehet, nem jelenti feltétlenül a tudomány torzulását, igazi természetének „elárulását”. Nemcsak a hamis, hanem az igaz tudományos tétel is az ideológia tényévé válhat és ideológiailag – politikailag – releváns elemeket tartalmazhat. Természetesen nem önmagában, hanem egy meghatározott társadalmi összefüggésben, ennek következményeként. (A heliocentrikus világképnek ma nincs ideológiai vetülete, míg négy évszázaddal ezelőtt volt, s nyilvánvaló, hogy nem igaz vagy hamis mivolta, hanem egy uralmi viszonyt legitímáló világképhez való viszonya következtében.) Ez ellen a tudomány aligha védekezhet – megállapításai közül a politikai gyakorlat mindazt használni fogja, amit használhatónak ítél, a tudós szándékától tökéletesen függetlenül. (Mint ahogy Curie asszony aligha tehető felelőssé az atombombáért, úgy Darwin sem a fasizmusért.) S a politikára sem igen lenne érdemes „haragudnunk” azért, hogy a tudományt ideológiai célokra használja; minden cinizmus nélkül természetesen tarthatjuk, hogy minden eszközt felhasznál, ami céljának megfelel.

De e viszonyoknak van egy másik vetülete is, amely már sérti a tudomány integritását, s korlátozza saját funkciójának megvalósítását. Erről is kell beszélni, s véleményem szerint nyíltan, nyugodt hangnemben, még akkor is, ha ez évszázadok óta az egyik legneuralkikusabb pontja a politika és a tudomány viszonyának, a politika ugyanis torzító hatást is gyakorol a tudományra, kétféleképpen is: egyrészt kívülről, másrészt mintegy „beépülten”. Kívülről akkor, amikor hatalmi eszközökkel – a büntetés és jutalmazás formájában – tereli, korlátozza a tudományt, „klienstudománnyá”, a politika „szolgálóleányává” kívánja tenni. Ennek persze nem lényegtelen fokozatbeli különbségei vannak, amelynek egyik – inkább csak képzeletbeli – pólusa a tudomány megszüntetését jelentené, míg a másik – alighanem ugyancsak irreális – pólust a politikától független, „szabad” tudomány testesítené meg. Súlyos, s alighanem elkerülhetetlen konfliktusról van szó, s kár lenne áltatni magunkat azzal, hogy ennek helyébe harmónia állítható. Reálisnak csupán e konfliktus szabályozását tarthatjuk: a tudomány egyfajta „ellenállási jogának” biztosítását, saját intézményeinek, mindenekelőtt a tudományos közvéleménynek egyfajta autonómiáját.

A torzító hatás azonban – mint említettük – „beépülten” is jelentkezik. A tudósok is koruk emberei, érdekekkel, szenvedélyekkel, elkötelezettségekkel megáldott-megvert emberek. Nemcsak megismernek, de ítélnék is – jónak, rossznak, emberségesnek, embertelennek, helyesnek, helytelennek stb. S nem hiszem, hogy oly egyszerű lenne saját maguk megkettőzése emberré és tudóssá, amint azt az Einstein-i történet mondja: laboratóriuma előszobájában kalapjával együtt istenhitét is a fogastra akasztotta. Értékmentes, előfeltevésmentes tudomány aligha létezhet – s ez fokozottan igaz a mai kutatási technikákkal rendelkező társadalomtudósokra. S a problémát csak súlyosbítja az, hogy ilyen vagy olyan okokból nemcsak a nem tudatosult előfeltevé-

sek, értékek vagy a bevallott és vállalt pártosság jelenik meg az eredményekben, hanem egy tudatosan eltitkolt szándék is: amikor is a tudomány csupán megjelenési formája, burka lesz egy politikai törekvésnek. Vagy azért, mert más formában nem jelenhet meg, vagy azért, mert a tudomány, a tudós tekintélye különleges súlyt ad a „magánemberi” törekvéseknek.

A tudományos tisztesség persze kötelező, de tegyük hozzá, sokszor roppant nehezen ellenőrizhető, betartható maxima. S itt sem mondhatunk más ellenzert – ami persze nem abszolút biztosíték –, mint a tudományos közélet nyilvánosságát.

Ezekről a problémákról is beszélni kell, s talán érthető, hogy a politikatudomány esetében még világosabban kell látnunk ezeket. A politikai irányítás, a tudomány s a köztük létrejehető együttműködés eredményessége érdekében is. Csak kívánságokat fogalmazhatok persze, de ezeket, úgy hiszem, nem érdemes taktikázva tenni. Ezt a – konfliktusokat szükségszerűen magában foglaló – viszonyt én olyannak képelem, amelyben mindkét fél tiszteletben tartja a másik sajátos természetét. A politika nemcsak „hasznot” vár, hanem nagyvonalúan elfogadja s lehetővé teszi a számára érdektelen kutatásokat is, nem az amúgy is szövevényes pillanatnyi érdekek alapján ítél, sőt, abban is mértéktartást tanúsít, hogy mit ítél „károsnak”. A tudományos vitákat a tudományos közéletre s az időre bízza, mindaddig, amíg csak teheti. S a határ megszabásánál nem a kényelem, nem az indulat vagy érzelem vezet, hanem a nyugodt mérlegelés: mi az, ami a stabilitást, céljai megvalósítását valóban veszélyezteti. Így a tudomány teheti saját dolgát, még tévedései is termékennyé válhatnak például a tudományos kritika, s ezáltal új megismerési szempontok létrehozásával. A tudománypolitikának ugyanis nem szabad elfelejtenie, hogy nem saját jogán támogat, tűr és tilt, hanem a társadalom megbízásából, amely a politikai irányítást is megítéli, és nemcsak a pillanat, hanem a történelmi távlat alapján is. És ott számításba jön majd az is, hogy az adott tudománypolitika mennyire tette lehetővé a tudományok fejlődését, virágzását, nagy teljesítmények létrehozását.

Be kell vallanom, hogy az én pozícióból egyszerűbb a politikai irányítás „helyes” viselkedéséről beszélni, mint a tudományra vonatkozó szabályokat felállítani. S ez talán nem is feladatom. Azt azonban látom s elfogadom korlátként, hogy a politika elsősorban a politikus dolga, s ha a tudós politizálni akar, akkor politikusként s ne tudósként tegye. Politikai törekvéseit ekként fogalmazza, s tudását ne pajzsként, hanem érvként használja. S ne külön érdekek szolgálatában, hanem megbízza és eltartója, a társadalom érdekében, úgy is, hogy hasznot hajtson számára – a szó közvetlen értelmében – s úgy is, hogy cselekvőképesebbé teszi ezáltal, hogy ismereteket szállít neki arról a világról és társadalomról, amelyben él.

S még valamit. Tudnia kell, hogy tudósként csakis arról nyilatkozhat, hogy „mi van”, legfeljebb arról, hogy mit ne tegyenek –, mert a valóság paradigmáinak ismeretében az nem lehetséges –, de arról, hogy „mit kell tenni” – nos, erre tudósként nincs joga válaszolni. Mert a célokat nem határozhatja meg senki helyett, a cselekvéssel vele járó kockázatokról, terhekről stb. nincs joga dönteni tudományos hipotézisek alapján. Hangsúlyozom, *tudósként* feladata csak az lehet, hogy ismeretekkel szolgál, bizonyos célok megvalósításának feltételeit, eszközeit kutatja s következményeit mérlegeli. De a társadalomra vonatkozó politikai döntésekben a tudománynak nem lehet szava.

Az általam kívánatosnak tartott – szabályozottan konfliktusos – viszony létrehozásának nemcsak szemléletbeli, de intézményi feltételei is vannak. Ezekről is szólnom kell, különösen azért, mert Molnár ez irányú nézetei bennem komoly aggályokat ébresztettek.

3. SZAKÉRTŐ TESTÜLET VAGY TUDÓS TÁRSASÁG?

Korábban említettem már, hogy véleményem szerint most nem egy tudomány, hanem „csupán” e tudomány intézményrendszerének a megszületése és életképességének biztosítása a tét. E megszorítással nem jelentékteleníteni akarom a problémát; fontos kérdéstről van szó, olyanról, amely hosszabb távra is meghatározhatja magának a tudománynak a fejlődését.

Molnár Tivadar konzekvens, amikor az általa elképzelt politikatudományt a lehető legszorosabban az „illetékes vezető testületekhez” kívánja kötni, s intézményeit az irányítási rendszerben akarja elhelyezni. Sőt, a fontos megállapításoknak járó kurzíválással hangsúlyozza: „... az alkalmazott politikatudományi kutatások és a politikai irányítás közötti optimális viszony nem enged meg semmiféle közvetettséget, közvetítettséget. ... az egyetlen ésszerű megoldásnak az látszik ... ha ezek a kutatások eleve az irányítás mechanizmusán belül szerveződnek. ... az alkalmazott politikatudományi kutatások szervezettel is, perszónálisan is beépülnek a különböző politikai irányító szervek apparátusának munkájába, ahol a kutató feladata ... az adott intézmény szempontjából releváns társadalmi-politikai jelenségek tudományos elemzése lenne.” Szerinte egy ilyen módon szervezett és irányított mechanizmus politikai és tudományos jelentősége „könnyen belátható”, „konkrét lehetőségei viszont jelenleg még szinte felmérhetetlenek”.¹⁴

E passzusokban Molnár csupán az alkalmazott politikatudományi kutatásokról beszél, s cikkében nem szól a tudomány egészének, így az „alapkutatások”-nak az intézményi megszervezéséről. De még ezzel a megszorítással sem tudom elfogadni nézetét: sokkalta inkább egy szakértői testületről, mintsem a tudományos kutatások intézményi feltételeiről beszél.

Korábban szó volt már arról, hogy mi a tudomány feladata. Véleményem szerint semmiképpen sem a „döntés-előkészítés”, az alternatívák kidolgozása értelmében. Nemcsak az igen vagy a nem kimondása jelenti a döntést; az alternatívák kidolgozása a döntéshozatal része, már csak azért is, mert még ha csak variánsokról is van szó, azok már tartalmazzák a döntés egy megelőző fázisát, a célok kitűzését. A döntéseket előkészítő apparátusok az irányítás részei – sokszor fontosabb részei, mint a döntéseket formálisan meghozó testületek –, a bennük folyó munka politikai munka, politikai tevékenység, melynek folyamán felhasználhatják a tudomány eredményeit, de ez nem váltóztatja e gyakorlatot tudománnyá. Az sem, ha tudósokat kapcsolnak be e munkába; ugyanis ők itt szakértőként jelennek meg, „technikusként”, az eszközök feltárásában és hozzárendelésében hasznosítják ismereteiket.

Arról is beszéltünk már, hogy a gyakorlati tudás és a „tudományos tudás” más minőséget jelent. Éppen ezért aligha hihetjük, hogy a tudósok bekapcsolása a politikai gyakorlatba oly nagy hasznot eredményezhetne. Mert a politikusi „okosság” nem mindig az „igazság” tudását jelenti, s ezért nincs igaza Molnárnak akkor, amikor jó racionalistaként azt állítja, hogy „a reális kér-

dések . . . mindig igaz válaszokat igényelnek, mert ezek nélkül nincs tényleges megoldás”.¹³ Dehogyan nincs! A világ eddigi fejlődésére nézve a valóban fontos megoldások nagy része nem „igaz”, hanem hamis válaszok alapján született meg, az emberek tették, de nem tudták. Pontosabban rosszul tudták, hogy mit tesznek, s mégis igen gyakran jól – azaz érdekeiknek megfelelően – cselekedtek. S úgy hiszem, változatlanul érvényesül a történelem eme csele, a politikai gyakorlatban nem az „igaz” és a „nem igaz”, hanem érdekek, érdekcsoportok, nem tudományos megállapítások, hanem reális, anyagi erők csapnak össze, s folytatják harcukat.

Nincs értelme tehát annak, hogy a szakértő testületek létrehozásán túl a tudomány és a politikai irányítás közvetlen összekapcsolását is megteremtjük. A politikai irányítás számára legfeljebb annyi előnnyel járhatna egy ilyen szimbiózis, hogy monopolizálhatná a tudomány által feltárt igazságot – használni azonban nemigen tudná. Sőt! Használata esetleg súlyos következményekkel járhatna, mert a tudomány nyilvánosságától távol tartott megállapítások tudományos kontrollja így nem lenne lehetséges: a hamis igaznak, az igaz hamisnak tűnhetne pusztán politikai döntések alapján.

Témánkra térve: a tudomány fejlődésének minden bizonnyal egy viszonylagos autonómiával rendelkező intézményrendszer kedvezne leginkább, mely megfelelően tagolt és alkalmas a tudományos nyilvánosság kialakulásához és működéséhez. *Intézet* – esetleg *intézetek* – is, amelyek függetlenek az apparátusoktól, azok szakértő testületeitől (többek között éppen azért, hogy a döntést hozó testületek esetleg ellenőrizhessék apparátusaik javaslatait, mondjuk azt, hogy az adott döntési alternatíva mennyiben jeleníti meg az apparátus különérdekét, s mennyiben használja ennek elkenődzésére a tudományos érvelést). Aztán – sok évszázados hagyományt követve – az *egyetemeken* is folyhatna politikatudományi kutatás. Két okból is. Egyrészt – hogy egy „praktikusát” említsünk elsőként – azért, mert oktatni aligha lehetne kutatás nélkül, az egyetem már végképp elképzelhetetlen „tudóstánár” nélkül. Másrészt éppen szervezeti különállása miatt. Az, hogy különérdekek – még ha klikkek is – kialakulnak, nemcsak kárral, hanem haszonnal is járhatna: az egyes műhelyek egymás számára versenytársat, ezen keresztül doppingszert, kontrollt, egyes személyek számára mentsvárat, oltalmat jelenthetnek stb. S egy tagolt, működőképes tudományos nyilvánosság elemét, amely nélkül a tudomány valóságos teljesítményei aligha jöhetnek létre. S persze folyóiratot, folyóiratokat, *publicitást*.

Nem irreálisak ezek a követelmények – még a mai gazdasági helyzetben sem. Mert – bár elismerem, tudományszervezési tapasztalatok híján vagyok –, nem hiszem, hogy drága, költséges dolgokról lenne szó. Véleményem szerint a tudomány jelen intézményei jórészt felvállalhatnák ezen újabb feladatokat is. Legalábbis kezdetben.

Schlett István

JEGYZETEK

- ¹ Társadalomtudományi Közlemények, 1981/2. sz. 250. old.
- ² Uo. 1981/2. sz. 243. old.
- ³ Uo. 1981/2. sz. 244. old.
- ⁴ Uo. 1981/1. sz. 65. old.
- ⁵ Uo. 1981/1. sz. 67. old.
- ⁶ Uo. 1981/2. sz. 253. old.
- ⁷ Uo. 1981/2. sz. 247. old.
- ⁸ Uo. 1981/2. sz. 249. old.
- ⁹ Uo. 1981/2. sz. 247. old.
- ¹⁰ Uo. 1981/2. sz. 253. old.
- ¹¹ *Lukács György*: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Magvető Könyvkiadó 1976. 487—488. old.
- ¹² Társadalomtudományi Közlemények, 1981/2. sz. 255—256. old.
- ¹³ Társadalomtudományi Közlemények, 1981/1. sz. 68. old.

AZ IFJÚSÁGPOLITIKA TUDOMÁNYOS MEGALAPOZÁSÁT SZOLGÁLÓ KUTATÁSOK

Az ifjúság társadalmi problémáinak kiemelt kutatása az MSZMP KB 1970. évi ifjúságpolitikai állásfoglalása alapján 1973 óta folyik. Az 1973–75. évi országos ifjúságkutatási terv célja a szervezett hazai ifjúságkutatás beindítása volt, a programot a téma-keresés jellemezte. Tematikáját néhány, ifjúságpolitikai szempontból kiemelkedő jelentőségűnek tekintett általános témakör különálló kutatása alkotta. Az 1976–80. évi középtávú ifjúságkutatási terv érvényesítette azt a törekvést, hogy az ifjúságkutatási program illeszkedjen az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv társadalomtudományi főirányai, valamint az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási programokhoz. A tervben az ifjúság különböző rétegeinek helyzetére, tudati jellemzőire, társadalmi-közéleti magatartására, a gazdasági és politikai szervezetekhez való viszonyára vonatkozó kutatások szerepeltek.

Az eddigi kutatómunka során jelentős eredményeket hoztak a mun-

kásfiatalok helyzetével, általános és szakmai képzésükkel, szakmai és társadalmi mobilitásukkal, valamint a családi szocializációval, egyes ifjúsági csoportok családalapításával, illetve az ifjúsági mozgalom aktuális problémáival összefüggő kutatások.

Ugyanakkor az eddigi kutatómunka – többek között az ifjúságkutatásba bevonható szűk kapacitások miatt – nem terjedhetett ki több fontos témakörre (a fiatalok testi-fizikai fejlődésének, politikai formálódásának és beállítódásának, társadalmi beilleszkedésének problémái stb.). Ezért a kutatómunka eredményei elmaradnak az ifjúságpolitika tudományos megalapozása iránti indokolt, egyre növekvő igényektől, és nem alakult ki az eredmények felhasználásának megfelelő mechanizmusa sem. Az MSZMP KB Ifjúsági Bizottsága 1979. január 16-i ülésén megállapította, hogy „az ifjúságról alkotott valósághibb kép kialakítása érdekében fejleszteni kell, az eddigiekénél jobban koordinálni, tartalmilag irányítani az ifjúságkutatást”.

E számunkban is folytatjuk a kutatási programok és tervek közreadását: közöljük az ifjúságkutatási főirány hosszú- és középtávú tervét (a kutatások központi bázisintézménye az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete), továbbá az intézetünkben induló új kutatási irány – a gazdaság társadalmi összefüggései – kutatási tervének formálódásába nyújtunk betekintést. (Szerk.)

Az ifjúságkutatás továbbfejlesztése megköveteli egy országosan összehangolt és módszertanilag megalapozott, megfelelő módon szervezett, hosszabb távú kutatási program kialakítását. Ezért az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete akadémiai tárcaszintű kutatási főirány létesítését javasolta. A KISZ Intéző Bizottsága és az Állami Ifjúsági Bizottság támogatta az előzetes tervjavaslatot, az MSZMP KB Ifjúsági Bizottsága jóváhagyta és megerősítette a főirány célkitűzéseit és feladatait. A Magyar Tudományos Akadémia főtitkára által felkért Előkészítő Bizottság elkészítette a főirány tervkoncepcióját, amely az alábbi beszámoló alapjául szolgál.

A kutatási főirány általános célkitűzése olyan komplex kutatások kiemelt támogatása, amelyek révén az ifjúsággal kapcsolatban átfogó, stratégiai jelentőségű döntésekhez viszonylag rövid időn belül megfelelő tudományos információk állhatnak rendelkezésre. A főirány munkálatainak fontos célkitűzése, hogy előmozdítsák az ifjúságkutatási eredmények gyakorlati hasznosítását a politikai döntések előkészítésében, az ifjúsággal foglalkozó intézmények és szervezetek működésének továbbfejlesztésében, valamint azáltal, hogy realizitkusabbá teszi az ifjúságról alkotott képet. A főirány hosszú távú célkitűzése tehát a következő évtizedek ifjúságpolitikai koncepciójának tudományos megalapozása.

A főirány a hazai ifjúságkutatás tartalmi és szervezeti továbbfejlesztésére törekszik. Ezen belül elsőrendű feladat az ifjúságkutatás elméleti-metodológiai alapjainak kidolgozása a hazai társadalomtudománynak az elmúlt évtizedben elért eredményei alapján. A kutatások abból az elvből indulnak ki, hogy az ifjú-

ság nem önálló és nem egynemű társadalmi csoport, hanem a társadalom rétegzettségének megfelelően differenciált, ezért csak a társadalmi struktúra egészében ragadható meg. Az ifjúság problémáit tehát csak azokkal a társadalmi, gazdasági, politikai, ideológiai stb. folyamatokkal való összefüggésükben lehet reálisan elemezni és értékelni, amelyek meghatározzák és szabályozzák az ifjúság társadalmi formálódásának folyamatát, és sajátos módon érintik az ifjúságot.

A magyar ifjúság formálódását nemzetközi folyamatok is erősen befolyásolják, hatásuk azonban általában közvetetten érvényesül.

A kutatások kiemelt feladata az ifjúsággal foglalkozó intézmények és szervezetek működésének vizsgálata. Az ifjúság körében tapasztalt jelenségek megítélése szempontjából korántsem közömbös ezeknek az intézményeknek és szervezeti-közösségi formáknak a hatása. Dinamikusan fejlődő társadalmunkban gyors ütemben változnak az ifjúság szocializációjának feltételei, ami gyakran az intézmény- és szervezetrendszer működési diszfunkcióihoz vezethet. A különböző intézmények és szervezetek működésének összehangolása erősen elmarad a szükségletektől. A kutatások fontos tárgyát képezik az ifjúságpolitikai célok érvényesítése terén gyakran jelentkező érdekütközések is.

A kutatások koncepcionális alapja annak az elvnek az érvényesítése, hogy az ifjúság nem passzív tárgya a társadalmi hatásoknak, hanem alkotó társadalom- és önformáló erő. Az ifjúságpolitikai tevékenység fejlesztésének egyik alapkövetelménye, hogy az hatékonyan szolgálja az ifjúság alkotóerőinek kibontakoztatását és társadalmi hasznosítását. Az ifjúság társadalmi aktivitásának ala-

kulásában meghatározó szerepet játszik, hogy a fiatalok milyen tapasztalatokhoz jutnak saját problémáik megoldása során, és milyen reális lehetőségük van aktívan részt venni a progresszív társadalmi törekvések megvalósításában. Az ifjúság társadalmi aktivitásának egyik legfőbb problémája az az ifjúság körében is tapasztalható jelenség, hogy széles tömegek gyakorlatilag kívül maradnak a nagy társadalmi célokat megvalósító mozgalmakon. Az ifjúság szocializációjának mai állapotát jellemző tendencia, hogy az önálló élet- és pályakezdést az ifjúság valamenynyiregében kísérő társadalmi eredetű konfliktusok és feszültségek komoly negatív hatást gyakorolnak az ifjúság társadalmi beállítódásaira. Ezért a kutatások fontos feladata olyan utak és módok keresése, amelyek a felnőtté váláshoz kötődő természetes ifjúsági törekvéseket és a társadalmilag biztosított feltételeket, lehetőségeket közelítik egymáshoz, és ezáltal reálisan növelhetik a fiatalok részvételének és erőfeszítésének szerepét az ifjúságpolitikai és tágabb társadalmi célok megvalósításában.

A főirány kutatásainak központi kérdésfeltevése tehát úgy fogalmazható meg, hogy a mai magyar társadalom milyen perspektívát nyújt az ifjúság számára, és ezzel összefüggésben a társadalom alakulásának milyen tendenciái bontakoznak ki az ifjúság körében.

Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások messzemenően igénylik az interdiszciplináris megközelítést, vagyis a társadalommal és az emberrel foglalkozó tudományok (szociológia, gazdaságtan, pszichológia, pedagógia, embertan, politikatudomány stb.) elméleti és módszertani eszköztárának komplex alkalmazását, a különböző szaktudományok és tudományágak

szakembereinek szoros együttműködését.

A főirány keretében folyó kutatások hasznosíthatják mindazokat az eredményeket, amelyeket a hetvenes években fellendült kutatások a társadalmi struktúra, az életmód, a munkakultúra és a munkaszervezet működése, valamint a gazdasági és a képzési rendszer összefüggése terén elértek. Fontos feladat a kutatások szerves összekapcsolása a most induló középtávú társadalomtudományi kutatási programokkal, a tudományos eredmények kölcsönös hasznosítása, valamint ésszerű munkamegosztás kialakítása céljából.

A főirány lehetőséget nyújt egyes, eddig kevésbé kutatott, kiemelkedő jelentőségű kérdések (a munka világában keletkező sajátos ifjúsági érdekek, a szakmai-munkahelyi, valamint a politikai szocializáció problémái stb.) intenzívebb kutatásának előmozdításához.

A főirány keretében végzett kutatások fontos törekvése, hogy az ifjúság reális rétegződésének megfelelő kép alakuljon ki az ifjúság életmódjáról, a társadalomépítésbe való bekapcsolódásának fő folyamatairól. Ehhez szükség van egyrészt egyes, a korábbi kutatásokban kevésbé vizsgált ifjúsági rétegek (például a fiatal értelmiség, a falun élő fiatalok, az ügyviteli-adminisztratív alkalmazott fiatalok, a szolgáltatásban foglalkoztatott fiatalok stb.) helyzetének kiemelt kutatására, másrészt olyan elméleti és empirikus kutatások indítására, amelyek kísérletet tesznek az életkori tényező szerepének, valamint a szocializációs folyamat, azon belül az önálló élet- és pályakezdés külső meghatározottságának és belső szerkezetének feltárására. Ez utóbbi feladat szükségessé teszi olyan kutatások szervezését is, amelyek a szocializációs folyamat különböző di-

menzióinak (az egészség- és testkultúra elsajátításának, a családi, az iskolai, a szakmai-munkahelyi, a politikai szocializációnak) a megismerését szolgálják. A kutatások fontos irányát képezi az ifjúságpolitika intézményrendszerének és az ifjúsági mozgalom aktuális kérdéseinek közvetlen vizsgálata. Ezen belül vizsgálni kell, hogy a tudományos eredményeket milyen mértékben hasznosítják az ifjúságpolitikai döntésekben.

Az ifjúságkutatás jelen helyzetében a főiránynak szolgálnia kell azt a célt is, hogy hozzájáruljon az ifjúságkutatásban részt vevő kutatóhelyek és szakemberek körének szélesítéséhez és a kutatások színvonalának fejlesztéséhez. E célból szorgalmazni kell az ifjúságkutatással fő feladatként foglalkozó részlegek kialakítását egyes társadalomtudományi kutatóhelyeken.

Az ifjúságpolitika kiemelt igényei, az ifjúságkutatás fejlesztésének célkitűzései alapján, továbbá áttekintve a munkamegosztás, illetve a kapcsolódás lehetőségeit az egyéb kiemelt társadalomtudományi kutatási főirányokkal, valamint mérlegelve a rendelkezésre álló tudományos kapacitást, a főirány Előkészítő Bizottsága a következő *hosszú távú kutatási irányok* megszervezését tartja szükségesnek és megalapozottnak:

1. számú kutatási irány: Az ifjúság testi-fizikai és mentális egészségének társadalmi tényezői. Az ide tartozó kutatások bázisintézménye a Pécsi Orvostudományi Egyetem (POTE) Marxizmus–Leninizmus Intézete, illetve a POTE vagy a Pécsi Tudományegyetemi Kar bázisán létesülő Szociológiai Tanszék.

2. számú kutatási irány: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének társadalmi jellemzői, konfliktusai és zavarai. Bázisintézmény: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

3. számú kutatási irány: Az ifjúság egyes rétegeinek társadalmi helyzete, életmódja. Bázisintézmény a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) Szociológiai Tanszéke.

4. számú kutatási irány: Az ifjúság helyzete a munkaszervezetekben. Bázisintézmény: MSZMP Politikai Főiskola Szociológiai Tanszéke.

5. számú kutatási irány: Az ifjúság politikai szocializációjának problémái. Bázisintézmény: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

6. számú kutatási irány: Az ifjúságpolitika és ifjúsági mozgalom aktuális kérdései. Bázisintézmény: a KISZ KB Ifjúságkutató csoportja.

HOSSZÚ TÁVÚ TERVEK, KÖZÉPTÁVÚ FELADATOK*

1. *Az ifjúság testi-fizikai és mentális egészségének társadalmi tényezői* című kutatási irány alapfeladata annak feltárása, hogy az ifjúság különböző csoportjai milyen testi-fizikai és pszichés minőséggel, felkészültséggel jutnak el az önálló élet- és pályakezdéshez, kapcsolódnak be a munkamegosztás adott rendszerébe, egészségi állapotuk hogyan befolyásolja a beilleszkedési folyamatokat, és milyen további hatások érik egészségüket a munkavégzés során. A tervezett kutatás nemcsak arra keres választ, hogy a fiatalok mely csoportjai milyen egészségi ártalmaknak vannak kitéve, hanem arra is, hogyan alakulnak „normális” esetben testi-fizikai adottságaik, élettani-funkcionális, pszichikus jellemzőik, tehát ebben az értelemben vett felkészültségük mennyiben felel meg a rájuk váró társadalmi szerepekből adó-

* A konkrét kutatási tervek az előkészítő bizottság javaslatait tükrözik.

dó követelményeknek, továbbá az egészséggel kapcsolatos ismeretek, beállítottságok, értékek és tevékenységformák milyen szerepet játszanak életvitelükben, mit tesznek és tehetnek az egészség megőrzése, visszanyerése érdekében. Erre alapozva differenciáltan elemezni kívánjuk azokat az egészségügyi következményeket, amelyek az iparosodási, urbanizációs folyamatok, a felgyorsult mobilitás, a kulturáltsági szint emelkedése alapján, az élet- és munkakörülmények, az életmód átalakításán keresztül főleg spontán módon érvényesülnek a fiatalok körében. A megközelítés támpontul szolgál annak megismerésére is, hogy hogyan működnek azok a szervezetek, amelyeknek fő feladata az egészségvédelem, valamint az ifjúság egészségmagatartását, testi-fizikai felkészültségét és pszichés kulturáltságát formáló intézmények és mozgalmak.

A kutatás elősegíti a felgyorsult társadalmi változások egészségügyi következményeinek jobb megértését, a társadalmi-gazdasági folyamatokba való célirányos beavatkozást, az egészség megőrzésére, a testi-fizikai és pszichikus felkészültség fokozására ható tényezők erősítését, a potenciálisan vagy ténylegesen károsító faktorok idejében történő kiszűrését, hatásuk csökkentését, ellensúlyozását. A kutatás eredményei hozzájárulnak az egészségkultúrát és magatartást kívánatos irányba alakító komplex befolyásolási stratégia kidolgozásához, az egészséges életmódra nevelés megalapozásához, az egészséges életmód feltételeinek tudatos kialakításához.

A kutatási irány megalapozásához kellően hasznosítanunk kell a rendelkezésre álló statisztikai adatokat, kutatási és szűrővizsgálati eredményeket. Ennek során, amennyire lehetséges, fel kell tárni a fiatalok egész-

ségi állapotának történeti változásait, az azt befolyásoló társadalmi tényezőket és folyamatokat. E középtávú feladatokat a következő kutatási témák keretében kívánjuk megoldani.

A munka és életmód egészséget befolyásoló összetevői, a fiatalok egészségi magatartása és egészségkultúrája, egészségügyi ellátottsága. A téma kutatása összehasonlító jellegű, célja, hogy feltárja azokat a különbségeket, amelyek a munka és az életmód egészségi szempontból fontos összetevőiben, az egészségkultúrában és magatartásban jelentkeznek a fiatalok különböző csoportjainál. A középtávú kutatásban kiemelt csoportok: az egészségügyi szempontból veszélyes munkahelyeken dolgozó fiatal munkások, az ingázó fiatalok és fiatal dolgozó nők csoportja az egyes népgazdasági ágakban.

A kutatás adatforrásai a demográfiai és egészségügyi statisztikák, szűrővizsgálatok eredményei; a sajátosan az ifjúságra vonatkozó egészségvédelmi szabályok, intézkedések dokumentumai; az anya-, csecsemő- és gyermekegészségügyi, az iskolaegészségügyi, az üzemegészségügyi, a sportegészségügyi szolgálatok fejlődésének és működésének adatai; az országos morbiditásvizsgálat adatai; az életmód és egészség összefüggései kutatásának eredményei; a tömegkommunikációs eszközök egészségügyi ismeretterjesztő tevékenységéről végzett vizsgálatok; a munka és életmód egészségi szempontból jelentős összetevőinek kérdőíves vizsgálata; az egészségkultúra, egészségmagatartás kérdőívvel, illetve esettanulmányokkal történő vizsgálata; betegpálya-vizsgálat kérdőív, esettanulmányok, dokumentumelemzés segítségével. (A kutatásra kijelölt központi kutatóhely a POTE Marxizmus—Leninizmus Intézete.)

A társadalmi tényezők hatásai az ifjúság mentális egészségére. A kutatás egyrészt vizsgálja a lelki zavarok gyakoriságát a fiatalok között, és elemzi a gyógyításuk hatékonyságát befolyásoló társadalmi, kulturális és intézményi tényezőket, másrészt arra törekszik, hogy feltárja a mentális kiegyensúlyozottság biztosításának szociális feltételeit és mechanizmusait. A kutatás adatforrásai a gondozó és gyógyintézetek betegforgalmi adatai; az orvosi ellátás igénybevétele befolyásoló társadalmi-kulturális tényezők feltárása interjúkkal, attitűdvizsgálatokkal, az ön- és helyzetértékelés, a konfliktusszituációk és megoldási stratégiájuk vizsgálata kérdőíves és csoportinterjúkkal, valamint életútElemzéssel. (Központi kutatóhely a 3. sz. Honvédkórház Ideg-Elme Osztálya.)

Az ifjúság testkultúrája és sportja. A középtávú kutatás célja, hogy képet adjon az ifjúság testkulturális és sporttevékenységének néhány összefüggéséről, tekintve, hogy ilyen jellegű alapos kutatások még nem folytak Magyarországon.

Az egyik legfontosabb feladat annak vizsgálata, hogy az iskolarendszer – főként az általános és középiskola – milyen keretet képes biztosítani ezekhez a tevékenységekhez. A kutatás az intézményi és létesítményfeltételek felmérésén túl vizsgálja az iskolai testnevelés és sport helyzetét és az egyes korosztályok erőállapotát. Továbbá azt is vizsgáljuk, hogy az elsősorban a versenysport utánpótlásának biztosítására létrehozott intézményrendszert – Központi Sportiskola, sporttagozatos osztályok, egyesületi sportiskolák – mely társadalmi osztályok és rétegek milyen mértékben veszik igénybe.

Ezenkívül készül egy értékszempon-tú vizsgálat, amely feltárja a testkulturális értékek tartalmát, helyét

az értékek rendszerében, a kialakulásukat és elsajátításukat befolyásoló szociális tényezőket. (Ezeknek a vizsgálatoknak központi kutatóhelye a Testnevelési Főiskola Marxizmus–Leninizmus Tanszéke.)

A magyar ifjúság biológiai fejlettsége a társadalmi struktúra és életmód függvényében. Olyan reprezentatív értékű növekedésvizsgálatokat tervezünk, amelyek megbízható adatokat szolgáltathatnak a Magyarországon – városi és falusi társadalmi struktúrában, egymástól eltérő életkörülmények között élő – gyermek-, illetve ifjúsági csoportok növekedéséről, biológiai életkoráról.

A vizsgálati módszerek alkalmasak arra, hogy a morfológiai, a fiziológiai, a biológiai (csont-) és a fogéletkorra, a testösszetételre és a fizikai erőnlétre stb. vonatkozóan egzakt adatokat nyerjünk. A társadalmi át-retegződés hatását, a társadalmi-gazdasági-szociális státust, az életmódot ugyancsak rögzitjük, és összefüggéseket kívánunk felderíteni ezen tényezők és a gyermekek biológiai fejlettsége között.

A vizsgálatok elemzik a társadalomstruktúrájának és az életmódnak az 1980-as években Magyarországon a gyermekek növekedésére, biológiai életkorára, érésére kifejtett hatását. A várható eredmények ismeretében meg fogjuk szerkeszteni a magyar ifjúságra vonatkozó növekedési referenciáérték-táblázatokat.

(A vizsgálatok központi kutatóhelye a Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karának Embertani Tanszéke.)

2. Az önálló élet- és pályakezdés társadalmi jellemzői, konfliktusai és zavarai című kutatási irány közepontjában az a kérdés áll, hogy az önálló pályakezdés, belépés az „beilleszkedés” a kereső munka világába, az önálló családalapítás, a házas-

társi és szülői szerepek vállalása milyen kölcsönkapcsolatban alakulnak a mai magyar ifjúság különböző csoportjainál, illetve milyen társadalmi eredetű konfliktusok kísérik ezt a folyamatot.

Az önálló pályakezdés és önálló családalapítás egymást nagymértékben átfedő folyamata nemcsak az egyének helyzetében hoz létre lényeges változásokat, hanem a felkészítés szocializációs szakaszának egy sajátos értelemben vett próbája — ha úgy tetszik: kritikája. E folyamatban konfliktus jön létre az új szerepek teljesítéséhez szükséges objektív feltételek megteremtésének igénye és annak társadalmi lehetőségei között. Ebben a kulcskérdés az otthonteremtés, önálló lakáshoz jutás, de ide tartozik az is, hogy a jövedelemszerzés módja és mértéke tekintetében most már az új család szükségleteivel kell számolni. Mindez befolyásolja a fiatalok aspirációit a kereső munkába való belépéskor. Annál is inkább, mivel ebben az életszakaszban többnyire olyan alapszükségletek kielégítéséről van szó, amelyek a fiatalok személyes jövedelmével nem oldhatók meg. Nagyon lényegesek e kérdés szociálpolitikai vetületei, hogy vajon rétegspecifikusan jelentkeznek-e a szülők hozzájárulásának módja és mértéke. Ez viszont azt a további kérdést veti fel, hogy a szülői család oldaláról nézve jellegzetesen heterogén vagy homogén-e a társválasztás.

A kutatási irány hosszú távú feladata, hogy az önálló életkezddéssel, családalapítással összefüggő, itt tervezett kutatások, valamint az ifjúság testi-fizikai fejlődését, szakmai-munkahelyi és politikai szocializációját vizsgáló kutatások középtávú eredményeinek felhasználásával az ifjúság valóságos rétegződésének megfelelően differenciált képet adjon a szocializációs folyamat e kitüntetett

jelentőségű átmeneti szakaszáról. A kutatások további fontos eredményeként jóval alaposabbak lesznek ismereteink arról, hogy a társadalom szociális struktúrája milyen módon termelődik újra a szocializációs folyamatban. A szociálpolitikai vonatkozások elemzésével a következő évtizedekre szóló korszerű ifjúságpolitikai koncepció kidolgozásához is nélkülözhetetlen eredményekhez juthatunk arról, hogy miként lehet hatékonyabban szolgálni alapvető társadalompolitikai törekvéseinket. Az 1981–85. években a következő témák kutatását tervezzük e kutatási irányon belül:

Halmazottan hátrányos helyzet a fiatalok körében. A kutatás arra a kérdésre keres választ, hogy a halmazottan hátrányos szociális helyzet milyen mértékben és módon termelődik újra az önálló élet- és pályakezdés folyamatában, és ebben a különböző hátránytényezők milyen szerepet játszanak. A kutatás alapját az alacsony iskolázottságú, szakképzetlen fiatalok helyzetének vizsgálata képezi. A kutatómunka emellett felhasználja a gyermek- és ifjúságvédelem, a fiatalok bűnözés, a fizikai és szellemi fogyatékosság stb. köréből származó információkat. (Központi kutatóhely az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.)

A fiatalok lakáshelyzete. A témába vágó kutatások súlyponti kérdése a fiatalok lakáshelyzetének alakulása és a lakáshoz jutás mechanizmusa. Tervezzük a munkásfiatalok lakáshelyzetének és lakáshoz jutási lehetőségeinek vizsgálatát, valamint a főirány keretében más ifjúsági rétegek helyzetének kutatása során a lakáshelyzetre vonatkozó adatfelvétel készíttetését és a fenti kutatás eredményeivel összekapcsolt feldolgozását. Tervezzük ezenkívül a fiatal házasok lakáshoz jutási elképzeléseinek

és lakáshelyzetük tényleges alakulásának összevetését. Továbbá másod-elemzést készítettünk a tavalyi évben készült longitudinális háztartás-gazdálkodási vizsgálat alapján a 30 éven aluli házas fiatalok lakáshelyzetének, lakásviszonyainak, lakáshoz jutásának és a lakásberendezés módjainak alakulásáról 1973 és 1979 között. (Központi kutatóhely az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.)

A fiatalok önálló életkezdése, családalapítása, az önálló pályakezdés és a családalapítás kölcsönkapcsolata. Ez a kutatás elsősorban a fiatalok családalapításának társadalmi jellemzőit, körülményeit, a társadalmi struktúrával való összefüggését vizsgálja – folytatva egy 1978-ban indult vizsgálatot, amelynek eredeti célját kibővítjük a második felvételi szakaszban a munka- és munkahelyi viszonyok változásának négyéves történetével.

A kutatás felhasználja a felsőoktatási intézmények nappali tagozatán tanuló házas diákokról 1979-ben indult vizsgálat anyagát is. E munkára alapozva a tervidőszak második felében elkezdjük a pályakezdés, munkahelyi beilleszkedés és a családalapítás kölcsönkapcsolatának konkrét vizsgálatát részben saját kutatási anyagok, részben a szakmai-munkahelyi szocializáció más kutatási irányból származó kutatási eredményeinek, részben pedig a fiatal anyák családi és munkahelyi viszonyának kölcsönkapcsolatáról korábban készített vizsgálatok másodelemzése útján nyerhető információk felhasználásával. Ezenkívül tervezzük a családi szerepértelmezések elemzését a fiataloknál (már elkészült vizsgálatok másodlagos elemzésével, valamint az ifjúsági sajtó erre vonatkozó vitanyagainak felhasználásával). (Köz-

ponti kutatóhely az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.)

3. *Az ifjúság egyes rétegeinek társadalmi helyzete, életmódja* című kutatási irány elsődleges feladata a kutatásokba korábban kevésbé bevont ifjúsági rétegek (a fiatal diplomások, az ügyviteli-adminisztratív alkalmazott, a kereskedelemben és a szolgáltatási szférában foglalkoztatott, valamint a falun élő fiatalok stb.) társadalmi helyzetének, életmódbeli jellemzőinek és differenciáltságának a vizsgálata. Elkezdődik a következő középtávú tervidőszakban elkészülhet egy olyan kutatás, amely képet ad a fiatalok életmódjának és tevékenységstruktúrájának főbb típusairól. E kutatás, ha nem is meríti ki az életmód sokrétűségét, mégis módot ad az életmód néhány alapvető vonásának összehasonlító elemzésére a fiatalok különböző csoportjai között. Hosszabb távon a kutatási irány válhat arra, hogy az életmódbeli jellemzők alapján részletes és az egész felnövő nemzedéket átfogó képet adjon az ifjúság valóságos rétegződéséről és annak a társadalom rétegződési folyamataira, a társadalomban meglévő életmódtípusok változására gyakorolt hatásáról. Ugyancsak fontos feladat lehet a mobilitási folyamatokkal járó, fiatalokban lezajló életmódváltás sajátos problémáinak a feltárása. Az önálló élet- és pályakezdés problémáit vizsgáló kutatások eredményei az ifjúsági életmódkutatásokban oly módon hasznosíthatók, hogy adatokat szolgáltatnak az életmód-alakulás folyamatáról a felnőtté válás során.

E kutatási irány feladatainak eredményes teljesítéséhez feltétlenül szükség van arra, hogy a jelen tervidőszak folyamán erőfeszítéseket tegyünk a kutatóhelyi bázis további szélesítése érdekében.

A középtávú kutatás feladatai: A fiatal diplomások társadalmi helyzete, szerepe. A kutatás elsősorban arra a kérdésre keres választ, hogy az értelmiség társadalmi funkciói hogyan érvényesülnek a fiatal diplomások egyes csoportjai körében. A fenti kérdéssel összefüggésben vizsgáljuk a fiatal diplomások társadalmi-gazdasági helyzetét, szakmai életútját és tudati jellemzőit. A középtávú kutatás a fiatal közgazdász, műszaki, valamint pedagógus diplomásokra terjed ki, adatai az egyes érintett ifjúsági csoportokról korábban készült felvételek anyagának másodelemzéséből, munkahelyi dokumentumok elemzéséből, valamint mindhárom diplomás csoportban készítendő új felvételekből származnak. (A vizsgálatok központi kutatóhelye a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszéke.)

Az „alkalmazott” fiatalok társadalmi helyzete és életmódja. A kutatás középpontjába a társadalmi származásnak, a településnek és a családi státusnak az alkalmazott fiatalok társadalmi helyzetére és életmódjára gyakorolt hatását helyezzük. A kutatás kiterjed az érintett fiatalok közéleti-politikai magatartásának, a munkán kívüli tevékenységük szervezetének, életmódjuk szervező értékeinek a vizsgálatára. A kutatás egy korábban készült Csongrád megyei felvétel másodelemzésére és új empirikus felvételre épül. (Központi kutatóhely a József Attila Tudományegyetem Szociológiai Tanszéke.)

A fiatalok tevékenységstruktúrájának főbb típusai. A kutatás részben a KSH 1976–77. évi időmérleg-életmód adatfelvételének, valamint más kutatások, statisztikai felvételek anyagának másodlagos feldolgozására, részben új felvételre épít. A tervezett elemzés első lépésként vizsgálja az egymástól eltérő helyzetű ifjú-

sági csoportok tevékenységszerkezete és életkörülményei közötti összefüggést, és kísérletet tesz az alapvető típusok elkülönítésére. Második lépésként azt vizsgáljuk, hogy az így kialakított életmódtípusok mennyire homogének vagy heterogének. (Központi kutatóhely a KSH Társadalomstatisztikai Főosztálya.)

A fenti témák közül a műszaki diplomásokra, az „alkalmazott” fiatalokra és a fiatalok tevékenységstruktúrájára vonatkozó kutatás közvetlenül kapcsolódik *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon* című OTTKT főirány keretében tervezett kutatásokhoz, azok ifjúsági metszetét képezi.

4. *Az ifjúság helyzete a munkaszervezetekben* című kutatási irány hosszabb távon a következő főbb kérdéscsoportokra keres választ:

– miként alakul az ifjúság helyzete az üzemben, s ebből milyen – kizárólag vagy elsősorban – erre az életkori csoportra jellemző érdekek következnek;

– melyek az ifjúság munkahelyi szocializációs folyamatának társadalmi sajátosságai, mi az ifjúság személységformálódásának konkrét üzemi mechanizmusa, s ez milyen személységtípusokat eredményez;

– miképpen befolyásolja a munkaszervezetben elfoglalt hely a társadalom egészébe történő integrálódást, s hogyan hat ki a társadalom egyéb szféráihoz való viszonyra és az e szférákban tanúsított cselekvésre;

– mi a tartalma a fiatalok különböző rétegei által elfogadott értékeknek, milyen mértékig származnak ezek az értékek a munkába állást megelőző szocializációs szakaszból, milyen módon és milyen irányban alakítják a munkahelyi viszonyok, folyamatok a fiatalok értékeit.

Jelen tervidőszakban alapvetően mikroszintű vizsgálatok szükségesek.

A kutatási terepmunkák gerincét a különböző szervezettípusok elemzése képezi, oly módon, hogy az eredmények szintetizálásának a fázisában az egyes szervezettípusokról nyert információk egymással összevethetők legyenek. A kutatómunka átfogja az iparban, a mezőgazdaságban, a kereskedelemben és a szolgáltatásokban jellemző munkaszervezeteket (egyéb ágazatok munkaszervezeteivel csak bizonyos összevetéseket végez). Mindhárom ágazaton belül további szervezettípusok megkülönböztetésére is törekszünk: az alkalmazott technika-technológia jellege és fejlettsége szerint, az üzemi méretek szerint, az egyes gazdasági régiók szerint stb. Társadalmi-gazdasági fejlődésünk aktuális problémái ugyanakkor szükségessé teszik egyes kérdések (a fiatalok helyzete és orientációja a munkaerőpiacon, bérhelyzetük és jövedelmi viszonyaik, a képzettség elismerése és hasznosítása stb.) makroszintű vizsgálatát.

Az első öt évben a következő témák vizsgálatát tervezzük:

A fiatal dolgozók helyzete a mezőgazdasági szervezetekben. A kutatás annak feltárására törekszik, hogy hogyan rétegződik a fiatalság a mezőgazdasági munkaszervezetekben, miképpen alakul mobilitásuk, s ez milyen összefüggésben áll munkatevékenységükkel és életvitelükkel. A meglévő anyagok másodlagos feldolgozása mellett a mezőgazdasági szervezetek különböző típusait átfogó reprezentatív adatfelvételre kerül sor. (Központi kutatóhely a Szövetkezeti Kutató Intézet.)

A fiatalok helyzete a kereskedelemben-szolgáltatásokban és az adminisztratív-ügyviteli szférában. Az adminisztratív-ügyviteli szférában egyrészt meglehetősen nagy a fiatalok létszámaránya, másrészt viszonylag gyors ütemű technikai fejlődés

bontakozik ki, ami számottevően befolyásolja a fiatalok helyzetét. A kereskedelemben és a szolgáltatásban dolgozó fiatalok helyzetének részletes feltérképezése pedig azért is különösen fontos, mert az e területeken dolgozó fiatalok helyzetének alakulása ma jórészt tudományos szempontból feltáratlan terület. A kutatás önálló részét képezi az áfészekre vonatkozó már megkezdett, konkrét vizsgálat. (Központi kutatóhely a József Attila Tudományegyetem Szociológia Tanszéke és a Szövetkezeti Kutató Intézet.)

A fiatalok helyzete a vállalati belső és a külső munkaerőpiacon. A kutatás azt vizsgálja, hogy hogyan érinti a fiatalok különböző rétegeit (életkor és szakképzettség szerint) a vállalati munkaerő-gazdálkodási politika (ezen belül különösképpen a bér-gazdálkodás, a belső munkaerő-át-csoportosítás), és hogyan függenek össze a belső mobilitási lehetőségek a fiatalok vállalatközi mobilitásával. A kutatás elemzi azt is, hogy a fiatalok különböző rétegeinek milyen lehetőségei vannak a bekapcsolódásra a kiegészítő és kiegészítő gazdaságba és milyen a tényleges részvételük aránya. A kutatás már rendelkezésre álló anyagok másodlagos feldolgozása mellett önálló adatfelvételre épül, amely eltérő üzemnagyságú, területi elhelyezkedésű és technológiájú iparvállalatokat fog át. (Központi kutatóhely a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkatudományi Tanszéke.)

A fiatalok iskolai végzettségének és szakképzettségének társadalmi elismerése és hasznosítása a gazdasági szervezetekben. A kutatás egyik részét egy komplex iparszociológiai és közgazdasági kutatás ifjúsági metszete képezi, amelynek keretében a fizikai munkásoknak az üzemi munkaszervezetbe való betago-lódását, az

alkalmazás feltételeit, a munkaköri besorolást, a szakértelem szerepét a mobilitásban stb. együtt vizsgáljuk olyan tényezőkkel, mint például a munkaerőhelyzet, a szakképzett munkaerő iránti kereslet, illetve kínálat az egyes szakmákban, az üzemen alkalmazott technika és technológia, a termelési rendszer konkrét formája, az egyes munkakörökhöz tartozó munkafeladatok, a technikai vagy technológiai változások hatása a munkafeladatokra stb.

A kutatás másik része a gazdasági-technikai haladás és a szakképzettség összefüggésével foglalkozik. A problémakör vizsgálatára egyrészt olyan ipari üzemekben kerül sor, ahol az elmúlt években új technológiára vagy félautomata és automata gépek gyártására tértek át. Továbbá tervezzük a problémakör vizsgálatát olyan adminisztratív területen is (például bankszakma), ahol a munkaszervezet hagyományos rendszerét a számítógépek alkalmazása miatt át kellett alakítani.

A kutatás kapcsolódik *A köznevelés fejlesztését szolgáló kutatások* című OTTKT-főirány keretében tervezett, a képzési rendszer és a gazdasági rendszer működésének összefüggését vizsgáló tematikus irány munkálataihoz. E témához nemzetközi együttműködési feladat is kapcsolódik. (Központi kutatóhely az MM Oktatási Kutató Intézete.)

A fiatalok érdektörekvései és a munkaszervezet. A vizsgálat alapvető célja annak feltárása, hogy miképpen fogalmazható meg a fiatalok rétegenként különböző érdekeinek konkrét tartalma, melyek érdekérvényesítési törekvéseik tipikus formái, milyen munkaszervezeten belüli és munkaszervezeten kívüli tényezők befolyásolják érdekeik érvényesítésének esélyeit. Ennek feltárásához a munkahelyi politikai-mozgalmi szer-

vezetek tevékenységének elemzésére is sor kerül.

A megközelítés egyik alapvető szempontja, hogy a munkaszervezet nemcsak a fiatalok érdekérvényesítésének, hanem szocializációjának is döntő színtere. E két folyamat, és így vizsgálatunk – ha eltérő hangsúlyú elemzést igényel is – szerves egységet képez.

A kutatás választ keres arra a kérdésre is, hogy miképpen alakul a fiatalok különböző rétegeinek konkrét szocializációs mechanizmusa a munkahelyen, milyen a munkahelyre kerülést megelőzően elsajátított értékek és a munkahely által kialakított értékek egymáshoz való viszonya, melyek a tipikus értékkonfliktusok, melyek a konkrét munkahelyi meghatározói a társadalomba történő beilleszkedésnek (és a beilleszkedési zavaroknak).

Vizsgálatra kerülnek a fiatalok munkához való viszonyának és a szervezethez való adaptációjának főbb problémái is.

A kutatás átfogja a különböző ágazatok szervezeti típusait (közöttük összehasonlító elemzéseket végez), kérdőíves adatfelvétel mellett esettanulmányokra épül. (Központi kutatóhely az MSZMP Politikai Főiskola Szociológia Tanszéke.)

5. *Az ifjúság politikai szocializációjának problémái* című tematikus irányban folyó munkálatok elsősorban a politikai szocializáció folyamatának vizsgálatára irányulnak. Ennek különös jelentősége van éppen az ifjúság szempontjából. Az egyes ember elvileg egész élete során különböző irányú és intenzitású politikai szocializációs hatások között él –, de éppen az ifjúkor az az életszakasz, amikor a politikai szocializáció intézményes és szándékolt csatornáit, valamint a spontán társadalmi-politikai szocializációs folyamatok mara-

dandó és hatékony politikai attitűdöket, beállítódásokat, cselekvési módokat építenek ki a formálódó állampolgári kultúrában. Elméletileg sokat tudunk e folyamatok általános jellemzőiről, de alig ismertünk valamit tényleges lefolyásukról.

Mivel a témakör kutatásának nincsenek hazai tudományos hagyományai, a jelen tervidőszak elején a fő feladatot a politikai szocializációról való ismereteink összegyűjtésében és rendezésében látjuk, sőt, e munka során kell kialakítani a témakör tudományos tanulmányozására alkalmas kutatói munkaközösséget. A tervidőszakban a kutatás eljuthat addig, hogy az ifjúság politikai szocializációjának problémáit operacionalizálható módon tudjuk megfogalmazni. Különösen két kérdéskör kutatását látjuk szükségesnek:

– milyen hatékonysággal működnek a politikai szocializációs folyamatok többé-kevésbé már ismert csatornáik, s milyen a kapcsolat e csatornák között;

– az ifjúság politikai szocializációjára milyen objektív társadalmi-politikai folyamatok hatnak meghatározó jelleggel.

Mindezeket az összefüggéseket konkretizálni kell a különböző élethelyzetű ifjúsági csoportokra, hiszen az ifjúság belső tagolódása következtében az egyes ifjúsági csoportoknál más és más szocializációs csomópontok ragadhatók meg domináns mozzanatként. A középtávú kutatás egyik lényeges feladata, hogy ezeket a valóságos különbségeket kellő finomsággal megragadhatóvá tegye a további kutatómunka számára.

Központi problémaként jelenik meg a kutatás során az, hogy az önálló élet- és pályakezdés társadalmi gondjai, konfliktusai milyen hatással vannak a politikai szocializációs folyamatokra, illetve ezek mennyiben

foghatók fel maguk is politikai szocializációs tényezőkként. Különösen nagy kutatási feladatot jelent a munkaszervezet mint politikai szocializációs tényező interpretációja. Ezek a kérdések adják a kapcsolódás lehetőségeit a többi kutatási irányhoz.

A kutatás várható haszna, hogy pontosabb képet kapunk az egyes ifjúsági csoportok politikai beállítódásáról, s ennek befolyásolhatóságáról, illetve e folyamatok hiányosságairól. Ez lehetőséget ad konkrét ifjúságpolitikai következtetések levonására. Várható, hogy világosabban körvonalazódik az egyes politikai szocializációs csatornák értéke és hatékonysága is, és feltárható, hogy a különböző ifjúsági csoportok milyen intenzitással igénylik, illetve érik el ezeket. Végül várható az is, hogy az alapozó munkák után magáról a politikai szocializációról mint elméleti problémáról is differenciáltabb képet tudunk majd alkotni.

A középtávú terv keretében elsősorban olyan kutatások folynak, amelyek a rendelkezésre álló hazai és nemzetközi kutatások eredményeinek feldolgozásával kialakítják a hazai empirikus kutatás elméleti és interpretációs kereteit. Ilyen alapozó jellegű munkák elvégzése után lehet csak véglegesen mondani arról, hogy az empirikus kutatás számára milyen megközelítési módok, milyen kutatási módszerek kínálják a legelőnyösebb lehetőségeket mind a szélesebb körű kutatások megalapozása, mind pedig a konkrétabb ifjúságpolitikai igények kielégítése szempontjából.

A politikai szocializáció kutatásának elméleti-metodológiai kérdései. A kutatás feladata az empirikus vizsgálatok elméleti-metodológiai megalapozása a hazai és a nemzetközi szakirodalom feldolgozása alapján. E munka keretében ki kell dolgozni a kutatásban alkalmazható fogalom-

rendszert, az empirikus kutatások interpretációs keretét; továbbá tisztázni kell a konkrét vizsgálatban alkalmazható és célravezető módszereket. E munka szerves részét képezi a politikai szocializáció kérdéseit valamilyen módon érintő empirikus kutatások másodelemzése is. Korábban nem folytak politikai szocializációs kutatások, de a társadalmi tudat és az értékek világának empirikus szociológiai vizsgálatai számos olyan eredményt hoztak, amelyek jól felhasználhatók a politikai szocializáció sajátos jelenségekörének megközelítésében. (Központi kutatóhely az ELTE Jogtudományi Kar Állam- és Jogelméleti Tanszéke.)

Ismeretszint, vélemény, politikai szocializáció. A kutatás azoknak a korábbi kutatási anyagoknak a másodlagos feldolgozására épül, amelyek információkat tartalmaznak az egyes ifjúsági csoportok politikai, történelmi, gazdasági stb. ismereteiről, véleményéről stb. (A központi kutatóhely kijelöléséről a megbeszélések még tartanak.)

A politikai beállítódás tartalma és mechanizmusa egyes ifjúsági rétegeknél. A kutatás célja, hogy feltárja a fiatalok politikai beállítódásának bizonyos jellegzetességeit, illetve képet adjon azoknak a főként intézményes jellegű mechanizmusoknak a működéséről, amelyek a fiatalok politikai értéktudatát és orientációit közvetlenül befolyásolják. Az empirikus kutatás a tervek szerint elsősorban az iparban dolgozó fiatal szakmunkásokra, valamint a nappali tagozatos egyetemi hallgatókra terjed ki. E munka során olyan kisebb igényű empirikus vizsgálatokat tervezünk, amelyek egyben hozzásegítenek a politikai szocializáció kutatása empirikus módszereinek kialakításához. (Központi kutatóhely az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.)

6. Az ifjúságpolitika és az ifjúsági mozgalom aktuális kérdései című tematikus irány keretében tervezett kutatások közvetlenül az ifjúsággal foglalkozó intézmények és szervezetek működésének vizsgálatára irányulnak. A kutatások fő kérdése az, hogy hogyan lehet hatékonyabbá tenni az ifjúságpolitikát megvalósító rendszer működését. A tematikus irány munkálatainak fő célkitűzése az, hogy világos és differenciált képet adjon erről az intézményrendszerről, mutassa ki működésének célirányos mozzanatait, eredményeit és diszfunkcionális elemeit, tárja fel a rendszer továbbfejlődésének lehetséges alternatíváit és alapozza meg a továbbfejlesztést szolgáló cselekvési program kidolgozását. A kutatások feltárják az ifjúsággal foglalkozó intézmény- és szervezetrendszer megkülönböztető jegyeit, vizsgálják, hogy az egyes intézmények egyéb funkciói milyen viszonyban vannak az ifjúsággal összefüggő funkciókkal, kijelölik a sajátosan ifjúsági intézmények és szervezetek helyét és szerepét ebben a rendszerben, és vizsgálják azok viszonyát a rendszer több funkciójú elemeihez (munkaszervezetek, szakszervezetek stb.). Kiemelkedően fontos a pártszervezetek tevékenységének és szerepének vizsgálata ebben az összefüggésben.

A főirány munkálatai szempontjából is nagy jelentőségű az ifjúságpolitikai döntések vizsgálata e tematikus irány keretei között. E vizsgálat célja a fentiekben túl annak nyomán követése, hogy a tudományos kutatási eredmények milyen mértékben nyernek gyakorlati hasznosítást.

A tematikus irány keretében olyan kutatómunka kiemelt támogatására is vállalkozunk, amely a hazai ifjúsági mozgalom történetének, a nemzetközi kommunista ifjúsági mozgalom aktuális kérdéseinek megismeré-

sére, valamint a szocialista országok ifjúsági szervezetei tevékenységének összehasonlító vizsgálatára irányul.

Középtávú feladatok:

A KISZ szervezettsége és befolyása az ifjúság egyes rétegei körében. A kutatás statisztikai elemzésekkel vizsgálja az összefüggéseket a társadalmi struktúra és a KISZ réteg szerinti szervezettsége között, feltárja, hogyan alakult az egyes rétegek szervezettsége korcsoportonként, a településszerkezet, iskolai végzettség, szakmastruktúra, családi állapot és jövedelmi viszonyok stb. függvényében. Foglalkozik a fiataloknak a KISZ-hez való szubjektív viszonyával, azzal, hogy a tudatos tényezők milyen módon befolyásolják a szervezethez tartozást. Vizsgálni kell azt is, hogy az ifjúság körében fellelhető életmódstruktúrák mennyiben hozhatók kapcsolatba az egyes rétegek szervezettségével, illetve az ifjúsági szövetség tevékenysége mennyiben felel meg az ifjúság rétegződésének és a szervezet belső rétegstruktúrájának. E kérdés vizsgálatakor meg kell kísérelni a KISZ rétegpolitikai munkáját megalapozó modell kidolgozását. (Központi kutatóhely a KISZ KB Ifjúságkutató csoportja.)

Az ifjúsági szervezet viszonya az iskolai és munkaszervezetekhez. A kutatás kapcsolódik *A köznevelés fejlesztését szolgáló kutatások* című OTTK-főirány keretében tervezett, különböző nevelési intézmények működésének konkrét vizsgálatára irányuló kutatáshoz, valamint a jelen tervezet 4. számú kutatási irányának munkálataihoz. Azt vizsgálja, hogy az ifjúsági szervezet működési lehetőségei mennyiben kötődnek az ún. „befoglaló” szervezetek állapotához, utóbbiak diszfunkcionális működése mennyiben és hogyan jelenik meg az ifjúsági szervezet tevékenységében. (Központi kutatóhelyek: az ELTE

TTK Neveléstudományi Tanszékcsoportja, az MSZMP Politikai Főiskola Szociológia Tanszéke.)

A pártszervezetek ifjúságpolitikai tevékenysége és a KISZ pártirányítása. A KISZ működését, a párt ifjúságpolitikájának realizálásában játszható szerepét (de a ki nem aknázott lehetőségeket, a funkció betöltésének zavarait is) mindaddig nem tudjuk megragadni, következésképpen az időről időre szükséges politikai döntések megnyugtatóan körültekintő megalapozását sem tudjuk elvégezni, amíg nem különböztetjük meg annak a hatásegüttesnek, tényezőrendszernek az egyes elemeit, amelyek egyrészt az ifjúság közéleti politikai tevékenységének szervezeti lehetőségeit alakítják, másrészt a szervezet lehetséges cselekvési reper-toárját behatárolják. A kutatás felhasználja a 4. sz. kutatási irány, továbbá a már lefolytatott vizsgálatok egyes eredményeit. (Központi kutatóhely az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.)

A KISZ helye és szerepe társadalmi munkai politikai rendszerében és az ifjúsággal foglalkozó intézmény- és szervezetrendszerben. A kutatás elméleti jellegű, összegezi a tematikus irány eredményeit és a főirány más kutatási irányainak eredményeit is. (Központi kutatóhely a KISZ KB Ifjúságkutató Csoportja és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.)

A nemzetközi kommunista ifjúsági mozgalom időszerű kérdései. A KISZ nemzetközi tevékenysége és általában az ifjúsági mozgalom nemzetközi együttműködése indokolja a tőkésországok kommunista ifjúsági mozgalmanak vizsgálatát. A téma kerete a fontosabb tőkésországokban működő (USA, NSZK, Franciaország, Olaszország) kommunista ifjúsági mozgalmakat és ezek társadalmi közegének egyes kérdéseit öleli fel. A kutatás

kiterjed a testvérpártok ifjúságpolitikájában és a szocialista közösség országainak ifjúsági mozgalmában feltárható közös és eltérő vonások vizsgálatára. (Központi kutatóhely az MSZMP Politikai Főiskola Nemzetközi Munkásmozgalom Története Tanszék.)

A magyar ifjúsági mozgalom története 1945–1950. A mai magyar ifjúsági mozgalom problematikájának kutatása szükségessé teszi az egységes ifjúsági szervezet kialakulását megelőző időszak történetének feldolgozását. Ennek érdekében szükséges a felszabadulás utáni évek ifjúsági mozgalma korabeli dokumentumainak, az erre az időre vonatkozó visszaemlékezéseknek összegyűjtése és közzététele. Csak ezt követően válik lehetővé a korszak alapos történeti feldolgozása. Az ismertetett tematika a középtávú kutatások minimális programját alkotja, amelynek ki kell egészülnie olyan új feladatokkal, amelyek az ifjúságpolitika soron levő feladatainak megoldásához nyújtanak segítséget, illetve rögzítik a más társadalomtudományi kutatásokkal való együttműködés ma még nem egyeztetett lehetőségeit. (Központi kutatóhely a BME Tudományos Szocializmus Tanszéke.

SZERVEZETI KÉRDÉSEK

A főirány tematikus irányai *sokoldalú együttműködés* lehetőségeit kínálják, ezek jelentősen bővíthetik a kutatási eredményeket. Ezért, valamint az eredmények főirány szintű összegezésének biztosítása érdekében feltétlenül szükséges e lehetőségek megvalósítása.

A tematikus irányok közötti együttműködés egyik feladata az *ifjúságkutatás elméleti-metodológiai alapjainak kimunkálása*. Ez a feladat az egyes tematikus irányok kereté-

ben folyó elméleti jellegű munka főirány szintű összehangolása révén teljesíthető. A tematikus irányok hosszú távú kutatási koncepcióinak a kialakítása során egyrészt konkrétizálni kell a főirány koncepcionális kereteit képező alapelveket, másrészt tisztázni kell, hogy a tematikus irányok ilyen munkálatai mivel járulhatnak hozzá az ifjúságkutatás tudományos továbbfejlesztéséhez, illetve a vizsgált jelenségek általános társadalomtudományi megközelítéséhez. Az elméleti-metodológiai eredmények főirány szintű összegezését a tervidőszak elején és végén kell elvégezni, tudományos tanácskozás, illetve összegező kötet formájában.

E munka azt a célt is szolgálja, hogy az egyes tematikus irányok által vizsgált jelenségek elméleti megközelítése interpretációs keretet szolgáltasson más kutatási irányok számára is. Ilyen jellegű együttműködés szükséges különösen az önálló élet- és pályakezdetés kérdéseit vizsgáló kutatási irány és a szocializációs folyamat különböző dimenzióinak vizsgálatával foglalkozó tematikus irányok között. Hasonlóan kiemelkedő jelentőségű az ifjúságpolitika és az ifjúsági mozgalom kérdéseinek közvetlen kutatásával foglalkozó kutatási irány elméleti munkálatainak szerepe abban, hogy az ifjúságpolitika igényei minél teljesebben érvényesíthetők legyenek a többi tematikus irányokban is, illetve világosabb legyen azok kutatási eredményeinek felhasználhatósága az ifjúságpolitika számára.

Az együttműködés másik fontos módja az egyes kutatási irányokban szerzett *információ más kutatási irányokban történő hasznosítása* másodlagos feldolgozás útján. Ez feltétlenül szükségessé teszi az empirikus kutatások olyan felépítését, hogy anyagaik sokirányúan felhasználhatók le-

gyenek. Másodelemzések leginkább a 2., 5. és 6. számú tematikus irányokhoz szükségesek. A 2. számú kutatási irány elsősorban másodelemzések útján kívánja feldolgozni és vizsgálódásaiban integrálni a fiatalok önálló pályakezdesének és részben lakáshoz jutásának adatait. Az 5. számú kutatási irány az önálló élet- és pályakezdes rétegsajátosságaira, az azt kísérő társadalmi eredetű konfliktusokra, a munka világában keletkező sajátos ifjúsági érdekeltségekre és azok megoldódására, valamint a különböző ifjúsági csoportok értékorientációira vonatkozó információkat használja fel. A 6. számú tematikus irány azt igényli, hogy az egyes kutatásokban születő információk közvetlenül vonatkoztathatók legyenek az ifjúságpolitika és az ifjúsággal foglalkozó intézményrendszer működésére. Az ifjúságpolitika és az ifjúsági mozgalom közvetlen kutatásának ezenkívül fontos igénye, hogy az ilyen irányú másodelemzések lehetőleg az „elsődleges” kutatásokat végző kutatóhelyeken készüljenek el, kapcsolódva az alapul szolgáló kutatásokhoz.

A másodelemzésekre vonatkozó igényeket részben főirány szinten kell biztosítani – a különböző kutatások információigényeit kielégítő statisztikai elemzések készíttetésével. A másodfeldolgozási igényeket a tervidőszak elején kell megtervezni, be kell építeni a kutatásokba.

Bár a tematikus irányok eredményeinek kölcsönös hasznosítása jó részt csak a következő középtávú tervidőszakban lesz lehetséges, a kutatások ütemezésének főirány szintű összehangolásával biztosítani kell, hogy 1984–1985-ben az egyes tematikus irányok feladatainak teljesítéséhez szükséges másodelemzések elkészülhessenek.

A főirány szervezete és irányítása egyrészt alkalmazza a kutatási főirá-

nyok bevált módszereit és formáit, másrészt érvényesíti az ifjúságpolitika tudományos megalapozását konkrétan szolgáló sajátos törekvéseket és megoldásokat. A főirányon belüli együttműködés és koordináció biztosítását a következő szervezeti felépítés szolgálja:

A főirány irányítását a *Koordináló Tanács* végzi. Az Előkészítő Bizottság, a következő összetételű Koordináló Tanács kinevezését javasolta a Magyar Tudományos Akadémia főtájtárának: Gászó Ferenc (elnök), Békés Zoltán (titkár), Ancsel Éva, Andics Jenő, Barabás János, Halay Tibor, Hanga Mária, Héthy Lajos, Malomsoki József, Monigl István, Nagy Sándor, Nemes Péter, Pataki Ferenc, Rottler Ferenc, Schiffer Péter, Sipos Aladár, Sólyom Ferenc, Szentpéteri István, Tahin Tamás, Vukovits György.

A Koordináló Tanács a főirányban részt vevő bázisintézmények vezető képviselőiből, az ifjúságkutatás szempontjából kiemelkedő jelentőségű tudományos kérdések szakértőiből, valamint a főirány gondozásában szerepet játszó, annak tudományos eredményeit felhasználó fő ifjúságpolitikai fórumok képviselőiből áll, és rendszeresen – évente legalább kétszer – ülésezik.

A Koordináló Tanács mellett egy *Tématanácsot* szervezünk, amelynek feladata a kutatásokkal összefüggő közvetlen szakmai-módszertani kérdések kimunkálása, szakértői viták szervezése a kutatási anyagok minősítése céljából, valamint a kutatási irányok közötti együttműködés biztosítása. A Tématanács az egyes kutatási irányokat gondozó Munkabizottságok vezetőiből áll, és szükség szerint ülésezik.

A Koordináló Tanács felügyelete mellett működik a főirány titkársága, amelynek operatív irányítását a

Koordináló Tanács titkára végzi. A titkárság feladata a kutatási irányok munkájának és együttműködésének operatív segítése, a főirány közös dokumentációjának kezelése, a kutatási feladatok egyes technikai elemeinek biztosítása, valamint a főirány finanszírozási ügyeinek intézése.

A Koordináló Tanács pályázatot hirdet az összes hazai kutatóhely számára a munkálatokban való részvételre annak érdekében, hogy lehetőséget biztosítson a főirány kutatóhelyi bázisainak további szélesítésére, valamint a főirány programjában részt vevő kutatói koncepcióktól eltérő elgondolások és kutatási eredmények felszínre kerülésére és hasznosítására.

A főirány központi bázisintézménye az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, amely biztosítja a főirány működésének, irányításának, koordinációjának szakmai-tudományos és szervezeti feltételeit. Az egyes kutatási irányok gondozását önálló bázisintézmények végzik.

Az egyes tematikus irányok keretében folyó munkálatokat *Munkabizottságok* irányítják, amelyek a kutatásban részt vevő szakemberekből állnak. A Munkabizottságok gondoskodnak a kutatások tervezéséről, ütemezéséről, a konkrét kutatási témákban folyó munka ellenőrzéséről, a főirány törekvéseinek érvényesítéséről, a főirány más tematikus irányjaival való együttműködéséről és a kutatási irány külső kapcsolódásairól. A Munkabizottság vezetője a kutatási irány bázisintézményének képviselője.

A kutatási irányokon belül a rész-témákra *Központi Kutatóhely* kerül kijelölésre, amely az adott téma kutatásának irányítója, és gondoskodik a téma kutatásában részt vevő kutatóhelyek és szakemberek munkájának egyeztetéséről és összehangolásáról.

A főirány kutatásainak *finanszírozási rendszere* a kiemelt kutatási programok bevált gyakorlatát követi: a kutatások finanszírozása a kutatóhelyek saját költségvetéséből, valamint központi alapokból történik.

A főirány célkitűzéseinek teljesíthetősége szempontjából rendkívül fontos, hogy a központilag biztosított alapok a Koordináló Tanács közvetítésével kerülnek felhasználásra a kutatóhelyeken. (Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, így hatékonyabban lehet figyelemmel kísérni a források felhasználását, és nem válik el egymástól a tartalmi és pénzügyi ellenőrzés sem.)

A központilag biztosított alapokat éves bontásban utalják át a főirány számára nyitandó egyszámlára a tárgyév elején. (Az előző évi megtakarítás felhasználható a következő évben.) A központilag biztosított alapok felhasználása kutatási irányonkénti bontásban, a bázisintézmények éves felhasználási tervei alapján történik. (A kifizetéseket a kutatóhelyek gazdasági részlegei végzik. Egyetemi-főiskolai tanszéki kutatások kifizetéseit – amennyiben e kutatóhelyek igénylik –, lehetséges a főirány titkárságán keresztül, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének gazdasági részlegénél bonyolítani.)

A főirány az MTA főtitkárának, valamint az MSZMP KB Ifjúsági-Bizottságának számol be munkájáról, és egyezteteti tevékenységét az ifjúságpolitikát megvalósító, valamint a kutatásokban részt vevő kutatóhelyeket felügyelő főhatóságokkal.

A kutatások koordinálása érdekében a főirány kapcsolatot tart más társadalomtudományi főirányokkal. A külső kapcsolódások elsősorban az ifjúságkutatási főirány kutatásainak tartalmi megalapozását szolgálják.

A főirány sokoldalúan felhasználja *A társadalmi struktúra, az életmód*

és a tudat alakulása Magyarországon című OTTKT főirány tematikájába tartozó korábbi kutatások eredményeit, és kapcsolódik a most induló középtávú kutatásokhoz. Egyrészt hasznosítja a társadalmi struktúra és rétegződés, az életmód- és tudatkutatók elméleti eredményeit, másrészt felhasználja a kutatások egy részének ifjúsági metszetét. Az ifjúsági jelenségek általános társadalmi kereteinek elemzése, a főirány keretében folyó kutatások más kutatási programokkal való összehasonlításának, valamint a főirány egyes tematikus irányában születő eredmények integrálásának lehetősége szempontjából egyaránt igen nagy jelentőségű az említett főirány keretében tervezett, egységes mintarendszeren alapuló felvételsorozat, illetve adatbank anyagának felhasználása.

A főirány sokoldalúan együttműködik *A köznevelés fejlesztését szolgáló kutatások* című OTTKT főiránnyal is. A jelen középtávú tervidőszakban az együttműködés a következő témakörökben valósul meg: a fiatalok képzettségének és a gazdasági-technikai haladás kérdéseinek összefüggésével kapcsolatos, a 4. számú irány keretében tervezett kutatás kapcsolódik a képzési rendszer és a gazdasági rendszer működésének összefüggését vizsgáló, ott tervezett kutatásba; az önálló élet- és pályakezdés társadalmi jellemzőinek, valamint a szocializációs folyamat különböző dimenzióinak vizsgálata összekapcsolódik a szocializáció és a nevelés összefüggéseit célzó kutatásokkal; az iskolai szervezet és az ifjúsági szervezet viszonyának vizsgálata kapcsolódik a nevelési intézmények működésével és eszközzel kapcsolatos kutatásokhoz.

Az előzetes tervek szerint a szocialista országok tudományos akadémiai közötti nemzetközi együttműködéssel

kutatás indul, amely összefügg a 4. számú kutatási irány tematikájával. Ugyanebben a keretben a kapitalista országok ifjúságának, illetve a nemzetközi kommunista ifjúsági mozgalom kérdéseinek kutatásában való magyar részvétel iránti igény indokolja a téma kutatásának a 6. számú irányhoz kapcsolt beindítását.

A TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK HASZNOSÍTÁSA

A főirány egyik fontos feladata a tudományos eredmények hasznosítását szolgáló mechanizmus kialakítása. Ennek garanciáit már a munkálatok beindítása, tervezése, szervezése és ütemezése során biztosítani kell.

Az 1981–1985. évi kutatási eredmények elsősorban az egyes kutatási irányok zárótanulmányaiban kerülnek összegezésre. Ugyanakkor az Előkészítő Bizottság javasolja a főirány eredményeinek szintetikus jellegű összegezését egy politikai ajánlások is tartalmazó kötetben. A kutatások eredményeinek hasznosítása szempontjából igen nagy jelentőségű azok integrálása más kiemelt társadalomtudományi kutatások munkájába, mivel azok közvetíthetik az ifjúságkutatási eredményeket a politika más területeihez. A kutatások rövid- és középtávú társadalmi-politikai hasznosítása érdekében menet közben is szükség van elemzésekre a kutatási részeredmények alapján, amelyek a kutatások tematikájába vágó egyes ifjúságpolitikai döntések közvetlen előkészítéséhez járulnak hozzá.

A kutatás és a politika kapcsolatának hatékonyabbá tétele érdekében szükséges az ifjúságpolitikai döntések olyan elemzése, amely képet ad a

tudományos eredmények társadalmi hasznosításának eredményeiről és problémáiról.

A főirány titkárságának fontos feladata annak elősegítése, hogy a kutatások anyagaiból tanulmányok, cikkek, ismertető írások készüljenek és lássanak napvilágot a folyóiratok, periodikák hasábjain. A kutatási eredmények közreadása céljából ezenkívül a tervidőszak végén tudományos tanácskozást szervezünk.

A főirány keretében folyó kutatómunkáról a Koordináló Tanács bulletint ad ki, hogy elősegítse a jobb tájékozódást. Kívánatos az is, hogy az ifjúságpolitikával foglalkozó főhatóságok és szervezetek a kutatóhelyekkel való közvetlen kapcsolat létesítésével építsék ki a kutatások hasznosításának mechanizmusát.

Békés Zoltán

**ÚJRA
MEGJELENT**

**A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
HÁROMKÖTETES KIADVÁNYA**

**TÁRSADALMI
STRUKTÚRÁNK
FEJLŐDÉSE**

- I.** Társadalmunk szerkezetének
fejlődési tendenciái
349 oldal/37,— Ft
- II.** Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség
374 oldal/40,— Ft
- III.** Gazdaság, település, társadalomszerkezet
289 oldal/34,— Ft

Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségein,
a könyvesboltokban és az intézet pénztárában

ELGONDOLÁSOK „A GAZDASÁG TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEI” KUTATÁSI IRÁNY KONCEPCIÓJÁHOZ

A Társadalomtudományi Intézet 1981-től kezdődően célul tűzte ki *A gazdaság társadalmi összefüggései* kutatási irány művelését. E kutatási irányon belül az 1981 és 1985 közötti időszakban a fő figyelmet a nyolcvanas évtized társadalmi-gazdasági fejlődéstendenciái és a fejlődésből fakadó ellentmondások feltárására, elemzésére fordítja. A vállalkozás újszerű, s mint minden új kutatási irány, számtalan bizonytalansági tényezőt rejt magában; nemcsak a kutatási koncepció, hanem a kutatásmódszertan és a témaválasztás területén is.

A TÉMA KUTATÁSÁNAK TÁRSADALMI—POLITIKAI ÉS TUDOMÁNYOS JELENTŐSÉGE

Az elmúlt három és fél évtizedben alapvető változásokon mentek keresztül hazánkban a társadalmi-gazdasági viszonyok. Történelmileg rövid idő alatt sikerült felszámolni öröklött társadalmi elmaradottságunkat: ugrásszerűen fejlődtek a termelőerők, gyökeresen megváltoztak a termelési viszonyok, átalakult a tár-

sadalmi struktúra, nőtt az életszínvonal, jelentős eredmények születtek a szocialista életmód és tudat kibontakozása területén.

E fejlődés nem volt töretlen: gyors előrehaladásokkal és megtorpanásokkal, kiegyensúlyozott és feszültségekkel terhes periódusokkal, kitérőkkel jellemezhető fejlődési szakaszok váltogatták egymást.

Az utóbbi évtized egyik jellegzetessége az, hogy ismét sűrítve jelentkeztek a továbbfejlődés problémái. Az általános társadalmi előrehaladás talaján olyan tendenciák bontakoztak ki, amelyek valószínűsítik, hogy a nyolcvanas évtizedben fejlődésünkben új feltételekkel és követelményekkel kell számolnunk, és társadalmi fejlődésünk nem lesz mentes feszültségektől és konfliktusoktól sem.

a) A megelőző évtized fejlődése számos új társadalmi jelenséget és folyamatot hívott életre, de ezeken túl felszínre hozott — részben öröklött, részben újratermelődt — társadalmi problémákat is *a gazdaság, a kultúra, a politika, az ideológia szférájában*. A világgazdaság átrendeződése, a munkaerőforrások tartós apadása, a gazdasági egyensúlyzavarok, a társadalmi egyenlőtlenségek

újratermelődése, a lakáshelyzet és az egészségügyi ellátás problémái, a környezetromlás, a munka tényleges produktivitásának stagnálása stb. olyan jelenségek és folyamatok voltak, amelyek – konfliktusos helyzeteket teremtve – sejtették a fejlődés külső és belső feltételeinek megváltozását és sokszor „kényszerpályákra” is vitték a társadalmi cselekvést.

Bár a jelentkező társadalmi problémák és feszültségek különböző okokra vezethetők vissza, valószínűsíthető, hogy döntő hányaduk a fejlődés változó feltételei és követelményei, illetve a „megállapodott” – viszonylag lassan változó – struktúrák közötti ellentmondások éleződésével, a gazdaság és más társadalmi szférák elkülönülő mozgásával és – ebből fakadóan – egy komplexebb társadalmi cselekvés hiányával függ össze. A következő évtizedben e társadalmi feszültségek várhatóan tovább élnek, transzformálódhatnak, újabb konfliktushelyzeteket teremtve a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatában.

b) Valószínűsíthető, hogy a következő évtizedben a fejlődés feltételeinek változása következtében a *társadalmi-gazdasági fejlődés követelményei* is *újráfogalmazódnak*. Feltételezhetjük, hogy társadalmi előrehaladásunk döntően *három alapproléma* megoldásától függ majd: 1. mennyire tudjuk a mai gazdaság struktúráját, a termelés technológiai-technikai szintjét minőségileg meghaladni és a világgazdasági változásokhoz, illetve a hazai feltételekhez rugalmasan alkalmazkodó, az erőforrásokat – benne a természeti, gazdasági, társadalmi stb. erőforrásokat – racionálisan felhasználó *korszerű gazdaságot* létrehozni; 2. *szocialista társadalmi viszonyainkat* – beleértve az életszínvonal, az anyagi fogyasztás,

a szociálpolitika, a műveltségi viszonyok, a demokrácia, az életmód stb. fejlesztésére vonatkozó céljainkat is – hogyan tudjuk kibontakoztatni; 3. e két – gazdasági és „nem gazdasági” – tényező fejlődését-fejlesztését hogyan tudjuk a társadalmi gyakorlatban úgy megvalósítani, hogy egymást erősítsék, illetve egy *egyes társadalmi cselekvési gyakorlatban* integrálódjanak.

c) A társadalmi fejlődés új követelményei várhatóan átértékelik az erőforrások, a gazdaság, a cél-, eszköz-, intézményrendszer, a társadalmi viszonyok, a fejlődési tényezők stb. szerepét és jelentőségét a társadalmi újratermelés egészének folyamatában, s *más dimenziókat, új hatóerőket és új perspektívákat* nyitnak meg a társadalmi-gazdasági fejlődés számára. Valószínűnek látszik, hogy a nyolcvanas évtized társadalmi fejlődését nem lehet a korábbi évtized léptékeivel és paramétereivel mérni: a jövőben *több domináló tényezővel* kell számolni a fejlődésben, amelyek egyben a társadalmi fejlődés-fejlettség mutatói is lehetnek. Ilyenek: a természeti környezet védelme és a természeti erőforrások (föld, víz, levegő, ásványkincsek stb.) komplex hasznosítása; a gazdaság korszerűsítése és dinamizálása; az emberi tényezők kibontakoztatása (alkotókészség, termelékenység, kezdeményzőkészség, közéleti és társadalmi felelősség stb.); a legszélesebb értelemben vett kultúra fejlesztése (életmód, termelési kultúra, művelődési viszonyok stb.); a szocialista demokrácia és a politikai kultúra elmélyítése (közéleti fórumok, demokratikus intézmények, nyilvánosság stb.); a nemzetközi (gazdasági, politikai, kulturális, ideológiai) tényezők komplex hatásainak „befogadása”.

Ha feltételezzük, hogy az előttünk álló évtizedben jelentős változások

mennek végbe a társadalmi fejlődés külső és belső feltételeiben, átértelődnek a fejlődés erőforrásai, új növekedési tényezők és új követelmények jelennek meg, s a változásokkal szükségszerűen együtt járnak társadalmi feszültségek és konfliktusok stb., akkor valószínűsíteniünk kell, hogy a nyolcvanas évtizedben *a társadalmi politikában különös jelentőséget kap a gazdasági fejlődés és más társadalmi szférák mozgásának szervezettebb összehangolása*, a társadalmi folyamatok egészének tudatosabb irányítása és befolyásolása. A társadalmi-politikai döntéshozás és irányítás számára különösen fontos, hogy mélyebben megismerje e fejlődési szakasz tartalmát, a változások lényegét, tendenciáit, a fejlődés pozitív és negatív társadalmi következményeit, előre lássa a gazdasági, kulturális, ideológiai és politikai szempontból kritikus fejlődési sávokat, feszültségeket és konfliktushelyzeteket.

A nyolcvanas évtized társadalmi folyamatai várhatóan újszerű következményeket támasztanak e folyamatok társadalmi-politikai kezelésmódjával és tudományos kutatásával szemben. E fejlődési szakasz sajátosságának tűnik, hogy *különböző típusú, eltérő jellegű, rövidebb és hosszabb távra kiható társadalmi-gazdasági fejlődésproblémák rétegződnek egymásra*, amelyek megoldása is különböző jellegű, nehézségű és időigényű. Valószínűsíteniünk kell, hogy egyfelől az olyan társadalmi-politikai kezelésmódnak, amely az egyes társadalmi folyamatokat csak ugyanazon szféra belső összefüggéseinek nézőpontjából közelíti meg — tehát a gazdasági problémákat a gazdaság belső összefüggéseinek oldaláról, a politikai jelenségeket a politikai szféra belső összefüggéseiből kiindulva stb. — továbbra is szük-

ségképpen alacsony lesz a társadalmi hatékonysága, és feszültségeket, konfliktushelyzeteket eleve magában hordozó társadalmi cselekvést indukál; másfelől a gazdasági, kulturális, ideológiai, politikai folyamatok tudatos együttkezelése — a társadalmi összefüggések „bevitel” a gazdasági döntésekbe; ideológiai szempontok érvényesítése a kultúrában stb. — nemhogy elbizonytalanítja, hanem éppen erősíti és gazdagítja a társadalmi cselekvés tudományos megalapozottságát. *A társadalmi-gazdasági folyamatok kezelésében döntő következményként fogalmazható meg a komplexitás*, amely a társadalom irányítótól soktényezős, differenciált, s ugyanakkor egy irányba szervező társadalmi politikát igényel.

A társadalomtudományi kutatásokkal szemben jelentkező társadalmi igényeket interdiszciplináris, a társadalmi-gazdasági folyamatok összefüggéseinek, kölcsönhatásainak feltárására irányuló vizsgálatokkal — sok tekintetben csak — újszerű tudomány szemléleti és közelítésmóddal elégeithetjük ki. A tudományos munka akkor felel meg céljának, ha képet tud adni társadalmi-gazdasági helyzetünkről, annak okairól, a társadalmi fejlődés egésze összefonódó elemeinek, folyamatainak mozgásáról, a relatív önállósággal rendelkező társadalmi szférák, jelenségek kölcsönös meghatározottságáról, a társadalmi fejlődés szélesebb kontextusába ágyazott fejlődéstendenciákról, kritikus fejlődési sávokról, feszültségekről, konfliktusokról. Ez a feltétele annak, hogy a kutatómunka gazdagítsa tudásunkat és segítse a társadalmi gyakorlat tudományos megalapozását azzal, hogy egyes kérdésekben eljut a fejlődéstendenciák tudatos kibontakoztatására, illetve az ellentmondások feloldására irányuló — a tudomány saját közelítésmódjá-

ból származó – alternatív javaslatok kidolgozásáig is. A kutatómunka ezzel járulhat hozzá az osztársadalmi mozgásra vonatkozó stratégiai és taktikai célok megalapozásához.

A téma kutatásának tudományos jelentősége – ismereteink gazdagodásán túl – a témaválasztás újszerűségében is rejlik. Nem abban az értelemben, hogy társadalmi fejlődéstendenciákat, illetve konfliktushelyzeteket stb. kívánunk kutatni, hiszen ilyen vizsgálatok eddig is folytak a társadalomtudományokban, bár ezeknek a kutatásoknak a döntő többsége az egyes társadalmi szférák és folyamatok belső összefüggéseinek feltárásával foglalkozott. Esetünkben a választott téma „természetének” megfelelően a *társadalmi fejlődés egésze oldaláról kiindulva kell megkísérelni a társadalmi élet különböző oldalai, szférái, folyamatai közötti viszony és kölcsönhatás komplex feltárását*. E megközelítésben el kell érni, hogy a gazdasági, kulturális, ideológiai, politikai folyamatokat „társadalmi” folyamatként értelmezzük, s azokat a társadalmi valóság tényleges összefüggéseinek megfelelően interpretáljuk: egyfelől az elkülönülő szférák és folyamatok bonyolult, sok szintű és sok irányú kapcsolatait, kölcsönhatásait kutassuk, s a különböző társadalmi szférákat és folyamatokat a kapcsolódó – sokszor többszörös áttétellel kapcsolódó – szférák és folyamatok összefüggései, jelenségei felől is megközelítsük; másfelől a „társadalmi” folyamatok specifikus és különös társadalmi meghatározottságát mint általános módszertani alapelveket érvényesítsük, azaz a gazdasági, kulturális, ideológiai, politikai jelenségeket és folyamatokat „át-szűrjük” a társadalom érdekviszonyainak, elsajátítási, osztály- és rétegviszonyainak, politikai-hatalmi viszonyainak szűrőjén. „Csupán” azért,

mert a különböző gazdasági, kulturális, politikai, ideológiai folyamatok reálisan csak a viszonyok rendszerében értelmezhetők.

A témaválasztás újszerűsége elsősorban ezekben az összefüggésekben kecsget új tudományos eredmények ígérétével, és módszertani szempontból is újszerű megközelítést jelenthet azáltal, hogy *más dimenziókat adhat a társadalmi fejlődés bonyolult összefüggéseinek megismeréséhez*. A téma kutatásának tudományos jelentőségét ebben jelölhetjük meg.

KUTATÁSI KONCEPCIÓ ÉS A FELADAT KÖZELEBBI MEGHATÁROZÁSA

A választott kutatási irány társadalmi fejlődésünk egészét érintő problémákat vet fel, amely a tudományos kutatómunka számára nehezen megfogható, de a társadalmi-politikai gyakorlat szempontjából is túl általánosnak tűnhet. Szükséges tehát – még a tematikai megformálás előtt – a kutatási feladatot pontosítani, a lehetőségekhez képest behatárolni, „szűkíteni”.

a) Az egyik legnagyobb problémát a társadalmi fejlődés egészének megragadása, a „gazdaságinak”, „kulturálisnak”, „ideológiaiinak”, „politikaiinak” nevezett folyamatok „társadalmi” folyamatként való értelmezése jelenti.

A társadalomtudományok kialakult és használatos fogalmi apparátusa csak „korlátozottan” képes a társadalmi fejlődés egészét – a gazdasági, kulturális, politikai, ideológiai jelenségek mozgását – kifejező tendenciák leírására, elemzésére. *A különböző társadalmi szférákban lezajló folyamatok együttes mozgását, azok tendenciáit* – ismereteink mai szint-

jén – nem tudjuk megragadni a maga totalitásában, csak mint a különböző társadalmi szférák, folyamatok, jelenségek közötti viszonyt és kölcsönhatást értelmezhetjük. A kutatási megközelítés tévedése így sem lesz nagy, mert a társadalomnak mint komplex jelenségnek a struktúráját a társadalmi viszonyok összessége alkotja, s a társadalmi fejlődés fő összetevőjét a társadalmi folyamatok – gazdasági, kulturális, ideológiai, politikai folyamatok – bonyolult kölcsönhatása adja.

A kutatási feladat közelebbi meghatározása tehát ebben az esetben azt jelenti, hogy viszonyokban, kölcsönhatásban, összefüggésben stb. kell megragadni a társadalmi fejlődés tendenciáit. Vizsgálatainkat a különböző társadalmi szférák és folyamatok kapcsolatrendszerének feltárására kell kiterjeszteni, például a gazdasághoz a kultúra, a politika, az ideológia jelenségeinek oldaláról közelíteni, az ideológiához a gazdaság, a kultúra, a politika oldaláról stb. Így tehát nem foglalkoznánk az egyes társadalmi szférák és folyamatok belső összefüggéseinek kutatásával, vizsgálatainkat a társadalmi folyamatok „köztes” problémáira koncentrálnánk.

b) A társadalmi fejlődéstendenciák alakításában szerepet játszó társadalmi jelenségek és folyamatok teljes körének, a kölcsönhatások valamennyi elemének megragadására természetesen nem vállalkozhatunk. A további szűkítésben néhány lényeges, döntő összefüggést kell megragadnunk.

Az a törekvésünk, hogy a társadalom bonyolult rendszerében jobban eligazodjunk, nem jelentheti azonban azt, hogy a társadalmi folyamatokat, vagy magát a társadalmi fejlődés egészét egy fő tényezőre kellene visszavezetni, még kevésbé azt, hogy a

társadalom egy-egy szférájában, a társadalmi valóság rész-szintjén megfogalmazott összefüggést a társadalmi fejlődés egészére kellene extrapolálni. A gazdaság belső összefüggéseit éppúgy hibás lenne a társadalmi fejlődés és változások egészére vetíteni, mint a nem gazdasági folyamatok sajátos belső összefüggéseit a gazdaságra vagy a társadalmi mozgás egészére vonatkoztatni.

Elvi és gyakorlati megfontolások késztetnek azonban arra, hogy a kutatómunka a gazdaságból induljon ki és oda is térjen vissza, azaz legyen „gazdaságcentrikus”. A kutatásban tehát a gazdaságot tekintjük rendező elvnek, és ez azt jelenti, hogy

– a gazdaság társadalmi környezetét és mozgásterét, a gazdaságnak a társadalmi viszonyokban és folyamatokban rejlő hatóerőit és korlátait elsősorban mint gazdasági fejlődési tényezőket, erőforrásokat, összetevőket vizsgáljuk;

– kutatjuk a gazdasági folyamatok társadalmi hatását és következményeit, azok visszahatásait, és nem csupán a „határterületeken”, hanem a gazdaságtól távolabb eső társadalmi jelenségekben és folyamatokban is (milyen társadalmi folyamatokat indukálnak; milyen pozitív és negatív társadalmi következményekkel járnak; hol kereszteznek, illetve hol erősítenek társadalmi célokat stb.);

– a társadalmi fejlődés egésze szempontjából elemezzük a lényeges társadalmi célok, folyamatok gazdasági feltételeit, lehetőségeit és hatóerőit; vizsgáljuk a kultúra, az ideológia, a politika szférájából induló folyamatok gazdaságra gyakorolt hatását, következményeit (milyen gazdasági folyamatokat hívnak életre; hol keresztesz gazdasági törekvéseket; milyen pozitív és negatív gazdasági következményeket vonnak maguk után stb.).

A gazdaság rendező elvként rögzítése annyiban szűkítené a kutatási feladatot, hogy a vizsgálatok elsődlegesen a gazdasági, illetve a nem gazdasági szférák és folyamatok kapcsolatrendszerének feltárására terjednének ki, és – önálló kutatási témaként – nem foglaloznának a kulturális, ideológiai és politikai folyamatok közötti összefüggések vizsgálatával. Valószínűleg elkerülhetetlen lesz azonban, hogy a kutatómunka ne érintse a kulturális, ideológiai, politikai szféra összekapcsolódásából adódó jelenségeket és folyamatokat.

c) A társadalmi jelenségek és folyamatok kölcsönhatásának vizsgálatában a – korábban kifejtett módon értelmezett – gazdaságcentrikuság egyik eszköze lehet a fő összefüggések megragadásának. A társadalom azonban – bármilyen komponensek is kapcsolódjanak össze a társadalmi fejlődés egészében – mindig társadalmi viszonyok összességéként jelenik meg, minden társadalmi folyamat osztályok, rétegek, csoportok, egyes emberek tevékenységével függ össze. Kínálkozik tehát egy újabb olyan alapvető összefüggés, amely alkalmas lehet a fejlődéstendenciák lényegének megragadására: a társadalmi folyamatok talán legfőbb sajátossága, hogy azok az érdekviszonyokat, az elsajátítási viszonyokat, osztály- és rétegviszonyokat, politikai-hatalmi viszonyokat megtestesítő társadalmi-gazdasági viszonyok egészébe ágyazva jelennek meg.

A „szűkítés” ebben az esetben inkább lényegretörés. Nem csupán viszonyokat, összefüggéseket, kölcsönhatásokat stb. kell kutatónk, hanem keresnünk kell a társadalmi valóság különböző szintjein és szféráiban ható összefüggések, törvényszerűségek azonos típusát, strukturális hasonlóságát, egyneműségét, azaz a társadalmi sajátosságokat. A társa-

dalmi fejlődéstendenciák ilyen megközelítése nem csupán a fejlődés összetevőinek egy másfajta tanulmányozásában nyerhet értelmet, hanem sokkal inkább a társadalmi-politikai gyakorlatban, mivel *minden társadalmi folyamat reálisan érdekviszonyok, a politikai, elsajátítási viszonyok, osztály- és rétegviszonyok, hatalmi viszonyok összefüggéseiben létezik*. Ha a tudományos kutatómunka át akarja hidalni a kutatási eredmény és a társadalmi gyakorlat „szakadékát”, ezt a – metodológiaiak is nevezhető – elvet kell követni.

d) Célszerű, hogy a társadalmi fejlődéstendenciák, a gazdaság társadalmi összefüggéseinek kutatását ne teoretikus kutatásként értelmezzük, hanem a *történetileg konkrét társadalmi-gazdasági viszonyokra* és a magyar társadalmi fejlődésre vonatkoztassuk. A kutatás középpontjába a közelmúlt és a jelen konkrét társadalmi-gazdasági folyamatainak vizsgálata kerüljön, s a következtetések levonásában pedig fogja át a nyolcvanas évtized társadalmi-gazdasági mozgását.

A kutatómunkának mindenekelőtt a – jelzett időszakban munkáló – *fő fejlődési folyamatokra* kell koncentrálni, s a társadalmi fejlődésnek a nyolcvanas évtizedben várható negatív jelenségeit, feszültségeket, konfliktushelyzeteket is ezekkel összefüggésben megjeleníteni. A kutatási feladat ilyen szűkítése nem jelentheti azt, hogy periferikusan kell kezelnünk a társadalmi feszültségeket, konfliktusokat, kritikus fejlődési sávokat. Alapvetőnek kell tekintenünk a megközelítésekben – de a társadalompolitikai kezelésmódban is – a társadalmi problémákhoz való konstruktív viszonyt, hiszen a fejlődést előrevivő új elemek beépülése a társadalmi cselekvésbe a feltétele annak, hogy a feszültségeket, konfliktus-

tushelyzeteket megoldjuk, a túlhaladottat és korszerűtlent kiszorítsuk.

A közelmúlt és a jelen fejlődéstendenciáinak, ellentmondásainak vizsgálata mellett biztosítani kell, hogy a kutatások a *jövőre orientáltak* legyenek, a múlt és a jelen fejlődési folyamatai a szocialista fejlődés egy későbbi fázisa – a kilencvenes évek – fejlesztési követelményeivel is összekapcsolódjanak. A társadalmi fejlődésnek a közelebbi jövőben várható állapotát nem csupán a múlt és a jelen tendenciáinak kivetítése, hanem a távolabbi – nem túl távoli – jövő követelményeinek a mérlegelése is adja. Ha így jelöljük ki az időhorizontot – összekötve a közelmúltat és közeljövőt – ezáltal elérjük, hogy a kutatómunka ne történeti és ne prognosztikai jellegű vizsgálatot folytasson, ugyanakkor azok eredményeit felhasználja.

e) A kutatási feladat szűkítésére tett eddigi kísérlet a kutatómunka egyfajta körülhatárolását jelenti, de korántsem ad választ a „mit kutatunk?” problémára. Ehhez olyan kutatási csomópontokat kell kiválasztani, amelyek vizsgálatával *releváns módon* tudjuk feltárni a nyolcvanas évtized társadalmi-gazdasági fejlődéstendenciáit. A tematikai pontosításra különböző alapvető megközelítési módok kínálkozhatnak:

– Meg lehet közelíteni a „mit kutatunk?” problémát a különböző társadalmi szférák (gazdaság, kultúra, ideológia, politika) összefüggéseinek, kölcsönhatásának feltárása oldaláról. A kutatómunka ebben az esetben az egyes szférákból kiinduló és más szférákba átnyúló – egymást erősítő és fékező – hatásokat tárna fel, jelezze a konfliktushelyzeteket, kritikus fejlődési sávokat. Ebben az esetben olyan kutatási témákat fogalmazhatnánk meg, mint például a gazdaság és politika viszonya; a kultúra

(művelődési viszonyok) szerepe a gazdasági fejlődésben; a gazdaság és ideológia stb.

E vizsgálati mód előnyei mellett a megközelítés az elvontság és az elméletieskedés veszélyét is magában rejt, hiszen a különböző társadalmi szférák összefüggései nehezen kutathatók, a problémafelvetés túl általános lehet, és így a kutatómunka könnyen spekulatív fejtegetésbe torokollhat, még akkor is, ha a vizsgálatokat sikerülne konkretizálni a nyolcvanas évtized társadalmi-gazdasági fejlődésére.

– Meg lehet fogalmazni a kutatási feladatokat olyan megközelítéssel is, hogy egy-egy konkrét társadalmi problémát, feszültséget helyezünk a vizsgálat középpontjába, s kutatjuk a konfliktushelyzetet kiváltó mélyebb okokat, feltételeket, motívumokat, kölcsönhatásokat, s ezeken keresztül jutunk el a társadalmi fejlődés átfogóbb, általánosabb problémáihoz. Ebben az esetben olyan kutatási feladatokat fogalmazhatnánk meg, mint például a gazdasági egyensúlyzavarok társadalmi hatásai; a műszaki haladás nemzetközi tendenciáitól való elszigetelődésünk okai, társadalmi-gazdasági követelményei; a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének társadalmi-gazdasági alapjai stb.

Az előnyök mellett e megközelítés problémája lehet az, hogy a témaválasztás túl sok „véletlen” mozzanatot tartalmazhat. Tévétra viheti a kutatómunkát, hogy a kiéleződött konfliktushelyzetek vizsgálatával a kutatás nem a fő folyamatokra fog koncentrálni, meg kell elégednie az öröklött és újratermelődő – vagy nyilvánvaló – társadalmi problémák vizsgálatával, mert az új fejlődési feltételek alapján létrejövő új ellentmondásokat aligha tudja kezelni.

– Meg lehet közelíteni a kutatási feladatokat úgy is, hogy egy-egy társadalmi fejlődési folyamatot, jelenséget teszünk a kutatás tárgyává, s a társadalmi összefüggések egészébe ágyazva vizsgáljuk: megkíséreljük feltárni a különböző társadalmi-gazdasági döntések és folyamatok fejlődési útjait, hatásait, elágazásait; egy-egy társadalmi folyamatot keresztesztő, erősítő vagy gyengítő jelenségeket; a folyamatok befolyásolásának lehetőségeit, ennek feltételeit és következményeit stb. Ebben az esetben olyan kutatási témákat fogalmazhatnánk meg, mint például a gazdaság növekedési ütemének változásai és társadalmi következményei; az áru- és pénzviszonyok fejlődésének társadalmi kísérőjelenségei stb.

Mivel e megközelítés elhatározott döntéseket, már létező társadalmi cselekvéseket, folyamatokat vizsgál, eközben kieshetnek a látószögéből a társadalmi cselekvésnek azok a sávjai, ahol nincsenek tudatos társadalmi politikai akciók. Továbbá: a kutatómunka – talán önkéntelenül is – „elfogultan” közeledne a problémákhoz, s reális veszélye van annak, hogy alternatív javaslataiban sem lenne eléggé konstruktív.

– Meg lehet közelíteni a kutatási feladatokat úgy is, hogy a társadalmi jelenségeket és folyamatokat, azok összefüggéseit és kölcsönhatásait a szocialista fejlődés néhány átfogó, illetve alapkérdése – esetleg elméletileg még kidolgozatlan alapkérdése – körül csoportosítjuk és ezeken belül kutatjuk. Történeti és logikai elemzéssel, teoretikus és empirikus kutatásokkal vizsgálunk olyan összefüggéseket, mint például a szocializmus alapvető termelési viszonya; a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok összefüggései; a szociális biztonság és teljes foglalkoz-

tatottság; alap és felépítmény viszonya stb.

Az előnyök mellett e megközelítés problémája lehet, hogy túl „nagy falatnak” bizonyulhat – egy, lényegében most induló kutatás számára – a szocialista fejlődés alapkérdéseinek vizsgálata. Az a tény, hogy a források körülményesen megközelíthetők, továbbá a következtetések is túlmutatnának a szocializmus építésének konkrét problémáin, inkább nehezítik, mint könnyítik a kutatómunkát. Ezekon túl a kutatási „beidegződések”, a társadalmi specifikumok nehezen kezelhetősége is problémákat okozhat a kutatásokban.

Bárhonnan is közelítsünk tehát a kutatási feladat pontosabb körülhatárolásához, mindenütt adódnak problémák és gondok, mindvégig fenyeget az elvontság vagy a praktizmus veszélye. Reálisnak látszik az, hogy többféle megközelítés mellett foglaljunk állást és a felsorolt „metaszeteket” mint metodológiai elveket kezeljük.

A KUTATÁSI MÓDSZEREKRŐL

A választott kutatási irány sajátosságából következik, hogy a problémák vizsgálata elméleti és empirikus jellegű (szociológiai, sőt gazdaságpolitikai, tudatszociológiai stb.) elemzéseket egyformán igényel. A gazdaság és társadalom „köztes” problémáinak, kapcsolódási pontjainak, kölcsönhatásainak kutatása mégis – ma úgy tűnik – többségében másod-elemzéseket, egyes szférákban folyó kutatások részeredményeinek szintetizálását, szükségképpen integratív megközelítést tesz szükségessé. Önálló empirikus kutatásokat ott célszerű végezni, ahol az integratív megközelítés – a fehér foltok, a ho-

mályos kapcsolódások miatt stb. — igényli az „utánjárást”, az egyes folyamatok mélyebb megismerését.

Ebben az esetben módszertanilag azt a valóságos problémát a legnehezebb áthidalni, hogy a részkutatások eredményei legtöbbször eltérő célra irányulnak, különböző az eredmények aggregáltsági foka, nehezen összehasonlíthatók, megközelítési módjuk, a vizsgálat szintje és eredményessége stb. is különbözőek. Ezt enyhítendő a különböző problémakörök kutatásában bizonyos közös módszertani elvek érvényesítésére törekszünk:

— a kutatás egyik adekvát módszertani elve az *interdiszciplinaritás*. Az osztársadalmi mozgás szerves részeként kezelt gazdaság kínálja is ezt a módszertani elvet;

— a vizsgált jelenségeket *mozgásokban, dinamikájukban, változásaiban* kell kutatni. E megközelítésben a változás nem feltétlenül azonos az időbeni egymásutániséggal, bár ezek az összefüggések is kaphatnak szerepet;

— biztosítani kell a kutatások *komplex jellegét*. Ez azonban nem azonos a „minden mindennel összefügg” szemlélettel, hanem a társadalmi folyamatok időbeni, térbeni, történeti, logikai meghatározottsága mellett a specifikus és különös *társadalmi meghatározottságot* — mint általános módszertani alapelvet — kellene érvényesíteni. Ez azt jelentené, hogy bármilyen gazdasági, vagy ideológiai, vagy politikai stb. folyamatról, jelenségről van szó, a vizsgálatban mindig át kell „szűrni” az érdekviszonyok, elsajátítási viszonyok, osztály- és rétegviszonyok, politikai-hatalmi viszonyok stb. aspektusán, azaz társadalmi folyamatokat a társadalomnak ebben a metszetében is vizsgálni kell;

— a kutatás jellegét tekintve fej-

lődéstendenciák és konfliktushelyzetek kutatására irányuljon, a társadalomirányítás tudományos megalapozására törekedjen, hogy az elemzések eljussanak — a tudományos közelítésmódból származó — alternatív javaslatok kidolgozásáig;

— nagy helyet kell biztosítani a kutatásban a *prognosztikai elemeknek*. A jövőre orientáltság azonban nem jelentheti csak a múltbeli és jelenlegi fejlődéstendenciák kivettését, hanem legalább ilyen súllyal kellene érvényesíteni a szocialista fejlődés egy nagyobb távlatából történő visszaszámlálást is.

A KUTATÁS IRÁNYAI ÉS TEMATIKÁJA

A gazdaság társadalmi összefüggéseinek tematikus megragadása a kutatási feladat szűkítésére és pontosítására tett kísérletek után sem könnyű feladat, a problémakör még így is rendkívül „széles” marad. A kutatási feladat tematikai rögzítése — bárhonnan is közelítsünk — lényegében mindig „szűkítést” jelent, hiszen a kutatási irány pontos befedésére aligha lehet — és egy most induló kutatás esetében aligha kell — törekedni. Mindvégig figyelembe kell venni azt is, hogy valóságos ellentmondás létezik a kutatási feladatok és a kutatás lehetőségei között.

A sokféle lehetséges tematikai megközelítés közül az tűnik — mind a tudomány fejlődéséhez, mind a társadalmi gyakorlat tudományos megalapozásához való hozzájárulás szempontjából — a leginkább eredményesnek, ha a nyolcvanas évtized néhány alapvető — vagy általunk alapvetőnek tartott — társadalmi-gazdasági folyamatában, jelenségében kíséreljük meg feltárni, elemezni a gazdaság társadalmi összefüggéseit,

mintsem fordítva: a gazdaság társadalmi összefüggéseinek mélyebb, részletesebb elemzésével jutnánk el a nyolcvanas évtized társadalmi gyakorlatának befolyásolására alkalmas következtetésekig.

A gazdaság társadalmi összefüggésében ugyanis alapvető problémának kell elismernünk azt, hogy nem tudunk kielégítő választ adni a kérdésre: hogyan függ össze a „gazdasági” a „nem gazdaságival”, mivel nem ismerjük eléggé a gazdasági és nem gazdasági szférákat és folyamatokat összekötő szálakat, kapcsolatokat, összefüggéseket, hatásmechanizmusokat.

Ezekre valójában csak a történetileg konkrét társadalmi-gazdasági folyamatok és jelenségek elemzésével tudunk válaszolni. Így el tudjuk kerülni azt is, hogy a „tudományos” kutatómunka kimerüljön abban, hogy minduntalan általános összefüggéseket „vonatkoztassunk” társadalmi gyakorlatra, illetve e gyakorlatot „belemagyarázzuk” elvont tételeinkbe.

Célszerűnek látszik — a korábban kifejtetteknek megfelelően — a következő témacsoportok kialakítása:

I. A gazdasági fejlődés társadalmi feltételeinek változása a nyolcvanas évtizedben hazánkban

A témacsoportban a kutatásnak abból kellene kiindulni, hogy a gazdaság számára a társadalmi környezet (a társadalmi struktúra, az életmód, az érdekviszonyok, a kulturális-műveltségi viszonyok, a társadalmi-politikai intézményrendszer, a politikai-hatalmi viszonyok, a közgondolkodás, az értékrendszer stb.) mindenekelőtt társadalmi „adottság”, így a gazdasági fejlődés nagyon fontos feltétele: korlátja és egyben hajtóereje is. A

társadalmi feltételek mind ez ideig nem kellően — vagy csak egyoldalúan — mérlegelt szempontok a gazdaság fejlesztésénél. Ennek keretében azokat a belső és külső társadalmi feltételváltozásokat kellene kutatómunkánk, amelyek alapvető szerepet játszanak a gazdaság fejlődésében, gazdaságunk korszerűsítésében.

E témacsoportban a kutatómunka választ keresne olyan kérdésekre, mint például: milyen gazdaságfejlesztési utakat tesznek lehetővé a társadalmi adottságok; milyen konfliktushelyzetek adódnak a lassabban változó társadalmi feltételek és a gazdaság érintkezési pontjain; a társadalmi adottságoktól hogyan függ a gazdaság mozgástere és alkalmazkodóképessége; milyen társadalmi feltételváltozásokra van szükség bizonyos gazdasági folyamatok kifejlődéséhez; a gazdaság társadalmi összefüggésében fel kellene tárni a társadalmi szempontból szűk keresztmetszeteket, a kialakult feszültségpontokat, a társadalmi adottságokban rejlő gazdaságfejlesztési hajtóerőket, azok aktív kibontakoztatásának lehetőségeit stb.

A társadalmi feltételváltozások „teljes” körét nyilvánvalóan nem tudjuk kutatni. Lehetőségeinket is figyelembe véve az alábbiakat indokolt kiemelni:

1. A demográfiai viszonyok és a munkaerő-struktúra változásának alapvető társadalmi-gazdasági összefüggései

E problémakör keretében nagy figyelmet fordítunk a demográfiai viszonyok, a népesedés változásának társadalmi-gazdasági összefüggéseire, különös tekintettel a népesség területi elhelyezkedésével és mozgásával, az idős népességgel, illetve a népesség minőségi reprodukciójával össze-

függő társadalmi-gazdasági kérdésekre és népesedéspolitikai problémákra. Vizsgáljuk a munkaerő-feltételek változásának tendenciáit, a munkaerőben (munkakultúrában, szakképzettségben stb.), a munkakörülményekben és a munkaerő-struktúrában rejlő gazdasági hajtóerőket és korlátokat. Kiemelten kellene foglalkozni a gazdaság és munkaerő alkalmazkodóképességének, a gazdasági fejlődés és a szakmasztruktúra-váltás, a munkaerő-tárcsoportosítás (vertikális és horizontális mobilitás) társadalmi összefüggéseivel, a szakképzettségi és foglalkozási struktúra ellentmondása feloldásának, a munkaerő iránti „kereslet és kínálat” mennyiségi, minőségi és regionális összehangolásának kérdéseivel, illetve az ebből fakadó társadalmi-gazdasági feszültségek és szocializációs problémák kutatásával stb.

2. A társadalmi struktúra változásának tendenciái, a társadalmi mobilitás és a gazdasági fejlődés

Ebben az összefüggésben elsődlegesen a társadalmi szerkezet alakulására ható tényezők fejlődési tendenciáit, a rétegtkülönbségek növekedésének, valamint a társadalmi mobilitás intenzitása csökkenésének a gazdaság fejlődésére gyakorolt hatását emeljük ki. Kutatni kellene a társadalmi mobilitás szerepét a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásában és ezek gazdasági fejlődésének következményeit. Elemezni kellene a nemzedékeken belüli és a generációk közötti mobilitásnak, a szakma, illetve ágazati struktúraváltás felgyorsulásának, a migráció fokozódásának gazdasági összefüggéseit. Vizsgálandó probléma továbbá a társadalmi mobilitás jelenlegi szintje fenntartásának, illetve felgyorsításának társadalmi-gazdasági feltételei stb.

3. A társadalomirányítás rendszerének gazdasági összefüggései

E problémakör középpontjában áll a gazdaság és a társadalomirányítás kapcsolatrendszere, a gazdasági érdekviszonyok politikai szférába történő közvetítésének mechanizmusai, a gazdasági érdekviszonyok társadalmi-politikai kezelése, az érdekegyeztetés mechanizmusa. Elemezni kell a gazdaság és a társadalomirányítás érintkezési felületein kialakuló ellentmondásokat, feszültségeket, a különböző eredetű ellentmondásokban a gazdasági és politikai mechanizmusok szerepét és kölcsönhatását. Vizsgálni kell a formális és informális szervezetek létének, a nyilvánosság funkcionálásának, a demokrácia kibontakoztatásának a hatását a gazdasági fejlődésre. Nagy figyelmet kell fordítani a társadalomirányítás szervezeti, intézményi fejlesztésének gazdasági összefüggéseire, a társadalmi szervek szerepére a gazdálkodást befolyásoló döntési mechanizmusban stb.

4. Gazdasági fejlődésünk nemzetközi feltételeinek alakulása a nyolcvanas évtizedben

E problémakör keretében teszünk kísérletet a gazdasági fejlődést befolyásoló gazdaságon kívüli tényezők feltárására, a nemzetközi politikai, kulturális, ideológiai szférákból eredő összhatások vizsgálatára. Kiemelt kérdés, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban milyen szerepe van a gazdaságon kívüli tényezőknek, s ezek együttes hatása milyen lehetőségeket teremt a gazdaságnak a külső környezethez való rugalmas alkalmazkodásban; fel kellene tárni a világgazdasági változásokra adott „válaszok” nem gazdasági okait, társadalmi összetevőit. Kutatni kell a

nemzetközi kölcsönhatások összefüggésében az autarkia és a gazdasági „nyitottság” társadalmi-politikai-tudati problémáit, a nemzetközi összehatásokból adódó „erőforrások” bevonásának lehetőségeit társadalmi-gazdasági problémáink megoldásába a nyolcvanas évtizedben stb.

5. A társadalmi termelőerők mint a gazdasági fejlődés alapvető forrásai

E kérdés fontos összetevője, hogy a társadalom gazdasági lehetőségei miképpen függnek össze a társadalmi termelőerők fejlettségével, szervezettségével és racionális működtetésével, a termelőerők fejlesztésének és új termelőerők kibontakoztatásának képességével. Fel kellene tární, hogy a termelőerők fejlődését-fejlesztését miképpen kondicionálja a társadalom, hogyan befolyásolja annak társadalmi-gazdasági szempontból eredményes működtetését; a hazai társadalmi-gazdasági viszonyaink, azok konkrét formái, a gazdálkodás mai rendszere és intézménye, a kulturális színvonal, az ideológia stb. mennyiben képes utat nyitni a termelőerők progresszív tendenciáinak és követelményeinek stb.

II. Gazdasági fejlődésünk néhány új jelenségének társadalmi hatása és összefüggései

A témacsoportban a kutatás abból indulna ki, hogy a gazdaság fejlesztésére vonatkozóan — a hetvenes évek végén — fontos elhatározások, nagy horderejű gazdasági-politikai döntések születtek, és ennek alapján — a gazdasági stratégia néhány területén — meg kellene kísérelni a változásokból adódó — közvetett és közvetlen — társadalmi hatások felmérését. Kutatni kellene, hogy a gaz-

dasági fejlődés új jelenségei (strukturaváltás, a növekedési ütem lassulása, a „második gazdaság” növekvő szerepe, az irányítási rendszer változásai, a teljesítményelv érvényesítése stb.) milyen társadalmi célokat és folyamatokat erősítenek, milyen új társadalmi jelenségeket indukálnak, hol teremtenek társadalmi feszültségeket stb. Elemeznünk kell a társadalmi következmények visszahatását a gazdasági fejlődésre: a társadalmi következmények hol teszik lehetetlenné és hol erősítik a gazdaságfejlesztési célokat; vizsgálnunk kell a gazdasági folyamatok által teremtett feszültségek társadalmi „tűrőképességét”, a feszültségek feloldásának társadalmi és gazdasági „árát”, alternatíváit, gazdasági és politikai eszközeit stb. Fel kellene tární az új jelenségek szerepét a társadalmi fejlődésben, az ezekkel kapcsolatos egyoldalú értelmezéseket, azokat a pontokat, ahol az új jelenségek időszerűsítik, módosítják korábbi elveinket stb.

A gazdasági élet új jelenségeit — kutatási lehetőségeinket is figyelembe véve — az alábbi területeken lenne kívánatos nyomon követni:

1. A gazdasági növekedés ütemének társadalmi összefüggései

E problémakörben elsősorban arra keresnénk választ, hogy a gazdasági fejlődés megváltozott társadalmi-gazdasági feltételei és új követelményei miképpen kapcsolódnak és függnek össze a gazdaság növekedési ütemével, illetve a gazdaság növekedési ütemének alakulása — a növekedési ütem ingadozása vagy kiegyensúlyozottsága, magas vagy alacsony növekedési ráta stb. — milyen társadalmi következményeket hív vagy hívhat életre. Fontos összefüggés, hogy a növekedési ütem — összefüggésben

az egyensúly-, a hatékonyság-, a strukturapolitikai célokkal – hogyan hat az életszínvonal alakulására, a mikrostrukturális változásokra, a társadalmi differenciálódásra, az innovációs feltételekre, hol vált ki társadalmi feszültségeket stb.; vizsgálni kellene a növekedés ütemével kapcsolatos egyoldalú értelmezéseket is stb.

2. A gazdasági struktúra változásának társadalmi feltételei és következményei

E kérdésben kiemelten kell vizsgálni, hogy a gazdaság – legszélesebb értelemben vett – struktúra-változásának tendenciái milyen változásokat indukáltak a „társadalmi” szférában; fel kellene tární, hogy a gazdasági struktúráváltozás hogyan érinti a népesedési folyamatokat, a társadalom osztály- és rétegtagozódását, az életmódot, a fogyasztás szerkezetét, a foglalkoztatottság szerkezetét, a regionális fejlődés folyamatait, hol teremtenek társadalmi feszültségeket stb. Vizsgálni kellene, hogy a „társadalmi” összehatásai mely területeken és hogyan befolyásolják a struktúráváltozás tendenciáit; milyen társadalmi feltételváltozások szükségesek strukturapolitikai céljaink megvalósításához stb.

3. A gazdasági egyensúly társadalmi összefüggései

E téma keretében folyó kutatásoknak ki kellene terjedni a gazdasági egyensúlyi problémának a nem gazdasági szférába átgyűrűző következményeire, a különböző belső és külső egyensúlyproblémáknak az egyes társadalmi csoportokra, rétegekre gyakorolt hatására, a gazdasági egyensúlyhiány okozta funkciózavarokra a társadalomban stb. Vizsgál-

ni kellene a gazdasági egyensúly társadalmi összetevőit, a társadalomírányításban, a közgondolkodásban, az értékrendszerben stb. rejlő pozitív és negatív hatásokat, hajtóerőket és korlátokat. Elemezni kellene a gazdasági egyensúly megteremtésére irányuló gazdaságpolitikai törekvéseket, illetve az ezek által elindított társadalmi változásokat, hatásokat, a gazdasági egyensúlypolitika néhány „hamis tudati” elemét stb.

III. A szocialista társadalmi viszonyok fejlesztésének gazdasági feltételei és kölcsönhatásai

A témacsoportban a kutatás abból indulna ki, hogy a társadalmi viszonyok fejlesztésének jelentőségét nem csupán a gazdasági fejlődés igényei, hanem a – szélesebben értelmezett – társadalmi fejlődés szükségletei is bizonyítják. A társadalmi célok gazdasági megalapozásának kérdései elsősorban a gazdasági fejlődés közvetlen hatókörébe eső társadalmi fejlesztési célok, problémák megoldására, a „gazdaságra szabott társadalmi viszonyok” fejlesztésére terjedtek ki. Gyakran kiestek a látókörből a gazdasághoz közvetlenül nem tapadó, viszonylagos autonómiával rendelkező társadalmi folyamatok, viszonyok fejlesztésének problémái. E témacsoportban fel kellene tární a nyolcvanas évtized fejlődésében domináló szerepet játszó társadalmi viszonyok és folyamatok kibontakoztatásának gazdasági feltételeit és kölcsönhatásait. Kutatni kellene a társadalmi célok gazdasági megalapozásának kérdéseit, a nem gazdasági szférából induló társadalmi folyamatok gazdasági hatását, következményeit: a társadalmi folyamatok hol erősítik és keresztezik gazdasági cél-

jainkat; milyen gazdasági jelenségeket indukálnak; hol teremtenek gazdasági feszültségeket; az ellentmondások megoldásának alternatíváit stb. Fel kellene tárni — a társadalmi viszonyok fejlesztésének összefüggésében — a gazdasági és nem gazdasági szférák stabilitás- és változtatásszükségeit, a gazdasági és társadalmi követelményrendszerek eltéréseit, közelítésének módozatait stb.

Kutatási lehetőségeinket figyelembe véve az alábbi témákat kellene kiemelni:

1. *A szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok továbbfejlesztésének gazdasági összefüggései*

E téma középpontjában áll, hogy a nyolcvanas évtized társadalmi-gazdasági fejlődésének feltételváltozásai, új követelményei milyen módon és mértékben hatnak a gazdasági-termelési viszonyok és a gazdaság összefüggésére. Néhány területen — elsősorban a tulajdon (elsajátítási) viszonyok, az elosztási viszonyok, az áru- és pénzviszonyok, a településviszonyok területén — elemezni kellene a társadalmi céljaink megvalósításának, érvényesítésének gazdasági lehetőségeit és feltételeit, a gazdasági-termelési viszonyok aktív hatását a gazdasági fejlődésére, illetve a gazdaság visszahatását, módosító szerepét e célokra. Vizsgálni kellene a kölcsönhatásokban jelentkező ellentmondásokat, feszültségpontokat, ezek megoldásának társadalmi-gazdasági lehetőségeit, módozatait stb.

Az alábbi problémakörökben kellene megragadni a gazdaság társadalmi összefüggéseit:

— A tulajdonviszonyok fejlesztésének társadalmi és gazdasági összefüggései.

— Az elosztási viszonyok és a gazdaságfejlesztés.

— Az áru- és pénzviszonyok fejlődésének-fejlesztésének társadalmi összefüggései.

— A településviszonyok változásának társadalmi-gazdasági összefüggései és összetevői.

2. *Társadalmunk tudati és kulturális viszonyai változásának gazdasági összefüggései*

E problémakör kutatásában abból kellene kiindulni, hogy a tudati és kulturális viszonyok nem csupán a gazdasági viszonyok passzív tükrözői, hanem a gazdaság fejlődésében aktív szerepet játszó tényezők is. Vizsgálni kellene tehát azt, hogy a közgondolkodás és a teoretikus tudat — különös tekintettel a politikai, jogi és erkölcsi tudatra — hogyan hatnak a gazdaság fejlődésére. Vizsgálni kellene, hogy az ideológia milyen szerepet játszik a társadalom működőképességében, társadalmi-gazdasági életünk új jelenségei miként érintik ideológiai tételeinket, szocialista eszményeinket, értékeinket, illetve azt, hogy a társadalom különböző rétegeinek közgondolkodásában, értékorientációjában ezek milyen változásokat — ellentmondásokat, feszültségeket — indukálnak.

Fel kellene tárni a kulturális viszonyok gazdasági összefüggéseit is: a gazdaság és kultúra kölcsönhatásának, mozgásának tudatos — általában rövidebb időintervallumra vonatkoztatható — politikai alakításának problémáit; a kultúra fejlődéséhez, a műveltségi viszonyok alakításához szükséges társadalmi-gazdasági erőforrásokat, a műveltségi viszonyokban jelentkező egyenlőtlenségek társadalmi-gazdasági okait, a kulturális-oktatási szükségletek rendszerének átalakulását és ezek gazdasági összefüggéseit stb. Elemezni kellene, hogy gazdasági fejlődésünk új jelenségei miképpen módosítják a

művelődési, a képzési, a munkakultúrával összefüggő, az innovációs stb. szükségleteket és célokat, azok hatását a gazdasági fejlődésre; az oktatás és művelődés társadalomformáló, gazdaságfejlesztő szerepét stb. Vizsgálni kellene a gazdaság szerepét a műveltség megalapozásában, a kulturális értékek terjesztésében, a tudásvágy felkeltésében: a kulturális szempontok érvényesítésének lehetőségeit, módozatait, a kulturális célok illeszthetőségét a gazdaságfejlesztés stratégiai-taktikai célrendszeréhez stb.

IV. A gazdaságpolitika társadalmi megalapozása

E kérdés kutatásánál abból kell kiindulni, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés új feltételei és követelményei egy komplexebb gazdasági stratégia, egy integráltabb társadalmi cselekvési rendszer szükségleteit vetik fel, jelezve, hogy csupán a gazdaság belső összefüggésére épített gazdasági stratégia szükségképpen alacsony társadalmi hatékonyságú fejlődést eredményez. Bármely „autonóm” szférában is fogalmazódnak meg – akár a szféra belső összefüggései alapján is – a fejlesztési célok, azok végső soron mindig „társadalmiak”. Így a gazdaságfejlesztési célok is szükségszerűen általánosabb társadalmi céloknak – szocialista humanizmus, közösségiség stb. – vannak alárendelve. A társadalmi célok és a gazdasági célok összefüggése – az, hogy a gazdaság végső céljában társadalmi – nem jelentheti azt, hogy a gazdaság egészének mindenkor közvetlenül kell kifejeznie a társadalmi célok egészét, és azt sem, hogy a gazdaság céljait csak a mindenkori gazdasági helyzet problémáival vagy csak a gazdaság „belső” fejlesztésével összefüggő megfontolá-

soknak kell meghatározniuk. E kapcsolatrendszer kezelésében főleg a társadalmi gyakorlatban adódnak problémák.

A gazdaságpolitika társadalmi megalapozása szükségessé teszi, hogy feltárjuk a nyolcvanas évek társadalmi-gazdasági fejlődését, annak lehetséges útjait és mozgásterét. Kutatni kellene a fejlődési folyamatokban jelentkező minőségi változásokat, elágazásokat, fejlődési csomópontokat, kritikus fejlődési sávokat, feszültségeket és ezekkel összefüggésben a lehetséges alternatív megoldások tartalmát. Vizsgálni kellene a nyolcvanas évek társadalmi-gazdasági fejlődésének nagy távlatú követelményeit és következményeit.

Kutatni kellene továbbá, hogy a nyolcvanas évek társadalmi-gazdasági fejlődéstendenciái, e fejlődés társadalmi összefüggései és összetevői miképpen érintik a gazdasági stratégia belső konzisztenciáját, a gazdasági célok realitását; milyen új konzisztencia-kritériumokat fogalmaznak meg egy komplexebb gazdaságfejlesztési politika számára. A „gazdasági” és „társadalmi” összefüggésben fel kell tárni a „gazdasági” értelmezési tartományát: melyek azok a specifikus gazdasági összefüggések, amelyeknél a társadalmi-politikai szempontok „bevitele” rontja a gazdasági célok megvalósítását; hol kell a gazdasági összefüggéseket közvetlenül alárendelni a társadalmi céloknak; milyen összefüggések esetében kell biztosítani a gazdaság autonómiáját stb.

Tematikailag e problémákat az alábbi kérdéskörökben lehet megragadni:

– a társadalmi-gazdasági fejlődés nagytávlatú követelményei és a nyolcvanas évtized fejlődésének összefüggései;

— a gazdasági stratégia társadalmi összefüggései és a komplex cselekvési programok alternatívái.

●
A gazdaság társadalmi összefüggéseinek tematikai megragadására újabb és újabb megközelítések kínálkoznak. Bármiféle tematikai

tervnel alapvetőnek kell tekintenünk azt, hogy biztosítsuk a kutatási koncepció nyitottságát, ezzel a menet közbeni változtatás lehetőségét is. A kutatómunka menetében — a viták eredményeképpen — formálódnak a kérdésfeltevések és a válaszok, ezzel együtt változhatnak a kutatómunka irányai is.

Szorcsik Sándor

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETE ÉS AZ INSTITUT FÜR MARXISTISCHE
STUDIEN UND FORSCHUNGEN (FRANKFURT
AM MAIN) KÖZÖS TANULMÁNYKÖTETE

A MUNKÁSOSZTÁLY ÉS AZ ÉRTELMISSÉG MAGYARORSZÁGON ÉS AZ NSZK-BAN

181 oldal / Ára: 26,— Ft

Megvásárolható az intézet pénztárában

PÁRBESZÉD A TÁRSADALMI STRUKTÚRÁRÓL FRANKFURTBAN

Az Institut für Marxistische Studien und Forschungen (IMSF) és a Társadalomtudományi Intézet közötti több éves együttműködés eredményeképpen a két intézet közös kiadványt jelentetett meg német és magyar nyelven*, amelyben a két intézet munkatársai a két ország társadalmában végbement folyamatok elméleti és empirikus kutatásának eredményeiről számoltak be. A kötet német nyelvű kiadása (Arbeiterklasse und Intelligenz in Ungarn und in der Bundesrepublik Deutschland), alkalmából az IMSF 1981 februárjában kerekasztal-megbeszélésre hívta meg az intézet azon munkatársait, akik publikációkkal szerepeltek a kötetben. Intézetünkől Böhm Antal vezetésével Papp Zsolt és Pál László vett részt Frankfurt am Mainban a megbeszélésen. Az IMSF részéről a kerekasztal-megbeszélés résztvevői Heinz Jung vezetésével J. Heinrich von Heiseler, André Leisewitz és Kaspar Maase voltak. A munkaprogram keretein belül fogadott bennün-

* A magyar nyelvű kötet címe: A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és az NSZK-ban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról. Budapest 1981.

ket az IMSF igazgatója, Josef Schleifstein elvtárs. A tanácskozás első felében mi válaszoltunk vendéglátóinknak a mi anyagainkkal kapcsolatos kérdéseire, a második részben részletesebb információkat kértünk a közös kötetben az IMSF munkatársai által tárgyalt kérdésekről vagy az azokban csak érintett, de számunkra fontos problémákról folytattunk eszmecserét.

Az IMSF munkatársai mindenekelőtt azt hangsúlyozták, hogy az általunk közreadott tanulmányok számunkra fontos alapinformációkat tartalmaznak a magyar társadalom jelenlegi helyzetéről, a társadalmi szerkezet változásának fő irányairól, a társadalom dinamikájáról s a fejlődés többé-kevésbé megítélhető távlatairól. Úgy ítélték meg, hogy az így kapott kép megfelelő alapot nyújt számunk elméleti kérdés megvitatására, s ezen túl kiindulópontokat szolgáltat a társadalmi mozgások részkérdéseinek a behatóbb vizsgálatához is. Ugyanakkor egyes összefoglaló téziseinknek vagy egyes folyamatokat, jelenségeket elemző fejtegetésünknek pontosabb, részletesebb kibontását,

esetenként bővebb adatokkal való alátámasztását igényelték. Korántsem a teljesség igényével, inkább példaként emelem ki az alábbi kérdéseket.

Véleményük szerint a tanulmányok bemutatják az osztályok közötti különbség csökkenésének valós folyamatát, de a fogalmi apparátust még nem érzik kielégítőnek. Különösen érdekelte őket például az alkalmazotti kategória tartalma és a hierarchiában elfoglalt helye, már csak azon oknál fogva is, mert ez a kategória nekik is gondot okoz, hiszen jelenleg náluk az iparban foglalkoztatottak 25 százaléka alkalmazotti státuszban dolgozik. Bővebb információkat kértek arról, hogy milyen kontinuitása, jelenbe nyúló érvénye, hatása van szocialista társadalmunkban a régi struktúraelemeknek. Ezzel kapcsolatban különösen érdekelte őket, hogy a tulajdonviszonyok csökkent struktúraképző szerepe mégis milyen hatást gyakorol a réteggülönbségek alakulására: létrehozna-e, s ha igen, milyen mértékben, társadalmi egyenlőtlenségeket?

Válaszainkban és fejtegetéseinkben az intézetünkben lefolytatott kutatásokra, a *Társadalmi struktúránk fejlődése* három kötetének anyagára támaszkodtunk. A megbeszéléseknek ebben a szakaszában különösen az alkalmazottak kategóriájával kapcsolatban — hogy az milyen mértékben statisztikai fogalom csupán, milyen foglalkozási csoportok rendelődnek alá, s nem pusztán amolyan „maradék”-kategória-e — alakult ki élénk eszmecsere.

A továbbiakban nagy érdeklődést mutattak a *Réteghelyzet — rétegtudat* című kötetünk iránt, melynek alapján további kérdések merültek

fel, például az egyenlőtlenségek tudati következményeiről és ezzel összefüggésben arról, hogy van-e az értelmiségen belül olyan csoport, amely más csoportok, osztályok tudati fejlődésében jelentős szerepet játszik. Érintetünk még olyan kérdésköröket is, mint például a nem, a származás és az iskolai végzettség közötti összefüggések és ezek súlya az életesélyek alakításában; megvilágítottunk olyan fogalmakat, mint például a „kelet-európaiság”, tájékozódást nyújtottunk olyan konkrét kérdésekről, mint a betanított munkák monotóniájának csökkentésére vagy az ingázók helyzetének javítására tett intézkedések.

Az eszmecsere kezdettől jórészt összehasonlítások formájában bontakozott ki; a résztvevők saját társadalmuk hasonló területeinek vizsgálatánál felmerülő tendenciák, folyamatok felvázolásával, s többnyire újabb kutatási eredmények ismertetésével „dúsították” a megbeszélés anyagát.

Ennek következtében a tanácskozás második szakaszában — amikor is az általunk megfogalmazott kérdéskörök, valamint jó néhány részjelenség problematikája került napirendre — a német elvtársak széles skálán mutatták be a Szövetségi Köztársaság társadalmának szövevényes fejlődésfolyamatait, ellentmondásait, s ezek különböző megközelítésű értelmezéseit. Például néhány esetben részletekbe menően vázolták más baloldali beállítottságú kutatókkal, teoretikusokkal vitákban kialakult együttműködésüket, illetve a polgári szemléletű szociológusokkal folytatott vitáikat.

A számos érintett kérdéskör közül a számunkra különösen tanulságosakat emelem ki.

1. HELYI POLITIKA — CENTRALISZTIKUS TÖREKVÉSEK

Az NSZK fejlődésében a helyi autonómia fontos szerepet játszott, újabban azonban jelentősége csökkenőben van, hiszen a helyi illetékesség és a fejlesztési-beruházási manőverezés lehetősége erősen korlátozott. Egy-egy nagyobb városban például erősen szabályozottak a pénzügyi döntések, a költségvetés nagy része előre le van kötve meghatározott célokra. A községek, városok eladósodása, függősége az adófizetőktől állandóan növekszik. Nagyon erős versengés folyik a települések között, hogy ipari településekké váljanak: az ipari konszernnek — egyben a legnagyobb adófizetők — befolyása óriási. Az olcsó telephelyért kiépítik ugyan az infrastruktúrát, de egyben nagymértékben függő helyzetbe hozzák az adott települést. Gyakran mégis ádáz küzdelem folyik a községek között az ipar megtelepítéséért, ugyanis az iparosodó települések a tartományi kormányzat részéről különböző kedvezményekre számíthatnak. A kis települések „sorsa” egyébként ott is igen centralizált. Ezt elősegítette a közigazgatási reform, amely összevonta a kis településeket egy-egy nagyközségbe. Egy helyen például legalább tízezer lakost — húsz különálló kisközség lakosságát — vonták össze egy polgármester irányítása alá. Az összevonások mértékére jellemző, hogy 1969-ben huszonegyezer önálló község volt az NSZK-ban, ma viszont csak hétezer. A községek és a központ között állandó harcok folynak, de oly módon, hogy ezek a harcok többnyire keresztbe szelik a pártküzdelmeket.

Az igazgatás négy szintes alkotmányos felépítése szerint az autonóm

község a legalsó szinten foglal helyet. Felette a területi igazgatás, a szövetségi állam, valamint az NSZK-kormány áll. A községnek a lakáskérdésben, a földkérdésben és a szociálpolitikában van kompetenciája, az oktatás-képzés viszont már a Land-okra (tartományokra) tartozik. A föderatív szisztémának megfelelően a feladatok megosztottak, bár ennek mértéke és módja a feladatok jellegétől függően a különböző tartományokban igen különböző. Hessenben például a községeknek saját polgármesterük van, aki a telkek ügyében dönt — de például az építési engedély megadása már kívül esik hatáskörén. Hessen településeinek közigazgatási központja Wiesbaden, az ugyanitt fekvő Frankfurt ún. körzet feletti státusú város, önálló közigazgatással, ami túlságosan bürokratizált szisztéma.

A továbbiakban elmondták, hogy a községekben lakóknak, letelepedőknek új építkezés esetén jelentős mértékű hozzájárulást kell fizetniük (a víz-, villany-, gázvezetékre való rákapcsolást, az útépítést stb.). A községekben történő beruházások minimum 10 százalékát maguknak a községeknek kell átvállalniuk. Építkezési lehetőségeik előírásai tartományként változnak, de abban közösek, hogy mindegyik meghatározott módon szabályozott. Amikor a kis települések még önállóak voltak, jogukban állt a polgármestert visszahívni — a centralizálás óta ez lehetetlen. Mivel azonban a kis települések agrárlakossága többnyire konzervatív beállítottságú volt, annak, hogy ma kevésbé kontrollálhatják a vezetést, pozitív hatásai is vannak: a gazdag parasztok befolyása a centralizálással csökkent. A centralizálási folyamatot különböző érdekek motiválták — az érdekütközések gyakran sajátos helyzetet alakítanak ki, az igazgatás kü-

lönböző szintjeinek jellegzetes együttéléséhez vezetnek. Hessenben például az alapiskola a községhez, a középiskola a körzeti igazgatáshoz, a gimnázium pedig az evangélikus egyházhoz tartozik – még akkor is, ha mindhárom egy épületen belül található.

A Frankfurt környékén levő munkáslakta falvakban más az érdekképviselet, hagyományos munkásszervezeteket, közösségeiket ezekben a falvakban maximálisan képesek megőrizni. Ez a terület egyben az SPD bázisa is. Ahol a középrétegek vannak túlsúlyban, ott természetesen hiányoznak a hagyományos munkásszervezetek, erős a katolikus egyház befolyása és a lakosság többsége rendszeren a CDU-ra szavaz.

2. A BEJÁRÓ DOLGOZÓK

Számuk kétfélmillió körül lehet – nagyon differenciált réteg. Főképpen Bajorország, Schleswig-Holstein és Rajna-Pfalz fejletlenebb területeiről rekrutálódnak. Életkörülményeik összefüggnek lakóhelyük infrastrukturális fejlettségével. A közlekedés miatti idővesztés súlyos gond. 85 százalékuk legalább napi egy órát utazik, sőt sokan közülük két-három órát is utazással töltenek. Az utóbbi 15 évben mind több lehetőségük adódik arra, hogy lakóhelyükön vállaljanak munkát.

Az utóbbi másfél évtizedben megindult a mozgás a város környéki települések felé, „kifelé a városból!” Főként az értelmiségiek, a jól kereső munkások keresnek lakóhelyet az agglomerációs övezetekben. Ehhez hozzájárulnak a telekárak is, a városkörnyékeken lényegesen olcsób-

ban lehet telekhez jutni, és az élet minősége is sokban kedvezőbb. (A csend, a jó levegő a községben lakók bővebb kommunikációs lehetőségei, a szomszédsági kapcsolatok és az áttekinthetőbb társadalmi kapcsolatok jönnek itt tekintetbe.)

Ehhez hozzájárul az is, hogy a tiztizenöt ezres községekben az infrastrukturális ellátottság gyakran jobb, mint egyes nagyvárosokban. Az egyik Frankfurt melletti munkáslakta községben a tizennyolcezer lakosnak fedett uszodája, nyitott strandja, zenei iskolája és különböző szakiskolái vannak, minden szolgáltatás megtalálható, és minden gyalogosan elérhető. És megvannak a hagyományos klubok, a közösségi élet (Vereinsleben) intézményei, keretei. Ehhez képest Frankfurtban a hatszázezer lakosra kevesebb jut az infrastruktúrából – egyes kerületek ellátottsága pedig kifejezetten rosszabb a városkörnyékénél. Ugyanakkor a húsz-harminc kilométeres körzetben élők bármikor bejuthatnak – rövid idő alatt – a belvárosba moziba, színházba, vásárolni. A nagyvárosok régi részei slumosodnak, s mivel külföldiek, vendégmunkások lakják, felújításuk körülményesebb. A bejárásban fontos szerepe van a magánautónak – a foglalkoztatottak fele ezzel jár munkahelyére –, amit természetesen befolyásolhat a benzinárak további emelkedése.

A munkások jelentős része a városban kívül lakik és a városban dolgozik. Ez összefügg a parasztság társadalmi átalakulásával, nagyon sok paraszti származású elsőgenerációs munkás megőrizte a családi házáat. Így a munkások 35 százaléka háztulajdonos. Az állam adópolitikai okokból is erősen szorgalmazta a családi házak építését.

3. IPARÁGI STRUKTÚRA

A tőkekoncentráció a multinacionális nagyvállalatoknál nem növekszik, inkább a közép- és nagyvállalatok üzemei növekednek, a kicsik viszont tönkremennek. Az üzemek egyre inkább csak az intenzívebb munkákat vállalják, az alacsonyabb kvalifikációt igénylő munkákat pedig kitelepítik, például a Fekete-erdő vidékeire, sőt ha kell, a határon túlra is. A Schwarzwaldba telepített koncentrált tradicionális óraipart például nagyrészt tönkretette a japán, amerikai kvarcórádömping. A termelés felére csökkent, ezért a gyárakat eladták külföldre. A tőke külföldi elhelyezésében az NSZK nagyon aktív; évente ötmilliárd márka, az évi beruházások 10 százaléka a külföldi investíció. A tőkés országok közül az NSZK-ban a legmagasabb a tőke-kivitel aránya. Ez a kivétel visszahat a gazdasági és társadalmi struktúrára. Mivel a magas fejlettségű technikára koncentrálnak, az ilyen technikával működő iparágak maradnak az országban, a manuális tevékenységet igénylő iparágak pedig külföldre kerülnek, de úgy vélik, hogy Japán és az USA egyre agresszívebb exportja miatt ez az expanzió valószínűleg nem fog sokáig tartani.

Az anyagi termelés visszaesése, a szolgáltatóipar arányának növekedése strukturális problémákat is jelent. A racionalizálás munkaerőhiányt okoz (például a gépi adatfeldolgozásban egy gép tíz ember munkáját elvégzi stb.). A közvetlen anyagi termelés mellé mindinkább felzárkózik az irányító, szabályozó szektor.

A növekvő munkanélküliség ugyanakkor elősegítheti a munkások harcának fokozódását. Az intézet egyik felmérése szerint a fiatal munkások között erősödik az antikapita-

lista beállítódás (40 százalékuknál tapasztalták ezt). Ez azonban mégsem vezet hatalmi válsághoz, mivel a megkérdozettek többsége a rendszer egészét nem kérdőjelezi meg, s például egyes munkáscsoportok inkább a vendégmunkásokkal fordulnak szembe, mintsem az állammal, a társadalmi berendezkedéssel.

4. A VENDÉGMUNKÁSOKRÓL

A vendégmunkások a munkásosztály új rétegét alkotják — számuk kétmillió, családjukkal együtt négymilliónyi. Vannak ezen kívül illegálisan az országban tartozkodó vendégmunkások is. Ez a munkásréteg a munkaerőtartalék szerepét is betölti. Közismert, hogy a vendégmunkások az alacsonyabb fejlettségű dél-európai országokból jönnek, de sokan vannak arabok és törökök is. A hatvanas években az olaszok voltak túlsúlyban, jelenleg a vendégmunkások 28 százaléka török, 20 százaléka jugoszláv és csak 15 százaléka olasz. Nagyrészt férfiak, csak körülbelül 30 százalékuk nő. Kvalifikálatlan munkákat végeznek, többnyire nehéz fizikai munkát szennyezett munkakörnyezetben. Többségüket az autógyártásban, a vas- és fémiparban és az építőiparban foglalkoztatják. Bizonyos régiókba koncentrálnak, például Frankfurt, München, Stuttgart agglomerációs övezeteiben az aktív keresők 20 százalékát teszik ki. Társadalmilag szeparáltan, zártságban élnek, a német nyelvet nem vagy alig tanulják meg.

Társadalmi szegregáltságukat, s annak következményeit jellemzi például az is, hogy bár 60 százalékuk hat évnél régebben él a Szövetségi Köztársaságban családjával együtt, gyermekeik 80–90 százaléka sem

anyanyelvét, sem a német nyelvet nem tanulja meg a megfelelő szinten. Az utóbbi években ezért az állam nagyobb gondot fordít az anyanyelvi iskoláztatásukra.

Ugyancsak a társadalmi szegregáció jele, hogy a munkahelyen velük többé-kevésbé kollegiális-partneri kapcsolatot tartó német szakmunkások az üzemen kívül elzárkóznak tőlük, viselkedésüket a távolságtartás jellemzi.

Nehezíti társadalmi beilleszkedésüket, hogy szokásaik sokban eltérnek a német szokásoktól; megőrzik korábbi szociális, kulturális, vallási viszonyait, törvénykezési gyakorlatukat. Különösen érvényes ez az arabokra s kisebb részben a törökökre is.

Politikai beállítottságuk szerint a legbaloldalibbak a törökök között vannak, ők különböző üzemi akciókban is hajlandók részt venni, az üzemi tanácsokban is aktívak. Utánuk a szinte teljesen szakképzetlen olaszok következnek, akik között az Olasz KP erős agitációt folytat. A jugoszlávok a legképzettebbek; ők viszont semmiféle mozgalmi tevékenységben nem hajlandók részt venni.

A vendégmunkás-probléma a Szövetségi Köztársaságban egyféle sajátos szindrómája a társadalomnak, és így jelenik meg a társadalmi tudatban, a közvéleményben is. Jól mutatják ezt az ide vonatkozó közvélemény-kutatások is, amelyek szerint a vélemények rétegspecifikusak. A tökések és az értelmiséget egyfajta liberális vélekedés jellemzi: „Csak maradjanak a vendégmunkások, minél többen vannak, annál jobb nekünk...” A szakmunkások, középrétegek szerint, akik számára részben a vendégmunkások a kiszolgálószemélyzetet jelentik: „jó, hogy vannak, általuk működik a gazdaság...”

A kvalifikálatlan németek a legtörelmetlenebbek velük szemben, hiszen rivális pozícióban vannak.

Kimondottan ellenségesek a nacionalista körök: „...minden bajnak ők, a kisebbség az oka!...” Az utca emberét akarják ellenük uszítani azzal, hogy indirekt ellenpropagandát fejtenek ki velük szemben: nyíltan, közvetlenül ugyan nem szidják őket, de minden velük kapcsolatos negatív hírt (például bűntényt, általuk okozott balesetet) gyakran és hangsúlyosan közölnek.

Ebből is kitűnik, hogy az NSZK-ban nem könnyű vendégmunkás-politikát folytatni, hangsúlyozták az IMSF munkatársai.

5. AZ ALKALMAZOTTAK KATEGÓRIÁJA

E rétegek meghatározásában számos nehézség mutatkozik, amire a német elvtársak mind elemzéseikben, mind a tanácskozáson rámutattak. Az „alkalmazott” egyrészt munkajogi kategória (a munkások zömével ellentétben jó részük nem órabért, hanem havi fizetést kap, más a biztosítási rendszerük stb.), másrészt statisztikai fogalom, amelynél nem könnyű a szociológiai tartalom általános jegyeinek meghatározása. Körülbelül 65 százalékuk bizonyos kritériumok alapján a munkásosztályhoz is sorolható (termelésirányítók számos csoportja). Körülbelül 50 százalékuk nő, akik munkáscsaládban, munkásmilióban élnek, egyszerű munkát végeznek (a szó szorosabb értelmében nem termelő munkát végeznek: anyagokat, iratokat adnak ki, rendeznek, el-irányítanak). Ez utóbbi munkafajtákat végző nők helyzete a legbizonytalanabb, s elsősorban őket veszélyeztetik az egymást követő raciona-

lizálási hullámok. Érdekképviselőik tulajdonképpen megoldatlan. Nem szívesen csatlakoznak a munkások munkanélküliség elleni akcióihoz. Bizonyos sajátos tudattal értelmezik helyzetüket: „mi nem vagyunk nem munkanélküliek, csak éppen nem találunk megfelelő munkát, a jó munka tulajdonképpen szerencse dolga, az pedig forgandó, különösen a mai gazdasági helyzetben, ugye ezt meg kell érteni...” Vagy: „magára vessen, aki munkanélkülivé válik, bizonyosan benne is van hiba...” Ilyen és hasonló érvelésekkel zárkóznak el a munkás-érdekszervezetek szervezési kísérleteitől. A munkaadók viszont

azzal csábítják őket a kapituláns magatartásra, hogy „kérem, mindenkinek jut itt munka, de bizonyos bérhányadról tessék lemondani, hogy mindenkit fizetni tudjunk...”

Tehát strukturálisan „köztes” helyzetükre mintegy rászerveződik rétegtudatuk sajátos kettőssége, politikai helyzetük és beállítódásuk ellentmondásossága. Ezért is szántak az IMSF munkatársai nagyobb teret e réteg helyzete elemzésének.

Mindezekből látható, hogy olyan problémák kerültek napirendre, melyek a két struktúrakutató csoport folyó, illetve most kezdődő kutatásaihoz kapcsolódnak.

Pál László

A MUNKASZOCIOLÓGIA EGYIK FRANCIA MŰHELYE

A francia munkaszociológiai kutatások általában hagyományosan interdisziplináris közelítésűek,¹ azaz a termelési rendszert mint komplex szociotechnikai rendszert kezelik. E kutatások szerint a foglalkozás szerkezetét, a munka szervezetét az oktatási rendszer, a bérezés, a vezetés és irányítás, a munkások egymás közti és a vezetéssel való kapcsolata, a munkásszervezeteknek a gazdasági és társadalmi struktúrában való elhelyezkedése határozza meg. Míg az ötvenes-hatvanas években ezek a vizsgálódások a francia társadalmi-gazdasági fejlődés egy-egy tipikus jelenségére, szervezetére terjedtek ki – tehát megmaradtak a nemzeti keretek között –, addig az 1970-es években jellegzetessé váltak az összehasonlítások, a komparatív kutatások. A Nyugat-Európában megvalósuló integráció elsősorban a gazdasági szervezetekre terjedt ki, de mivel a jelenlegi gazdasági fejlődésben a társadalmi-gazdasági tényezők komplexitása a jellemző, a gazdasági szervezetek mozgása csak társadalmi kölcsönhatásokban vizsgálható. A nemzetközi integráció kialakulása felveti azt a kérdést, hogy vajon kialakulnak-e a különböző országok fejlődésében egységesítő, egy irányba szervező tendenciák, és ha igen, ezek hogyan, milyen mechanizmuson keresztül

közélik egymáshoz a történelmileg kialakult, eltérő struktúrákat.

A francia munkaszociológiai kutatások egyik bázisa a C.N.R.S. (Nemzeti Szociológiai Kutatóközpont) állami kutatási szervezet keretében 1968-ban újjáalakult „közgazdasági és munkaszociológiai laboratórium”. Mivel az intézet bázisintézetként funkcionál, s nemzetközileg is elismert kutatói nagy hatást gyakorolnak a francia munkaszociológiai vizsgálódásokra, ezért bemutatjuk kutatásaik egyik jellegzetes megközelítéssel témablokkját.

Az M. Maurice, F. Sellier és J. J. Silvestre által vezetett és megvalósított kutatások s az ezek alapján készült tanulmányok² a nemzetközi összehasonlítást a társadalmi kapcsolatok rendszerében kísérik meg leírni. Elemzéseik középpontjába a vállalatot helyezték, mivel úgy vélik, hogy a vállalat felfogható a társadalom mikrostruktúrájaként, amely a társadalom viszonyait megjeleníti s ugyanakkor alakítja. A vizsgált kategória nemzetközileg – a történeti-társadalmi fejlődés különbözőségeiből adódóan – nem hasonlítható pontosan össze, de éppen az összehasonlítással tűnnek ki a termelési viszonyainak sajátosságai, a fő tendenciák. Kézenfekvő, hogy elsősorban az NSZK és Franciaország esetében

valósítják meg ezt a kutatók, hiszen a két országot hagyományos és kiterjedt társadalmi-gazdasági kapcsolatok fűzik egybe, és a kialakult integráció e kapcsolatokat is átalakítja, formálja. Leginkább három nagy kapcsolatrendszert emelnek ki: az oktatási viszonyokat, a munkamegosztást, a mobilitás és a társadalmi struktúra kapcsolatait, valamint a szakszervezetek helyét és szerepét.

Történeti elemzésük szerint a francia városi nagyipari munkásság számbeli gyarapodása a 19. és 20. században viszonylag lassú volt, ugyanakkor e munkásság létszámnövekedésének forrásai rendkívül heterogének voltak: egyaránt táplálták a parasztek, városi és falusi munkások, a szervezett társadalmi munkamegosztásba bekapcsolódott nők. A német városi ipari munkásság létszámfejlődése az adott időintervallumban gyors és dinamikus volt, és a munkásságot tápláló társadalmi csoportok egyneműbbek voltak, mint Franciaországban. Az előbbiekből következik, hogy Franciaországban a több irányú „kollektív” intergenerációs mobilitás volt a jellemző.³ A osztályá szerveződésben ennek az volt a következménye, hogy – a marxi szóhasználatot alkalmazva – a német munkásság hamarabb jutott el a „Klasse für sich” állapotába, pártját, szakszervezeteit is létrehozva. A munkásság létszámának fejlődésével meg-egyező tendenciák tapasztalhatók a „közvetlen termelésirányítók” és az alkalmazottak körében is az összehasonlított országokban – állapítják meg a kutatók. Bár az ipari alkalmazottak létszámának növekedése Franciaországban gyorsabb, mint a munkátlétszám gyarapodása⁴, messze elmarad a németországi alkalmazottlétszám e korszakban tapasztalható emelkedésétől⁵.

Franciaországban az adott periódusban az alkalmazottak és a munkások között nagy volt a társadalmi távolság; az alkalmazotti rétegek közelebb álltak, jobban kapcsolódtak a tulajdonosokhoz. Németországban az alkalmazotti réteg mind a tulajdonosoktól, mind a munkásságtól elkülönült, és sajátos „középrétegtudatot” alakított ki. A német viszonyok között a tulajdonosok csoportját erős hierarchikus tagoltság jellemezte, de a szervezeteiben megerősödő munkásság nyomására mégis rákényszerültek, hogy a munkásosztállyal szemben egységesen lépjenek fel.

Az 1970-es évek fejlődési jellegzetességeit feltáró szociológiai felmérés 12 ipari vállalatra terjedt ki, amelyek különböző technikai-munkaszervezeti szinten működtek. A felvétel 1974–76-ban valósult meg egyénekre vonatkozó statisztikai anyagok összegyűjtésével, interjúkkal, kiegészítve s egybevetve az EGK, valamint nyugatnémet és francia statisztikai adatokkal.

A francia kutatók elemzésében a társadalmi kapcsolatok egyik lényeges befolyásoló és alakító determinánása az oktatási rendszer. A két ország oktatási rendszerének összehasonlítása nehéz feladat, mivel jelentős tartalmi, tagoltsági különbségek léteznek, és így a diplomákra, bizonyítványokra épülő statisztikai adatok csak fenntartásokkal hasonlíthatók össze. Franciaországban az alapfokú általános képzésben jelentős, társadalmilag heterogén származású tömegek vesznek részt, az erre épülő szakmai képzést azonban már elsősorban és döntően a munkáscsaládok gyermekei preferálják. A francia képzési rendszerben a szakoktatásba bekerülő társadalmi rétegek származási spektruma egységesebb, a társadalmi rekrutáció kontraszelektív. Az NSZK-ban az általános képzési rend-

szerre tömegesebb és hatékonyabb szakmai képzési rendszer épül.⁶ A szakoktatás a vállalati ipari tanulói gyakorlatból és az iskolai oktatás kombinációjából tevődik össze. A tanulók viszonylag nagy tömege részesül az ún. szakmacsoportos képzésben. A középfokon tanulók 80 százaléka ipari tanuló. A vállalati képzés egyrészt társadalmilag-gazdaságilag differenciáló hatást vált ki a tanulók rétegzésében, másrészt a vállalatnál kialakuló társadalmi-szakmai viszonyok hasonlósága, az egységes technikai és szakmai színvonal homogénizáló hatást eredményez.

Az életpálya folyamán megvalósuló mobilitást vizsgálva a kutatók megállapítják, hogy az NSZK-ban a munkástátusból való előrelépés a képzés, a diplomaszerezés útján valósul meg; adataik szerint a művezetőkénél 100, a technikusoknál 73 százalékban⁷. Franciaországban elsősorban a vállalatnál eltöltött évek száma, a gyakorlottság, a szakmai, emberi megbízhatóság határozza meg az előbbrelépési esélyeket, tehát a vállalat szerepe az előrelépés meghatározásában jóval nagyobb.

Az Európai Gazdasági Közösség adatait egybevetve a kutatók arra a megállapításra jutnak, hogy a nyugatnémet munkások szakképzettsége magasabb a francia munkásokénál, a munkaerő-kinálat színvonala egységesebb, kisebb a munkaerőmozgás az ipari és egyéb szférák között. Franciaországban ez utóbbi, a kutatók által horizontális mobilitásnak nevezett mozgásforma a jellegzetes.

A foglalkozási szerkezet kialakításában a vállalati szervezeti rendszernek döntő szerepe van – állapítják meg a kutatók. Az NSZK-ban az ipari-vállalati képzési rendszer a szakképzés koncepciójának, szervezetének kialakításában intézményesen

döntő szerepet játszik, elismerve az ebből a képzési rendszerből következő szakmai normákat és hierarchiát. A francia vállalat nagyobb autonómiát élvez foglalkozási szerkezetének meghatározásában, de az intézményes képzési rendszerrel való kapcsolatai gyengébbek, s arra kisebb befolyást tud gyakorolni.

Egy vállalat kétféle módon tudja munkarendszerét kialakítani – fejtik ki a kutatók. Egyrészt saját technikai-gazdasági struktúrája alapján meghatározza a foglalkoztatás struktúráját, másrészt a dolgozók szakképzettségéhez igazítja foglalkoztatási szerkezetét. Természetesen ez a két tendencia tisztán sohasem jelentkezik, csak valamelyik tendencia viszonylag erőteljesebb hatásáról beszélhetünk.

Az első típus nagyobb valószínűséggel ott létezik, ahol a szakképzés nem alkot konzisztens rendszert és kevesebben részesülnek abban, a második típus pedig a társadalmilag általánosan elismert és megszervezett szakképzés esetében válik jellegzetesebbé. A nyugatnémet szakmacsoportos képzési rendszer a vállalat számára azt jelenti, hogy az általunk „közvetlen termelésirányítók”-nak nevezett csoportnak szélesebb körű autonómiát ad a munkafeladatok megoldási módjának kialakításában. Franciaországban, ahol a szakmai képzés rendszere kevésbé tömeges és nem szakmacsoportos jellegű, az első megoldás dominál, s a munkahelyi foglalkozási struktúra kialakításában nagyobb szerep jut a vállalatok felső szintű vezető szerveinek. A vállalati rétegződés, a státusok hierarchiája más-más az NSZK-ban és Franciaországban. Statisztikailag kimutatható, hogy a nyugatnémet vállalatoknál a munkások aránya nagyobb, a franciaiknál pedig az alkalmazottaké. (Hozzátehetjük, hogy mivel az alkal-

mazotti kategória elméleti-statisztikai körülhatárolása még nem történt meg, és a munkás és nem munkás státusok társadalmi-történeti jelentésértalma a vizsgált országokban nem azonos, így a fenti következtéseket csak fenntartásokkal fogadjhatjuk el.)

A nyugatnémet rendszerben a munkás (végrehajtó) státusoknak nagyobb a presztízse, ezt jelzi a munkások társadalmi származásának alakulása is: a munkások fiainak 60 százaléka, a középrétegekből származók 44 százaléka, a felső szintű vezetők és szabadfoglalkozásúak gyerekeinek 35 százaléka végzett ipari tanuló iskolát⁸. A szakmunkásság mozgástere nagyobb a képzés általánosabb jellege miatt, s így szakmai identitása erősebb, társadalmi kötődése fokozottabb. Franciaországban a végrehajtó típusú munka társadalmi státusa alacsonyabb, mint az NSZK-ban. A társadalmi előrejutást a nem munkás státus megszerzése jelenti, s ide előrelépni, mint már leírtuk, a vállalatnál eltöltött munkaévek, a gyakorlatosság alapján lehet. Ez erősíti a vállalati kötődést. A munkás és az alkalmazotti kategóriák közötti mozgás indexe magasabb Franciaországban, mint az NSZK-ban.

Az előbbiekből következik, hogy a munkás-alkalmazott társadalmi távolság nagyobb Franciaországban, mint az NSZK-ban. A francia „közvetlen termelésirányítók” kisebb hatalmi kompetenciákkal, sokkal inkább a gépezet csavarjaként működnek. Előrejutásuk egyik legfontosabb kritériuma a vállalathoz való tartozás. A státushierarchia kialakulásában tehát, állapítják meg a francia kutatók, megfigyelhető a munkaszervezettel való strukturális és funkcionális összefüggés.

A kutatók az előbbiekből azt a következtetést vonják le, hogy míg az

egységesebb, szorosabban egybekapcsolódó termelési folyamat csökkeníti a hierarchikus differenciálódást, addig a rosszul kapcsolódó rendszerben, ahol egyenetlen a specializáció, megsokszorozódnak az ellenőrző feladatok, és ez erősíti a hierarchiát. (Kritikailag megjegyezzük, hogy a francia kutatók a technikai fejlődés kialakította munkaszervezetet és az oktatási rendszert nem kezelik kellően kölcsönhatásos rendszerekként.)

A francia kutatók rámutatnak arra is, hogy az elosztási viszonyok is alakítják a termelés viszonyait, a társadalmi kapcsolatok rendszerét.

A bérek széthúzottsága erőteljesebb Franciaországban, mint az NSZK-ban. A francia bérek alakulásánál nagy szerepet játszik az életkor, a munkában eltöltött évek száma, valamint a munka fizikai vagy nem fizikai jellege. A munkások munkában töltött éveinek a bérré gyakorolt hatása Franciaországban kétszer akkora, mint az NSZK-ban⁹, a munkások vállalati kötődése emiatt is erős.

A bérek meghatározásánál az NSZK-ban a szakszervezetek is a hatékonyságot és munkateljesítményt (Leistung) veszik tekintetbe, és a szerzett képesítést a termelékenység egyik kritériumaként kezelik. Ezzel szemben a francia szakszervezetek a munkában eltöltött évek szerepét hangsúlyozzák, mivel Franciaországban a szervezet bér-differenciáló hatása erősebb.

A szakszervezetek mindkét országban fontos szerepet játszanak a társadalmi-gazdasági feltételek kialakításában. Az 1960-as években erőteljesen fellendülő osztályharc nyomásának köszönhetően Franciaországban 1968-tól a vállalati szakszervezeti egységek is elismert tárgyalópartnerek.

Míg az NSZK-ban a munkáltatókkal való szakszervezeti tárgyalások ágazati és területi szinten zajlanak nagy erővel, addig Franciaországban az intenzív tárgyalásokat szakszervezeti szövetségek (szakmaközi szervezetek) folytatják. Az 1970-es években elért francia munkásvívmanók: a munkaidő csökkentése, a munkásalkalmazott státusok egységesítése, országos szakmai táblázat létrehozása (mivel gyakran vállalatonként jelentősen eltért egy-egy konkrét státus besorolása), a tömeges elbocsátások felülvizsgálása, munkakörülmények javítása stb. országos érvényűek: a nagy munkásszövetségek és az állam közötti szerződésekből születtek. Megfigyelhető, jelzik a kutatók, hogy a vállalati konfliktusok elkerülése érdekében a tulajdonosok is arra törekednek, hogy a tárgyalásokat felső szinten folytassák. Ezek a szerződések emiatt gyakran a törvényekre hasonlítanak. Bár a szakszervezetek vállalati partnersége a francia vállalati törvény által kodifikált, a munkáltatók tartózkodnak a vállalati szintű tárgyalásoktól. A francia szakszervezetek inkább a vállalatnál akarják a konfliktusokat kiélezni és megoldani; a nyugatnémet szakszervezetek vállalati szinten kevésbé folytatnak konfliktusos tevékenységet, de országos szinten erősebbek a munkáltatókkal zajló összeütközések.

A kutatók magyarázata szerint ez abból adódik, hogy a vállalat szerepe más a két országban, s ez a munkások és tulajdonosok között is a partnerség kialakításának más-más szintjét, módját hozza magával.

A francia munkaszociológiai kutatások nemzetközi összehasonlító módszere feltétlen hasznos és újat adó kutatási irány. A megvalósított vizsgálat legértékesebb részei azok, amelyek a társadalmi mobilitás és a képzési rendszer, a bérvizonyok és a

vállalati szervezet kapcsolatát elemzik. Figyelemre méltó az elemzés társadalmi kontextusokba ágyazottsága. A polgári szociológia általános felfogásával ellentétben a szakszervezetet nem csupán az osztálytársadalmi politikai gyakorlat intézményeként tekintik, hanem sajátos érdekképviseleti funkciókat is tulajdonítanak neki. A történeti elemzések azonban elnagyoltak, a tudományos-technikai fejlődés objektív történeti jellegének kidolgozása elhanyagolt. Nem elemzik azt a hatást, amit a technikai-gazdasági fejlődés adott szakasza gyakorol az oktatás-képzési rendszerre. Keveset tudunk meg a vizsgált vállalatok technikai-gazdasági fejlettségi szintjéről, fejlődési tendenciáiról.

A francia munkaszociológiai kutatások számunkra is több érdekes szempontot kínálnak. Külön érdekesség a társadalmi-gazdasági fejlődésben egymáshoz közel álló országok struktúrájának saját nézőpontú elemzése. Az ismertetett kutatásblokk az 1970-es évek elejének tendenciáit mutatja be, azaz a konjunkturális időszak viszonyait tükrözi. Az 1980-as években folyó kutatások bizonyára már a válságjelenségeket is számba veszik, és így a kutatások spektruma szükségszerűen kitágul.

Szipurilisz Ildikó

JEGYZETEK

¹ A. Touraine: L'évolution du travail ouvrier aux usines Renault CNRS, Paris 1955. P. Naville: L'automation et le travail humain. Paris 1961.

² Production de la hiérarchie dans l'entreprise: recherche d'un effet social: Allemagne-France 1977. L. E. S. T. 800 p., J. J. Silvestre: Les différences de salaires ouvriers entre industries en

France 1970. 750 p. M. Maurice: Comparative organization studies. 1976. 113 p.

³ The international labour movement in transition. Urbana 1973.

⁴ Production de la hiérarchie... c. tanulmány 7. old.

⁵ Lásd ugyanott, 8. old.

⁶ Nürnbergi Munkáltatói és Munkaerőpiaci Intézet, 1970. adatai alapján.

⁷ Production de la hiérarchie... c. tanulmány 28. old.

⁸ Lásd ugyanott.

⁹ Office Statistique des Communautés Européennes. La structure des salaires dans industrie en 1972.

ÚJ KIADVÁNYUNK

A MAGYAR–BOLGÁR TUDOMÁNYOS
EGYÜTTMŰKÖDÉS
KERETÉBEN KÉSZÜLT
TANULMÁNYKÖTET

A szocialista életmód EREDMÉNYEK ÉS PROBLÉMÁK

314 oldal / ára: 30,— Ft

Megvásárolható az MSZMP KB

Társadalomtudományi Intézete

pénztárában

IRÁNYZATOK HARCA AZ OLASZ SZOCIALISTA PÁRTBAN

Ismeretes, hogy az Olasz Szocialista Párt (OSZP) tényleges tömegbefolyásánál nagyobb szerepet játszik az olasz közéletben. Ez annak tulajdonítható, hogy e párt bizonyos mértékig a „mérleg nyelvének” szerepét játssza a nála három-négyszer erősebb Olasz Kommunista Párt és a Kereszténydemokrata Párt között. Az olasz szavazók egytizedét maga mögött tudó OSZP nélkül nem maradhatna fenn semmiféle középbal kormány, de nélküle elképzelhetetlen az OKP által javasolt „demokratikus alternatíva”. Ezzel magyarázható az OSZP 1981 áprilisában, Palermóban megtartott 42. kongresszusa iránti

nagy érdeklődés, amely abban is megnyilvánult, hogy a kongresszuson részt vett és felszólalt csaknem minden olasz párt első számú vezetője.

A kongresszus eseményeiről beszámolt a magyar sajtó is.¹ A jelen írásban az OSZP-n belüli különböző irányzatok politikai és elméleti állásfoglalásainak összehasonlításával kívánunk foglalkozni. Erre a legalkalmasabb módszernek a párton belüli négy irányzat alapelveit kifejtő négy kongresszusi tézis összevetése látszik.

Az OSZP irányzatainak a palermói kongresszuson kialakult erőviszonyait az alábbi táblázat tükrözi:

Az irányzat neve	Vezetője	Az irányzatra leadott szavazatok aránya (százalékban)	Az irányzat KB-tagjainak száma
1. A „refomista” többség	Bettino Craxi	70,0	199
2. „Egységes baloldal az alternatíváért”	Francesco De Martino	7,7	23
3. „Szocialista baloldal az autonómiáért és alternatíváért”	Riccardo Lombardi	20,0	59
4. „Szocialista jelenlét”	Giacomo Mancini	2,3	9

A fenti táblázat mutatja, hogy amíg a Craxi főtitkár vezette centrista-jobboldali irányzatnak a párt ed-

digi történetében példátlanul nagyarányú többséget sikerült felsorakoztatnia, a tőle balra álló három irány-

zat nagyon megosztott. Ez a tény meghatározta a kongresszus menetét, eredményeit, és feltehetőleg meghatározza az OSZP közeljövőben követendő irányvonalát.

Csak Craxi tézisei foglalkoztak az olasz bel- és külpolitika minden fontos kérdésével, a többi elsősorban az általuk vitatott többségi nézetekhez szól hozzá. (Az egyszerűség kedvéért az irányzatokat vezetőjük neve alapján fogjuk megkülönböztetni, a hivatkozásoknál pedig a fenti sorszámokat használjuk.)

Mind a négy tézis a következő kérdések köré csoportosítja állásfoglalásait: I. Olaszország helyzete, II. a nemzetközi helyzet, III. az OSZP problémái.

I. *Olaszország helyzetéről* mind a négy dokumentum megállapítja, hogy az politikai, gazdasági és morális szempontból egyaránt válságos.

A Craxi-féle többségi irányzat az ország *kormányozhatóságának* fenntartását a Kereszténydemokrata Párttal való „lojális és progresszív” együttműködésben látja. Ennek érdekében „nagy reform” megvalósítását javasolja, amelynek fő pontjai: az alkotmány revíziója, a közigazgatás reformja, a parlament törvényhozói és ellenőrző szerepének megerősítése, stabil kormányzási forma létrehozása egy alkotmányos reform révén, a választási törvény és a bíróság reformja, a gazdasági élet stabilizálása és más reformok.

Itália gazdasági helyzetével bővebben csak a Craxi-irányzat tézisei foglalkoznak. Megállapítják, hogy az elmúlt évtized az olasz gazdaság szempontjából a súlyos bizonytalanságok és a hirtelen konjunktúraváltozások időszaka volt. A többi nyugati országtól eltérően Itáliában az állami beavatkozás gyenge volt, ami a pénz elértéktelenedéséhez és inflációhoz

vezetett. Az európai pénzügyi rendszerhez való csatlakozás csökkenti a líra beváltási árfolyamával való manipuláció lehetőségét. A nyugati országok korlátozó politikája következtében a nemzetközi kereskedelem növekedésének perspektívái tovább szűkülnek. A Craxiék által javasolt gazdaságpolitikai irányvonal fő elemei a következők: 1. visszatérés a programozáshoz, 2. az infláció megfékezése, 3. a beruházási kedv felélesztése és a kínálat kvalifikálása, 4. törekvés a különböző fejlettségű területek gazdasági egyensúlyának megteremtésére, 5. az állami szektor hatékonyságának növelése, 6. a külföldtől való függőség csökkentése.

Az *államosítás* kérdésében Craxiék azt hangsúlyozzák, hogy „a szocializmussal nem a magánkezdeményezés áll szemben, hanem az államosítás olyan mértékű általánosítása, amely az innovációs folyamatokat akadályozó bürokratikus kollektívizmushoz vezet”. Márpedig „az elmúlt évtizedben az állami beavatkozás Olaszországban a bürokratizálódás és a protekciózás irányába hatott”. Az állami beavatkozás sikertelensége Dél-Olaszországban azt bizonyítja, hogy a gyengén fejlett területek fejlesztésének a első lehetőségeken és kezdeményezéseken kell alapulnia. A tézisek szerint új ipari és mezőgazdasági politikára van szükség, és az olasz gazdaságnak a teljes foglalkoztatottság irányába kell fejlődnie. „Az OSZP társadalomfilozófiájának alapja a jóléti állam marad, de figyelembe veszi a társadalmi változásokat” – hangzik a meglehetősen homályos megfogalmazás Craxiék téziseiben. Olaszország külgazdasági kapcsolatáról szólva Craxiék tézisei abból indulnak ki, hogy az elmúlt harminc évben a külkereskedelem részaránya a nemzeti termékből 20 százalékról 50 százalékra növekedett. A jövőben

csökkenteni kell az olasz gazdaság függőségét a külföldtől, különösen az energetika és az élelmiszer-ellátás terén. Ennek érdekében fokozni kell Dél-Olaszország élelmiszer-termelését és diverzifikálni kell az energiaforrásokat, hogy Itália kevésbé függjön „az instabil és az agresszív hajlamú tekintélyuralmi rendszerektől”.²

De Martino irányzatának véleménye szerint Craxiék konzervatív vagy mérsékelt megoldásokat ajánlanak az olasz társadalom súlyos válságára. Az OSZP jelenléte és tevékenysége a kormányban a meglévő helyzet irányítására való törekvésben merült ki, s nem képviselt egy valódi reformtervet és a termelői struktúrák átalakításának tervét. Az ország „kormányozhatóságának” az országos gondok megoldásának képességét kell jelentenie. Ez azonban az elmúlt két év középből kormányaiban nem volt meg. Hiányzott az OSZP sajátos, progresszív állásfoglalása, kormányzási programja és perspektívája. A politikai irányzatok között egyre inkább a hatalmi pozíciókért folyt a harc. Craxi „nagy reformja” lényegében egyszerű stabilizációs terv. Itália valódi megújulásához szükség van az összes demokratikus erő együttműködésére — hangsúlyozza De Martino irányzata.³

Lombardiék szerint sem lehet leszűkíteni a „kormányozhatóság kérdését” egy adott kormány támogatására. A megoldást a baloldali alternatíva feltételeinek kialakításában kell keresni. Ehhez szükség van a folyamatos és konstruktív szembesítésre az OKP-val és más baloldali erővel. Miután az OSZP a kereszténydemokráciával való kormányzást átmenetinek tekinti, állandóan és élesen szembesítenie kell álláspontját a kormány politikájával, hogy a haladó és népi érdekek irányába befolyásolja azt. E tézisek szerint a szocialista mi-

niszterek kormánybeli tevékenységének nem volt meg a belső logikája, mert mégha „esetenként dicséretes és fontos kezdeményezéseket tettek is”, ezek „elvesztek egy rosszul együttműködő kormány általános rendezetlenségében”.⁴

Mind Craxi, mind Mancini irányzata szerint az OSZP-nek központi szerepe van Olaszország politikai életében és válságának megoldásában. De Martinóék szerint ezt a „központi szerepet” a másik két irányzat egyszerű hatalmi logikára redukálja, azaz arra, hogy az OSZP az erőviszonyok sajátos alakulása következtében a „mérleg nyelvének” szerepét játszhatja a nála jóval erősebb két párt között. Az OSZP „központi szerepe” csak úgy válhatna valóságossá, ha e párt a legtöbbet adná az ország megújításáért folytatott harcban.⁵ Lombardiék tézise ehhez hozzáfűzi, hogy az OSZP „központi szerepének” funkcionálisnak kellene lennie, hogy lehetővé tegye a demokratikus alternatívát a jelenlegi kormánnyal szemben.⁶

Craxi egyik fő törekvése a kormányfői poszt megszerzése, a KDP és az OSZP közötti „politikai váltógazdálkodás” keretében.⁷ Manciniék ezt a „központi szerepre” hivatkozva támogatják.⁸ De Martinóék szerint ennek is csak akkor lenne értelme, ha a politikai helyzet megváltoztatásához vezetne. Ellenkező esetben ennek következményeként az instabilitás fokozódna és „fizetségként az OSZP a Kereszténydemokrata Párt hegemóniájának tüzszává változna”.⁹

A többi olasz párthoz való viszony kérdését illetően mind a négy dokumentum megállapítja, hogy az OSZP-nak sikerült megszilárdítania autonómiáját az OKP-val és a KDP-vel szemben is.

A legnagyobb figyelmet az OKP-nak szentelik. Mindegyik anyag üd-

vözli az OKP-ban szerintük végbe-
menő „revíziós folyamatot”, amely-
nek lényegét a Szovjetuniótól való
távolodásban látják. Craxiék szorgal-
mazzák a revíziós folyamat előrevit-
telét, és a „kétértelműségektől való
megtisztítást”. Ettől teszik függővé
az OSZP és az OKP együttműködé-
sét. Úgy vélik, hogy ellenkező eset-
ben hiányoznak a „demokratikus al-
ternatíva” feltételei. Bírálják és nem
tartják világosnak a kommunista
párt váratlan áttérését a „történelmi
kompromisszumtól” a „demokratikus
alternatíva” politikájához.¹⁰

De Martino tézisei sokal önkrikti-
kusabbak. Eszerint a szocialisták so-
kat emlegetett autonómiája az OKP-
val szemben arra irányult, hogy az
OKP-t távol tartsa a kormányzástól
és visszaszorítsa „a bezártság és az el-
sáncolás pozícióiba”. E politika a két
párt viszonyában olyan összeütközé-
sekhez vezetett, amikor „a legyőzen-
dő ellenségévé az az erő vált, amely-
nek objektíve a legközelebb kellene
állnia”. Az OSZP és az OKP között
a pozitív szembesítés alapján létrejő-
vő egyetértésre van szükség, és arra,
hogy „mindkét párt központi szere-
pet tulajdonítson a másiknak saját
céljai megvalósításában”.¹¹

Lombardiék is bírálják Craxiék
„szemlélődő és statikus” álláspontját
az OKP-val szemben. „Az OKP meg-
újulását azzal támogathatja az OSZP
– olvasható Lombardi téziseiben –,
ha magáévá teszi az alternatíva cél-
ját, mégha megvalósítása nem is lát-
szik közelinek.”¹² Mindegyik tézis han-
goztatja a többi demokratikus és lai-
kussal párttal való jó viszony fenntar-
tásának szükségességét.

A *Kereszténydemokrata Párttal*
(KDP) kapcsolatban mind a négy té-
zis kiemeli a harminc év óta uralmon
levő párt megújulásának szükségese-
ségét. A többségi tézisekben a hang-
súly a kereszténydemokratákkal való

együttműködés fontosságára esik, az
ország demokratikus fejlődésének
biztosítása és egy konzervatív fordul-
lat megakadályozása céljából.¹³ Man-
ciniék szerint az OSZP és a KDP vi-
szonyának az együttműködés és a
verseny logikáján kell alapulnia,¹⁴ De
Martino irányzata úgy véli, hogy a
kereszténydemokraták csak hatalmi
rendszerük fenntartásában érdekel-
tek, ezért velük nem lehet megvaló-
sítani az ország átalakításának stra-
tégiáját. Ennek következtében hibá-
nak minősül a KDP és az OSZP kor-
mányzati együttműködésének létre-
hozása a középbal formula felújítá-
sának keretében.¹⁵ Lombardiék meg-
állapítják, hogy a KDP három évti-
zedes hatalmi rendszerének válsága a
demokratikus intézmények hitelét és
működőképességét veszélyezteti. A
változás feltételeinek létrehozása cél-
jából szükséges, hogy az OSZP már
most – a KDP-val való kormányzási
együttműködés folyamán – alterna-
tív módszereket dolgozzon ki a hata-
lom gyakorlásában, valamint a gaz-
dasági reformokért, a polgári joga-
kért és a közélet normalizálásáért
folytatott küzdelemben.¹⁶

A *szakszervezeteket* illetően Cra-
xiék szerint a „követelözések idősza-
kától át kell térni a részvétel korszaká-
ba”, és kerülni kell a frontális
összezapásokat, szabályozni kell a
sztrájkokat. Ezzel szemben De Mar-
tinóék azt hangsúlyozzák, hogy a
szakszervezeteket nem szabad a rend-
szer „politikai és intézményes ügy-
nökségévé változtatni”, továbbá,
hogy meg kell erősíteni a szakszerve-
zetek autonómiáját, demokráciáját
és egységét.¹⁷

A *terrorizmussal kapcsolatban*
mindegyik tézis azt a véleményt kép-
viseli, hogy a terrorizmus nem tudta
elérni célját, és küszöbön áll teljes
felszámolása. Craxiék szerint ebben
a kérdésben is az OSZP álláspontja

volt a leghelyesebb, mert egyesítette a határozottságot a humanizmussal. Szerintük nincs szükség a végnapjait élő terrorizmus elleni harcban új, rendkívüli intézkedésekre, vagy a halálbüntetés bevezetésére.¹⁸ A kulturális kérdések közül a többségi tézis kiemeli a tömegkommunikáció és az iskola megreformálásának szükségességét.¹⁹

II. A nemzetközi helyzet értékelését tartalmazó fejezetek mind a négy dokumentumban egyöntetű aggodalommal állapítják meg annak jelentős rosszabbodását, és ezért elsősorban a két szuperhatalmat teszik felelőssé. A felelőség mértékének megítélésében már jelentős eltérések mutatkoznak.²⁰ Craxiék csak a Szovjetuniót ültetik a vádlottak padjára, hivatkozva Afganisztán „megszállására” és az „új, támadó rakéták felállítására”, amelyre a Nyugat jogosan válaszol az „eurorakéták” telepítésével. Vészjóslóan megállapítják, hogy „megdöbbenő lenne a Lengyelországgal szembeni fellépés vagy megszállás”. Az Egyesült Államokkal kapcsolatban mindössze jámbor óhajukat fejezik ki, hogy „legyen aktív részese a kívánatos légkör kialakításának, tanúsítson nagyobb megértést Nyugat-Európa sajátos érdekei iránt, és ne kezeskedjen agresszív diktatúrákért”.

Manciniék egyformán elítélik a „szuperhatalmak” szerintük egyaránt enyhülésellenes lépéseit, és hangsúlyozzák az európai szociáldemokrácia szerepét a nemzetközi feszültség felszámolásában. Lombardi irányzata aggodalmát fejezi ki amiatt, hogy Reagan vezetése alatt a „tradicionális imperialista politika újjászületett”, de ezt „a szovjet hatalmi politikára adott válasznak” tekinti.

De Martino irányzata ebben a kérdésben is a legpozitívabb. Megjegyzi

ugyan, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió „egyaránt képtelen elismerni a közös játékszabályokat”, ami hidegháborús konfrontációhoz vezetett közöttük, de első helyen a SALT-II. ratifikálásának elmaradását említi, mint ami hozzájárult a nemzetközi feszültség kiéleződéséhez. A továbbiakban De Martinóék hangsúlyozzák, hogy „az amerikai stratégia súlyos visszafejlődésének vagyunk tanúi”, ami az Egyesült Államok korábbi stratégiai elsőségének visszaszerzésére irányul. Végezetül kifejezik reményüket, hogy az amerikai demokratikus erők le fogják győzni a reakciós és háborús uszító erőket.

Mindegyik dokumentum hangoztatja a szolidaritást a *Szocialista Internacionáléval*, amely az olasz szocialisták szerint előremutató célokat határozott meg a leszerelés, az enyhülés és a harmadik világ kérdéseit illetően. De Martinóék határozott bírálatban részesítik a többségi irányzat állásfoglalásait a szocialisták nemzetközi szervezetében: „Paradox módon éppen az OSZP homályosította el internacionalista hagyományait, olyan álláspontra helyezkedve, amely egyes kérdésekben az európai szocialisták jobboldalán helyezi el őt, egészen odáig, hogy több kérdésben magáévá tette az új amerikai kormányzat értékelését a világhelyzetről.”²¹

Ezt támasztja alá, hogy Craxiék kiemelik az emberi jogok védelmét „bárhol is sértsék meg azokat a tekintélyuralmi rendszerek”, és csatlakoznak a nemzetközi terrorizmus elleni harc reagani koncepciójához is.²² Ezzel szemben De Martino irányzata elutasítja a terrorizmus és a nemzeti felszabadító mozgalom összekeverését, hangsúlyozva szolidaritását ez utóbbival, különösen Salvador népével, amelyet „leginkább fenyeget az amerikai imperializmus”.²³

A többségi tézisek síkraszállnak „a védelmi feladatokat ellátó és földrajzilag korlátozott NATO” megerősítéséért, de egyidejűleg szorgalmazzák a kelet–nyugati párbeszéd folytatását. Üdvözlük Kína bekapcsolódását a nemzetközi életbe, valamint az olasz–kínai kapcsolatok fejlődését.

A közel-keleti kérdés megoldását valamennyi irányzat Izrael és a palesztin nép jogainak egyidejű elismerésével és garantálásával képzeli el. Ez utóbbival kapcsolatban Craxi csak az önrendelkezés jogát ismeri el, Lombardiék viszont a palesztin államalapítás jogát is.²⁵ De Martino kifogásolja, hogy *Nyugat-Európa* nem kezdeményezi önállóan a nemzetközi feszültségi góccok felszámolását, és hadiiparával „táplálja a háborúkat”.²⁶ Lombardi irányzata szorgalmazza a *katmai blokkok* fokozatos felszámolását és Nyugat-Európa nagyobb szerepvállalását az enyhülési tendenciák felélesztése és a fegyverkezési verseny megállítása érdekében.²⁷

III. Az Olasz Szocialista Párt helyzétének értékelésében is jelentős eltérések mutatkoznak. A párt elméleti alapjait illetően a többségi tézis szerint csak a politikai demokrácián és a reformokon alapuló nyugati tanok bizonyultak helyeseknek, „az extremista, forradalmi és tekintélyuralmi stratégiák sterileknek mutatkoztak”. Ezért a reformista, demokratikus szocializmus, nem pedig a kommunizmus képezi Olaszország jövőjét. Az olasz baloldal számára a labourista modell javasolják, amelynek alapvető módszerei: a pragmatizmus, a fokozatosság és a reformizmus.²⁸ De Martinóék elvetik ezt a modellt, amely Itáliától idegen, akárcsak a Craxi által korábban javasolt proudhonizmus. Szerintük most az OSZP-ra vár a modern szocialista elmélet

megfogalmazásának feladata, amikor az „ügynevezett létező szocializmus mítoszai eltűntek”, de a nyugati szociáldemokrácia sem volt képes új rend létrehozására.²⁹

A pártélet alakulását a legutóbbi torinói kongresszus óta Craxiék alapvetően pozitívnak minősítették. Szerintük az elmúlt három évben megújulás kezdődött a pártban, és fokozódott az OSZP autonómiája. A párt továbbra is tömegpárt jellegű. A palermói 42. kongresszus célja az eddig követett irányvonal konszolidálása és kontinuitásának biztosítása. Ugyanakkor a többségi tézis is megállapítja, hogy nem kielégítő a pártmunka minősége és a párttagok aktivitása. Meg kell erősíteni a pártmorált. Nem kielégítő a párt tevékenysége a nők és a fiatalok körében, fokozni kell szerepét a gyárakban és a mezőgazdasági munkások között. Javítani kell a központi és a helyi szervek együttműködését. Craxiék szerint szükséges a központi vezetés (PB) funkcionális átszervezése, valamint szervezeti és módszertani változások elfogadása. Ennek kidolgozása és végrehajtása a kongresszuson megválasztott szervek feladata lesz.³⁰ Manciniék szerint a torinói kongresszuson létrejött többség nem volt egységes és világos, ideiglenes jellege okozta szétesését. E csoport ellenzi egy „elnöki rendszer” bevezetését a pártban (értsd: a főtitkár szerepének túlzott megnövelését – R. Gy.).³¹

Lombardiék tézisei szerint 1980 októberében azért történt szakadás a torinói kongresszuson kialakult többségi irányzatban, mert Craxi „leszűkítve és helytelenül értelmezte” a torinói kongresszus téziseit. Ennek következtében – az 1979. évi választási siker ellenére – növekedett az OSZP elszigetelődése a többi baloldali erőtl. Ezen erők szakadása kö-

vetkeztében az olasz baloldal nem játszhat olyan szerepet a politikai életben, mint amilyenre ereje predestinálná. A torinói többség megszűnésének párton belüli okait Lombardi irányzata a következőkben látja: a kollektív vezetés válsága, a Vezetőség (PB) és a Központi Bizottság szerepének csökkenése, továbbá a „döntések személyi jellegének fokozódása”.³²

A négy dokumentum közül a pártélet kérdéseiben is De Martinóé a legkritikusabb. Egészében negatívnak minősíti az elmúlt három év tapasztalatait. „Olyan folyamatok indultak el – írja –, amelyek a párt természetének és létezési módjának megváltozásához vezetnek.” A pártmunka üressé vált, megsértik a játékszabályokat: a politikai irányvonalat nem demokratikusan dolgozzák ki, a kisebbség álláspontját háttérbe szorítják. A torinói többség balszárnyát fokozatosan kiszorították a pártvezetésből. De Martinóék bírálják Lombardit is, a párt utolsó életben levő „történelmi vezetőjét”, aki nem vállalta az ellenzéki kisebbség összetartását, pedig erre szükség lenne, hogy „holnapra alternatív többséggé váljék”.

E tézisek bírálják a kongresszus előtti vitában elhangzott alábbi nem hivatalos javaslatokat is: a párt főtitkárának a kongresszus által történő közvetlen megválasztását (és így kivonását a Központi Bizottság ellenőrzése alól), a párt és állami funkciók összeegyeztethetlenségének eltörlését, a párttagok hagyományos találkozási helyeinek, a szekcióknak és a federációknak felcserélését körzeti és tartományi struktúrákra stb.³³

„A folyamat értelme világos – hangsúlyozza De Martino irányzata –, a tömegpártot a vélemények pártjává akarják átalakítani, ahol a határozatok nem az elvtársak vélemé-

nyének szintézisét képezik, hanem a »vezér« intuícióit, aki lehetőleg szabad minden korláttól. Ez a militánsok pártjából a főtitkár »bizalmasainak« pártját hozná létre, egy olyan neofeudális szövvenyt, amely a párt létalapjának és identitásának elvesztésével járna... Minderre nemet mondunk, tudatában lévén annak, hogy a párt kérdése a kongresszus után is a politikai és eszmei harc kérdése marad mindazon elvtársak számára, akik védelmezik a párt alapszerveinek és központi szerveinek demokratizmusát, a Központi Bizottság és a Vezetőség méltóságát, mint a kollektív döntések zálogát, valamint az összeegyeztethetlenséget, mint a párthivatal méltóságának garanciáját, a párttagok szólásszabadságát és a párt önfinanszírozását, mint a külső nyomás elhárításának lehetőségét.”³⁴

De Martinóék javasolták, hogy e kérdések „horderejüknek megfelelő megvitatása érdekében” hívják össze a párt szervezeti kérdésekkel foglalkozó rendkívüli kongresszusát.³⁵

●
A négy irányzat téziseinek összehasonlítása alapján megállapítható, hogy a Craxi vezette többség a nemzetközi szociáldemokrácia jobbszárnyának a valódi szocialista célokról egyre inkább lemondó állásfoglalásait tette magáévá. A másik három irányzat – De Martinóé a legnagyobb, Mancinié a legkisebb következetességgel – bírálja a többségi irányzatot és megpróbálja megmutatni az alternatív megoldásokat is.

A kongresszus eredményei arra mutatnak, hogy a következő kongresszusig Craxi és hívei fogják meghatározni az Olasz Szocialista Párt irányvonalát. Az irányzatok harca valószínűleg tovább folytatódik.

Réti György

JEGYZETEK

- ¹ A napi sajtó 1981. április 23—28-i számaiban megjelent híradásokon kívül I. Mezei György: „Szocialisták Szcicliában” című összefoglaló jellegű cikkét. (Magyar Hírlap, 1981. május 7.)
- ² 1. tézis, 14—26., 26—38. old.
- ³ 2. tézis, 9—14. old.
- ⁴ 3. tézis, 7—9. old.
- ⁵ 2. tézis, 22—23. old.
- ⁶ 3. tézis, 7. old.
- ⁷ 1. tézis, 6—7. old.
- ⁸ 4. tézis, 5—6. old.
- ⁹ 2. tézis, 22—23. old.
- ¹⁰ 1. tézis, 81—83. old. (Mint ismeretes, a „történelmi kompromisszum” az OKP 1973-ban, a chilei események után meghirdetett stratégiája, amely a kommunista, szocialista, világi és katolikus erők együttműködését célozza a társadalom szocialista irányú átalakítása érdekében. Az OKP vezetőinek jelenlegi értékelése szerint a párt hibát követett el, amikor az 1976-os választási győzelme után e stratégiát a Kereszténydemokrata Párttal való vezetői szintű együttműködésre szűkítette le. Ezt felismerve terjesztette elő 1980 végén Enrico Berlinguer a „demokratikus alternatíva” politikáját, amelynek lényege — a „történelmi kompromisszumhoz” hasonlóan — a demokratikus és baloldali erők együttműködése az ország megújítása érdekében, de ezt a KDP több mint három évtizedes, kompromittálódott hatalmi monopóliumának megtörése révén kívánja elérni. Bővebben I. A. Minucci, az OKP KB tagjának nyilatkozatát a *Republica* című napilag 1981. június 19-i számában.)
- ¹¹ 2. tézis, 15. és 20. old.
- ¹² 3. tézis, 19. old.
- ¹³ 1. tézis, 83—84. old.
- ¹⁴ 4. tézis, 7. old.
- ¹⁵ 2. tézis, 15—16. old.
- ¹⁶ 3. tézis, 17—18. old.
- ¹⁷ 1. tézis, 44—51. old., valamint 2. tézis, 11. old.
- ¹⁸ 1. tézis, 58—64. old. (A terrorizmus-sal kapcsolatos megállapítások túlzottan optimistának tűnnek, ha figyelembe vesszük, hogy csak a kongresszus napjaiban Palermóban két maffiózót gyilkoltak meg, és elrabolták a KDP nápolyi szervezetének egyik vezetőjét, megölve kíséretének két tagját.)
- ¹⁹ 1. tézis, 51—58. old.
- ²⁰ A nemzetközi helyzettel kapcsolatos állásfoglalásokat I. 1. tézis, 64—71. old., 2. tézis, 5—8. old., 3. tézis, 22—27. old. és 4. tézis, 16. old.
- ²¹ 2. tézis, 8. old.
- ²² 1. tézis, 65. és 62—63. old.
- ²³ 2. tézis, 6. old.
- ²⁴ 1. tézis, 64—69. old.
- ²⁵ 1. tézis, 67. old. és 3. tézis, 26. old.
- ²⁶ 2. tézis, 6—7. old.
- ²⁷ 3. tézis, 23—25. old.
- ²⁸ 1. tézis, 77—79. old.
- ²⁹ 2. tézis, 23—24. old.
- ³⁰ 1. tézis, 85—93. old.
- ³¹ 4. tézis, 3. old.
- ³² 3. tézis, 29. old.
- ³³ 2. tézis, 25—27. old.
- ³⁴ Ugyanott, 26—27. old.
- ³⁵ Ugyanott. Craxiék nem fogadták el a baloldalnak ezt a javaslatát, hanem a Központi Bizottság és a kongresszus tagjainak részvételével megtartott 16 órás (!) drámai, csaknem pártszakadáshoz vezető ülésen — a párt szervezeti szabályzatát módosítva — keresztülvitték, hogy Craxit nem a Központi Bizottság, hanem a kongresszus küldöttei választották meg a párt főtítkárává. A párt megosztottságát mutatta, hogy a baloldal képviselői tiltakozásul nem vettek részt a szervezeti szabályzat módosításáról megtartott szavazáson. De Martino egy felháborodott nyilatkozatában ezt a manővert a „tekintélyuralmi demokrácia” olyan megnyilvánulásának nevezte, amely „mindig a jobboldalt és sohasem a baloldalt jellemezte”. (l'Unitá, 1981. április 28.)

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

ASPIRANTÚRÁRA

AZ SZKP KB MELLETT MŰKÖDŐ
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI AKADÉMIÁN
AZ 1983/84-ES TANÉVRE

Az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Bizottsága pályázatot hirdet a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémián aspirantúra elvégzésére, a filozófia, a politikai gazdaságtan, a nemzetközi munkásmozgalom, a pártépítés és a szocialista államelmélet témaköreiben.

Pályázni lehet általános elméleti, ideológiai jellegű és nemzetközi vonatkozású témákkal, különös tekintettel a munkásmozgalom, a pártmunka gyakorlata és a szocializmus gazdasági-társadalmi fejlődésének legfontosabb kérdéseire. A témaválasztáshoz az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (Budapest VI., Benczúr u. 33.) segítséget biztosít.

A tanulmányi idő 3 év. Az aspiránsok ösztöndíjban, családjuk az előírásoknak megfelelő juttatásban részesül.

Pályázhat minden olyan 40 évesnél nem idősebb párttag, aki

- egyetemet, főiskolát végzett;
- mozgalmi tapasztalattal és a tudományos munka végzéséhez megfelelő képességgel és alapokkal rendelkezik;
- tudományos és ideológiai szempontból aktuális témán kíván dolgozni;
- orosz nyelvtudása van.

Elsősorban ideológiai, kulturális területen dolgozó pártmunkások, a marxista tanszékek tapasztalt oktatói, a központi hírközlő szervek (sajtó, rádió, tv) elméleti, gazdaságpolitikai, kulturális rovatainak vezető munkatársai pályázatát várjuk.

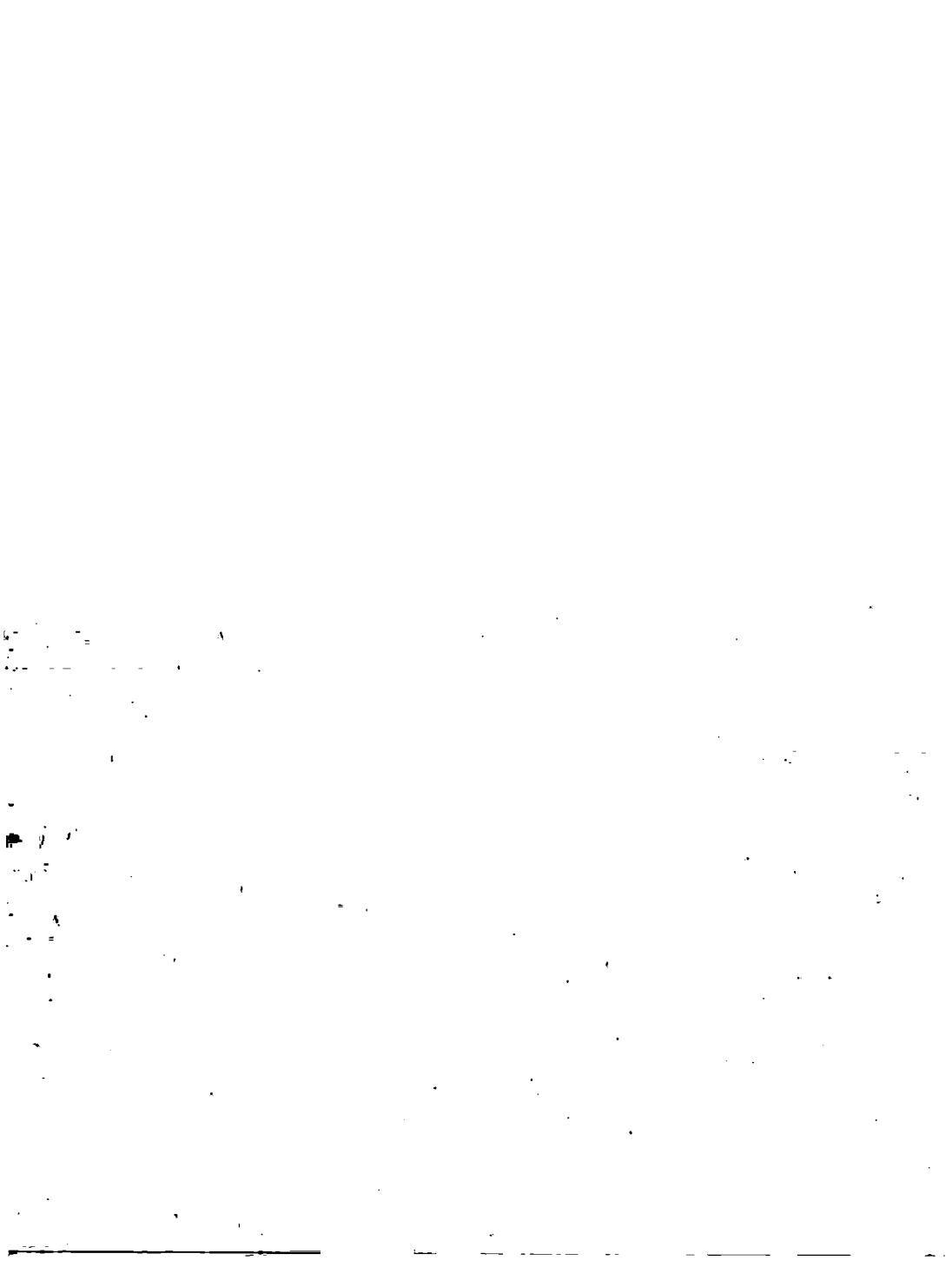
A jelentkezéshez mellékelni kell:

- részletes életrajzot;
- iskolai végzettség igazolását;
- minősítést az eddigi munkáról;
- a választott téma vázlatát;
- az eddigi publikációk rövid ismertetését.

A pályázatot – az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetével történt előzetes konzultáció alapján – 1982. január 15-ig lehet benyújtani a budapesti, illetőleg a megyei pártbizottságokhoz. A pályázatokat – felvételi vizsga alapján – a Központi Bizottság illetékes szerve bírálja el, és a döntésről a pályázókat értesíti.

Budapest 1981.

MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁG
AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA BIZOTTSÁG

IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK

Дёрдь Собослаи

ПОЛИТИКА ОТНОСИТЕЛЬНО ПОСЕЛЕНИЯ И ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

**(К РЕФОРМАТОРСКИМ ПЛАНАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ,
РАЗРАБОТАННЫМ ФЕРЕНЦЕМ ЭРДЕИ)**

В статье анализируются условия, в которых родились концепции политики относительно поселения в Венгрии, после освобождения страны и исследуются причины, сыгравшие роль в образовании действительных процессов и в оттеснении на задний план развития поселений самоуправленческого типа. В Венгрии в годы после 1945 года возник план областного управления, построенный на системе поселений, в центре которых есть город. Ференц Эрдеи и Иштван Бибо в своих замыслах считали эти поселения, имеющие широкое самоуправление, идеальной моделью для выравнивания различий между городом и провинцией и основой для децентрализованного социалистического общественного развития. В ходе развития народной демократии после 1948 года образовалась централизованная модель политики поселений, существенно отличающаяся от этого плана, для которой характерны были: поддержание на относительно низком уровне развития инфраструктуры, преференция выравнивания областей и долговременное сохранение (даже в некоторых районах и увеличение) различий между городом и провинцией.

В статье описывается политический и экономический фон концепций по поселениям, соперничающих между собой и анализируются те напряжения, которые в ходе развития поселений государственного типа стали очевидными к концу 70-ых годов. После этого, автором оценивается возрождение подлинной концепции Эрдеи и Бибо в научном общественном мнении и взвешивается реальность осуществления в настоящее время этой концепции.

Нитраи Ференцэ

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ СТРУКТУРА, ДОХОДЫ, ОБРАЗ ЖИЗНИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Основой статьи послужила лекция автора, прочитанная на теоретической конференции «Место и роль интеллигенции в современном венгерском обществе». Вначале автор излагает модификации профессиональной структуры интеллигенции в узком смысле (т. е. людей, имеющих высшее образование), выделяя характерные изменения, происшедшие в профессиональной структуре людей с высшим образованием за последние три десятилетия, а также изменения отношений

дипломированных людей, работающих в отдельных народно-хозяйственных отраслях.

А затем автор затрагивает изменения в более широком смысле — полный круг работников умственного труда—, анализирует их состав: по полу, возрасту, должности. В ходе исследования условий доходов работников умственного труда автор указывает на тенденцию уравнивания уровней доходов и анализирует рассеяние доходов по отдельным народно-хозяйственным отраслям и уровням руководителей.

В статье рассматриваются потребительские привычки (хозяйственные расходы, обеспеченность квартирой, затем — на основе данных хронометража — некоторые черты образа жизни) семей интеллигенции и людей, занимающих руководящие должности.

В журнале напечатаны некоторые рефераты, заслушанные на конференции, при-
мыкающие к данной теме.

Их темы следующие: формирование мобильности, расслоение и положение интеллигенции после освобождения страны; сельская интеллигенция; техническая интеллигенция — инновация — творческая способность; самочувствие педагогов; образ и стиль жизни интеллигенции в Будапеште; идеологическая подготовка интеллигенции и её роль в воспитании мировоззрения населения.

György Szoboszlai

SETTLEMENT POLICY AND PUBLIC ADMINISTRATION

(TO FERENC ERDEI'S ADMINISTRATIVE REFORM PLAN)

The study analyses the conditions of birth of the Hungarian conceptions concerning settlement policy after the liberation and examines the reasons which played role in the formation of actual processes and in losing importance of the settlement development of autonomous type. In the years after 1945, in Hungary came up the plan of regional governing built on town central settlement policy. Ferenc Erdei and Bibó in their conceptions considered these settlement units with wide ranging autonomy as an ideal model of equalizing the differences between town and country and as a basis of a decentralized socialist social development. After 1948, the popular democratic development established a centralized model of settlement policy which differed considerably from this plan. The centralized model of settlement policy was characterized by the relative low level of development of infrastructure, laying stress upon the equalizing of regional backwardness and by the lasting continuance (even the increase in certain regions) of the differences between town and country.

The study makes known the political and economic background of settlement conceptions competing with one another and analyses the tensions which, as a result of settlement development of state type, became evident by the end of 1970s. On the basis of all these, it evaluates the rebirth of the original Erdei–Bibó conception in the scientific community and ponders over the reality of the present realization of this conception.

Mrs. Vera Nyitrai

WAY OF LIFE, IN COME-RELATIONS AND OCCUPATIONAL STRUCTURE OF INTELLIGENTSIA

In the lecture serving as a basis of this study (which was held on a theoretical conference called „Place and Role of Intelligentsia in the Present Hungarian Society) the author, at first, outlines the modifications in the professional structure of intelligentsia in a narrow sense, that is, in the professional structure of graduates of university, emphasizing the characteristic changes having taken place in the last 3 decades in the professional structure

of graduates and the changes in proportion of graduates working in the particular branches of economy.

After that, in a broader sense, she deals with the full circle of those working in intellectual sphere and analyses their composition according to sex, age and assignment. Examining the income relations of the white collar workers, she calls attention to the tendency of the levelling of wage-standard and analyses the dispersion of income according to the different branches of economy and to the managing level respectively.

The study surveys the consumption habits (household expenses), the degree of supply of flats of families of leading position and those of intellectuals then – on the basis of data of time budget survey – she gives an inside view of certain characteristics of their way of life.

Connected with the lecture, the journal provides a selection of complementary lectures delivered on the conference. Their themes are the following: the tendencies of mobility, stratification and condition of intelligentsia after the liberation, the intelligentsia in the villages, technical intelligentsia – innovation – creativeness: general situation of teachers: intellectual way of life in Budapest: preparedness and role of intelligentsia in the ideological education of population.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Дёрдь Собослай:

Политика относительно поселения и государственное управление (к реформаторским планам государственного управления, разработанным Ференцем Эрдеи) .. 331

Конференция о месте и роли интеллигенции в современном венгерском обществе:

Нитрай Ференцэ;

Профессиональная структура, доходы, образ жизни интеллигенции 347

Карой Милтени:

Формирование мобильности, расслоения и положения интеллигенции после 1945-ого года 364

Пал Банлаки:

Сельская интеллигенция 369

Отто П. Гести:

Техническая интеллигенция — инновация — творческая способность 374

Жужа Ферге:

Самочувствие педагогов 378

Ласло Чех-Сомбати—Тибор Чипан—Аттила Гергей—Янош Лукач:

Образ и стиль жизни интеллигенции в Будапеште 385

Дюла Антал:

Идеологическая подготовка интеллигенции и её роль в воспитании мировоззрения населения 392

ДИСКУССИЯ

Политоведение, политика, политика относительно науки (Иштван Шлетт) 397

КУЗНИЦА НАУЧНЫХ РАБОТ

Исследования, научно-обосновывающие молодёжную политику (Золтан Бекеш) 409

Замыслы к концепции исследовательского направления «Общественные соотношения экономики» (Шандор Сорчик) 428

ИНФОРМАЦИЯ

Диалог о социальной структуре — в Франкфурте (Ласло Пал)	444
Об одной французской мастерской, занимающейся социологией труда (Ильдико Спирулис)	451
Борьба между направлениями в Итальянской Социалистической Партии (Дёрдь Рети)	457
РЕЗЮМЕ	466

CONTENTS

STUDIES

<i>György Szoboszlai:</i> Settlement Policy and Public Administration (To Ferenc Erdei's Administrative Reform Plan)	331
<i>Discussion on the Place and Role of Intelligentsia in the Present Hungarian Society</i>	346
<i>Mrs. Vera Nyitrai:</i> Way of Life, Income-Relations, and Occupational Structure of Intelligentsia	347
<i>Károly Miltényi:</i> The Tendencies of Mobility, Stratification and Conditions of Intelligentsia after 1945	364
<i>Pál Bánlaky:</i> The Intelligentsia in the Villages	369
<i>Ottó P. Geszti:</i> Technical Intelligentsia — Innovation — Creativeness	374
<i>Zsuzsa Ferge:</i> General Conditions of Teachers	378
<i>László Cseh-Szombathy—Tibor Csipán—Attila Gergely—János Lukács:</i> Intellectual Way of Life in Budapest	385
<i>Gyula Antal:</i> Ideological Preparedness and Role of Intelligentsia in the Ideological Education of Population	392

DISCUSSION

Politology, Politics, Science Policy (<i>István Schlett</i>)	397
--	-----

WORKSHOP

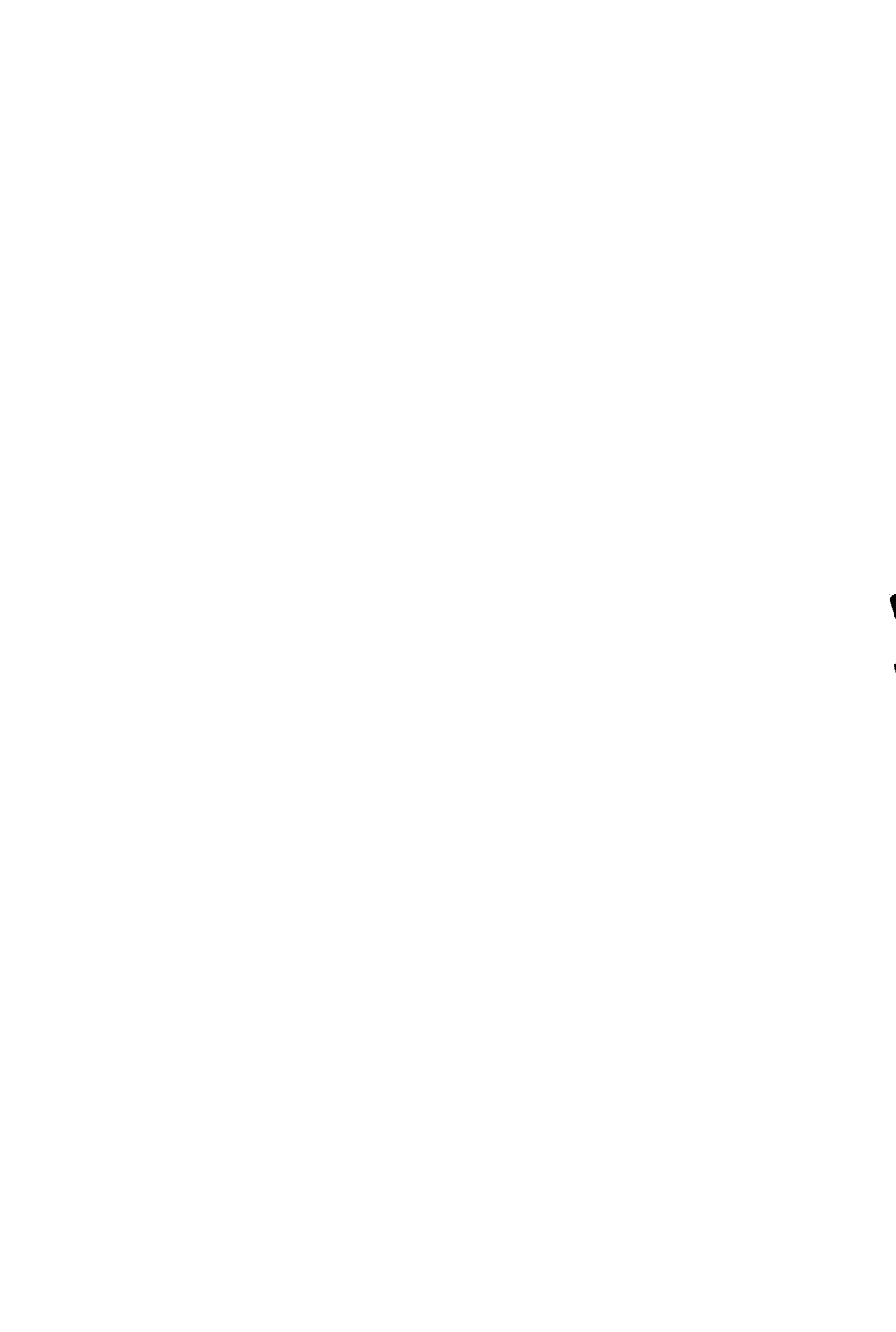

Researches Serving as a Basis for the Scientific Foundation of Youth Policy (<i>Zoltán Békés</i>)	409
Reflections to the Conception of Research Trend: „Social Connections of Economy” (<i>Sándor Szorcsik</i>)	428

INFORMATION

Dialogue on Social Structure — in Francfort (<i>László Pál</i>)	444
About one of the French Workshops of Work Sociology (<i>Ildikó Szpirulisz</i>)	451
The Struggle of Tendencies in the Italian Socialist Party (<i>György Réti</i>)	457
SUMMAIRES IN FOREIGN LANGUAGES	466
CONTENT IN FOREIGN LANGUAGES	471

ISSN 0133-0361

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl u. 6. Budapest Pf. 127. 1366.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója.

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214—830.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei

és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529),

a Posta Központi Hírlapkiadónál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.:

180—856), (pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 80,— Ft.

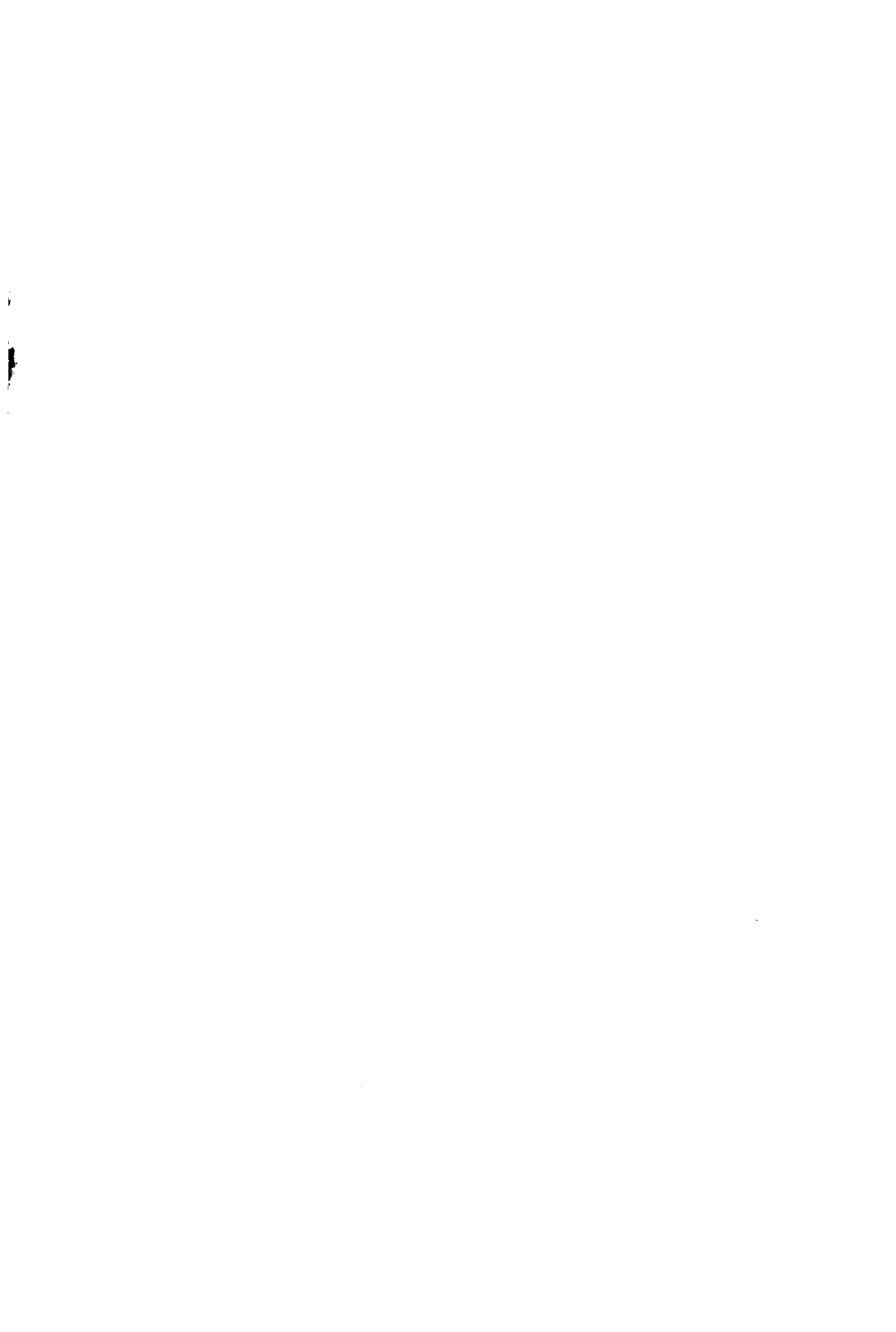
Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban 11,4 (A/5) fv terjedelemben

Index: 25 828

Szakra Lapnyomda, Budapest (81—3730)

Felelős vezető Csöndes Zoltán vezérigazgató

20,- Ft

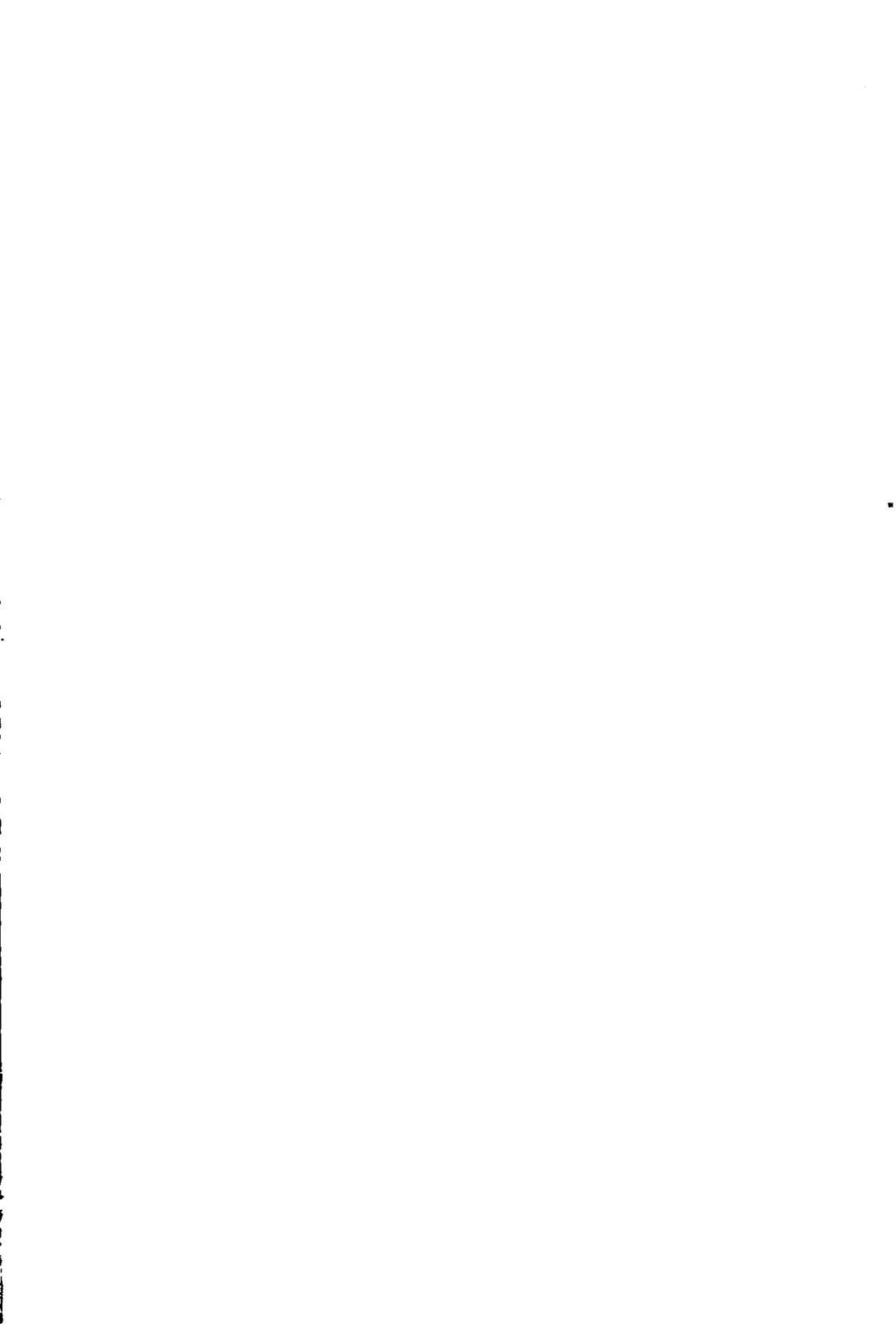
316261

(X)

Társadalom- tudományi Közlemények

9

1981 | 4

Társadalom- tudományi Közlemények

1981·4

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Huszár Tibor:

Adalékok a magyar értelmiségi mozgalmak, szellemi áramlatok történetéhez 1945-ig — — — — — 481

Lidia Beskid—Kolosi Tamás:

Rétégződés és anyagi életkörülmények (Nemzetközi összehasonlítás) — 496

Hülvelly István:

A szocialista fejlődés polgári értelmezéseinek és kritikájának sajátosságairól — — — — — 524

Pokol Béla:

A politikai pártok kutatása a polgári politológiában — — — — 540

Makó Csaba:

Az emberi tényezők és a gazdasági haladás (A japán foglalkoztatási rendszer példája) — — — — — 555

VITA

Politikatudomány: illúziók és igények (*Agh Attila*) — — — — — 571

A politikatudomány információs rendszeréről (*Kéri László*) — — — 581

MŰHELY

A politikai rendszerrel kapcsolatos kutatási tervekről (*Szoboszlai György*) — — — — — 590

A szocializmus fejlődési tendenciái csoport középtávú kutatási tervéről (*Balogh István*) — — — — — 596

TAJÉKOZÓDÁS

A Magyar—Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság IV. ülészaka (*Szorcsik Sándor*) — — — — — 600

Szibériai tapasztalatok — társadalomkutatók szemével (*Ágoston László—Bóhm Antal*) — — — — — 607

INTÉZETI HÍREK

Konferenciák, tanulmányutak tapasztalataiból

Tanácskozás a munkásosztály fejlődésének tendenciáiról (<i>Benedek Sándor</i>) — — — — — — — — — — — — — — — —	620
Kerekasztal-beszélgetés az államigazgatásról (<i>Tóth Zoltán</i>) — —	621
A nyugatnémet szakszervezeti politikáról (<i>Szpirulisz Ildikó</i>) -- —	622
Foglalkoztatás-politikai kutatások az NSZK-ban (<i>Mikecz Tamás</i>) —	624
„Utak a politikai hatalomhoz” — Szeminárium Salzburgban (<i>Forgács Imre</i>) — — — — — — — — — — — — — — — —	625
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK — — — — — — — — — —	629
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM — — — — — — — — — —	638
1981. évi tartalomjegyzék — — — — — — — — — — — — — —	642
<i>Melléklet: A Társadalomtudományi Közlemények repertórium (1971—1980)</i>	

HUSZÁR TIBOR

ADALÉKOK A MAGYAR ÉRTELMISÉGI MOZGALMAK, SZELLEMI ÁRAMLATOK TÖRTÉNETÉHEZ 1945-IG*

Az értelmiségi mozgalmak, szellemi áramlatok tipológiáját csak azoknak a társadalomtörténeti összefüggéseknek ismeretében kísérrelhetjük meg körvonalazni, amelyek — megfelelő közvetítéssel — e mozgalmak, áramlatok ideológiai arculatát, belső strukturálódását is alakítóan befolyásolják.

I. A MODERN POLGÁRI ÉRTELMISÉG KIALAKULÁSFOLYAMATA, BELSŐ RÉTEGZETTSÉGE

Eltérően a nyugat-európai társadalmaktól, ahol a hűbéri-rendi társadalom keretei között alapozódtak meg a polgári átalakulás technikai feltételei s az osztálytársadalom *polgári* szerkezetét győztes társadalmi forradalmak törvényesítették, a magyar polgári értelmiség kialakulásfolyamata — hasonlóan más kelet-európai országokhoz — a technikai átalakulás, a városiasodás, a hűbériség statikusabb viszonyai között csak kezdetlegesebb fokon bontakozott ki. 1848 társadalmi-politikai forradalmát leverték, a forradalom számos vívmányát — így a hűbériség intézményének megszüntetését — a győztes abszolutizmus már nem vonta vissza. A *történelmi arisztokrácia* hegemoniája azonban megőrződött, s a kiegyezés ezt az uralmi pozíciót jogilag is szentesítette.

A gazdaság kapitalizálódása előrehaladt, de a polgárság erőtlen volt, s különbözött a nyugat-európai polgárság jellegzetes típusaitól: meghatározóan *nem* a középkori városok iparos- és kereskedőrétegéből, a polgárosodó parasztságból toborzódott, hanem a tőke beáramlásával együtt honosodott meg. Ugyanakkor a kapitalizálódás ellenére megőrződtek a társadalomszerkezet rendi formái.

Többszörösen összetett szerkezetű társadalomalakulat fejlődött ki ily mó-

* Készült a pécsi értelmiségi konferenciára, de terjedelemben nem azonos az ott elhangzott előadással.

don: harcban állva s egyidejűleg kiegészítve egymást hosszú ideig *együtt léteztek a rendi társadalomból* örökölt intézmények — az uradalom, a főrendi ház, a művelődési és politikai előjogokkal rendelkező történelmi egyházak — és a tőkés gazdaság, a *polgári* társadalom intézményei, osztályai.¹

A kifejlett polgári társadalmak — mint ezt a nyugat-európai országok története is példázza — egyúttal kifejlett *nemzeti* társadalmak is: a polgári forradalom a *nemesi nemzetet* „az egész nép polgári társadalmára formálja át”.² E társadalmakban minden réteg a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt helye szerint tagozódik s a polgári nemzet *szerves* alkotóeleme. A magyar társadalom *nem vált* „kifejlett polgári nemzetté”, amelyben — a reformkor legjobbainak reményeit valóra váltva — eggyé válik a *nép* és a *nemzet*. E sajtáságos történelmi adottságok magyarázzák, hogy az ily módon szerveződött polgári társadalomban a *volt* rendi osztályok *kisajátították a nemzeti értékek képviseletének és újraalkotásának jogát*. Szerepfelfogásukat erősítették a kiegyezés körülményei, a Magyarországon élő nemzetiségek önállósulási törekvései, s az az illúzió, hogy egyedül az ún. történelmi osztályok képesek az ország területi integritását megőrizni, „egy több nyelvű, de egy-érezsű társadalmat” tartósan konszolidálni.

E jellegzetességek a magyar polgári értelmiség kialakulásfolyamatát, szerkezetét, szerepét, társadalmi elhelyezkedését is meghatározták. A modern értelmiségi professziók Nyugat-Európában több évszázados fejlődési folyamat eredményeként intézményesülnek. A jogtudó értelmiségi, a később szabadfoglalkozású, önálló egzisztenciával rendelkező diplomás réteg a polgárság egyenjogú tagjaként a tárgyi szakszerűség értékrendjét érvényesíti, vagyoni státus szerint rétegződik, s értelmiségi szereptudata erőteljes. Magyarországon — s általában Kelet-Európában — a jogtudó értelmiség a nemesség társadalmi-hatalmi szervezetének a függvénye. A tudás társadalmi megbecsültségének igénye csak a reformkorban vált uralkodó törekvéssé, e korszakban vesz lendületet az értelmiségi foglalkozást űző köznemesek és a honorációról értelmiségi egybeolvadása.³

A reformkorban szerepet játszó, s a kiegyezést követően újra közéleti szerepet vállaló középnemesi származású értelmiségiekben még élt a remény, hogy a liberális nemesség a polgári átalakulás jellegadó rétege lehet. A hetvenes évek derekán azonban már világosan felismerhetővé vált, hogy e munkatevékenységét, életformáját, műveltségét tekintve joggal polgárinak tekinthető csoportosulásnak nincs jelentős társadalmi bázisa. Mint Arany László a *Déli bábok* hőisében oly plasztikusan ábrázolta: a nemesség átalakulása nyugati értelmű polgársággá, a dzsentrri réteg intellektualizálódása — illúzió.⁴

A dualizmust követően a magyar államszervezet és közigazgatás modernizálódott. A hivatalvállalásnak fontos feltétele lett a képesítés, formálisan megszűnt a rendi-születési előjogok szerinti szelekció. A földjét veszített dzsentrri ehhez az új helyzethez az új többségében úgy alkalmazkodott, hogy befolyása révén kieroszakolta gyermekeinek a „kegyelem-érettségét” s „mezei jogászként” az egyetemi diplomát. A hivatalokba tömegesen beáramló dzsentrri ugyanakkor konzervatív értékfelfogása következtében nem vált *polgári* értelmiséggé, közigazgatási *szakemberré*: ellenkezőleg, az egész igazgatási értelmiségen belül az ő életmintája, szerepfelfogása vált uralkodóvá. A modern államfejlődés a hatalmi-közigazgatási feladatokon túl kiterjedt a társadalom életére is: a közlekedés, az egészségügy, a köznevelés fej-

lesztése elsődlegesen állami keretek között realizálódott. A növekvő számú szakértelmiségi réteg (az abszolutizmus első éveiben 200—300 új diplomás végzett évente, a nyolcvanas években évi 1000, a századfordulón évente megközelítően 2000 új diplomás) állami-községi állásokat töltött be.⁵ E kedvező tendenciának azonban paradox módon az lett a következménye, hogy az „úriemberség terjedt ki ezekre a jellegzetesen értelmiségi szerepekre, s ezzel a lényegében szakszerű pozíciók is hivatali méltósággá formálódtak”.

Egyidejűleg az ipar, a kereskedelem, a nyilvánosság intézményei is igényelték a felsőfokú végzettséggel rendelkező szakembereket, s a szabad értelmiségi pályákon tevékenykedők száma is megsokasodik. E pályákra elsősorban a polgári származású fiatalok orientálódnak, jóllehet ekkor elvben minden pálya nyitott a különböző nemzetiségűek vagy vallásúak előtt. E csendes, s ekkor még feszültségektől mentes szelekció eredményeként a diplomások — s ezen évtizedekben még értelmiséginek tekintett érettségizett tisztviselők, tanítók — útja kétfelé ágazott: újratermelve a bevezetőben jelzett szerkezeti ellentmondásokat, a magyar értelmiség belső rétegződésében is fokozatosan elkülönült a középnemesség örököseként fellépő, az állami, megyei stállumokat kisajátító *úri középosztály*, s a szabad pályákon többséget élvező cseh, német s elmagyarosodott vagy frissen meghonosodott zsidó *polgári értelmiség*.

Az úri középosztály fogalma, jóllehet megfelelő szerkezeti összefüggéseket jelöl, *csak* megszorításokkal használható. E fogalom sajátosan magyar — s kelet-európai — jelentéstartalmát Hanák Péter a *társadalmi státus* — és a *relatív társadalmi pozíció* elkülönülésével és az említett történelmi okokra visszavezethető egymáshozrétegződésével magyarázza. A *státus* az objektíve adott termelési viszonyok — a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, a termelési eszközökhöz való viszony, a jövedelem forrása — által meghatározott osztályhelyzet; ez a társadalmi struktúra belső tagolódásának, alkotóelemei jellegének és egymáshoz való viszonyának fő rendező elve. Az egyes egyének, csoportok, rétegek helyét azonban egyéni történeti és szociális tényezők: az eredet és származás, a nevelés, műveltség és presztízs, vagyis az örökölt és szerzett *pozíció* is befolyásolja. Ezt a történelmileg meghatározott, *relatív* helyzetet nevezi Hanák *pozíciónak*.⁶

„A középosztálynak nevezett halmazban — írja Hanák —, amely a dzsentri földbirtokostól a polgári kistisztviselőig terjedt, a termelés rendjében és a társadalom struktúrájában elfoglalt hely többnyire nem fedte egymást, az objektív státus és a relatív pozíció nem esett egybe.”⁷ A történeti forrásanyag tanúsága szerint mindenesetre tény — állapítja meg Hanák —, hogy „a kortársak egyértelműen »középosztálynak« neveztek . . . és a nem asszimilált polgároktól, a meggazdagodott parasztoktól, a kispolgároktól, az alkalmazottaktól való elkülönözés végett »úri« jelzővel látták el . . .” ezt a tudományosan osztályként nem jellemezhető rétegegyüttest. Természetesen az ún. úri középosztály és a polgári értelmiség is belsőleg tagolt, de elkülönülésük és szembesülésük mégis meghatározó jelentőségű.

A XX. század első évtizedétől mind több hivatali szaktevékenységben váltja fel az értelmiséghiányt a relatív telítettség. Először a közhivatalok fellevevőpiac-funkciója szűnik meg. Ennek visszahatásaként nagyobb számban jelentkeznek egyetemre azok gyermekei, akik érettségivel nem jutottak író-

asztalhoz, s megnő az érdeklődés a korábban kellő tekintéllyel nem rendelkező fakultációk iránt is.

Az egyetemi hallgatók szüleinek foglalkozási viszonyai 1900-tól ismeretesek. A század eleji népszámlálási adatok is tanúsítják a középbirtokosok és köztisztviselők gyermekeinek fokozottabb érdeklődését a műszaki és tudományegyetemek iránt. Az értelmiségi családok gyermekeinek továbbtanulási igényét természetesnek tekinthetjük (1900-ban az egyetemen tanulónak 63,1 százaléka tanár, tanító, lelkész, orvos, ügyvéd, mérnök, szabadfoglalkozású, köz-, illetve magántisztviselő gyermeke). Ugyanakkor új jelenség, hogy a kisbirtokosság gyermekeinek aránya a századfordulón kevés híján már 10 százalék, a kisiparosoké, a munkásoké 10 százalék, a kiskereskedőké és a kis szállítási vállalkozóké 10 százalék.⁸ E kedvező tendencia azonban a magyar társadalom strukturális ellentmondásai következtében — s mert ezekre visszavezethetően korlátozott ütemben növekedett az értelmiségi munkakörök száma — a társadalmi ellentmondások egyik feszültségforrása lett.

A forradalmakat s a trianoni békeszerződést követően e feszültségek megszorozódtak. Az elcsatolt területekről több százezer menekült települt át, köztük több mint 40 000 elhelyezkedni kívánó szellemi munkás. A frontokról visszaáramlók felduzzasztották az egyetemek létszámát: 1920—1925 között megközelítően négyezerrel több egyetemi hallgató tanult, mint az utolsó békeévekben.⁹

A korábban látens vagy járulékosnak tekintett feszültségek ily módon fel erősödtek és a viták gyújtópontjába kerültek: az értelmiségi elhelyezkedési nehézségeit az ún. úri középosztályba „beszivárgott” német és más nemzetiségűek viszonylag nagy számával és a zsidó értelmiség térhódításával magyarították. A német származású értelmiségi aránya azonban már a századelőn sem volt magas, elmagyarosodásuk Trianont követően még markánsabb: a budapesti értelmiségnek 1925-ben mindössze 3,5 százaléka vallotta magát németnek, s 1935-ben pedig 2,5 százaléka. A szlovák, román értelmiség zöme az elcsatolt területeken maradt vagy oda települt, ily módon egyedül a zsidó vallású értelmiségi aránya volt viszonylag magas. A dualizmus éveiben, amikor erőteljes hiány mutatkozott diplomás szakemberekben, s az elmagyarosodó zsidóság javította a magyarság számára kedvezőtlen nemzetiségi mutatókat, a kormány határozottan pártolta az egyetemre való bekerülésüket. A növekedés üteme azonban nem volt arányos: az 1873-tól 1903-ig a magyarországi egyetemi és főiskolai hallgatók évi 6000 főnyi növekményének több mint felét zsidó vallásúak tették ki. Jelenlétük különösen a szabad pályákon volt meghatározó.¹⁰

A német vagy szlovák származású, de magát magyarnak valló németek és a zsidó vallásúak nagyarányú jelenlétét az értelmiségi s az ipari, kereskedelmi pályákon nem egyszerűen e rétegek dinamizmusa vagy pszichés sajátosságai, hanem a magyar társadalom fentebb jellemzett strukturális adottságai magyarazzák. Míg a parasztság egész tömegének mozgását erőteljesen korlátozták a változatlanul erős rendi jellegű, patriarchális kötöttségek, s a volt középnemesi rétegek hivatásválasztását is befolyásolták a rendi értékek, a cseh, német, zsidó etnikai vagy vallási közösségeket felbomlasztotta a polgárosodás; e társadalmi csoportokon belül a társadalmi helyzetváltoztatást a rendi kötöttségek nem akadályozták.¹¹

A numerus clausus volt hivatott korlátozni a zsidó vallásúak egyetemre

való bekerülését. Az utánpótlási bázis beszűkülése következtében a harmincas években arányuk valóban csökkent, de jelenlétük, számarányuk egyes értelmiségi pályákon (ügyvéd, orvos, újságíró) változatlanul jelentős volt. Az értelmiségi pályák túltelítettsége ugyanakkor a B-listázások és a kényszernyugdíjazások ellenére a bethleni konszolidáció s a világgazdasági válság éveiben is jelentős maradt s egészen a háborús konjunktúra kezdetéig súlyos társadalmi feszültséget előidéző ellentmondásként tartósult. Majd a második zsidótörvény, illetve a visszacsatolt területekre való visszatelepülés hozta változást az értelmiségi pályák túltelítettségében. (1928-ban 25 000 szellemi foglalkozású nyugdíjast írtak össze. Ezeknek 56 százaléka volt 60, 30 százaléka 50 évesnél fiatalabb. A húszas évek végén megközelítően 20 000 értelmiségi munkanélküli élt Magyarországon, 3700 egyetemet végzett nem szellemi pályán helyezkedett el, s 1300 volt az egyetemet végzett személyek között az el nem helyezkedett nők száma.)¹²

E válságjelenségek visszahatásaként megtorpant a felfelé irányuló mobilitás, mely a századelőn a törekvőbb kiskereskedő, kisparos, gazdagparaszti családok gyermekeinek biztosította az úri középosztályba való egyéni belépés lehetőségét. Paradox módon az 1930-as népszámlálás az ipari és agrárproletárok gyermekeinél mutat kismértékű emelkedést, abszolút számuk s képviselői arányuk azonban változatlanul alacsony (1930-ban az egyetemi-főiskolai hallgatók 1,5 százaléka szegényparaszt, 4 százaléka munkás, 6,7 százaléka birtokos paraszt származású).¹³ A háborús konjunktúra, az országgyarapítás, az „irányított nemzetnevelés” éveiben 2 százalékkal emelkedett a munkás- és birtokosparaszti családból származó hallgatók aránya.

A felszabadulást megelőző évtizedben ily módon — ha részlegesen is — módosult az értelmiség szociális rétegzettsége, s e változások kapcsolatosak a társadalmi-politikai rendszeren belüli átrendeződéssel. Az *arisztokrácia* gazdasági pozíciói érdemben érintetlenek, csökken azonban politikai befolyásuk; a *tőkésosztályon* belül „örtségváltás” zajlik le, a tőke strukturális szerepe azonban változatlan. Ugyanakkor jelentősen megcsappan a zsidó vallású, származású polgárság és polgári értelmiség befolyása; a kamarai rendszer bevezetését követően a fontosabb értelmiségi szerepek a *polgári* jellegét erőteljesebben hangsúlyozó keresztény úri középosztály kezébe kerülnek.

Új elem a számarányát tekintve nem nagy, de jelentős tehetségeket felvonultató *paraszti* származású értelmiségiek egyes kategóriáinak elkülönülési kísérlete, amely összetalálkozik az úri jelleget megtagadó, középosztályból származó értelmiségi fiatalok önállósulási törekvéseivel. A *munkásosztály* organikus értelmisége elszigetelt, jóllehet József Attila-i, Kassák Lajos-i tehetségeket ad a nemzeti kultúrának. De e folyamatok csak az általunk jelzett második kérdéskör: az értelmiségi mozgalmak, szellemi áramlatok kontextusában értelmezhetők.

II. ÉRTELMISÉGI MOZGALMAK, SZELLEMI ÁRAMLATOK A DUALIZMUS ÉVTIZEDEIBEN

A reformkor haladó nemesi értelmisége őszinte hittel azonosul a *liberális eszmékkel*, célul tűzi a hazai állapotok megismerését, az ország és állambe rendezkedés korszerűsítését. A kiegyezést követően a történelmi osztályok ideológiai pozíciója módosul; az *állagvédő* liberalizmus válik uralkodó irányzattá. Igaz, a középnemesség polgári minták szerint szerveződő kisebb csoportja a hetvenes évek elején megkísérelte a liberalizmus demokratikus tartalmainak felújítását, önálló értelmiségi szerepfelfogás kidolgozását, s alapozó szerepüket a magyar társadalomtudományi gondolat, különösen a statisztika s a közgazdaságtan fejlődésében joggal méltányolják a magyar művelődéstörténet kutatói. Ám ez az Arany László, Beöthy László, Keleti Károly nevével fémjelvezhető csoport maga is megtorpan a hetvenes évek elején. Megtorpanásukban valószínűsíthetően külső okok is szerepet játszottak, de a döntő mozzanat: „... a magyar hegemonia, a nemzetiségekkel szembeni uralmi helyzet féltése”. „... a magyar állam vezetőinek — írja Arany László Grünwald Béla könyvéről írott recenziójában — mindenáron kerülniök kell bármilyen intézkedést, amely a magyarság felsőbbbségét az országban távolról is érintheti. Gyarláság volna ezt nyíltan be nem vallani. Gyarláság volna leplezgetni azt a meggyőződésünket, hogy politikánkban legfőbb, legelső és soha el nem engedhető vezérelvnek tartjuk a magyar faj felsőbbbségének megtartását. A divatos (bár a divatból itt-ott ki is menő) politikai szavak: demokrácia, egyenlőség, testvériség, nemzetgazdasági kíváncsalom, népszuverenitás, szabadelvűség, hitszabadság stb. mind második sorban állanak itt a politika magyarságával szemben.”¹⁴ S valóban, e pozíció következetes végiggondolása a korábban vállalt demokratikus elvek részleges — sőt egyes területeken, például a választójog kiterjesztésében — teljes feladásához vezetett. E folyamatok — a nacionalizmus, a nemzeti romantika, a konzervativizmus reneszánsza — egyébként nem korlátozódtak Magyarországra; feléledésük összeurópai jelenség.

S ebben az összefüggésben röviden szólnunk kell arról, hogy míg a „haza” és a „haladás” értékszemponjtjai a reformkorban még egymást erősítették, a dualizmus évtizedeiben — különösen a hetvenes évek második felétől — nemzeti elv, pontosabban a *nemesi* nacionalizmus és a *polgári* haladás értékszemponjtjai már számos vonatkozásban keresztezik egymást. A hatalomra került nyugat-európai polgárság politikai-szellemi alapállása is változott: az 1848-as forradalmakig a *nemzeti mozgalom* és az abszolutizmussal szembe forduló *liberális-demokratikus mozgalom* útjai párhuzamosak; az 1848-as forradalmak után a polgárság Európa számos országában *nemzeti követelése*i érvényesítése érdekében — *lemondott* liberális-demokratikus követeléseiről. Magyarországon e nemzedék — Arany László és a vele rokon elveket valló értelmiségi csoportosulás — nézett először következetesen szembe a *polgári haladás* és a *nemzeti elv* ütközésének vélt vagy valós következményeivel, s a történelmi Magyarország integritása, s e területen a magyarság hegemoniájának megőrzése érdekében elsőbbséget biztosított a nemesi, „antidemokratikus nacionalizmus” értékszemponjtjainak.¹⁵

A történelmi Magyarország integritását óvó állagvédő liberalizmus az

1918—1919-es forradalmáig uralkodó irányzat maradt, s hivatalos, „kincstári” értelmiségi társulások, mozgalmak ideológiai arculatát is meghatározta. Ugyanakkor Magyarországon a századfordulón visszhangra találnak *újkonzervatív irányzatok* is, ezeket részben a történelmi középosztály, részben az arisztokrácia csoportjai támogatják. E mozgalmak közös jellemzője, hogy túlmennek a hagyományos rendi konzervativizmus értékrendszerén, s a tőkés átalakulás valóságos ellentmondásait szem előtt tartva hirdetik meg programjukat. A hangsúlyokat a korszak kiemelkedő közírója, Asbóth János máshová helyezi, mint a dekadens, esztétizmusra hajlamos, műpártoló Justh Zsigmond vagy az agrárius szövetkezést, szociálpolitikát szorgalmazó Károlyi Sándor, a nemzetiségekkel szemben különösen militáns Bartha Miklós vagy Szemere Miklós, de *közös elem* eszmevilágukban a romantikus városellenesség, a regionalizmus, az organikus közösségeknek, a patriarchális családnak, a földnek és a hagyománynak a mitizálása. Gondolkodásmódjukat — Szabó Miklós találó kifejezését idézve — bipoláris típusalkotás jellemzi: a „nyugati”-„keleti”, a „népi”-„urbánus” típus; ily módon az ún. kulturális és civilizatorikus értékek egymást *kizáró* pólusokként szembesülnek értékrendszerükben vagy az azt helyettesítő érzelmhalmazokban.¹⁶

A századfordulón a polgárságon belül is új folyamatok bontakoznak ki. A polgári értelmiség függetlenedési kísérletei is e folyamatokkal összefüggésben jelentkeztek.

A sokféle irányban tájékozódó, megalapozottabb társadalomképet és programot igénylő, polgári értelmiségi csoportok kezdetben az 1900 januárjában útjára indított *Huszdik Század* című folyóirat körül és az egy évvel később alakult *Társadalomtudományi Társaságban* tömörültek.¹⁷

Az indulás pillanatában a társaság *nem* volt radikális irányultságú, ellenzéki mozgalomként sem jellemezhető.

Az első években — így a Pikler Gyula elleni provokatív támadások időszakában — a különböző kifejtett vagy kifejlődőben levő irányzatok még együvé tartozásukat demonstrálták. Ám az 1904-ben a *társadalmi fejlődés irányával* kapcsolatos vita már jelezte, hogy az elvi ellentétek mélyek, a szövetség ideiglenes: a konzervatív liberális hagyományok szellemében nevelkedett és a történelmi-nemzeti osztályokhoz kötődő értelmiségiek, a finantőkének elkötelezett polgári csoportosulások s a radikalizálódó, szocialista tanokkal is beoltott polgári-értelmiségi csoportok elvei és célkitűzései egyre világosabban elkülönülnek, sőt szembekerülnek egymással. E folyamatok felgyorsultak az 1905—1906-os válság időszakában. A konzervatív-liberális Goncha Győző és Balogh Jenő, majd később Gratz Gusztáv is kilép a társaságból, s Apáthy Istvánnal és Hornyánszky Gyulával összefogva alakítják meg a *Magyar Társadalomtudományi Egyesületet* és új folyóiratot indítanak, a *Magyar Társadalomtudományi Szemlét*.

A válságot és következményeit elemezve a *Huszdik Század* szerkesztői a folyóirat 1906-os évfolyamában joggal állapították meg: „Dőre dolog volna azt hinni, hogy egy-két úr mesterkedései idézték elő ezt a válságot, avagy néhány horribilis és kevésbé horribilis szubvenciójú lap hajszája: a *Társadalomtudományi Társaságban egyszerűen ama differenciáció folyamata ment végbe, mely a közeljövőben az egész országban le fog folyni*. S csak természetes és a szociális dolgok rendjének egészen megfelelő, hogy ez a differen-

ciálódás először és legélesebben abban a testületben folyt le, mely az öntudatos társadalmi gondolkodás legkiképzettebb szerve Magyarországon.”¹⁸

A *Társadalomtudományi Társaságban* a polgári radikalizmus hívei kerültek túlsúlyba, de a társaság szellemi képlete és a *Huszedik Század* irányvonala az 1906. évi fordulatot követően sem egynemű: a *Társadalomtudományi Társaságban radikálisok, neoliberais és marxista* irányultságú értelmiségiek egyaránt szerepet vállaltak. A *Magyar Társadalomtudományi Egyesület a reform-konzervativizmus* mellett kötelezte el magát, s a *nemzeti elv* jegyében vállalta mindhárom irányzattal szemben a harcot.¹⁹

A polgári radikálisok progresszív nézetei a fiatal polgári értelmiség egyes csoportjaiban visszhangra találtak, de a polgárság erőtlensége következtében a radikális polgári értelmiségi nem vált az értelmiség jellegadó képviselőjévé a századelő Magyarországon. A polgárság *politikai* mozgásterének s befolyásának korlátozottságáról tanúskodik az a tény is, hogy értékrendje — mint azt a *Nyugat* historikuma bizonyítja — az irodalmi életben hamarabb érvényesült, mint a közéletben vagy a politika erőterében, jellehet a *Nyugat* kisugárzása is korlátozott volt. A századelő polgári értelmiségi típusait tanulmányozva ugyanekkor nem téveszthetjük szem elől a radikálisok szociologizmusát tagadó *Vasárnapi Kört*, a *Szellem* című folyóirat híveit, az „*érzelmi forradalmárokat*”, az *anarchistákat*, mindazokat az értelmiségi típusokat, akik a politikai mozgalmak erőtlensége következtében a maguk módján képviselték a *fennálló* tagadását, a jelenből való kilépést. E szerkezeti sajátosságokkal függ össze az a paradoxon is, hogy a „menekülő modernségből” a társadalmi forradalomhoz vezető utat a polgári és szocialista értelmiséghez egyaránt közelálló Ady Endre végig járta egészen a legkövetkeztesebben.

Jászi Oszkár 1908-ban kelt levele megrendítő őszinteséggel rögzíti e tény: „Mikor ennek a mai generációnak minden termékét rég elporlasztotta az idő s elenyésztek mindazok nevei, kik filozófiát, művészetet, tudományt és propagandát csináltak, az Ady Endre neve és poézise még mindig élni fog.”²⁰

III. AZ IDEOLÓGIAI MEZŐ ÁTSTRUKTÚRÁLÓDÁSA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI ÉVTIZEDEKBEN

Az 1918-as polgári forradalom és a Tanácsköztársaság az értelmiségi csoportok és mozgalmak öntudatosulásának, határozottabb elkülönülésének és szembesülésének időszaka volt. Abból a tényből, hogy az 1917-es orosz forradalmat követően a munkásság a világ- és a magyar történelemnek egyik meghatározó tényezőjévé vált, a különböző társadalmi osztályok s az ezen osztályokhoz kötődő — érdekeiket, eszményeiket megfogalmazó — értelmiségiek különböző következtetéseket vontak le.

Az ellenforradalom politikai rendszerének érdemi elemzése nem lehet feladatunk. Jelzésszerűen csak arra utalhatunk, hogy a kormányzati rendszeren belül két jelentős szövetségi kombináció váltogazdálkodása körvonalazódott: a Bethlen köré csoportosuló tömbé, amely a változó feltételek mellett is meg kívánta őrizni a nagytőkével a színpalak mögött kiegyező nagybirtokos osztály hegemoniáját, felhasználva és semlegesítve a keresztény úri középosztály konzervatív tömbjeit, s a Gömbös Gyula vezette katonatisztek, köztisztviselők

lők militánsabb csoportja, mely a keresztény úri középosztály hegemoniájáért szállt síkra. A konszolidációt a Bethlen-féle tömb valósította meg, a világgazdasági válságot követően a Gömbös-féle csoport került előtérbe. A hegemonia érvényesítésének eszközeit mindkét politikai tömb az egységes kormánypártban, illetve a közigazgatási apparátusban látta.

E tömörülések számos szállal kapcsolódtak egymáshoz: álláspontjukban közös az antiliberalizmus, antikommunizmus, az antiszemitizmus, a keresztény nemzeti elv hirdetése, az irredentizmus. Ugyanakkor ideológiájukban — akárcsak politikai célkitűzéseikben — vannak eltérő mozzanatok. A Bethlen-féle csoportosulás ideológiájának fontos eleme a *neokonzervativizmus*, míg a Gömbös-csoport prefasiszta *nemzeti-radikális* jelszavakkal operál. Ezen ideológiai megfontolások számunkra mindenekelőtt az értelmiségi mozgalmak, áramlatok struktúrálódása szempontjából lényegesekek.

A *neokonzervatív* Szekfű Gyula, Kornis Gyula, Imre Sándor már 1919—1920 fordulóján programadó írásokkal jelentkeztek. Műveikben — eredetien alkalmazva a neokonzervatív hagyományokat az új helyzethez — szinte kész gondolati panelekkel dolgozhattak. Ugyanígy nem előzmények nélküli az ún. *nemzeti radikalizmus*. S itt nemcsak a nemzeti radikalizmus hazai prehistorikumára gondolok, de az európaiakra is: Szabó Dezső kiválóan ismerte Barres, Gobineau, Chamberlain nézeteit, Milotay István és Lendvai István az osztrák Schönerer és Lueger írásait hasznosíthatta.

Sem a neokonzervatív, sem a jobboldali nemzeti radikális ideológiai tömb nem volt egységes. A *neokonzervatív* áramlaton belül egyes csoportok hívei a fontolva haladó modernizálásnak, a nyugati minták Széchenyi szellemében való recepciójának, s támogatják a nagytőkével való együttműködést. Szekfű *Magyar Szemláját* tekinthetjük ilyen tömörülésnek. Kornis művelődéspolitikai koncepciójában, a Hornyánszky-féle *Társadalomtudományban* vagy Tormay *Napkelet* című folyóiratában, a különböző egyházi értelmiségi orgánumokban nagyobb hangsúlyt kap a tradicionálizmus, a „magyar öncélúság” gondolata, míg Teleki Pál táj- és népkoncepciója jobban kapcsolódott a regionalizmushoz, a szokás- és hagyománykultúrák által összetartott közösségek kultuszához.

Teleki Pál, jóllehet alapvető célja a területi revízió indoklása volt, a Trianon után kialakult új realitásokat figyelembe véve támogatta azokat a mozgalmakat is, amelyek a *kultúrnemzet* fogalmán alapuló új *magyarságtudatot* kívánták megalapozni. S e megfontolás jegyében ösztönözte a magyarságtudományi kutatásokat, az egyetemi hallgatók, fiatal értelmiségiek falukutató mozgalmait. E mozgalmak célja az volt, hogy bizonyossággá váljon: a nemzeti lét alapvető kerete a kultúra, a kultúra társadalmi termőtalaja pedig az etnikum. Az etnikum tiszta formában a folklórban jelenik meg, őrizni, konzerválni kell e jellegzetességeit a magyarságnak az önkényesen megállapított határokon innen és túl. Teleki ugyanakkor azt is szorgalmazta, hogy éppen e jelleg őrzése érdekében erősödjön az *úr* és a *nép*, minden törzsökös magyar „együvé tartozásának” tudata.

A *nemzeti radikalizmusnak* nevezett áramlat sem egységes, jóllehet a húszas években intellektuális tartalékai kevésbé jelentősek. Mindenesetre már ekkor világosan elkülönült az ellenforradalmi rendszer alapjait igazoló, s csak őrsváltást követelő Milotay-féle publicisztika, és Szabó Dezső ideológiája. Mert Szabó Dezső, ha *faji* alapon is, de a forradalom folytonosságát

követelte, s már 1923-ban szembefordul az általa „görénykurzusként” jellemzett társadalmi-politikai rendszerrel. A parasztság és a falu mitologizálása azonban Szabó Dezső ideológiájának is középponti eleme. „A magyarság élete és halála, faji megmaradása, sajátos fejlődése és jövője — írja — a magyar parasztban határozódik meg. Alaptételünk tehát: a magyar paraszt = magyarság.”²¹ S Szabó Dezső is követeli a középosztály radikális felfrissítését, a német és zsidó elemek kiszorítását a közéletből, s jóllehet indulatosan szól az osztályantagonizmusokról, de a szociális elv nála is alárendelődik a faji princípiumnak.

A baloldali értelmiségi mozgalmak ezekben az években elszigeteltek, erőtlenné válnak. A forradalmak leverését követően a radikális, szocialista, kommunista értelmiség legjava az ország elhagyására kényszerült, mások belső emigrációban vagy illegálitásban éltek. A forradalmakat előidéző mély antagonizmusok ugyanakkor megoldatlanul ott munkáltak a mélyben.

Az ellenforradalmi rendszer politikai és ideológiai struktúrája azonban oly módon épült ki, hogy a nyitás — legalísan — csak a jobboldal irányába volt lehetséges. Ez a körülmény is magyarázza, hogy az értelmiségi középosztályban, mindenekelőtt a kényszer-nyugdíjas köztisztviselői és katonatiszti rétegekben, az állástalan diplomások között, a jövőt a bethleni konszolidáció keretei között reménytelennek ítéelő egyetemi ifjúságban felhalmozódó ellenzéki indulatok a jobboldali nemzeti radikalizmus ideológiájában és mozgalmában vezetődként le.

A világgazdasági válságot követően — korántsem függetlenül a nemzetközi erőterek átrendeződésétől — a politikai és ideológiai élet feltételrendszerei is módosultak. Gömbös hatalomra kerülésével megszűnik az újkonzervativizmus hegemoniája, de a jobboldali nemzeti radikalizmus csak szavakban válik kormányzati elvvé: a nagybirtok és a nagytőke pozíciói szilárdak maradnak. A harmincas évek második felében a kormánypárton belüli frakcióharcok kiélesednek, a pártból több csoport kiválik s különböző szélsőjobboldali fasiszta pártok szerveződnek; a *Magyar Élet Pártja* kormányzó pártként számos szélsőjobboldali, radikális követelést valósít meg.

E változások az ideológiai szférát is átstrukturálják. A keresztény-nemzeti gondolat formaváltozása eredményeként az újkonzervativizmuson belül felerősödik a szociabilitás elvét hangsúlyozó ún. *nemzetpolitika*, mely olasz mintára a társadalmat horizontálisan, szakmai-foglalkozási elv szerint taglaló korporációk kiépítését szorgalmazta. Párhuzamosan a jobboldali pártok előretörésével s a német befolyás növekedésével ugyanakkor — mindenekelőtt Szekfű környezetében — felerősödnek bizonyos liberális tendenciák —, jól lehet ez az irányzat is végig megörzi „revíziós nacionalizmusát, antidemokratikus” jellegét.²²

Az ún. nemzeti vagy jobboldali radikalizmus is polarizálódik s — legalábbis részben — jellege is módosul. A szélsőjobboldali ideológiákon belül elkülönül az ún. *úri* és a *populista* demagógiával operáló *nemzetiszocialista* irányzat, a németbarát, illetve a hungarofasiszta tendencia.

A harmincas évek második felében az *úri fasizmus* legmarkánsabb képviselője Imrédy Béla és csoportja. Az „úri jelleg” hangsúlyozása nem véletlen: ezen irányzat, mindenekelőtt az „új középosztály”, az őrségváltást követelő és megvalósító diplomások, úri ideálokat kergető „kistisztviselők”, „kispolgárok” mozgalma volt.²³ Ezen irányzat ideológusai között ott talál-

juk a húszas években is militáns szerepet játszó Milotay Istvánt, továbbá Oláh Györgyöt, Rajniss Ferenőet, Matolcsi Mihályt. Milotay már 1920-tól a *Magyarság*, majd 1934-től a kormánylapként megjelenő *Új Magyarság* főszerkesztője. Oláh jelentette meg 1929-ben a *Hárommillió koldus* című könyvet, melyben valós tényekkel kísérelte meg hitelesíteni a jobboldal demagógiáját. Később az *Új Magyarság* egyik főmunkatársa, majd a *Magyar Szemle* ellenpólusának szánt *Egyedül vagyunk* főszerkesztője. Befolyásuk a középosztály meghatározott csoportjaira különösen a harmincas évek második felétől volt jelentős.

Ami a baloldal hadállásait illeti: a polgári radikalizmus — mint ezt a *Századunk* című folyóirat historikuma is példázza — a gazdasági válságot követően sem kapott új erőre. A liberális sajtó rendelkezett ugyan meghatározott értelmiségi olvasókörrrel, s a neoliberalis irányultságú folyóiratoknak is volt egy szűk olvasótáborra: a *Toll* egy-egy száma, a *Cobden* vitái s a *Szép Szó* esszéirői találtak leginkább visszhangra a polgári értelmiség egyes csoportjaiban. Ignóus Pál, K. Havas Géza, Gáspár Zoltán, Kecskeméti György markáns tehetségek voltak, következetes antifasizmusuk, humanizmusuk értékes, s talán nem kellően méltányolt hagyomány. A nyugat-európai neoliberalizmus új hullámához kapcsolódva ugyanakkor mindent egyetlen ellentmondásnak: a totális és demokratikus ideológiák közötti antinómiának rendelték alá, jóllehet a korabeli magyar s általában a kelet-európai társadalmakban az ellentmondások többszörűek voltak: a politikai mozgalmak — így az értelmiségi mozgalmak is — nem egyszerűen e két pólus között helyezkedtek el.

A kisgazdapárton belüli polgári tagozat értékes baloldali értelmiségiek — Ortutay Gyula, Mihályfi Ernő, Katona Jenő — gyülekezőpontja, hatósugaruk azonban rendkívül szűk körű volt. A szocialista értelmiségiek részben Kassák Lajos *Munka* című folyóirata körül tömörültek, másrészt a *Szocializmusban* kaptak publikálási lehetőséget. A konfrontációk értelmezése szempontjából fontos körülmény, hogy a neoliberalis *Szép Szó* és a szociáldemokrata párt elméleti orgánuma, a *Szocializmus* számos kérdésben azonos álláspontot képviselt, s szerzőgárdájukat is lényegileg egy körből toborozták.

A kommunista párt szűk hazai értelmiségi bázisa a világgazdasági válság, illetve a népfrontmozgalom nemzetközi fellendülése éveiben frissül fel új nemzedékkel. Az emigrációban élő kommunista értelmiségiek csoportja — utalunk Lukács Györgyre, Varga Jenőre, Révai Józsefre, Bolgár Elekre, Czöbel Ernőre — ekkor egészült ki olyan markáns egyéniségekkel, mint az öntörvényű pályán járó József Attila vagy Bálint György, a *Társadalmi Szemlében*, majd a *Gondolatban* fontos szerepet játszó Molnár Erik, Mód Aladár, Antal János, Schöpflin Gyula.

Az ily módon felrajzolt kép azonban nemcsak nem teljes, de nem is pontos, mert éppen a harmincas éveket olyannyira jellemző paradoxonokat, átmeneteket nem érzékelteti. Mert az ily módon tagolt szellemi-ideológiai képből hiányzik a népi írói mozgalom számos irányzata, a *Bartha Miklós Társaság*, a *Fiatalkor Magyarországi mozgalom*, vagy hogy a későbbi évekből vegyünk példát, a *Tanú*, a *Válasz*, a *Márciusi Front* stb. története.

Az úri fasizmus — akárcsak a nemzetiszocializmus — kétségtelenül a nemzeti vagy a jobboldali radikalizmus eszmevilágából rakta össze a maga alja-ideológiáját. Szabó Dezső szerepével kapcsolatban ugyanakkor jelez-

tük, hogy a nemzeti radikalizmus már a húszas években sem volt egységes: nem korlátozódott az ellenforradalmi rendszer számára szelep-funkciót betöltő prefasiszta irányzatokra. Szabó Dezső radikális *ellenzékiisége* azonban sokáig visszhangtalan maradt; a húszas években csak paraszttromantikája talált követőkre. Ennek az az oka, hogy — a legjobbak: Bartók, Babits, Móricz kivételével — az úri középosztály *tömegeinek* magatartását az ellenforradalmi rendszer által tudatosan manipulált közmeggyőződés motiválta, mely szerint az osztályharcok, a nemzeti erők egységének megbontása vezettek a történelmi Magyarország összeomlásához. E réteget belülről ismerő Bibó István így jellemzi e szellemiséget: „Mikor 1919 nyarán az antant közbelépése a Tanácsköztársaság bukását vonta maga után, akkorra már együtt volt minden ahhoz, hogy azokon a keveseken kívül, akik életüket a demokrácia vagy a szocializmus ügyére tették fel, Magyarországon nemcsak demokrácia és szocializmus, de függetlenség se kelljen senkinek. Mindenekelőtt ne kelljen az úriember tokjából újból visszahúzódó és végleg megzavarodott értelmiségnek és polgárságnak. A következtetés oly világos és egyszerű volt, hogy alig lehetett neki ellenállni: a népek önrendelkezésének demokratikus alapelve darabokra törte a történelmi Magyarországot, tehát elvetendő, s annál könnyebben elvethető, mert hiszen az egész humbug és világcsalás, hiszen hárommillió magyart juttatnak ennek nevében idegen uralom alá; a demokratikus belső forradalom pedig egyenes vonalban vezetett az értelmiséget és a polgárságot kiirtani készülő proletárforradalomhoz, tehát reszketnünk kell tőle, s annál nyugodtabban elvethetjük, mert szintén humbug és világcsalás, hiszen szabadságon kezdte és diktatúrán végezte. *Hogy messziről nézve mindez félreecsúszás vagy átmenet, ami nem érinti az alapelvek és a nagy fejlődési tendenciák érvényességét, azt nehéz volt megmagyarázni azoknak, akik ezeket a részletjelenségeket élték meg.*”²⁴ (Kiemelés: H. T.)

A világgazdasági válság felszínre hozta s újra kiélezte mindazokat az elmentmondásokat, amelyek az 1918—1919-es forradalmat előidézték, s amelyeket az ellenforradalmi rendszer nem tudott s nem is akart megoldani. E körülmény magyarázza, hogy a Szabó Dezső-i eszméken felnőtt értelmiségi ifjúság legradikálisabb csoportjai a *Bartha Miklós Társaságon* belül csakúgy, mint a szegedi *Bethlen Gábor Társaság* agrársettlementjében, vagy a rendszer szellemi fellegvárában, az *Eötvös Kollégiumban*, szakítva a romantikus faluképpel, a parasztság mitologizálásával, balfelé fordulnak. Tény, hogy nemcsak a fiatal József Attila, Ortutay Gyula, de az illegális kommunista párt olyan munkatársai is, mint Olt Károly vagy Balogh Edgár, a nemzeti radikális mozgalmakból indultak.²⁵

A szocialista-kommunista mozgalmak azonban — különböző, itt nem elemezhető okokra visszavezethetően — nem tudták realizálni a gazdasági válság következtében megerősödő tömegmozgalmak és forradalmi erjedés kínálta lehetőségeket; ellenkezőleg: Németországban hatalomra került Hitler, a világkapitalizmus stabilizálódott. Az európai baloldal megtorpanása s Magyarországon Gömbös hangzatos s radikálisnak tetsző reformprogramja nemcsak az őrsgérváltásra váró „harmincéveseket”, de a politikában kevésbé tájékozott radikálisabb szellemiségű „húszévesek” csoportjait is megtévesztette.

A gömbösi politika viszonylag hamar lelepleződött, de azt csak a legkövetkezetesebbek s a valóban strukturális változásokat követelők ismerték fel, hogy a „mozdulatlanság” a rendszer lényegéből következik, hogy „az ellen-

forradalmi garnitúrának mind reakciós, mind fasiszta árnyalata, sőt gyér számú európai árnyalata is elszakíthatatlanul el volt kötelezve ennek a mozdatlanlanságnak, s közöttük a különbség csak annyi volt, hogy az egyik következetesen végigvitte, a másik álfreformokkal s álforradalmakkal spékelt magát”.²⁶ E felismeréssel kapcsolatos a *Márciusi Front* jelentkezése is, amely egyidejűleg köszönhette létét a kommunista párt népfrempolitikájának és a népi írói mozgalmon belüli új törekvéseknek: a demokratikus forradalmi alternatíva vállalásának. Figyelemre méltó, hogy a *Márciusi Front*ban a Komintern VII. kongresszusának új stratégiáját olyan fiatalok is képviselték, akik egyetemistaként Szabó Dezső, Németh László hívei voltak, s a *Turulmozgalomból* kiábrándulva — mint Zöld Sándor, Újhelyi Szilárd és társaik — váltak nemzeti radikálisokból a nemzeti függetlenség és a radikális szociális politika kommunista képviselőivé.²⁷

Az ellenforradalmi rendszer természetesen nem nézte tétlenül e folyamatokat, s igyekezett megosztani, felforrzsolni a *Márciusi Front* erőit. Kül- és belpolitikai fejlemények egyaránt kedveztek e törekvéseknek. A legdöntőbb e szempontból az „országgyarapítás” mámore volt, amely évekre elerőtlenítette a demokratikus-baloldali mozgalmakat, s erősítette azokat az illúziókat, hogy a nemzeti sorskérdésekként számon tartott társadalmi ellentmondásokra a faji radikalizmus jegyében lehetséges megoldást találni.

Ezen illúzió jegyében működtek olyan folyóiratok, mint a *Magyar Élet* vagy a *Magyar Út*, s mozogtak időlegesen egy szekértáboron belül az „autochton magyar forradalmi folyamat” őszinte radikális hívei, s következetesen jobboldali népi írók és a hungarofasizmus képviselői. Az *Egyedül vagyunk* külön úton járt: a nemzeti radikalizmus németbarát híveit tömörítette. A *Szabad Szó* egész működése, a *Kelet Népe* számos tanulmánya ugyanakkor azt tanúsítja, hogy Móricz Zsigmond s az akkori balszárny — Erdei, Darvas, Veres, Kovács Imre, Jócsik Lajos — megőrizte szuverenitását s hű maradt a népfrempolitika elveihez. A *Szabad Szó*ban kommunista értelmiségiek is tevékenykedtek. Illyés Gyula a határozottan antifasiszta arculatú *Magyar Csillag* szerkesztője.

A *Szép Szó* és a *Szocializmus* az egész népi mozgalmat a fasizmussal kacérkodó írói mozgalomként jellemezte, míg e tábor a *Szép Szó* és *Szocializmus* írói és olvasói körét a nemzeti sorskérdésekkel szembeni érzéketlenséggel vádolta. E folyóiratok köré tömörült értelmiségiek a kommunista párt radikalizmusától is idegenkedtek, s egy angolszász mintájú demokrácia alternatívája mellett kötelezték el magukat.

Az ellenzék egyetlen csoportja sem ismerte fel azonban kellő következetességgel s idejében, hogy a huszonöt éves irredenta, antiszemita, antiliberalis, antikommunista nevelés milyen mély fertőzést okozott — holott az 1939-es választások eredményei e szempontból megdöbbentő bizonyítékokat szolgáltatottak —, s hogy a jobboldal a magyar progresszió megosztottságát kihasználva a társadalom strukturális ellentmondásaiból következő feszültségeket is a maga javára kamatoztatja. A *Történelmi Emlékbizottság* tevékenysége, a *Népszava* karácsonyi száma, az 1943. évi balatonszárszói találkozó ezért volt megkésett kísérlet az ellenzéki erők nemzeti-demokratikus-antifasiszta eszmék jegyében való tömörítésére. E kísérletek mégis jelezték: vannak erők, amelyek változást igényelnek, nemcsak a kommunista és szociáldemokrata párton, nemcsak a népi írói mozgalmon belül. A neokonzervatív értelmiség

egy csoportjai is felismerték — Szekfű szavaival —, hogy „valahol utat tévesztettünk”.²⁸

1945-ben mindezekre a csoportosulásokra építhetett az értelmiségen belül az új demokrácia.

JEGYZETEK

- ¹ *Erdei Ferenc*: A magyar társadalom a két világháború között. Valóság, 1976. 4. sz. 25. old.
- ² *Erdei Ferenc*: Id. mű. 25—26. old.
- ³ *Bibó István*: Értelmiség és szakszerűség. Tiszatáj, 1947. 4. sz. 1—11. old.
- ⁴ E kérdésről lásd még: *Németh G. Béla*: Létharc és nemzetiség című tanulmányát. In: Létharc és nemzetiség. Magvető Könyvkiadó, 1976. 7—42. old.
- ⁵ *Hajdú Tibor*: Az értelmiség számszerű gyarapodása. Valóság, 1980. 7. sz. 22. old.
- ⁶ *Hanák Péter*: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Magyarország története, 1890—1918. I. köt. Akadémiai Kiadó, 1978. 426—427. old.
- ⁷ *Hanák Péter*: Id. mű, 458. old.
- ⁸ *Laky Dezső*: Az értelmiség válságának gazdasági háttere. Társadalomtudomány, 1931. 3. sz. 32. old.
- ⁹ *Hajdú Tibor*: Id. mű, 28—29. old.
- ¹⁰ *Hanák Péter*: Id. mű, 456—457. old.
- ¹¹ *Bibó István*: A magyar társadalom fejlődése és az 1945. évi változás értelme. Lásd: *Bibó István*: A kelet-európai kis államok nyomorúsága. Bp. 1946.
- ¹² *Laky Dezső*: A magyar egyetemi hallgatók statisztikája — 1930. Budapest. Szerk. és Kiadó: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- ¹³ *Hajdú Tibor*: Id. mű, 33. old.
- ¹⁴ *Németh G. Béla*: Mű és személyiség. Bp. 1970. 126—127. old. Grünwald tervezetét lásd *Grünwald Béla*: Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség. Buda 1876. 14. old.
- ¹⁵ *Németh G. Béla*: Létharc és nemzetiség.
- ¹⁶ *Szabó Miklós*: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. Századok, 1974. 1. sz. 3—65. old.
- ¹⁷ *Mucsy Ferenc*: A polgári radikalizmus Magyarországon. Történelmi Szemle, 1977. 2. sz. 280—315. old.
- ¹⁸ A Társadalomtudományi Társaság válsága. In: A szociológia első magyar műhelye. I. köt. 65. old.
- ¹⁹ Felhívás az alakulásra. Magyar Társadalomtudományi Szemle. Melléklet. 1909. 6. sz. 3—4. old.
- ²⁰ Jászi Oszkár levele. Budapest, 1908. okt. 10.
- ²¹ *Szabó Dezső*: A magyar paraszt. Élet és Irodalom. I. évf. 5. szám. 20. old.
- ²² *Lackó Miklós*: Válságok — választások. A magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években. Budapest 1975. 320—346. old.
- ²³ *Sípos Péter*: Imrédy Béla és a magyar megújulás pártja. Akadémiai Kiadó 1970. 223—256. old.
- ²⁴ *Bibó István*: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Válasz, 1948. 4. sz. 289—320. old.
- ²⁵ Részletesen lásd: Haladó egyetemi ifjúsági mozgalmak Magyarországon, 1918—1945. Kossuth Könyvkiadó 1978. 95—133. old., 210—211. old.
- ²⁶ *Bibó István*: Id. mű, 210—211. old.
- ²⁷ *Salamon Konrád*: A Márciusi Front. Akadémiai Kiadó 1980. *Pintér István*: Haladó egyetemi diákmozgalmak és a Márciusi Front (1935—1938). In: Haladó egyetemi ifjúsági mozgalmak Magyarországon — 1918—1945. (Szerk.: Szabó Ágnes.) Közreadta: MSZMP KB Párttörténelmi Intézete. Kossuth Könyvkiadó 1976.
- ²⁸ *Szekfű Gyula*: Valahol utat tévesztettünk. Szikra Könyvkiadó 1945.

ÚJRA MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

HÁROMKÖTETES KIADVÁNYA

Társadalmi struktúránk fejlődése

I. TÁRSADALMUNK SZERKEZETÉNEK
FEJLŐDÉSI TENDENCIÁI

349 oldal / 37,— Ft

II. RÉTEGZŐDÉS, MOBILITÁS,
EGYENLŐTLENSÉG

374 oldal / 40,— Ft

III. GAZDASÁG, TELEPÜLÉS,
TÁRSADALOMSZERKEZET

289 oldal / 34,— Ft

Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó megyei
és kerületi kirendeltségein,
a könyvesboltokban és az intézet pénztárában

LIDIA BESKID—KOLOSI TAMÁS

RÉTEGZŐDÉS ÉS ANYAGI ÉLETKÖRÜLMÉNYEK (NEMZETKÖZI ÖSSZEHAISONLÍTÁS)

A szocialista országok tudományos akadémiái közötti együttműködés keretében egy nemzetközi kutatócsoport közösen kialakított módszertan segítségével nemzetközi összehasonlító kutatást végzett 1979-ben az ipari dolgozók belső rétegződéséről. Az időpontnak azért van különös jelentősége, mert mutatja, hogy a kutatómunka mintegy egy évvel a jelenlegi lengyelországi válság kirobbanása előtt készült, tehát adataink az akkori állapotot tükrözik. Az országonként kiválasztott 2000—2500 fős mintákat nagyjából hasonló elvek alapján arányosan alakították ki. A kutatás elsősorban az ipari dolgozók négy rétege közötti távolságokat akarta összehasonlítani az egyenlőtlenségi rendszer hat legfontosabbnak vélt dimenziója mentén. A négy réteg a következő:

1. szakképzetlen munkás,
2. szakmunkás,
3. alkalmazott,
4. értelmiségi.

A vizsgált hat dimenzió egyike az anyagi életkörülmények. E rövid beszámoló ezen dimenzió vizsgálatának néhány fontos elemét szeretné bemutatni. E helyütt nincs módunk sem a vizsgálat (mintavétel, feldolgozás) részletes ismertetésére, sem a téma kutatása során adódott módszertani nehézségek taglalására. Mindössze néhány összefoglaló igényű megállapítás ismertetésére törekszünk öt ország: Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és az NDK vonatkozásában.

KERESETEK

Kutatásunkból úgy tűnik, hogy az ipari dolgozók kereseti skálája minden országban meglehetősen összehúzott, a legmagasabb keresetű 10 százalék átlagkeresete 2,1—3,2-szer haladja meg a legalacsonyabb keresetű 10 százalék átlagát. A legösszehúzottabb a kereseti skála Magyarországon (a fenti mutató = 2,6) és az NDK-ban (2,1), valamivel differenciáltabb Bulgáriában (2,8), Lengyelországban (3,1) és Csehszlovákiában (3,2). Ezek az adatok általában

azt mutatják, hogy az ipari dolgozók keresetei kevésbé differenciáltak, mint az aktív keresők egészének keresetei. Magyarországon például az 1977. évi jövedelemfelvétel a felső és alsó decilis keresetei között 3,5-szeres különbséget talált, tehát vizsgálatunknál nagyobb.

Az NDK-ból kapott adatok kevésbé pontosak, mint a többi országból származók. Ez egyrészt annak tudható be, hogy míg a négy országban a nem válaszoló aránya 5 százalék alatt van, addig ez az arány az NDK-ban körülbelül 20 százalék. Másrésztől a hibás választ adók száma is magasabb az NDK-ban, mint a többi országban. Ha a kereseti adatokat logikailag korrigáljuk, akkor például a kereset alsó és felső tizedes értéke az itt publikált 2,1-szeresről 2,7-szeresre ugrik.

Amikor a differenciáltságot magyarázó tényezőket kerestük, akkor azt tapasztaltuk, hogy minden országban a nemhez tartozás függ össze a legerősebben a kereseti különbségekkel. Különösen erős ez az összefüggés Csehszlovákiában, ahol a férfi—nő különbség a kereseti differenciálódásnak több mint 40 százalékát magyarázza (korrelációs $r=0,65$), de közel 30 százalékot magyaráz Magyarországon, az NDK-ban és Lengyelországban is, míg Bulgáriában mintegy 20 százalékot ($r=0,44$). Viszonylag erős az összefüggés a kereseti differenciáltság és a beosztás között Magyarországon ($r=0,50$), Lengyelországban ($r=0,40$) és Csehszlovákiában ($r=0,35$); a keresetek és a réteghelyzet között Csehszlovákiában ($r=0,36$) és Magyarországon ($r=0,35$); a keresetek és a munka szellemi nehézsége között Bulgária kivételével a négy országban ($r=0,34—0,40$). Figyelemre méltó, hogy az életkor szerint Magyarországon a legdifferenciáltabbak és az NDK-ban a legkiegyenlítettebbek a keresetek. A kedvezőtlen munkarendet (több műszakos beosztás, éjszakai munka, hosszú munkaidő) az NDK-ban, Csehszlovákiában és Magyarországon magasabb kereset kompenzálja, míg Bulgáriában és Lengyelországban gyakorlatilag nincs összefüggés a két tényező között. A nagyobb társadalmi, politikai aktivitás Bulgáriában és az NDK-ban, és a magasabb iskolai végzettség Bulgáriában nem tükröződik vissza a keresetekben. A lakóhely nagysága és a keresetek között csak Csehszlovákiában és Lengyelországban találtunk enyhe összefüggést.

A fenti 9 tényező együttes hatása a keresetekre Csehszlovákiában és Magyarországon a legnagyobb, a kereseti differenciáltság 55—57 százalékát magyarázzák. Több mint 40 százalékot magyaráznak a tényezők az NDK-ban és Lengyelországban is, viszont Bulgáriában csak 25 százalék a magyarázó erejük.

Az itt bemutatott összefüggések interpretálásánál nem kevés nehézségbe ütközünk. A szakirodalomban általános az a nézet, hogy az sem jó, ha a kereseteket túl erősen tudjuk formalizált ismérvekre visszavezetni, mert akkor kevés a lehetőség a konkrét egyéni teljesítmények szerinti differenciálásra, de az sem, ha ez a visszavezetés kevésbé lehetséges, mert ebben a társadalmilag igazságosnak érzett differenciáló tényezők (például a munka nehézsége, a magasabb beosztással járó nagyobb felelősség, a nagyobb képzettség) sem érvényesítik hatásukat. E szempontot figyelembe véve a bolgár ipari dolgozók kereseti differenciáltsága esetében tűnik problematikusnak, hogy túl kevésbé vezethető vissza formalizált ismérvekre. (Lehetséges természetesen, hogy a többi országtól eltérően a kereseti differenciáltság Bulgáriában egy vagy több olyan formális tényezőre vezethető vissza, ame-

1. sz. táblázat

A keresetek összefüggése kilenc tényezővel egyenként és együttesen (többszörös korreláció)*

	Bulgária	Magyarország	NDK	Lengyelország	Csehszlovákia**
Nem	0,44	0,54	0,54	0,51	0,65
Beosztás	0,25	0,50	0,29	0,40	0,35
Életkor	0,19	0,25	0,15	0,23	0,21
Réteg	0,18	0,35	0,15	0,21	0,36
A munka szellemi nehézsége	0,14	0,40	0,38	0,34	0,34
Munkarend	−0,02	0,19	0,30	—	0,25
Iskolai végzettség	−0,10	0,34	0,21	0,22	0,36
Társadalmi aktivitás	−0,14	0,38	−0,01	0,29	0,26
Lakóhely jellege	−0,14	−0,07	0,09	−0,15	−0,23
együttes hatás = R	0,49	0,75	0,67	0,65	0,76
r^2	0,25	0,56	0,45	0,42	0,57

* Megjegyzés: A 0,1 alatti korrelációkat a táblázatban nem tüntettük fel. A százalékos hatás a táblázatban szereplő Pearson-féle r, illetve a regressziós elemzéssel számolt többszörös korrelációs R értékek négyzetével egyenlő.

** Mivel az összehasonlító tanulmány először orosz nyelven készült el, valamennyi táblázatban és ábrán az orosz ábécé betűrendjében szerepelnek az országok.

lyet kutatásunkban nem vizsgáltunk. Hasonló problémák az NDK munkásrétegein belüli differenciáltságnál is lehetnek.)

További problematikus tényező, hogy minden országban a nemek szerinti kereseti különbségek minden más differenciáltságot meghaladnak. E problémát csak magyarázza, de nem enyhíti, ha tudjuk, hogy ennek részint történeti, tradicionális okai is vannak, részint pedig a nemek szerinti kereseti különbségek egy része a nemek eltérő képzettségéből, beosztásából, konkrét munkajellegéből — tehát a nemek közötti társadalmi és nem pusztán jövedelemelosztási egyenlőtlenségből fakad. Problematikusnak tűnik továbbá, hogy a magasabb iskolai végzettség az NDK-ban és Lengyelországban alig, Bulgáriában pedig szinte egyáltalán nem tükröződik vissza a keresetekben, valamint Bulgáriában és Lengyelországban a keresetek még a munkásságon belül is függetlenek a munkarendtől. A másik véletlen viszont azt érezzük problematikusnak, hogy Magyarországon mind az alkalmazottak, mind az értelmiség kereseti differenciáltsága túlzottan „beosztás-centrikus”, a rétegen

belüli kereseti különbségek több mint 40 százaléka az üzemi hierarchiában elfoglalt helyre vezethető vissza.

Eddigi elemzéseink már előrevetítik, hogy a vizsgált négy réteg közötti kereseti különbségek egyik országban sem túlzottan nagyok. Az egyes országok között azonban ebből a szempontból viszonylag jelentősek a különbségek. Már pusztán a rétegek átlagkeresetét vizsgálva is kitűnik, hogy a rétegek közötti differenciáltság Bulgáriában a legkisebb, és itt az értelmiségi átlagkeresetek alig haladják meg a szakmunkásokét. A másik négy országban a szakmunkás és értelmiségi kereseti átlagok közötti differenciáltság nagyjából hasonló, azonban a szakképzetlen és szakképzett munkások közötti kereseti átlag különbsége Lengyelországban a legkisebb és Csehszlovákiában a legnagyobb. Végül az alkalmazottak keresete három országban a két munkásréteg között helyezkedik el, Lengyelországban azonban a szakmunkásokét meghaladja, míg az NDK-ban még a szakképzetlen munkásoktól is elmarad.

2. sz. táblázat

Az egyes rétegek kereseti átlaga a szakképzetlen munkásokhoz viszonyítva (szakképzetlen munkás = 100)

	Bulgária	Magyarország	NDK	Lengyelország	Csehszlovákia
Szakmunkás	122	123	124	110	136
Alkalmazott	104	114	95	113	133
Értelmiség	128	156	140	144	164

A kereseti viszonyokról összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy — Bulgária kivételével — minden országban viszonylag jól visszatükrözik a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyet, ugyanakkor meglehetősen nivellálnak tekinthetők. Általános — Csehszlovákiában különösen erősen jelentkező — tendencia, hogy a nemek között viszont minden szempontból túl nagy a kereseti differenciáltság, ami nem egyszerűen bérezési probléma, hanem a nemek közötti örökölt társadalmi egyenlőtlenség továbbélésének kifejeződése. Mind a többi ország hasonló csoportjaihoz, mind az adott ország ipari dolgozóihoz képest különösen erős a csehszlovák szakképzetlen nők, az NDK-beli női alkalmazottak és részben a csehszlovák, de különösen a bolgár értelmiségi fiatalok kereseti lemaradása. Ezzel szemben Magyarországon a vállalati vezetők, az NDK-ban a beosztott értelmiségiek, Lengyelországban és Csehszlovákiában pedig az alkalmazottak valamivel kedvezőbb helyzetben vannak, mint a többi országban.

A kereseti rendszer az iparon belül Magyarországon a legformalizáltabb, és itt különösen nagy — legalábbis a keresetek általános nivelláltságához képest — a beosztott és a vezető állású értelmiség közötti kereseti különbség. A keresetek erősen formalizált volta pedig abból a szempontból problematikus, hogy az azonos csoportokon belül igen kevés lehetőséget ad az egyéni teljesítmény szerinti differenciálásra.

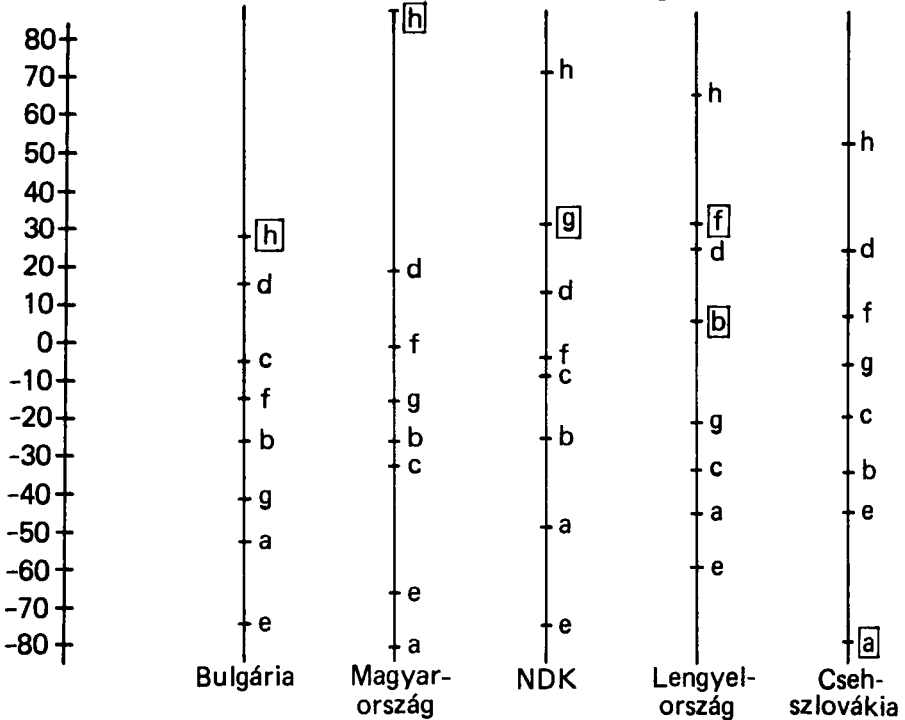
Ezzel együtt is azt mondhatjuk, hogy az országok között több a hasonló-

ság, mint a különbség. Csak Bulgária esetében tér el a — rendkívül nivelált — keresetelosztási rendszer a legtöbb ponton a másik négy országtól.

Végül ismételtelen hangsúlyozni kell, hogy a kereseti differenciáltság — a bevezetőben említett okok következtében — inkább a különböző társadalmi pozíciók „hivatalos” anyagi elismertségét fejezi ki, mintsem az anyagi életkörülményeket. Ez már a keresetek és a családi jövedelmek összevetése során is megmutatkozik.

1. ábra

A munkabér indexé beosztási csoportonként és országonként

Egyezményes jelek:

- a) szakképzetlen munkás
- b) brigádvezető vagy szakképzettség nélküli csoportvezető
- c) szakképzett munkás
- d) termelésirányító
- e) alkalmazott
- f) középszintű vezető
- g) értelmiségi
- h) vállalati vezető

□ olyan keresetű réteg, amelynek keresete lényegesen eltér a többi ország hasonló rétegéhez tartozók keresetétől

CSALÁDI JÖVEDELMEK

A keresetek és a családi egy főre jutó jövedelmek differenciáltságát összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy abszolút értelemben a családi jövedelmek lényegesen differenciáltabbak — tehát a felső és alsó decilis átlagainak különbsége nagyobb —, ugyanakkor a család egy főre jutó jövedelme rétegek szerinti nivelláltabb, mint a keresetek.

3. sz. táblázat

A keresetek és a családi egy főre jutó jövedelmek decilise és rétegek szerinti differenciáltsága

Ország	A felső decilis átlaga osztva az alsó decilis átlagával		A rétegek és a jövedelmek összefüggése, Cramer V	
	keresetek	a család egy főre jutó jövedelme	keresetek	a család egy főre jutó jövedelme
Bulgária	2,8	3,8	0,22	0,09
Magyarország	2,6	4,8	0,32	0,13
NDK	2,1	5,3	0,33	0,15
Lengyelország	3,1	4,6	0,21	0,19
Csehszlovákia	3,2	4,9	0,27	0,10

A családok jövedelmének rétegek szerinti nivellálódásában az egy családban élő nők és férfiak eltérő foglalkozási szerkezete, illetve jövedelemnagysága, valamint a családok réteghelyzettől független nagysága játszik döntő szerepet. Mivel ezen utóbbi tényező egyedül Lengyelországban rétegspecifikus, nem véletlen, hogy az országok közül éppen itt a legnagyobb a rétegek egy főre jutó jövedelmének differenciáltsága.

Lengyelországban az értelmiségiek családi egy főre jutó jövedelme átlagosan 48 százalékkal haladja meg a szakképzetlen munkások jövedelmét, míg a többi országban ez az arány 10—30 százalék között mozog.

A családi jövedelmek a réteghelyzet szerint Bulgáriában és Csehszlovákiában a legkevésbé és Lengyelországban a legerősebben differenciáltak. Bulgáriában a keresetekhez hasonlóan a szakképzetlen munkások és az alkal-

4. sz. táblázat

A család egy főre jutó jövedelem átlaga (szakképzetlen munkás = 100)

	Bulgária	Magyarország	NDK	Lengyelország	Csehszlovákia
szakmunkások	106	104	107	103	105
alkalmazottak	102	105	106	117	112
értelmiség	112	122	126	148	116

mazottak vannak a legkedvezőtlenebb helyzetben, azonban a keresetek eloszlásával ellentétben itt már az értelmiség kiemelkedik. Magyarországon a szakmunkások és az alkalmazottak között kicsi a különbség, míg az értelmiség mindkettőnél jobb, a segédmunkásság mindkettőnél rosszabb helyzetben van. Csakhogy itt az alkalmazottak és különösen a szakmunkások sokkal közelebb vannak a szakképzetlen munkásokhoz, mint az értelmiséghez. Az NDK ipari dolgozók családi jövedelmének eloszlása lényegében a magyarországihoz hasonló. Ez azonban azt is jelenti, hogy a keresetekhez képest a szakmunkások helyzete relatíve süllyedt, az alkalmazottaké pedig emelkedett.

Ugyanez a tendencia érvényesül Lengyelországban is, csakhogy a keresetek NDK-tól eltérő rétegenkénti eloszlásából adódóan az eredmény más: az egy főre jutó jövedelmeknél a két munkásréteg rendkívül közel került egymáshoz, míg az alkalmazottak „félúton” vannak köztük és az értelmiség között. Végül Csehszlovákiában éppúgy, mint a keresetek esetében, az egy főre jutó jövedelem rétegenkénti eloszlása is igen hasonló a lengyelországihoz. A differenciáltság mértéke viszont éppen ellentétes: míg a keresetek Csehszlovákiában voltak differenciáltabbak, addig az egy főre jutó jövedelem rétegenként itt a legkevésbé differenciált. Ez pedig annak következménye, hogy a családi jövedelmek fent tárgyalt — és egy igen fontos összefüggés erejéig még később is érintendő — nivellációja Csehszlovákiában a legerősebb és Lengyelországban a leggyengébb.

A családi jövedelmeknek ez az erős nivellációja azt eredményezi, hogy nemcsak a középső, hanem a szélső jövedelmi kategóriákban is kicsi a rétegek aránya közötti különbség. A felső decilisbe jutásra például csak a lengyel értelmiségnek van három és félszeres esélye a szakképzetlen munkásokhoz viszonyítva. Ugyanez a mutató az NDK értelmiségénél 2,6, a magyar értelmiségénél 2,4, a lengyel alkalmazottaknál 2,1, a csehszlovák értelmiségénél 1,8, a bolgár értelmiségénél és a csehszlovák alkalmazottaknál 1,6. Az alsó decilisbe kerülés esélykülönbsége Lengyelországban a munkások és értelmiségiek relációjában meghaladja a tízszerest; az NDK-ban közel hat-szoros a szakképzetlen munkás-értelmiségi viszonylatban.

A családi egy főre jutó jövedelem esetében a demográfiai tényezők hatása kiemelkedő, és ezen belül is a közös háztartásban élő gyerekek száma hat legerősebben a család egy főre jutó jövedelmének alakulására. Egy gyermek még csak minimálisan csökkenti az egy főre jutó jövedelmeket, két vagy több közös háztartásban élő gyermek esetén azonban a csökkenés már igen erős. Ha a két és több közös háztartásban élő gyermek rétegenkénti arányát megvizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy ez Bulgáriában, Magyarországon és az NDK-ban nem rétegspecifikus. Lengyelországban és Csehszlovákiában azonban igen, csakhogy ellenkező előjellel: míg Lengyelországban a szakképzetlen munkások 43, a szakmunkások 36, az alkalmazottak 35 és az értelmiség 30 százaléka, addig Csehszlovákiában a szakképzetlen munkások 38, a szakmunkások 42, az alkalmazottak 44 és az értelmiség 51 százaléka él közös háztartásban két vagy több gyermekkel. (Ugyanezen tendenciák érvényesülnek a rétegek közös háztartásban élő gyerekeinek átlagos számát vizsgálva is.) Ebből adódik, hogy a családi egy főre jutó jövedelmek rétegek szerint különösen nivelláltak Csehszlovákiában és a családi jövedelmeknél differenciáltabbak Lengyelországban.

A gyerekszám hatása tükröződik vissza az életkori különbségekben is. Általában a középkorúak, 31—45 évesek családi egy főre jutó jövedelme a legalacsonyabb, mivel itt a legtöbb a közös háztartásban élő gyermek, és az ennél idősebbeké a legmagasabb, mivel itt már kevés a közös háztartásban élő gyermek, viszont magas a családi összjövedelem. Mindez különösen érvényes a munkáscsaládokra, míg — az NDK kivételével — az értelmiségieknél (a késői pályára lépés és a fiatal értelmiség alacsony keresete miatt) a fiatalok családi egy főre jutó jövedelme a középkorúakétól elmarad. Úgy tűnik tehát, hogy az öt országból egyedül az NDK értelmiség viszonylag magas pályakezdő keresete oldja meg azt a feszültséget, ami a pályakezdés és a családalapítás időbeli egybeeséséből adódóan különös terheket ró a fiatal értelmiségiekre.

Összefoglalva tehát azt tapasztaltuk, hogy elsősorban a nemek eltérő foglalkozási szerkezetéből és jövedelméből adódóan minden országban rendkívül nagy a családi jövedelmek rétegek szerinti nivelláltsága. Az egy főre jutó jövedelmek szempontjából a háztartás nagysága és szerkezete alapján adódó differenciáltság jelentős, amit a pénzbeli társadalmi juttatások legfeljebb csak enyhítenek, de nem csökkentenek jelentősen.

LAKÁSHELYZET

A megkérdezett ipari dolgozók közül Csehszlovákiában 87, Lengyelországban 84, Magyarországon 82, az NDK-ban 80 és Bulgáriában 76 százalék rendelkezik önálló lakással. (A viszonylag alacsonyabb bulgáriai arány valószínűleg összefüggésben van a több generációs családok magas együttélési arányával.) Ebből a szempontból a négy réteg között rendkívül kicsik — néhány százalékpontosak — a különbségek. Két sajátosságra azonban érdemes felhívni a figyelmet.

Egyfelől míg a négy ország értelmiségieinek 86—90 százaléka rendelkezik önálló lakással, addig a bolgár értelmiségnek csak 69 százaléka, és ez a vizsgált összes ország összes rétege közül, tehát a bolgár munkásokkal és alkalmazottakkal is összehasonlítva, a legalacsonyabb arány.

Másfelől szintén alacsony (71 százalék) az NDK-ban a szakképzetlen munkások között az önálló lakással rendelkezők aránya. Ennek valószínű magyarázata az a tény, hogy éppen e rétegben kiemelkedően magas (közel a réteg egyharmada) az egyedül élők aránya, és az egyedül élők általában szignifikánsan nehezebben jutnak lakáshoz, mint a családosok.

Ha a lakáshelyzetet egy összevont index szerint vizsgáljuk (amely a lakásúséget, a komfortfokozatot és a lakásban lakás jogcímét egyaránt figyelembe veszi), akkor a rétegek között az NDK-ban a legnagyobb és Csehszlovákiában a legkisebb a differenciáltság. A viszonylag nagy rétegek közötti különbségek az NDK-ban elsősorban a szakképzetlen munkásoknak az átlagosnál lényegesen rosszabb lakáshelyzetéből adódnak, míg az értelmiség és az alkalmazott lakáshelyzete igen hasonló, és a szakmunkások a két szélsőség között helyezkednek el. Lengyelországban a két munkásréteg lakáshelyzete hasonló, és az alkalmazottak valamivel közelebb vannak a legjobb lakáshelyzetű réteghez, az értelmiséghez, mint a munkásokhoz. Magyarországon és Csehszlovákiában is hasonló a helyzet, de itt a szakképzetlen mun-

5. sz. táblázat

Kedvezőtlen és igen kedvező lakáskörülmények között élők rétegenkénti aránya (réteg egész = 100 százalék)

	Bulgária	Magyar- ország	NDK	Lengyel- ország	Cseh- szlovákia
kedvezőtlen lakáskörülmények (1—4 kategória)					
Szakképzetlen munkások	32	35	41	32	19
Szakmunkások	32	30	26	31	16
Alkalmazottak	21	10	16	16	12
Értelmiség	44	15	14	14	10
Ipari dolgozók	32	29	28	29	16
igen kedvező lakáskörülmények (8—9 kategória)					
Szakképzetlen munkások	23	21	20	17	39
Szakmunkások	25	27	28	19	42
Alkalmazottak	35	36	45	31	53
Értelmiség	31	41	43	49	61
Ipari dolgozók	25	27	31	20	45

kások nagyjából annyival maradnak el a szakmunkásoktól, amennyivel az alkalmazottak az értelmiségtől. Végül, Bulgáriában a rétegek közötti különbségek a lakáshelyzet vonatkozásában is különböznek a másik négy országtól: az alkalmazottak lakáshelyzete a legjobb és az értelmisége a legszélsebésebb, mind az igen jó, mind a rossz lakáskörülmények között élők között nagyobb az arányuk, mint a munkásoké.

Érdeemes a kedvezőtlen és az igen kedvező lakáskörülmények között élők rétegenkénti arányát külön is megvizsgáljunk. (Ld. 5. sz. táblázat.)

Az ország ipari dolgozóinak átlagához viszonyítva itt is az NDK-beli szakképzetlen munkások vannak a legkedvezőtlenebb helyzetben: az átlagosnál közel másfélszer nagyobb a kedvezőtlen és 35 százalékkal kisebb az igen kedvező lakáshoz jutási esélyük. (A többi ország e rétegénél az előbbi mutató 10—20, az utóbbi 8—22 százalék között mozog.) Az ország ipari dolgozó átlagához viszonyítva a legkedvezőbb a lengyel értelmiség lakáshelyzete, de igen jónak mondható a magyar értelmisége, a lengyel alkalmazottaké, valamint az NDK alkalmazottaké és értelmiségié is. A legkiegyenlítettebb és egyúttal a többi ország azonos rétegéhez viszonyítva minden rétegben a legjobb a lakáshelyzet Csehszlovákiában, míg a bulgáriai mutatót főleg az rontja le, hogy az értelmiség 44 százaléka (ez az összes ország összes rétege közül a legmagasabb arány) kedvezőtlen lakáskörülmények közt él.

TARTÓS FOGYASZTÁSI CIKKEKEL VALÓ ELLÁTOTTSÁG

Kutatásunkban a háztartás 11 tartós fogyasztási cikkel, gépkocsival és saját üdülővel való ellátottságát vizsgáltuk. Célunk itt is az országon belüli rétegkülönbségek, egyenlőtlenségek elemzése, s nem az országok ellátottsági szintjének összehasonlítása volt. Ezért a Zdravomislov által ajánlott módszer segítségével egyetlen összevont ellátottsági mutatót képeztünk. Ennek lényege, hogy minden országra külön megnéztük, hogy a mintában mekkora az egyes cikkekkel nem rendelkezők aránya, és az adott országban annyi pontot ért az adott cikk. (Például, ha A országban a mintában szereplők 80, B országban 60 százaléka nem rendelkezett gépkocsival és A országban 20, B országban 30 százaléknak nem volt hűtőgépe, akkor a gépkocsi A országban 80, B országban 60, a hűtőgép pedig A országban 20, B országban 30 pontot ért.) E számítás mögött az a hipotézis húzódik meg, hogy azok a cikkek, amivel kevesen rendelkeznek, nagyobb egyenlőtlenséget fejeznek ki, mint azok, amelyekkel több ember rendelkezik. Az így kapott pontértékekkel szoroztuk meg minden egyes háztartásban az ott meglevő cikkeket, és e pontok összege adta a háztartás ellátottságának nyers mutatóját. A következő lépésben a nyers mutatókat országonként sztenderdizáltuk, és a sztenderd értéket osztottuk be egy kilenc fokú skálára, ahol a 9 az adott ország igen jól és az 1 az igen rosszul ellátott személyeit jelentette.

Elemzéseinket ezen mutató segítségével folytatva azt tapasztaltuk, hogy a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság rétegek szerinti egyenlőtlensége minden országban meghaladja a családi jövedelem és a lakáshelyzet egyenlőtlenségeit, és az országok közül különösen Lengyelországban és Magyarországon nagy az egyenlőtlenség. (Ld. a 6. sz. táblázat.)

6. sz. táblázat

A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság rétegenkénti átlagpontoszámai (szakképzetlen munkások átlaga = 100)

	Bulgária	Magyarország	NDK	Lengyelország	Cseh-szlovákia
Szakmunkások	113	129	122	121	119
Alkalmazottak	125	150	123	151	138
Értelmiség	143	180	149	173	160

A részletes elosztási görbék azt mutatják, hogy minden országban a szakmunkások és alkalmazottak eloszlása igen hasonló, és a görbe szinte pontosan a két szélső réteg elosztási görbéje között halad. Az országok között inkább abban vannak különbségek, hogy a hasonlóság ellenére a szakmunkások ellátottsága mennyivel haladja meg az alkalmazottakét. Ebből a szempontból az NDK-ban van a legkisebb, Lengyelországban pedig a legnagyobb alkalmazott-szakmunkás különbség.

Ahogy a jelentősebb réteggülönbségeknél általában, itt is szélső értékek, tehát a gyengén és a jól ellátottak között jelentősek a különbségek. A szakképzetlen munkások Bulgáriában háromszor, az NDK-ban közel négyszer,

Lengyelországban négyszer, Csehszlovákiában 4,3-szer és Magyarországon ötször gyakrabban kerültek a gyengén ellátottak közé, mint az értelmiségiek, de a szakmunkás-értelmiségi relációban is több mint kétszeres a különbség. Ugyanakkor a jól ellátottak között (Bulgária kivételével, ahol csak háromszoros a különbség) az értelmiség 4—5-ször nagyobb arányban fordul elő, mint a szakképzetlen munkások, és minden országban legalább kétszer gyakrabban, mint a szakmunkások. A rétegek közötti különbségekben ezúttal is a szakmunkás-alkalmazott különbség a legkisebb, kivéve Lengyelor-

7. sz. táblázat

Az adott ország átlagához képest tartós fogyasztási cikkekkel gyengén és jól ellátottak rétegenkénti aránya

	Bulgária	Magyar- ország	NDK	Lengyel- ország	Cseh- szlovákia
Gyengén ellátottak					
Szakképzetlen munkások	37	50	38	40	56
Szakmunkások	25	30	23	27	27
Alkalmazottak	18	22	23	14	25
Értelmiségiek	12	9	11	10	13
Ipari dolgozók összesen	30	35	27	31	39
Jól ellátottak					
Szakképzetlen munkások	9	8	12	11	14
Szakmunkások	13	18	22	20	21
Alkalmazottak	20	26	23	34	30
Értelmiségiek	29	40	41	50	42
Ipari dolgozók összesen	13	17	20	19	22

AZ ANYAGI ÉLETKÖRÜLMÉNYEK VIZSGÁLT ELEMEINEK ÖSSZEFÜGGÉSE ÉS EGYÜTTES HATÁSA

A három vizsgált tényezőcsoport (családi jövedelmek, lakáshelyzet, tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság) elemzése után szólnunk kell a közöttük levő összefüggésekről is. A közöttük levő kapcsolat nem túlságosan erős, hiszen a három összevont változó közötti korreláció országonként 0,10 és 0,31 között mozog.

A három tényező közötti kölcsönös összefüggés Lengyelországban a leg-erősebb, de még itt sem állítható, hogy túlzottan konzisztens rendszert alkot-

nának. Ha például mindhárom tényező szerint kvartilisokat képezünk, akkor Lengyelországban a megkérdezetteknek mindössze 15 százaléka tartozik mindhárom tényező szerint ugyanabba a kvartilisbe. és ennek nagy része abból adódik, hogy mindhárom tényező szerint a szakképzetlen munkások 8 százaléka a legalacsonyabb és az értelmiség 20 százaléka a legmagasabb egy-negyedhez tartozik. (Magyarországon az azonos kvartilisbe tartozók csak a megkérdezettek egytizedét teszik ki. A három tényező közötti inkonzisztencia nagyságát az is jól mutatja, hogy a mindhárom tényező szerint átlag alattiak, illetve átlag felettiak is csak 40—50 százalékot tesznek ki. Ld. 8. sz. táblázat.)

A rétegek közötti különbségek meglehetősen szignifikánsak, tehát az előnyök és hátrányok halmozódása erősen rétegspecifikus, a halmozódás mértéke azonban az ipari dolgozók egészéhez képest nem túlságosan nagy. (Feltételezzük, hogy e halmozódás a teljes népességben nagyobb méretű, mint az ipari dolgozók között.)

Az anyagi életkörülmények vizsgált elemeinek összefüggésrendszerét részletesebben is fel kívántuk tárni. Ezért két faktoranalízist végeztünk, előbb a rendelkezésünkre álló elemi információk, majd az összevont mutatóink segítségével.

8. sz. táblázat

Az anyagi életkörülmények vizsgált három tényezője szerint egyaránt átlag alattiak, illetve átlag felettiak aránya Magyarországon és Lengyelországban

	Mindhárom tényező szerint átlag alattiak		Mindhárom tényező szerint átlag felettiak	
	Magyarország	Lengyelország	Magyarország	Lengyelország
Szakképzetlen munkások	26	31	9	10
Szakt munkások	16	23	16	15
Alkalmazottak	10	7	28	30
Értelmiség	3	3	44	53

(Mindkét esetben az SPSS PA2 faktorizációját és VARIMAX rotációját alkalmazva.) Elemzéseink alapján a következőket mondhatjuk el összefoglalóan az anyagi életkörülmények vizsgált elemeinek kapcsolatrendszeréről:

- Az anyagi életkörülmények vizsgált elemei között viszonylag laza a kapcsolat, meglehetősen nagyok az inkonzisztenciák. az előnyök és hátrányok halmozódása az ipari dolgozók között — jóllehet egyértelműen rétegspecifikus — nem túlzottan gyakori.
- Az anyagi életkörülményekre gyakorolt hatás szempontjából egyfelől a család összjövedelme, a lakás komfortfokozata és a család tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága és másfelől a család egy főre jutó jövedelme, az egy főre jutó alapterület és a laksűrűség viselkedik hasonlóan.
- A keresetek minden országban igen gyenge kapcsolatban vannak az anyagi életkörülmények többi elemével.

- d) Az országok közül még Lengyelországban a legerősebb a kapcsolat az anyagi életkörülmények főbb dimenziói között. Az egyes országokon belül Lengyelországban a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság erősebben fejezi ki az anyagi életkörülmények differenciáltságát, mint az egy főre jutó jövedelem, a többi országban pedig fordított a helyzet.
- e) A komforttényezők közül a lakások fürdőszobával való ellátottsága függ össze legerősebben az anyagi életkörülmények differenciáltságával. Különösen Bulgáriában erős önálló differenciáló tényező a lakások minimális komfortja, illetve ennek hiánya.
- f) A laksűrűség, egy főre jutó alapterület különbségei minden országban jó mutatói az anyagi életkörülmények differenciáltságának, de ez különösen így van az NDK-ban.
- g) Három országban a lakások komfortossága erősebben függ össze az anyagi életkörülmények differenciáltságával, mint a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság, Magyarországon és különösen Lengyelországban inkább az utóbbi fejezi ki erősebben az anyagi életkörülmények különbségeit.
- h) Az egyes tartós fogyasztási cikkek közül az NDK-ban és Bulgáriában inkább az alapellátottság hiánya, a többi országban pedig a magas értékű javakkal való ellátottság az erősebb differenciáló tényező.
- i) A telefonnal való ellátottság minden országban a tartós fogyasztási cikkekkel és nem a komfortfokozattal függ össze.
- j) A tartós fogyasztási cikkekben minden országban jól elkülönülnek az alapellátottság cikkei (hűtőgép, varrógép és az NDK-ban ide tartozik az automata mosógép és a robotgép is), az alacsony elterjedtségű — és feltehetőleg életkortól függő — kultúrcikkek (magnó, sztereo rádió, filmfelvétel), valamint a jó anyagi életkörülményeket szimbolizáló javak. Ezen utóbbiak Bulgáriában a gépkocsi és a házi könyvtár, az NDK-ban a gépkocsi, a nyaraló és a színes TV, Magyarországon a nyaraló és a könyvtár, Csehszlovákiában a gépkocsi és a nyaraló, Lengyelországban pedig kiemelkedően a gépkocsi.

Jóllehet az anyagi életkörülmények vizsgált elemei nem túl erősen kapcsolódnak egymáshoz, mégis érdemesnek tűnt egy olyan összevont mutatót konstruálnunk, amely hatásukat együttesen fejezi ki. (A mutatót úgy kaptuk, hogy az egy főre jutó jövedelem, az összevont lakáshelyzet és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság összevont skáláján való skálaértékek számtani átlagát kerekítettük egy kilenc fokú skálára.) Ezt az összevont mutatót az „életkörülmények néhány eleme” orosz kifejezés rövidítése alapján NUZS-indexnek neveztük el. Az index három eleme közül Bulgáriában, Magyarországon és az NDK-ban a lakáshellyzettel, Csehszlovákiában és Lengyelországban az egy főre jutó jövedelemmel függ össze a legerősebben, de e két országban is erős a lakáshellyzettel való összefüggés is. Indexünk a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság különbségeit Lengyelországban fejezi ki legerősebben és Bulgáriában a leggyengébben.

Az anyagi életkörülmények — ezen index segítségével mért — differenciáltságát minden országban a háztartásnagyság befolyásolja a legerősebben, de erős a közös háztartásban élő gyermekek számának és az életkornak a hatása is. Ezen tényezők hatása pedig viszonylag erősen kumulálódik. Így a viszonylag idősebb, gyerekeiket már önálló életre bocsátó és még kereső

férjből és feleségből álló háztartások, valamint a fiatal, két-három gyerekes, kedvezőtlen kereső—eltartott arányú háztartások anyagi életkörülményei közötti különbségek az ipari dolgozókon belül jóval meghaladják a különböző réteghelyzetűek anyagi életkörülményeinek különbségét. Az ipari dolgozók anyagi helyzetét az életciklus differenciálja a legerősebben.

A vizsgált négy réteg anyagi életkörülményei közötti átlagos különbségek Lengyelországban a legnagyobbak és Bulgáriában a legkisebbek. Az ipari dolgozók átlagának Bulgáriában és Magyarországon pontosan megfelel a szakmunkások átlaga, míg a másik három országban valamelyest elmarad attól. A két munkásréteg között Magyarországon és különösen az NDK-ban nagyobbak a különbségek, míg éppen ezekben az országokban a legkisebb az alkalmazott—szakmunkás távolság.

9. sz. táblázat

A NUZS-index átlagai rétegenként
(ipari dolgozók átlaga = 100)

	Bulgária	Magyarország	NDK	Lengyelország	Csehszlovákia
Szakképzetlen munkások	95	91	83	89	92
Szakmunkások	100	100	98	95	98
Alkalmazottak	107	109	104	111	108
Értelmiségiek	110	123	117	127	112

A rétegek közötti erőteljesebb különbségek ezúttal is a relatíve rossz és jó életkörülmények között élők esetében jelentkeznek. Minden ország minden rétegében 40—50 százalék ugyanis az átlag körüli anyagi helyzetben levők aránya (NUZS-index 4—5. kategória). Az ennél rosszabb anyagi helyzetbe és jobb anyagi helyzetbe kerülés esélye a szakmunkásoknál közelíti meg legjobban az ipari dolgozók átlagát, a szakképzetlen munkásoknál a rossz, az alkalmazottnál és értelmiségieknél a jó helyzetbe kerülés esélye haladja meg az adott ország ipari dolgozóinak átlagát. (Ld. 10. sz. táblázat.)

A rossz és a jó anyagi életkörülmények között élők rétegenkénti arányát reprezentáló táblázatból kitűnik, hogy Bulgáriában a legkisebbek a különbségek, és a német szakképzetlen munkások relatív elmaradása és a lengyel értelmiség relatív kiugrása a legnagyobb fokú. Magyarországon, az NDK-ban és Csehszlovákiában a kedvezőtlen helyzetbe kerülés esélye, Bulgáriában viszont a jó helyzetbe kerülés esélye differenciál erősebben a rétegek között.

Befejezésül tegyük fel a kérdést: lehet-e anyagi életkörülmények differenciáltsága alapján valamiféle országtipológiát megrajzolnunk. Meglehetősen nehéz: a különböző szempontok alapján más és más országok „viselkedtek” hasonlóan; hol Csehszlovákia, NDK — illetve Magyarország, Lengyelország, Bulgária; hol Csehszlovákia, Lengyelország — illetve Magyarország, NDK — illetve Bulgária; hol pedig Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország —

10. sz. táblázat

A rossz és jó anyagi életkörülmények között élők rétegenkénti aránya
(NUZS-index 1—3 kategória és 6—9 kategória)

	Bulgária	Magyar- ország	NDK	Lengyel- ország	Cseh- szlovákia
rossz anyagi helyzet					
Szakképzetlen munkások	37	40	42	41	24
Szakmunkások	28	28	24	32	16
Alkalmazottak	23	20	20	13	9
Értelmiség	23	9	9	7	6
Ipari dolgozók összesen	32	30	27	32	16
jó anyagi helyzet					
Szakképzetlen munkások	15	13	16	12	24
Szakmunkások	22	20	29	17	29
Alkalmazottak	19	27	38	31	46
Értelmiség	30	45	49	55	52
Ipari dolgozók összesen	18	19	29	18	33

illetve Bulgária, NDK típusokhoz jutottunk. Az összes szempont figyelembevételével azonban úgy tűnik, hogy az anyagi életkörülmények és a keresetek — bulgáriai relatív differenciálatlansága a legfeltűnőbb.

Bulgáriában sok tekintetben napjainkig tart — míg a többi országban már korábban lezárult — az extenzív iparfejlesztés. Ez részint az iparon belül — mint korábban más országokban is — nivelláló hatású, részint pedig az egyes rétegek demográfiai és képzettségi struktúrájának olyan erős átalakulásával jár, amely különbségek elfedik a rétegek közöttieket. Másfelől különösen kedvezőtlen a fiatal értelmiségiek helyzete, és ebből adódóan olyan nagy az értelmiségen belüli szóródás, hogy ez lefelé nyomja az értelmiségi átlagot. Harmadrészt pedig úgy tűnik, hogy olyan jelentős kompenzációs és dekompenzációs mechanizmusok működnek, amelyek végeredményben nivelláló hatásúak. Jó néhány dimenzióban az egyes tényezők „még nem” differenciálnak. Ezért a jövőben a különbségek növekedése prognosztizálható.

A másik végleten általában Lengyelországban találtuk a legnagyobb különbségeket, miközben a két munkásréteg közötti differenciák éppen itt voltak a legkisebbek. A nagy differenciáltság egy része az ipari értelmiség kiemelkedően jó helyzetéből adódik. Más része — és ez már Csehszlovákiában is így van — pedig abból, hogy itt nem valósult meg Magyarországhoz és különösen az NDK-hoz hasonló mértékben az alkalmazottak — több tényezőre visszavezethető — relatív státusvesztése, az alkalmazotti pályák erőteljes elnöiesedése és a szakmunkás férj—alkalmazott feleség házasságok tömegessé válása. Ugyanakkor Csehszlovákiában az értelmiség — és különösen a nagy-

venen felüliek — nem él annyival jobb anyagi életkörülmények között a többi réteghez képest, mint az NDK-ban, Magyarországon vagy Lengyelországban, és ez is csökkenti az alkalmazott—értelmiségi távolságot.

Az NDK-ban valósult meg legerőteljesebben a szakmunkások és alkalmazottak hasonló helyzetbe kerülése, itt viszont az összes ország közül a legnagyobbak a szakképzetlen munkások és szakmunkások közötti különbségek, és a legkisebbek a vezető állású és beosztott értelmiség közöttiek. Ami az előbbit illeti, korántsem értelmezhető egyértelműen negatívan. Valószínű, hogy részint az ipar fejlettségi szintjéből, részint pedig az iskolarendszer és a szakképzés konkrét formájából adódóan itt a legnagyobb a munkásságon belül a képzettség, a besorolás, és a ténylegesen végzett munka közötti kongruencia, és ez növeli a két munkásréteg közötti különbségeket. Hasonló okok magyarázhatják, hogy a beosztott értelmiség helyzete az NDK-ban a legkedvezőbb, és az NDK-ipar centralizáltságával függhet össze, hogy az üzemi szintű vezető értelmiség relatíve kevéssel van jobb helyzetben a beosztott értelmiségnél. Az NDK-ban a kvalifikációnak a többi országnál nagyobb társadalmi honorálásában ugyanakkor az NDK speciális történeti fejlődése is szerepet játszhat.

Végül sok szempontból azt mondhatjuk, hogy az anyagi életkörülmények differenciáltságát tekintve Magyarország tűnik a legátlagosabbnak, elemzéseink során itt jelentkezett a legkevesebb specialitás. Mindössze a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság legerősebb differenciáltsága és az egy főre jutó jövedelemben a demográfiai tényezők igen nagy szerepe emelhető ki.

Elemzésünk végeére érve két szempontra ismét fel kell hívnunk a figyelmet. Egyfelől arra, hogy a keresetek és az anyagi életkörülmények csak néhány statisztikailag is mérhető dimenziójára terjedt ki kutatásunk, ezért csak a fő tendenciák jelzésére alkalmas. Másfelől pedig a jelenlegi elemzés a rendelkezésre álló adatbázisnak is csak elsődleges feldolgozását végezhetette el. Igyekeztünk ugyan minél részletesebb elemzéseket végezni, elsősorban azonban a négy képzettségi csoport összehasonlítására törekedtünk, és ezek a társadalmak tényleges tagozódásának csak egy — jóllehet sok szempontból kiemelkedő fontosságú — metszetét jelentik.

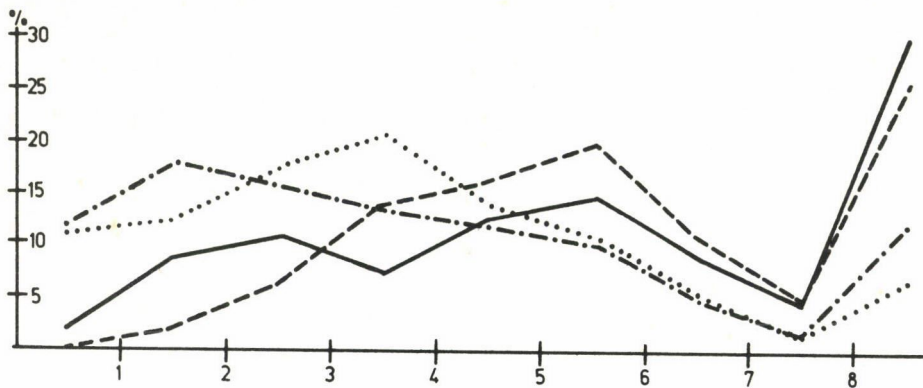
A következő oldalakon mellékletben közöljük a legfontosabb összehasonlító ábrákat.

Keresetek megoszlása

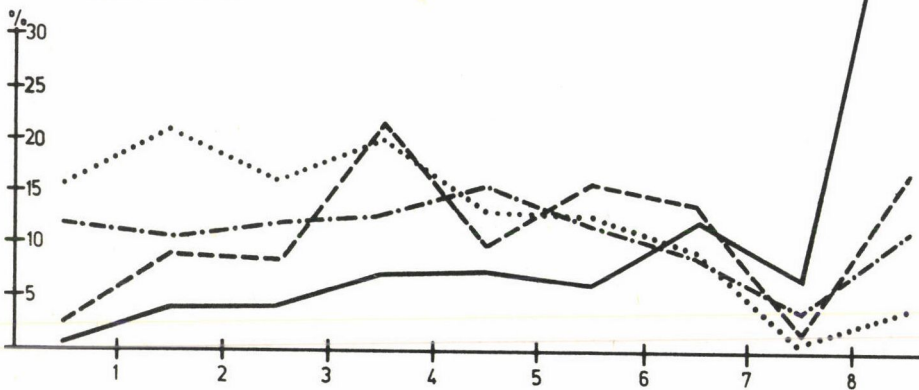
Jelmagyarázat

- ..... szakképzetlen munkás
- - - szakmunkás
- · - alkalmazott
- értelmiségi

BULGÁRIA

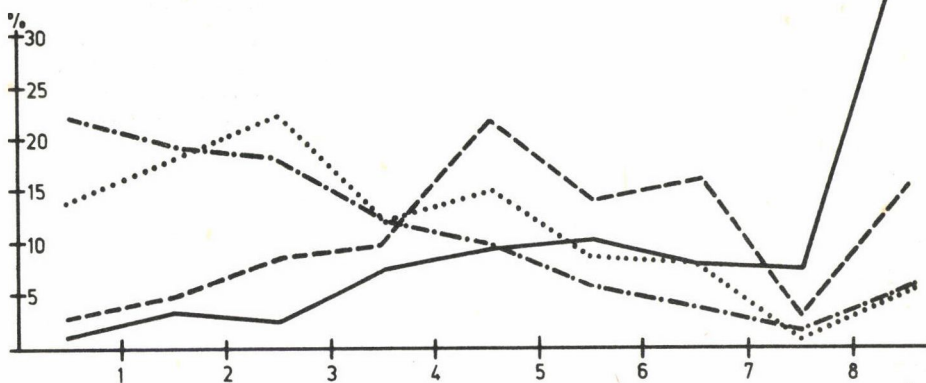

MAGYARORSZÁG

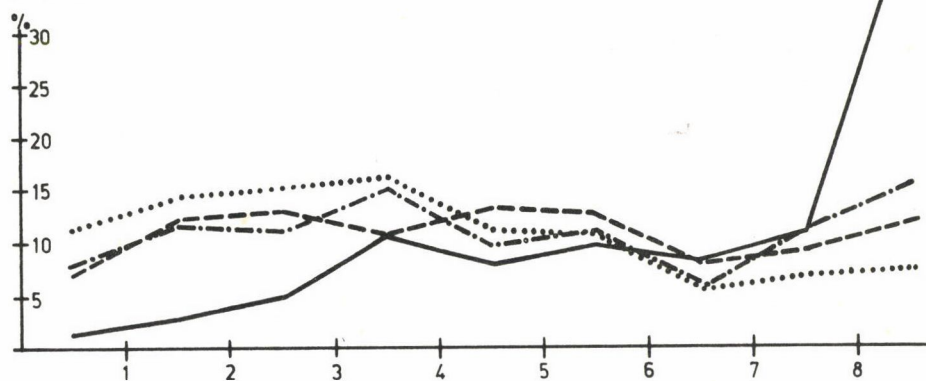

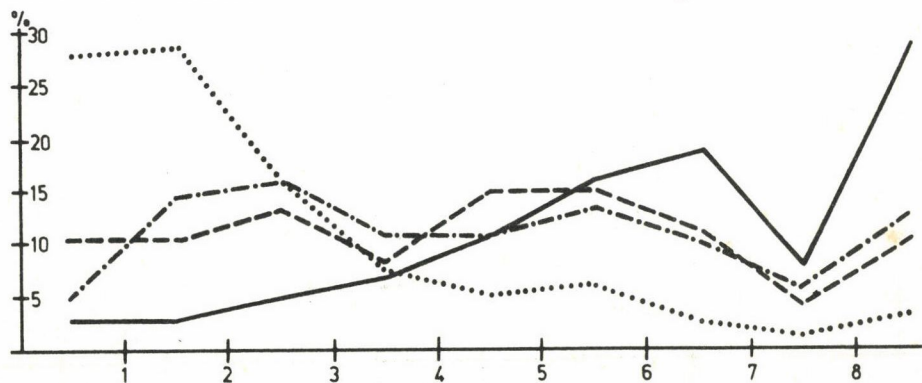
NDK

LENGYELORSZÁG

CSEHSZLOVÁKIA

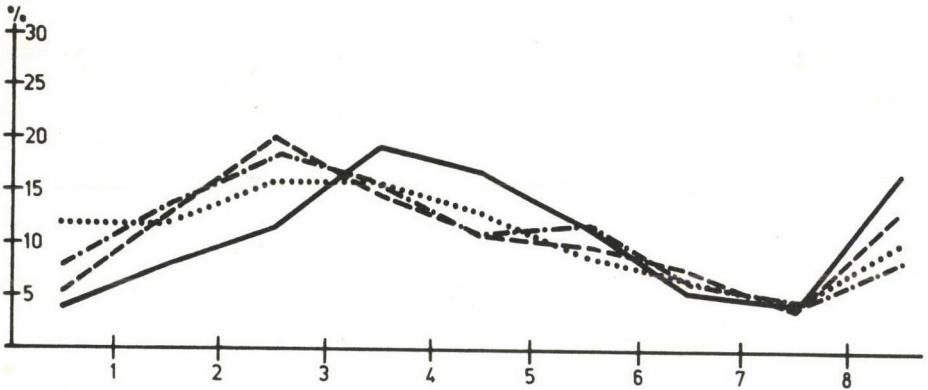

Egy főre eső jövedelem a családban

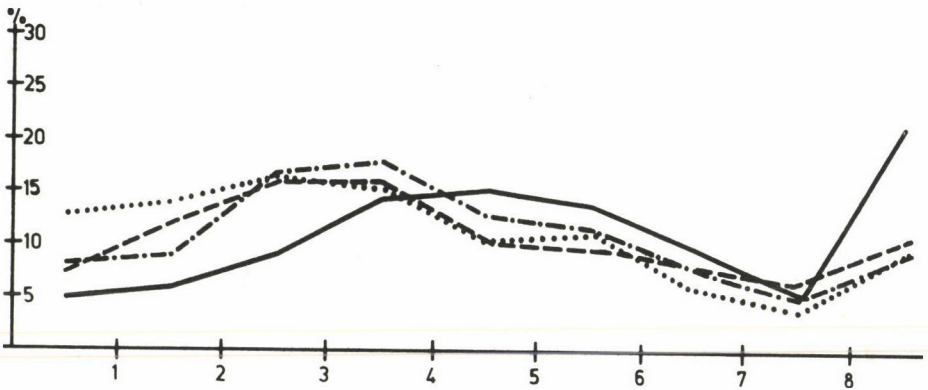
Jelmagyarázat

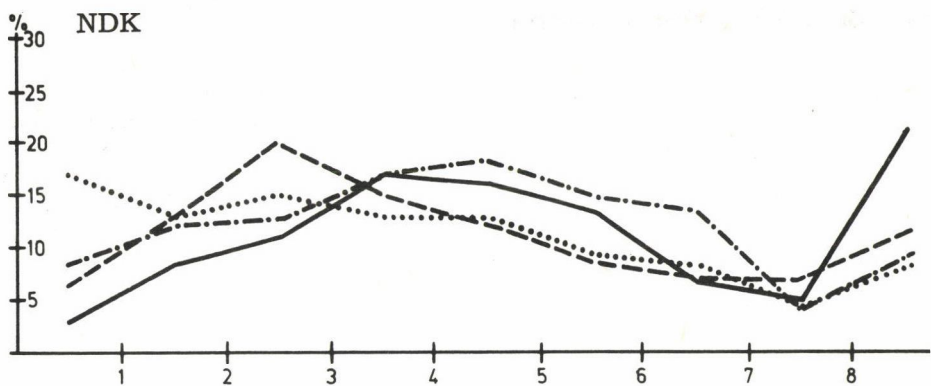
- ..... szakképzetlen munkás
- szakmunkás
- .-.-.- alkalmazott
- értelmiségi

BULGÁRIA

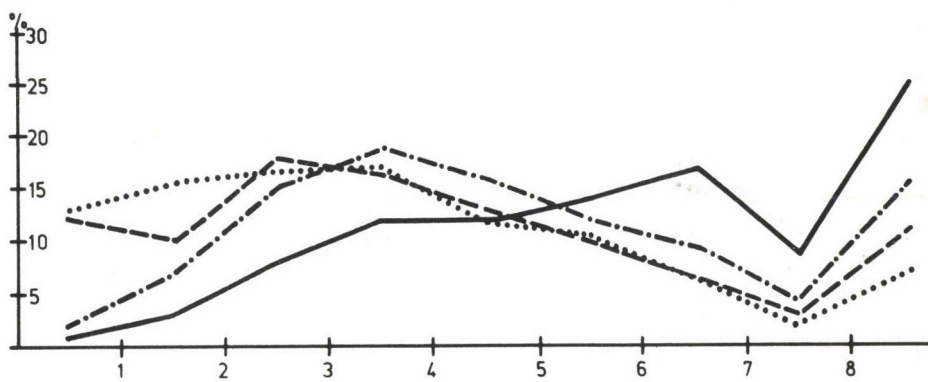

MAGYARORSZÁG

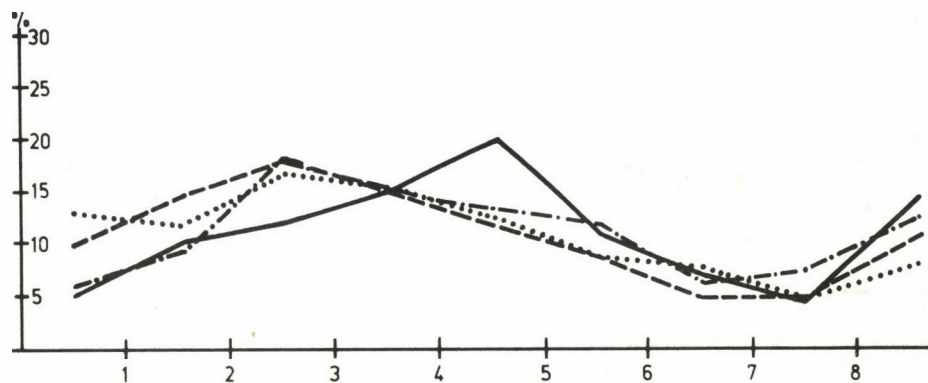

LENGYELORSZÁG

CSEHSZLOVÁKIA

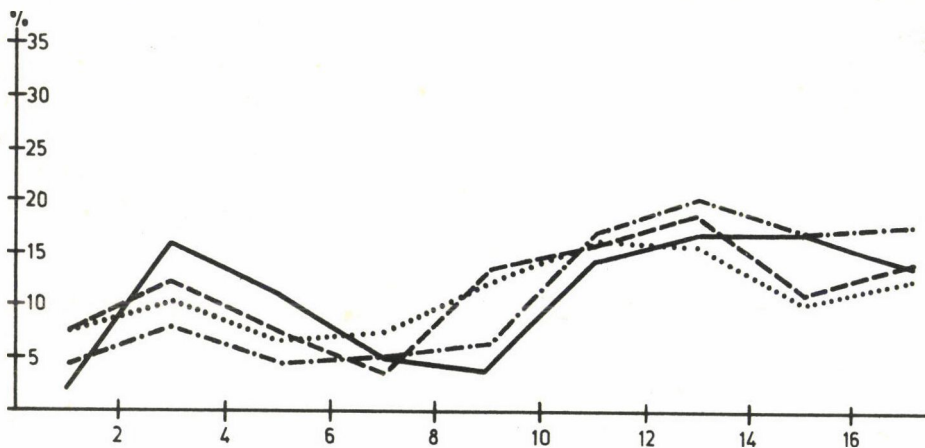

A lakáshelyzet összesített indexe megoszlásának görbéje

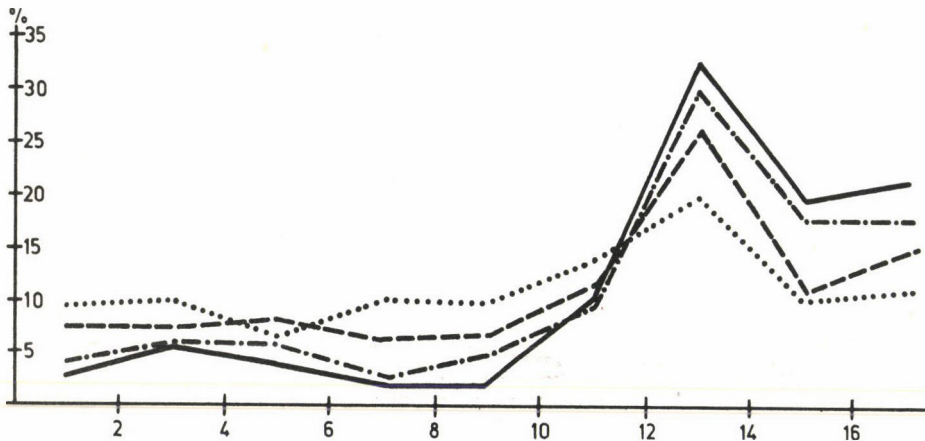
Jelmagyarázat

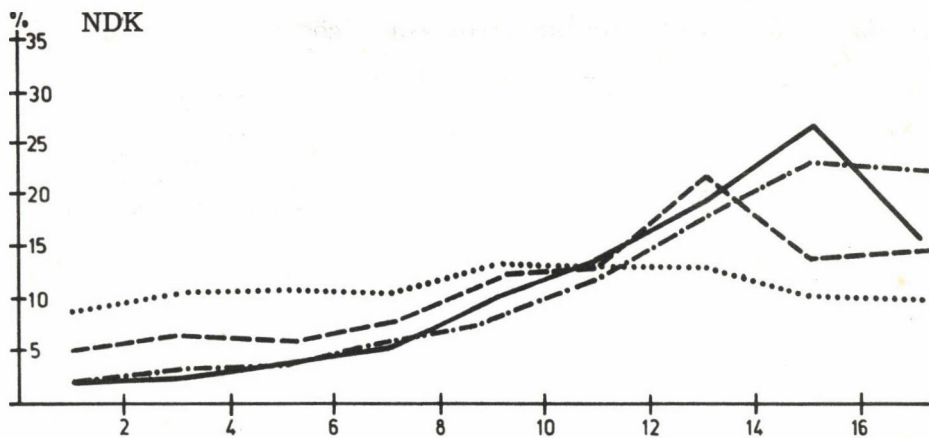
- ..... szakképzetlen munkás
- szakmunkás
- .-.-.- alkalmazott
- értelmiségi

BULGÁRIA

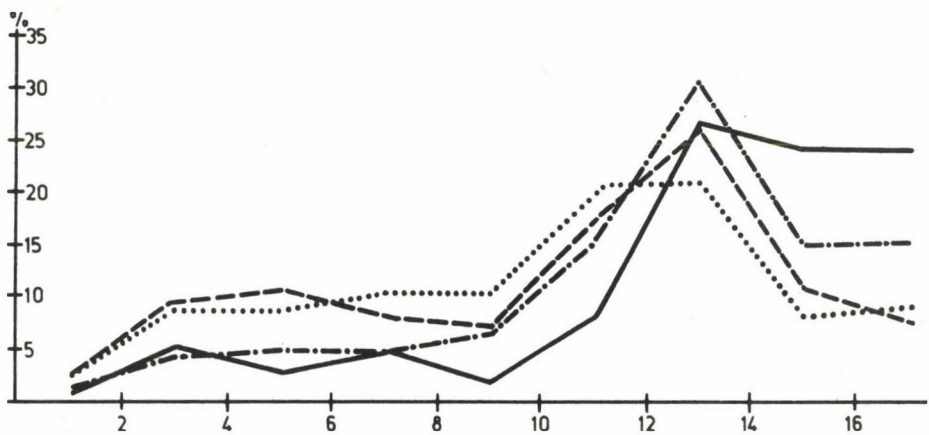

MAGYARORSZÁG

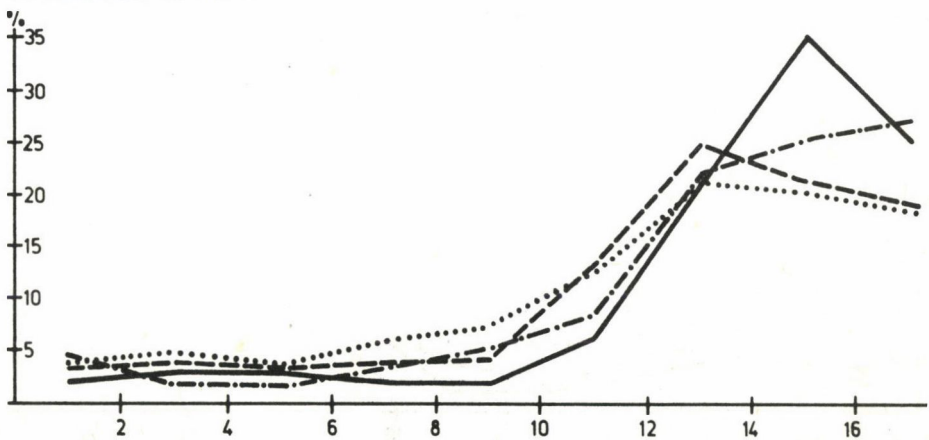

LENGYELORSZÁG

CSEHSZLOVÁKIA

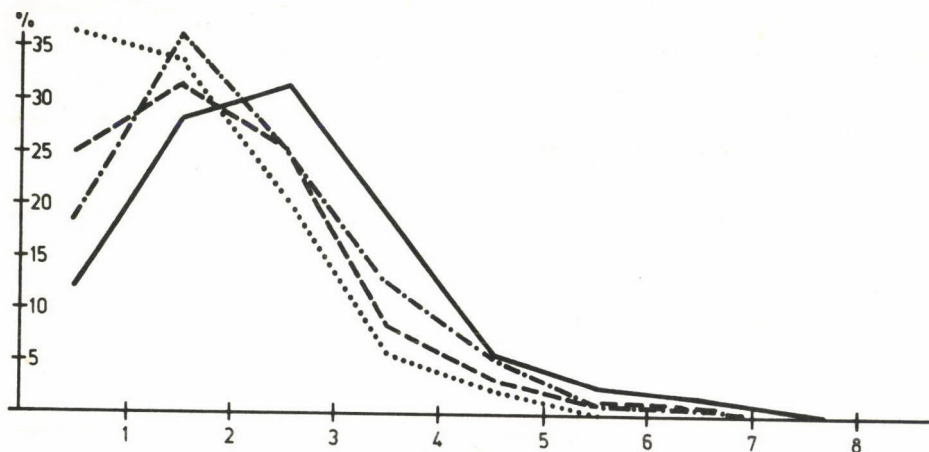

Tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság
összesített indexe megoszlásának görbéje

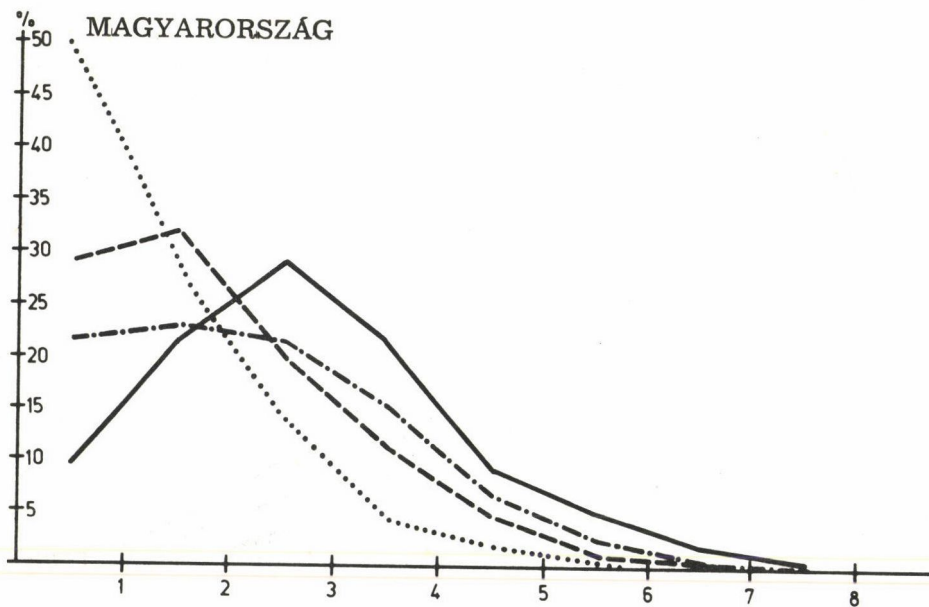
Jelmagyarázat

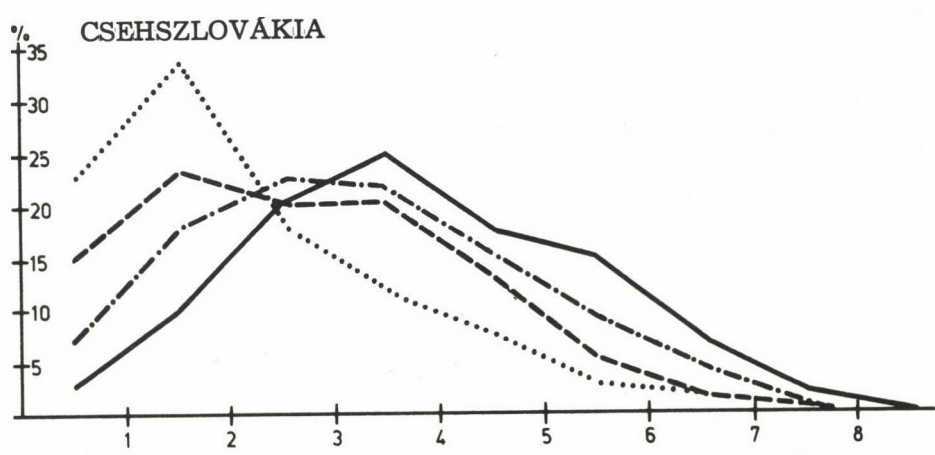
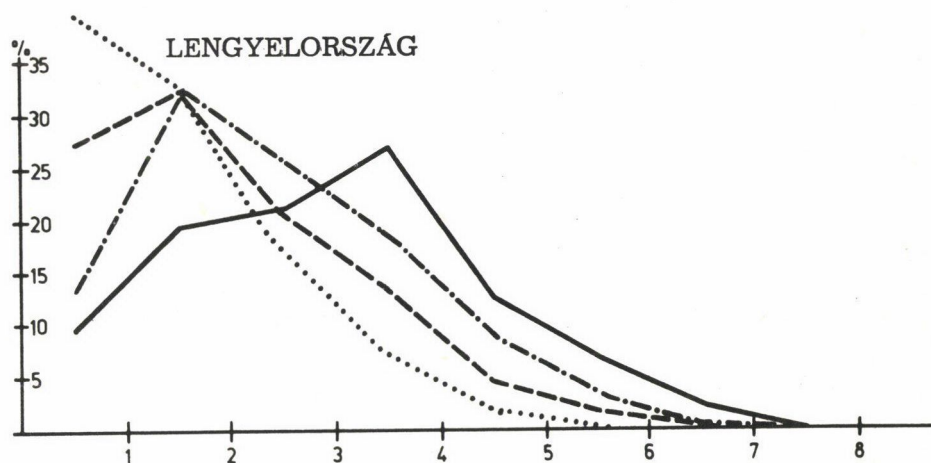
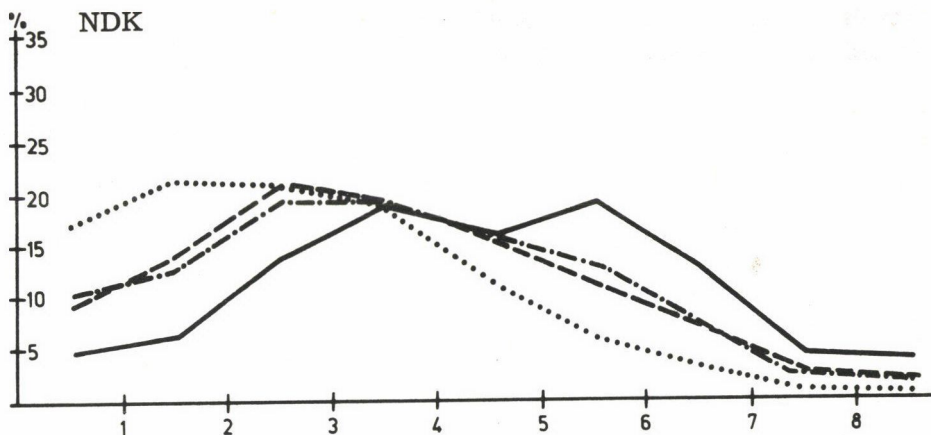
- ..... szakképzetlen munkás
- szakmunkás
- .-.-.- alkalmazott
- értelmiségi

BULGÁRIA

MAGYARORSZÁG

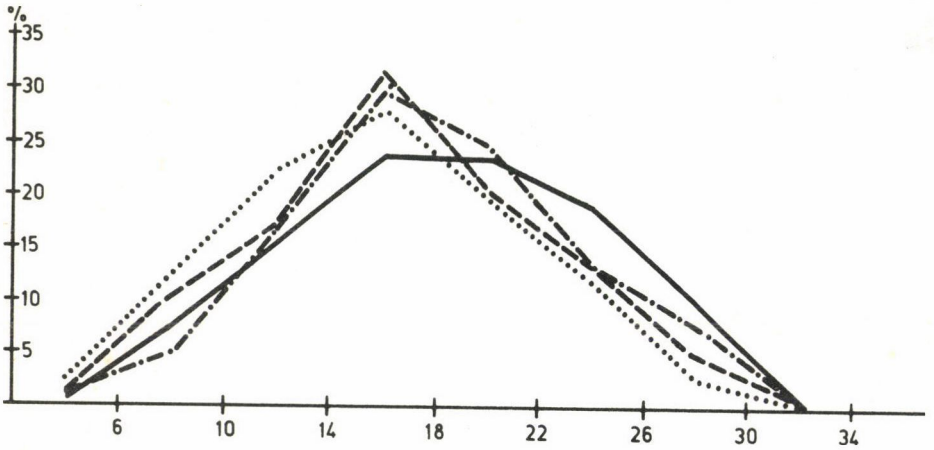

NUZS-index megoszlási görbéje

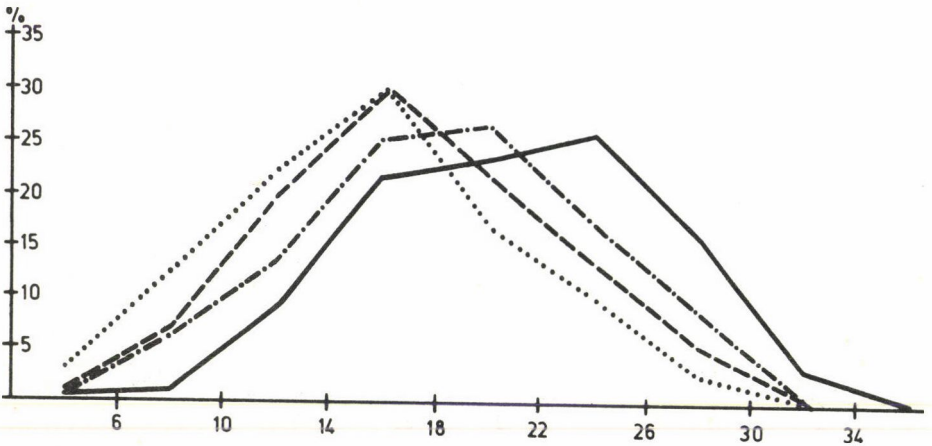
Jelmagyarázat

- ..... szakképzetlen munkás
- szakmunkás
- .-.-.- alkalmazott
- értelmiségi

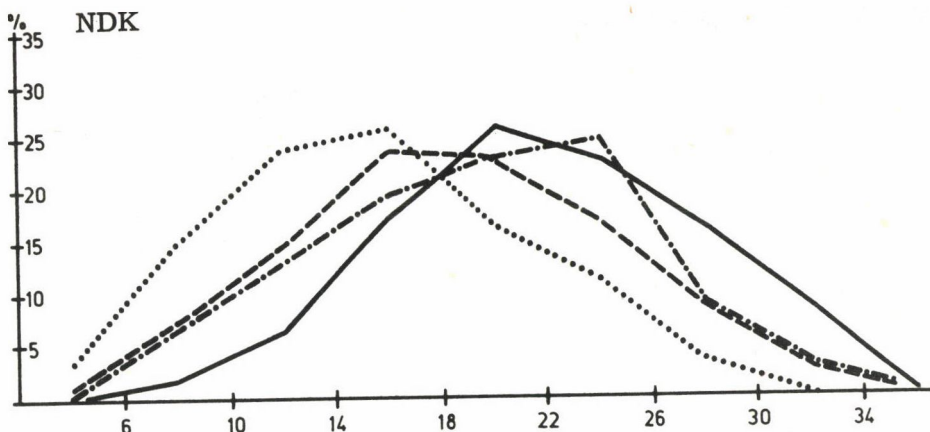
BULGÁRIA

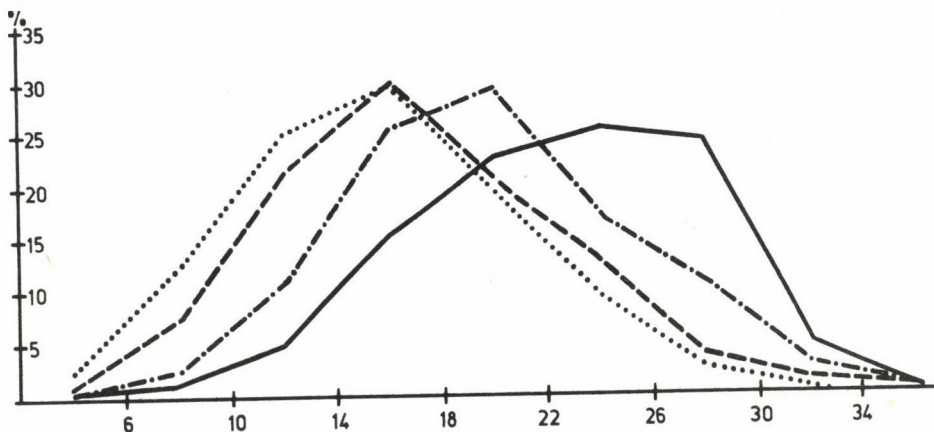
MAGYARORSZÁG

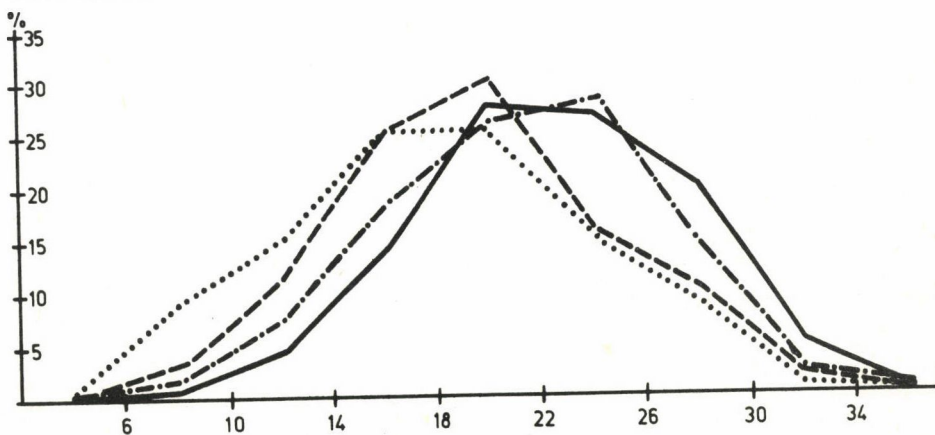

LÉNGYELORSZÁG

CSEHSZLOVÁKIA

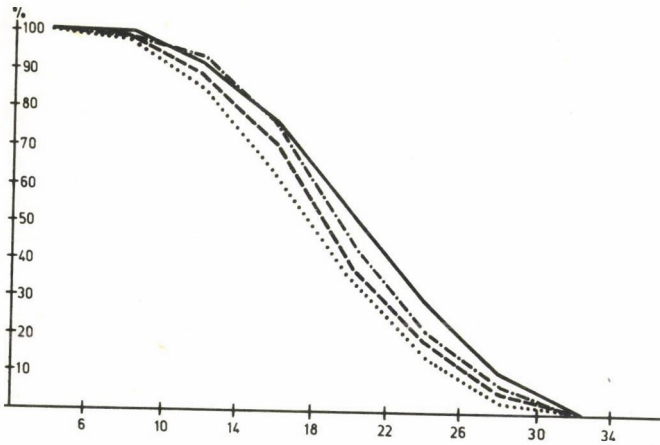

NUZS-index kumulatív megoszlása

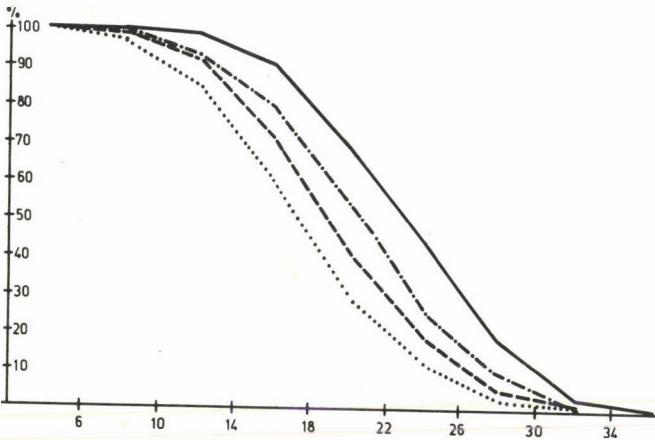
Jelmagyarázat

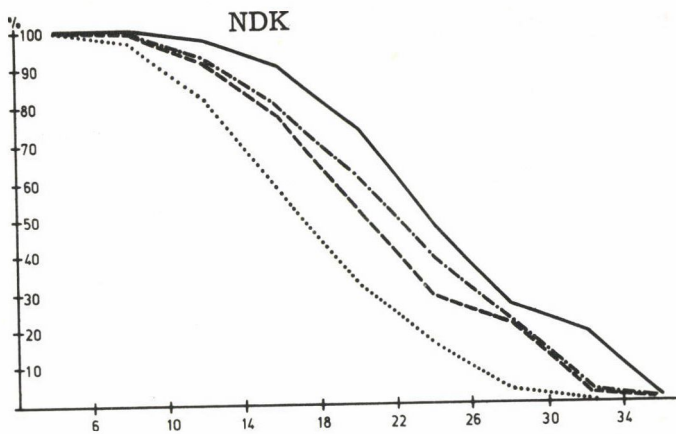
- ..... szakképzetlen munkás
- szakmunkás
- .-.-.- alkalmazott
- értelmiségi

BULGÁRIA

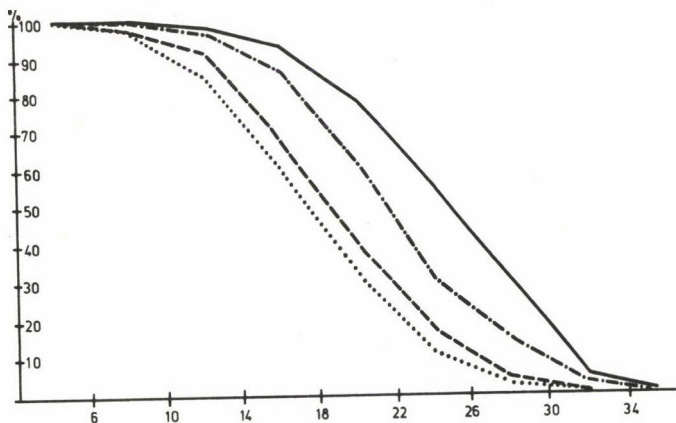

MAGYARORSZÁG

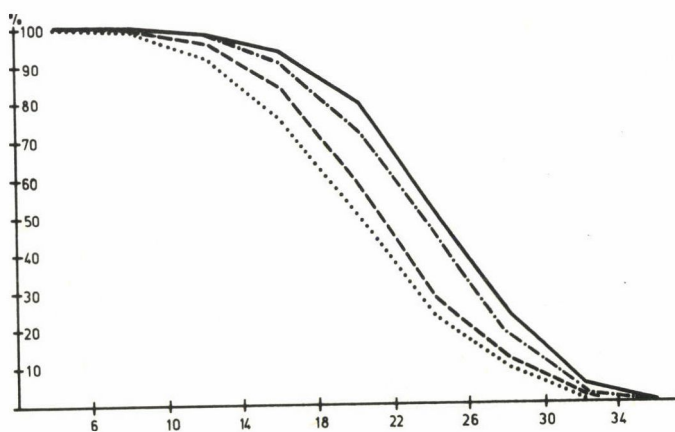

LÉNGYELORSZÁG

CSEHSZLOVÁKIA

HÜLVELY ISTVÁN

A SZOCIALISTA FEJLŐDÉS POLGÁRI ÉRTELMEZÉSEINEK ÉS KRITIKÁINAK SAJÁTOSságAIRÓL

Szocialista fejlődésünk polgári megítélése, értelmezése és kritikája rendkívül összetett alakulat. Különböző jellegű érdeklődés, hosszabb-rövidebb távú szükségletek és „társadalmi-politikai megrendelések” hozzák létre és befolyásolják, s ezeket hordozva és tükrözve konkretizálódik a szocializmus eszmei tevékenységével és gyakorlati-politikai mozgalmával szemben. Mivel az érdeklődések és szükségletek korántsem állnak feltétlenül szinkronban, hanem ellenkezőleg, fontos ellentmondásokat tükröznek maguk is, ezek az értelmezések és kritikák egy jellegzetes rétegzettség és struktúra formáját öltik magukra.

Ez a rétegzettség és strukturáltság ugyanakkor – legalábbis abban a formájában, ahogyan ez ma megjelenik – egy történelmi fejlődés és kibontakozási folyamat eredménye. Logikáját pedig a politika szférájának sajátos belső törvényei alakítják és kényszerítik ki, nevezetesen azok a tényezők, amelyek a szocialista tábor és a nyugati világ versengését és küzdelmét a háborús veszély peremétől a reális erőviszonyok egyre józanabb felméréséig, s ezzel együtt a kapcsolatok sokszálú és összetett kibontakozásáig vitték előre. Még akkor is, ha éppen a mai helyzetet szemlélve, tudatában vagyunk azoknak a nehézségeknek és ellentendenciáknak, amelyek még hosszú időre megakadályozzák, hogy e folyamatról mint befejezett tényről beszéljünk.

Ha a polgári szocializmus-értelmezések és kritikák II. világháború utáni történetét vizsgáljuk, mindjárt szembeötlik a polgári tudománynak és közvéleménynek (és az ezzel összefüggő hegemoniális pozíciónak¹), valamint a politikai-ideológiai centrumok egyneműsítési törekvéseinek az időnkénti öszszetalálkozása, illetve folyamatos – néha konfliktusokat sem nélkülöző – ellentétessége. Végig jelen van a politikai-hatalmi törekvések antikommunista vonala mellett a polgári társadalomtudomány és közvélemény viszonylagosan autonóm, saját szempontokkal rendelkező értékítélete, de egyúttal az egyes pólusok törekvése is, hogy egymást befolyásolják. A politikai-hatalmi gépezet manipulatív törekvése beleütközhet például a tudomány összetettebb problémaelemzésébe, vagy éppen a békéért aggódó közvélemény realisabb helyzetelemzésének ellenállásába. Az előző kezére játszik a hidegháborús

korszak egy újabb világháborúval is számotvető légré, a veszélyeztetettség érzet általánossága, vagy éppen a II. világháború után a népfrontmozgalom tanulságait és lehetőségeit mellőző, s ugyancsak a hidegháborús légkörben megerősödött dogmatizmus jelensége stb. Az utóbbi lassító hatása érvényesül az ellenerővel való józanabb számvetés saját szükségletében, az enyhülési, kapcsolatépítési folyamat lassú kibontakozásában, és a belső társadalmi problémákból kinövő válságjelenségek hatására bekövetkező beállítódásmódosulások stb. alapján. Természetesen tévednénk, ha a kölcsönhatásban egyszer s mindenkorra rögzíteni kívánnánk a pólusok hatásirányát. Mert könnyen megfigyelhető, hogy amilyen mértékben világossá válik a szocialista rendszer fennmaradása, s a II. világháború utáni fejlemények véglegessége, úgy válik alapvető politikai-hatalmi érdekké is a helyzettel való tárgyilagosabb szembenézés és tartalmasabb elemzés. Megsokasodnak azok a csatornák, amelyekben keresztül a tudományos kutatások eredményei a politikai döntést hozó körökig eljutnak; másrészt a kimondottan politikai szempontokra épülő Kelet-kutatásban is a korábbiaknál egyre differenciáltabbá válik a megrendelés. S amikor a hidegháborús korszak és a dogmatizmus időszakának beszűkülése engedni kezd, ezek az utóbbi törekvések lendülnek fel, s válnak dominálónak. Ily módon egyértelmű elmozdulás állapítható meg a szocialista fejlődés tagoltabb és tárgyyszerűbb vizsgálata felé.

Nincs mód arra, hogy e fejlődés minden mozzanatát, történelmi ellentmondásosságát nyomon kövessük. A továbbiakban inkább azokra a fő szempontokra és formákra koncentrálunk, amelyek a polgári szocializmus-értelmezések és kritikák általánosabb jellemzéséhez szükségesek, és egyfajta tipologizálási lehetőséget biztosítanak. Ebből a szempontból a történelmi és a logikai szempont kapcsolódását mutatja, ha a polgári értelmezéseket és kritikákat 1. a totalitárius, 2. a konvergencia és 3. az ún. „államszocialista” elméleti formák egymásutánjában, illetve egymás mellettiségében jellemezzük. Ezek az értelmezési és kritikai formaváltozások ugyan részben a polgári tudomány egyidejűleg is meglévő tagoltságának a következményei, de ugyanakkor egyfajta alkalmazkodásként is értelmezhetők: annak az általános törvényszerűségnek az érvényesülését tükrözik, hogy az ideológia és általában az elméleti tevékenység mindenkor a társadalmi tevékenység történelmi mozgásához kötődik.

1. A TOTALITÁRIUS-ELMÉLETEK

A totalitárius-elméletek az ötvenes évek elején az uralkodó elméleti alapot képezték a szocializmus értelmezéséhez és kritikájához. A totalitárius-elméleteknek ez a kiválasztódása a többi — az ideológiai-politikai szocializmus-értékelésekben csak később előtérbe kerülő — polgári elmélet (az ipari társadalom elméletek, s a sok szempontból erre támaszkodó strukturális-funkcionális, szociológiai irányzatok stb.) irányzataiból mindenekelőtt két politikai-ideológiai okkal magyarázható. Egyrészt azzal, hogy a polgári ideológia nagymértékben megkérdőjelezte a II. világháború eredményeként a Szovjetunióval szomszédos kisebb kelet-európai országok szocialista fejlődésének „szerves” voltát; másrészt azzal, hogy a hidegháborús légkörben a

nyugati hatalmi-politikai centrumok olyan fokú autoritásra tartottak igényt, amely a tudományok differenciáltabb megközelítéseit eleve háttérbe szorította. De a korabeli szocialista valóságképből és politikai-ideológiai gyakorlatból sem hiányzott a leegyszerűsítés és végtelenség. Ezt bizonyítja a szektás dogmatizmusban a szövetségi politika szempontjainak nagyfokú negligálása; a nemzeti erővé válás feladatainak és fokozatainak – a politikai-eszmei hegemoniáig terjedő és csak ezáltal tagolható feltárásának és követésének – mellőzése; a „másik oldal” leegyszerűsített, a maga módján szintén „totalitáriusan” értett képe stb. S mindezt kiegészítette, sőt a maga oldaláról bizonyos értelemben igazolta is a két rendszer erejének kölcsönös lebecsülése, s ezért harcának néhány (mindenekelőtt a másik megdöntésének – megdönthetőségének) alapösszefüggésre való redukálása.

Ez a korszak ily módon a statikus szemlélet korszakaként jellemezhető. A hatalom és az állam társadalmi hatását elemző polgári „politikai tudomány” a társadalmi mozgásokat és hatásokat egyneműsítve, a hatalom tevékenységére helyezi a hangsúlyt, elméletileg támasztva alá a hatalmi szférának valóban túlméretezett és sok vonatkozásban voluntarisztikus szerepvállalását, felértékelt probléma- és konfliktusmegoldó vállalkozásait, vagy éppen az adminisztratív eszközök túltengéséből származó látszatokat.²

A totalitárius-elmélet³ ugyanakkor a liberális államrend eszményeinek a jegyében fogant, s elméleti-politikai tudományi alakjában a totalitarianizmus címszó alá azokat a politikai formákat sorolja, amelyekben az egyén autonóm életterének, a privátszférának szélsőséges „átpolitizálását”, s ezáltal megszüntetését látja. S mivel ezt csak önkényes hatalmi eszközökkel tartja elképzelhetőnek, a totalitárius rendszerek előszeretettel használt eszközeit a propagandában, a titkosrendőrségben és a monopolhelyzetű pártban jelöli meg. Ennek az elméletnek az egysíkúságát mutatja, hogy olyan eltérő, s egymással homlokegyenest ellenkező formák kerülnek egy sorba benne, mint a „kommunista rendszer” és a fasizmus, miközben a „kommunista rendszert” egy utópisztikus vállalkozásból a szabadságnélküliség társadalmává redukálja. Ezen elmélet szerint a szocialista társadalmakban megteremtett hatalom egyrészt éles ellentétben áll ezeknek a társadalmaknak valóságos fejlődési problémáival, másrészt totálisnak nevezhető e hatalom annyiban, amennyiben a társadalom belső mozgásának semmiféle teret sem biztosít. Olyan szorítógyűrűnek tekintik, amely saját akaratának kívánja alárendelni a társadalmat.

Ez a társadalomkép politikailag-ideológiailag is szervesen beleillett a hidegháborús időszak hatalmi törekvéseibe, s különböző leegyszerűsített formákban át is került az antikommunista-propagandisztikus szférába, ahol a szocializmus egész problematikája már egyszerűen önkényes hatalmi diktatúrává torzult. Ezzel egy olyan rövidre zárt kapcsolat alakult ki a politikai-ideológiai szféra, valamint a polgári tudomány között, amelynek szervezőpontja a politikai-hatalmi szféra intézményes-akarati centruma lett, s amely utóbbi a maga hatalmi eszközeivel saját értelmezésének megfelelően próbálta egyneműsíteni a társadalmi-tudati szféra átfogóbb és mélyebb rétegeit is.

Ugyanakkor a totalitárius-elméletben a politikai-hatalmi szférának ilyen rendkívül egyoldalú szemlélete megmagyarázhatatlanná tette azokat a jelenségeket, azokat a korrekciós törekvéseket, amelyek a dogmatizmussal és a

„személyi kultuszos” időszakban valóban fellépő hatalmai önkényeskedésekkel szemben folyamatosan is jelen voltak, egyre inkább hatottak. Másrészt, a hatalmi berendezkedés és a társadalom között tételezett egyoldalú nyers dualizmus alapján nehéz volt magyarázatot adni az iparosítási és az urbanizálási folyamatban mutatkozó teljesítményre. A szocialista fejlődés polgári interpretációiba ezért be kellett kapcsolni a gazdasági és szociológiai elemeket is, hogy a fejlődés egyfajta magyarázatot kaphasson. Ezt a fejlődési irányt támogatta a hidegháborús időszak hanyatlása, aminek hatására a totalitárius felfogások mellett egyre inkább előtérbe kerültek a politikai szociológia és közgazdaságtan szempontjai. A politikai szociológia – szemben a polgári „politikai tudomány” álláspontjával – mindenekelőtt a társadalomnak a politikára tett hatását vizsgálja; azt a folyamatot, hogy a társadalom hogyan hat az államra, azaz (T. Parsons szavaival élve) azokra a formális intézményekre, amelyek a hatalom elosztására és gyakorlására szolgálnak. A polgári szociológia szemléletmódjának és elméleteinek a hatásaként összetettebb és differenciáltabb polgári kép kezdett kifermődni a szocialista fejlődésről.

II. A KONVERGENCIA-ELMÉLETEK

E kép kialakításának elméleti-módszertani bázisául a polgári szociológia és közgazdaságtan által kifejlesztett, ám a szocialista kritikákban háttérbe szorított „ipari társadalom” – és a vele összefüggő „modernizáció”-elmélet – szolgált. Mindkettő a társadalmi fejlődés evolúciós irányzataihoz kapcsolódik. A fejlődést úgy értelmezik, mint a társadalmak növekvő befogadó, adaptív-megújuló és teljesítménymegoldó képességét kifejező fogalmat, amelynek tartalma egy permanens strukturális és intézményes átalakulásban merül ki. A társadalmi rend és a fejlődés mindenekelőtt a társadalom normáinak, elfogadott értékeinek és intézményeinek a hajlékonyságától, a strukturális megújulás képességétől függ. Az absztrakciónak ezen a szintjén a társadalmi összefejlődés a primitívség és a modernség, s a kettő közötti átmenet időszakára tagolódik; s ezen belül a modernség állapota az industrializáció folyamatában, illetve az „ipari társadalom” megjelenésében leli meg értelmezési lehetőségét. A statikusabb elemzések – mint például A. S. Feldman és W. E. Moore-é⁴ – a termelés gyári rendszerére, a képzettségi hierarchián és munkamegosztáson alapuló tagoltsági rendszerre, a javak és a szolgáltatások kiterjedt, a piac intézményén keresztül közvetítésére és egy olyan képzési rendszerre utalnak leginkább, amely képes kielégíteni a foglalkoztatási és stratifikációs rendszerben támadó újabb és újabb igényeket. T. Parsons dinamikusabb meghatározása szerint viszont az „ipari társadalmak” megkülönböztető jegye mindenekelőtt az, hogy a környezet feletti uralom, valamint a gazdasági megfontolások és az erőforrások politikai mobilizálása – vagyis a gazdasági növekedés és a technicizmus szempontja – elsődleges valamennyi más megfontolással és szükséglettel szemben. Ezeket az alapmeghatározásokat azután még pontosabbá és konkrétebbé teszi Aron „ipari társadalom”-elmélete⁵, a „gazdasági növekedés” rostowi koncepciója⁶, Galbraith „technostruktúra” kategóriája⁷. De végső alapjait tekintve ugyanezen vonulat folytatásaként értelmezhetjük az „ipari társadalom”-elméletből indító „poszt-indusztriális társadalom”-elmélet különböző variációit is.⁸

„Modernizációról” viszont ott beszélnek a polgári elméletek, ahol az iparosítási folyamat tudatos társadalmi-politikai célként és tudatos irányító tevékenység keretében bontakozik ki. A szocialista társadalmak éppen ebből a szempontból váltak vizsgálat tárgyává a polgári szociológiában és közgazdaságtanban. Ebben az elemzésben néhány lényeges ponton korrigálták a totalitárius-elmélet leegyszerűsítéseit. A politikai berendezkedés és a társadalom, valamint a gazdaság viszonyának mereven szétválasztott és statikus kettősségét a két oldal viszonyának dialektikusabb értelmezése váltotta fel, melyben felvetődött a rendszer tömegtámogatásának, a fejlettségi állapot szükségleteinek és hatásának, a szocialista hatalom funkcionális aspektusainak a kérdése is. A polgári ideológiában – túl a szociológiai vizsgálatok területén – elméleti keretet kapott a szocialista iparosítás korszakának interpretációja.

Ez az elmélet azonban többnyire indifferens maradt a rendszerek közötti különbségek egyéb vonatkozásaiban. Különösen ez történt a hatvanas évek elején, amikor úgy tűnt, hogy az ipari társadalom-elméletek és a modernizációs kérdések fogalmi rendszerei maguk alá gyűrnek minden egyéb összefüggést, s a folyamatokból a kapitalizmus és szocializmus történeti problematikáján való túljutást remélték. Ezt fejezte ki többek között az „ideológia végének” már a negyvenes, illetve ötvenes években is jelentkező, de csak a hatvanas évek elejére kibontakozó elmélete, amely szorosan kapcsolódott az előbbi, szociológiai és közgazdaságtani elméletekhez⁹.

Mindezeknek a folyamatoknak és eltolódásoknak a hatására a polgári szocializmus-felfogásokban az ún. konvergencia-elmélet¹⁰ vált uralkodóvá, amely arra vállalkozott, hogy a szocialista fejlődés elismerése mellett választ adjon a fejlődés irányának a kérdésére is. Ebben a recepciós formában kettős értelemben is jelentkezik a kapitalizmus és a szocializmus problémájának a háttérbe szorulása. Részben azért, hogy az iparosításban és az ehhez szükséges teljesítményben az alapvető társadalmi érdekkonfliktusok társadalmi és politikai artikulizálódása – kibontakozása, megjelenése és intézményesülése – ellen ható tényezőt láttak; már csak azért is, mert (a feltételezés szerint) a gyors mobilitás lehetetlenné teszi az osztályhatárok világos jelentkezését¹¹. De még inkább azért, mert magának ennek a „civilizációs” fejleménynek a mélyén olyan determinizmusok működnek, amelyek egyre inkább alárendelik maguknak a politikai szféra intézményrendszerit és akarati-ideológiai kifejeződéseit is, s hatásukra az osztályszerű érdekkifejezést a különös érdekek semlegesebb, versengő pluralizmusa váltja fel. Eszerint – a kapitalizmust nézve – a tőkés érdekképviselő intézményei fokozatosan kiüresednek, vagy legalábbis elvesztik hegemón jellegüket az „egymást kiegészítő hatalmak” versengésében. A szocializmus esélyeit viszont az csökkenti, hogy az osztályérdekek és az osztályharc determináló tényezői helyébe egy technikai jellegű determinizmus lép, mint dologi kényszer és fejlődést megszabó követelmény. „Az inusztrializmus birodalma – írja C. Kerr – magával fogja ragadni az egész világot, s az általa megteremtett hasonlóságok hatják át befolyási szférájának legtávolibb pontjait is, s ez a szféra univerzálissá válik”¹²”

Sohasem sikerült azonban igazán egy szintre hozni és egyeztetni a különböző konvergencia-magyarásokat. A több helyen is átütő „amerikanizmus”, vagy a világfejlődés egyéb – a nyugati tőke fejlődésre támaszkodó – lineá-

ris értelmezése sok kérdőjelet hagyott maga után. Másrészt az ipari rendszer politikai struktúrájának tekintetében már magán a kapitalizmuson belül is nyitott kérdés maradt, hogy vajon a technikai determinizmus, a hatékonyság stb. követelménye összeegyeztethető-e a demokráciával és a liberalizmussal, vagy pedig elkerülhetetlenül különböző elitok uralmához, egy hierarchikusan tagolt társadalmi rétegződéshez s ez utóbbi értelemben magának a polgári demokráciának a lehanyaglásához vezet-e. Még nyitottabb maradt magának a „technikai determinizmusnak” a hatóköre. Az „egydimenziós” látásmódokban még a polgári tudományon belül is egyre inkább a hidegháborús korszak nyomait ismerték fel. S ezzel függött össze, hogy fokozatosan a társadalom alrendszerének – a gazdasági, a politikai és kulturális szférának – önállóságára helyeződött a hangsúly. A modern technológiák meghonosítását összekötötték a hagyományos történelmi és kulturális közeg módosító hatásainak az elismerésével; a politikai-szervezeti elrendezés különbségeinek akceptálása viszont úgy nyert szélesebb polgárjogot, hogy a szervezeti hasonulás helyett – mint T. Parsons és R. Aron esetében – a funkcionális megfelelésre redukálták az összehasonlítás lehetőségének a körét. Daniel Bell pedig a következő érvekkel számol le a posztindusztriális társadalomról írt könyvében az egysíkú konvergenciaelmélettel: „A konvergencia eszméje azon az előfeltevésen alapszik, hogy létezik egy olyan átfogó intézmény, amely meghatározhatja a társadalmat... Ámde csak nagyon kevés, körülhatárolható történelmi és politikai entitásként létező társadalom határozható meg teljesen egyetlen intézmény alapján, ahogy ezt Marx hitte, azaz, hogy egy rendszer kapitalistának lenne nevezhető, és hogy minden más viszony, kulturális, vallási és politikai ebből a fundamentális alapból következne. A társadalmak aszerint különböznek egymástól, hogyan viszonyítják politikai rendszerüket a társadalmi struktúrához és a kultúrához. És a társadalmi struktúrán belül (hasonlóan a politikai rendszerhez és kultúrához) különböző tengelyek mentén épülnek ki az intézmények. És még ha a különböző társadalmak összehasonlíthatóak is gazdaságukban vagy szociális struktúrájukban egy tengely viszonylatában, jelentősen különbözhetnek a másikkban. Így a tulajdon szempontjából különböző társadalmak definiálhatók kapitalistaként, a politikai konszenzus tekintetében pedig mint demokratikus és autoritárius társadalmak különbözhetnek egymástól... Ha van jelentése a konvergencia eszméjének, akkor ez az, hogy a társadalmak hasonlíthatnak egymásra valamelyest néhány azonos dimenzióban, vagy hasonló gyökerű problémákkal konfrontálhatnak. De ez semmiképpen sem garantál hasonló vagy azonos választ. A válasz az adott társadalom saját politikai és kulturális szervezetéhez alkalmazkodik.”¹³

Függetlenül azonban a problémáktól, a konvergencia-elméletek közös és általános hatásaként lassú evolúció ment végbe a szocialista társadalmak megítélésében más területeken is. A totalitárius elméletek harcoss antikommunizmusával szemben a konvergencia-elméletek a nyitást, a megértőbb helyzetmagyarázást szolgálták. A konvergencia annak a korszaknak az elmélete, amelyben a hidegháborús és dogmatikus időszak bomlásával párhuzamosan egyrészt megtörténik a társadalmi-történelmi folyamatok bizonyos újjáértékelése is; másrészt, amelyben a hidegháborús korszak után a két rendszer közötti, szinte már „totális” ideológiai és gyakorlati elhatárolódást kikezdi a nyugati fejlődés társadalmiasultsági és belső, politikai erőviszo-

nyaiból következő átformálódása az állami beavatkozás növekedésének (s az ezt kísérő „jóléti állam” ideológiájának) az irányába, illetve a szocialista fejlődésben kezdenek elismerést nyerni az áruteremelés fennmaradásából következő strukturális és egyéb problémák, kibővítve és elmélyítve a politizálás értelmét és formáit. A polgári reflexiókban mindez úgy jelent meg, mint a kapitalizmus „szocializálódása”, illetve a szocializmus „liberalizálódása”, s így a távolodás és divergencia tendenciájával szemben a közeledés, a konvergencia került előtérbe.

A sokkal ellentmondásosabb történelmi előzmény és az iménti, a realitás elemeit sem nélkülöző folyamatok a konvergencia-elméleteknek egyfajta többértelműséget biztosítottak. A totalitárius-elméletek harcos antikommunizmusával szemben – mint már említettük – a konvergencia-elméletek a nyitást, a megértőbb helyzetmagyarázást szolgálták. Illúzióikkal viszont a „depolitizálódás” és „dezideologizálódás” eszméit támogatták. Ezek az illúziók azonban egyúttal egy „megbékéltebb szelleműséget” is közvetítettek, amely a maga részéről hozzájárulhatott ahhoz, hogy a békés egymás mellett élés gondolata határozottabb alakot öltjön, s ne maradjon hatás nélkül a nyugati politikára sem. Számos véleménnyel ellentétben, a konvergenciát már a fentiek miatt sem lehet egyszerű, „fellazító” elméletté redukálni. Még akkor sem, ha a polgári propagandában e célra szolgáló eszközként kétségtelenül felhasználták. Az összetettebb értékelés mellett szól az is, hogy nyugaton néhányan benne már-már a politikai-hatalmi szféra jelentőségének veszélyes lebecsülését kezdték látni. Jól tükrözi ez utóbbi nézetet Z. K. Brzezinski és S. P. Huntington munkája, amely többek között a hatalmi politika stratégiai szükségleteiből, a békés egymás mellett élés nyugati hatalmi politikájának, illetve e politika megújításának szükségességéből kiindulva már a hatvanas évek elején szembefordul a konvergencia-elmélet illúzióival: „A Szovjetunió és az Egyesült Államok politikai rendszere, mindegyik a maga módján, rendkívül eredményes. Mivel mindaddig sikereket könyvelhetnek el, nem tételezhető fel, hogy döntő mértékben megváltoznának. A két rendszer konvergálásához világos kurzusváltás – sőt, történelmileg nézve, forradalmi irányváltás – lenne szükséges a két rendszer valamelyikében. Mégis, a változást – ha lépésről lépésre végbamegy – messzemenően a jelen és a múlt fogja meghatározni. Mind ez ideig nem bizonyítható, hogy akár az amerikai vagy a szovjet politikai rendszernek a társadalomhoz fűződő viszonyában alapvető változások lépnének fel most vagy a jövőben, vagy hogy a múltban a két társadalom fejlődése lényegében hasonló lett volna – éppen az evolúció ténye tesz egy konvergenciát valószínűtlenné”¹⁴.

Ez utóbbi idézet – a reálpolitikai számvetésen túl – mutatja azt a belső feszültséget, amely a politikai-hatalmi centrum nagyhatalmi politikájának követelményei és a konvergencia-elmélet között rejlenek. Hiszen a konvergencia-elmélet „apolitikussága” veszélyezteti a nagyhatalmi politika kontinuitásához szükséges ideológiai és társadalompszichológiai készséget e politika elfogadására.

A konvergencia-elméletek hanyatlása azonban végső soron azoknak a tudomány területén is megmutatkozó szcientista és technokrata illúzióknak a szertefoszlásával párhuzamos, amely a „fogyasztói társadalom” lendületének megtörésével, a legitimációs problémák felszínre kerülésével, majd valamivel később az enyhülési politika lelassulásával párhuzamosan megy végbe.

Az említett területeken felszínre kerülő ellentmondások nyilvánvalóvá tették a sematizáltan egyoldalú optimista valóságsszemlélet kudarcait.

Ha igaz azonban, hogy a konvergencia-elmélet mintegy preconcepicionálisan meghatározta, mit érdemes kiemelni a szocialista országok fejlődéséből saját tételeinek igazolásaképpen, akkor most e rendező elv eselik, s a szocialista fejlődés történészeinek és tényanyagának a konvergenciát bizonyító célzatos rangsorolása helyett kísérlet történik az események belső logikájának, a konfliktusoknak és ellentmondásoknak közvetlenebb és empirikusabb nyomon követésére. Ezt a totalitárius- és konvergencia-elméletek után immár harmadik átfogó elméleti keretet – saját megjelölését követve – polgári „államszocializmus”-elméletnek nevezhetjük.

III. A POLGÁRI „ÁLLAMSZOCIALIZMUS-ELMÉLETEK” JELLEGZETESSÉGEI

Mindenekelőtt felmerül a kérdés: mennyiben jelent eltolódást, illetve új szakaszt a szocializmus polgári kritikájában az „államszocializmus-elmélet”? Ha a konvergencia-elméletek korábbi időszakához viszonyítjuk, akkor a különbséget abban jelölhetjük meg, hogy az empirikusabbá és analitikusabbá váló valóságélemzéssel együtt ismét nagyobb hangsúlyt kap a politikai szféra vizsgálata és szerepe az összefolyamat megítélésében.

E szerint az elmélet szerint a két rendszer különbségének lényege abban áll, hogy a kapitalizmus kétosztályos rendszer, gazdaságát a magánvállalkozás jellemzi, amelyet az állam befolyásolni törekszik; az „államszocialista” társadalmak pedig többé-kevésbé egységes gazdasági rendszert alkotnak az állami tulajdon és a központi tervezés alapján. Az „államszocialista”-elméletnek a szocializmusra vonatkozó céljait és vizsgálati módszerét David Lane a következőkben összegzi: „... olyan modellekre van szükségünk, amelyekben szerepet kap a kultúra és az értékek, és amelyek érzékeny a politika szerepére és a gazdaság természetére. Képesnek kell lennie a konfliktusokkal való foglalkozásra, mégpedig inkább a rendszerelmélet keretei között, mint a hagyományos marxista elmélet alapján, amely a konfliktusban a társadalom felrobbantását látja”¹⁵. Ebben az interpretációban két szociológiai modell kerül felhasználásra. Az egyik T. Parsons funkcionális-strukturális paradigmája¹⁶, a másik Gabriel A. Almond és S. Verba politikai kultúra-tipológiája¹⁷.

Parsons paradigmája szerint egy társadalomnak négy feladatot kell megoldania: 1. fenn kell tartania azokat a „mintákat”, amelyek az egyéneket ösztönzik, és ellenőrzés alatt tartják a feszültségeket; 2. gondoskodnia kell a rendszernek mint egésznek az integrációjáról; 3. képesnek kell lennie a kitűzött célok elérésére; 4. alkalmazkodnia kell a természeti környezet követelményeihez. A társadalom intézményei – a családtól az ipari vállalkozáson keresztül az állami hivatalokig – e feladatokat látják el. Ebben az elgondolásban nagy teret kap a társadalmi alrendszerek viszonylagos önállósága, s a hatalom értelmezése is tartalmasabbá válik azáltal, hogy a hatalom kérését a „teljesítőképeség” követelményéhez köti.

Almond és Verba politikai kultúra-tipológiája viszont a társadalmi-modernizációs fejlődés vonalában rajzolja meg a politikával szemben tanúsított

egyéni magatartás változásait, felvázolva egyúttal a politika és a társadalom közvetítettségének ebből eredő történelmi típusait is. Az „államszocialista” koncepció ezzel kapcsolatban arra szolgál, hogy a már rendszerelméletileg megkülönböztetett alrendszerek belső mozgását a részek egymás közötti és a társadalmi egészhez fűződő viszonyában ragadja meg. Így különösen az „alárendelődő-alattvalói politikai kultúra” és a „részvételi kultúra” megkülönböztetése válik fontossá. Ennek ugyanis az a lényege, hogy a fejletlenebb állapotra jellemző passzív politikai magatartás (amely mintegy kívülről szemléli és ítéli meg a politikai rendszer működését) a fejlődéssel eltolódik a politika formálásában való aktív részvétel igényéhez. Eszerint az „alrendszerek” különböző pontjain olyan követelések lépnek fel, amelyek szembekerülnek a politikai szféra „autoritárius” struktúrájával és az ezt hordozó „elit” érdekeivel.

Ezeknek az elméleti paradigmáknak az alapján jut el a polgári államszocializmus-elmélet a társadalmi konfliktusok összetettebb értelmezéséhez. „Az a merev centralizált politikai rendszer, amely a gyors iparosítás végrehajtására megteremtődött, most, hogy fő feladatát teljesítette, szükségtelenné kezd válni. Konfliktusba kerül a részvétel-orientációjú csoportokkal... A társadalom változatosabb, specializáltabb, és az olyan új csoportok, mint a tudományos intelligencia, kifejlesztik saját igényeiket. Ezek a csoportok a demokratikus részvételi infrastruktúra bázisai; kinyilvánított és látens teljesítmény-orientációval rendelkeznek; érdekeik gyakran (nem mindig) ütköznek azokkal a különböző elitekkel, amelyek a politikai struktúra autoritáriusabb vonásainak az őrzői.”¹⁸

Megfigyelhető, hogy ebben a teoretikus keretben az „ipari társadalom” elméletekből vett fejlődési tendencia fenntartása mellett az adaptációs problémák és a velük kapcsolatos konfliktus-centrikusság révén a szocialista társadalmakról viszonylag dinamikus kép rajzolódik ki. Sok mindent érint azokból a valóban létező és nemegyszer égető problémákból, amelyekkel egy dinamikus fejlődést kívánó szocialista társadalomnak – sokszor saját előítéleteit és preconcepcióit is legyőzve – meg kell küzdenie. Ugyanakkor azonban, amikor a civilizációs fejlődés determinisztikus hatása mellett újra elismerésre kerül a politika önmozgása és relatív autonómiája a konvergencia-elméletek egysíkúságával szemben, még mindig megoldatlan marad a kettő összekapcsolódásának, kölcsönhatásának a kérdése, s vagy visszaidéződik a totalitárius-elméletek már meghaladottnak vélt módszertana, vagy pedig a polgári elitelméletek preconcepciói alapján a bürokratikus és technokratikus elemek hatalmi harcára fut ki az interpretáció. Ezzel azonban az eredeti módszertani célkitűzés eltorzul. A problémamagyarázatban két elvont paradigmát kell összekapcsolni: a civilizációs determinizmust és a különböző elitekre korlátozott hatalmi harc problémáját. Ez azonban módszertanilag megoldhatatlannak bizonyul. Többnyire tisztázatlan marad egyrészt annak az adekvát megvilágítása, mennyiben kapcsolódnak a politikai szférában valóban bekövetkező hangsúlyeltolódások, érték- és érdekmozgások a társadalmi struktúrában belüli érdekek és értékelések meglévő, s a politika lehetőségeit is körülíró hátteréhez; másrészt hiányzik a tényleges megoldásra váró történelmi feladatok összetettségének és bonyolultságának, a problémák és megoldásuk történelmi nyitottságának tagolt bemutatása. Ezért ezek az elméletek ott képviselhetnek csak látszólagos meggyőző erőt, ahol valóban szakadás

áll be a társadalom és a politikai-hatalmi szféra között, vagy ahol a problémák megoldottságának feltételezése megkerüli a szakadatlan válaszkeresést a társadalmi valóság és gyakorlat által felvetett problémákra.

A szocializmussal konfrontáló polgári tudat mai hegemoniális alapjait lényegében az „államszocializmus”-elmélet vázolt jellemzői alkotják. Ezek képezik a polgári világszemlélet, s a benne elhelyezett szocializmus-kép „kemény magját”. S ha a benne rejlő ideológiai tartalmat a maga közvetlenebb formájában kívánjuk megragadni, akkor ki kell emelnünk, hogy a magántulajdon és piac intézményét hangsúlyozza az állami tulajdonra épülő bürokratikus irányítással szemben; a pluralisztikusan felépített politikai rendszert konfrontálja a „monolitikus-totalitárius” politikai rendszerrel; s a szocialista kultúrát a kultúra adaptív-modernizációs aspektusainak nyugati teljesítményéhez mérve ítéli meg. A polgári elmélet azt feltételezi ugyanis, hogy a szocialista fejlődés csak az ezekben a kérdésekben való előrelépés eredményeként juthat tovább; különösen ma, amikor egyrészt végleg kimerültek az extenzív fejlődés lehetőségei, másrészt, amikor a világgazdasági helyzet további teherként nehezedik az előbbi problémák megoldhatóságára.

S ebben az összefüggésben kétségtelenül él ma is a „konvergenciának” egyfajta változata. S ebben szerepet játszanak a szocialista fejlődés történelmi tendenciái is. Mert míg a polgári elmélet és gondolkodás az imént rögzített összefüggések kiemelésével alkotja meg a maga értékrendszerét, a szocializmus eszméjének és ideológiájának fejlődésében egy olyan jellegű tendencia érvényesült, amelyben a szocializmus közvetlen történelmi lehetőségének „felülértékelésétől” indult ki a fejlődés, s jut el az árutermelés és piac történelmi szükségszerűségének elismeréséhez (s vele együtt a tulajdonviszonyok komplexek és tartalmasabb értelmezéséhez), a strukturális érdektagság politikai rendszerrel szemben támasztott követelményeinek akceptálásáig stb. Vagyis ahhoz a problémához, hogy az ideológia elvont és deduktívan a valóságra vetített követelményével szembe kell fordítania a valóságnak a társadalmi tapasztalatok által közvetített valóságos állapotát, s az utóbbi által megszüntetnie az előbbi elvont-deduktív jellegét. Egy általános társadalmi tanulási folyamat szükségszerű történelmi útjáról beszélhetünk ily módon a szocialista fejlődésben. S ma már ezt sem vonja kétségbe feltétlenül a polgári ideológia. Helyette inkább a tendencia végeredményét köti egy konvergáló világfejlődésnek a nyugati formára hasonlító kivetítéséhez. Másrészt a valóságos történelmi fejlődésnek azt az oldalát élezi ki és közelíti a hatalmi centrumok propagandisztikus-ideológiai szintjei felé, amelyben megmutatkozik, hogy ez a tanulási folyamat, s a vele kapcsolatos érdek- és értékátrendeződés az érdekeltiségnek nem légüres tereben zajlik le, hanem oly módon, hogy konfliktusos helyzetek sorát képezi, amelyet a társadalomnak gazdaságilag és politikailag is ki kell tudnia hordania, miközben valóban döntő kérdéssé válik a társadalom innovációs kapacitásának fokozása, s ezzel együtt társadalmi és politikai intézményeinek folyamatos megújítása.

Mindebből kiindulva, a polgári elmélet egyrészt ma is egy egyenes két végpontjaként rögzíti a klasszikus magánkapitalizmus önzésének és részben elismert anarchiájának formáját, illetve a „bürokratikusan centralizált”, s a társadalmi érdekviszonyokra nem reflektáló „direkt utasításos” szocialista rendszert, s egy időkoordinátát feltételezve, ellentétesen közelítő, s ezért egyfelé mutató tendenciát állapít meg mindkettő vonatkozásában. Azaz: e

képlet szerint a kapitalizmus „szocializál”, a szocializmus viszont „piacgazdálkodik”. Másrészt viszont a politikai rendszert és ennek belső harcát úgy mutatja be, mint amelyik partikularizáltan és egyoldalúan a hatalomhoz jutás és hatalom-megtartás elitre korlátozódó zártságában folyik, s aminek következtében egy állandóan jelenlevő dualizmus van a társadalom gazdasági és kulturális követelményei, másrészt a politikai rendszer tényleges tevékenysége között. Ez a dualizmus azonban még egy ideológiai mozzanatot rejt magában. Ez pedig nem más, mint az elemzések belső logikájából adódó – hallgatólagos, vagy éppen kimondott – végkövetkeztetés: a szocializmus tartalmát egy partikularizálnak, totalitáriusnak értett politikai rendszerre redukálják, amely helyzetnek a megváltoztatása radikális fordulatot feltételez e társadalmak politikai rendszerében.

Empirikus elemzések, tényrögzítések és történelmileg kialakult tudományos és ideológiai prekonceptiók sajátos ötvözete ily módon a mai polgári szocializmus-kritika. S amikor konfrontálunk vele, nem feledkezhetünk meg arról, hogy jelentőségét – mint ez általában igaz az ideológiák történelmi-társadalmi hatásánál – nem egyszerűen csak valóságtartalmán kell mérnünk, hanem azon hatáson is, amelyet kifejt. Márpedig az itt tárgyalt tartalmak együttesen alkotják a polgári szemléletnek a polgári társadalomtudományban és a polgári közvéleményben mutatkozó hegemóniális alapját, amely – mindenkor szilárdságának megfelelően a polgári politikai-ideológiai centrumok számára is háttérül, s tartalmainak megfelelő szelektálásával, kiindulópontul is szolgál saját tevékenységéhez. Amíg azonban a tudomány és a közvélemény polgári befolyásolás alatt álló köreiből mindez a szocializmussal szembeni szkepszis és kétség kifejeződése lehet „csupán”, addig a politikai-ideológiai centrum hatalmilag megszervezett köreiből a sokat emlegetett fellazítási folyamat forrása. S ha az utóbbi a „látványosabb”, s arroganciájával, közvetlenül a politikai szférát érintő bírálatával egyúttal a leginkább válaszra ingerlő és „kötelező” mozzanat is, az előbbi a mélyebb, a mai világfejlődés valóságos tendenciáihoz, lehetőségeihez és korlátaival kötődő társadalmi tudattermelődés, amely nagyon fontos társadalmi erőket köt le egy meghatározott irányba, gátolva dinamikusabb és haladóbb koncepciók kibontakoztatását. Ezek után már feltehető a kérdés: mi várható a jövőre nézve?

IV. SÚLYPONTOK ÉS ALTERNATÍVÁK

Vajon folytatódik-e az a tendencia, amely lehetővé tette, hogy a totalitárius, a konvergencia- és az államszocialista-elméleteket egy átfogó – a hidegháborútól a közeledéshez és enyhüléshez vezető – világméretű folyamat összefüggésében egymást követő fejlődési állomásnak tekintsük, legalábbis a súlypontok és hangsúlyok történelmi eltolódásai alapján? Ha az eszmei-ideológiai folyamat eddigi figyelembe vett kötődéseit tekintjük, akkor nyilvánvaló, hogy minden a két rendszer további viszonyának, együttműködésének vagy elhidegülésének alakulásától függ. Ma, amikor egyre kényelmetlenebb és szorongóbb köz-zettel érzékeljük a világpolitikai helyzetet, s benne az enyhülés veszélyeztetettségét, ez egy pillanatig sem szorul bizonyításra. Másrészt úgy tűnik, történelmileg kialakultak s az adott szinten kime-

rültek azok az eszmei-ideológiai formák, amelyek a polgári szemlélet és rendszer szemszögéből, politikai-ideológiai szükségletek alapján értelmezhetik a szocialista fejlődést.

A tudomány területén viszont új fejlemény csak akkor várható, ha a polgári társadalomelmélet jelenlegi formái olyan radikális változáson mennek keresztül, amelyek lehetővé tennék számára a két rendszer viszonyának alapvetően más jellegű megítélését. A funkcionális-strukturális megközelítések-ből kinőtt rendszerelmélet, illetve ennek megújított változatai, valamint az elitista politikai szociológia azonban aligha alkalmas erre.¹⁹ Azok a törekvések viszont, amelyekből a szocialista fejlődés új értelmezése nőhet ki, nem kapcsolhatók közvetlenül a polgári tudományfejlődés és ideológia jelzett vonulataihoz, mert már kiindulópontjukban eltérnek a polgári rendszer evolúciójára, illetve az elitizmusra építő tendenciáktól, s inkább a mai kapitalizmus belső strukturális problémáiból kiindulva értelmezik, vagy éppen kritizálják a szocialista fejlődést. Ezzel azonban új síkra – a tőkés társadalmakban lehetséges szocialista alternatívák síkjára – tevődik át a probléma (s ezért a szocializmushoz való viszonyuk is más kérdés), mutatva egyúttal a polgári „megértés” elméleti-módszertani határait.

A nagy kérdés azonban mégiscsak az, vajon meddig lehet visszanyúlni időben és logikában a két rendszer viszonyának korábbi időszakaszaihoz. A szocializmus és a kapitalizmus harcának erőszakos katonai megoldását és ennek racionalitását ma még inkább tagadja a nukleáris fegyverzet civilizációt veszélyeztető potenciálja, mint ahogy ezt korábban tette; ami azonban már akkor is a józanabb belátás irányába terelte a politikát. A világpolitika erői erőjelligük sajátosságai révén ma még fokozottabban kénytelenek korlátozni önmagukat az erőhasználat lehetőségeiben. Mivel a modern civilizációs létfeltételek képezik a társadalmi-emberi fennmaradás, s így a kapitalizmus-szocializmus ellentét létezésének tulajdonképpeni alapját és közegét is, s mivel e feltételek megsemmisülésének lehetősége és veszélye a legújabb kori világtörténelmi fejlemények egyik legfontosabbika – a békés egymás mellett élés, illetve az enyhülés mint mindkét oldal számára belátható és egyedül racionalizálható politikai kompromisszum határolja be azt a társadalmi mozgásteret, melyen belül a két rendszer harcának, vetélkedésének kérdései elfogadható, racionalizálható – racionális megoldást nyerhetnek. Ez a kényszerítő erő mint modern társadalmi létfeltétel behatárolja a hidegháborúhoz való visszatérésnek mind a lehetőségeit, mind pedig tartósságát is.

Mindenesetre a múlt legalább két fontos tanulsággal szolgál. Az egyik, hogy a kapitalista rendszer felbomlása történelmileg sokkal messzebbre tolódik ki annál, mint ahogy ezt kölcsönösen korábban elképzeltük; s hogy ezt a felbomlást nem lehet egyszerűen a korábbi történelem társadalmi változásainak logikája szerint értelmezni. A másik tanulság, hogy a kölcsönös bizalom és együttműködési készség akkor volt a legnagyobb, amikor a legnagyobb volt a meggyőződés és a hit az együttműködés kölcsönös előnyösségében, s a saját rendszer teljesítőképességében. Ám éppen ez az utóbbi meggyőződés és hit épült le leghamarabb, figyelmeztetve, hogy az enyhülési politika további feltételeket és garanciákat igényel. Ezek nélkül nem bizonyulhat tartósnak.

Ennek a történelmi tanulságnak a hasznosítása azonban korántsem tűnik problémátlanoknak. Már csak azért sem, mert feltételezi a társadalmak telje-

sítőképességének növekedését, a hegemonisztikus alapok relatív stabilitásának biztosítását, illetve — ahol hiányzik — kiépítését, mert ma ezek a tényezők a nemzetközi enyhülés és kapcsolatépítés szempontjából is ösztönző tényezőkként jönnek számításba. Úgy tűnik a jelenlegi történelmi keretekben mozogva, hogy ez a kapitalizmus esetében csak akkor képzelhető el, ha a demokratikus és baloldali erők vezetésével átmegy egy fontos strukturális megújódáson, megfordítva a konzervatív tendencia szélsőséges kísérletezéseit. Túl azonban ezen, a történelem számunkra is újabb és újabb feladatokat állít, koptatva eddigi teljesítményeink értékét, nagyobb határozottságot sürgetve problémáink objektív jellegének tudatosításában és elfogadtatásában. S ez a folyamat a mi esetünkben például elképzelhetetlen a társadalmi demokratizmus, az érdekek politikai transzformációjának és képviselőletének eredményes intézményesítése, s ezzel a szocialista társadalom teljesítményének és innovációs potenciáljának növelése nélkül. Vagyis annak a folyamatnak a további kibontakoztatása nélkül, amely mellett különösen az elmúlt 20 év alatt egyre határozottabban köteleztük el magunkat. Ennek az útnak történelmi jelentőségét az adja, hogy az új gazdasági mechanizmus, a társadalom politikai és jogi rendszerének sokoldalú érdekképviseleti, illetve stabil, formálisan is szabályozott kiépítése révén össztársadalmi-szemléleti és magatartásbeli változást indított el, amelynek révén szervesen összekapcsolódhatnak a társadalom alapvető mozgástendenciái és magatartásformái a politikai célkitűzések szándékaival.

Ennek a folyamatnak beérése és magas társadalmi-nemzeti önismerettel való tudatosítása hatásában kettős előnyt is jelent: hegemoniát biztosító tényező befelé, másrészt kihúzva a talajt a polgári szocializmuskritikák számos állítása alól, új helyzetet ígér a két rendszer harcában a hegemoniális pozíciók tekintetében. Hiszen gondoljuk csak végig: amikor a polgári eszmeáramlatokban e mozgás történelmi kísérleteinek, vagy éppen kezdeteinek a leírása nem megy túl az eliten belüli, a bürokrácia és a technokrácia keretében megragadott formákon, ez az elmélet ugyan utal a fejlődés történelmi és regionális problémáira, de nem fedezi fel a megújódást hordozó társadalmi potenciálok valóságos helyét és helyzetét e társadalmakban, s azokat a társadalom mélyén rejlő valóságos okokat, amelyek e fejlődést (akár negatív hatásaikkal is) megszbájk. Kétségtelen azonban, hogy a megértésnek ez a hiánya a saját elképzelés prekonceptcionális szilárdsága mellett annak is be tudható, hogy hosszú időn keresztül a társadalmi öninterpretációk szocialista irodalmából többnyire hiányoztak azok a törekvések, amelyek a társadalmi struktúra belső tagoltságának, érdekösszefüggéseinek konkrét feltárásából kiindulva keresték volna a választ a gazdasági, politikai és kulturális problémák megoldására. A gazdasági fejlődés extenzív szakaszában a társadalomirányítás hierarchikusan tagolt, ugyanakkor többnyire egyoldalúan, fentről lefelé folyó információ áramlása és döntési elosztottsága a társadalom egyoldalú át-politizáltságának képét nyújtotta, s a politika primátusának túlméretezett-ségéről árulkodott; s egyúttal arról a meggyőződésről, hogy a társadalmi érdekek leválasztható és előzetes döntés tárgyává tehető a társadalmi összmozgás különös érdektagoltságával szemben. Csak a társadalmi tapasztalat gyakorlati kritikája vezetett oda, hogy a politikai akarat (különösen a teljesítménnyel és a legitimitással szembeni) behatároltsága tudatosodjék és a társadalmi összérdeknek a struktúra érdekvizonyaiban és érdektagoltságában való

megragadása és ennek konzekvenciája a társadalmi problémamegoldásban kezdjen helyének megfelelő értékelést kapni. Az intenzív gazdaságfejlesztés körülményei között, s az így adódó feladatokkal való szembenézés idején már valóban nem elégséges az érdekek csupán túlnyomóan „globális” képviselése a politika részéről. A politikai döntések társadalmi pozíciójában be kell következnie annak a változásnak, amelyben a politikai döntés legalább annyira a társadalmi érdekmozgásoknak és azok transzformációjának a végpontjain jelenik meg, mint amennyire kiindulópontja is újabb mozgásoknak; s amelyben másrészt a politika hatalmi primátusa az érdekkonfliktusokban való állásfoglalásából, illetve meghatározott érdekkonfigurációknak más érdekkonfigurációkkal szembeni érvényesítéséből nyeri a mandátumát, egy demokratikus társadalmi közvélemény érdekegyeztető és konszenzust teremtő keretében mozogva.

Ha azonban a szocialista politikai rendszer a társadalom egészét megragadó, mozgásaira reagáló organikus egységként funkcionál, s ennek dimenziói az elméleti-ideológiai irodalomban is teljes kifejtésre jutnak, akkor tarthatatlanná válik gyakorlatilag a polgári elmélet és politikai-ideológiai propaganda azon állítása, hogy a politikai rendszer partikuláris kontrollként áll szembe a társadalmi egésznek ettől elvonatkoztatottan tételezett mozgásával.

Ily módon az eszmei-ideológiai problémáknak a politika szükségleteihez kötött vizsgálata nem egyszerűen teoretikus elvonatkoztatás, hanem a szocializmus politikai-hatalmi centruma számára is elsődleges fontosságú szempont.

Az eszmei-ideológiai harc durva formái még bizonyára hosszú ideig szerepet játszanak a két világrendszer történelmi küzdelmében. De a történelem objektív logikája, a civilizációs fejlődés behatároló tényezői „jóvoltából” és kényszeréből ma az eszmei-ideológiai viták és konfrontációk olyan jövőbeni képét kell felidézniük, amelynek a béke és az emberiség fennmaradásának ügyét kell szolgálnia, mind tartalmában, mind pedig formájában.

Ha igaz, hogy az egyetlen alternatíva a békés egymás mellett élés és a nemzetközi politikai erők aktív hozzájárulásaként az enyhülési folyamat, akkor a jövő útja a hidegháborús és a katonai konfrontáció veszélyével járó formák helyett a *politika klasszikus formájának* – Antonio Gramscival szólva: a *hegemoniára törekvésnek* az előtérbe helyezése a két rendszer versenyében. S ez – legalábbis hosszú távon – eléggé egyértelműen determinálja az eszmei-ideológiai harc és *párbeszéd* ezt a politikai folyamatot támogató formáit és módszereit is.

JEGYZETEK

¹ A „hegemoniális pozíció” és a politikai-ideológiai centrum akarati dimenzióinak a megkülönböztetése azért fontos, mert benne fejeződik ki az a különbség, amely politikai-hatalmi szférának a társadalmi egészhez való viszonyában fennállhat. Továbbá, csak ezáltal kaphat hangsúlyt a társadalom viszonylagos autonómiájának, s ezzel együtt a hatalmi szféra tevékenységét is befolyásoló, illetve lehetőségeit meghatározó társadalmi állapotnak a fontossága. Elvontan fogalmazva: a politikai-hatalmi szférának a társadalmat kifejező formaként kell meghatározódnia, hogy stabilizálódjék, azaz megteremtődjenek azok a legitimitást ered-

- ményező közvetítések, amelyek a politikai-hatalmi szférát a társadalommal, illetve a társadalom meghatározott osztályaival és csoportjaival összekötik. Mindez az ideológia vonatkozásában azt jelenti, hogy különbséget kell tennünk a társadalom tudati szféráján belül: 1. a társadalmi gyakorlatban spontánul termelődő, történelmi hagyományokra és szokásokra, beidegződésekre támaszkodó gondolkodási folyamat, illetve közgondolkodás és közvélemény; 2. az úgynevezett „magasabb kultúra”, az értelmiség valóságértelmezésének szintén történelmileg alakuló és ható, a művészetben és a tudományban tükröződő szférája, valamint 3. a hatalmi-politikai szférának a szűkebb értelemben vett, akaratlagos és célirányosan preconcepcionált ideológiája, valamint önértelmezése között. A hegemoniának mint „intellektuális-morális irányításnak” a kérdése ebben az esetben arra kérdez rá, hogy mennyiben sikerült e különböző formákban és közegekben, illetve csatornában folyó tudati termelődésen belül a szerves egységet megteremteni, amely nélkül a társadalmi önértelmezés az akaratlagosság, illetve a spontaneitás és az ebből kinövő ellenérek ellentétében mozog. A „szervessé”, „organikussá” válás a marxista politikai irodalomban, mindenekelőtt A. Gramsci révén, fontos összefüggéseket jelző kategóriává vált, amennyiben benne a munkásmozgalom nemzeti-történelmi erővé válásának követelménye és igénye fogalmazódik meg. A politikában — Leninnel szólva — ez azt jelenti, hogy „tekintetbe kell venni az adott országon belül működő erők, csoportok, pártok, osztályok és tömegek összességét”, mert „semmi esetre sem szabad a politikát kizárólag csak egy csoport vagy párt kívánságainak és nézeteinek, öntudatosságának és harc készségének foka alapján meghatározni” (*Lenin: „Baloldaliság” — a kommunizmus gyermekbetegsége*).
- ² A korabeli politikaelmélet „egydimenzióúságának” kritikájából nőtt ki már az ötvenes években a „politikai elmélet” és a „politikai szociológia” megkülönböztetése. R. Bendix és S. M. Lipset írják 1957-ben: „A politikai tudomány az állammal kezd és azt vizsgálja, hogyan tükrözi a társadalmat, míg a politikai szociológia a társadalommal kezd és azt vizsgálja, hogyan hat a társadalom az államra, azaz a hatalom elosztásának és gyakorlásának formális intézményeire.” *Political Sociology, Current Sociology*. Vol. VI. No. 2. 1957. Idézi *David Lane: The Socialist Industrial State*. London 1976. 45. old.
- ³ A totalitárius-elmélet legtöbbet emlegetett alakjai: C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski, illetve H. Arendt.
- ⁴ A. S. Feldman—W. E. Moore: „Industrialisation and Industrialism, Convergence and Differentiation”, *Transaction of Fifth World Congress of Sociology*. Washington 1962. Idézi *David Lane: The Socialist Industrial State*. London 1976. 61. old.
- ⁵ *Raymond Aron: Eighteen Lectures on Industrial Society*. Weidenfeld-Nicolson 1968.
- ⁶ W. W. Rostow: *The Stages of Economic Growth*. Cambridge 1960.
- ⁷ J. K. Galbraith: *Új ipari állam*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970.
- ⁸ Vö. *Daniel Bell: The Coming of Post-Industrial Society*. New York 1973.
- ⁹ Az „ideológia vége” elmélet Daniel Bell hasonló című könyve révén vált közzismertté. Előzményei azonban messzebb nyúlnak vissza, különösen a koncepció tartalmát illetően. A hivatkozásokban a következő nevek szerepelnek: T. H. Marshall, H. Tingsten, R. Aron, E. Shils, O. Brunner stb.
- ¹⁰ A konvergencia gondolatot direkt módon Jan Tinberger vetette fel 1961-ben. Különböző tartalmakkal és értelmezésekkel fordult elő R. Aron, J. K. Galbraith, R. Schesinger, K. E. Swendson, P. J. Wiles, G. V. Wrangel és mások írásaiban.
- ¹¹ Vö.: *Seymour Martin Lipset: Revolution and Counterrevolution*. London 1969.
- ¹² C. Kerr, J. T. Dunlop, F. H. Harbison, C. A. Magers: *Industrialism and Industrial Man*. Heimann 1962. 46. old.

- ¹³ *Daniel Bell: The Coming of Post-Industrial Society.* New York 1973. 112—144. old.
- ¹⁴ *Z. K. Brzezinski—S. P. Huntington: Politische Macht USA/UdSSR.* Köln—Berlin 1966. 467—468. old.
- ¹⁵ *David Lane: The Socialist Industrial State.* London 1976. 63. sz.
- ¹⁶ In: *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives.* Prentice Hall 1966.
- ¹⁷ *Gabriel A. Almond—S. Verba: The Civic Culture.* Princeton University Press, 1963.
- ¹⁸ *David Lane: Id. mű, 81—82. old.*
- ¹⁹ A rendszerszemlélet körüli elméleti-ideológiai vitákhoz lásd *Jürgen Habermas—Niklas Luhmann: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie.* Frankfurt a.M. 1971.; *Robert Lilienfeld: The Rise of Systems Theory.* New York 1978. Az értelmiségnek mint új osztálynak szociológiai „reneszánszához” lásd *Alvin W. Gouldner: The Future of Intellectuals and Rise of the New Class. A Frame of Reference, Theses, Conjectures, Arguments, and an Historical Perspective on the Role of Intellectuals and Intelligentsia in the International Class Contest of the Modern Era.* New York 1979. Írásából kitűnik, hogy a hetvenes évek társadalmi fejleményeinek hatására különös módon éledt fel a technokrata érvelés tradíciója: a konzervativizmusnak a liberális gazdaságpolitikára való visszatérésevel, illetve az értelmiségi viselkedés egyértelműen negatív megítélésével szemben a másik oldalon a reform, az új ökológia és társadalomtervezés eszméje az értelmiségnek mint új osztálynak az eszméjeként, pozitív előjellel fogalmazódik újjá.

MEGJELENIK AZ MSZMP KB

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK

ÚJ KIADVÁNYA

Havas Péter

Nagy-Britannia

Kommunista Pártjának

helyzete és politikája

a második világháború után

(1945—1957)

POKOL BÉLA

A POLITIKAI PÁRTOK KUTATÁSA A POLGÁRI POLITOLÓGIÁBAN

I. A PÁRTKUTATÁS KEZDETEI (XVIII—XIX. SZÁZAD)

A pártnak mint jelenségnek szisztematikus tudományos kutatása a tömegpártok megjelenése után, a huszadik század első éveitől kezdve indult meg. A mai pártszociológia számára Ostrogorski és Robert Michels már klasszikusnak számító munkái jelentik a tudományos igényű pártkutatás megindulásának kezdeteit, bár már a XVIII., ill. a XIX. században születtek kisebb írások a pártjelenség megragadására. Mivel ekkor még döntően csak a politikában aktívan részt vevő szerzőktől találhatunk a politikai pártokra vonatkozó gondolatokat, így sokszor inkább a szerző pártállását, semmint a pártjelenség megragadását olvashatjuk ki ezekből az írásokból.

Angliában a politikai szabadságjogok megvalósulása — legalábbis a polgárságot illetően — már az 1700-as évek elején politikai pártokat hozott létre. Ennek megfelelően itt találhatjuk a pártokra vonatkozó első gondolati reagálásokat is. Az itt kifejtett gondolatok csengenek vissza nagyrészt száz évvel később a kontinensen is, ahol a politikai viszonyok átalakulása után, a megjelenő politikai pártok iránt egyre élénkülő érdeklődést figyelhetünk meg.

David Hume az elsők egyike, akinek a pártok sajátosságairól, fogalmáról elméletibb jellegű észrevételei vannak. Hume a whig-tory ellentétén nyugvó korabeli angol politikai rendszert szemlélve *szükséges rossznak* tartja a politikai pártok létét. Abban, hogy rossznak tartja a pártokat, egy véleményen van más kortársaival. Hume azonban szükségesnek is tartja őket, és ezt a társadalom érdekstrukturáltságával indokolja. A nemességnek, a katonaságnak és a népnek — mondja — megvannak a maguk külön érdekei, és ez az államügyek intézését illetően eltérő felfogásokat hoz létre. Ebből következően pártok jönnek létre még despotikus kormányzás mellett is; ott ugyan nem lépnek nyilvánosság elé, ettől függetlenül azonban ténylegesen léteznek.

Hume különböző típusú politikai csoportosulásokat különböztet meg: személyi pártokat és valóságos pártokat, attól függően, hogy a csoportosulás személyes barátságon alapul vagy pedig reális vélemény- és érdekkülönbség választja el, állítja szembe a csoportosulásokat. A valóságos pártokat tovább bontja még aszerint, hogy érdekeken, elven vagy szimpátián nyugszanak-e.

„Minden párt közül az első típus a legértelmesebb és legmegbocsáthatóbb”¹, ti. az érdekkülönbségeken nyugvó pártok, és ez megfelel annak, hogy Hume a társadalom érdekszstrukturáltsága miatt tartja szükségesnek és „megbocsáthatónak” a pártok létét.

Hume még szinonimaként használja a párt és a „fakció”² fogalmát, de más szerzőknél már ekkor megindul az a XIX. század végéig átnyúló küzdelem, amelyben a pártpolitikai megfontolásoktól átítatott írások megpróbálják a párt fogalmát tisztázni, és a pártjelenséget illető minden előítéletet és elítélést a fakció fogalmába utalnak át. Ezzel együtt jár, hogy az adott szerző a pártállásával szemben álló pártot fakcióvá degradálja. Fakcióvá válik ugyanis egy párt — fogalmazza meg Bolingbroke —, ha eluralkodnak tevékenységében a magánérdekek, és egyéb személyes előnyök szerinti állásfoglalások, míg a „valódi” párt a közjóért száll síkra. Ezt azonban meghatározott *különös elvek* szerint teszi, és csak az elvek különössége, különbözősége állítja szembe a pártokat, illetve *ez a szembeállítás egyben konstituálja is őket.*

A pártnak és a fakciónak ez az elválasztása azonban elég megfoghatatlan volt ahhoz, hogy míg az ellenzékbe szorult párt Bolingbroke vezetésével fakcióvá süllyedéssel vádolta a Walpole vezetése mellett korrumpálódott kormánypárti whigeket, addig a whigek hasonló váddal tudták illetni az ellenzéki tory-pártot.

Edmund Burke ad egy meglehetősen letisztult pártfogalmat, amely körülbelül megfelel e korszak laza, honorácior jellegű pártképződményeinek: „A párt az olyan emberek egyesülése, akik meghatározott elvek alapján, amelyben egyetértenek, közös erővel a nemzeti érdek érvényesítésén fáradoznak.”³

A következő évszázad első évtizedeitől kezdve egy-egy eszmei áramlat mentén egyre erőteljesebben kezdtek megszerveződni a kontinensen is a politikai csoportosulások, majd a rájuk vonatkozó elméleti reflexiók.

Német földön az első pártelméletekre nagymértékben hatott Hegel Logikája. Különösen *Karl Rosenkranz* (1805—1879) pártelméletén érezhető ez. A mérsékelt-liberális Rosenkranz szükségesnek tartja, hogy a partikularitásokban elvesző pártokat az államelv általánosságához közelítse („a pártok és harcaik megnesemesítése”). Ilyen „nemesített” formában a pártok nélkülözhetetlenek az állam számára. Nélkülük az állam csak üres általánosság lenne, és csak a *különös szintű pártakaratok közbejöttével nyeri el igazi alakját, mint konkrét totalitás.*⁴ Rosenkranz itt messze túllép Hegel pártokra vonatkozó álláspontján, aki az atomizált állampolgárok pártok által történő összefoglalása helyett a rendi képviselő mellett foglal állást, és a pártokat javíthatatlanul „különös és esetleges érdekek” képviselőinek tekinti.⁵

A pártkutatás e korai szakaszának nagyhatású elméletét adta *Friedrich Rohrer* (1812—1856). Pszichológiai pártelmélete az emberi élet természetes fejlődési szakaszai szerint osztályozza az egyes pártokat. Szerinte a gyermekkor élénk képzeletének — amelyben azonban nincsen meg a férfi teremtő ereje — felel meg a radikalizmus. A másik véglet az öregkori merev hagyományokhoz ragaszkodás, amely az abszolutisztikus pártok tulajdonságaiban ölt testet. A középpártok az ifjúkornak megfelelő liberális pártok és az érett férfikort megjelenítő konzervatív pártok. Ezeket a párttípusokat keresztülshelhetik más, átmeneti jelleggel létrejött pártok, amelyek egy-egy konkrét probléma felmerülése kapcsán képződnek, de ezek zavarják a tiszta,

„pszichológiailag” megalapozott pártokat. Rohmer ezzel a pártok természeti szükségessége mellett is állást foglalt. „Mínt hogy végre a pártok az egyének különböző természetében, vagyis az emberi teremtményeknek istentől nyert rendeltetésében gyökereznek: *minden párt természetileg szükséges, s ennél fogva természetileg jogosultak.*”⁷

Johann Kaspar Bluntschlira nagy hatással volt Rohmer pártelmélete, amelyből sok elemet átültetett saját pártokkal foglalkozó munkájába. Bluntschli fogalmazta meg azt a tételt, amely a pártkutatás majd minden későbbi alakjánál több-kevesebb tudatossággal újra jelentkezik: ti., hogy a párt = pars, vagyis rész és nem egész, és amely így szükségszerűen megköveteli a „másik” részt (vagy részeket), vagyis az ellenpártok létét: „Egyetlen párt sem állhat fenn magában, csakis az ellenpártok biztosítják létét és fejlődését”⁸ — olvashatjuk az 1872-ben magyarul is megjelent művében.

E naiv-etimológiai magyarázatot ismétli meg majd negyven év múlva Robert Michels is („die Partei ist ‚pars‘ und ‚nicht totum’”,⁹ majd Sigmund Neumann e meghatározást fogalommal formálja és kimondja: a politikai párt előfeltétele az, hogy a „politikai erők legalább két csoportba legyenek szervezve”¹⁰. Más szavakkal: Neumann azt feltételezi, hogy a politikai párt lényegéből fakad, hogy reflexiós jelenség, hasonlóan például az osztályfogalomhoz, amelynek mélyén ott nyugszik a lényegi ellentét, amely konstituálja a társadalmon belüli embercsoport-képződmények osztályszerűségét.¹¹ Egy osztály nem tudja a vele szemben álló osztályt megszüntetni forradalom útján (vagy más módon) anélkül, hogy magát is meg ne szüntetné; és egy új viszony mentén vagy létrejönnek az ellentétes osztályok, vagy a társadalomban megszűnnek az osztályszerű képződmények.

Bluntschli alap gondolatának későbbi eszmetörténeti továbbfejlődése is indokolja a szerző nézetei iránti figyelmünket. Bluntschlinál is (akár az előző század angol teoretikusainál) szerepet játszik a párt, illetve fakció fogalmi szétválasztása. Ő is ad egy fogalmi elkülönítést, amely lényegében megfelel a korábban idézett — Bolingbroke által adott — szétválasztásnak, azonban az alapul vett közjó (közérdek)—partikuláris érdek fogalmak tényleges tisztázatlansága miatt csak egy színttel tovább tolja a problémát.¹²

A párt és a fakció különbségének bizonyos fokú továbbfejlesztését is megfigyelhetjük nála, ugyanis a párton belül két lehetséges mozzanatot, tendenciát mutat ki: a partikularitás eluralkodásának, illetve a közjólét érdekében való cselekvésnek a tendenciáját: „A politikai pártban is uralomra juthat a szakadási szellem és a szakadási érdek; de az általánosabb közszellem és a közjólét érdeke minden pártönzésnél hatalmasabban kell hogy működjék nála. A faksióban ellenkezőleg túlsúlyra az önzés jut . . . A párt és a faksió közti ellentét tehát nem annyira abban áll, hogy más erők és más hajlamokkal bírnak, mint inkább abban, hogy ellenkező sarkáramlatokat követnek.”¹³

Bluntschli kora államjogászainak általános véleményét fogalmazza meg, mikor a pártokat kirekeszti az államjog intézményei közül: „. . . a párt nem államjogi, hanem politikai intézmény. A politikai pártok az államtest szervezetének nem tagjai, hanem a váltakozó csatlakozásnak és kiválásnak alávetett szabad csoportosulatok.”¹⁴

A politikai pártokat — aszerint, hogy mennyire *tisztán* jelenítik meg a politikai mozzanatot — hat csoportba sorolja, amelyek egyben a történelmi fejlődés útját is jelölik: a pártfejlődés egyre tisztábban a politikai mozzanatot

erősíti fel, és mindjobban eltűnnek a más mozzanat körül kialakult párt-szerű képződmények.

1. *Vallási-politikai felemás pártok* (Religiös-politische Mischparteien). A valláson belüli áramlatok átgyűrűződése az állami életbe hozta létre ezeket a vegyes jellegű pártokat, amelyek utolsó fajtáját a XIX. században még hatékony katolikus-ultramontán pártok jelentik.

2. A többnemzetiségű államokban az egyes *nemzeteken, országrészekén vagy törzseken alapuló pártok*. Ez Bluntschli szerint az állam egésze számára nagyon veszélyes differenciálódási típus, mert átcsaphat önálló államalakítási törekvésekbe.

3. *Rendi-pártok* (Ständische Parteien). Szintén túl éles ellentéteket jelentenek ahhoz, hogy meg lehetne engedni pártok létrejöttét a rendi különbségek alapján.¹⁵ Ezért Bluntschli szerint „ha egy új munkáspárt támadna, ez is zavart idézne elő a tiszta pártalkatban”.¹⁶ (Miközben a már korábban, 1863-ban alakult Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein éppen a politikai porondon való megjelenésért küzdött.)

4. *Alkotmánypártok* (Verfassungsparteien). Ezek a pártok átmeneti jellegűek, az alkotmány átalakítása és alkalmazása feletti harc közben keletkeznek „s elenyésznek, ha a harc biztos kimenetelre jut”¹⁷, például royalisták-republikánusok; unitáriusok, föderalisták stb.

5. *Kormánypárt és ellenzéki párt*. Ennek két értelmét különbözteti meg Bluntschli: egyrészt, az általános szóhasználattal egyezően, a kormányra jutott és az ellenzékbe szorult pártok különbségét jelöli; másrészt a „gerinctelen” pártokat, amelyek közül a kormánypárt típusa azt takarja, amelyik minden elvszerűség nélkül az éppen hatalmon levő kormányt támogatja, míg a másik típus ugyanígy, minden vezérlő elv nélkül, az elenzékieskedésben leli örömét. Bluntschli a második értelmezés miatt tartja alacsonyabb rendűnek az ilyen pártokat: a tiszta politikai pártoknak elvekhez kell tartani magukat.

6. *Tiszta politikai pártok*. „A politikai pártalkat legmagasabb és legtisztább formája kétségtelenül az a párt, amelynek csupán politikai (nem vallási, rendi, államjogi és dologbeli) alapelvek adnak irányt.”¹⁸ A pártfejlődés pedig efelé mutat: egy magasabb pártforma háttérbe szorítja a régit.¹⁹

A liberális Bluntschli nézeteit nagymértékben a pár évvel előtte *Julius Friedrich Stahl* konzervatív államjogász által kifejtett pártelmélettel szemben fogalmazza meg. Stahl abból indult ki, hogy az államelméletet érintő igazi forradalom az volt, amikor az állami főhatalom „földöntúli” államjogi alapjait felváltotta a törvények alá rendelt főhatalom elmélete, a népszuverenitás gondolata. Így megkülönböztet legitimista pártokat és forradalmi pártokat.

A legitimista párt a főhatalom-társadalom közötti alárendeltségi viszony visszafordításáért küzd, vagyis a monarcha szuverenitásának visszaállításáért, míg a forradalmi pártokat illetően három fokozatot különböztet meg:

1. *Szabadelvű pártokat*, amelyek a középosztály uralmáért küzdenek, illetve ennek hatalmi igényeit ismerik el.

2. Következő fokozatot a *demokratikus pártok* jelentik, amelyben Stahl a liberális szabadelvű párt által megindított forradalmi mozgás sikerét látja.²⁰ Ez már az alsóbb néposztályokon alapuló uralom.

3. A forradalom előrehaladásában a szükségképpeni végfok a szocializmus, majd a kommunizmus, a tulajdon teljes eltörlése.²¹

Bluntschli élesen küzd ez ellen, és kikéri a liberálisok nevében, hogy „következetlen szocialistáknak” tekintsék őket, majd válaszul kínos pontossággal kidolgozza a liberális pártok és eszme elválasztását a radikális-szocialista pártoktól.

A pártkutatás XIX. század végéig tartó fejlődésének felvázolása után a következőkben a pártszociológia kezdeteit tekintem át. Arra nem térek ki, hogy a XX. század szociológiai indíttatású pártkutatásával párhuzamosan a hagyományos államelméleti-államjogi oldalról is megindul a pártok iránti érdeklődés, és századunk elejétől fogva az államjogi-államelméleti szakkönyvekben több-kevesebb helyet kap a politikai pártok problémája is. Másrészt egyre nagyobb számmal látnak napvilágot a század közepe óta a politikai pártokat alkotmányjogi oldalról megközelítő monográfiák is. Így Richard Schmidt, Georg Jellinek, Heinrich Triepel, Hans Kelsen, Gustav Radbruch és Gerhard Leibholz jelzik a pártkutatásnak ezt a „jogászi” vonulatát.

2. A PÁRTSZOCIOLÓGIA KEZDETEI

A laza szervezettségű, honoracioner-jellegű politikai pártoknak tömegpártokká válásával párhuzamosan, századunk első éveitől kezdve minőségi változáson megy keresztül a pártjelenség tudományos kutatása is. A „gondolatépítményből” megfoghatóvá vált politikai pártok első, rendszeres kutatói Mosei Ostrogorski és Robert Michels voltak.

Ostrogorski²² 1902-ben jelentette meg az angol—amerikai terület pártjainak kutatásaiból összegezett *A politikai pártok szervezete és demokráciája* című könyvét. Alapvető élménye volt a liberális-demokratikus eszmények és a tömegpártok belső szervezeti valósága közötti egyre növekvő szakadék észlelése. Átalakult a képviselők és a parlamenten kívüli pártapparátus viszonya: a növekvő választási költségek fedezését biztosító, anyagi és ideológiai hatalmat jelentő pártok egyre inkább a pártok felső vezetésének vetik alá a képviselőket. A választók iránti felelősség átalakul a pártoktól való függéssé.

A pártok belső centralizálódását — mondja az angol liberálisokat és a konzervatív pártot elemezve Ostrogorski — nagymértékben az okozza, hogy a választójogi reformok után olyan tömegek tűntek fel a politika szférájában, akik tényleges politikai felvilágosultság nélkül kaptak beleszólási jogot. A korábbi kritikai-értelmi pártpolitizálás helyébe ezért az érzelmi ráhatások léptek előtérbe, *amelyek egyrészt akadályozzák* a kritikai közvélemény folyamatos kialakulását. másrészt egyfajta „népcezarizmushoz” vezetnek. A cezarisztikus pártvezérek kezében a képviselők a parlamenti színpad marionett-bábúivá válnak.

*A pártok szerkezeti átalakulása tehát egyben a parlamentarizmus válságát is okozza.*²³ Ostrogorski azonban bizakodó, szemben — mint látni fogjuk — Robert Michels-szel, aki, miután hasonló tendenciákat figyel meg, rezignáltan megállapítja a hagyományos demokratikus eszmények tömegdemokráciában való megvalósíthatatlanságát. Ostrogorski tehát, mivel egyrészt elismeri a közvetítések nélkülözhetetlenségét az atomizált egyének akaratainak

államakarattá formálásához, másrészt a túl szilárdá váló szervezeti közvetítésekből származó veszélyeket is látja, a megoldást a „közvetítések folyamatos korrekciójában találja meg”²⁴. „... Ostrogorski megoldási javaslata: meg kell szüntetni az állandó pártokat, csak ad hoc pártok alakulhatnak egy meghatározott politikai-társadalmi célra, amely cél elérése után a párt felbomlana, tagjai szerteszóródnának, s újabb, egy feladat végrehajtására alakult csoportosuláshoz csatlakoznának.”²⁵

Robert Michels (1879—1936) majd egy évtizeddel Ostrogorski műve után, 1911-ben jelentette meg pártszociológiáját²⁶. A tömegpártok oligarchikus jegyeit illetően is hasonló megállapításokra jutott, mégis hosszú ideig Michels jelentette a polgári pártszociológiában a kiinduló pontot, és csak az 1960-as évektől kezdődő közös reneszánszuk óta kezdik Ostrogorski egyenrangúságát elismerni.²⁷

Michels a század eleji munkáspártok belső életét tanulmányozva vonta le következtetéseit. Különösen a Német Szociáldemokrata Pártra irányultak vizsgálódásai, és ebből ered következtetéseinek pesszimizmusa is. Részben egyetérthetünk Sigmund Neumann későbbi Michels-kritikájával, amely többször hangsúlyozza, hogy Michels e megállapításai *már abban a korban is jogosulatlanul túláltalánosítottak voltak*, mivel a német sajátosságoknak *minden modern* pártra való kiterjesztéséből fakadtak. „Más politikai mozgalmak elemzésénél, amelyek más politikai klímából eredtek, mint például az Angol Munkáspárt, Michels egészen más következtetésekre jutott volna.”²⁸ Véleményünk szerint „egészen másokra” nem — és ezért csak részben érthetünk egyet Neumannal —, mivel mint láttuk, Ostrogorski éppen az angol pártokat tanulmányozva jutott hasonló következtetésekre, mint Michels, ám azt el lehet ismerni, hogy a politikum szférájában megjelenő német néptömegek demokratikus hagyományainak hiánya nagyban elősegítette Michels eltúlzott megállapításait.

Michels maga is részt vett a múlt század végi, illetve a század eleji szocialista mozgalmakban, amelyekben jelentős gyökerei voltak a Rousseau-ra visszanyúló közvetlen demokrácia gondolatának. Épp Michels mozgalmi tevékenységének²⁹ ideje alatt — a szocialistaellenes törvény megszüntetésével — kezdett kiépülni a szociáldemokrata párt tagolt szervezetrendszere, és egyáltalán a parlamenti szerep is nagymértékű változást hozott létre a mozgalomban. Nagyjából ugyanebben az időben hasonló változások mennek végbe Európa legtöbb munkáspártjában is.

A polgári származású és hitszerű-eszményi szocialista világképpel rendelkező Michels a mozgalom egyre terebélyesedő „aprómunkáját” kezdettől fogva idegenkedve figyelte. Egy ideig még részt vett a mozgalom anarcho-szindikalista irányzatának tevékenységében, majd 1907-ben csalódottan végleg visszavonult a munkásmozgalmi tevékenységtől.³⁰

Alapvető álláspontja, hogy a tömegdemokrácia számára nélkülözhetetlen politikai szervezetek átváltoztatják a demokráciát a pártok apparátusainak, illetve a pártok felső vezető rétegének oligarchiájává. A modern tömegpártok struktúráját *öt szintre* osztja fel — e szinteken felfelé haladva egyre csökken a résztvevők száma, míg végül a legfelsőbb szinten egy maroknyi ember korlátlan hatalma valósul meg —: a választóközönség, amely rendszeresen adott pártra szavaz; a párttagok; a pártgyűléseket, rendezvényeket rendszeresen látogató párttagok szűkebb közössége; a párt hivatásos appará-

tusa; és végül a csúcson levő elnökség.³¹ Ténylegesen azonban Michels csak két kategóriával dolgozik: pártvezérek és vezetettek. Épp ezért kibékíthetetlen számára ezek ellentéte; nem tudja meglátni a pártvezetés és tömegei között egyre növekvő középmezőnyt, amely a szocialista mozgalom későbbi fejlődésével nagyrészt megoldja a Michels által megszüntethetetlen tényként leírt korai oligarchikus jelenségeket.³²

Kiemeli ezt már Gramsci is Michels-kritikájában: „... a megoldás abban található meg, hogy a vezetők és a tömegek között minél nagyobb létszámú közepreteg alakuljon ki, mert ez teremt egyensúlyt, ez akadályozza meg éles válságok idején a vezetők elhajlásait és mozdítja elő a tömeg állandó felemelkedését.”³³

Végül is Michelsnél éppen az alapkoncepció téves: a szervezett tömegpártok megjelenése történelmi perspektívájában nem jelentette a demokrácia eszményeinek megsemmisülését. Mivel azonban ő a politikum szférájában éppen megjelent széles tömegek akkori pártjainak állapotát vizsgálta, történetietlen szemlélete³⁴ következtében ezt a helyzetet vetítette ki a jövő megváltoztathatatlan tendenciájaként. Végtelenen eltúlzott megállapításai a tömegpártokon belüli oligarchikusságot illetően annyiban pozitív következményekkel is jártak, hogy ráirányították a későbbi kutatások figyelmét a párton belüli demokrácia fontosságára. Ebben persze szerepet játszott az a fasiszta államok megsemmisítése után felismert tény, hogy a diktatorikus párt, államhatalomba kerülve, belső szervezési elvei következtében szükségszerűen a maga képére alakítja át az állam szervezetét; ebből következik, hogy az állami demokrácia nélkülözhetetlen előfeltétele az államhatalom megragadására törekvő politikai pártok belső demokráciájának biztosítása.

Bár alapkoncepciója téves, Michels pártszociológiájában számos időtálló következtetést, illetve a századelő politikai pártjaira vonatkozó óriási mennyiségű empirikus anyagot találhatunk.

A tömegpártokon belüli látszatedemokrácia előképe — mondja Michels — a bonapartizmus ideológiájával valósult meg. A választások útján hatalomra került Louis Bonaparte végig hangsúlyt fektetett arra, hogy hatalmát a néphatalom megvalósulásaként állítsa be. Szuverén a nép, ő ennek éppen csak kreatúrája. A „népszuverenitáson nyugvó császárság” tehát a látszatedemokrácia egész tárházát hozta létre stabilitása biztosítására. III. Napóleonnak csak egy feltétele volt: a „szuverén” nép és vezére között nem állhat semmi közvetítés.³⁵ A diktátor számára az ellenakarat potenciális képződését lehetővé tevő közvetett demokratikus intézmények ellen megfelelő ideológiát jelentettek a rousseau-i közvetlen demokrácia argumentumai is, mint ahogy minden későbbi diktatúra számára alkalmas legitimációs ideológia volt a „csak parlamentarizmus” meghaladása a közvetlen demokrácia által.

Jóllehet monografikus igénnyel nem foglalkozott a politikai pártokkal, Ostrogorski és Michels mellett különösen *Max Weber* írásai hatnak ösztönzően a mai polgári pártszociológiai kutatásokra.³⁶ Weber pártszociológiai töredékei elszórta megtalálhatóak szinte egész életművében, de különösen a „Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland” című írásában. Ez utóbbit — noha tudományos igényű munka — nagymértékben befolyásolták Weber konkrét politikai elképzelései is. Így, mivel a jövő Németországra vonatkozó elképzelései az angolszász országokban már kialakult politi-

kai berendezkedés felé orientálódtak, erőteljesen támaszkodik Ostrogorski-
nak az e terület pártrendszerére vonatkozó kutatásaira.³⁷

Műveinek a későbbi pártszociológiai vizsgálódásokra gyakorolt hatása különösen e munkák *rendszerező-általánosító* jellege miatt jelentős. Weber több szempontból is osztályozza a pártokat. Uralmi tipológiájának megfelelően a pártokat is vezetésük és szervezetük legitimációja szerint vizsgálja: így karizmatikus pártokat, tradicionális pártokat, formálisan-legálisan szervezett pártokat és hitpártokat különböztet meg.³⁸ Más szempontból különíti el a modern államok pártjait, mikor „patronage-pártokról” beszél, amelyek „lényegileg csak hivatalokat szétesztő szervezetek” és világnézeti pártokról, amelyek a múlt század végén Európában még tisztán lehetett megtalálni.³⁹

Legtermékenyebben azonban a politikai pártok történeti fejlődését alapul vevő honorácior-párt, illetve tömegpárt megkülönböztetése bizonyult. Weber honorácior-pártoknak a XIX. századra jellemző pártokat nevezi, amelyeknek tömegbázisát a műveletek és vagyonosok rétegei adják, s amelyek nem rendelkeznek parlamenten kívüli szervezettel, csak ezen belül léteznek folyamatosan, a képviselők meghatározott csoportjaira alapozódva „mint parlamenti pártok”. A XIX. század második felétől fokozatosan kialakuló tömegpártoknál mindezek ellenkező előjellel igazak: a választójog kiterjesztésével a politika szférájába beáramló tömegek adják alapjukat; e tömegeket a politikai pártok parlamenten kívül megszilárdult apparátusukkal fogják egységbe, hogy az apparátus élén álló „vezér” a politikai küzdelmekben kalapácsként sújtson le az ily módon centralizált egységbe fogott akaratokkal.

Weber elemzése a honorácior-pártstruktúra tömegalapra való átállásáról⁴⁰ nagy hatást gyakorol majd jó 40 év múlva Jürgen Habermasnak a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozását vizsgáló munkájára. Nemcsak a pártokra vonatkozó konkrét adatokat illetően: magának a nyilvánosság kategóriájának Habermas által kibontott elemei is impliciten megtalálhatóak már Weber idézett elemzésében. Míg azonban Habermas (persze már jóval nagyobb történelmi távlatból) némi nosztalgiával tekint a kritikai nyilvánosságot megvalósító honorácior pártstruktúrákra, addig Weber többször is türelmetlenül beszél az örökké vitatkozó honorácior „céhekről”, a honorácior „kupec kedésről”⁴¹, és kinyilvánítja a „népszavazásos diktátor” iránti szimpátiáját.

Hatott ez a weberi tipológia már Habermas előtt is. *Heinz Marr*, a honorációs párt—tömegpárt felosztást alapul véve ugyanannak a történelmi fejlődésnek más mozzanataira tette a hangsúlyt, és a húszas években kidolgozta a reprezentációs párt—integrációs párt fogalmi elkülönítést⁴². Marr szerint ugyanis Weber túlságosan az átalakulás szervezeti oldalát hangsúlyozta, pedig a változásnak csak egyik — Marr nézete szerint a lényegtelenebb — oldala az, hogy a politikai párt már a parlamenten kívül is szilárd, folyamatosan működő szervezettel rendelkezik. Sokkal döntőbb az, hogy ez a tömegpárt — Marr szóhasználatában integrációs párt — *az egyénnek mind több tevékenységét egyre sokoldalúbban fogja át, és ezek a tevékenységek már korántsem politikaiak*. Az ilyenfajta párt betegségélező pénztáraival, tűzbiztosítási akcióival, különféle gyermek- és ifjúsági szervezeteivel „a bölcsőtől a sírig kíséri az egyént”⁴³. Itt jegyzem meg, hogy jóval Marr előtt már Robert Michels is kiemelte a tömegpártoknak ezt a funkcióbővülését-bővítését anélkül, hogy ebből általánosító következtetésre jutott volna.

A reprezentációs pártok — Weber szóhasználatában honorácior pártok —

a tömegpártok szétágazó tevékenységével szemben nem kívántak mélyebben belenyúlni az állampolgár életébe, megelégedtek szavazata pusztá megszerzésével. Épp ezért nem volt szükségük a folyamatos működésre, s aktivitásukat csak a közeledő választás idején erősítették fel.

3. A POLGÁRI PÁRTSZOCIOLÓGIA MAI KUTATÁSAIBÓL

A pártszociológia keletkezésében döntő szerepe volt a XIX. századi demokratikus eszmények és a kialakult tömegdemokrácia oligarchikus vonásai közötti növekvő szakadék felismerésének. Más-más alapról, mind Ostrogorski, mind Robert Michels műve e válság diagnosztizálását jelentik.⁴⁴ amely után Ostrogorski a demokráciának ezen eszményeit megvalósítandó, a folytonos pártok megszüntetését javasolja, míg Michels a folyamatosan működő szervezetet nélkülözhetetlennek tartva, a demokrácia megszűnéséről beszél.

Ebbinghausen szerint korunk pártszociológiájára ezzel szemben e korai válságtudat megszűnése a jellemző, és nem tartja fölöslegesnek, hogy e tétel bizonyítására egy egész monográfiát áldozzon. A válságtudat megszűnésében a demokrácia korábbi eszményeinek átértékelése rejlik. Az átértékelés már Max Webernél elkezdődött, aki a demokrácia eszközrendszerét, de különösen a parlamenteket és a pártokat — a tényleges helyzetet elfogadva — csak a politikai vezetők kiválasztódási-képzési helyének tekinti.⁴⁵ A demokrácia vezérdemokráciává történő weberi átértelmezése nyitotta meg az utat a mai polgári pártszociológiának a fennálló rendszer iránti *kritikátlanságához*, amelyben a demokrácia kérdése leszűkül arra, hogy fenntartsa a párttagok tömegétől függetlenedett oligarchikus pártvezetőségek *konkurrálását*. E rendszer stabilitása, teljesítőképesége és az ezekhez szükséges feltételek jelentik a mai polgári pártszociológia számára a végső kérdéseket. Az átfogó szerkezeti problémákat nem vizsgáló, azokat kritikátlanul elfogadó alapállásból következik egyben a pártszociológiai kutatások empirizálódása (miképpen kell egy választást lefolytatni, melyek a pártprogram összeállításának legjobb módjai, hogyan kell a pártvezetőnek a teamjét összeállítani stb.)⁴⁶.

A pártszociológia empirikus fordulata mellett találkozunk azonban a pártjelenség elméletibb megragadására irányuló törekvésekkel is. E törekvéseknek, amelyek visszanyúlnak Weber, Herbert Sultan, Heinz Marr korai tipologizáló elképzeléseikhez, nagy lökést adtak az ötvenes évektől kibontakozó *összehasonlító pártkutatások*. Az összehasonlítandó jelenségek ugyanis olyan nagy mértékben eltérnek egymástól, különös tekintettel a harmadik világ inkább csak „pártszerű” képződményeire, hogy szükségképpen fel kellett tenniük a kérdést: melyik az a minőség, amely a jelenséget párttá teszi, melyek azok a struktúrák, amelyek egyáltalán lehetővé tesznek pártokat; miért párt és miért nem inkább állam stb.

Az összehasonlító pártkutatás egyik leghatásosabb alakja mind kutató munkásságát, mind tudományszervező tevékenységét illetően *Sigmund Neumann*. A német származású Neumann Hitler hatalomra jutása után emigrált az Egyesült Államokba, ahol később jelentős szerepet játszott a pártok összehasonlító kutatásainak megszervezésében. A modern politikai pártokról 1956-ban vezetésével kiadott könyvéből kitűnik, hogy nagy hatást tett rá Heinz

Marr már ismertett funkcionális párttopológiája.⁴⁷ Kiemelkedő szerepet vitt Neumann az összehasonlító pártkutatás tíz évvel később megjelent másik nagy művének előkészületi munkáiban („A politikai pártok és a politikai fejlődés”), amely korai halála miatt végül is Joseph La Palombara és Myron Weiner szerkesztésében jelent meg.⁴⁸

La Palombara és *Weiner* a pártrendszerek tipologizálását több dimenzió mentén végzik el. Alapvetően a *versengő* és a *nem versengő pártrendszerek*et különítik el.

A versengő pártrendszer azokban a társadalmakban található, amelyekben mind jogilag, mind ténylegesen megvan a váltakozás lehetősége az államhatalmat birtokló pártot (vagy pártokat) illetően. Ezt a kategóriát két dimenzió mentén bontják tovább. Egyrészt megkülönböztetnek ezen belül *hegemonikus és körforgásos pártrendszereket*. „Hegemonikus rendszer az, amelyben kizárólag egy párt gyakorolja a kormányzó gépezet feletti ellenőrzést, mint például az Egyesült Államokban a New Deal és a Fair Deal idejében; a politikai élet liberális vezetése Japánban a háború után, ... illetve az indiai politikában, amelyet az önállóság óta a Kongresszus Párt ural.”⁴⁹

Lényeges vonása a hegemonikus pártrendszereknek, hogy bármikor megszűnhet az uralkodó párt hatalombirtoklása, és minden választáson meg kell harcolnia e pozíciója megtartásáért.

Az államhatalommal hosszabb ideig változatlanul összekapcsolódott pártrendszerek külön kategóriába sorolásának jogosságát mutatják a könyv megírása után lejátszódott indiai hatalomváltás következményei. Az uralomra jutott pártnál ugyanis rögtön hatalomra jutása után tendenciaszerűen megindult az államszervezet és a párt szervezete közötti lassú összefonódás. A hosszabb idejű összefonódás után mindinkább szerves egészként kezdenek funkcionálni, amely összefonódásban fokozatosan mindkét fél-rész elveszti önállóságát. E helyzetben hirtelenül bekövetkező radikális szétválasztás (amely például az Indiai Kongresszus Párt választási veresége után lejátszódott) tragikusan hathat az önállótlanodott, ex-uralkodó párt egységére. A nyilván jóval összetettebb okok mellett — véleményem szerint — jelentős szerepet játszott e párt akkori összeroppanásában korábbi hegemonikus szerepének ez az utóhatása is. Az ellenzékbe került hegemonikus pártnak újra meg kell teremtenie az önmagára-alapozódását, mint ahogy a korábban ráalapozódott állami szervezetnél is megindul ez az önmagára-alapozódás, hogy persze ezzel párhuzamosan megkezdődjék az új, hatalomba került párttal való lassú összefonódása.

A körforgásos pártrendszerekre az uralmon levő párt (vagy pártok) váltakozása jellemző, bár előfordulhatnak itt is hegemonikus korszakok, például az USA-ban a Republikánus Párt hegemonikus ellenőrzése 1896-tól 1932-ig.

A versengésen alapuló pártrendszerek történelmi előfeltételeit vizsgálva, a szerzők átveszik *Duverger* felosztását, aki a pártok parlamenten belüli vagy azon kívüli létrejöttét alapul véve *belsőleg, illetve külsőleg kialakult pártokat* különböztet meg. Ez a kialakulás nagymértékben meghatározza egy párt felépítését, ideológiai jellegét (vagy attól való mentességét), illetve magához a parlamentarizmushoz való viszonyát. Ugyanis a külsőleg kialakult pártoknál sok esetben a többiek megszüntetésére törekvő tendenciák mutatkoznak („radikalizálják a versenyt”) és nem fogadják el magát a parlamentarizmust sem.

A versengésen alapuló pártrendszernél előfeltételként tehát dominálniuk kell a belsőleg kialakult pártoknak, illetve ha külsőleg kialakult pártról van szó, annak el kell fogadnia a parlamentarizmus játékszabályait. Az utóbbira példa a szociáldemokrata pártok esete, amelyek egy idő után integrálódtak a parlamentarizmus rendszerébe.

A hegemonikus és körforgásos pártrendszerek elkülönítése mellett, amely az államhatalom birtoklásának tartós vagy sűrűbben váltakozó jellege szerint differenciálja a pártokat, La Palombaréék megkülönböztetik a pártrendszereket a pártok ideológiai vagy pragmatikus töltése szerint is. Összekapcsolva az előbbi kategóriapárral, így végül is négy altípust állapítanak meg a versengő pártrendszereken belül.

1. *Hegemonikus-ideológiai pártrendszerek.* Például ilyen volt India a Kongresszus Párt vezetése mellett; vagy ilyen az olaszoknál a Kereszténydemokrata Pártnak örök koalícióban levő, de tartós uralma. A szerzők korrelációt látnak egy párt ideologikusabb tartalma és hegemonikusságra törekvése között. „Így igaznak látszik, hogy a hegemonikus ellenőrzésre való hajlam eudémikusan létezik, és sokkal erősebben érezhető, ha a pártok magas ideológiai tartalommal rendelkeznek”.⁵⁰

2. *Hegemonikus-pragmatikus rendszerek.* Ide tartozik az Egyesült Államok már említett hegemonikus korszaka a republikánusok pragmatikus vezetése mellett (1896—1932). A pragmatikus párt politikájára, ha hegemon helyzetbe kerül, a status quo fenntartása a jellemző, szemben az ideológiai töltésűekkel, amelyekre inkább a valóságnak az eszményekhez igazítására irányuló törekvés jellemző.

3. *A körforgásos ideológiai rendszerek.* Az ideológiai töltésű pártok sűrű hatalomváltása a társadalom ideológiai megosztottságát jelzi, és ez a parlamentarizmus stabilitását komolyan veszélyezteti.

4. *Körforgásos-pragmatista rendszerek.* Ide sorolják az Egyesült Államok pártrendszerét, leszámítva annak említett hegemonikus korszakát.

A versengés nélküli pártrendszerek lényegében az egypártrendszerű társadalmakat jelzik. Ezt is több kategóriára bontják. Ezen belül is megkülönböztetik az *egypárt pluralisztikus rendszerét*, amelyben — épp az uralkodó egypárt pragmatikus töltése által lehetővé téve — a párton belüli irányzatok, ha informálisan is, de reprezentálják a társadalom nagy érdekcsoportjait, rétegeit. La Palombaréék ezt Sigmund Neumanntól veszik át, aki szintén lehetőséget lát az egypártrendszeren belül is „egy rejtett többpártrendszer kialakulására a politikai párt sokszor egymást kiegészítő funkcióinak sokfélesége következtében”.⁵¹

A mai polgári pártszociológia ismert kutatója, *Giovanni Sartori*, szintén helyet kapott a La Palombara és Weiner által szerkesztett, már említett kiadásban.⁵² Egy évvel később Bolognában kiadott politikatudományi antológiában más szempontokat is figyelembe véve továbbépitte fogalmi apparátusát.⁵³

Sartori a pártrendszerek vizsgálata előtt nélkülözhetetlennek tartja a releváns pártok fogalmának körülhatárolását, hogy a pártrendszerek *rendszerű működésének* vizsgálatánál ne téveszthesse meg a vizsgált államban levő pártok esetleg magas számát. Releváns egy párt az adott pártrendszer megértése szempontjából, ha:

1. függetlenül tényleges tömegbefolyásától, a parlamentarizmus elve alap-

ján (ti. ennek eszményeit elfogadva) kormányképes. Így mindig bevehetik a kormánypártok koalíciójába, ha a kormánypárti többség kialakítása ezt megkívánja, és így bizonyos fokig hatással lehet a kormánypolitika tényleges kialakítására.

2. Akkor is releváns egy párt, ha nem kormányképes ugyan — politikai programja, ideológiája miatt —, de olyan tömegbefolyása van, hogy *erre tekintettel* befolyásolni tudja a kormánypártok tevékenységét. Ezt Sartori — erősen pejoratív éllel — zsarolási képességnek nevezi⁵⁴. Egy pártrendszer rendszerszerű működése szempontjából irreleváns pártoknak tekinti a programjuk folytán örök ellenzékbe kényszerült, kis tömegbefolyással rendelkező pártokat.

Nyugat-Európát tekintve bipoláris és multipoláris pártrendszereket különböztet meg. A bipoláris két pólus körül forog, és így nincs önálló pártban megtestesülő középpontja: mindkét pólus a középpont felé mozog. A multipolaritás vagy másképpen nevezve „extrém pluralizmus” rendszerében a releváns pártok programjában áthidalhatatlan szakadék van, s ezért nem tudnak közeledni egymás felé. Ez utóbbi pártrendszer-típust a következők jellemzik: 1. rendszerellenes pártok léte (ti. a parlamentarizmus rendszerével ellentétesek). 2. Az ellenzék is megosztott, éppen ezért nem alkothat kormánykoalíció-alternatívát. 3. A rendszernek középpontja van egy párt (vagy koalíció) alakjában, amely a megosztott ellenzék felett kormányoz. 4. Jelentős ideológiai ellentétek vannak a pártok között. 5. Felelőtlen ellenzék léte. A megosztott ellenzéknek ugyanis nincs esélye a hatalomra kerüléshez, ezért bármit ígérhet anélkül, hogy arra kerülne a sor, hogy azt be kellene váltania. A felelőtlen ellenzék léte — állítja Sartori — kihat a kormány tevékenységére. 6. Ebből fakad az utolsó jellemzője: a túllicitálás fokozódása, mivel az ellenzéknek nem kell tartania attól, hogy számon kériki tőle ígéretei be nem váltását, így messze elszakadhat ígéreteiben a realitásoktól. Ez azonban arra kényszeríti a kormánypártokat is — a választók megnyerése miatt —, hogy ígéreteikben túllicitálják az ellenzéket. Mivel ezeket nem tudják betartani, ez nagymértékben csökkenti a kormánytöbbség stabilitását. A sűrű kormánypártváltás (vagy legalábbis a koalíciós partner gyakori cserélése) felelőtlennek teszi a mindenkori kormánypártot is. Programja be nem tartásáért az éppen lecserélt koalíciós partnerét teheti felelőssé.⁵⁵

●

Ha itt le is zárjuk a mai polgári pártkutatások ismertetését, ez nem jelenti azt, hogy kimerítettük a témát. Az egyes alapművek részletes elemzése csak egy vázlatos áttekintés után következhet. Ha erre itt nincs is terünk, a későbbiek feladata lesz a polgári pártkutatások további vizsgálata.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd *David Hume: Über das Faktionwesen. Theorie und Soziologie der politischen Parteien.* Herausgegeben und eingeleitet von Kurt Lenk und Franz Neumann. Luchterhand 1968.
- ² A „fakció” kifejezés, amely a múlt század második felében a pártok létjogosultsága körüli vitákban alapvető fogalomnak számított, a politikai pártok stabilizálódása után eltűnt a magyar politikai nyelvből. Így nem szabad összetéveszteni a „frakció” terminussal, ami a pártokon *belüli* irányzatok megjelölésére szolgál.
- ³ *Edmund Burke: Partei und Repräsentation. Theorie und Soziologie der politischen Parteien.*
- ⁴ *Karl Rosenkranz: Sublimierung des Parteistrits. Theorie und Soziologie der politischen Parteien.*
- ⁵ Vö.: *G. W. F. Hegel: A jogfilozófia alapvonalai.* Akadémia Kiadó 1971. 311. §, 313. §, ill. 314. §. Hogy mennyire következetes része Hegel pártokat tagadó álláspontja államelmélete egészének, *amely a politikai állam — polgári társadalom szétválását visszafordítandó, a rendi állam konstrukciójához nyúl vissza,* jól érzékelhető Jürgen Habermas fejtegetéseiben, amelyek Marxnak a hegeli államjog kritikájában kifejtett tézisein alapulnak. (Lásd Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* 178—179. old. Gondolat Könyvkiadó 1971.)
- ⁶ Vö. *Friedrich Rohmer: Die Parteien der Lebensstufen des menschlichen Geistes* 18—27. §. *Theorie und Soziologie der politischen Parteien.*
- ⁷ *Johann Kaspar Bluntschli: A politikai pártok: Rohmer pártelmélete* című rész. 112. old. Budapest 1872. Ford: Pallagi Géza.
- ⁸ *J. K. Bluntschli: Id. mű, 3. old.*
- ⁹ *Robert Michels: Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie.* Leipzig 1925.
- ¹⁰ *Boross Zsuzsa—Szabó Dániel: A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban* című tanulmány Neumann-nal foglalkozó része. *Történelmi Szemle,* 1975. 2—3. szám, 520. old.
- ¹¹ Lásd a reflexiós jelenségek problémájának kifejtését — az itt használt értelemben — Lukács György *Ontológiájának „Történelmi fejezetek”* című kötetében, 276—277. old. Persze jelezni kell, hogy a reflexiós jelenségek, reflexiós meghatározások jelentéstartalma a különböző filozófiai rendszerekben más és más területet takar. Hegel filozófiatörténetének tanúsága szerint már a pythagoreusoknál jelentkeztek az ellentétesekben meghatározódó jelenségek, amelyet a szkepticiستا Sextus Empiricus foglalt rendszerbe, kimondva, hogy a dolgokat és jelenségeket meghatározhatjuk különbözőségük szerint, ellentéteségük szerint, valamint viszony szerint. *Metafizikájában* Arisztotelész is beszél a reflexiós jelenségekről (Halasy fordításában a „viszonyfogalmakról”). Kantnak a tiszta ész kritikáját elvégző művében a reflexiós meghatározásoknak sajátosan leszűkített használatát láthatjuk, hogy Hegelnél aztán az öntudatra ébredő szellem reflektáló értelem-szakaszában, minden jelenség reflexiós meghatározásában oldódjon fel.

Azt hiszem, Lukács nem túlozza el a társadalmi jelenségek megértésénél a „reflexiós meghatározások módjára viszonyuló” képződmények kérdését, amikor — társadalomontológiája eszmetörténeti megalapozása céljából — Hegel filozófiája ontológiai alapjainak keresésénél „Hegel dialektikus ontológiája és a reflexiós meghatározások” címet adta e fejezetnek.

Tovább nem boncolva *a lényegük szerint reflexiós jelenségek* problémáját, csak azt kell leszögezni: ahol ontológiai elsőbbség lép fel egy kategóriának egy másikhoz való viszonyában, ott nem beszélhetünk reflexiós meghatározásról, mert az ontológiailag elsőleges kategória létezhet a másik kategória nél-

kül, míg a lényegük szerint reflexiók jelenségek közül egyik sem állhat fenn a másik nélkül.

¹² Az érdekek problémájának tisztázatlansága — ha magasabb elméleti szinten is — ma is létezik; épp azért, hogy a kutatások kimutatják, milyen mélyen gyökeresik a társadalmi lét legelvontabb strukturális problémáiban. Marxnál különösen a „Német ideológia” bevezető, nagy tanulmányában találhatunk kiinduló pontokat a magát általános érdekékké feltoló különös érdekek dialektikájáról. A magyar irodalomban a hetvenes évek elején Papp Zsolt kísérelte meg az érdekek problémájának ontológiai megalapozását. Ennek megjelent részei közül lásd: „Érdek és struktúra”. Társadalomtudományi Közlemények, 1972. 1. sz. illetve „Magánérdek, osztályérdek és közvetítő mechanizmusaik”. Szociológia, 1974. 4. sz.

¹³ J. K. Bluntschli: Id. mű, 11. old.

¹⁴ Id. mű, 9. old.

¹⁵ Bluntschlinak ez a gondolata sok évvel később M. Seymour Lipset-nél is felbukkan. „Fel lehet állítani azt a hipotézist, hogy egy stabil (szilárd) demokráciának egy olyan helyzetre van szüksége, ahol minden politikai párt hívei között a népesség minden rétege képviselve van”. Ugyanis ha egy rétegen alapul egy-egy párt tömegbázisa, olyan éles társadalmi választóvonalakat jelentene, amelyek lehetetlenné tennének minden kompromisszumot”. (Martin Seymour Lipset: Politikai szociológia, New York 1960. Az állam- és jogelméleti szöveggyűjtemény 2. kötetében, 324. old.)

¹⁶ Bluntschli: Id. mű, 22. old.

¹⁷ Id. mű, 24. old.

¹⁸ Id. mű, 29. old.

¹⁹ Id. mű, 30. old.

²⁰ Id. mű, 26. old.

²¹ Id. mű, 89. old.

²² Ostrogorski 1854-ben született Oroszországban, Péterváron, majd Párizsban politikatudományokat tanult. Mint meggyőződéses liberálist, Oroszországba való visszatérése után 1906-ban beválasztották az első Dumába. (Vö.: Rolf Ebbinghausen: Die Krise der Parteiendemokratie und die Parteienforschung, Berlin 1969. 16. old.)

²³ Vö.: Ebbinghausen: Id. mű, 18—19. old.

²⁴ Id. mű, 20. old.

²⁵ Boross Zsuzsa—Szabó Dániel: A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban. Történelmi Szemle, 1975. 2—3. sz. 506. old.

²⁶ Robert Michels: Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Leipzig 1911.

²⁷ Vö.: R. Ebbinghausen: Die Krise der Parteiendemokratie. 9—10. old.

²⁸ Sigmund Neumann: Führung in der Demokratie. Theorie und Soziologie der politischen Parteien. 297 old.

²⁹ Bár Michels saját bevallása szerint mozgalmi tevékenysége idején nagymértékben Marx hatása alatt állt, későbbi írásai, így pártszociológiája is azt mutatják, hogy elméleti szinten csak keveset merített Marxtól. (Ezt mondja Ebbinghausen is. Vö.: Ebbinghausen: Id. mű, 28. old.)

³⁰ Michels — paradox módon éppen korábbi szocialista eszményei miatt — Németországban elmozdították egyetemi állásából, később Olaszországba ment, ahol a pártra vonatkozó elméleti tételeiből olyan következtetést vont le, hogy szakított a munkásmozgalommal és Mussolini támogatója lett. (Michels sajátos szellemi fejlődésének részletesebb elemzését lásd: Pokol Béla: Robert Michels pártszociológiája. Világosság, 1981. 2. sz. 80—88. old.)

³¹ R. Michels: Id. mű, 64. old.

³² Vö.: Ebbinghausen: Id. mű, 40. old.

- ⁵³ *Antonio Gramsci: Az új fejedelem. Helikon 1977.*
- ³⁴ Lásd *Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése* című művének Michels-i kritikáját. Budapest 1971. 398. old.
- ³⁵ *R. Michels: Id. mű, 275. old.*
- ³⁶ Herbert Sultan már a húszas években kiemeli Weber pártszociológiai töredékeinek jelentőségét. Dietrich Herzog: *Max Weber als Klassiker der Parteisoziologie (1966)* című munkájában, e töredékek alapján is — a későbbi kutatásokra tett nagy hatása miatt — a pártszociológia klasszikusának nevezi Webert.
- ³⁷ Vö.: *R. Ebbinghausen: Id. mű, 47. old., ill. Max Weber: Állam, politika, tudomány. Budapest 1970. 417. old.*
- ³⁸ *Max Weber: Parteitypen und Parteistrukturen. In: Theorie und Soziologie der politischen Parteien. 315. old.*
- ³⁹ *Max Weber: Állam, politika, tudomány. 409—410. old.*
- ⁴⁰ Lásd részletesen ennek elemzését *M. Weber: Állam, politika, tudomány* című kötetében. 413—430. old.
- ⁴¹ *Id. mű, 428—430. old.*
- ⁴² Lásd *Heinz Marr: Repräsentation- und Integrationsparteien. Theorie und Soziologie der politischen Parteien. 330—335. old.*
- ⁴³ *Id. mű, 334. old.*
- ⁴⁴ *R. Ebbinghausen: Id. mű, 12. old.*
- ⁴⁵ *Id. mű, 51. old., illetve lásd M. Weber: Állam, politika, tudomány* című kötet. 430—440. old., amelyből kiderül Ebbinghausen állításának megalapozottsága.
- ⁴⁶ *R. Ebbinghausen: Id. mű, 69. old.*
- ⁴⁷ Lásd *Sigmund Neumann: Parteiensysteme und Integrationsstufen. Modern Political Parties. Chicago 1956. In: Theorie und Soziologie der politischen Parteien.*
- ⁴⁸ Sigmund Neumann és La Palombarák munkáiról részletesebb elemzés található Boross Zsuzsa és Szabó Dániel már idézett tanulmányában. Ezért a következőkben azon részek ismertetésére szorítkozom, amelyekre a tanulmány nem tért ki.
- ⁴⁹ *J. La Palombara—M. Weiner: Political Parties and Political Development. Princeton. New Jersey 1966.*
- ⁵⁰ *Id. mű, VIII. fejezet.*
- ⁵¹ *Sigmund Neumann: Führung in der Demokratie. Modern Political Parties. 1956. In: Theorie und Soziologie der politischen Parteien. 303. old.*
- ⁵² Lásd *Giovanni Sartori: Az európai politikai pártok; a polarizálódott pluralizmus esete. Political Parties und Political Development 1966. 137—176. old.*
- ⁵³ *Antologia della scienza politica* című kiadás *Sistemi partitici* című fejezete. 313—323. old. Bologna 1967.
- ⁵⁴ *Id. mű, Sistemi partitici* című fejezet. 315—317. old.
- ⁵⁵ *Id. mű, 321—323. old.*

MAKÓ CSABA

AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK ÉS A GAZDASÁGI HALADÁS

(A JAPÁN FOGLALKOZTATÁSI RENDSZER PÉLDÁJA)

Az elmúlt évtizedekben a fejlett tőkésországok között Japán „csodát” produkált gazdasági és társadalmi teljesítményével. Területét tekintve — ha az USA-val hasonlítjuk össze — Alaszka, Texas, Kalifornia és Montana államok után ötödikként következne az USA államai között. E kis területen 115 millió ember él, s ezzel a világ egyik legnagyobb népsűrűségű országa. Energia-hordozókkal és nyersanyagokkal alig rendelkezik; a gazdaság működtetéséhez szükséges energiát több mint háromnegyed részben importálja.

A külföldi megfigyelők számára meglepő és misztikus a távol-keleti „nyugati ország” fejlődése.* Az ötvenes évek elején az ország által előállított bruttó nemzeti termék (GNP) mindössze egyharmada volt Franciaországénak, Nagy-Britanniáénak, a hetvenes évek elejére viszont meghaladja az idézett országok együttes bruttó nemzeti termékének nagyságát. A japán gazdasági teljesítmények a mindennapokban rádiók, magnók és más HI-FI készülékek vagy autók formájában jelennek meg. Ugyancsak közismert az a szédületes fejlődés, amit Japán az elmúlt három évtizedben olyan szektorokban mutatott fel, mint például az acélipar, a hajóépítőipar, a kommunikáció- és elektronikai ipar vagy a nemzetközi kereskedelem. A hajóépítőipar — amely a hetvenes évek elején a világpiaci árnál 20—30 százalékkal olcsóbban állította elő termékeit, és ezért azok nagyon károsak voltak a világpiacon — az olajválságot követően szintén kénytelen volt a termelését korlátozni, ennek ellenére termelési mutatói meghaladták az európai és amerikai hajógyárak együttes teljesítményét. A szállítási és egyéb kommunikációs rendszerek vonatkozásában Japán már a hatvanas évek közepén megelőzte a nyugati tőkésországokat; például az ún. Shinkansen vonat beállításával, amely Tokio és Kyoto között bonyolítja le a közlekedést.

A gazdasági fejlődés jelzőszámainak felsorolását hosszasan lehetne folytatni, s ezekből kiderülne, hogy — egy-két terület kivételével (pl. a katonai technika, nukleáris technológiák) — a távol-keleti ország maga mögé utasította a többi fejlett tőkésországot. A japán mezőgazdaság eredményei szintén figyelemre méltóak. Tradicionális japán falut ma már csupán a szamu-

* E. F. Vogel: Japan as No. 1. (Lessons for America), TUT Books. Tokyo 1980.

ráj-filmekben lehet látni. Harminc évvel ezelőtt a népesség 60 százaléka falun élt, ma a japánok 75 százaléka 50 000-nél nagyobb lélekszámú városban lakik. 25 év alatt a mezőgazdasági népesség aránya a munkaerő egészen belül 40 százalékról 7—8 százalékra csökkent. A mezőgazdasági technológia fejlődésének eredményeként a japán farmer fél hektáron másfél tonna rizst termel 28 napi könnyű munkával (korábban 900 kg-ot termelt, 100 napi kemény munkával). A japán mezőgazdasági termelés gyors modernizálása nem járt együtt a falvak társadalmi kapcsolatainak dezorganizálásával: harminc év alatt a falusi bűnözés felére csökkent.*

A gazdasági fejlődéssel, illetve a gyors iparosodással együtt járó urbanizáció a fejlett tőkésországok többségében fokozta a társadalmi dezintegrációt. Ennek jelzésére nehéz nemzetközileg elfogadható mutatókat találni, a bűnözés arányát sokan mégis megfelelőnek tekintik. Japán ebből a szempontból is rendkívüli ország: az emberek éjjel bárhol és bármikor nyugodtan sétálhatnak. A hatvanas évek elejétől az amerikai bűnözési ráta 10 év alatt 110 százalékkal nőtt, Japánban ezzel szemben csökkent. Az iparosítás másik negatív kísérőjelensége, a környezetszennyeződés elhárítására olyan komoly tevékenységet fejtettek ki a hetvenes évek elejétől, hogy napjainkban az USA innen kíván környezetvédelmi technológiákat vásárolni. Ha az oktatás, a kultúra vagy az egészségügy adatait sorra összehasonlítanánk a fejlett nyugati országok hasonló mutatóival, az egybevetés ugyancsak Japánnak kedvezne.**

Japán gazdasági és társadalmi fejlődése különösen az ötvenes évek közepe óta foglalkoztatja a közgazdászokat és a társadalomkutatókat. Közgazdászaink ugyancsak gazdag és figyelemreméltó elemzésekkel járultak hozzá a japán csoda” megismeréséhez.***

A szakemberek többsége egyetért abban, hogy Japán gazdasági növekedésének vizsgálatakor az emberi erőforrások hatékony felhasználását kell elsősorban nagyítót alá venni. Ennek ellenére kevés elemzés boncolgatta a japán foglalkoztatási viszonyok társadalmi-szervezeti sajátosságait, amelyek a gazdasági teljesítmények alapját képezik.

A külföldi megfigyelők, sőt nagyon gyakran maguk a japán szakemberek is, hajlamosak arra, hogy az eredményeket kizárólag a technikai-technológiai újításainak — illetve a magas szintű adaptációs készségnek — tulajdonítsák, vagy pedig a japán társadalomra jellemző egyedülálló történelmi és kulturális tényezőkkel magyarázzák.

A műszaki-technikai innováció szerepének túlhangsúlyozásával találko-

* Scifi on the farm, *The Economist*, 1980, 1—7. november, 39. p.

** 1975-ben Japánban volt a világon legalacsonyabb a halálozási ráta. A hetvenes évek végén a várható átlagos életkor meghaladta Svédorszáégét, ahol jelenleg is a legmagasabb ez az érték. A falusi répszerűség életkora is megnőtt: az átlagos életkor itt 1949-ben 55 év volt, napjainkban viszont 75 év, tehát 7 évvel magasabb, mint például az USA-ban.

*** *Jánossy Ferenc*: A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1966. Francia nyelven: 1971-ben; *Bíró Klára*: Japán a II. világháború után. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967.; *Varga György*: A japán business. Irányítás és vezetés. Kossuth Könyvkiadó 1972.; *Ehrlich Éva*: Japán, a felzárkózás anatómiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979.; *Hernádi András*: A japán gazdaság a 70-es években. Kossuth Könyvkiadó 1980.

zunk a leggyakrabban. A külföldi megfigyelők jelentős része szerint a munkatevékenység automatizálása és robotizálása a japán gazdasági teljesítmény jövőbeni fenntartásának legfontosabb feltétele. A nézet képviselői azt hangsúlyozzák, hogy az 1980 és 1990 közötti években a robotok elterjedése, a mikroelektronikai termékek árának rohamos csökkenésével, meggyorsul. Felhasználásuk a feldolgozóipar üzemein kívül a szolgáltatás (pl. kórházi betegellátás), a mezőgazdaság és a bányászat területén is fokozódik. Az ipari robotok területén nyomon követhető változásokat jól érzékelteti az autóipar példája.*

Az ipari robotok megjelenése megkérdőjelezi a nagysorozatú termelés több mint fél évszázada változatlan elveit. Robotizált gyárak az autók nagy választékát képesek előállítani, például a Nissan és Toyota japán autógyárak USA-ban felépített első üzemeiből évente 250 000 kocsit és hat-tizenkét modellt bocsátanak ki. A robotok alkalmazása különösen az olyan kisebb autógyárak számára kedvező, mint a Volvo, BMW, a japán Mitsubishi, amelyek elsősorban a differenciált fogyasztói igények kielégítésére töreksenek. Ezeknél a nagyvállalati méretből származó előnyök, amelyek a General Motorsra, a Fordra vagy a Volkswagenre jellemzők, megszűnnek. A felsorolt előnyökön kívül az ipari robotok alkalmazásával jelentős létszámmegtakarítás — például a szerelésben 70 százalék — érhető el.

Ezen túlmenően a robotizáció jól alkalmazható az egészségre káros vagy veszélyes munkaterületeken is (pl. zárt helyen történő hegesztés, sajtolás, festés stb.). A termelés folyamatosságát és a termék állandó minőségét tudják garantálni azok a mikroprocesszor agyakkal előállított robotok, amelyek a munkaprogram állandó ellenőrzésére képesek.

Érdeemes felfigyelni az automatizáció és robotizáció foglalkoztatottságra gyakorolt kedvezőtlen hatásaira. A HITACHI cég által végzett felmérés — amely az ipari automatizáció 106 esetének vizsgálatára irányult — tapasztalatai szerint a termelő munkahelyek 40—70 százaléka megszűnik (pl. szereldei, hegesztői, felügyeleti stb.) a robotizáció következtében. A gépgyártásban például az automatizáció a legmagasabb kvalifikáltságot igénylő munkaköröket teszi feleslegessé, s ezzel a képzetlen munkát végzők arányát növeli. Mind ez ideig az automatizáció és robotizáció nem idézett elő komoly foglalkoztatottsági problémát — munkanélküliséget — Japánban, mert a harmadik szektor képes volt a felszabaduló munkaerő „felszívására”.

Végül megint csak arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy az automatizációt vagy az egyéb olyan új típusú technikát, mint az ipari robotok alkalmazása, nem szabad önmagában vizsgálni. A FUJITSU FANUC cégnél például — amelyet a holnap japán gyárának tartanak — lényegében nem dolgoznak termelő munkások, és a munkaerő döntő többsége kutatással és fejlesztéssel foglalkozik.**

A HINO cég üzemében például, ahol robotok állítják elő a robotokat, mindössze 700 munkás dolgozik a 780 alkalmazottal szemben — az alkalmazottak több mint egynegyede a vállalat kutató-fejlesztő részlegében dolgozik. Ha csak ezeket a mutatókat nézzük, akkor valóban — némi leegy-

* Car automation (Roberts Change the rules). The Economist, 19—25. April, 1980. 93—94. old.

** A FUJITSU FANUC számjegyevezérlésű szerszámgépeket állít elő robotokkal.

szerűsítéssel — az „ember nélküli” vagy „robotizált” műhelyek jelentik a jövő ipari szervezeteinek modelljét. A valóságos helyzet azonban más: például a FUJITSU FANUC cég üzleti forgalmának felét a számára előnyös szerződések alapján bedolgozó vállalatok termelése jelenti. A bedolgozóktól származik a nyersanyag, kábelek és egyéb alkatrészek. Hasonlóan szövevényes bedolgozói üzemhálózat — amelyek Japánon kívül Dél-Kelet Ázsia más országaiban (pl. Dél-Koreában) is megtalálhatók — szállítja a robotizált autógyárak számára az olyan részegységeket, mint a sebességváltó, hátsóhidak stb. Nyugodtan kijelenthetjük azt, hogy az élenjáró nagyvállalatok minden olyan tevékenységet bedolgozó cégekkel végeztetnek, amelyeket ma még nem kifizetődő automatizálni vagy robotizálni.

Az ipari robotok alkalmazását kísérő gazdasági és társadalmi következmények vázlatos bemutatása — úgy véljük — elegendő annak a nézetnek a megkérdőjelezéséhez, amely a japán üzemek fantasztikus termelékenységét alapvetően műszaki jellegű tényezőkkel magyarázza. A műszaki-technológiai tényezők egyoldalú szemléletéhez hasonlóan dezorientáló szerepet játszanak azok az indokolatlan általánosításra és absztrakcióra törekvő nézetek is, amelyek a ténylegesen ható és érvényesülő társadalmi-szervezeti gyakorlat helyett az *ősi japán kultúra és társadalmi intézmények szerepét misztifikálják*.

Japán rendkívüli társadalmi-gazdasági teljesítménye már az ötvenes évek óta élénken foglalkoztatja a külföldi — közöttük a magyar — szakembereket. Az elemzések általában úgy mutatták be a munkaerő-felhasználás szervezeti rendszerét, mint amelyre egyedülálló és sajátos foglalkoztatási és ösztönzési gyakorlat jellemző.

Az ősi japán kultúrából, a feudális múltból származó tudati-ideológiai tényezők túlhangsúlyozására nemcsak a külföldi megfigyelők, hanem gyakran maguk a japánok is hajlamosak.*

A társadalomkutatókkal, vállalatvezetőkkel vagy szakszervezeti vezetőkkel való találkozásaim során magam is gyakran hallottam olyan véleményeket, amelyek szerint a japán foglalkoztatási gyakorlat, az USA-val vagy a fejlett nyugati tőkésországokkal szemben, egyedülállóan sajátos. Az ötvenes években elindult gyors gazdasági növekedés időszakában a japán foglalkoztatási rendszer eredményesnek bizonyult; a japán gazdasági szakemberek úgy vélték, hogy a tradicionális elveken nyugvó foglalkoztatási intézmények megfelelőek. A megfigyelő számára a foglalkoztatási rendszer olyan külső megjelenési formái, mint a munkások magas színvonalú azonosulása, elkötelezettsége a vállalati céloknak, a csoportszellem fejlettsége, a munkáltatók, a munkások és a szakszervezet közötti harmónia és konszenzus mind olyan viselkedési mintáknak tűntek, amelyek könnyen és megnyugtatóan levezethetők a japán emberek egyedülálló karakteréből. A japán és a külföldi szakemberek többsége hosszú időn keresztül nem szentelt kellő figyelmet a vállalaton belül együttműködő különböző rétegek és csoportok

* A foglalkoztatási rendszer működésének kritikus és rendkívül differenciált leírásában különösen élenjáró a japán Munkatudományi Intézet. A munkaerőforrások felhasználására szolgáló szervezeti rendszer ismertetése során nagymértékben támaszkodom a következő munkára: Haruo Shimada: *The Japanese Employment System*, The Japan Institute for Labor, 1980. Tokyo.

közötti konszenzus és harmónia vagy a magas színvonalú csoportszellem mögött meghúzódó valóságos társadalmi-szervezeti folyamatoknak és e folyamatok funkcionális szerepének. Így aztán a vállalatoknál tapasztalható munkáltatói paternalizmus, a munkavállalók lojalitása — mint magatartás-minták — a korporatív és a munkások érdekeivel szemben a munkáltatók törekvéseit szolgáló vállalati szakszervezeti mozgalom eredményének, következményének minősültek.

Összegezve az elmondottakat, a japán foglalkoztatási rendszerrel kapcsolatos nézetek a következő három alapintézményt különböztetik meg:

1. Az *életre szóló foglalkoztatás* (Life-time employment system). A munkáltató a munkást egész életén keresztül — a vállalathoz való belépésétől kezdve — foglalkoztatja, hasonlóan ahhoz, ahogyan a szülők a gyerekeket a család állandó tagjának tekintik. Viszonzásul a munkás munkáltatójával szemben maximálisan lojális és elkötelezett.

2. A szenioritás elvén alapuló, ún. *nenko bérezési rendszer*, ahol a kereset elsősorban a gyakorlati időt és az életkor alakulását tükrözi. Ebben az ösztönzési rendszerben a dolgozók keresete fedezi az egyén életének minden szakaszában a jellemző kiadásokat (pl. házasságkötés, otthonalapítás, gyerekek taníttatása, takarékoskodás a nyugdíj idejére stb.). Mindezért cserébe a dolgozók hosszú távon is hajlandók a vállalati célokkal azonosulni.

3. A *vállalati szakszervezetek*, amelyek miután nemcsak a munkásokat, hanem az alkalmazottakat is tömörítik — bár nem a vezetés intenciói alapján jönnek létre* — nagyobb súllyal képviselik a vezetés, mint a munkások érdekeit. Elterjedt az a vélemény, az ipari viszonyokkal foglalkozók körében is, hogy ennek tulajdonítható a sztrájkok miatt kiesett munkanapok alacsony száma a japán gazdaságban.

A foglalkoztatási rendszer három intézményét a kutatók a japán ipari viszonyok olyan sajátosságainak tekintik, amelyek nem csupán a dolgozók munkával szembeni különlegesen magas motiváltságát, hanem a munkáltatók és a szakszervezetek közötti egyetértést és békés viszonyt is garantálják a vállalat nemzetközi versenyképességének megőrzése és fokozása érdekében.

Mindezek után fel kell tenni azt a kérdést — amelyet egyre gyakrabban maguk a japán társadalom kutatói fogalmaznak meg —, hogy hogyan képes egy ilyen merev elveken alapuló foglalkoztatási rendszer a japán vállalatok fantasztikus alkalmazkodóképességét biztosítani. A válasz lényegében kettős: vagy helytállóak a japán munkás speciális karakterét és mentalitását hangsúlyozó nézetek, vagy pedig egy olyan komplex és hosszú távon racionális társadalmi-szervezeti gyakorlat jellemzi az emberi erőforrások felhasználásában.

* Ezzel kapcsolatban meg kívánjuk jegyezni, hogy a „nyugati” tőkésországok szakszervezeti mozgalmában — főleg az amerikai munkásmozgalom II. világháború előtti történetében — szintén létezett ez a gyakorlat. A különbség azonban jelentős, ugyanis amíg az USA-ban például a vállalati vezetők hozták létre vagy osztották fel kezdetben ezeket a vállalati szakszervezeteket, Japánban törvény biztosítja az ilyen jellegű vezetői intervenciók megelőzését. Lásd bővebben erről: Labor Unions and Labor-Management Relations (in) Labor Relations in Japan (Fundamental Characteristics), International Society for Educational Information, Inc., Japan, 1974.

nálását, amely rövid távon szemlélve — és a tőkésállamok többségének foglalkoztatási elvét tartva szem előtt — irracionálisnak tűnik.

A foglalkoztatási rendszer működésével kapcsolatos legismertebb jelenség az *életre szóló foglalkoztatás* (life-time employment). A foglalkoztatási garanciák, valamint a gyakran emlegetett paternalisztikus vezetési módszerek* eredményeként a munkaerő-fluktuáció gyakorlatilag nem létezik, tehát a foglalkoztatás stabilitása magas fokú.

Az elmúlt évtizedek munkaerőmozgásának jellemzői azonban nem igazolják sem az életre szóló foglalkoztatás tételéről, sem pedig a munkaerő rendkívüli méretű stabilitásáról szóló elterjedt felfogásokat. Az életre szóló foglalkoztatás tétele csupán illúzió, hiszen még a legjelentősebb kiváltságokkal rendelkező nagyvállalati munkásoknak — a nagyvállalatok a munkaerőnek kb. 40 százalékát foglalkoztatják — is el kell hagyniuk a vállalatot a kötelező nyugdíjazási rendszer következtében.**

A munkaerőmozgás teljes hiánya, a munkások „ultrastabilitása” szintén csak fikció. A tapasztalatok szerint egyrészt a foglalkoztatás színvonala a gazdasági élet alakulását követi (pl. nagymértékben csökkent az 1930-as években vagy az 1970-es évek elején beköszöntő gazdasági válság idején), másrészt a kilépések gyakorisága az életkor függvényében jelentősen változik:

Kilépők aránya a különböző korcsoportokban

Korcsoport	1965	1970/a	1970/b	1975	1977
	százalék				
20 év alatt	14,7	26,2	(20,3)	17,6	18,3
20—24 éves	16,3	34,7	(13,4)	21,9	21,5
25—29 éves	11,5	22,2	(10,5)		
30—34 éves	8,4	15,2	(9,5)		
35—39 éves	6,8	14,6	(8,3)	10,2	9,9
40—44 éves	7,4 ^o	12,9	(8,7)		
45—54 éves		14,1	(9,8)	11,1	21,7
55 év felett	11,0 ^{oo}	20,5	(13,1)	23,4	14,9
Összesen	11,3	21,5	(13,1)	15,9	14,9

Forrás H. Shimada: Id. mű, 9. old.

Megjegyzés: 1. Az 1970/a jelű oszlop az összes kilépők arányát tartalmazza, az 1970 b jelű oszlop azoknak a kilépőknek az arányát, akik egy másik munkahelyen újra belépnek. 2. A ^o jelzésű sor a 40—59 éves korcsoport kilépőit együttesen tartalmazza; a ^{oo} jelzésű sor a 60 éves illetve idősebb korcsoportba tartozó kilépők arányát mutatja. 3. Miután a táblázatban szereplő kilépők között találhatók azok is, akik nem csupán a vállalati munkaerőpiacról, hanem a munkaerőpiac egészéről véglegesen kikerülnek (pl. betegség, nyugdíj, nők házasságkötés után stb.), ezért van különbség az 1970/a, illetve 1970/b jelű oszlop számadatai között.

* Ezzel összefüggésben fel szeretnénk hívni a figyelmet arra, hogy a japán vállalatvezetési és irányítási módszerek történelmi tapasztalatai szerint a paternalisz-

Az ún. *nenko* bérezési rendszernek, a japán foglalkoztatási rendszer másik építőelemének funkciója a munkások vállalati célokkal való azonosulásának, lojalitásának biztosítása. A *nenko* bérezési rendszer működésének rövid távú vizsgálata azt mutatja, hogy az életkort, a gyakorlati időt és a képzettség alakulását követő kereseti differenciák valóban nem tükrözik a munkateljesítményeket. Ugyanakkor a gyakorlati idő és a képzettség hosszabb távon szoros kapcsolatban van a tudással és a tapasztalattal. Ezekre a vállalati munkaszervezetekre a belső munkaerőpiac nagymértékű struktúráltasága jellemző. Tehát a japán ösztönzési rendszer *hosszú távon* kielégíti azokat a szervezeti szükségleteket, amelyeket egy fejlett és differenciált belső munkaerőpiaccal rendelkező vállalat a munkaerővel szemben támaszt. Mindezek alapján belátható, hogy ez az ösztönzési gyakorlat *rövid távon* valóban úgy működik, hogy az idősebb, képzetlen munkásokat magasabb keresetekhez juttatja, mint a fiatal, képzett dolgozókat. *Hosszú távon* azonban — ha a dolgozók teljes foglalkoztatási idejének egészét vesszük alapul, és karrierjüket végigkísérjük — a kereseti differenciák a képzettség és ismeretek alakulását tükrözik.

Ez a jelenség arra hívja fel a figyelmet, hogy az ösztönzési rendszer funkcionálását nem lehet elszigetelten, a vállalatok munkaerő-felhasználási rendszerétől függetlenül vizsgálni. A japán vállalatok — amint erről a későbbiekben bővebben beszámolunk — nagy jelentőséget tulajdonítanak az emberi tudás és ismeretek területén folyó beruházásoknak. A nagyszabású és rendkívül differenciált képzési programok jellegüknél fogva *hosszú távon* kamatoznak. A munkaerőforrások ésszerű felhasználását szabályozó ösztönzési rendszer — ilyen vállalati foglalkoztatási stratégia esetén — csak *hosszú távon* lehet racionális. Ebben a perspektívában az ún. *nenko* ösztönzési rendszer, *hosszabb időszakot* véve alapul, a munkaerő-felhasználás hatékonysága szempontjából optimálisan működik.*

Ez az ösztönzési rendszer azonban nem merev, működésének rugalmasságát a munkáskeresetek belső struktúráján keresztül vizsgálhatjuk. Ebben a legfontosabb komponens a havibér. Ennek nagyobb része fix kereset, viszonylag kis arányt képviselnek az olyan egyéb jövedelmi összetevők, mint a túlóra, műszakpótlék, lakáshozzájárulás, családi pótlék stb. A bérezési for-

tikus mintákat tükröző foglalkoztatási rendszer — számos ezzel ellenkező állítással szemben — nem a feudális viszonyok, azaz a preindusztriális korszak terméke. Sokkal inkább annak az ökonomiailag ésszerű munkáltatói politikának az eredménye, ami az ötvenes években megindult gyors gazdasági növekedés idején keletkezett munkaerőhiány leküzdésére, a létszámstabilitás biztosítására irányult az életre szóló foglalkoztatás intézménye útján.

** A kötelező nyugdíj az 55—60. év közöttieket érinti.

* A japán bérezési rendszer jellegzetességei jobban kiderülnek, ha azt az amerikai vállalatok ösztönzési gyakorlatával hasonlítjuk össze. Az USA-ban már a munkába állás kezdetén lényeges a kereseti differencia az alacsonyabb és a magasabb iskolai végzettségű munkások között. Ezzel szemben Japánban az iskolai végzettség szerinti különbség a munkába lépéskor elhanyagolható, az életkor növekedésével viszont nagymértékben nő. Így fordulhat elő, hogy az idős-képzetlen munkás nagyobb keresettel rendelkezik, mint egy fiatal-képzetten dolgozó; *hosszú távon* azonban a kereseti eltérésekben jól tükröződik a képzettségi kvalifikációs különbség.

mák tekintetében tehát a havibér vezet. A II. világháborút követően a japán üzemekben lényegében megszűnt a teljesítménybérek alkalmazása. Ennek az a legfőbb magyarázata, hogy a teljesítmény szerinti bérezés kedvezőtlenül érinti a munkások és a vezetők, valamint a munkások különböző rétegei közötti kooperációt: a teljesítménybér az együttműködés és a szolidaritás erősítése helyett az egyéni versengés és individualista értékek kitermelődését és fennmaradását segíti elő. Minden látszat ellenére a mélyebb elemzés azt mutatja, hogy a nenko bérezés gyakorlata rövid távon is rugalmas. Ezt elsősorban a nyereségérdekeltség biztosítja. A nyereség címén a munkásoknak kifizetett összegek nagyságrendjét jól érzékelteti a következő adat: 1978-ban például a több mint 30 főt alkalmazó vállalatoknál az évi nyereség összege 4 havi keresettel volt egyenértékű.* Nyereséget a vállalatok általában évente kétszer fizetnek, s annak nagysága a vállalat gazdasági tevékenységének eredményességétől függ. Fellendülés idején nagyobb, gazdasági pangás idején kisebb összeget fizetnek ki. A viszonylag nagy volumenű nyereség fontos szerepet játszik a munkaerő rugalmas felhasználásában. A kereseti differenciák több évtizedes tendenciái szerint gazdasági válság vagy visszaesés idején nőnek a kereseti differenciák: ez jellemezte az 1930-as évek elejét és az 1950-es évek közepét. Ezzel szemben a hatvanas évek gyors gazdasági növekedésének szakaszában csökkentek a kereseti különbségek.

Úgy véljük, hogy a japán vállalatoknak és a japán gazdaság egészének gazdasági sikerei azt bizonyítják, hogy az első látásra merev és irracionális bérezési rendszer valójában rugalmas és komplex ösztönzési konstrukció a munkaerő hosszú távon hatékony felhasználásában.

Végül foglalkoznunk kell a japán ipari és foglalkoztatási viszonyok harmadik intézményéről, a vállalati *szakszervezetekről* elterjedt hiedelmekkel. A japán szakszervezetekről elterjedt felfogások differenciálatlanok és pontatlanok. Itt csupán a foglalkoztatás biztonságának fenntartására és a bérezési gyakorlatra irányuló szakszervezeti tevékenységgel foglalkozunk bővebben. A II. világháború befejezése után, különösen a hatvanas évek gyors gazdasági növekedésének körülményei között, a szakszervezetek jelentős nyomást tudtak gyakorolni a munkáltatókra a munkaerő-politika eszközeinek megválasztásában. Ennek eredményeként nem csupán azt vívta ki a szakszervezet, hogy ma már nem könnyű a munkások elbocsátása, hanem azt is sikerült elérni, hogy a foglalkoztatás önkényes szabályait napjainkban a munkáltatók és a szakszervezetek közötti kollektív tárgyalások helyettesítik.

Az évente rendszeresen ismétlődő bértárgyalásokon (ún. labour spring offensive) a bérnövekedés mértékének és elveinek megállapításában a szakszervezeteknek lényeges szerepük van. Ezekben a tárgyalásokon — amelyeket a vállalati szakszervezetek képviselői folytatnak — az iparági szakszervezeti szövetségek főleg informátorokként és koordinálókként tevékenykednek.

A bérezési gyakorlattal kapcsolatos szakszervezeti tárgyalások eredményeit csak részben jelzi a keresetemelkedés nagysága. Társadalmi szempontból

* A munkások nyereségrészesedést a II. világháború előtt nem kaptak. Ekkor még a nyereség (vagy bonusz) a vállalati vezetés egyik jelentős privilégiuma volt.

legalább ilyen jelentős a kereseti differenciák csökkentésére irányuló egalitáriánus politika. Ezzel a bérezési stratégiával a szakszervezeti mozgalom a szolidaritás és kooperáció értékeit kívánja folyamatosan stabilizálni. Nem véletlen, hogy Japánban a II. világháborút követően a teljesítménybérezést csak kivételes esetekben alkalmazták. A japán Munkaügyi Minisztériumnak a hetvenes évek elején végzett felmérése szerint a japán vállalatok közül mindössze 6,8 százalék folyamodott teljesítménybérezéshez. A vállalatvezetők — a szakszervezetekhez hasonlóan — a teljesítménybér használatáról azért mondanak le könnyen, mert az a vezetők és a munkások között, továbbá a munkásságon belül a széthúzás és az egoizmus tendenciáit erősíti az emberi együttműködéssel és kooperációval szemben.

A továbbiakban tüzetesebben megvizsgáljuk a foglalkoztatási szervezetrendszer azon jellemzőit, elemeit, amelyek a japán munkaerő olyan egyedülálló és szembetűnő magatartásmintáit, mint a nagy szorgalom, fejlett csoportszellem és szolidaritás, nap mint nap újratermelik. Nem tagadva az ország kulturális és történelmi hagyományainak napjainkban is élő hatását, elemzésünkben elsősorban azzal a szervezeti-vállalati gyakorlattal szeretnénk foglalkozni, amely az egyéni és kollektív cselekvéseket hosszú távú ökonómiai racionalitással ruházza fel.

Az ipari viszonyokat kutató szakemberek körében Japánnal kapcsolatban általános az a vélemény, hogy a japán vállalatoknál a munkás öngazgatás rendszerének gondolata nemcsak népszerű, hanem a gyakorlatban általánossá is vált. A munkás öngazgatás konkrét formáinak működéséről olvasható beszámolók olyan kiscsoport-tevékenységekről adnak hírt, mint a minőségellenőrző körök (Quality Control), a zero defect (ZD) vagy a munkavédelem és higiénia javítására irányuló mozgalmak. A munkásrészvétel sajátos japán formájának tekintik az öngazgató munkacsoportokat, amelyeket röviden JK-csoportoknak nevez az általánosan elterjedt szóhasználat.* E csoportok tevékenysége a minőségellenőrzésen túl a termelési célkitűzések meghatározását és az azok eléréséhez szükséges eszközök felhasználásában való döntést is magában foglalja. A kiscsoportok különböző formái a hatvanas évek gyors gazdasági növekedésének periódusában terjedtek el, kezdetben főként a nagyvállalatoknál. A fejlődés óriási volt, például az ún. minőségellenőrző körök tagjainak száma a nyolcvanas évek végére megközelítette az egymilliót.**

A hetvenes évek végére a kiscsoportok többsége már ilyen formában működött. A dolgozóknak, illetve a munkacsoportoknak legnagyobb autonómiát biztosító JK-csoportok először az acéliparban terjedtek el, ezért az auto-

* A JK, az öngazgatás japán kifejezésének — Jishukanri — rövidítéséből származik.

** A minőségellenőrző körök beindításáról és fejlődéséről kitűnő áttekintést nyújtanak a következő beszámolók: Kaoru Ishikawa: QC Circle Activities, Union of Japanese Scientists and Engineers, Tokyo, 1958; QC Circle Koryo — General Principles of the QC Circles (Union of Japanese Scientists and Engineers), Tokyo, 1980.

nóm csoport fejlődésének, működésének bemutatására a Nippon Steel Corporation példáját használjuk fel.*

A JK-csoportok létszámának és összetételének alakulása a Nippon Steel Corporation üzemekben

Időpont	A résztvevők száma (fő)	A szakmunkások közül résztvevők aránya (%)	A kiscsoport-tevékenységben résztvevők aránya az összes munkás-létszámhoz viszonyítva (%)
1971	84 641	87,3	68,0
1972	82 655	90,1	73,1
1973	80 400	92,8	77,0
1974	80 085	91,7	75,8
1975	80 410	93,2	73,2
1976	79 167	95,6	76,1
1977	77 784	94,4	75,2
1978	74 250	93,7	74,4
1979	72 396	94,9	74,6

Forrás: Outline of J—K Activities at Nippon Steel Corporation, 1980. jul. (Angol nyelvű sokszorosított vállalati belső dokumentum).

A táblázat adataiból kiderül, hogy a JK-csoportokban dolgozik a munkások több mint kétharmada, a szakmunkások közül pedig úgyszólván mindegyik tagja e csoportoknak.

A kiscsoportok terjedésének háttere az üzemekben érvényesülő tradicionális társadalmi kapcsolatok és értékek felbomlása volt. A japán iparban az ötvenes évek végétől jelentős műszaki-technikai modernizációra és szervezeti racionalizációra került sor. A termelőtevékenység automatizálása, a számítógépek gyors elterjedése jelentős mértékben hozzájárult ehhez a munka termelékenységének emelésével. Ezzel egyidejűleg azonban kedvezőtlen folyamatokkal is lehet találkozni. Felbomlik, meggyengül a műhelyek,

* Jelen tanulmánynak nem célja a Nippon Steel Corporation tevékenységének ismertetése. A vállalat jelentőségét és súlyát jelzik a következő, 1979-re vonatkozó adatok. A világ legnagyobb acélgyártó vállalatainak nyersacél termelése: Nippon Steel 35 millió tonna; US Steel: 27 millió tonna; Bethlehem Steel: 17,6 millió tonna; British Steel Corporation: 17,5 millió tonna. Természetesen a vállalati acéltermelés-kapacitás sorrendje eltér az egyes országok által előállított nyersacél mennyiségének mutatóitól, ebben a tekintetben a sorrend a következő: Szovjetunió: 150 millió tonna; USA: 123,2 millió tonna; Japán: 117,7 millió tonna, NSZK: 46 millió tonna. (Forrás: Nippon Steel Activities, Angol nyelvű vállalati kiadvány, 1980.)

üzemek világában érvényesülő régi hierarchia-rendszer, amely elsősorban a nagy tapasztalatokkal rendelkező szakmunkásoknak kedvezett.

A tudományos vezetés elveinek szellemében kialakított munkaszervezetben nemcsak a szakmunkások jelentős részének ismeretei váltak feleslegessé, hanem megszűnt azoknak a funkcióknak a jelentős része is, amelyeket az alsó szintű vezetők — a művezetők — láttak el szakmai felkészültségük és jelentős tapasztalataik alapján. A továbbiakban ezeket a funkciókat már a technológiai, gyártáselőkészítési és üzemgazdasági kérdésekkel foglalkozó szakalkalmazottak látják el. E folyamatok hatására a művezetők alárendeltsége és függősége nagymértékben megnőtt a vállalati vezetés hierarchiájában. A szakképzett munkások jelentős részének és a művezetőknek cselekvési lehetőségei tehát romlottak. Természetesen nemcsak vesztesei, hanem nyertesei is voltak a műszaki és szervezeti fejlődésnek. A monoton és egyhangú munkát szívesen fogadták a képzetlen munkások vagy az alkalmi munkavállalók, mindazok, akik nem ismerték korábban az ipari munkát, vagy nem támasztottak különleges igényt a munkával szemben. Számukra az volt lényeges, hogy minimális betanulási idő után minimális hiba- vagy selejtelőfordulással dolgozzanak, egyszóval minél előbb elérjék a kívánatos kereseti színvonalat.

A nagy beruházásokat igénylő új technológiák bevezetése nemcsak a dequalifikáció tendenciáját erősíti, hanem ezzel ellentétes folyamatokat is elindít: növeli a fiatal és magasan képzett szakemberek iránti igényt. A fiatalok munkával szembeni igényei fokozottak és differenciáltabbak, mint a képzetlen és olcsó munkaerőé. A fiatalok azt remélik, hogy a munkájukban felhasználhatják tudásukat, megmutathatják képességeiket, az általuk választott szakmában jelentős perspektíva áll előttük. E várakozással szemben a magas szintű képzettséggel rendelkező fiatalok többségének erősen specializált és monoton munkát kell végeznie.

A munkával szembeni emberi igények és a munkakövetelmények közötti eltéréseknek* az lett a következménye, hogy a japán munkás gyakran misztifikált munkamorálja romlott, a vállalattal szembeni hűség és lojalitás csökkent.

A vezetés többféle módszerrel próbált úrrá lenni a munkahelyi problémákon és feszültségeken. A vállalatok egy része az emberek nélküli gyárak és üzemek, vagyis a robotok alkalmazásával igyekszik leküzdeni a munkamorál romlásából származó problémákat. Az ipari robotizáció elterjedésének azonban egyrészt még napjainkban is komoly műszaki korlátai vannak, másrészt nem minden területen és nem minden esetben kifizetődő az alkalmazásuk.

A vállalatok második csoportja a munkamorál csökkenését a munkahelyi előírások szigorításával, a súlyosabb fegyelmi büntetések kilátásba helyezésével kívánja megoldani. Ezek az adminisztratív intézkedések tovább csökkentik a munkások munkahelyi cselekvési lehetőségeit. Legsikeresebbnek az a vállalati munkaerő-politika bizonyult, amely önkéntes kiscsoportok létrehozásának ösztönzésén keresztül igyekezett betölteni az üzemekben keletkezett „társadalmi vákuumot”. A különböző típusú kiscsoportok — köztük

* Kunio Okada: *The Japanese Style of Self-Management*, Paper prepared for the Work Shop: „Participation and Employment”. Tokyo, 1980. Nov. 8—11.

is elsősorban a JK-csoportok — szerepe a műhelyek, üzemek társadalmi kapcsolatainak stabilizálásán túl a gazdálkodás hatékonyságának növelésében volt, és van ma is.

A kiscsoportok nem tartoznak a vállalat hivatalos szervezeti egységei közé, a dolgozók önkéntesen hozzák létre, bár a vezetés jelentős kezdeményező szerepet játszik. Rendkívül gyors elterjedésüknek több oka is van. A vezetők előzetes feltételezéseivel szemben a munkások pozitívan, kezdeményezően reagáltak. Viszonylag zökkenőmentes elterjedésüket az is megkönnyítette, hogy létrehozásuk nem követte meg a munkaerő újraelosztását, a műhely szervezetének átalakítását, tehát olyan változtatásokat, amelyek jelentős beruházásokat igényeltek volna. A csoport nagysága változik, az átlagos csoportlétszám 8 fő. A hivatalosan kinevezett csoportvezetők vagy művezetők nem tagjai a csoportoknak. A kiscsoportok megvitatnak különböző, munkájukat érintő kérdéseket, például a termelés hatékonysága fokozásának, illetve a termelési költségek csökkentésének módjait, a munkavédelem javítását, a minőség emelésének eszközeit stb. E megbeszélések alapján az egyes csoportok javaslatokat terjesztenek a vezetés elé. A vezetés nemcsak regisztrálja ezeket a javaslatokat, hanem értékeli, minősíti és megjutalmazza a kiemelkedőket. A jutalmakból képződő anyagi alapokat a csoportok vagy a keresetek emelésére, vagy pedig az együttes szabadidő-tevékenységek finanszírozására fordítják. A műhelyszinten működő csoportok tevékenységének koordinálását gyáregységi és vállalati szinten különböző bizottságok végzik.*

Az eddigiekből nemcsak a kiscsoportok tevékenységének olyan gyengéi derülnek ki, mint a vezetési és irányítási problémák megoldásában való részvétel hiánya, hanem olyan kedvező hatások is, mint például a munka tartalmának átalakulása, a munkások egyéni és kollektív cselekvési lehetőségeinek bizonyos mértékű növekedése. A különböző típusú kiscsoportok, különösen a JK-csoportok helyének és szerepének értékelésénél az egyik legfontosabb vitatott kérdés: a munkacsoport autonómiája változatlan marad-e vagy növekszik.

A különböző típusú kiscsoportok gazdasági szerepét minden elemzés elismeri, viszonylag kevés információval rendelkezünk azonban a *társadalmi* hatásokról. A japán iparszociológusok is csak az utóbbi években fordítanak figyelmet a kiscsoport-tevékenységek társadalmi szerepére.** Elemzéseikből az derül ki, hogy az ezekben részt vevő munkások és alkalmazottak aktivitása megnő, és tevékenységük nagymértékben csökkenti a vállalati hivatalos szervezet bürokratikus diszfunkcióinak kedvezőtlen hatásait. Nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy a műhelyek „kommunikációs rendszere” olajozottabban működjön, az emberi kapcsolatok a kooperáció irányába fejlődjenek, fokozódjon a társadalmi-pszichológiai összetartás. A művezetők nem hajcsárokként, „mini-igazgatókként”. hanem sokkal inkább koordinátorokként működnek. Mindezek után nem meglepő az a jelenség, hogy amikor egy

* A nagyszámú példa közül csak a Sanyo Electric cég esetét említenénk: 1980-ban a vállalat több mint 100 millió dollárt takarított meg a vezetés és irányítás javítására szolgáló javaslatok következtében, a megtakarítás egyharmada a minőségellenőrző csoportok működésének tulajdonítható. The Times, 13. January, 1981. 17. old.

** Akihiro Isikawa: Small group activities in the Japanese Factory (As a tool „self management“?). University of Tokyo, 1980. (Kézirat)

japán vállalati vezetőtől azt kérjük, hogy mutassa be röviden vállalatának működését, azt hangsúlyozza, hogy a szervezet működésében az alacsonyabb szintű részleg — például műhely, üzem vagy osztály — saját tevékenységi körén belül nem vár a felsőbb vezetők utasításaira, hanem maga kezdeményez: meghatározza a problémát, összegyűjti a megoldáshoz szükséges információt, konzultál a vállalat megfelelő rétegeinek képviselőivel, vagy megfelelően dokumentálva beterjeszti javaslatát a felső szintű vezetőknek. Fontosnak tartjuk azt is megemlíteni, hogy a részleg mindaddig nem nyújtja be észrevételeit a magasabb vezetői szintekre, amíg elképzeléseit nem vitatta meg a többi azonos szintű részleg képviselőivel. Röviden, a helyesen meghozott döntések nem egyszerűen az igen magas színvonalon kidolgozott döntési alternatívák közötti választásnak tulajdoníthatók, hanem sokkal inkább annak a szervezeti gyakorlatnak, amely elengedhetetlennek tartja a konkrét kérdés különböző vonatkozásainak megvitatását minden számításba jövő, felkészült személlyel. A műhely vagy osztály öntevékenyen dolgozó tagjai büszkék munkájukra, mert abban lehetőség van a kezdeményezésre, a tevékenységi körükbe tartozó döntések befolyásolására, és szabadon alakíthatnak ki saját vezetési és irányítási módszereket. Döntően ennek tulajdonítható a különlegesen magas munkamorál.*

A különböző típusú kiscsoportok tevékenysége abból a szempontból is jelentős, hogy alkalmat nyújt a lappangó, látens vezetői képességek és készségek kifejlesztésére; kiszélesednek, elmélyülnek a dolgozók munkára vonatkozó ismeretei. A kiscsoportok működésével foglalkozó vizsgálatok tapasztalatai szerint a munkások tervezési és munkaelosztási képességei különösen figyelemre méltóan fejlődtek. A nagyobb autonómia természetesen azt is megköveteli, hogy minden munkás „univerzális” képességekkel rendelkezzen: minden munkakörben megállja a helyét. Az univerzális ismeretek biztosítására a kiscsoportok szakmailag is felkészítik, kiképezik tagjaikat.

A kiscsoportok tevékenységét jelentős mértékben befolyásolja az általános gazdasági helyzet. Más-más tendenciával lehet találkozni a fellendülő vagy visszaesés stádiumában levő vállalatoknál. Érdekes módon a gazdasági pangás vagy visszaesés által érintett vállalatoknál rendkívül megnő a kiscsoportok aktivitása: a korábban nagyobb részt vállalnak az anyag-, energia- és munkaerő-megtakarításban, hogy ezen keresztül nemcsak a vállalat sikerét, hanem saját munkahelyüket, munkájukat is biztosítsák.

A japán nagyvállalatok többségében megtalálhatók — a vállalat, gyár, üzem és műhely szintjén egyaránt — a *szakszervezet* és a vezetés közös tanácskozó szervei: ez az ún. joint consultation rendszer. Ennek ellenére, az ismertett kiscsoport-tevékenységeknek nincs semmiféle hivatalos kapcsolatuk a szakszervezet és a vállalatvezetés hivatalos együttműködési formáival. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a japán szakszervezetek mereven elutasítják a kiscsoport-tevékenység területén, vagy a munka humanizálására irányuló egyéb programok vonatkozásában a vállalatvezetéssel való kooperációt. Nagyobb szakszervezeti aktivitással találkozhatunk a nemzetközi konkurenciaharcnak leginkább kitett ágazatokban, valamint azokon a területeken, ahol a munkafeltételek a legnehezebbek vagy legkevésbé elégitik ki a fiatal munkavállalók munkával szembeni igényeit.

* Ezra F. Vogel: Id. mű, 145. old.

A legpozitívabb magatartást a hajóépítők szakszervezete képviseli, és a munkafeltételek javításának követelésével együtt a kicsoportok létrehozását is támogatja. A hajóépítő iparban dolgozó kicsoportok működésének eredményességére jellemző, hogy az egyik legnagyobb hajógyártó cégnél az elmúlt 10 évben a balesetek száma egyharmadára csökkent, és a munkavédelem nagyarányú javulását a szakszervezetek egyértelműen a kicsoportok tevékenységének tulajdonították. A mozgalom iránt ugyancsak nagy érdeklődést tanúsított az elektromos- és elektronikai ipari szakszervezet, és megbízásuk alapján számos felmérés vizsgálta az ilyen aktivitásban részt vevő munkások beállítottságát. Az egyik legátfogóbb vizsgálat tapasztalatai szerint a munkások a kicsoportok működését elsősorban a munka tartalmával, a tervezéssel és a termelékenységgel hozták összefüggésbe. A dolgozók egy kisebb részének véleménye szerint a kicsoportoknak foglalkozniuk kellene a munka- és életfeltételek javításával, és a munkások pozícióinak — munkásstátus — problémáival is. A vizsgálat során megkülönböztetett figyelmet fordítottak a szakszervezetnek a munkafeltételek javításával kapcsolatos szerepére. A munkások a munkásstátus javításával, az életfeltételekkel kapcsolatos ügyekben elsősorban és döntően a szakszervezetre számítanak. Ezzel szemben a munkafeladatok struktúrájának átalakítására irányuló tevékenységeknél vagy a munka termelékenységének növelésénél legfeljebb műhelyszinten igénylik a szakszervezet közreműködését.

A munkafeltételek javításának „útjai” (százalék)

Munkatevékenység jellemezői	A vállalati vezetés közvetlenül képviselőin — művezetőkön — keresztül	Vezetés-szakszervezet közös tárgyalásai műhelyszinten	Vezetés-szakszervezet közös tárgyalásai vállalati szinten	Kizárólag a szakszervezet önálló kezdeményezésén keresztül	Összesen
1. Fizikai munkafeltételek javítása	17	26	27	30	100
2. Munkafeladatok gazdagítása	78	20	1	1	100
3. Tervezés — munkatermelékenység	71	21	5	3	100
4. Életfeltételek javítása	13	20	32	35	100
5. Munkásstátus erősítése	14	17	30	38	100

Forrás: Akihiro Ishikawa: Small group activities in the Japanese Factory (As a tool of „self-management”?) University of Tokyo, 1980. (Kézirat.)

A táblázat adatai egy további fontos jelenségre hívják fel a figyelmet. A szakszervezetek műhely- és vállalati szinten folytatott tárgyalásainak jelentőségére. Ebben a tényben a japán szakszervezeti mozgalom legjellemzőbb sajátossága tükröződik, az, hogy minden helyi részleg, műhely vagy üzemsaját szakszervezetekkel rendelkezik. A fejlett tőkésországok szakszervezeteivel ellentétben, a vállalati szakszervezetek még az olyan kulcsfontosságú ipari ágazatokban is, mint a fémfeldolgozó ipar, vegyipar vagy autóipar, csak ideiglenesen adják át a szakszervezeti szövetségnek a tárgyalás vagy a sztrájk jogát.* A szakszervezetek a foglalkoztatottak több mint egyharmadát tömörítik, ez a szervezettségi arány jelentősen meghaladja például az amerikai dolgozókéét, de elmarad a nyugat-európai fejlett tőkésországokétól.**

A vállalati szakszervezetek autonómiáját nemcsak törvény garantálja, hanem pénzügyi-anyagi önállóságuk is. A nyugati fejlett tőkésországokban az ágazati vagy szakmai elven felépülő szövetségek a befizetett szakszervezeti díjak teljes összegét megkapják, majd miután döntenek azok felhasználásának arányairól, a befizetett tagdíjak egy részét visszajuttatják a helyi szakszervezetnek. Ezzel szemben Japánban a vállalati szakszervezeteknek döntő szavuk van a befizetett tagdíjak felhasználásában: a tagdíj befizetéséből befolyó összegek 10 vagy legfeljebb 20 százalékát juttatják a szövetségeknek, a nyugati tőkésországokban viszont a befizetett összegek több mint 40—60 százalékával ezen szövetségek rendelkeznek. A vállalati szintű szakszervezetek fokozott önállóságának további előnyei: a munkások és a vezetők között támadt konfliktusok közvetlenül rendezhetők vállalati szinten, nem kell fellebbezni, egyéb bizottságokhoz fordulni. A szakszervezeti szövetség központjainak az a fő funkciója, hogy néhány központi kérdésben, fontos alkalmakkor — például a tavaszi bértárgyalások, figyelmeztető sztrájkok stb. idején — koordinálják a vállalati szakszervezetek akcióit.

●

Az emberi erőforrások felhasználására szolgáló vállalati gyakorlat bemutatásán keresztül a szervezeti-intézményi háttérrel kívántunk foglalkozni, amely a japán munkaerő magatartását, viselkedését kondicionálja. Elemzésünkben elhatároltuk magunkat azoktól a megközelítésektől, amelyek túlhangsúlyozzák a műszaki-technológiai faktorok vagy pedig az európai gondolkodás számára különleges kulturális-történelmi hagyományok magatartásformáló szerepét. Ezzel szemben a japán gazdaság és társadalom működésében központi szerepet tulajdonítottunk a vállalati foglalkoztatási gya-

* A legnagyobb szakszervezeti szövetségek a következők: Sohyo: 5 millió taggal, Domei: 2 278 000 taggal. Ezek az állami és magánszektorban egyaránt működnek. Kizárólag a magánszektorban tevékenykednek a Shuritsu-roren: 1 324 000 taggal és a Shin-Sambetsu 70 000 taglétszámmal. (Katsami, Yakabe: Labor Relations in Japan (Fundamental Characteristics). International Society for Educational Information. 1974.

** Lásd bővebben erről T. Shirai: Decision-Making in the Japanese Labor Unions (in) E. F. Vogel (Ed.): Modern Japanese Organization and Decision-Making, Tuttle Company, Tokyo. (Second—Printing), 1980. 182. old.

korlatnak. E gyakorlat egyébként az emberi erőforrások felhasználásának központi területe minden modern társadalomban.

A jelen tanulmányban elsősorban a távol-keleti ország foglalkoztatási szervezetrendszerének azokat a sajátosságait — főleg szervezeti aspektusait — igyekeztünk bemutatni, amelyek alapvetően eltérnek a nyugat-európai tőkésországok gyakorlatától, és amelyek közelebb állnak a szocialista foglalkoztatáspolitikára olyan központi értékeihez, mint a foglalkoztatás-biztonságának garantálása. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a foglalkoztatási szervezetrendszer zavartalan működése elválaszthatatlan a tőkés ipari viszonyok szereplőinek tudatos és tervszerű kooperációjától. Annak ellenére, hogy munkánkban csupán érintettük a munkáltatók és a szakszervezetek kapcsolatainak sajátosságait, e kapcsolatokat szintén döntőnek és jelentősnek tartjuk az emberi erőforrások hatékony felhasználásában.

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS AZ INSTITUT FÜR MARXISTISCHE STUDIEN
UND FORSCHUNGEN (FRANKFURT AM MAIN)
KÖZÖS TANULMÁNYKÖTETE

A MUNKÁSOSZTÁLY ÉS AZ ÉRTELMISÉG MAGYARORSZÁGON ÉS AZ NSZK-BAN

181 OLDAL / 26,— FT

MEGVÁSÁROLHATÓ AZ INTÉZET PÉNZTÁRÁBAN

POLITIKATUDOMÁNY: ILLÚZIÓK ÉS IGÉNYEK

A hazai politikatudomány vagy politológia még az „önmagát gondoló gondolkodó” állapotában van, miként az arisztotelészi *Metafizika* istene, amely önnön megismerésébe mélyed el és nem lép ki a világba, hiszen a világ őbenne van. Politológusaink is főként azzal foglalkoznak, hogy a politológia tárgyát járják körül, legfőképp abba a „kantianus” kérdésfelvetésbe bonyolódva, hogy lehetséges-e az egyáltalában vett politológia, azaz lehetséges-e a politikának tudománya? Nem annyira az értékítéletek és tényítéletek elvont dualizmusa aggasztja azonban őket, hanem a politikai vezetés és a politikatudomány potenciális, de igencsak gyakorlatias dualizmusa. Aggodalmukban mindenfelől igényeket hallanak felhangzani a politikatudomány iránt, és a lehetséges dualizmust túlkompenzálva illúziókat fogalmaznak meg a politológia gyakorlati hasznáról és nagy társadalmi horderejéről. Ezek az illúziók már a *Politikatudományi Tanulmányok* című kötetben is igen erőteljesen jelentkeztek, de Molnár Tivadarnak a Társadalomtudományi Közleményekben megjelent vitaindító írásában¹ már olyannyira felfokozódtak, hogy szinte elzárják az utat a politológia tárgyának érdemi megvitatásától. Amint Schlett István írja hozzászólásában², a politológia létének vagy nemlétének kérdése leszűkül a politikai vezetés „jóindulatának” megnyerésére. Először szembe kell néznünk tehát a „politológiai illúzióval”, és le kell számolni azal, hogy érdemi kérdésekre rátérhessünk.

I. A JOGÁSZI FETISZMUSTÓL A POLITOLÓGIAI FETISZMUSIG?

A *Politikatudományi Tanulmányok* című kötet már a politológia politikai érvényének, azaz hasznának és horderejének igénybejelentésével indul: „A politológia politikai praxist formáló tudomány, mert ismereteivel jelentős hatást gyakorol a politikai irányvonal kialakítására”³... Ez a motívum aztán végigvonul a kötet több tanulmányán: a politikatudomány létét és szükségességét a politikai vezetés igényei alapján — segédtudományaként vagy „szolgálóleányaként” — indokolja. Ez a szerénység — mint a gyakorlati politika és az elméleti politológia elhatárolása és kontrasztja —, ami a teoretikus „kisebbrendűségi érzéséből” is fakad a praktikus társadalomalakítóval

szemben, azonban lépten-nyomon átcsap az ellenkezőjébe, egyfajta nagyzási hóbortba, amely az alig megszületett politológiát a legfontosabb alkalmazott társadalomtudománynak, s egyben máris a „legkeményebb” társadalomtudománynak tünteti fel, hiszen ez a politikai vezetés által a legközvetlenebbül és leginkább felhasznált tudomány.

A legjobb úton vagyunk tehát ahhoz, hogy a hagyományos jogászi fetiszizmusból — amely szerint a társadalomban mindent a jogi szabályozás dönt el, vagyis jogszabályokkal meg lehet változtatni az egész társadalmat — eljussunk a politológiai fetiszizmushoz, amely szerint szocialista fejlődésünk legnagyobb problémája, hogy még nincs kéznél az alkalmazható és a nehézségeken a maga tudományos eszközeivel átsegítő politológia. Tegyük rögtön hozzá: ha a politológia léte ezen áll vagy bukik, akkor nyilván sohasem lesz marxista politológia, mert nyilván nem tud majd az így maga elé állított követelményeknek, a társadalommérnöki alkalmazott tudomány domináns pozíciójának megfelelni.

Szorcsik Sándor a *Politikatudományi Tanulmányok* című kötethez írott Utószavában jól érzékeli ezt a kötet néhány írásában több-kevesebb nyíltsággal megfogalmazott „politológiai fetiszizmust”, és elutasítja azt, hogy a politológia specifikuma a politikai vezetés segéd- vagy alkalmazott tudományaként fogalmazódjék meg: „A politikatudomány specifikumát sokan kizárólag valóságfeltáró funkciója sajátosságaiban vélik megtalálni; abban a jellemző vonásában, hogy közel áll a politikához, és ez a tény sajátossá teszi magát a tudományt. Ebből a szempontból azonban minden diszciplína sajátos, hiszen a társadalmi élet minden területe épp annyira sajátos, mint a politikai szféra... A politika szükségletei áthatják a társadalomtudományi kutatásokat, a tudományos tevékenység szinte minden fázisában jelen vannak... A politikatudomány abban a tekintetben sem különbözik más társadalomtudományoktól, hogy éppúgy gyakorlati funkciója a döntések előkészítése, az alternatív javaslatok kidolgozása, a végrehajtásban és az ellenőrzésben való alkotó részvétel, mint más tudományoknak. E területen sem az a sajátossága, hogy tárgykörénél fogva a politikai gyakorlatra vonatkozó speciális döntések tudományos megalapozásához járul hozzá.”⁴

Hosszan idéztük Szorcsik sorait, mert világosan megfogalmazza a kérdés lényegét: *ha a politológia egyszer „felnőtt” társadalomtudomány lesz, amit mihamarabb szeretnénk, akkor sem lesz semmiféle privilegizált szerepe a politikai gyakorlat elméleti alátámasztásában és előkészítésében, semmiképpen sem lesz fontosabb például, mint manapság a szociológia avagy a jogtudomány, s elsősorban persze a közgazdaságtan.* Tárgya tehát nem determinálja semmiféle kulcspozícióra az alkalmazott társadalomtudományok között, nem vár rá a társadalomtudományok egésze és a politikai vezetés közötti közvetítés funkciója sem. De nem is kell a születése körül bábáskodva azon aggódni, hogy a politikai vezetés a hatalmas és befolyásos új tudomány konkurenciájától rettegetve esetleg nem engedi világra jönni az újszülöttet. Talán nem árt elgondolkodni azon sem, hogy mutatis mutandis a több évtizede már funkcionáló polgári politológia miatt sem válnak állásnélkülivé a nyugati politikusok, bár a kétféle szféra közötti széles érintkezési felületet, azaz a polgári politológia alkalmazott jellegét aligha lehet tagadni. Persze, ha az ember olyan megfogalmazásokat olvas, mint Molnár Tivadar írásának belépője — „A politikatudomány lehetőségét illetően a fenntartások... a politika és a

tudomány aspektusából egyaránt megfogalmazódtak. A politika vonatkozásában mindenekelőtt s elvileg az, hogy egyáltalán (általában) képes-e bármely tudományt is oly közel engedni önnön praxisához, mint amennyire elengedhetetlenül szükségesnek látszik a politikatudomány esetében¹⁵ — önkéntelenül az jut eszébe, hogy a politológia megszületését sokkal inkább potenciális művelői akadályozzák, tudniillik illúziókat dédelgetve és légvárat építve.

Marxista politikatudomány nemcsak lehetséges, hanem már létezik is, talán más szocialista országokban inkább, mint nálunk, mégpedig azért, mert már túljutottak az „önmagát gondoló gondolkodó” fázisán. Ez a definícióéhség, az önmagára való koncentráltság a valóságos tudományos fejlődés másik nagy akadálya a politológia esetében. A politikatudományt csinálni kell, s nem a lehetőségein és lehetséges tárgyain vitatkozni, ezt a tudomány fejlődése önmagában is meghozza majd. Rövid hozzászólásomban azonban megállok egy pillanatra a meghatározás kérdésénél, s innen lépek tovább a kutatási programok felé.

II. „SZŰK” VAGY „TÁG” POLITOLÓGIÁT?

Mi a politológia: a politikának mint a társadalom egy jól lehatárolt alrendszérének elmélete, vagy a politikai rendszerként értelmezett társadalom elmélete? A polgári politológiában évtizedek óta folyik a vita a fenti két megközelítés és meghatározás között. Az elsőt a politológia szűk meghatározásának nevezik, mivel a tárgyát a társadalom egyik szférájaként határolja el a többi szféra kizárásával, tehát feltételezve a tematikus leképzést és megfelelést, vagyis azt, hogy minden társadalmi szférának megvan a maga elmélete, így a politikának is. A második, a tág meghatározás azonban a politikát egyfajta, a társadalmat egységgé szervező és irányító funkcióknak fogja fel, és a politikai rendszert magát a társadalom szinonímájának tekinti. Az első megközelítés gyakorlatilag egybeesik a polgári politológia „tradicionalista” vonalával, amely Platontól és Arisztotelésztől vezeti le a családfáját, s igen büszke előkelő származására. Koncepciójuk filozófiai érdekű és megalapozottságú, történeti és jogi irányultságú, de nem idegenkednek a filológiai módszerektől, az antik szövegek értelmezésének „hermeneutikai” feladataitól sem. Röviden és tömören szólva, mégiscsak egy olyan irányzatról van szó, amely a politológiát hagyományosan a szűkebb értelemben vett állam elméletével azonosítja, s az államelmélet filozófiai, jogi és történeti aspektusait igyekszik kibontani. A másik megközelítés a polgári politológia „modernista” vonalával kapcsolható össze, amely a harmincas években szembeszállt a tradicionalisták szűk értelmezésével és korlátozott módszereivel, s a politikát kitágította a politikai rendszer fogalma irányába, amelyben a társadalom minden tagja mindenfajta tevékenységének politikai relevanciája is van, sőt ez a vonatkozás a lényegi és az érdemi, mert ez szervezi egységes rendszerré a társadalmat. A modernisták között is fellángolt a harc egyfelől a strukturalista-funkcionalista, azaz szociologizáló és másfelől a behaviourista, azaz pszichologizáló iskolák között. Közös azonban bennük az, hogy a tradicionalisták felfogásában „metafizikai entitás”-nak tekintett állam helyett az

egyén politikai tevékenységét és tudatát állítják a vizsgálat középpontjába, s ezt igyekeznek a rendszerelméleti megközelítés segítségével az osztársadalmiság szintjén megragadni.⁶

A hazai politológiai vitában is felbukkannak a „szűk” és „tág” meghatározás variációi. Molnár Tivadar az előbbi mellett és az utóbbi ellen érvelve így fogalmaz: „Sokaknál — nemritkán társadalomkutatóknál is — e bonyolult összefonódás, kölcsönhatás (az tehát, hogy a politika nem különül el éles határokkal a társadalmi egészen belül, hogy potenciálisan a társadalom szinte bármely eleme tényleges politikai tartalmat nyerhet) a »társadalmi« és a »politikai« azonosításhoz vezet. Valójában a politika objektíve meghatározott sajátosságokkal, törvényszerűségekkel bíró, relatíve önálló szociális képződmény, részkomplexitás; s ezt a tényét a politikatudományunk rendszerében is, kutatásaiban is következetesen érvényesítenie kell.”⁷ Gyakran azonban ugyanazon szerzőnél is felbukkan mindkét megközelítés: a politikatudomány jogosultsága mellett érvelve először annak sajátosságát hangsúlyozza (egy objektíve létező társadalmi szféra elmélete), majd a politikatudomány nagy társadalmi horderejét és gyakorlati hasznosságát taglalva azt emeli ki, hogy a politikai viszonyok a társadalom egészét átfogják. Samu Mihály is habozik a „politika relatív elkülönültsége” és a „politikai életviszonyok specifikus oldalainak, részterületeinek kimunkálása” között⁸, de végül is inkább az előbbi felé hajlik.

Szilágyi Péter, aki leginkább magára veszi a definiálás gondját, hosszasan polemizál a „szűk” megközelítést elég egyértelműen képviselő Gombár Csabával — aki szerint a politológia a politikának mint a felépítmény domináns részének tudománya — és Samu Mihály imént említett álláspontjával, s imígyen szól ellenük: „Ezen álláspont képviselőinek érveit tanulmányozva először is az tűnik a szemünkbe, hogy kifejezetten vagy hallgatólagosan elfogadják azt az elvet, hogy »egy tudomány önállósága jórészt tárgya specifikumában rejlik«, ezért a politikatudomány önállósága feltételezi a politikai szféra önállóságát. Ez utóbbit azonban vagy evidensnek tekintik... vagy hivatkozásokkal pótolják ezt a kifejtést.”⁹ Mi tagadás, *a politológiáról folyó vitában a résztvevők tekintélyes része a politika szférájára vonatkoztatva definiálja a politológiát, megkerülve a lényegét, tudniillik magának a politikának a meghatározását.* Molnár Tivadar ebben is élenjár olyan sommás megállapításaival, miszerint „A politikatudományi megismerés a politika mint jelenség egészére irányul”¹⁰, de sehol sem fejt ki, mert nyilván evidensnek tekintti azt, hogy mi a politika. Szilágyi Péter azonban elégedetlen a tág meghatározással is: „Mivel pedig a jogtudomány és a politikatudomány tárgyiilag, a létező tárgyak ontológiai elkülönülése alapján kielégítően nem határolható el, az elhatárolás alapja az »aspektus« megjelöléssel a módszer lesz, ami azután végső soron inódszertani dualizmushoz és jogászai pozitívizmushoz vezet”¹¹ — bár végső soron, Fedoszejevhez kapcsolódva, maga is a tág meghatározás mellett foglal állást.

Nem kétséges, hogy hosszasan és logikusan lehetne érvelni mindkét megközelítés mellett. Bár a magunk részéről teljes egyértelműséggel a tág megközelítés, *a politológia tárgya a politikai rendszer* típusú meghatározás mellett vagyunk, mégis azt valljuk, tulajdonképpen elhibázott az egész kérdésfelvetés. A „mi a politika?” kérdése csak történelmileg közelíthető meg, vagy ha úgy tetszik, történetfilozófiailag, formációelméletileg, mert a társadalom

politikai élete a maga mibenlétét, a társadalmi egészben való helyét, szerepét, kapcsolatrendszerét formációról formációra változtatja, sőt a kapitalista formáción belül is újra meg újra átalakítja. A különböző meghatározások mögött tehát különböző történelmi realitások vannak, vagyis nem annyira Platon, Hobbes és Weber koncepciója különböző, mint *maga a saját koruk valóságos politikuma különbözik radikálisan egymástól*. Ezt már azért is fontos megjegyezni, mert a politológiában, a polgáriban és marxistában egyaránt, lázas „őskeresés” folyik, felbolygatva az egész elmélettörténetet vissza Platonig. Holott sem Platon, sem Machiavelli vagy Hobbes és Locke nem voltak politológusok, nem is egyeneságú elődei a mai politikatudománynak, mert amire ők hivatkoznak, az nem a politológia *mai* tárgya, hanem az *akkori* társadalom politikuma, s a legközelebbi közös nevezőt csak a társadalomelmélet igen tág kategóriája adja meg. A leggyakoribb a hivatkozás a marxista politikaelmélet megalapozásánál magára Marxra. Indokolt tehát ebben az irányban továbblépni, s így feltenni a kérdést:

III. POLITOLÓGUS VOLT-E MARX?

A politológiai vitában újra felfedezték a fiatal Marxot.¹² Felhangzik újra Marxnak az az alapvető felismerése, hogy „A *politikai állam* elvonatkoztatása modern termék”, amihez rögvest azt is hozzátehetnénk ugyanebből a fejtegetésből, hogy „A népelet különböző mozzanataiból a politikai államot, a berendezkedést volt a legnehezebb kiképezni”.¹³ A polgári társadalom és a politikai állam elválásának marxi gondolata szerintünk is egyik kiindulópontja kell legyen a marxista politológiának, de az említett írások, sajnos, nem igazán *elmélettörténetileg* közelítik meg a kérdést. Ez a gondolat ugyanis felbukkan már a felvilágosodásban, lényegesen módosulva a klasszikus német filozófiában és annak kritikájaként a fiatal Marxnál, az idézett 1843—1844-es írásokban. A fiatal Marx koncepciójának sajátossága éppúgy nem kerül említésre itt, mint az a tény, hogy Marx ezt a koncepcióját is jelentősen módosította későbbi műveiben.

De találunk bőségesen olyan utalásokat is, amelyek a politológia megalapozása kapcsán felszólítanak arra, hogy egyáltalában „olvassuk újra” Marxot. Samu Mihály például így kezdi egyik írását: „A hatalmi-politikai viszonyok tudományos elemzésében az elméleti kiindulópont a klasszikusok nézeteinek rekonstrukciója”¹⁴. Igaz viszont, hogy ő maga bele se kezd ebbe a rekonstrukcióba, megelégszik azzal az utalással, hogy a klasszikusok a hatalmi-politikai szféra belső törvényszerűségeinek „sok lényeges összefüggését” emelték ki. Másutt is csupán arra utal, hogy „Marx és Engels hangsúlyozta, hogy a polgári gondolkodásban a politika elméleti szemlélete emancipálódott a moráltól, és semmi további nem volt adva, mint a politika önálló tárgyalásának posztulátuma”.¹⁵ Ha elfogadjuk, hogy a marxista politológiához a kiindulópont a klasszikusok nézeteinek rekonstrukciója, akkor „kiindulópontot” kell adnunk ehhez a rekonstrukcióhoz, márpedig ezt az említett írások nem tartalmazzák. Egyébként más írásokban is csak távoli utalásokat találunk Marx és Engels nézeteire, s nem merül fel az a markáns kérdésfelvetés, hogy megvolt-e már Marxnál az a sajátos problematika, amely a mai marxista politológia tárgyát képezhetné. Így viszont nincs válasz a Görgényi

Ferenc által felidézett althusseri dilemmára sem, „miszerint nem rendelkezünk ehhez (ti. a marxi politikai gazdaságtanhoz — Á. A.) fogható elmélettel e termelési mód politikai és ideológiai szintjének elgondolásához... a szó szigorú értelmében nincs szabatos és kifejlesztett elméletünk sem a társadalmi osztályok természetéről, sem az államról”.¹⁶ Vajon Marx és Engels csak a termelés elméletére koncentrálnak nem jutott hozzá a rendszeres „politológia” megírásához — ismeretes, hogy *A tőke* III. kötete az osztályok tárgyalásánál szakad meg —, vagy éppenséggel sohasem írtak volna ilyen önálló és rendszeres „politológiát”?

Engels öregkori leveleit a történelmi materializmusról úgy szokás értelmezni, mint Engels *kritikáját* a vulgármaterializmus, az intézményi és tudati felépítménynek a gazdasági alaptól való direkt levezetése ellen, illetve másfelől a Paul Barth által kifejlesztett koncepció ellen, miszerint a politika elsődleges a gazdasággal szemben. De vajon nem tartalmaznak ezek a levelek az élete végén a pályájára visszatekintő Engelsnél *önkritikát* is? Elég csak beleolvasni az 1893. július 14-én Mehringhez írott levélbe: „Máskülönben már csak egy pont hiányzik, ezt azonban rendszerint Marx és én sem hangsúlyoztuk eléggé munkáinkban, és e tekintetben mindnyájunkat egyformán felelősség terhel. Mindnyájan ugyanis elsősorban azt tartottuk, s azt *kell*ett is *tartanunk* a legfontosabbnak, hogy a politikai, jogi és egyéb ideológiai képzeteket és az általuk közvetített cselekedeteket *levezzessük* az alapvető gazdasági tényekből. Eközben a kérdések tartalmi oldala kedvéért elhanyagoltuk a formai oldalt... mindnyájan jobban elhanyagoltuk, mint amennyire megérdemli. ... magam is ezt tettem, és a hiba mindig csak post festum tűnt fel nekem.”¹⁷ Mégsem pusztán arról van szó, hogy a gazdaság elméleti primátusa természetszerűleg módszertani primátust is jelentett Marx és Engels számára, s így a „politológiát” elhanyagolták volna a politikai gazdaságtan kedvéért. Sokkal inkább arról van szó szerintünk a bennünket érintő vonatkozásban hogy *maga a politika mint társadalmi realitás volt más már a 19. század végén, mint az 1840-es években, amikor megkezdték pályájukat*. Ezért aztán a kései Engels-levelekben tényleg megtaláljuk a kiindulópontot a klasszikusok politikaelméleti nézeteinek rekonstrukciójához. Nem pusztán a politika, a jog, az ideológia stb. viszonylagos önállóságának és visszahatásának elvéről van szó, amelyet gyakran emleget a szakirodalom, hanem mindenekelőtt a történelmiség elvéről, egész munkásságuk, illetve az annak alapját és hátterét alkotó valóságos társadalmi rendszer történetiségéről.

Marx és Engels munkásságának kezdetén még a gazdaság és a politika szféráinak differenciálódása volt történelmileg napirenden, amelyet még Hegel is kétféle *jogi* szféra, a magánjog és az államjog szétválásaként értékelt. Marx és Engels a polgári tradícióval szembefordulva 1843—1844-ben megkezdték a „polgári társadalom” fogalmának újraértelmezését az „anyagi életviszonyok szférája” felől, és bizonyították az államnak belőle való levezettségét. Ám a *gazdaság és politika* szféráit nem úgy fogták fel, mint amelyek adóttak, csak viszonyuk történelmileg változik, hanem alapvetően úgy, mint két olyan társadalmi szférát, amelyek *történelmileg képződnek ki, s tulajdonképpen kialakulásuk — mint relative önállósult társadalmi alrendszereké — csak a kapitalizmusban történik meg*, mégpedig döntően a polgári forradalom aktusában, amely emancipálja az (új) gazdaságot az (új) politikától való direkt függés alól. A politika, természetszerűleg, a feudális társa-

dalomban is elvileg másodlagos és levezetett volt, a konkrét társadalmi formációban azonban magának a gazdaságnak a funkciójaként közvetlenül áthatotta a gazdaságot és uralkodott azon, mivel az csak a gazdaságon kívüli függés eszközeivel volt képes funkcionálni. *A gazdaság és politika tehát történelmileg létrejövő szférák, amelyeket az egymást követő társadalmi formációk munkálnak ki, s amelyek magán a kapitalizmuson belül is lényegesen továbbfejlődnek, ezért konkrét kölcsönhatásuk mikéntje továbbra is változik.* Amit Marx és Engels a pályájuk kezdetén tettenértek, az a szétválás folyamata volt, s a politikai szféra önálló szerveződését próbálták megragadni első „marxista” írásaikban. Először közelítették meg tudományosan a politikát, amint az osztályok mozgásának anyagi-gazdasági mozgatóerőire vezették vissza, s az állami szférát az adott tenmelési mód ösztársadalmi feltételeinek hatalmi-politikai eszközökkel való biztosítására irányuló szervezeteként fogták fel. De nem volt „politológiájuk”, mert csak a 19. század végén kezdődött meg a társadalmi rendszer politikai rendszerré szerveződése, az egész társadalmi szerkezet át-politizálódása avagy re-politizálódása, vagyis a szűkebb értelemben vett politikai szférának az egész társadalom sajátos irányítási funkciójává való kitágulása vagy transzformációja.¹⁸ Az 1870-es évekig a politikai szféra kiképződése és önállóként való megszerveződése alkotta a kapitalizmusra való átmenet folyamatának lényegét, s Marx és Engels erre a folyamatra koncentrált. Az 1870-es évektől az új jelenségek készítették Engelst az „önkritikára”: az új helyzetben ugyanis döntő kérdéssé vált az állam gazdasági szerepe és a politikai viszonyoknak a gazdasági viszonyokkal szembeni „inkongruenciája”.

Maradjunk azonban még az 1840—1850-es éveknél. Marxot és Engelst az is elválasztotta a „politológiától”, hogy csak a forradalmi periódus elmúltja után észlelték: a kapitalizmus csak a kezdet végét és nem a vég kezdetét éli. Számukra a frissen konstituálódott állam az 1848-as forradalmi időszakban mintegy a proletárforradalom eszköze is volt a szocialista társadalomra való átmenethez — egészen nyilvánvaló ez az 1848-as francia forradalom alapján kidolgozott permanens forradalom elméletében —, volt tehát állam- és forradalomelméletük, de csak mint a társadalmi formációk váltásának *dinamikája* és nem mint a kapitalista társadalom saját belső alapjain való politikai fejlődésének „statikája”. A politikát mindvégig aktív, viszonylag önálló társadalmi szférának tekintették, de jobbra csak világtörténelmi szinten, amint átvezet a kapitalista formációba és túlvezet azon, s úgy kevésbé vizsgálták, ahogy mindennaposan funkcionál, akárcsak a szabadversenyes kapitalizmus periódusában és „szűk”, lehatárolt társadalmi szféraként való mivoltában. A „bonapartizmus” elemzése jelentett fordulatot ebben az ötvenes évektől kezdve, mivel ez az államforma az osztályoktól való viszonylagos függetlenségben egy sajátos történelmi patthelyzetben jött létre, s rögvést adódott a párhuzam — egy történelmi korszakkal korábbi — az abszolút monarchiák hasonló funkciójával. A sort a bismarcki „felülről való forradalom”, Németország felülről való egyesítése mint az egységes nemzetállam megteremtése zárja le kettőjük életében, amelyen — s részben a cári hatalom kezdeti és felemás „modernizációs” törekvésein — meglátták a politika új funkciójának és ösztársadalmivá szélesedésének első jeleit is.

Nem véletlen, hadd kanyarodjunk vissza most már a korábbiakhoz, hogy a kései Engels-levelek az „önkritika” kapcsán éppen ezeket a vonatkozásokat

ugratják ki, vagyis elsősorban az állam gazdasági szerepét elemzik és azt hangsúlyozzák, hogy „Az erőszak (vagyis az államhatalom) szintén gazdasági potencia”.¹⁹ Az utóbbi tézis egyébként nem más, mint A tőke elemzésének felidézése az eredeti tőkefelhalmozásról, ami az új összefüggésekbe illesztve új aktualitást nyer, s ugyancsak nem véletlen, hogy Engels mindvégig a német történelem elemzése kapcsán fejt ki új koncepcióját, hiszen a német „felülről való forradalom” teremtett radikálisan új helyzetet gazdaság és politika viszonyában. Marx és Engels a megkésett német iparosítást kezdeményező és irányító német államot a bonapartizmus terminusaiban elemzik és kimutatják az állami beavatkozás kezdeteit a társadalmi élet egész területén. Ezek egyébként a polgári politikatudomány jól megragadható kezdetei Webernél is, s a „weberi szituációból” és a weberi reakcióból világosan kitűnik, hogy olyan folyamatról van szó, amelyet mindketten észleltek és különféle képpen interpretáltak.

Megint csak az 1890-es éveket is megélt Engels az, aki korábbi munkásságuk alapján igen erőteljesen kiemelt egy mozzanatot, a politika — és egyéb szférák — „inkongruenciájának” elvét. Magyarán, Engels szerint a felépítmény szférái csak akkor töltik be igazán funkciójukat, ha „ellentmondanak” a gazdasági alapnak, bizonyos értelemben, mint forma önállósulnak a tartalommal szemben, sőt egyenesen szembefordulnak azzal. Engels igen erőteljesen kifejti ezt a jog kapcsán²⁰, de az alábbi fejtegetés értelmezhető a politika — vagy akár a művészet — vonatkozásában is: „Modern államban a jog nemcsak az általános gazdasági helyzetnek kell hogy megfeleljen, nemcsak azt kell kifejeznie, hanem önmagában összefüggő kifejezésnek is kell lennie, amely nem csapja önmagát arcul belső ellentmondásokkal. S ennek elérése kedvéért mind kevésbé lesz hű a gazdasági viszonyok visszatükrözése... Így a »jogfejlődés« menete nagyrészt csupán abból áll, hogy előbb igyekeznek kiküszöbölni azokat az ellentmondásokat, amelyek a gazdasági viszonyoknak közvetlenül jogi alapelvekre való lefordításából adódnak, igyekeznek harmonikus jogrendszerű létrehozni; azután pedig a gazdasági továbbfejlődés hatása és kényszerítő ereje újra meg újra áttöri és új ellentmondásokba bonyolítja ezt a rendszert.”²¹

Engels tehát kimutatja itt, hogy a gazdasági viszonyoknak jogi viszonyokként való visszatükröződése *szükségképpen* a feje tetején áll, s ezen a tézisen elindulva, Engels nyomán általánosítva úgy fogalmazhatnánk, hogy a gazdasági alap különböző felépítményi szerveződéseinek, formáinak *szükségszerű az inkongruenciája az alappal, mivel a maguk belső mozgástörvényei alapján szerveződnek meg és homogenizálódnak, s ezért sajátos funkcióik betöltéséhez szembe kell helyeződjenek a gazdasággal és úgy kell fellépjenek vele szemben, mint elsődleges és meghatározó mozzanat*. Itt nemcsak a fonák tudatról és az ideologikus nézetek rendszeréről van szó. A politika, a jog, az erkölcs stb. funkciójává az válik, hogy a maga sajátos módján formálja és meghatározza a gazdaságot — mint annak közvetett meghatározása vagy önszabályozása —, vagyis ez a „fonákság”, amelyet helyesebb diszkrepanciának vagy inkongruenciának neveznünk, nemcsak a fejekben van, hanem a valóságos társadalmi gyakorlatban is.²² S mivel mostanság éppen a politika specifikumáról van szó, igencsak hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a politikai, jogi és erkölcsi szabályozás inkongruenciája a gazdasággal szemben egymástól is radikálisan eltérő.

Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, hogy habár Marx és Engels nem voltak politológusok és nem is hagytak hátra egy markáns politológiai kérdésfelvetést — ahogyan a tulajdonképpeni politológia előzményei nem nyúlnak vissza Platónig és Arisztotelészig —, azonban jó kiindulópontot szolgáltatottak a *politikai rendszer* és a *politikai fejlődés* tanulmányozásához. Lenin maga sem írt politológiát, nem hagyott hátra ő sem szisztematikus politikatudományi művet, de az imperializmus korában a politikai rendszer működése és funkciója számára már közvetlen vizsgálat tárgya volt, s ezért Lenin koncepciójának rekonstrukciója már közvetlenül összekapcsolódhat a mai marxista politológia kutatási programjának kidolgozásával.

A *politikatudomány avagy a politológia tárgya szerintünk a nemzeti társadalmak politikai rendszerei történelmi dinamikájának — azaz az úgynevezett politikai fejlődésnek — a vizsgálata*.²³ A politikai rendszer fogalma a társadalmi politikai viszonyait mint a társadalom valamennyi tagja mindenfajta tevékenységének aspektusaként meglevő hatalmi-irányítási funkciót mutatja be, amely alakítja társadalmi környezetét és az ebből a társadalmi környezetből adódó kihívásoknak megfelelően állandóan változik és fejlődik. A politikának tehát nincs többé leszűkült, a társadalmi élet meghatározott területére korlátozható szférája, hanem a társadalom felépítményét egészében áthatja és a gazdaságot — mivel az képtelenné vált osztálytársadalmi méretű önszabályozására — irányítja. Az így felfogott politikai rendszer tanulmányozása viszont rendkívül aktuális feladat „mindhárom” világban, a hazai politológia számára elsősorban kétségtelenül a szocializmus politikai rendszere fejlődésének vonatkozásában, hiszen *az intenzív gazdaságfejlődésre való átmenet politikai rendszerének kifermálásával vajdúdik manapság a szocialista országok történelme*. Ez a problematika nem új a marxista társadalomtudományok számára — ez a témakör került megtárgyalásra az MTA 1980-as ülészakán —, részletes kibontása azonban jóval túlmege e rövid vitairat terjedelmének korlátain. Nem törekedhettünk tehát egyébre, mint néhány vitakérdés markáns felvetésére és tárgyalására a legutóbbi publikációkhoz kapcsolódva. Megkíséreltük ezzel is elősegíteni azt, hogy a hazai politológia túljusson az „önmagát gondoló gondolkodó” fázisán, a tárgyról és lehetőségéről folytatott, meglehetősen terméketlen vitán, s nekifogjon a politikai rendszerek dinamikája érdemi tárgyalásának.²⁴

Agh Attilu

JEGYZETEK

- ¹ Molnár Tivadar: A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről. I. rész. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 64—79. old. és II. rész. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 243—257. old.
- ² Schlett István: Politikatudomány, politika, tudománypolitika. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3. sz. 72—82. old.
- ³ Politikatudományi Tanulmányok. Szerk.: Polgár Tibor. Bp., 1981. 10. old. A kötet Bevezetése, terjedelméhez képest meglehetősen aránytalanul, a Bevezetés a marxista politológiába címet viseli.
- ⁴ Ugyanott, 262—264. old.
- ⁵ Molnár Tivadar: Id. mű, I. rész, 64. old.

- ⁶ A szűk és a tág meghatározás vitájáról lásd *S. P. Varma*: *Modern Political Theory*, Vikas Publishing House, New Delhi, 1979, 3—114. old. A strukturalista-funkcionalista irányzat kézikönyve. *G. A. Almond—G. Bingham Powell*: *Comparative Politics*, Little, Brown and Company, Boston, Second Edition, 1978.
- ⁷ *Molnár Tivadar*: Id. mű. II. rész. 245. old.
- ⁸ *Politikatudományi Tanulmányok*. Id. kiad. 25., 28. old.
- ⁹ *Ugyanott*, 59. old.
- ¹⁰ *Molnár Tivadar*: Id. mű, II. rész. 244. old.
- ¹¹ *Politikatudományi Tanulmányok*. Id. kiad. 63. old.
- ¹² A Társadalomtudományi Közlemények 1981. 2. számában két írás is megjelent, amely Marx munkásságának erre a vonatkozására fókuszál, Szoboszlai György és Karikó Sándor tanulmánya.
- ¹³ MEM 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1957. 233. old.
- ¹⁴ *Politikatudományi Tanulmányok*. Id. kiad. 110. old.
- ¹⁵ *Ugyanott*, 16. old.
- ¹⁶ *Ugyanott*, 37. old.
- ¹⁷ MEM 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1979. 93., 95. old.
- ¹⁸ Weber kapcsán részletesen elemzi a „re-politizálódás” folyamatát Németországban a múlt század végétől Somlai Péter: *Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás*. Budapest, 1977 című munkája.
- ¹⁹ MEM 37. köt. Kossuth Könyvkiadó 1977. 482. old.
- ²⁰ Lukács György Ontológiájában ugyancsak igen nagy hangsúlyt kap a jogi szféra inkongruenciájának bemutatása, ami igen jó módszertani kiindulópont lehetne a politikai rendszer inkongruenciájának vizsgálatához. Vö.: *A társadalmi lét ontológiájáról*. II. köt. 209. old. skk., a 482. oldaltól kezdve a jog inkongruenciájára újra visszatér, s egyben megkezdi a politikai viszonyokra való átértelmezését is.
- ²¹ MEM 37. köt. Kossuth Könyvkiadó 1977. 480. old.
- ²² *Görgényi Ferenc*: *Termelési viszony és politika* című írásában világosan kimutatta a jogi viszonyok diszkrepanciáját a tőkés társadalomban, onnan közelítve, hogy a tőkés árucseré viszonyai akkor működnek normálisan, ha szabályozásuk az egyszerű árucseré „római-jogi” modelljének felel meg. Ugyanebben az írásában teszi fel a kérdést, hogy „Van-e marxi politika-elmélet?”, és egyértelműen és szerintünk helyesen, nemlegesen válaszol rá, mondván, hogy „az osztályharc konkrét feladatai során szükségképpen máshogy tárgyalta Marx a politika s az állam kérdéseit, mint ahogy egy szisztematikus elméleti leírás során tette volna. Az említett harci feladatok során az államot s a burzsoá politikai berendezkedést elsősorban a represszió szerveként jellemezte... Nem foglalkozott viszont azzal a kérdéssel, hogy a politikai intézmények hogyan szervezik meg általában egy osztály hegemóniáját, milyen relatíve önálló rendszert alkotnak, mennyiben van kreatív, civilizatórikus szerepük.” (*Világosság*, 1973. 1. sz. 8. old.)
- ²³ A politikai fejlődés fogalmát — a harmadik világ vonatkozásában a Fejlesztés vagy felszabadulás című tanulmányunkban (*Valóság*, 1981. 4. szám) vizsgáltuk. A nemzetközi vagy világpolitikai rendszer törvényszerűségei alapvetően eltérnek a nemzeti rendszerektől, erre a témára koncentráll *A világpolitika elmélete és a politikatudomány* című írásunk (sajtó alatt a *Külpolitikában*).
- ²⁴ A hazai szakirodalomban Kulcsár Kálmán megközelítése esik legközelebb álláspontunkhoz, nevezetesen politika-definíciója és a politikai rendszer változásának általa adott értelmezése a *Politikatudományi Tanulmányok* című kötetben (8., 149—160. old.).

A POLITIKATUDOMÁNY INFORMÁCIÓS RENDSZERÉRŐL

A politikatudomány művelőit, fogyasztóit és szurkolóit örömmel töltheti el, hogy az 1981-es évben is folyamatosan jelennek meg a megemészthető újdonságok. Az év elején közreadta a Művelődési Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Főosztálya a *Politikaelméleti tanulmányok* című gyűjteményt,¹ tavasszal pedig a Kossuth Kiadó Polgár Tibor szerkesztésében a *Politikatudományi tanulmányok* kötetet.² Közben a Társadalmi Szemle „Politikaelmélet” című rovata is biztató és használható írásokkal jelentkezik folyamatosan, s a Társadalomtudományi Közlemények utóbbi két száma is rátereli az érdeklődők figyelmét a hazai politikatudomány helyzetére.

Ez utóbbi folyóirat Molnár Tivadar hosszabb és átfogó igényű tanulmányát³ éppenséggel azzal a megjegyzéssel indította útnak, hogy további véleményeket is várnak e tárgykörben, s a szerkesztőség vitára biztatja az érintetteket.

Komolyan véve e bátorítást, hadd tegyünk hozzá a fenti tanulmányhoz néhány kiegészítő és vitatkozó jellegű gondolatot.

A VÁSÁRBA MENŐ LÁNY ESETE

Az utóbbi évek politológiai publikációinak jelentős része foglalkozik tudományrendszertani, tudományelméleti kérdésekkel. Nehéz ez ügyben új dolgokat írni, egyébként meg felrémlik az emberben a sok változatban ismert népmese: Elmén a lány a vásárba, tojásos kosárral a fején. Elábrándozik útközben, hogy miért mennyit kap, s azután azért mennyit, s mire a végső meggazdagodás teljes lehetősége kirajzolódik előtte: megbotlik egy kőben, elesik, és összetöri a vásárba szánt tojásokat.

A politikatudomány is elgondolhatja a maga végső helyét, viszonyát, szerepét, de alighanem a tudományágnak is megvan az a kövecskéje, amelyet át kell lépnie, mert ellenkező esetben kétségessé válhat az óhajtott végeredmény. Jelen írás „mindössze” erre a buktatóra kívánja felhívni a figyelmet.

Ki lehet ugyan jelölni a politikatudomány helyét a tudományok rendszerében, de ennek mindaddig megvannak a maga határai, amíg ezt nem maga a *létező, művelt és alkalmazott* politológia teszi meg. Talán addig jogosult ezt központi kérdésként kezelni, amíg kérdéses a tudomány léte, ám a politikatudományt kétségbe vonó publikációk száma olyannyira megcsappant, hogy

hovatovább maguk a művelők győzködik egymást olyan dolgokról, amelyek ellenkezőjét talán senki sem állítja. Annyiban jogosultnak érzem a tudományelméleti problémák feszegetését a hazai politikatudomány jelenlegi helyzetében, amennyiben meggyőző módon lehet bemutatni, bizonyítani társadalomtudományi fehér foltok létezését, s ezek kutatásának szükségességét (ha erről van szó, akkor ezeket kellene néven nevezni).

E fölöttébb termékeny problémakör további részletei pedig valószínűleg megnyugtató módon rendeződnek majd akkor, ha maga a tudományág *produkción* révén feszegeti a tudományrendszerződés várfalait.

Molnár Tivadar tanulmánya második részében kimerítően elemzi a politikatudományi megismerés — bizonyára fontos — problémáit. Közben felhívja a figyelmet arra, hogy az alkalmazott politikatudományi kutatások milyen jelentősekké válhatnak a politikai irányítás számára. De a kutatások előfeltételeként azt is megállapítja a szerző, hogy: „a politikatudomány e funkciója csakis egy rendkívül jól szervezett, kifogástalanul működő politikai információs rendszer alapján teljesebben ki maradéktalanul. Nyilvánvalóan olyan feltétel ez, amelyet egyedül a politikai irányító testületek biztosíthatnak a kutatók számára. De az is nyilvánvaló, hogy az ily módon kiépített alkalmazott politikatudományi kutatásokból éppen a politikai irányítás profitálhat a legtöbbet.”⁴

Ezzel a gondolattal (és gondol) teljes mértékben egyetértve szeretnék néhány nagyon prózainak és földhözragadtnak tűnő problémát — meglehetősen, hogy majd aprólékosnak tetsző — részletességgel szemügyre venni. Az idézetben említett információs rendszer részének kellene lennie magának a *politikatudományi információs rendszernek* is. Ezért a továbbiakban nem is fogok Molnár Tivadar írásával érdemben foglalkozni, hanem az általa felvetett és kifejtett gondolatok mellé szeretnék néhány, egyáltalán nem tudományelméleti, hanem sokkal inkább tudományszervezési problémát felsorakoztatni. Így ezen írás absztrakciós szintje messze lejjebb keresendő, de mentse szándékomat az, hogy e kérdéseket is hasonló fontosságúnak ítélem meg a hazai politikatudomány jelenlegi helyzetében.

AMI MÉG NINCS (BÁR ÉPPEN LEHETNE MÁR)

Azt már többé-kevésbé számbavették az elmúlt években, hogy mit ért el a hazai politológia, de azt kevésbé, hogy mi az, ami hiányzik?

1. Ma a politikatudományi információ rendkívül széles kiadványi rendszerben áramlik. Politikatudományi jellegű írások jelennek meg a Politikai Főiskola Közleményeitől a Valóságig, a Társadalomtudományi Közleményektől az Állam és Igazgatásig, a Magyar Filozófiai Szemléltől a Marxizmus—Leninizmus Főosztály kiadványaiig, az Elmélet és Politikától az Elméleti Cikkekig mindenfelé, s ha hozzászámítjuk az egyes kutatóintézetek és felsőoktatási intézmények időszaki kiadványait, akkor mintegy 35—40 olyan orgánus van, amelyet a politikatudománnyal foglalkozóknak figyelemmel kell kísérnie. Első látásra a meglepő gazdagság szembetűnő, ám e bőség hátulütője: *a mértéktelen szétforgácsoltág*. Nem pusztán azért, mintha nem lehetne elvárni a politikatudomány művelőitől, hogy ennyiféle figyeljenek. De az olyan tématerületet, amelyet több tucatnyi periodika vállal fel, azt tulajdon-

képpen senki sem vállalja fel. A lehető legritkábban van arra példa, hogy egyik folyóirat reagáljon egy másikban megjelent közlésre, s így sok esetben visszhangtalanul maradnak jobb sorsra érdemes írások. (Bár az a jelenség nyilvánvalóan nemcsak a politikatudomány sajátja, és nem is e tudományágon belüli okai vannak, de ez nem jelenti azt, hogy ne tanulhatnánk más tudományágak információs rendszerének hiányosságaiból.) Egyébként még az sem biztos, hogy ezt a sokféle megjelenő irodalmat tényleg át lehet tekinteni. Ha megnézzük az elmúlt évek publikációit, akkor egyáltalán nem mondhatjuk el azt, hogy az egyes szerzők kölcsönösen felhasználják, továbbépítik egymás — egyébként összetartozó — gondolatait. Elég megnézni a megszületett anyagok döntő többségének hivatkozási apparátusát. Így a különböző jellegű (és színvonalú) politológiai írások túlnyomó többsége visszhangtalanul húzza meg magát eredeti megjelenésének helyén, és számszerűleg hiába gyarapszik a publikációk száma, ha az egymásra épülés elmarad. Hovatovább oda jutunk, hogy megközelítőleg hasonló eredmények ismétlődnek — egymástól távol levő fórumokon.

Bizonyára segítene ezen a helyzeten, ha rendelkezne a politikatudomány egy saját szakfolyóirattal. Egy olyan központi, rendszeresen (évi 4—6 alkalommal) megjelenő lappal, amelynek tényleg csak politikatudományi feladatai lennének. Mondhatja bárki, hogy attól még nem lesz színvonalasabb a hazai politikatudományi gondolkodás, ha lesz egy külön orgánuma. De érdemes alaposabban elgondolkozni egy ilyen jellegű kiadvány feladatrendszerén, s talán belátható az, hogy a politikatudomány továbblépésének egyik legfontosabb feltételét jelentené e hiány megszüntetése.

Egy szakfolyóirat kiemelhetné e sokszínű irodalomból azt az anyagot, amely e tudományág szempontjából a törzsanyagot, a lényegit, az irányadó gondolatokat mutatja be. Feltehetően rövid idő alatt kialakíthatná azt a stabil szerzői kört is, amely már ma is létezik — de egymástól meglehetősen elszigetelődve. Ha úgy tetszik: kiemelhetné a hazai politikatudományi gondolkodás élvonalát.

A leendő folyóiratnak egyáltalán nem kellene valamelyik ma létezőnek a helyébe lépnie. Ellenkezőleg: nagyon is szükség van arra (és szükség lesz rá ezután is), hogy a politikatudomány minél szélesebb fórumokon jelentkezzen, s ahol eddig elfért, férjen el ezután is. De vannak olyan speciális funkciók, amelyeket nem lehet sem a Társadalmi Szemléből, sem a Társadalomtudományi Közleményektől, sem a Politikai Főiskola Közleményeitől várni, hanem csak egy erre szakosodott folyóirat lehet képes rá. Mik ezek?

Ezek részletezéséhez érdemes kitekinteni a külföldi országok gyakorlatára, és elgondolkozni a kifejezetten politikatudományi folyóiratok felépítésén és szerkesztési módszerein. Jelenleg a világon nagyszámú politológiai folyóirat jelenik meg. De azok számára is, akik csak rövid időre kötnek ismeretséget e tudománnyal, hamar elvlasztódik az a körülbelül 15 szaklap, amelyik tényleges hatást gyakorol a nemzetközi politikatudományi mozgásra. Felsorolásukat lábjegyzetbe szorítom, hogy ne zavarja a mondandót.⁵ Ezek többsége hosszú évtizedek óta közismert⁶, és nem hinném, hogy tanulságaik teljesen érdektelenek számunkra.

E lapokban a tanulmányok, kutatási eredmények közlése mellett alapvető fontosságú a *recenzió-rovat*. Az American Political Science Review-ben például számonként száz oldalnál is nagyobb terjedelmet foglal el, s talán az

sem érdektelen, hogy gyakran látni egy-kétoldalas könyvismertetések, kritikák alján olyan neveket, amelyeket sehol sem kell bemutatni a világon, ahol a politikatudományt ismerik. (Robert Dahltól G. Sartoriig, David Lanetól R. Merrittig lehet idézni a példákat.) Gyakori megoldás az, hogy a „book-review”-rovat egyrészt terjedelmes kritikákat tartalmaz, másrészt pedig néhány oldalon keresztül 10—12 soros könyvismertéseket.⁷ Ma már olyan méretű a nemzetközi politikatudományi könyvkiadás, hogy a szaklapok egyik legfontosabb funkciójává éppen ez a közvetítő informálás vált. S a hazai politikatudomány művelői egyre kevésbé engedhetik meg maguknak azt a luxust, hogy ebből a tengernyi — s egyre megújuló — irodalomból a véletlenek alapján tájékozódjanak. S ennek a rendszeres jelzését nyilván nem várhatjuk sem a Társadalmi Szemléától, sem a többi folyóirattól, mert más az alapfunkciójuk.⁸

Jelenleg az is teljesen megoldatlan, hogy az e folyóiratokban megjelenő tanulmányok, viták, kutatási beszámolók hogyan kerülnek be a hazai gondolkodásba. S ha megnézzük a külföldi folyóiratok lefolyóirattal, akkor azt is láthatjuk, hogy többségük csak néhány példányban jár az az országba, és ha az előfizetési díjakat is megnézzük (ráadásul devizások és örökké drágulnak), akkor világos, hogy számuk nem is növekszik tovább a nyolcvanas években. Tehát a meglevőket kellene jobban kihasználni.

Nem régóta terjed az a gyakorlat, hogy néhány folyóirat az utolsó oldalakon közli a hasonló profilú lapok lefordított tartalomjegyzékét, mint ahogy ezt a Közgazdasági Szemle vagy a Társadalmi Szemle is teszi.

A jelenlegi helyzetben egy leendő politikatudományi folyóirat pusztán az az az egy szolgáltatással is sokat segítene az érdeklődőknek, ha ennek a két tucat lapnak a tartalmát ismertetné és jelezné, hogy az országban hol olvashatóak ezek, hol lehet fénymásolatot kérni stb. (Tény, hogy ma e szolgáltatások többsége megvásárolható az Országgyűlési Könyvtárból, de tételezzük azt is fel, hogy nem minden érdeklődő dolgozik olyan intézménynél, amelyik kellően nagyvonalú ahhoz, hogy ezt megvegye munkatársai számára.)⁹

De ez is csak egy első lépés lehet. Sokkal fontosabbnak vélném azt, hogy a leendő politikatudományi folyóirat *érdemben* foglalkozzon a kortárs nemzetközi irodalommal. Átvenne tanulmányokat, összegzésekkel, vitacikkekkel reagálna a politikatudományi irodalom újdonságaira. Így jelentősen lerövidülhetne az az idő, mialatt el tudunk igazodni a kortárs gondolkodásban — ugyanis a szinkron kapcsolat ma csak néhányak kiváltsága, olyanoké, akik munkahelyük jellegénél fogva természetes részei ezen információs folyamatoknak.

A tájékozódás eddig kiaknázatlan lehetőségeit bizonyítandó érdemes felidézni két közismert példát. Az egyik az *International Political Science Abstracts*, amelynek alapján évente ezres nagyságrendben igazodhat el az érdeklődő abban, hogy az adott évben a Föld több száz folyóiratában mit írtak a politikatudomány keretein belül. Természetesen ugyanezt magyarul megismételni szükségtelen és nem is lehetséges. De egy korlátozott s csak a legfontosabb lapokra koncentráló, tematikus „Abstracts”-ra igenis nagy szükség lenne, akár egyelőre egy folyóirat rovataként. A másik példa a *Neue politische Literatur*, amely kizárólag közvetítő információkkal foglalkozik. Az itt megjelenő tanulmányok tulajdonképpen csokorba gyűjtött recenziók (s ezekre, sajnos, egyéb tudományágakban is alig-alig találunk példát ha-

zánkban), amelyek egy-egy kutatási terület, probléma elmúlt egy-két évi irodalmát ismertetik, néha 30—40 oldal terjedelemben. (Persze ahhoz, hogy ezek a példák hasznosíthatók legyenek, meg kellene változnia a recenzió műfajának is, mert úgy tűnik, hogy jó ideje összekeveredett már a reklámmal és a tisztelgéssel. Ez is kell, de ennél még fontosabb lenne az érdemi és értékelő informálás.)

Összegezve: szükség lenne önálló politológiai folyóiratra, amely:

- egyrészt koncentrálná — minőség alapján — a jelenlegi hazai irodalmat,
- biztosíthatná a kortárs külföldi tudományos információ gyorsabb és szélesebb körű feldolgozását,
- megfelelő időben informálna a hazai és a nemzetközi politikatudományi élet híreiről¹⁰,
- rendszeresen tájékoztatna a nemzetközi politikatudományi *képzés* irányairól, változásairól és metodológiájáról,
- hozzáférhetővé tenné a nemzetközi politikatudományban kialakult *kutatói módszerek* eddiginél jóval gyorsabb és alaposabb megismerését,
- fórum lehetne a tudomány belső vitáinak, gondjainak, és jelentősen hozzájárulhatna egy egységesebb politikatudományi elv- és kategóriarendszer kialakulásához¹¹.

Kiadása, szerkesztése nyilvánvalóan a létrehozandó politikatudományi társaság feladata lenne. A szerkesztő bizottság létrehozásánál természetesen alapvetően figyelembe kellene venni a jelenlegi politikatudományi publikációs fórumokat és kutatóhelyeket, így nem lenne gond a többi laphoz való viszony sem.

2. A további hiányok közül felvetem (még ha nem is olyan részletesen, mint az eddigieket), hogy nincs e tudományágnak megbízható könyvkiadási háttere, mint ahogy megvan a szociológia vagy például a pszichológia esetében. Nagy szükség lenne egy olyan sorozatra, mint amilyen már több mint egy évtizede a „Szociológiai tanulmányok”, vagy amilyen a szociálpszichológia számára a 11. kötetnél járó színes-kockás borítójú sorozat a Gondolat Könyvkiadónál. Tudjuk, hogy születtek tervek e sorozatra, s azt is, hogy sok a nehézség, amit félre kell tolni az útból. Csupán annak illusztrálására, hogy mi mindent vállalhatna fel egy ilyen kiadói sorozat, nézzük végig a hiányokat:

- szinte teljesen ismeretlen a hazai olvasóközönség előtt e tudomány eszázadi klasszikusainak többsége;
- a világháború utáni nagy „politikatudományi robbanás” jelentősebb alakjait akár egyenként, akár antológiákban kellene hozzáférhetőbbé tenni (Lasswelltől Eastonig, Arontól Deutschig sorolhatnánk a neveket. Tanulmányos gyűjtemények forgathatóak angolul s németül, amelyek ötletként szolgálhatnának);
- elosztatandó a magyar politikatudományi gondolkodás gyökértelenségéről vallott nézeteket: szisztematikusan ki kellene adni az ismert és az elfelejtett alakokat. Ez nem új ötlet, részben meg is kezdődött a megvalósítása, de egy kifejezetten politikatudományi könyvsorozat mélyebben is meríthetne, valamint gondolhatná a kritikai feldolgozások kiadásait is;
- az utóbbi másfél évtizedben épp elég színvonalas politikatudományi írás jelent meg a legkülönbözőbb folyóiratokban, amelyeket antológiákba, tematikus kötetekbe gyűjtve ki kellene menteni a lassú feledésből;

— a klasszikus és kortárs marxista politikai gondolkodás rendszeres kiadása, a szocialista országok politikai rendszereinek összegző, átfogó és országonkénti bemutatása stb.

Talán a felsoroltakból is kitűnik, hogy nyugodtan lehetne évtizedes tervet is kovácsolni e téren.

3. Készül a politikatudományi lexikon, s bármilyen jól sikerül, biztos, hogy nem fogja megoldani minden téren a lexikális igényeket. Ezért hosszabb távon be kell rendezkedni az ilyen típusú tudományos, ismeretterjesztő és egyéb igények kielégítésére. Egyes nyelvterületeken egyszerre vannak forgalomban egy- és sokkötetes politikatudományi gyűjtemények — számolva az igények sokféleségével. (Ezt még csak fokozza az, ha tényleg bevonul a politológia a felsőoktatásba, pedig mind több jele van ennek.) Erre gondolva különösen sajnálatos, hogy olyan nagyformátumú vállalkozások, mint a Systematische Politikwissenschaft, vagy a Handbook of Political Science¹² teljesen visszhangtalanok maradtak eleddig a hazai politikatudományban. S itt nemcsak recenziók hiányáról van szó, hanem érdemi-tartalmi feldolgozásokra is nagy szükség lenne.

4. A politikatudományi kutatási lehetőségek megítélésem szerint ma távolról sem olyan szélesek, mint amilyeneknek mind a tudomány, mind pedig a politika érdekében lenniük kellene. Politika és politikatudomány bonyolult viszonyáról sok elgondolkodtatót írt Molnár Tivadar is s több más szerző is az elmúlt években. Valószínűleg a hazai politikatudománynak a jelenleginél sokkal szervezettebb és hatékonyabb képet kell mutatnia magáról ahhoz, hogy a kutatások intenzíven folyhassanak olyan területeken is, amelyeken ma erre nem sok remény mutatkozik.

5. Végül: érdemtelenül keveset tudunk az IPSA (International Political Science Association) munkájáról s az eddig lezajlott tíz kongresszusáról. A 11. moszkvai kongresszus kapcsán ugyan megmozdult valami: foglalkoztak vele a rádiótól a napilapokig, s egy-két folyóiratban megjelent írások alapján a legszükségesebb információk kiderültek, de ez még távol van attól, hogy a kongresszus tényleges munkája a tapasztalatokkal együtt szakmai közkinccsé vált volna.

S mindez valószínűleg összefügg azzal, hogy elengedhetetlen szükségessé vált a hazai politikatudományi társaság létrehozatala; nem pusztán presztízs- és külső okok miatt, hanem elsősorban *e tudomány létezésének, belső életének és a nemzetközi vérkeringésbe való érdemi bekapcsolódásának okán.*

Feltehetően ez a szervezet lenne hivatott arra, hogy az eddig emlegetett gondokon is intézményesen segítsen.

Ezért lesz sorsdöntő e tudomány számára az, hogy e szervezet ténylegesen működjön.

Ezek eddig az aggodalmak és óhajok. Mit lehetne tenni? Legfontosabb a politikatudomány számára a belső tudományos kommunikációs rendszer megtervezése, megszervezése. Olyané, amely nem pusztán a személyes ismeretségeken, kötődéseken alapul, hanem ennél szélesebb és intézményesítettebb alapokon nyugszik. Ezt követeli a tudományos élet demokratizmusa, s ezt az a sok feladat, amit a politikatudománynak el kell végeznie az elkövetkezendő időkben.

Meglehet, ez az írás is a vásárba igyekvő lány esete: ha lenne folyóirat, ha lenne könyvkiadás, lexikon, ha lenne egy tevékeny társaság, mi minden len-

ne akkor... Mondható, hogy az írásban emlegetett problémák zöme évek óta szóbeszéd tárgya; ennek ellenére úgy tűnik, hogy időnként mégis le kell írni ezeket a gondokat is, mert még azt hisszük, hogy maguktól is „megoldódnak”.

Kéri László

JEGYZETEK

¹ Politikaelméleti tanulmányok. Szerk.: Forgács Imre. Tudományos szocializmus füzetek, 58. szám, Művelődési Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Főosztálya.

² Politikatudományi tanulmányok. Szerk.: Polgár Tibor. Kossuth Könyvkiadó 1981.

³ *Molnár Tivadar*: A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 1., 2. sz.

⁴ Id. mű, Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 254. old.

⁵ Ismereteim szerint a lényegesebb folyóiratok a következők:

— az *amerikai politikatudomány területéről*: az Amerikai Politikatudományi Társaság „központi” lapja, az *American Political Science Review*, amelyik az idén már a hetvenötödik évfolyamát járja, számonként körülbelül 300 oldal terjedelemben; s öt regionális társasági folyóirat: *The Journal of Politics*, amely a déli társulat lapja, floridai központtal; *Polity*, ez északkeleti lap, s a keleti partvidék intézményeit, egyetemeit képviseli; *Western Political Quarterly*; ez viszont a nyugati partvidék (s főleg Kalifornia) egyetemeinek lapja; *American Journal of Political Science*, a Midwest, a középnyugat lapja; *Social Science Quarterly*, amely nemcsak a délnyugati politikatudományi társulat lapja (texasi székhellyel), hanem társakiadója a délnyugati Social Science Association is. Ezért e lap nem tisztán politológiai profilú, hanem valahol az általános szociológia és a politológia határán mozog. Viszont feltétlenül figyelmet érdemel abból a szempontból, hogy gyakran tematikus számokat jelentet meg.

— az *angol politikatudomány világából*: *Political Studies*, az angol politikatudományi társaság lapja, a huszonkilencedik évfolyamban jár, s igen jó elmélettörténeti tanulmányokat szokott közölni; *The Political Quarterly*, ez az 1930-ban alapított folyóirat szintén az Angliában munkálkodók tevékenységének a tükré; gyakran jelennek meg benne esszézerű írások is; *British Journal of Political Science*, a cambridge-i egyetem által kiadott, viszonylag fiatal (9 éves) folyóirat;

— *egyéb, internacionális jellegű, de angolul megjelenő lapok*: *Political Theory*, amely alcímében a politikai filozófia nemzetközi folyóirataként mutatja be magát (mindenesetre a kiadói tanács összetétele tényleg eléggé nemzetközi: Habermas, Aron, Sartori, Avineri, Deutsch stb.); *Comparative Political Studies*, jobbra amerikai szerzők fóruma, az utóbbi évtizedekben megnövekedett összehasonlító politológiai vizsgálatok közlésére specializálódott; *Government and Opposition*, londoni kiadású, de nagyon is nemzetközi jellegű lap, amely gyakran jelentet meg politológiai situáció-elemzéseket;

— *nyugatnémet irodalom*: *Politische Vierteljahresschrift*, a nyugatnémet politikatudományi társaság lapja, amelyet a Westdeutscher Verlag ad ki; *Zeitschrift für Politik*, a müncheni Hochschule für Politik adja ki ezt a háború után újraalapított, patinás folyóiratot; *Der Staat*, ez már inkább államelméleti s alkotmányjogi jellegű kiadvány, de a közreadott írások nagy része közvetlenül is használható a politikatudományi problémák feldolgozásánál. Feltétlenül meg kell itt is említeni a *Neue Politische Literaturt.* 1956 óta jelenik meg, és évente négyszeri alkalommal több száz szakirodalomról újít rendszerezett és kommentált

információt. (Ezenkívül még ott van a négy nagy párt alapítványa a maga kiadványaival. Ezek közül csak a Seidel-Stiftung lapját ismerem, a Politische Student, amely — fenntartója, a CSU szellemében — gyakran meglehetősen durván és primitíven jobboldali.

— a francia nyelvterületről pedig kiemelkedik a *Revue française de science politique* jelentősége. A francia Politikatudományi Társaság kéthavonta megjelenő lapja, amelynek tudományos tanácsában Duverger, Aron, Jean Stoetzel és más jelentős francia tudósok vesznek részt.

Természetesen ezeken kívül ott vannak még a *szocialista országok* — elsősorban a lengyel, a szovjet és jugoszláv politikatudomány — lapjai, de ezek felsorolásától eltekintenek, mert e téren valamivel szélesebb körűek az ismereteink. Bár távolról sem mondható az, hogy naprakészen dolgozzuk fel szomszédaink politikatudományi információját. (Valószínű, hogy ez a lista szubjektív, s lesz olvasó, akinek számára hiányosnak tűnik majd. Mindenesetre nem arra törekedtem, hogy felsoroljam az összes elérhető folyóiratot.)

⁶ Például a Zeitschrift für Politik 1907-es alapítású, az American Political Science Review szintén 1907-ben jelent meg először.

⁷ Ezzel a megoldással él például az angol Political Studies is. Nagyon tanulságos ez a szerkesztésmód a Revue française de science politique hasábjain is; ez utóbbi különösen nagy irodalmat mozgat meg egy-egy évben.

⁸ Erre azt lehetne mondani, hogy a friss politikatudományi irodalomról szolgáltató információt az Országgyűlési Könyvtár, de ez elsősorban csak bibliográfiai jellegű. Továbbá ott van az *Elmélet és politika*, amelynek a funkciója némileg hasonló. Elismerve mindezek fontosságát, mégis azt kell mondanunk, hogy ezek messzemenően nem meritik ki azt az információs lehetőséget és szükségletet, amelyre gondolunk.

⁹ E sorok írója olyan helyen dolgozik, ahol az említett folyóiratok nagy többsége megtalálható. Egy kézen meg lehetne számolni, hogy hányan érdeklődtek az utóbbi öt évben valamely folyóiratban megjelent írás után. Valószínűleg elsősorban azért, mert nem is tudják, hogy ezek a lapok hol találhatóak meg.

¹⁰ Az Amerikai Politikatudományi Társaság külön negyedévi „folyóiratot” tart fent olyan célra, amely semmi mást sem közöl, „csak” szervezeti híreket; hol, milyen konferenciák voltak, lesznek, hol kell jelentkezni, nekrológok, kutatási programok, a regionális Politikatudományi Társaságok fontosabb eseményei stb. stb. Természetesen nem lehet a hazai lehetőségeket egy olyan országéhoz mérni, ahol tízezres nagyságrendben foglalkoztatják a politikatudományt oktatókat és kutatókat. A lap (neve: PS) pusztán azért lehet tanulságos — egy leendő rovat megtervezéséhez —, hogy lássuk: milyen típusú szervezeti, belső tudományos információval látják el az amerikai politikatudomány résztvevőit.

¹¹ Ugyanis a növekvő számú publikációk mellett ennek hiánya egyre több gondot okoz. S különösen érezhető lesz a kategória-rendszer bizonytalansága, ha majd oktatni fogjuk a politikatudományt.

¹² A *Systematische Politikwissenschaft* kötetei 1976 tavaszától jelennek meg. A wiesbadeni Akademische Verlagsgesellschaft gondozásában Gottfried Erb, Axel Görlitz és Peter Kielmansegg szerkesztésével, s viszonylag elfogadható áron (15—18 DM); sorban jelenik meg a 18 kötet. Az első hat kötet tematikájában az általános politikaelmélet dominál (politikatudományi elméletek, politikai doktrínák, a politikatudomány logikája stb.). A következő nyolc kötet a világ nagyobb politikai régióinak, fontosabb országainak politikai szociológiai elemzését ígéri. A sorozat zárókötetetei a nemzetközi érintkezési viszonyok politikaelméleti problémáival foglalkoznak.

Már maga a tematika is kritikára ingerlő, de az biztos, hogy egy ilyen méretű vállalkozás megbízható keresztmetszete a mai nyugatnémet politikatudományi gondolkodásnak.

A Handbook of Political Science 1975 táján jelent meg az Addison-Wesley kiadónál. Fred Greenstein és Nelson Polsby a feltüntetett szerkesztők és kiadók: a sorozat nyolc kötetből áll, s a tematika nagyon is jellemző az amerikai politikatudományi gondolkodásra. Kötetenként végigveszik a főbb kutatási területeket a klasszikus politikai filozófiáktól egészen az esettanulmányok készítésének módszertanáig. Egy-egy kötet általában 6–8 fejezetből áll s egy fejezet pedig egy viszonylag elkülöníthető kutatási terület (például politikai szocializáció, bürokrácia, világpolitikai rendszerelemzés, tudománypolitika, társadalmi struktúra és politika stb. stb.). Egy-egy ilyen fejezet terjedelme 70–90 oldal; az addig megjelent teljes körű irodalom mérhetetlen mennyiségű felsorolása. Valamennyi fejezetnek más és más a szerzője, s így a körülbelül ötven szerző között olyanok találhatók, mint Harold Lasswell, Brian Barry, Robert Dahl, Normann Nie, Sidney Verba, M. Shapiro, Hermann Kahn, L. Lipson stb. stb.

A KÖZELJÖVŐBEN

JELENIK MEG

ÚJ KIADVÁNYUNK

A szocialista állam képviselési rendszere

(SZERKESZTETTE:

LAKOS SÁNDOR ÉS D. A. KERIMOV)

KÖZÖS MAGYAR–SZOVJET

TANULMÁNYKÖTET

A POLITIKAI RENDSZERREL KAPCSOLATOS KUTATÁSI TERVEKRŐL

A szocializmus politikai rendszerének fő vonásai hazánkban a negyvenes évek végén és az ötvenes évek második felében alakultak ki. A hatalom kérdésének eldőlte után a népi demokratikus fejlődés az egypártrendszer viszonyai között folytatódott, kialakultak a párt vezető szerepén alapuló intézményes keretek és működési formák. Ez az intézményi rendszer alapvetően kettős ágon épült fel, egyrészt a párt különböző szintű testületi és adminisztratív szervezetrendszerén, amit a népfront típusú tömegszervezetek és a politikai jellegű társadalmi érdekképviseleti szervek egészítettek ki, másrészt az új típusú szocialista államszerkezeten, amely a társadalomépítés operatív feladatainak ellátásával egyidőben a politikai berendezkedés hatalmi pozícióit normatív-jogi garanciákkal is kiegészítette.

Ez a kettős típusú szerveződés nem választható el mereven egymástól, sem szervezeti értelemben, sem a hatalmi viszonyok oldaláról. Az ötvenes évek közepén az akkori hatalmi berendezkedés legitimitásának, tömegtámogatásának megingása kihatott a formális-jogi legitimitás alapjaira is. A kutatások szintjén az elválasztás azonban bizonyos fokig indokolt, mivel a politikai rendszerre vonatkozó kutatások más és más

jelenség-halmazzal találkoznak attól függően, hogy a tágabban értelmezett politikai szerkezetre vonatkoznak-e vagy vizsgálódásuk a működés normatív keretein belül marad. A hatalmi szerkezet tekintetében nagyfokú a szerkezeti stabilitás. A működési elvek síkján már lényegesebb, lassú minőségi változások is megfigyelhetők. Az állami szervezetrendszer lényegi vonásainak változatlan-sága mellett már nagyobb szerkezeti dinamizmus tapasztalható. Ez összefügg azzal a természetes adottsággal, hogy a társadalmi változásokhoz való alkalmazkodás először a hatalmi berendezkedés operatív szintjén megy végbe és a társadalom-szerkezetbeli változások csak ezek közvetítésével és időben lassítva jelennek meg a hatalmi intézményrendszerben, annak összetételében, szerkezeti felépítésében és működési elveiben.

A politikai rendszerre vonatkozó kutatások lényegében két fontos célt követnek. Egyrészt igyekeznek összemérni a társadalmi fejlődésben végbement változásokat a tényleges, empirikus hatalmi viszonyokkal, másrészt feltárni a feszültségeket, a továbballadás útjait. Ez a feladat több eszközzel is elvégezhető. Egyrészt a társadalom politikai tudatának szociológiai eszközökkel történő vizsgálataival, másrészt a politikai intéz-

ményrendszerre vonatkozó kutatásokkal. Ez utóbbinál az elemzéseket azokra a területekre kell összpontosítani, amelyek eddigi ismereteink alapján a leginkább változtatásra érettek.

A politikai rendszer — demokrácia témacsoport 1981—1985. évi kutatási terve nem előzmények nélküli: igyekszik szervesen építeni az elmúlt évek kutatásaira, kutatási eredményeire és folytatni, továbbfejleszteni a műhely hagyományokat. Az elmúlt középtávú tervidőszakban a csoport tevékenységének, kutatásszervező törekvéseinek középpontjában a szocialista demokrácia kérdései állottak; arra kerestünk választ, hogy a szocialista demokrácia intézményrendszere mennyiben felel meg a társadalmi fejlődés szabta követelményeknek, milyen irányokban képzelhető el továbbfejlesztése.

Az 1970-es évek második felében több kutatóhelyen is folytak vizsgálódások a szocialista demokrácia témakörében. Ezen belül elemzések történtek a pártnak a politikai rendszerben elfoglalt helyzetét, érintették a párt demokrácia helyzetét, kutatások folytak az állam társadalmi szerepéről, az állami beavatkozás terjedelméről. Ezek a vizsgálódások átfogó képet adtak a szocialista demokrácia jelenlegi helyzetéről, láttatták hiányosságait, problematikus területeit. Levonták azt az általános következtetést, hogy *a politikai rendszer a jelenleginél is alkalmasabbá kell tenni az érdekviszonyok széles felületének felszínre hozására, az egyes társadalmi részterületek hatékonyabb, teljesebb egyeztetésére, az osztársadalmi érdekeknek a részterületek összehangolása útján történő meghatározására, képviselőit.* Mindez megkívánja, hogy a politikai mechanizmus további elemzése során kiemelten kezeljük a szocialista de-

demokrácia és a társadalom érdekviszonyai közötti összefüggéseket.

A szocialista demokráciára, illetve annak részterületeire kiterjedő vizsgálatok másik fontos következtetése, hogy előtérbe kell állítani a politikai rendszer *strukturális összetevőinek* és a rendszeren belüli kapcsolatoknak a kutatását. A jelenlegi politikai rendszer alapintézményei *viszonylag rövid idő alatt* formálódtak ki, és ezzel egyidőben kialakultak a rendszer legfontosabb működési elvei is. A társadalomban végbemenő nagyarányú változásokat ez a politikai rendszer csak fokozatosan képes követni, és elsősorban a működési mechanizmus oldalán tud adaptálódni a társadalom szerkezetében végbemenő változásokhoz. A politikai rendszerre vonatkozó kutatások egyik fő feladata, hogy elemezze a politikai intézményrendszer strukturális adottságai és a társadalom fejlődése vele szemben támasztott igényei közötti megfelelés kérdéseit, választ adjon arra, hogy milyen a jelenlegi viszony ezen intézményrendszer és a társadalmi fejlődés által reprezentált, az utóbbi időszakban megfogalmazódott új szükségletek között, rávilágítson a rendszer működési problémáira és feltárja a rendszer társadalmi-gazdasági hatékonyságát növelő elemeket, összefüggéseket.

Az elmúlt öt éves tervidőszak kutatásainak további általánosítható tapasztalata, hogy a szocialista demokrácia szélesítésének, tartalmi fejlesztésének alapkérdése a politikai rendszer *összműködésének* megjavítása. Különösen a társadalmi szervezetek érdekegyeztető, érdekkifejező szerepe került a vizsgálódások középpontjába.

A politikai rendszer tökéletesítésének minden kérdése szorosan összefügg a párt vezető szerepének értel-

mezésével, e szerep megvalósulásának működési és intézményi módozataival. A párt szerepének alakítása csak a politikai rendszer más intézményeinek tevékenységével kölcsönhatásban vizsgálható. Ezért a politikai rendszer egyes elemeinek, összetevőinek vizsgálatokor különös figyelemmel kell a pártra vonatkozó összefüggéseket megfogalmazni. A kutatási terven belül elsőbbséget kap egy olyan elemzés, amely a pártnak a társadalom irányításában játszott szerepével foglalkozik, és amely a más területeken folyó kutatásokat is orientálni tudja. Részletesen foglalkoznunk kell a párt vezető szerepének gyakorlati kérdéseivel, ezekről általánosítható és rendszerezhető empirikus ismereteket szükséges szereznünk. A párt és az állam viszonyának általánosabb elméleti kérdésein túl fel szeretnénk dolgozni egy-egy területen a párt, az állam, a társadalmi szervek *kapcsolatának* konkrét kérdéseit is.

Az utóbbi két és fél évtized fejlődési tendenciáinak egyike az érdekképviselői szervek tevékenységének erősödése. Ez érvényesül a korábban is működő társadalmi szervek és mozgalmak (HNF, KISZ, szakszervezetek), illetve az új érdekképviselői szervek (TOT, SZÖVOSZ, KIOSZ stb.) tekintetében egyaránt. A politikai rendszer e fejlesztési irányának helyességét igazolták az eltelt évek. Társadalmunk jelenlegi és jövőbeni helyzete, gazdasági és egyéb problémáink azt jelzik, hogy az eddigieknél hatékonyabban kell biztosítani a különböző érdekek megismerését, a politikai és állami döntési folyamatokban való megjelenítésüket, *intézményesített* felszínre hozatalukat. Politikai rendszerünkben már korán kiépültek azok az állami-politikai szervezetek, testületek, amelyek szavatolják a társadalmi érdekek nyil-

vános megfogalmazását. Az össztársadalmi érdekek gyakorlati érvényesítése sok esetben azért nehéz, mivel a döntéseket megelőző előkészítő folyamatban a részérdekek nem fogalmazódnak meg világosan, számbavételük csak korlátozott lehet, ezáltal a döntések után, azok végrehajtása közben hatnak, s ezzel rontják azok eredményességét, olykor-olykor társadalmi feszültségeket is okoznak. A részérdekek hatékonyabb, előzetes számbavétele esetén a társadalmi érdekek érvényesítése is nagyobb hatékonysággal lenne biztosítható. A kutatások során tehát vizsgálunk kell a jelenlegi társadalmi érdekképviselői szervek *működését*, valamint a tevékenységük kibontakozását akadályozó, hátráltató körülményeket. Ezzel összefüggő kérdéskör a társadalom tagoltságának árnyaltabb leképezése a politikai rendszerben, annak kutatása, hogy az egyes társadalmi rétegek, csoportok érdekképviselője hogyan biztosítható az eddiginél markánsabban.

Az érdekképviselői szervekkel való foglalkozás jelentőségét növeli a szakszervezetek érdekképviselői szerepének fokozódása. A politikai rendszeren belül a szakszervezetek tevékenységét kiemelten kell elemezni. Ebben a körben támaszkodunk a szakszervezetekkel foglalkozó *egyéb kutatásokra*, azokra az elemzésekre, amelyek a szakszervezeti érdekképviselő új intézményei (például a főbizalmi rendszer) működésének értékelésére irányulnak. A Magyar Kereskedelmi Kamara szerepének az érdekképviselő irányába való fejlődése is újabb vizsgálandó feladatot vet fel. Általánosítható tanulságok levonásához szükséges az érdekképviselői szervek tevékenységének felmérése, az esetleges strukturális problémák feltárása.

A politikai intézményrendszer ku-

atásán belül fontos terület a gazdaság és a politika kapcsolata, a gazdasági, ezen belül a tervezési és allokációs döntések mechanizmusa, a gazdálkodó szervek, valamint a párt- és állami szervek kapcsolata a döntésmechanizmusban. A feladat ezen a területen elsősorban nem új kutatások megtervezése, hanem az eddigi elemzések — a politikai rendszer összműködése szempontjából általánosítható — konzekvenciáinak a levonása.

Az elmúlt öt évben foglalkoztunk a központi gazdasági döntésmechanizmus egyes kérdéseivel, szociológiai vizsgálatot folytattunk a gazdaság állami irányításának egyes területein. A következő években e vizsgálat — és egyéb, e körben hasznosítható kutatások — elméleti összegzésére törekszünk. Ugyanakkor indokoltnak látszik, hogy a vizsgálatokat a központi döntésmechanizmuson túl a politikai rendszer más területeire kiterjesztjük és áttekintsük a kommunális és infrastrukturális fejlesztési politika bizonyos részterületeit is. Ez azért is indokolt, mivel a lakóhelyhez kötődő érdekeltségi viszonyok fontos szerepet játszanak a jelenlegi képviseleti rendszerben. A gazdasági-politikai döntésmechanizmusra vonatkozó vizsgálatok célja: jól kiválasztott, konkrét döntéstípusok elemzésével bemutatni, hogy intézményrendszerünkben a párt-, az állami és társadalmi típusú szervek milyen valóságos szerepet játszanak a döntések meghozatalának folyamatában; hogyan hatnak a társadalom érdekviszonyai a döntési rendszerre, milyen mértékű a döntések nyilvánossága, milyen a gyakorlatban a képviseleti szervek és az apparátusok, a párt- és az állami szervek viszonya. Egy ilyen típusú kutatás keretében vizsgálható a megye, mint

önálló, viszonylag elkülönült politikai-állami intézmény.

A politikai rendszeren belül kiemelten kezeljük az állam szerepével, az alkotmányos berendezkedés hatalmi aspektusaival kapcsolatos kérdéseket, mivel társadalmunk jelenlegi fejlettségi szintjén az állam és a közigazgatás fontos szerepet tölt be a gazdasági-társadalmi folyamatok irányításában, a magán- és közösségi viszonyok alakításában.

A szocializmus fejlődésének eddigi tapasztalatai azt igazolják, hogy az állam aktív társadalomalakító szerepe belátható történelmi távlatban nem mellőzhető. A szocializmus alapjainak lerakása, társadalmi rendszerünk örökölt hátrányainak részleges leküzdése feltételezte az állam és ezen belül a közigazgatás ma gyakorlata túldimenzionáltnak ítélt szerepét. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy az állam szervezet- és eszközrendszerét folyamatosan hozzá kell igazítani a szocializmus magasabb szintre emelkedésének követelményeihez, ami egyes területeken az állam szerepének szűkítését is magával hozhatja.

A szocialista demokrácia továbbfejlesztésére és a politikai rendszer működési mechanizmusára vonatkozó kutatások 1976 és 1980 között elsősorban arra a kérdésre keresték a választ, hogy mi az állam — és ezen belül a közigazgatás — szerepe a társadalom jelenlegi fejlődési szakaszában, melyek továbbfejlődésének főbb irányai. Ezzel összefüggésben vizsgáltuk a bürokratizmus, a túlszabályozás forrásait, a képviselet és az apparátusok kapcsolatát, a politikai rendszer érdekkifejező képességét, az államigazgatás és a gazdálkodó szervek viszonyait. A kutatások zárókövetkeztetésként igazolták azt az előzetesen is megfogalmazott hipotézist, hogy az állam és a közigaz-

gatás sok társadalmi viszonyt úgy hat át, úgy szabályoz, hogy az *állami beavatkozás nem éri el a kívánt hatást* és nyilvánvaló diszfunkciókat is eredményez. Megállapítottuk, hogy sok helyen gyenge az igazgatás társadalmi ellenőrzöttsége, működésének nyilvánossága, sokszor még a szakmai érdekek sem képesek integrálódni az érdekmechanizmus fogyatékoságai miatt. A szakértő testületek mellett túlzottan háttérbe szorulnak a választott testületek, azok érdekhordozó, és feltáró szerepe nem kielégítő. A kutatások eredményeként azt az általános következtetést vontuk le, hogy az állami szerepnövekedés mellett elsősorban az állami beavatkozás módszerei, eszközei, működési mechanizmusa és hatékonyabb ellenőrzöttsége érdemel figyelmet.

A következő kutatási periódusban is indokolt e kérdések további vizsgálata. Ezek közül ki kell emelni az államfunkciók alakulása okainak átfogó vizsgálatát, az állami beavatkozás és a munkamegosztási viszonyok kapcsolatának behatóbb feltárását. A kutatási témák megfogalmazásánál elsősorban az állami tevékenység politikai meghatározottságát tartottuk szem előtt.

Nagy figyelmet kívánunk fordítani az állam és a közigazgatás működése, valamint a gazdasági növekedés közötti összefüggések törvényszerűségeire. Eddigi tapasztalataink alapján feltételezhetjük, hogy a gazdasági növekedés (és általában a társadalmi fejlődés egyes specifikumai), valamint az állami szerep alakulása között szoros kölcsönhatás van. E vizsgálódások keretében választ keresünk eddigi elméleti következtetéseink gyakorlati igazolására is.

A rokon tudományterületek általános és részeredményeinek felhasználásával továbbra is vizsgálnunk kell az állam társadalomirányító szerepé-

nek sajátosságait; ezen belül a túl-növekedési tendenciák áttekintése mellett fel kell tárni azokat a területeket, ahol az állam szerepe funkcionálisan növelendő, illetve vizsgálni kell azokat az eszközöket, amelyekkel keresztül az állami intézményrendszer a jelenleginél hatékonyabban működhet.

Végül említést kell tenni arról, hogy a politikai rendszerre, az államra és közigazgatásra vonatkozó kutatások mellett foglalkozunk a szocializmus politikai rendszerével kapcsolatos nézetek feldolgozásával.

A politikai rendszer korszerűsítése és a szocialista demokrácia fejlesztése szempontjából egyaránt szükségesnek látszik e kérdéskör elméletét és jelenkori megítéléseit is elemezni. A hatalomgyakorlás jellegével, a proletárdiktatúra és a demokrácia összefüggéseivel, a szocializmusba való átmenet kérdéseivel hosszú idő óta foglalkozik a munkásmozgalomtörténet irodalma, a klasszikusok tetteitől egészen a jelenkori állásponthoz terjedően. Az elmélet-történeti-ideológiai előzmények vizsgálata, feltárása hasznos adalékkal szolgálhat jelenkori problémáink megoldásához, segítheti a politikai rendszer összefüggéseinek mélyebb, alaposabb megértését. E téren a szocialista országok tapasztalatai mellett a nem szocialista országok kommunista és munkáspártjai több évtizedre kiterjedő irodalmi anyaga is hasznosítható. Az altéma kutatási célkitűzése annak feltárása, hogy *milyen elmélet-történeti és jelenkori megítélésekkel találkozunk a szocializmus politikai rendszerével és a demokráciával kapcsolatban.*

Ezen belül elemezni kívánjuk az egyes szocialista országok pártjainak felfogását a szocializmus politikai rendszeréről. Vizsgálni kell többek között a hatalomgyakorlás intézmé-

nyi mechanizmusait, a politikai szervezetek egymáshoz való viszonyát, a döntéshozatal rendszerét, a politikai rendszer demokratizmusa továbbfejlesztésének terén szerzett tapasztalatokat.

Vizsgálni kívánjuk a nem szocialista országok kommunista és munkáspártjainak ezzel kapcsolatos felfogását is. Ezen belül a szövetségi politika és a nemzeti sajátosságok problematikáját, a hatalomért vívott harc és a demokrácia összefüggéseit, a szükséges történeti visszatekintéssel, de elsősorban az 1970-es, 1980-as évekre koncentráltan.

E kutatás keretében foglalkozni kívánunk a jelentősebb polgári elméleteknek a polgári és a szocialista politikai rendszerrel kapcsolatos felfogásával is. Ide sorolhatók azon összegezők kritikai feldolgozása, amelyek a munkásmozgalom-törté-

net egy-egy jelentősebb korszakának anyagait foglalják össze. Ennek aktualitását az adja, hogy ma gyakran találkozhatunk egy-egy korszak történeti tanulságainak felvetésével, nemegyszer a mai korra való közvetlen adaptációjával is.

Tartalmilag ehhez tartozik annak vizsgálata is, hogy a szocializmus politikai rendszerét bíráló nézetek milyen érvrendszert használnak fel kritikájukban. Tagadhatatlan tény ugyanis, hogy a polgári kritikák jelentős társadalmi átalakuláson mentek keresztül. Az 1950-es évek merev antikommunizmusát egy árnyaltabb, a politikai rendszerek működését jobban figyelembe vevő megközelítési mód váltotta fel, mely igényli a nézetek elemzését, a téves megállapítások marxista kritikáját is.

Szoboszlai György

A SZOCIALIZMUS FEJLŐDÉSI TENDENCIÁI CSOPORT KÖZÉPTÁVÚ KUTATÁSI TERVÉRŐL

I. A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI, AKTUALITÁSA

1. A megelőző középtávú tervidőszakban intézetünkben kiterjedt kutatások folytak társadalmunk fontos részfolyamatainak megismerésére. Az MSZMP XI. és XII. kongresszusa közötti időszakban, *A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai* című téma kidolgozása során pedig a rész kutatások mellett felmerült az összefoglalás igénye, továbbá társadalmunk alapvető viszonyai újbóli elemzésének szükségessége.

Egy ilyen elemzés szükségességét jelzi az is, hogy a szocializmus alapjainak megteremtésével kezdődően, de különösen a hetvenes évek közepétől gyorsuló ütemben bontakoznak ki hazánkban a szocializmus építésének új vonásai és feltételei. Az egymást átható változások — melyek között megtalálhatók a szocializmushoz kötődő és azon kívül eső, regionális és világméretű, politikai és gazdasági, hazai és nemzetközi folyamatok — összességükben egy olyan kutatási programot indokolnak (természetesen más programokkal együtt, s azokra is támaszkodva), amely ezek-

nek a változásoknak a marxizmus általános elméleti alapjaival, kérdéseivel való összefüggését tekinti tárgyának. Egy ilyen kutatási téma kidolgozása hozzájárulhat fejlődésünk hosszú távú vizsgálatához, további irányának pontosabb meghatározásához, a fejlődés ellentmondásainak mélyebb ismeretéhez.

2. A világgazdaság — jelenleg még korántsem lezárult — változásainak egyik meghatározó vonása az, hogy az eddigiektől eltérő dimenzióit nyitja meg, új forrásait tárja fel, melynek következtében a fejlődés, s ezen belül a gazdasági fejlődés jellege, sajátosságai, követelményei, „mértékegységei” világméretekben átalakulnak; módosul a fejlődés fogalma (melyet immár határozottan meg kell különböztetni a növekedéstől); s mindinkább világossá válnak a gazdasági fejlődésről, ennek forrásairól és perspektíváiról, társadalmi feltételeiről kialakított elképzelések, elméletek korlátai és érvényességi határai. Ezzel egyidőben az európai szocialista országokban a belső fejlődés maga is forduloponthez érkezett: fokozatosan beszűkülnek, illetőleg kimerülnek a fejlődés korábbi forrásai, mindenekelőtt a munkaerő-

tartalékok, a nyersanyag-kitermelés bővítésének lehetőségei. Az ún. extenzív fejlődés korszaka többé-kevésbé egyidőben zárult le ezekben az országokban.

A belső fejlődés és a külgazdasági folyamatok összekapcsolódásából következően:

a) Felmerül gazdasági és társadalmi fejlődésünk eddigi szakaszai, történelmi eredményei meghatározott szempontú elemzésének, illetve újvizsgálatának szükségessége. Világosabbá és jelentősebbé válnak a szocializmus eddigi történelmi útjának egyes vonásai, sajátosságai, mint például az egyensúly és egyensúlytalanság, a fejlődés mennyiségi és minőségi oldalai, ezek kapcsolatai, a társadalom különböző területeinek összefüggései, egymásra hatása stb.

b) Jelentősen csökken a lehetősége annak, hogy a fejlődés újabb szakaszára hosszabb időszak alatt, elnyújtott fokozatokon keresztül haladva térjünk át. Növekszik az esélye a világgazdaságban bekövetkező olyan hirtelen változásoknak, amelyek nemzetközileg továbbra is leértékelik eddigi teljesítményeinket, mind nehezebb előzetesen felmérni és kalkulálni a különböző változásokat és azok nagyságrendjét, ami újólág próbára teszi gazdaságunk és intézményrendszerünk rugalmasságát, reagáló képességét.

c) Orientációs nehézségek lépnek fel a gazdaságfejlesztés egyes célkitűzéseit és eszközeit illetően. Hosszú távú, és a kiinduló bázishoz mérten sikeres programok egyes esetekben a megváltozott árviszonyok, értékelési szempontok miatt nehézségek forrásává válhatnak, melyek egész ágazatokat érinthetnek. Mindez szükségessé teszi, hogy mélyebben megismerjük a változások állandó elemeit, hatótényezőit, okait.

d) A világgazdasághoz történő al-

kalmazkodásban mindinkább az intézményrendszer, s ezen belül is az irányítási rendszer rugalmassága, változóképesége válik a fő faktorrá. A rugalmasság és reagáló képesség mértéke és a fejlődésre való képesség szorosan összekapcsolódik.

Mindennek jelentős szerepe van abban, hogy a fejlődés új, ún. intenzív szakaszára való áttérés szükségszerűen jelentkező ellentmondásai élesebben nyilvánulnak meg, s történelmileg rövid időszakra koncentrálnak. Ezek az ellentmondások — úgy tűnik — alapvetően két csomópont körül rajzolódnak ki: egyfelől a társadalom intézményrendszerét, másfelől pedig a fejlődés erőforrásait érintik. E két ellentmondó rendszer ugyanakkor szorosan összekapcsolódik: az intézményrendszer rugalmatlansága a meglévő erőforrások gyors kimerüléséhez vezet, az új erőforrások bekapcsolása a fejlődés fenntartására és meggyorsítására pedig nem valósítható meg az intézményrendszer megváltoztatása, átszerveződése nélkül.

3. A szocializmus viszonyainak tudományos vizsgálata egyes részterületeken előre jelezte a nyolcvanas évekre kialakult helyzetet (a világgazdasági folyamatok egyes elemeit, az ún. extenzív fejlődés tartalékainak kimerülése stb.), egészében azonban mindmáig nem értékelte a jelenlegi átalakulás alapvető okait, tendenciáit, perspektíváját. Az elméleti megismerés helyzetét ez idő szerrint a kiinduló alapok relativizálódása, s a problémák olyan láncolatának kialakulása jellemzi, amelyben újólág megfogalmazódnak a szocialista társadalom kialakulása történelmi útjának és elméleti előzményeinek, általános vonásainak, történelmi helyének és szerepének, működésének és felépítésének elméleti kérdései.

II. A KUTATÁS FŐ TERÜLETEI

A szocializmus fejlődési tendenciáival foglalkozva csoportunk feladatának tekinti egy olyan hosszabb távú kutatási program kidolgozását és megvalósítását, amely a szocialista társadalom klasszikus elméleti előzményeit és gyakorlati megvalósulásának alapvető törvényszerűségeit a következő területeken teszi vizsgálat tárgyává:

- a szocialista árutermelés elméleti problémái,
- a szocializmus történelmi helye,
- a szocializmus gyakorlati megvalósulása és az elmélet viszonyának egyes kérdései,
- a szocialista társadalom újratehermelési folyamatának vizsgálata.

1. Azok a problémák, amelyek a szocializmusra vonatkozó elméleti prognózisok, valamint a szocializmus valóságos történelmi fejlődése közötti eltérésekből származnak, tagadhatatlanul mind elméletileg, mind a gyakorlatban jórészt a szocialista árutermelés viszonyaiban öltenek konkrét formát. Természetesen maga az árutermelés csupán része a szocializmus termelési viszonyai összességének, s ez utóbbi nélkül nem lehetséges megválaszolni a szocializmus viszonyai közötti árutermelés fejlődésének, alakulásának perspektíváját, tendenciáit sem. Ennek figyelembevételével csoportunk ötéves munkaterve kettős feladat kijelölését tartalmazza:

a) „A szocialista árutermelés elméleti problémái” című téma keretén belül vizsgáljuk: az áruviszonyok szerepével kapcsolatos elméleti vitákat, a tulajdonviszonyok, a politika és a gazdaság viszonya elemzésének eddigi eredményeit, a szocializmus politikai gazdaságtani kategóriái közül elsősorban a többlettermék és az

érték kategóriája tanulmányozásának eredményeit.

b) Az eddigi vizsgálatok tapasztalatainak összegyűjtése mellett kísérletet teszünk arra, hogy feltárjuk a szocialista árutermelést meghatározó társadalmi-gazdasági viszonyok működési mechanizmusát, történelmi meghatározottságát.

2. A szocializmus történelmi helyének tanulmányozása szükségessé teszi az egyenlőtlen fejlődés problémájának vizsgálatát, s ezen belül annak a történelmi folyamatnak az elemzését, amelynek eredményeként hazánk eljutott a szocialista társadalom megvalósításáig. Jelenlegi feladataink és gondjaink társadalmi valóságunk sok területe és megnyilvánulása kötődik történelmi örökségünkhöz: gazdasági fejlettségünk elért szintjéhez, társadalmi viszonyaink összetettségéhez. Ezzel — és más szocialista országoknak a mienkhez hasonló fejlődésével függ össze, hogy a szocializmus és a tőkés társadalom napjainkban egymás mellett működő, egymással kapcsolatban és versenyben álló két termelési mód. Ezen egymásmellettség és kapcsolat kérdéseinek elemzését s a marxizmus klasszikus örökségével való összevetését tekintjük feladatunknak.

3. A szocializmus gyakorlati megvalósulása és az elmélet viszonyának egyes kérdéseit tanulmányozva

a) vizsgálnunk kell: a tulajdon és áruviszony problémáját, mivel Marx a szocialista tulajdont és az áruviszonyt egymást kizáró kategóriaként határozta meg. A valóságos fejlődésben a szocialista tulajdon az árutermeléssel összekapcsolódva jelentkezik. Ez idő szerint a marxista elmélet egyik problémája abban áll, hogy az eredeti marxai megfogalmazást és a valóságos viszonyokat egyaránt érvényesnek tekinti.

b) Ugyancsak tanulmányozni kívánjuk a politika gazdasági szerepét s ezzel összefüggésben a tervezést, végül egy meghatározott szempontból az elmélet és gyakorlat viszonyát: az elmélet és gyakorlat egybeesésének problémáját.

4. A szocialista újratermelés folyamatának vizsgálatában szükségesnek ítéljük az újratermelés marxizmus koncepciójának újragondolását mindekelőtt abból a szempontból, hogy az újratermelési folyamatra mind nagyobb hatást gyakorol a közvetlen gazdaságon kívüli szférák állapota, fejlettsége. A társadalom különböző területeinek kölcsönhatása nem egyéb, mint az újratermelési folyamatban megvalósuló és kifejlődő egymásrautaltságuk megnyilvánulása. A közvetlen gazdasági és a gazdaságon kívüli szférák kölcsönhatása — mint például a tudomány alkalmazása a termelésben — nem csupán a szocializmus viszonyai között lejátszódó folyamat, hanem világjelenség. Sürgető feladat viszont annak vizsgálata, hogy e téren milyen sajátosságok alakulnak ki a szocialista társadalom belül, melyek e folyamatot elősegítő formák.

A fő témáink kidolgozása — az első kivételével — egy-egy team feladata, a szocialista árutermelés témája ezzel szemben mindhárom team programjának része, egyik centrális kérdése. Az első team (vezetője Balogh István) témájának előzetes vizsgálata a megelőző tervidőszakban megkezdődtek — téziseknek foglaltuk össze ennek első eredményeit s a kutatás tovább részletezett feladatait. A második team (a szocializmus gyakorlati megvalósulása és az elmélet egyes kérdéseinek vizsgálata — vezetője Gedeon Péter) előmunkálatait a marxista elmélet és gyakorlat viszonyát tárgyaló összefoglaló ta-

nulmány jelenti, melyet a közeljövőben intézetünk kiadványaként jelentet meg a team vezetője. A szocialista újratermelés vizsgálatát folytató team (vezetője Kerekes György) programjának első, részletesebb felvázolását adta közre Patkós János folyóiratunk 1981. 2. számában.

●
Csoportunk témáiból következik, hogy egyfelől hosszabb távú program kidolgozása szükséges végrehajtásukhoz, másfelől pedig szoros együttműködést kell kialakítanunk azokkal az intézeten belüli csoportokkal, amelyek kutatási programja kapcsolódik témáinkhoz. Elsősorban a gazdaság és társadalom összefüggéseit tanulmányozó, valamint a politikai rendszer — demokrácia témacsoporttal alakítunk ki együttműködést, illetőleg részt veszünk a *Társadalmi-gazdasági fejlődésünk tendenciái, a fejlődésből fakadó ellentmondások a nyolcvanas években* című téma kidolgozásában is.

Témáink kapcsolódnak egyetemi tanszékeken és akadémiai intézetekben folyó elméleti vizsgálatok témáihoz, így külső együttműködésünk is széles körű, hazai és nemzetközi téren egyaránt.

Csoportunk létszámához, lehetőségeihez képest túlzottan szétágazónak, összetettnek tűnhet kitűzött programunk, az ebből eredő nehézséget még széles körű együttműködéssel sem leszünk képesek kellőképpen ellensúlyozni. Mégis: szocialista társadalmunk bármely lényeges problémájának elméleti megválaszolása, illetőleg egy ilyen válasz kísérlete a kapcsolódó elméleti és konkrét kérdések sorozatát veti fel, mely elől a kutatás semmiképpen sem térhet ki.

Balogh István

A MAGYAR—SZOVJET TÁRSADALOMTUDOMÁNYI EGYÜTTMŰKÖDÉSI BIZOTTSÁG IV. ÜLÉSSZAKA

A Magyar—Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság tevékenysége mintegy öt évre tekint vissza. Az MSZMP és az SZKP Központi Bizottságainak kezdeményezésére alakult meg; feladata, hogy koordinálja és a legfontosabb feladatokra koncentrálja a különböző — pártközi, akadémiai és egyéb — csatornákon folyó s egyre bővülő kétoldalú társadalomtudományi kapcsolatokat. Az eddigi ülészekok (1976. Moszkva; 1977. Budapest; 1978. Moszkva, Dusanbe, Frunze, Taskent) az együttműködés kiszélesedéséről és elmélyüléséről, a közös kutatásokban elért jelentős eredményekről tanúskodtak. A három ülészen — amelyek mindegyikén egy-egy tudományos probléma, illetve a közös kutatásokat érintő információs és tudományos szervezési kérdés szerepelt — mintegy 200 szovjet és magyar tudós ismerkedett egymás munkáival, kutatási módszereivel, tudományos szemléletével, s került közelebbi kapcsolatba egymással.

Ez alkalommal a Magyar Tudományos Akadémia rendezésében 1981. szeptember 7—12. között ke-

rült sor Budapesten és Sopronban a Magyar—Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság — sorrendben — IV. ülészakára. P. N. Fedoszejev akadémikusnak, a bizottság szovjet tagozata elnökének vezetésével huszonegy tagú szovjet tudósküldöttség vett részt az ülészek munkájában.

A IV. ülészek napirendjén két fontos problémakör megvitatása szerepelt:

1. A társadalomtudományok fejlődésének aktuális kérdései és feladatai az SZKP XXVI. és az MSZMP XII. kongresszusa után; a magyar és szovjet társadalomtudományi együttműködés tapasztalatai és továbbfejlesztésének időszerű problémái (Budapesten, 1981. szeptember 7—8.).

2. Tudományos vita: *A szocialista életmód tartalma, struktúrája, fejlődési foka és dinamikája* témáról (Sopronban, 1981. szeptember 10—11.).

A IV. ülészek programja lehetőséget teremtett személyes találkozó-sokra, eszmecserekre, intézetlátogatásra és arra is, hogy a bizottság szovjet tagozatának tagjai megismer-

kedjenek Győr-Sopron megye történelmi hagyományaival, kulturális emlékeivel és mai életével.

I

A tudományos ülészak plenáris ülésén előadások hangzottak el a társadalomtudományok fejlődéséről, feladatairól, az együttműködés tapasztalatairól és időszerű kérdéseiről. Az ülészakon az együttműködési bizottság magyar és szovjet tagjain kívül részt vettek társadalomtudományi kutatók, a különböző tudományirányító szervek vezetői és az együttműködésben leginkább érdekelt intézmények, szervek képviselői.

A plenáris ülésen P. N. Fedoszejev akadémikus, a SZUTA alelnöke, a bizottság szovjet tagozatának elnöke *A szovjet és magyar társadalomkutatók alkotó együttműködése* címmel tartott előadást.

P. N. Fedoszejev akadémikus előadásának első részében a kétoldalú együttműködés tapasztalatait elemezve részletesen szolt az elmúlt öt év eredményeiről és problémáiról. Az együttműködést egészében gyümölcsözőnek ítélte meg.

Igen nagy teret szentelt az előadó a szocializmus és a világ fejlődésével összefüggő új jelenségek és törvényszerűségek elemzésének. A testvérpártok kongresszusainak döntéseire alapozva, a létező szocializmus fejlődésével kapcsolatos mai és perspektivikus kérdések tanulmányozását helyezte a kutatások középpontjába. Az előadó — ezzel összefüggésben — kiemelte, hogy alapvető feladat az új jelenségek elemzése, a nehézségek feltárása, lehetőségeink és tartalékaink reális felmérése, s ebben a folyamatban „nem szabad az elért eredményeket idealizálni”, a „kívántat a létezővel felcserélni”, az „önelégtelenség és az önmegnyugtató

mögé bújni”. A fejlett szocializmus építésének feladatai megkövetelik, hogy „a korábban lerakódott aránytalanságokat és meg nem feleléseket eltávolítsuk, az újonnan fellépő elmentmondásokat, nehézségeket és problémákat leküzdjük”. A jelenlegi helyzetben ez „a szocialista társadalom fejlődése dialektikájának egyik alapvető jellegzetessége”.

Figyelemre méltó volt, hogy az előadó elsősorban a társadalmi problémák és nehézségek oldaláról közelített a kutatási feladatokhoz, mint amelyek megoldása elengedhetetlenül szükséges a szocializmus megvalósításához, a kommunizmus felé való továbblépéshez. Olyan kérdések kutatásának fontosságát hangsúlyozta, amelyek a szovjet társadalomtudományi kutatások számára újszerű feladatokat jelentenek, mint például a termelési eszközök és fogyasztási cikkek termelésének aránytalanságaival; a termelőerők fejlődésének kiegyensúlyozatlanságával; az újratermelés strukturális problémáival; a különböző régiók, területek közötti aránytalanságokkal, különbségekkel; a nők és nyugdíjasok társadalmi helyzetével; a szocializmus politikai rendszerének tökéletesítésével; a szocialista életmód alakításának problémáival; a társadalom szellemi, kulturális folyamataival, az értelmiséggel; az ifjúsággal, a szocialista közös-séggel; a közgondolkodás és erkölcs alakulásával stb. foglalkozó vizsgálatok és elemzések. Az előadásban központi helyet foglalt el az a gondolatmenet, hogy „számos kutatandó kérdés a jelenlegi bonyolult és nehezebb hazai és nemzetközi feltételek mellett új megvilágításba helyeződik”, s kutatásában el kell kerülni a sablonos gondolkodást, a sommás, dogmatikus, a valóság lakkozására irányuló megközelítéseket. Az előadó nagy hangsúlyt helyezett a szocialista or-

szágok tapasztalatai tanulmányozásának fontosságára, és igen elismerően szólt a magyar tudományos életnek arról a törekvéséről, hogy erőinek mind nagyobb hányadát fordítja az időszerű társadalmi problémák elemzésére.

Az előadásban nagy teret kapott a mai nemzetközi helyzet elemzése, az új jelenségek vizsgálata. Hangsúlyozta, hogy a mai idők legfontosabb sajátossága a társadalmi erők növekvő polarizációja mind a világban, mind pedig a tőkés rendszeren belül. Ezzel összefüggésben folytatni kell — s itt is a problémacentrikus megközelítés dominált — a nemzetközi feszültséget fokozó okok feltárását, a burzsoá körök „jobbratolódásának”, az osztályerők további polarizálódásának vizsgálatát, elemezni kell a fejlődő országokban jelentkező társadalmi mozgások irányát, tendenciáit stb., azaz a mai világ új jelenségeinek, folyamatainak kutatását.

Az előadáson végigvonult az a gondolatmenet, hogy a jelenlegi bonyolult és nehezebb helyzet arra kötelezi a társadalomtudományok művelőit, hogy erősítsék kapcsolatukat az étellel, a gyakorlattal, a ma időszerű kérdéseire fordítsák figyelmüket. Szólt ezzel összefüggő tudománysszervezői feladatokról, teendőkről is (konkrétabb tervezés, az eddiginél jobb koordináció, az együttműködés munkajellegének erősítése stb.).

A plenáris ülésen hangzott el *Pach Zsigmond Pál* akadémikusnak, az MTA alelnökének, a bizottság magyar tagozata elnökének előadása *A társadalomtudományok fejlődéséről, időszerű feladatairól hazánkban* címmel.

Az előadás a tudomány és a politika együttműködésének, kapcsolatának hazai tapasztalatait elemezve a figyelmet elsősorban a tudomány

valóságfeltáró és ideológiai funkcióinak egységére, szerves kapcsolatára helyezte. Polemizált azokkal a felfogásokkal, amelyek sajátos „munkamegosztásban” kezelik e kettős funkciót, szétválasztva a létformálás és a tudatformálás egységét, homályba burkolva ezzel a társadalomtudósok komplex feladatát és felelősségét. A társadalomtudományok fejlődésében e komplex feladat teljesítésének feltételeként a valóságfeltárásban az interdiszciplinaritás erősítését, valamint a marxista eszmeiség fokozását jelölte meg.

E kettős funkció kapcsán vetette fel az előadás a társadalomtudományok cselekvést előkészítő feladatának, gyakorlati funkciójának felismerését és érvényesítését. Hangsúlyozta, hogy a szocialista fejlődés nem konfliktusmentes folyamat, s a gyakorlati funkció érvényesítése különös jelentőséget kap akkor, amikor a szocializmus építése új és a korábinál nehezebb problémákat állít elénk. A társadalomtudományok csak akkor tudják betölteni gyakorlati funkciójukat és hivatásukat, ha idejében fel tudnak figyelni az érlelődő problémákra, s tudományos módszerekkel elemzik a jelentkező ellentmondásokat, azok feloldásának lehetőségeit. A szocialista fejlődés mai szakaszában a megoldandó társadalmi problémák a különböző szocialista országokban nagyjában és egészében hasonlóságokat — sok tekintetben egybeesést — mutatnak, s ilyen helyzetben a közös erőfeszítések, a magyar és szovjet társadalomtudósok együttes munkája fokozhatja a kutatások eredményességét.

Az előadás foglalkozott az ideológiák és politikai irányvonalak világméretű konfrontációjában érvényesülő új jelenségekkel, tendenciákkal. Hangsúlyozta a magyar és a szovjet társadalomtudósok együttműködésé-

nek jelentőségét mind az ideológiai-politikai ellenfeleinkkel folytatott polémiában, mind pedig a reálsan gondolkodó és a tudományos teljesítményt méltányoló polgári kutatókkal való kapcsolatunkban.

A plenáris ülésen hangzott el Köpeczi Béla akadémikusnak, az MTA főtitkárhelyettesének, a bizottság magyar tagozata alelnökének előadása *A magyar—szovjet társadalomtudományi együttműködés tapasztalatairól és időszerű feladatairól.*

Az előadás visszatekintve értékelte a Magyar—Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság öt-éves tevékenységét, részletesebben szólt az együttműködés tapasztalatairól, eredményeiről és az új tervperiódusra való felkészülés tennivalóiról.

Az előadás egyik központi gondolata az 1981 és 1985 közötti kétoldalú kutatási tervek pontosításához, módosításához kapcsolódott. Az előadó kiemelte, hogy a tervekészítés hosszú folyamata alatt több olyan jelentős új társadalmi-gazdasági, illetve politikai-ideológiai kérdés merült fel a szocialista országokban és a tőkés világban, amelyekre kutatásokkal is kellene reagálni. Hangsúlyozta a bizottság szerepének fontosságát e kutatások kezdeményezésében, az előmunkálatok szervezésében.

Az előadó foglalkozott a kétoldalú együttműködés kutatásszervezési tapasztalataival, a továbbfejlődés kérdéseivel. Kiemelte az intézményi aktivitás növelésének szükségességét, a határozatok, a tervek végrehajtásának dinamikusabb ellenőrzését, a kutatóhelyek közötti gyorsabb kommunikáció szükségességét, a kapcsolatok formális és protokolláris elemeinek csökkentését.

A plenáris ülésen elhangzott előadásokat *egésznapos eszmecsere* követte az *MSZMP KB Társadalomtu-*

dományi Intézetében. A vitában igen sokan — 31 fő — és igen nagy aktivitással vettek részt. Minthogy a plenáris ülésen elhangzott előadások értékelése az együttműködés eddigi tapasztalatairól alapvetően megegyezett, s az együttműködés továbbfejlesztésére vonatkozó koncepciók, elvek is összecsengtek, a vita elsősorban az elvek és koncepciók konkretizálására, a tematika pontosítására és tudományszervezési kérdésekre terjedt ki.

A felszólalók hangsúlyozták, hogy megfelelő arányokat és összhangot kellene kialakítani a két- és sokoldalú együttműködésben kutatott témák között: az együttműködés néhány területén — például szociológia, pszichológia stb. — szorosabb kapcsolatot kell létrehozni; javítani kell az egyetemek közötti együttműködést; a közös kutatásokba jobban be kell vonni a fiatal társadalomtudósokat stb. Ezzel összefüggésben számos konkrét javaslat hangzott el új témák felvételére, a tudósok cseréjére, új kutatási intézetek bevonására a közös kutatásokba. Nagy hangsúlyt kaptak a vitában a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazásának gondjai, az eredmények és információk kutatóintézetek közötti cseréjének nehézségei, a monográfiák, cikkgyűjtemények készítésének problémái stb. A vitában felszólaló magyar és szovjet társadalomtudósok véleménye néhány kérdésben (például monográfia vagy cikkgyűjtemény; a témák kutatásában a kétoldalú vagy sokoldalú együttműködés fokozása stb.) megoszlott, mindez azonban inkább segítette a problémák konstruktív megközelítését, mintsem gátolta azt.

E napirend keretében került sor a *társadalomtudományi információ továbbfejlesztésével összefüggő vitára.* Az eszmecsere — amely során konk-

rét javaslatok hangzottak el — három kérdéskört érintett: az automatizált információs rendszer kiépítését segítő közös információs kiadványok készítése; az információs központok korszerű műszaki eszközökkel történő felszerelése, illetve az információs kiadványok terjesztése.

Ugyancsak e napirend keretében tájékoztatták egymást a magyar és a szovjet társadalomtudósok a nagy nemzetközi társadalomtudományi (politikatudományi, gazdaságtörténeti, szociológiai és filozófiai) kongresszusokra való hazai felkészülésről, megvitaták a tevékenység koordinálásával kapcsolatos teendőket. A tájékoztatókból kitűnt, hogy szervezetten folyik a felkészülés a gazdaságtörténeti világkongresszusra (1982. Budapest), s a koordináció is jó, s általában biztosítottak a feltételek a kongresszus sikeres megrendezéséhez. Szervezetten folyik a felkészülés a szociológiai (1982. Mexikóváros) és a politikatudományi (1982. Rio de Janeiro) világkongresszusra, bár ez utóbbi tekintetében a hazai felkészülés (utazási feltételek, résztvevők) még a kezdeténél tart. Kevés információ hangzott el az 1983. évi filozófiai világkongresszusra való felkészülésről, a tevékenység koordinálása még a kezdeténél tart.

II

A IV. ülészak másik nagy problémakörének — *a szocialista életmód jelenségei* — tudományos vitájára szeptember 10—11-én került sor Sopronban. E tanácskozáson a szovjet és magyar társadalomtudósok részéről két-két referátum és számos hozzászólás hangzott el. A vitát Kulcsár Kálmán akadémikus vezette.

A felszólalásokból kitűnt, hogy a kutatómunkában jelentős előrehaladás történt az életmód fogalmának

kialakításában, tisztázásában, az életmódnak mint komplex jelenségnek a feltárásában. Nagy hangsúlyt kapott, hogy az életmód sem feltételeiben, sem következményeiben nem tekintendő csupán tudati problémának, hanem összefüggései a társadalom színté minden tényezőjéig elvezetnek. Az életmódra ható társadalmi tényezők, mint például a termelőerők fejlettsége, a társadalmi-gazdasági élet szervezettsége, az értékrendek és életmódminták „történelmi továbbélése” stb. sokrétűek és ellentmondásosak, s hatásukban pozitív és negatív következményekkel járnak. A vita során ennek olyan példáját elemezték, mint például az ún. másodlagos gazdaság jelenségei a magyar társadalomban, az áru- és pénzviszonyok fejlődésének tendenciái a gazdaságban stb.

Igen élénk vita bontakozott ki az életmód alakulásában szerepet játszó objektív tényezők és az ún. normatív elemek együttes hatásáról. Jóllehet tisztázódott, hogy a kettő szembeállítása végsősoron aligha indokolható, hiszen igazán normatív erejük csak azoknak az értékeknek van, amelyek bizonyos mértékben már igazolást nyernek a társadalmi gyakorlatban és az emberek egy részének magatartásában meg is nyilvánulnak, a kutatás szempontjából mégsem felesleges ennek a problémának a hangsúlyozása. A vita végső kicsengése az volt, hogy az életmód alakítására ható értékek, normák kimunkálása sohasem szakítható el a társadalmi valóság feltárásától, az csak a társadalmi összefüggések feltárásával együtt hozhat eredményeket.

A vita igazolta, hogy az interdiszciplináris megközelítés az életmódkutatásokban különösen fontos. Ahhoz, hogy az életmód jelenségeit a maguk bonyolultságában vizsgáljuk,

szociológusok, közgazdászok, jogászok, filozófusok, történészek stb. együttes közös munkájára van szükség. Új jelenségeként értékelhető a jogtudomány bekapcsolódása az életmódkutatásokba. Ez a tény mind az életmód alakulása-alakítása szempontjából, mind pedig a jogtudomány szempontjából jelentős.

A vita folyamán teljesen világossá vált, hogy az életmód jelenségeit számos tényező differenciálja. Már az eddigi kutatások is jelezték az életmódnak osztály- és rétegtagozódás szerint kialakult sajátos vonásait, amelyekről a jövőbeni kutatások során sem lehet eltekinteni, de ilyen különbségek nyilvánvalóan találhatók az egyes településtípusok esetében, sőt egy-egy társadalmon belül az egyes régiók között is. A regionális eltérések különösen jelentősek lehetnek akkor, ha az egyes régiók sajátos etnikai vagy történeti megalkalmazottságú szubkultúrával is összefüggenek, mint például a Szovjetunió Kaukázuson túli vagy közép-ázsiai köztársaságaiban. Ez a kérdés azonban már elvezet a szocialista társadalmak életmódjelenségeiben található általános vagy különös vonások kutatásának problémájához. Ezt a problémát, amelynek jelentőségére először ez a tanácskozás hívta fel a figyelmet, csak történetileg lehet megközelíteni, és ez a körülmény ismét aláhúzza a történetiség igen nagy jelentőségét az életmódkutatásban.

A tanácskozás néhány olyan problémára is rámutatott, amelyek az eddigi kutatások alapján körvonalazhatók, és amelyek feltétlenül további kutatásokat igényelnek. Kiválasztásukat az indokolja, hogy az életmód jelenségei egészének és ezek összefüggéseinek megértése szempontjából különösen fontosnak tűnnek.

A vitában kifejtett koncepciók, el-

hangzott észrevételek alapján három nagy kutatási problémakör bontakozott ki: az egyik a szocialista építés sajátos társadalmi-történelmi körülményeinek életmódra gyakorolt hatásai; a másik a szocialista életmód modellje összetevőinek, elemeinek kimunkálásaival, illetve az összetevők és elemek társadalmi összefüggéseinek, feltételeinek vizsgálatával; a harmadik az életmód tervezésének kérdéseivel összefüggő feladat.

Az ülészak életmódivitája a kutatások sok fontos kérdését és problémáját derítette fel. Példát adott ezen túlmenően többféle tudományág együttműködési képességére egy társadalmi jelenség megközelítésében, és egyúttal jelezte a két ország kutatóinak lehetőségét is a közös munkálkodásra. A jövőben ezt a lehetőséget kell egyre inkább valószínűsítővé változtatnunk az életmód egyes részproblémáinak közös kutatásában is.

III

A Magyar—Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság jelenlegi ülészakát a magyar tagozat rendezte és szervezte. Úgy ítéljük meg, hogy az ülészak programját sikerült teljesíteni. Nagy figyelem és érdeklődés kísérte a plenáris ülésen elhangzott előadásokat, igen aktív volt a magyar társadalomtudósok részvétele mind az első, mind a második napirend feletti vitában; mindez hozzájárult ahhoz, hogy valóban érdemi, hasznos eszmecsere alakuljon ki a felvetett kérdésekről.

A Magyar—Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság IV. ülészaka bizonyította, hogy a magyar és szovjet társadalomtudósok együttműködése jó lehetőségeket teremt a két ország társadalomtudományi kutatóinak arra, hogy jobban

megismerjék egymás munkáját, kutatási módszereit, tudományos szemléletét, gondjait, problémáit, s ez egyben alapot is ad a további szervezettebb közös kutatómunkára. Bizonyította ez az ülészak azt is, hogy az érdemi vitákon, a konkrét javas-

latok felvetésén és realizálásán át juthatunk el az együttműködés magasabb szintjére. Indokolt tehát ennek az együttműködésnek az ápolása, továbbfejlesztése.

Szorcsik Sándor

MEGJELENÉS ELŐTT ÁLL

Pogány György

MUNKAERŐ-GAZDÁLKODÁS ÉS MUNKAERŐ-POLITIKA A SZOCIALIZMUSBAN

AZ MSZMP KB

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

ÉS A KÖZGAZDASÁGI

ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ

KÖZÖS KIADVÁNYA

SZIBÉRIAI TAPASZTALATOK — TÁRSADALOMKUTATÓK SZEMÉVEL

Szibériai tanulmányutunkon két jelentősebb kutatócentrumot sikerült meglátogatnunk: az Ob folyó partjain fekvő, fiatal és gyors ütemben növekvő másfél milliós Novoszibirszket, valamint a szibériai cári gubernátorok egykori székhelyét, az Angara partjain épült Irkutszk városát.

Hogy képet alkothassunk Novoszibirszkről és Irkutszkról, valamint Szibéria déli területéről, álljon itt néhány jellemző adat. *Novoszibirszk* (a 178 ezer négyzetkilométeres, két és fél millió lakosú novoszibirszki oblaszty központja) fiatal város. jellemző rá, hogy az első kőépülete — a ma már műemlék „kereskedő ház” — a századforduló után épült. Fejlődése különösen az elmúlt évtizedekben igen gyors és dinamikus volt, s a másfél milliós város ma Szibéria egyik ipari, kulturális és tudományos centruma. A gyors fejlődés jegyeit természetesen magán viseli a város. Építése máig sem fejeződött be, ma is a felfokozott építési láz jellemzi. Mint az új városok többségéből, Novoszibirszkből is hiányzik a leülepedett városi tradíció. Ebben a tekintetben a „várossá érés” csak a következő évtizedekben következhet be. A tradicionális városmag hiányát a város természeti környezete hivatott pótolni, először is e hatalmas területen fekvő város igen gazdag

zöldövezetekben, a lakóházak szinte belevesznek a parkokba, ligetekbe, sőt erdőrészekbe, másodszer e város mellett épült ki az ún. „obi tenger”, a város vízierőművének 200 kilométer hosszú, 10—15 kilométer széles víztárolója, amely az Ob medencéjében létesült.

Novoszibirszk egyik büszkesége az *Akadémiaváros* (Akagyemgorodok), amely a városközponttól mintegy 30 kilométerre önálló területként funkcionál.

Az irkutszki oblaszty 767 ezer négyzetkilométer, és 2,5 millió ember él itt. Az több mint nyolcszor nagyobb hazánknál, lakossága viszont csak a negyede. Gazdagságára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a Szovjetunió erdőkészletének 80 százaléka az irkutszki területen található, s ráadásul itt honos a „kedr”, e szibériai nagy cirbolyafenyő — a fenyőfélék egyik legjobb fajtája.

Irkutszk minden épületén érződik a tradicionális városi karakter. Irkutszk viszonylag — természetesen a szibériai méretekhez képest — kicsi város, lakossága 550 ezer. Ennek az az oka, hogy kimaradt az iparfejlesztésből és a nagy iparosítási folyamatokból. Viszont megőrizte kereskedelmi, közigazgatási és tudományos centrum jellegét. Fontos központja a Japánnal, Indiával, Mongó-

liával — sőt Kínával — folytatott szovjet kereskedelemnek, fontos átlomása a transzszibériai vasút és az Angara víziútja révén a belföldi kereskedelemnek is. Tudományos központtá kutatóintézetei és iskolái tettek, napjainkban 100 ezer egyetemi és főiskolai hallgató tanul a város intézményeiben.

Látogatásunkat e két városban az indokolta, hogy Novoszibirszk a Szovjetunió Tudományos Akadémiája (SZUTA) Szibériai Tagozatának a központja, a Tagozat elnökségének a székhelye. Itt működik a Tagozat 19 kutató intézete — többségük az 1957-ben létesült Akadémiai Városban.* A SZUTA Szibériai Tagozata azonban nem azonosítható csupán novoszibirszki intézményeivel. A Tagozat 48 intézményének több mint a fele és mintegy 35 ezer dolgozójának egyharmada Nyugat- és Kelet-Szibéria más városaiban, ipari és kulturális centrumaiban tevékenykedik:

* A 19 kutatóintézet közül mindössze kettő társadalomtudományi: az Ipari Termelés Gazdasági és Szervezési Intézete és a Történelemtudományi, Filológiai és Filozófiai Intézet. Az intézetek többsége természettudományos jellegű: Hidromechanikai Intézet, Kémiai Kinetika Intézet, Elméleti és Alkalmazott Mechanikai Intézet, Félvezető Fizikai Intézet, Magfizikai Intézet, Szerves Kémiai Intézet, Katalízis Intézet, Szervetlen Kémiai Intézet, Hőfizikai Intézet, Citológiai és Genetikai Intézet, Matematikai Intézet, Geológiai és Geofizikai Intézet, Automatikai és Elektronikus Mérés Intézet, Bányászati Intézet, Biológiai Intézet, Tó kutatási és Agrárkémiai Intézet, Az Ásványianyagok Feldolgozásának Fizikai-kémiai Alapjaival Foglalkozó Intézet. Ezenkívül számítóközpont, könyvtárak és egyéb infrastrukturális intézmények találhatók a városban.

Krasznojarszkban, Tomszkban, Ulan-Udeben (jakutszki „filiálé”) és nem kis részben Irkutszkban (irkutszki „filiálé”), amely — Novoszibirszk mellett — Szibéria második legjelentősebb tudományos centruma.**

A SZUTA Szibériai Tagozatának intézményi hálózata a maga fejlődésében nagyjából átfogja Szibéria fejlődésének főbb gócpontjait. Az intézetek és a tudományos centrumok (filiálék) sajátos profillal rendelkeznek: Krasznojarszk például az erdő kutatások, Tomszk az atmoszférakutatások központja, Irkutszkban működik a Napkutató Intézet stb. A hasonló vagy azonos profilú intézetek sajátos munkamegosztásban dolgoznak, sajátos iskolák, kutatási irányok és módszerek jellemzőek rájuk.

Szibéria tudományos hálózatába tartozik továbbá a Mezőgazdasági Tudományok Össz-szövetségi Akadémiájának, valamint a Szovjetunió Orvostudományi Akadémiájának Szibériai Tagozata is. Az akadémiai intézetek döntően alap- és alkalmazott kutatásokat végeznek, s szorosan együttműködnek a minisztériumi kutató- és tervező intézetekkel, valamint az egyetemek és főiskolák széles körével.

Különleges, másutt — legalábbis ilyen mértékben — nem tapasztalható alkotó tudományos atmoszférát jelent az, hogy az akadémiai intézetek az alapproblémák kutatását a legszorosabban összekapcsolják Szibéria fejlesztésének gyakorlati mű-

** A Tagozat irkutszki „filiáléja” tíz kutató intézetet foglal magában — köztük a Napkutató Intézetten kívül olyan speciális intézeteket, mint a Bajkál tó komplex kutatásával foglalkozó Limnológiai Intézet, a Szeizmográfiai Intézet, amely többek között a földrengéseknek kitett területeken a BAM építéséhez nyújt segítséget.

szaki és gazdasági feladataival, a kutatási eredmények gyakorlati hasznosításával. Ebből a szempontból különösen érdekes volt a Novoszibirszki Városi Pártbizottság tudományos tikkárával való beszélgetés: a párt-irányítás oldaláról világította meg a tudomány szerepét a fejlesztési feladatok megoldásában. Tapasztalható volt a kutatók aktív szerepe a közéletben, valamint az oktatásban és a tudományos utánpótlás nevelésében, ami nem merül ki csupán a kutatók egyetemi és főiskolai oktató tevékenységében, hanem a tehetségek kiemelését és a velük való foglalkozást célzó társadalmi mozgalmak szervezésében és patronálásában (szibériai iskolák olimpiája, Fiatalkorú Technikusok Klubja a novoszibirszki Akadémiai Városban stb.) is megnyilvánul.

AZ IPARI TERMELÉS GAZDASÁGI ÉS SZERVEZÉSI INTÉZETE (NOVOSZIBIRSZK)

Az intézet népgazdasági problémákkal foglalkozik komplex társadalomtudományi megközelítésben több osztály keretében. Közülük az alábbiakat emelhetjük ki:

A népgazdaság fejlődésének üteme és arányai (a kutatás vezetője: Kulisov). A központi téma kutatásához kapcsolódóan modelleket alkotnak, vezetési módszerekkel és világgazdasági problémákkal is foglalkoznak.

A népgazdaság ágazati problémái (a kutatás vezetője: Bandman). Kilenck ágazatot vizsgálnak fejlődési arányaik, alternatíváik és feltételeik szempontjából, fejlődési modellek alapján, elsősorban a gazdasági tervezés tudományos megalapozása érdekében. E témakörön belül kiemelkedő jelentőségű az ipari komplexumok tervezése.

Területi problémák, a regionális fejlődés társadalmi kérdései (a kutatás vezetője és egyben az intézet igazgatóhelyettese: Zaszlavszkaja). Ezen belül külön osztály foglalkozik Szibéria fejlesztésének *metodológiai* problémáival. Az intézetben funkcionál egy *szociális* és egy *matematikai* osztály is.

Az intézet osztályai közül részletesebben a területi problémákkal foglalkozó osztállyal volt módunk megismerkedni, amely 30 kutatójával az intézet legnépesebb osztálya, és faluszociológiával, illetve Szibéria mezőgazdasági fejlesztésének kérdéseivel foglalkozik. A kutatások a falu perspektívájának a tisztázására irányulnak, amelyet — a kutatók meggyőződése szerint — az egyoldalú iparosítás szemlélete és gyakorlata eltorzít és vesélyeztet; így a falu fokozatosan elveszti vonzó szerepét, nem képes megtartani, illetve növelni a mezőgazdasággal foglalkozó népességet.

Mint Zaszlavszkaja elmondta, a falvak előtt nagy jövő áll a Szovjetunióban, azonban meg kell küzdeni bizonyos fuellenes álláspontokkal. Ilyen az ún. túlzott „urbanizmus”, amely a társadalmi fejlődést csakis a városok formájában képes elképzelni. Ennek hívei szerint a falvak előtt nincs perspektíva. Nemelegyszer szélsőséges vélemények is megfogalmazódnak. Skaratan szerint például: mivel a falvaknak nincs perspektívája, teljesen felesleges rurális kutatásokkal foglalkozni. Ezek azonban téves álláspontok.

Saját kutatásai alapján Zaszlavszkaja a falu nyolc különböző funkcióját különbözteti meg. Külső funkcióként a termelési, a rekreatív, a demográfiai, valamint a tér társadalmi betöltésének funkciójáról beszélt. Ezekről elkülöníthetők a falu belső funkciói: a munkaerőbiztosító, a

gazdasági, a jóléti és a szociálpszichológiai funkciók. Minderről részletesen olvashatunk az elmúlt évben megjelent műveiben: *A falu szociális-demográfiai fejlődése — regionális analízis* (Szocialno — gyemograficeszkoje razvityije szela — regionalnij analiz), valamint *A szovjet falu vizsgálatának metodológiája és metodikája* (Metodologija i metogijika szisztyemnovo izucsényija szovjetszkoj gyerevnyi) című tanulmánykötetekben, amelyeknek társszerzője és szerkesztője volt Zaslavszkaja.

A XVII. századtól folyamatosan történt Szibéria betelepítése, az emberek megtalálták számításukat az apró rurális településeken is. Az utóbbi évtizedekben viszont megnőtt a városok vonzása, erőteljes migrációs folyamatok játszódtak le. Ez különösen a hatvanas évtizedet jellemezte — évenként 1,5 millió ember költözött faluról városba a Szovjetunióban, és az évtized végére a migráció elérte az évi 2 milliót. Ezután azonban bizonyos csökkenés volt tapasztalható, a hetvenes évek közepére visszaállt az évi 1,5 milliós szint, s ez azóta is tart.

A novoszibirszki falukutatók a migráció jelenségét évekig tanulmányozták, és azt tapasztalták, hogy 1977-ben már nem volt potenciális városba települő az általuk vizsgált területeken. A falu népesség-kibocsátó képessége a hetvenes évek közepére kimerült. Ebben a korábbi nagyarányú migráció mellett az is közrejátszott, hogy a falusi életkörülmények javultak, élénkebb lett a falusi élet, könnyebb lett az építkezés stb. Másfelől a városok népesség-feltevő képessége csökkent, a nagy beáramlás rontotta a városi lakosság ellátási körülményeit.

A szovjet szociológusok „minszki jelenségnek” nevezik ezt a felfokozott városiasodást, ugyanis Minszk 60 év alatt 60 ezres településből 1 millió 300 ezer lakosú nagyváros lett. A gyors változásnak természetesen olyan kísérőjelenségei is vannak, mint a falusi életmód számos elemének bevitele a városba.

Zaslavszkaja álláspontja a város és falu közeledésén alapul. Ennek a közeledésnek a lehetőségére és szükségességére már Engels felhívta a figyelmet. Ez a közeledés azonban nem jelenthet egyoldalú folyamatot, nem jelentheti a falvak elpusztulását. A falunak és városnak egymás mellett kell élnie, következőképpen a városi és falusi életmódnak sem kell azonosulnia egymással — mind-egyik őrizze meg a maga karakterét és vonzerejét, és az állampolgárok számára mindkettő alternatívát kínáljon. És ha valaki kertet akar művelni, virágot ültetni vagy zöldséget termelni, erre legyen módja a városban is. Az Akadémiaváros mellett az „Akadémia-falut” is érdemes lenne létrehozni, ahol a tudós szabad idejét kertészkedéssel tölthetné — mondta Zaslavszkaja.

Az intézet osztályai egységes intézeti terv és irányítás alatt dolgoznak, egymással szoros együttműködésben. Ennek eredményeként adódik a társadalmi-gazdasági folyamatok komplex megközelítése: elsősorban a hagyományos és az új társadalmi-gazdasági hatótényezők, a gazdasági alternatívák, az egyének és kollektívák gazdasági aktivitása és viselkedése, valamint ennek motivációi, a gazdaság társadalmi mechanizmusa — azaz döntően — a mind bonyolultabbá váló szubjektív faktor szempontjából.

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI, FILOLÓGIAI ÉS FILOZÓFIAI INTÉZET (NOVOSZIBIRSZK)

Az intézet — V. V. Alekszejev igazgatóhelyettes és munkatársai tájékoztatása szerint — viszonylag kis kutatói létszámmal széles tematikai területen mozog.

A történelemtudományi osztály (szektor) fő feladata: Szibéria teljes történelmének feldolgozása. Az osztály tevékenységéhez fűződik a szovjet történetírás egyik alapvető vállalkozása: Szibéria részletes történetének első kiadása öt kötetben. Továbbá az osztály az egész Szovjetunióban számontartott, jelentős archeológiai expedíciókat is vezet és kutatásokat végez. Ezek a paleolit, neolit, bronz- és vaskorszakban Dél-Szibériában és Távol-Keleten élt népek önálló kultúrájának feltárásával messzemenően gazdagítják ismereteinket az egész emberi őstörténetről. A novoszibirszki történetek különben szoros kapcsolatban állnak magyar kollégáikkal.

A filológiai osztály (szektor) sajátos *etnoszociológiai* megközelítésben foglalkozik Szibéria népei nyelvének alakulásával és fonetikájával. Különös tekintettel az ural-altáji — a török, a mongol és a tunguz-mandzsui — nyelvekre. Az osztály munkatársai készítették el a szibériai népek akadémiai szótárát.

A filozófiai osztály (szektor) három speciális tematikai területet művel: a természettudományok filozófiai kérdései (determinizmus és okság); tudománytani — főleg tudománylogikai — kérdések; a szemantika és a strukturáliszmus aktuális világnézeti kérdései.

Az Intézet tevékenységében nagy helyet foglalnak el a szocializmus építésének mai elméleti és gyakorla-

ti kérdései és az ezzel kapcsolatos szociológiai kutatások, mint például: a munkásosztály alakulása, a lakosság társadalmi átrétegződése, a fiatalság és általában a dolgozók adaptálódása a helyi viszonyokhoz, a természet emberi elsajátításának sajátosságai Szibériában, a nemzeti és általános szovjet viszonyok kölcsönhatása, demográfiai problémák — különösen a születési arányszám régiókénti nagy eltérése okainak vizsgálata stb.

Az Intézetben a szociológiai osztály a legnépesebb. Vezetője: V. U. Bojko professzor, a filozófiai tudományok doktora tájékoztatott bennünket arról, hogy az osztály az aktuális társadalmi problémák vizsgálatát a *Szibéria társadalmi fejlődésének komplex kutatása* című célprogram keretében végzi a társadalomirányítás nagyobb tudományos megalapozottságának elősegítése érdekében. A program négy fő kérdéscsoportot ölel fel: 1. A társadalmi struktúra alakulása, a társadalmi mobilitás és az új technikához való adaptáció — különös tekintettel a társadalompszichológiai motivációkra; 2. A kulturális fejlődés és az életmód alakulása, ennek intézményei; 3. Migrációs folyamatok, ezek társadalmi szabályozása és befolyásolása; az urbanizáció — a városi élthez való alkalmazkodás problémái; 4. A társadalmi közvélemény formálása és formálódása.

A kutatások empirikus felvételekre, statisztikai információkra, interjúkra és közvélemény-vizsgálatokra támaszkodnak. Az információk és a vizsgálati eredmények elméleti feldolgozásával a kutatók olyan szintetikus mutatókhoz kívánnak eljutni, amelyekre a társadalomirányítás támaszkodhat, és amelyek szem előtt tartásával elkerülhetők vagy megelőzhetők a konfliktusszituációk.

AZ IPARI TERMELÉS GAZDASÁGI ÉS SZERVEZÉSI INTÉZETE (IRKUTSZK)

A novoszibirszki azonos nevű intézethez képest, ahol a faluszociológiai kutatások dominálnak, itt az iparosítás és az urbanizáció sajátos szibériai problémáinak kutatása áll az előtérben. Az intézet vezetőjének, G. I. Filsinnek, a közgazdaságtudományok kandidátusának tájékoztatása szerint ők szintén a problémák komplex megközelítését tartják követendőnek, s a következő fő összefüggéseket emelik ki:

Módszertanilag első szinten az ún. régiókutatásra szorítkoznak, ami túllép az adott irkusztki terület határain, mintegy 3 millió négyzetkilométer nagyságú területet fog át. Meg kell jegyezni, hogy a régió elnevezés számunkra megtévesztő lehet, hiszen Szibériában a regionális tervezés egy-egy alapegysége esetenként hazánk területének több mint harmincszorosát is jelölheti. Második szinten egyes kiemelt területi komplexumokat vizsgálnak részletesebben, majd — harmadik szinten — az előbbieken belül a városiasodás és a városfejlesztés folyamatát kutatják a novoszibirszki falukutatókkal együttműködve.

Tartalmilag pedig négy kérdésblokkot emelnek ki: 1. A termelési források s azok komplex kihasználásának gazdasági feltételei és problémái; 2. A termelési források kihasználásának társadalmi kérdései; 3. A beruházások ökonómiaja; 4. Ökológiai problémák. G. I. Filsin szerint a második kérdésblokk vizsgálata kívánja a legnagyobb figyelmet és hozzáértést. A gyakorlati nehézségek is döntően e társadalmi-emberi problémákra utalnak vissza. (Usztylilmszk városában például minden

tíz dolgozóból mindössze egy telepedik le véglegesen, ami jelzi azt, hogy a termelési lehetőségek mögött messze elmaradnak a társadalmi-emberi lehetőségek.)

Szibéria sajátos körülményei között a társadalmi-emberi problémák leginkább a migrációs folyamatokban szintetizálódnak. Az Intézet a migrációs folyamatok kutatását igyekszik hosszú távon elméletileg és módszertanilag megalapozni, és az eredményeket elsősorban az irkutzki területi komplexumon belül alkalmazni. A kutatások ily módon egyaránt figyelmet érdemelnek általános elméleti-módszertani szempontból és a területi társadalomirányítás gyakorlata szempontjából. Az intézet maga nem vállalkozik a konkrét helyi tervek kidolgozására, csak azok koncepcionális alapjait és normatíváit, illetve bizonyos fejlesztési modelleket és variációkat dolgoz ki. Maga a tervezés a helyi állami és társadalmi szervek feladata.

Az Intézet kutatásai arra a következtetésre vezettek, hogy az elkerülhetetlenül nagyarányú szibériai migrációs folyamatok prognosztizálhatók, tudatosan irányíthatók és szabályozhatók. Ennek eszközeit feltétlenül alkalmazni is kell, mert különben a spontán folyamatok válnak dominánssá a maguk nem várt káros hatásaival. A migrációs folyamatokban egyaránt számolni kell a régiók és területek közti, valamint a régiókon és területeken belüli migrációval, ezek alapján kialakítható egy-egy régió, illetve terület szelektív és koncentrált városfejlesztési politikája. Az irkutzki terület hét városa közül például a termelési források és más adottságok figyelembevételével kettő — Angarszk és Bratszk — fejlesztése látszik célszerűnek. Ezekben a városokban megteremthetők azok a feltételek, amelyek alapján az élet

minősége és az emberek magatartása a kívánt módon alakul, s ebben nagy szerepe lehet az individuális és kollektív társadalmi szükségleteket kielégíteni képes infrastruktúra kiépítésének.

A migrációs folyamatok tervezése már a novoszibirszki szociológusokkal való találkozásunkkor felvetődött. Ott úgy tették fel a kérdést, hogy milyen arányú migráció tekinthető szükségeszerűnek, s milyen arányú a társadalmilag káros migráció. Egyáltalán: meg lehet-e határozni a migráció *optimális* mértékét? Irkutszkban ehhez hozzáfűzték a regionális szempontokat is, s kifejtették, hogy az ország egészének népgazdasági érdeke — véleményük szerint — a szibériai területek kiemelt övezeteiben követeli meg a nagyobb arányú migrációt. Ezzel szemben gyakran tapasztalható, hogy a népgazdaságilag kevésbé fontos területeken folyik a kívánatosnál és szükségesnél jóval nagyobb területi népességmozgás. Példaként néhány európai területen fekvő nagyváros igen gyors növekedésére utaltak, amelyek gyakran — éppen spontán dinamikájuk miatt — jelentős terheket rónak a népgazdaságra. A tudatos beavatkozás ezeket a folyamatokat optimalizálhatná.

A társadalomirányítás különben évtizedek óta megkülönböztetett figyelmet fordít ezekre a folyamatokra, és szabályozásuk számos eszközét próbálta alkalmazni. Ezek közül kétségtelenül a leghatékonyabb a kiemelt szibériai területeken munkát és letelepedést vállalók anyagi rekompenzációja, amelyet az utóbbi időben differenciáltan alkalmaznak. A differenciálást az adott terület fejlesztéséhez fűződő népgazdasági érdekek határozza meg. Az eszközök kialakítása tehát folyamatban van, azonban ez még egyáltalán nem je-

lenti azt, hogy a spontán folyamatok szabályozása máris megoldott lenne, és hogy ne lenne szükség a jelenlegi eszközök alkalmazásán túl hatékonyabb eszközök keresésére és alkalmazására a regionális vagy helyi tervezésben.

SZIBÉRIA MEZŐGAZDASÁGÁRÓL

Utunk során betekintést nyerhettünk a szibériai mezőgazdaság fontosabb ágazatainak fejlődésébe is. A mezőgazdaság problémáiról nagy súllyal esett szó mind Novoszibirszkben „Az Ipari Termelés Gazdasági és Szervezési Intézeté”-ben a faluszociológiai kutatások kapcsán, mind Irkutszkban, ahol módunk volt az ottani Mezőgazdasági Kísérleti Állomást megtekinteni, és szót váltani az állomás igazgatójával.

Az a benyomásunk szűrődött le, hogy Szibéria (legalábbis a novoszibirszki és az irkutszki terület déli része) nemcsak ásványkincsekben és ipari nyersanyagokban gazdag, hanem mezőgazdasági tekintetben is a Szovjetunió hatalmas kihatás nélküli tartaléka. Egyelőre azonban az ipari és a mezőgazdasági fejlesztés egyenlőtlenül történik az utóbbi rováására. Az ipar és a mezőgazdaság arányos és harmonikus fejlesztésének hiánya fejeződött ki az egyoldalú iparosítás híveinek és ellenzőinek nézetkülönbségében, amely egyes beszélgető partnereinknél igen élesen vetődött fel. Az egyoldalú iparosítás szemléletébe — mióta beszélgető partnereink erre felhívták a figyelmünket — mind gyakrabban beleütököztünk. Kezünkbe került például L. Sinkarev: Honnan jött és merre tart Szibéria? Tények, gondolatok, prognózisok (Szibirj, otkuda ana posla i kuda ana igyot?) című átfogó igényű

könyve, amely az irkutszki Kelet-Szibériai Könyvkiadónál 1974-ben jelent meg, és amelyben nem esik szó Szibéria mezőgazdaságának fejlesztéséről.

Legnagyobb akadályként a mezőgazdasági munkaerőhiány mutatkozik. Az amúgy is gyéren lakott területek mezőgazdasági (falusi) népessége pedig csökken vagy stagnál. Ez fékezi a mezőgazdasági termelés fejlesztését. Egyelőre — úgy láttuk — nincsenek meg a gazdasági-társadalmi feltételei annak, hogy ez a folyamat megforduljon és a vállalkozó kedvű mezőgazdasági szakemberek reális iniciatívái könnyebben kibontakozhassanak.

Ez erősen megmutatkozik az ipari és mezőgazdasági dolgozók bérrendszerében. Viszonylag kevésbé megértendő, szakképzetlen gyári munkával is elérhető a mezőgazdasági szakképzett dolgozók legmagasabb bére. Az ipari szakmunka dotálása a különböző pótlékokkal pedig messze meghaladhatja a mezőgazdasági szakmunkáét.

De megmutatkozik ez az agrárrolló különböző jelenségeiben is (a felvásárlási és a fogyasztói árak különbsége, a mezőgazdasági cikkek és az ipari termelőeszközök, valamint az ipari szolgáltatások ára közötti differencia stb. sorolható ide). Továbbá, a szovhozoknak és a kolhozoknak nincs módjuk ipari feldolgozó vagy ipari kisegítő tevékenységet folytatni. A kísérleti állomás az általa termelt tejet sem dolgozhatja fel. A termék nyeresége viszont — vendéglátóink becslése szerint — egyharmadkétharmad arányban oszlik meg a gazdaság és az ipari üzemek között.

A kísérleti állomás igazgatója a mezőgazdaság fejlesztésének fő akadályaként említette az ipari és mezőgazdasági munka közötti nagy presztizskülönbséget. Az ipari munka na-

gyobb presztizse általában erősebb hatótényezőnek mutatkozik a mezőgazdasági, különösen a háztáji gazdaságban végzett munkánál és az abból szerzett pótlólagos jövedelemnél, amely pedig a mezőgazdasági dolgozók összjövedelmének felét, egyharmadát is elérheti — legalábbis a kísérleti állomás dolgozóinál.

Ami pedig a szibériai mezőgazdaság lehetőségeit illeti — elmondhatjuk, hogy adottságait jóval kedvezőtlenebbnek hittük a valóság helyzetnél. Az állattenyésztés például igen komoly eredményekkel büszkélkedhet, tej és tejtermékek termelésében a szibériai területek önellátóak. Jó legelőket láthattunk és láttuk azokat a Holstein-Friz szarvasmarhákat, amelyeknek a meghonosítása most van folyamatban. A kedvezőtlen időjárás ellenére a növénytermesztésben is számos ígéretes kísérlettel találkozunk (többek közt rövid tenyészidejű kukoricával, bab- és takarmányfélékkel kísérleteznek). A sok természetes víz miatt igen kedvező lehetőségei vannak a haltenyésztésnek is. Itt azonban még — mint megtudtuk — meg kell oldani azokat a gondokat, amelyek a vizek mesterséges átalakításával keletkeztek (az erőművek, a vízelépcsők például gyakran elvágták a halak útját ívó helyeiktől).

A TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KUTATÓMUNKÁRÓL

A kutatómunka — mint említettük — tapasztalataink szerint segítő, kritikus, őszinte és vitatkozó hangú, és más területekhez képest ösztönzőbb atmoszférában folyik. Jellemző a társadalmi realitások alapján a vállalkozó kedv: a tudományos gondolko-

dás szabadsága; a különböző felfogások, iskolák ellenére a kutatók erős kollektivitása és aktivitása. Milyen motivációkra vezethető vissza ez a nagyfokú alkotó aktivitás?

Ebben közrejátszik az, hogy Szibéria gazdasági és társadalmi fejlesztésének ügyét a kutatók magas tudatossággal képviselik. Ennek Szibéria felfedezéséhez és meghódításához visszanyúló mély történelmi gyökerei vannak. Szibéria tudósait meggyőződésként hatja át M. V. Lomonoszov mondása, melyet sok helyen láttunk jelszóként hirdetni: „Oroszországgal Szibéria által erősödik meg.”

Azonban döntően közrejátszik ebben az is, hogy Szibéria sajátos körülményei között a tudományos dolgozók kiválasztódásában erősen hat a reális eredményeken alapuló teljesítményelv. Az európai területekről már eleve a vállalkozóbb szellemű kutatók települtek át Szibéria városaiba. illetve települtek le bennük. Az áttelepült kutatók között sajátos szelekció megy végbe. Információink szerint az európai területekről származó tudósoknak mintegy fele marad véglegesen az Uralon túli területeken. Ebben természetesen szerepet játszanak Szibéria sajátos életkörülményei, de nem ez a meghatározó, hanem a tudomány és a gyakorlat sajátos kapcsolata, a tudományos tevékenység sajátos belső és külső hajtóerői, amelyeknek legfőbb objektív alapja az, hogy Szibéria fejlesztésének műszaki, gazdasági és társadalmi problémái nem oldhatók meg a tudomány közvetítése nélkül.

Megkockáztatható az a kijelentés, amelyet persze még sok oldalról kell ellenőrizni és alátámasztani —, hogy Szibéria sajátos klimatikus, földrajzi, geológiai, élettani és demográfiai viszonyai között a spontán társadalmi fejlődés csak a természeti társa-

dalmak magasabb fejlődési fokához juthatott el, sőt erre egyes területeken jó feltételek és körülmények adódtak. De — az európai országoktól eltérően — a modern fejlődés, még az ipari forradalom sem bontakozhat ki előzetes tudományos tevékenység segítése nélkül.

Szibéria tudományos fellendülését tehát nem magyarázhatjuk pusztán felülettes, köznapi, szubjektív okokkal. Szibéria egész újkori történetében erősek a *tudomány és a gyakorlat szoros kapcsolatának hagyományai*.

Az elmúlt századokban Szibériának az oroszok általi meghódításában és benépesítésében, valamint lehetőségeinek kihasználásában sokszor elsődleges kezdeményező szerepet játszottak a tudományos expedíciók, felfedezések, tudományos elképzelések. A fejlesztés fontos mozgatóerői voltak a társadalmi haladásnak elkötelezett tudósok. A ma élő nemzedékek — úgy tapasztaltuk — egyformán tisztelettel adóznak Szibéria története kiemelkedő politikai és tudományos hőseinek és úttörőinek.

A politikai és a tudományos tevékenység a múltban személyileg sokszor össze is fonódott. A szovjethatalom időszakától kezdődően Szibéria gazdasági fellendítése, majd a mai grandiózus fejlesztési programok — mint említettük — ezeket a progeszszív hagyományokat csak tovább erősítették, bár nem ellentmondások nélkül és sokszor negatív tanulságok felhasználása révén. Erre számos példa akad. Még az ötvenes években, Angarszk és Bratszk építésének első éveiben megmutatkozott, hogy Szibéria fejlesztésében nem alkalmazhatók — legalábbis komoly károk nélkül — a szocialista iparosításnak az Uralon innen kialakult és sok spontán vonást tartalmazó módsze-

rei, intézményrendszere és gyakorlata. Angarszkban például az egymástól elkülönült tárcák intézkedései szerint, azok résztervei és részérdekei alapján egymástól függetlenül hét vasbetonelemgyár létesült, a vasúti szállításnak négy gazdája lett. A bratszki erőmű előbb készült el, mint az általa előállított villamos energiát fogyasztó termelőüzemek. Nehézségek és feszültségek keletkeztek a dolgozók életfeltételeiben és életszükségeiknek a kielégítésében, a szükséges dolgozói létszám biztosításában. (Lásd: L. Sinkarev, Szibirj, ot-kuda ana posla i kuda ana igyot? 1974. Irkutszk, p. 258—265.)

Az ilyen s hasonló esetek viszonylag gyorsan észrevehető gazdasági károkat okoztak. Kiderült, hogy az iparosítás hagyományos módszerei az alapvető célkitűzések megvalósítását sok tekintetben gátolják. A történelmileg kialakult infrastruktúrával rendelkező európai területekhez képest ily módon előbb — elkerülhetetlen gazdasági és társadalmi követelményként — vetődött fel Szibériában az ötvenes évek második felében a komplex regionális tervezés szükségessége —, akkor, amikor például Leningrád lakossága a tervezett 3 millió helyett spontán módon már az 5 millió felé közeledett. Szibéria sajátos feltételei között gazdaságilag és társadalmilag nem volt elviselhető ilyen mértékű spontaneitás.

A tudomány és a gyakorlat kapcsolatának történelmi hagyományai, az említett nehézségek és negatív tapasztalatok, a hagyományos politikai és szakmai rutin káros visszahatásai Szibéria sajátos körülményei között előbb éreltek meg a sokoldalú tudományos előrelátás szükségességét, és előbb éreltek meg új kutatási irányokat és felfogásokat, előbb alakították ki a tudomány és a gyakorlat bensőségesebb együttműködésének

formáit, mint a hagyományos történelmi területeken. Ilyen s hasonló körülményekkel függ össze Szibéria tudományos kutatóhálózatának kiépítése — beleértve a társadalomtudományi kutatásokat is. A kutatások eredményei — általános tudományos értékük mellett — gyakorlatilag a népgazdasági célkitűzésekkel összhangban elsősorban a *regionális komplex tervekben* hasznosulnak, ami a tudomány és a gyakorlat viszonylag gyors interakcióját és ennek megfelelő interakciós formákat hívott életre.

Úgy találtuk, hogy elfogadottá vált az a koncepcionális felfogás — még ha nem mindenben egyértelmű is ez a gyakorlati szakemberek és politikai vezetők körében —, hogy például a városok építését nem maguknak a városoknak az építésével kell kezdeni, hanem egy-egy nagyobb terület hosszú távú komplex fejlesztési programjának a kidolgozásával, amely minden lényeges természeti, társadalmi és emberi vonatkozást a maguk kölcsönhatásában vesz figyelembe (területi-termelési komplexumok).

Ami a tudomány egyes diszciplínáit illeti, kétségtelen, hogy a természettudomány ágazatai dominálnak, mint az kiderül a SZUTA Szibériai Tagozatának ismertetett struktúrájából. Ez természetes, hiszen Szibéria természetadta körülményei, a korlátlan lehetőségek és a lehetőségek kihasználásának igen kemény természeti akadályai ezt nyilvánvalóvá teszik. A természettudományok dominanciája azonban nem jelent kizárólagosságot.

Külön szeretnénk szólni az egyik fiatal tudományág kitüntetett szerepéről, amelynek eredményeit módunk volt látni. Ez pedig az *ökológia*. Mint említettük, a kezdeti egyoldalú iparosítás, a természetbe való

nem kellően átgondolt beavatkozás gyorsan felhívta a figyelmet az e folyamatokból származó helyrehozhatatlan károokra, amelyeket gazdasági számításokkal aligha lehet felmérni. Hogyan lehet a természeti erőforrásokat maximálisan kihasználni a természeti környezet megóvása mellett? Néhány évtizeddel korábban még úgy vetődött fel a kérdés, hogy egyáltalán meg lehet-e őrizni, sőt menteni a természeti környezetet. Ezzel kapcsolatban elegendő, ha arra utalunk, hogy az ipari országok milyen erőfeszítéseket tesznek, hogy csökkentsek a légszennyeződést, a termőtalaj, az erdők pusztulását, a folyók, tavak szennyeződését — többnyire akkor, amikor a természeti környezet pusztulása már kritikus ponthoz érkezett.

Ez a veszély a szibériai iparosítás kezdetén is fennállt. Gondoljunk csak arra, hogy mintegy másfél évtizede Solohov milyen szenvedélyesen állt ki a természet védelme mellett, mert a grandiózus tervek ismeretében attól félt, hogy az iparosítás tönkreteszi a Bajkál tó természeti környezetét. Ugyanis léteztek olyan tervek is, amelyek közvetlenül e tó környezetének iparosítását szorgalmazták, hiszen mi sem lett volna egyszerűbb: minden — a nyersanyag, a víz, az olcsó víziút — adva volt a Bajkál tó esetében. Az irkutszkiak ma már arra büszkék, hogy városuk nem vált ipari központtá, és hogy sikerült megvédeniük a Bajkált és az Angara felső folyását egy esetleges kellően át nem gondolt iparosítás káros következményeitől. És ebben az ökológiának és az ökológusoknak igen nagy szerepük van.

Ma már aligha vitatható, hogy *alapvető népgazdasági* érdek a Bajkál tó édesvíz készletének a megőrzése. A 31,5 ezer négyzetkilométer területű tóban — hossza 636 kilomé-

ter, legnagyobb szélessége 79 kilométer, mélysége 1620 méter — található a Szovjetunió édesvíz készletének 80 százaléka. Esetleges elszennyezése felmérhetetlen károkat okozott volna. Tapasztalhattuk, hogy víze ma is iható, és hogy a helybeliek még attól is óvakodnak, hogy a Bajkál környékét turista centrummá változtassák. Mint megtudtuk, Japánból és Nyugat-Európából igen kedvező ajánlatok érkeztek a tó környékének szállodákkal történő beépítésére, azonban ezeket az ajánlatokat visszautasították. A tó eredeti természeti környezetének megőrzése ugyanis összehasonlíthatatlanul nagyobb érték a turizmusból származó bevételeknél. Ma a Bajkált és környezetét körültekintő ökológiai tervezés és szabályozás védi. A tó élővilágával külön intézet foglalkozik — mellesleg élővilágában több mint 1500, többségében csak itt honos állatfajts 850 fajta növényt számlálnak. Jó néhány közülük maximális védettséget élvez, s a ritka fajok gyarapítására külön programokat dolgoznak ki. Ha kell, évekig tartó tilalmakkal (halászati, vadászati tilalmakkal) őrzik a tó élővilágát. Természetesen hasonló gondot fordítanak az erdők védelmére is, s az ipari célokra kitermelt fát erdőtelepítéssel pótolják.

Az ökológián belül egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az ún. *humán ökológiának*, amely a kedvezőtlen életkörülmények hatásával foglalkozik. Ezek a kutatások mind a munkaerő-gazdálkodásban, mind pedig a komplex regionális tervezésben helyet kapnak. És természetesen nem hanyagolhatók el a *szociológiai* kutatások sem, amelyek sokszor nemcsak a szociológiaként jelölt témákban jelentkeznek. Ha még nem is alakultak ki speciális szociológiai kutatócsoportok, vagy ha a szociológia oktatása még hiányzik is jó néhány felső-

fokú intézmény tantervéből, a szociológiai szemlélet és igény sok más területen megtalálható.

Szibéria tudományos életében mind nagyobb szerepet játszanak a „saját” nevelésű (szibériai fiatalok közül kikerült) tehetséges kutatók. Csak Novoszibirszkben 20 egyetem és főiskola működik, Irkutszkban pedig — mint jeleztük — 100 ezer egyetemi és főiskolai diák tanul. Ez is arra utal, hogy bár a tudományos kutatók migrációja ma még jelentős, s várhatóan a jövőben is számottevő lesz, mégsem becsülhető túl, és nem lehet megállni e jelenség felszínes, csupán szubjektív okokra utaló magyarázatánál. Szibéria nem annak köszönheti tudományos fellendülését — ahogy felszínesen gyakran hallható —, hogy a legjobb tudósok nem érzik jól magukat az európai tudományos centrumokban. Szibéria aktív, nemzetközileg is kiemelkedő tudományos tevékenységének magyarázatát főleg a társadalmi gyakorlatra és annak sajátos feltételeire kell visszavezetnünk. Erre ösztönzött bennünket az is, hogy eloszlassuk azt a tévhitet, amely szerint Szibéria tudományos élete valamiféle megismételhetetlen unikum. Nem, nem erről van szó, hanem a tudomány olyan haladó belső mozzanatairól és az elmélet-tudomány kapcsolat olyan új vonásairól, amelyeket a társadalmi haladás másutt is elkerülhetetlenül kikényszerít, és amelyek számunkra is tanulságosak.

„SZIBÉRIA” FOGALMÁRÓL

Bár tudományos jellegű tanulmányútról volt szó, hadd térjünk ki egyes élményeinkre és bizonyos emocionális vonatkozásokra is. Egyébként is: bármennyire is a racionalitás a tudomány sajátossága, a kutató sohasem

vonatkoztathat el lényének emocionális oldalaitól és azoknak tudományos tevékenységére való hatásaitól. Két dolgot feltétlenül ki kell emelnünk. Az egyik a „szibirják”, a szibériai ember, a másik a szibériai lépték. Bár utunk viszonylag rövid ideig tartott, mégis számos jelét tapasztaltuk a szibériaiak sajátos emberi magatartásnak és mentalitásának. Nyíltak, őszinték, vendégszeretők. Tisztelik és őrzik azokat a hagyományokat, amelyeket az első betelepülők magukkal hoztak, köztük a dekabristák, bolsevikok, orosz, magyar, lengyel stb. forradalmárok hagyományait és emlékét, akik hosszabb-rövidebb időre ide kerültek vagy települtek le itt véglegesen. Ami pedig a sajátos szibériai léptéket illeti, hadd idézzük az egyik vendéglátónk aforizmáját: „Szibériában ezer kilométer nem távolság, száz rubel nem pénz, s egy liter nem ital.” Való igaz, irdatlan távolságokat tapasztaltunk, és sokszor éreztük úgy, hogy repülőgép és gépkocsi nélkül tehetetlenek lennénk.

Rá kellett döbbernünk arra is, hogy hazai körülményeink között, hazai iskolázottságunk és neveletésünk révén Szibériáról sok tekintetben hamis tartalmak rakódtak le bennünk. Szibéria fogalma gyermekkori olvasmányaink, de részben munkásmozgalom-történeti tanulmányaink következtében összefonódott az elviselhetetlen fagyokkal, a forradalmárok ezreinek száműzetésével és szenvedéseivel, a hadifogolytáborokkal és ólombányákkal, amelyek népünk köztudatában gyakran csak ijesztésül szolgáltak. Hazai történelmi hagyományaink a tudomány figyelmét is elterelték Szibéria népeinek gazdag múltjáról és jelenéről, arról, hogy Szibéria földrajzilag és éghajlatilag korántsem egységes terület, hogy középső és déli részei az

emberi életre semmivel sem alkalmatlanabbak, mint a Szovjetunió európai területének középső és déli részei. Rá kellett döbbernünk, hogy jobban ismerjük Amerika felfedezésének történetét, mint Szibériáét (mely utóbbi pedig gyökeresen más típust képvisel, mint az előbbié), hogy jobban ismerjük a világ más részeinek régészeti leleteit, mint Szibéria sokszor ezeknél jelentősebbjeit, hogy jobban ismerjük más területek gazdaságföldrajzát, gazdasági és társadalmi problémáit, mint Szibériáét, amelyhez pedig hazai gazdaságunk

is mind több közvetlen szállal kapcsolódik.

Vagyis, összegezve, önkritikusan le kell szűrünk: ma is inkább az elválasztó különbségeket és kuriózumokat hangsúlyozzuk, mint a felkelhető lényeges és tanulságos vonásokat. Ma is nagy az adósságunk a tudományos életben, a könyvkiadásban, a sajtóban és a közgondolkodásban Szibéria múltjának, jelenének és jövőjének reális megvilágításában és megértésében.

Agoston László—Böhm Antal

A KÖZELJÖVŐBEN MEGJELENIK
AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
KÖZÖS KÖTETE

Lengyel Zsuzsa

**MEZŐGAZDASÁG,
SZÖVETKEZETEK,
PARASZTSÁG
A HETVENES ÉVEKBEN**

KONFERENCIÁK, TANULMÁNYUTAK TAPASZTALATAIBÓL

TANÁCSKOZÁS A MUNKÁSOSZTÁLY FEJLŐDÉSÉNEK TENDENCIÁIRÓL

A szocialista országok akadémiai sokoldalú együttműködésének keretében működő *Munkásosztály a világforradalmi folyamatban* című problémabizottság döntése értelmében a *Szocialista közösség országainak munkásosztálya* című munkabizottság az 1981—1985. években tovább folytatja az előző kutatási ciklusban elkezdett kutatómunkáját.* Az új időszakra a kutatás témáját a következőkben jelölték meg: A munkásosztály fejlődésének tendenciái és perspektívái a szocialista közösség országaiban. A kutatás koordinátorai: az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete és a Szovjetunó Tudományos Akadémiájának Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézete.

A munkabizottság 1980. decemberében Budapesten tartott előző ülésén a résztvevők elfogadták az

1981—1985. évekre szóló kutatási tervet: a kutatás általános elveit, alapvető irányait és a kutatómunka időbeni ütemezését. Az elfogadott munkaprogramnak megfelelően a munkabizottság 1981. május 11. és 15. között tudományos szimpóziumot szervezett Moszkvában a téma kutatásának elméleti-módszertani problémáiról. A szimpózium munkájában részt vettek: bolgár részről Vaszil Ivanov, csehszlovák részről Maria Hulakova, lengyel részről Stanislav Widerszpil, magyar részről Benedek Sándor és Szpirulisz Ildikó, német részről Winfried Morgenstern és A. Nackel, valamint szovjet részről Eduard Klopov, Leonyid Gordon és A. K. Nazimova, a munkabizottság tagjai, továbbá meghívottként A. N. Alekszejev, V. G. Gelbrasz, V. Z. Rogovin és V. N. Subkin szovjet tudósok. A legnagyobb érdeklődés L. Gordon *Az élenjáró és az általános fejlődés előtt járó munkáscsoportok tanulmányozása, mint a munkásosztály fejlődési perspektívái kutatásának módszere* című előadását kísérte.

A szerző a munkásosztály mindennapi életmódja fejlődési tendenciáinak és perspektíváinak prognosztizálásához alkalmazható egyik módszer-

* Lásd Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 3. sz. 101—103. old., továbbá 1980. 1. sz. 69—85. old.

ként javasolta olyan munkáscsoportok elemző vizsgálatát, amelyeknek fő jellemző tulajdonságai a közeljövőben várhatóan tömegméretekben fognak elterjedni, további munkásrétegekre is egyre inkább jellemzőkké válnak. (Ezek jelölésére a szerző a a magyarra nehezen lefordítható „operezsajusaja gruppa”, „proobraznaja”, „predvoszhiszjusaja gruppa”, terminológiát használta, amit talán „az általános fejlődés előtt járó csoport” elnevezéssel fordíthatnánk. (L. Gordon úgy ítélte meg, hogy ezen csoportok életmódbeli, fejlődési tendenciái kellő körültekintéssel más munkásrétegekre is extrapolálhatók. A szerző hangsúlyozta, hogy csak más módszerekkel összekapcsolva, azokkal együtt várható eredmény az általa javasolt kutatási módszertől.

A vita résztvevői elismerték a módszer újszerűségét, várható hasznosságát, és mint a lehetséges módszerek egyikét, kipróbálásra javasolták. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy ehhez a módszerhez speciális adatbázisra, célirányosan megszerezett szociológiai adatfelvételekre van szükség.

A részt vevő felek arra a megállapodásra jutottak, hogy az általuk végzendő kutatás fő módszere a hivatalos statisztikai anyagok, a baráti országok pártkongresszusai és más pártdokumentumok alapján készült állami tervek és előrejelzések elméleti és statisztikai elemzése legyen. Emellett — ahol ez lehetséges — alkalmazásra ajánlották „az általános fejlődés előtt járó csoportok” vizsgálatának módszerét is.

A szimpóziumon további tanulmányok megvitatására is sor került: Vaszil Ivanov: Bulgária agrár-munkásosztágának fejlődése; Benedek Sándor: A közvetlen termelésirányítokról (a magyar ipar adatai alapján); Winfried Morgenstern: A nem-

zeti és nemzetközi dialektikája a szocialista közösség országai munkásosztályainak fejlődésében; Maria Hulakova: A munkásosztály fejlődése a szocialista Csehszlovákiában, továbbá A szocialista munkásosztály értékvilága az empirikus kutatások tükrében.

A szocialista közösség országainak munkásosztálya című munkabizottság következő ülését 1982 májusában, Prágában fogja tartani, ahol — többek között — várhatóan egységesítik és véglegesítik az alkalmazandó kutatási módszereket, a kutatás konkrét részleteit.

Benedek Sándor

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS AZ ÁLLAMIGAZGATÁSRÓL

A Társadalomtudományi Intézet Politikai rendszer és Demokrácia Kutatócsoportja néhány éve rendszeres kapcsolatban áll a román „Stefan Gheorghiu” Akadémia Politikai és nemzetiségi kérdések Intézete munkatársaival. A kapcsolat keretében 1981 júniusában kerekasztal-beszélgetésre került sor Bukarestben az államigazgatás témakörében. A tudományos tanácskozáson a magyar delegáció vezetője, Schmidt Péter előadást tartott a magyar közigazgatás fejlesztésére vonatkozó elképzelésekről, amelyet véleménycsere követett. Ezután a vendéglátók képviseletében Ladislau Lőrincz ismertette azokat az új elképzeléseket, amelyek a román közigazgatás korszerűsítését jellemzik. Ennek lényeges eleme a román néptanácsok öngazgatási és önfinanszírozási elvének kialakítása. A megyei, municipiumi (ún. nagyvárosi), városi és községi néptanácsok önállóan gazdálkodnak bevételeikkel és kiadá-

saikkal, az éves országos pénzügyi terv keretei között. Ha kiadásaikat nem tudják fedezni bevételeikből, akkor év végén a felsőbb tanács kiegészíti a különbséget, illetve ha kiadásaik fedezése után még marad pénzüik, akkor ezt a felsőbb tanács elvonja és azon tanácsok támogatására fordítja, amelyek nem tudták az önfinanszírozást megvalósítani. Minden néptanácsnak politikai célkitűzése, hogy önfinanszírozóvá váljon. Bevételeik elsősorban azoktól a vállalatoktól származik, amelyek felett ők gyakorolják az irányítást. A területükön működő, de irányításuk alá nem tartozó vállalatoktól (ezek jelentik a vállalatok többségét) bevételeik nincsenek. A bevétel további forrása a területükön működő ipari és mezőgazdasági szövetkezetek befizetései, valamint a lakossági adók és illetékek. Az önfinanszírozás elvét még nem tudta minden néptanács megvalósítani, de az erre irányuló politikai törekvések egyértelműek. Ennek egyik módja a kiadások csökkentése. Focșani municípium tanácselnöke-első titkára példaként említette, hogy a város parkjainak gondozását az állampolgárok társadalmi munkában önként vállalták, így lehetőség nyílt e kommunális üzem megszüntetésére s ezáltal a kiadások csökkentésére. A néptanácsoknak lehetőségük van új vállalatok alapítására, és az ebből származó bevételek a néptanácsok gazdasági erejét növelik. Erre számos példát hallottunk a Brassó megyei néptanács titkárától. A tanácskozás összegzéseként megállapították, hogy a román közigazgatás korszerűsítésének egyik útja az, hogy az önfinanszírozás ne csak egy pénzügyi elszámolási módszer legyen, hanem szorosan kapcsolódjon össze az öngazgatás fogalmával is.

Toth Zoltán

A NYUGATNÉMET SZAKSZERVEZETI POLITIKÁRÓL

1981 nyarán a frankfurti Institut für Sozialforschungnál tett látogatás alkalmából tanulságos bepillantást nyertem az NSZK-ban a nyolcvanas években folyó gazdasági-társadalmi problémákba és küzdelmekbe. A látogatás idején találkoztok szervezetek számomra a DGB (Német Szakszervezeti Szövetség) és az I. G. Metall (Vasasszakszervezet) tisztségviselőivel. Az Opel Művek rüsselheimi bázisüzemében tett látogatáskor helyszíni tapasztalatokat szerezhettem a szakszervezeti munka feladatairól: a vállalati menedzsment és a szakszervezetek összeütközéseiről, konfliktusairól. Minde jól kiegészítette és élővé tette a tudományos és politikai irodalomból szerzett ismereteimet. A továbbiakban a találkozások, a tanulmányút során szerzett ismeretek néhány tanulságát összegzem.

Az 1980-as évek elején Nyugat-Németországban mély társadalmi-gazdasági konfliktusok jelentkeznek, politikai válságócok tapinthatók ki, amelyek az utcákon zajló drámai összeütközésekben, a tüntetők elleni politikai perekben is megnyilvánulnak. Már a hetvenes évek közepe is az ún. „nyugatnémet gazdasági csoda” végét jelentette, és a konszenzusokkal jellemzett, törvényekkel körülbástyázott jogállamon komoly repedések támadtak. Az ország tőkeimportőrré vált, és a kibontakozó világgazdasági válság a kulcságazatokat képviselő vegyi-, fémfeldolgozóipart és autógyártást sújtotta legerőteljesebben. A szociálliberális koalíció válasza: a restriktív politika. A tőkeáramlást visszafogják, s meg-

kísérlik az inflációs rátát leSORITANI. A fokozódó válságjelenségek a tökélt erőteljes racionalizálásra ösztönzik, a mikroelektronika forradalmi fejlődése nemcsak az ipari, távközlési munkát, hanem az alkalmazotti tevékenységet is döntően átalakítja és éLőmunka-igényét csökkenti. Az évtized végére az NSZK-ban a demográfiai hullám csúcsán született nagylétszámú generáció jelenik meg, számukra százezer új munkahelyet kellene teremteni, s olcsó lakást biztosítani. A hidegháborús politika térhódítása, a háborús hisztéria felszítása is rányomja a bélyegét a gazdasági-politikai helyzetre.

Mindez a szakszervezeti politika és a harc számára is új irányokat hozott, új hangsúlyokat teremtett, ahogy ezt az I. G. Metall funkcionáriusaival folytatott megbeszéléseimben is tapasztalhattam. Elsőrendű fontosságúvá vált a munka és munkahely biztosítása. Az NSZK-ban az ifjúsági munkanélküliség okozza a legnagyobb gondot, 120 ezerre becsülhető a fiatal munkanélküliek száma, s ezek 70 százalékát a szakképzettség nélküli fiatalok adják. Ugyanakkor az időskorúaknál is jelentkezik a nyugdíjkorhatár előtti elbocsátás. Az I. G. Metall egyes vas- és fémfeldolgozóipari területeken elérte a nyugdíj előtti elbocsátás tilalmát. A tömeges elbocsátások ellen több eredményes sztrájkot folytattak az I. G. Metall szervezett dolgozói, például a Krupp, Thyssen és az Opel Műveknél. A szakszervezetek a munka biztosítása érdekében a csökkentett munkaidejű foglalkoztatásba is beleegyeznek.

A munkanélküliség által legjobban sújtott réteg a vendégmunkásoké, akiket egyes NSZK-beli politikusok „társadalmi robbanóanyag” neveznek. Foglalkoztatási arányuk erősen csökkent, 1974-ben 50 száza-

lékuk elvesztette munkáját és jelentős részük munkanélküliként él. A vendégmunkások legnagyobb számarányú rétege a törököké, akik beáramlása az NSZK-ba az utóbbi években is tartott. Az Opel Művek rüsselheimi bázisüzemében tett látogatáskor kaptam az adatot, hogy a munkások 25 százaléka külföldi (többségük török), s általában betanított és segédmunkát végeznek.

A vendégmunkások kívül esnek a szakszervezeti politika hatókörén, illetve a munkanélküliség növekedésével a szakszervezetek fellépnek foglalkoztatásuk ellen.

A szakszervezeti politika másik lényeges problémája az infláció elleni védekezés, a bértarifák és az inflációs ráták közötti szakadék csökkentése, vagy legalábbis elmélyülésének akadályozása. Mindez azt eredményezi, hogy a bérkvóták tulajdonképpen az 1970-es szintnek felelnek meg. A szakszervezetek az élesedő harc következtében két fontos kérdést vettek fel programjukba: a lakáselosztás demokratizálását és a békéért folytatott harcot. A lakberek inflatorikus emelkedése rendkívül gyors, a föld és a telek körüli spekuláció felerősödött, ami a nagy létszámú, munkával is csak részlegesen rendelkező, újonnan családot alapító ifjú generációt nehéz helyzetbe hozza. A kilátástalan helyzet tömeges lakásfoglalkozásokhoz vezetett. Nyugat-Berlinben és az NSZK 73 városában 370 házat foglaltak el a fiatalok. A három évtizede békében élő ifjúság életmódjává vált a béke, s ennek megőrzéséért háborúellenes akciók, megmozdulások sorát szervezték meg és konkrét programokat dolgoztak ki a leszerelés megvalósításáért.

Mindez jelzi, hogy a nyolcvanas évtized elejére új követelések fogalmazódtak meg, ugyanakkor kedve-

zötlenekké váltak a szakszervezet lehetőségei a munkafeltételek javítására, az ún. „humanizálás” megvalósítására. Veszélybe került az az 1970-es évek végén megkötött egyezmény is (Rationalisierung-schutzabkommen), amely bizonyos kompenzációkat tartalmazott a technikai fejlődés okozta ártalmak ellensúlyozására, de korántsem volt minőségi válasz a racionalizálási törekvésekre. Sokkal kedvezőbbek az esélyei a tőke által megfogalmazott törekvéseknek: „annyit racionalizálni, amennyit lehet, annyit humanizálni, amennyit feltétlenül szükséges”. A kialakult új fejlődési szakasz a frontokat élesebben kirajzolja, nehéz és elhúzódó harcokra készíti a munkásságot és az egész nyugatnémet társadalmat.

Szpirulisz Ildikó

FOGLALKOZTATÁS- POLITIKAI KUTATÁSOK AZ NSZK-BAN

A bonni Friedrich-Ebert Alapítvány Kutatóintézetének meghívására rövid tanulmányúton vettem részt az NSZK-ban.

Az 1925-ben létrehozott Friedrich-Ebert Alapítvány Kutatóintézete három kutatóegységet foglal magába: a történettudományi részleget, amely elsősorban társadalomtörténeti kutatásokkal foglalkozik (de hatáskörébe tartozik a Karl Marx Ház és a szociáldemokrácia archívuma); a gazdaság- és szociálpolitikai részleget, amelynek központi témája a struktúra- és foglalkoztatottsági politika, valamint a munkaerő-kutatás; és a nemzetközi kérdésekkel foglalkozó részleget.

A Kutatóintézet nagy jelentőséget tulajdonít a struktúra- és foglalkoz-

tatottsági politika vizsgálatának. A kutatás a Német Szövetségi Köztársaságban végbemenő gazdasági és társadalmi struktúraváltás prognózisait körvonalazza. A jelenleg folyó kutatások közül érdemes megemlíteni az 1985-re vonatkozó regionális munkaerőpiac-mérleg prognóziskutatását, valamint a szociális infrastruktúra és a demográfiai és gazdasági változási folyamatok közötti összefüggések elemzését.

Az utóbbi években a Kutatóintézet — a gazdasági struktúraváltás szükségzerű követelményeiből fakadóan — különös figyelmet szentelt az oktatáspolitikának, ezen belül a szakmai képzés és átképzés rendszerének. Külön team foglalkozik az NSZK-ban élő külföldi munkavállalók szociális helyzetével, hiszen az NSZK-ban az 1981-es adatok alapján több mint kétmillió a külföldi munkavállaló, közülük 150 ezer a munkanélküliek száma, és ez arányában magasabb, mint a német munkanélküliek aránya.

A harmadik világgal kapcsolatos kutatások erőteljesen felgyorsultak, miután Dakarban és Caracasban regionális irodát nyitott az Alapítvány. Kiemelten foglalkoznak az Észak—Dél problémakörrel, és próbálják az Észak—Dél dialógus szervezeti kereteit kialakítani a harmadik világban.

Nürnbergben látogatást tettem a Munkaerőpiac és Foglalkoztatáspolitikai Kutatóintézetben (IAB). A kutatóintézet a nürnbergi Munkaügyi Szövetségi Hivatal mellett működik. Az 1967-ben alapított intézet nyolc kutatási osztályra tagolódik. Két csoport rövid, közép- és hosszú távú munkaerőpiac-prognózissal foglalkozik, ezen belül is elsősorban a népességnövekedés és a munkaerő-kínálat közötti összefüggésekkel. A szociológiai kutatócsoport elsősorban

képzésszociológiai kérdéseket vizsgál. Kutatás tárgyát képezi továbbá a szociális rehabilitáció, a reszocializálódás témaköre. Az úgynevezett kvalifikáció-kutatás a különbözőképpen kvalifikált munkaerőt vizsgálja, különös tekintettel a foglalkozási flexibilitásra. Jelentős eredmények születtek a technológia és vállalati gazdálkodás témacsoportban. Itt elsősorban a technikai fejlődésnek a munkaerőpiacon megnyilvánuló következményeit vizsgálják, valamint innováció-kutatás folyik.

Az 1965-ben alapított müncheni Társadalomtudományi Kutatóintézet (ISF) viszonylag kis kutatói létszámmal működik, de széles körű hazai és nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik.

Egyik nagyon lényeges kutatása a vállalatok és a technikai fejlődés összefüggéseit vizsgálja. Az EGK országaiban — meghatározott iparágakban — összehasonlító, empirikus vizsgálatokat folytatnak, hogy kimutassák, milyen hatással van a technikai haladás a személyiség struktúrájára és képzettségére. A képzés és a munka elnevezésű kutatócsoport az oktatáspolitikai reformok hatékonyságának vizsgálatával foglalkozik. Számos konkrét szociológiai vizsgálatot végeztek az elmúlt időszakban. Nagy figyelmet fordítanak a szakmunkások továbbképzésével kapcsolatos vizsgálatokra, az iskolán kívüli képzés formáira és ezen formák hatékonyságának összehasonlítására.

A müncheni intézet rendkívül szoros kapcsolatokat épített ki az EGK országaiban társadalomtudományi kutatóintézeteivel. Megítélésük szerint az EGK országaiban meglévő társadalmi és gazdasági problémák azonossága vagy hasonlósága szükségessé teszi a kutatások koordinálását és hatékonyságának növelését.

A meglátogatott intézetek kutatási irányjaival, kutatási módszereivel való megismerkedés, a szakemberekkel való beszélgetés alapján megfogalmazható az a vélemény, hogy ezen társadalomtudományi kutatóhelyek munkája rendkívül célratörő az adott kutatási terület vonatkozásában, a társadalom, gazdaság és kultúra fő mozgásfolyamataira irányul, tevékenységüket a politikai és gazdasági döntések közvetlen előkészítésére orientálják. Közismert, hogy a hagyományos német elméleti megközelítések, az „elméletgyártások” megmaradtak az egyetemi katedrákon, kabinetekben, habár a legutóbbi időben itt is megfigyelhető egy orientációváltás. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a társadalomtudományi kutatóintézetek „elméletvesztésében” a finanszírozási rendszer is közrejátszik. Mindenesetre megállapítható, hogy az így folyó kutatótevékenység valóban hasznosítható a gazdasági, politikai és kulturális döntésszférában.

Mikecz Tamás

●

„UTAK A POLITIKAI HATALOMHOZ” — SZEMINÁRIUM SALZBURGBAN

Fenti címmel rendezte háromhetes politikatudományi szemináriumát 1981 augusztusában a ma már csaknem 35 éves oktatási intézmény, a „Salzburg Seminar in American Studies”. Az Egyesült Államok és Ausztria kormánya mellett tekintélyes alapítványok, tőkés világcégek fedezik a két-háromhetes kurzusok nem csekély költségeit és látták ezáltal vendégül 27 ország több mint

ötven képviselőjét Max Reinhardt egykori kastélyában.

A résztvevők névsora meglehetősen tarka képet mutat. Jordániai üzletember, a BBC több munkatársa, svéd diplomata és bécsi politológus egyaránt szerepelt a meghívottak között, a többség azonban általában politológiát oktató vagy kutatóintézet munkatársa volt, s néhány résztvevővel a szocialista országok is képviseltették magukat. Az előadók listáján számos neves tudományos és politikai tekintély is szerepelt, mint Michel Crozier, Karl W. Deutsch, David A. Shannon, illetve Egon Bahr, Heinz Fischer, Anker Jørgensen és mások.

A szeminárium munkarendje a nálunk is szokásos egyetemi képzési rendnek megfelelően alakult, azaz a naponta tartott egy-másfél órás előadásokat korreferátumok, nyilvános vita, majd szemináriumi gyakorlatok követték. Az előadások lényegileg négy tematikus csoportba sorolhatók: a) vezető, többnyire szociáldemokrata politikusok előadásai a kormányozhatóság gyakorlati problémáiról — erről beszélt például A. Jørgensen: *Munkásmozgalom és kormányzati tevékenység a többpárt-rendszerekben*, vagy H. Fischer: *Ausztria politikai rendszere* címmel; b) a politikai rendszer általános kérdései a modern polgári demokráciákban, mint például Crozier: *Miért probléma ma a kormányozhatóság?*, illetve Deutsch: *A politika rendszere: kohéziós erő, önszabályozó képesség és a sebezhető pontok* című előadása; c) az amerikai politikai mechanizmus történeti és jelenkori problémái — e témakörből kiemelhető Shannon: *Amerika politikája régen és most*, és Skelly: *Az USA társadalmi klímája, politikai attitűdök és magatartásformálás* című előadása; d) a „szovjetológia” témaköréből

például Willets: *A szovjet rezsim: stabilitás vagy stagnálás, illetve Változások a Szovjetunióban* címen tartott előadást.

A polgári demokráciák kormányozhatóságát természetesen másként látja egy aktív miniszterelnök és másként a „tudomány embere”. Így nem tekinthető véletlennek, hogy A. Jørgensen dán miniszterelnök inkább a kormányzó szociáldemokrata pártnak a szakszervezetekkel való harmonikus együttműködését s a jóléti megegyezés programjának megvalósítása területén elért eredményeit méltatta. Heinz Fischer, az Osztrák Szocialista Párt parlamenti frakciójának vezetője is a „Sozialpartnerschaft” sikereiről szövegezett, aminek természetesen nyomatékot adott az a tény, hogy ma Ausztria gazdaság- és belpolitikai stabilitása, s részben erre épülő nemzetközi tekintélye széles körben elismert. Ennek ellenére a vita során olyan kérdések is felmerültek, hogy például milyen következményekkel jár a kormányzó párt, a kormánysszervek és a szakszervezetek túlzott összefonódása, illetve milyen perspektívákat nyújt a sokat hirdetett szociális partnerség a jövőre nézve, elsősorban a fiatalabb generációk számára.

A kormányozhatóság dilemmáiról, sőt a polgári demokrácia válságjelenségeiről inkább a tudomány képviselői beszéltek. Humphrey Taylor szerint — aki egyébként számos jelentős közvéleménykutató intézet vezető munkatársa — általános jelenség, hogy a kormányok és vezető politikusok a megválasztásukat követő „mézeshetek” elteltével a közvélemény előtt népszerűtlenné válnak. Crozier szerint azért beszélhetünk a polgári demokrácia kormányozhatatlanságáról, mert az állami szervek ma már gyakorlatilag képtelenek megbirkózni a társadalmi folyama-

tok mind összetettebbé válásával, az információ-robbanással, a tradicionális intézmények válságjelenségeivel. A politikai rendszerek a részvételt igénylők és az érvényesülni törekvő érdekek számának megnövekedése miatt túlterheltté váltak. A kormányok és politikuskok szavahihe-tősége csökken, a vezetők egyre inkább saját „image”-uk foglyaivá válnak, s oly mértékben sebezhetőek tűnnek, hogy gyakorlatilag tartózkodniuk kell bármiféle cselekvéstől. Crozier az okok közül a társadalmi interakciók számának robbanásszerű növekedését, illetve a növekedésre-orientáltságnak azt a káros következményét említi, mely a tradicionális intézmények —, mint az értelmiség, az oktatási rendszer s a tömegtájékoztató — válságához vezetett.

K. Deutsch előadásai a politikai rendszer funkcionális, rendszerszemléletű megközelítéseiből — s többek között az általa írt munkákból is jól ismert koncepció és fogalmi apparátus körében mozogtak. A rendszer önszabályozó képessége az információs folyamatok által, az elemek közötti tranzakciók, az interdependencia, a kohézió, a visszacsatolás és a memória azok a kulcsfogalmak, melyekből politikai rendszerképe építkezik, s melyet a felszólalók közül többen is bíráltak. Paradox módon az egyik legnagyobb hatást kiváltó kritikát egy tudományelmélettel foglalkozó svéd filozófus korreferátuma tartalmazta, aki a történelmi materializmus nevében marasztalta el Deutsch elvontságát, elsősorban a történelmi konkrétságot hiányolva, s hozzászólását a 11. Feuerbach-tézissel zárta.

A politika jelenségeinek e kétfajta megközelítése tulajdonképpen egy általánosabb problémára is rávilágított. A szemináriumon szereplő ame-

rikaiak többségénél ugyanis érzékelhető volt, hogy céljuk kevésbé az elméletalkotás, sokkal inkább a konkrét „politikacsinálás” gyakorlatának pragmatikus igényű vizsgálata. Ez kifejeződik a politikai intézmények kutatásában (pártok, érdekcsoportok, kormányzati szervezetek és ezek egymáshoz való viszonya a politikai döntéshozatal során) vagy az olyan nagy hatású, de nem kifejezetten politikai képződmények vizsgálatában is, mint a kommunikáció, manipuláció vagy a propaganda. A színvonalasabb európai felszólalásokra már sokkal inkább jellemző volt a politikai jelenségek formáció-kötött elemzése, a gazdasági-történelmi folyamatokkal való összefüggések keresése, s legalábbis egy általánosabb elméletalkotás igénye.

A szocialista országok problémái, hasonlóan a fejlődő országokéhoz, kissé háttérbe szorultak, jóllehet komoly viták folytak a szemináriumokon és a mindennapi beszélgetések során. Ugyancsak kuriózum, hogy elsőként egy kairói neurológus és pszichiáter vetette fel azt a problémát, miszerint a fejlődő országok számára a társadalmi fejlettségből adódó különbségek s az ebből származó eltérő feladatok miatt nem mondanak túlságosan sokat a nyugat-európai polgári demokráciák kormányzati dilemmái. A szocialista országok politikai berendezkedésével kapcsolatosan alkalmanként felmerülő észrevételekből is hiányzott a szocialista országok „saját alapjukon” való vizsgálata (az eltérő hatalmi jelleg; a politikai kultúra sajátos tradíciói; a kelet-európai elmaradottság utóhatásai stb.), s így a kritikák is csupán egy általánosan megfogalmazott, eszményített polgári demokratikus modell értéktartalmához való viszonyítás körében mozogtak.

Forgács Imre

MEGJELENT

A MAGYAR—BOLGÁR

TUDOMÁNYOS EGYÜTTMŰKÖDÉS

KERETÉBEN KÉSZÜLT

TANULMÁNYKÖTET

A szocialista életmód

EREDMÉNYEK ÉS PROBLÉMÁK

314 oldal/30,— Ft

Megvásárolható az MSZMP KB

Társadalomtudományi Intézete

pénztárában

IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK

Тибор Хусар

ВКЛАДЫ К ИСТОРИИ ДВИЖЕНИЯ ВЕНГЕРСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ТЕЧЕНИЙ ДО 1945-ОГО ГОДА

Автор исходит из того, что типологию движения интеллигенции и интеллектуальных течений можем очертить только при знании тех общественно-исторических взаимосвязей, которые разными посредничествами подействовали на преобразование идеологического лица внутренней структуры этих движений и течений.

Поэтому в качестве исхода в статье обозначаются особенности венгерского буржуазного преобразования, сформировавшаяся таким образом сложная структура общественной формации, в которой долгое время вместе существовали институты, оставленные в наследство от феодального общества и институты, классы буржуазного общества. В этом процессе автор показывает противоречивые пути формирования венгерской буржуазной интеллигенции второй половины 19 века. Автор венгерской особенностью называет то, что в так называемом среднем классе разделились объективное общественное положение и релятивное общественное положение. Далее автор описывает быстрый количественный рост и изменения внутренней структуры интеллигенции в начале 20 века.

В статье даётся обзор движения интеллигенции и интеллектуальных течений с 1867 года, т.е. национально-либеральные и неоконсервативные движения, а потом на рубеже столетия выступления буржуазных радикалов.

В отдельном разделе занимается автор структурными перемещениями идеологического поля между двумя мировыми войнами. Показывает внутренние течения и формирования двух главных идеологических течений контрреволюционного политического режима: неоконсерватизм и правый национальный радикализм. Описывает положение и объединение сил левых движений интеллигенции в борьбе против фашизма. Таким образом очерчиваются те группы интеллигенции, на которые в 1945-ом году могла положиться новая демократия.

Лидия Бескид—Тамаш Колоши

РАССЛОЕНИЕ И МАТЕРИАЛЬНЫЕ ЖИЗНЕННЫЕ УСЛОВИЯ (МЕЖДУНАРОДНОЕ СРАВНЕНИЕ)

Статья готовилась на основе материалов того эмпирического исследования, в котором международная исследовательская группа анализировала внутреннюю структуру работников промышленности пяти европейских социалистических стран (Болгарии, Чехословакии, Польши, Венгрии, ГДР). В 1979-ом году, на основе согласованной методики анкетный опрос проводился в данных странах на пропор-

ционально выбранном образце (в размере примерно 2000 лиц). В статье показыва-ются материальные жизненные условия четырёх слоёв работников промышлен-ности (неквалифицированные рабочие, квалифицированные рабочие, служащие, интеллигенция). Исследуются различия в материальных жизненных условиях между отдельными слоями, мера дифференцированности и факторы (различающиеся по странам), объясняющие её. Авторы анализируют распределение зарплат, доходы на одного члена семьи, жилищные условия, снабжённость товарами длительного пользования и пытаются исследовать взаимосвязи между этими элементами ма-териальных жизненных условий, создание синтезированного показателя материаль-ных жизненных условий. В центре анализов стоит исследование взаимосвязи между материальными жизненными условиями и социальным расслоением. В опублико-ванных в приложении таблицах сравниваются главные (и статистически измери-мые) элементы материальных жизненных условий исследуемых слоёв.

Иштван Хюлвей

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ БУРЖУАЗНЫХ ТОЛКОВАНИЙ И КРИТИК СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В статье исследуются исторические изменения буржуазной критики социализма. Анализируются те взаимоотношения, которые определяют главные направления критик, существующих в любое время. В тоже время автор видит в теориях «кон-вергенции», «тоталитаризма» и «государственного социализма» такой историче-ский и логический порядок, в котором выражается продвижение от времён холод-ной войны до ослабления международной напряженности, с другой стороны влия-ние исторического опыта прошедших десятилетий на идеологию.

Для анализа характерен политологический подход и оценка идеологии. В статье различается сознательная, идеологическая деятельность центров политической власти и стихийно образующаяся сознательность в общественной системе. По мнению автора, процесс ослабления международной напряженности происходит вместе с увеличением политической роли стихийно образующейся сознательности. Тем самым выдвигаются на первый план стремление к гегемонии, потребность в классической форме политики и вместе с ними вопрос о продуктивности общест-венных систем.

В конечном счёте, принимая во внимание эти взаимозависимости, в статье анали-зируется противоречивое положение идеологии в настоящее время и ожидаемые последствия. Подчёркивается, что хотя грубые формы идеологической борьбы игра-ют роль и сегодня в противоборстве двух мировых систем, всё же из-за объектив-ной логики истории и ограничивающих факторов цивилизационного развития, должны образоваться такие формы идеологических, политических дискуссий, ко-торые своим содержанием и своей формой будут служить делу сохранения мира и человечества. Наши задачи могут быть осуществлены только на таком основании.

Бела Покол

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В БУРЖУАЗНОЙ ПОЛИТОЛОГИИ

В статье даётся обзор и анализ теорий буржуазных общественных наук и политической философии относительно политических партий. Автор различает три этапа буржуазных теорий о партиях. Первый этап: начало исследований партий в XVIII—XIX веках. Сначала в Англии, затем в Америке укрепились впервые образования партийного типа. В статье упоминаются взгляды Давида Хьюма, Болинбрука, Эдмонда Борка. Спустя нескольких десятилетий появились теоретические рефлексии относительно партий и в немецком научном мышлении о государстве. С ними мы уже можем встретиться и в разделах о государственном праве гегелевской философии права. Автор также исследует теории о партии Фридриха Ромера, Йоханна Каспара Бланчли и Юлиуса Фридриха Штала. В статье подчёркивается мысль Бланчли о том, что данная политическая партия только вместе с другими партиями создаёт то охватывающее окружение, которое даёт особенность быта как партии, относительно государства. Автор считает этот взгляд пониманием политических партий как рефлексивные явления и показывает последующие проявления этой мысли.

Во второй части статьи автор, рассматривая начало партийной социологии, анализирует вклады Роберта Мишелса, Моисея Острогорского и Макса Вебера. Мишелс, принимая во внимание массовые партии, сформировавшиеся к началу XX века, считает их образование, как окончательное подавление демократических идей. Острогорский, изучая англосаксонские партии, приходит к подобным выводам, но считает возможным спасение демократии путём непрерывной реорганизации политических группировок. В последней части статьи публикуются данные из современных исследований буржуазных политических социологий. Так, например, автор занимается мыслями Зигмунда Наймана, Джозефа ла-Паламбара и Сартори.

Чаба Мако

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ФАКТОР И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ (НА ПРИМЕРЕ ЯПОНСКОЙ СИСТЕМЫ ЗАНЯТОСТИ)

В статье анализируется социальный фон, так называемого «японского экономического чуда». Исследователи этого вопроса обычно придают слишком большое значение технико-технологическим новшествам, или особым историко-культурным факторам. По мнению же автора основой хозяйственных достижений служат социально-организационные особенности японской системы занятости. Автор представляет практику предприятий, служащую для оптимального использования человеческих ресурсов, и занимается тем организационно-институтским фоном, который кондиционирует поведение японских трудящихся. В статье анализируются три специальные опоры японской системы занятости: пожизненное предоставление занятости; система зарплаты, т.н. «ненко», базирующаяся на принципе трудовых лет, в которой зарплата работников покрывает характерные расходы на каждом этапе жизни человека (например, заключение брака, создание своего дома и т.д.); профсоюзы на предприятиях, которые объединяют рабочих и служащих.

Эти институты могут казаться иррациональными или жесткими, однако автор целым рядом данных доказывает, что они на длительном этапе чрезвычайно разумно и адаптированно могут быть использованы: обеспечивают не только особенно сильную мотивацию работников к труду, но и согласованность предпринимателей и профсоюзов.

Эти методы в основе различаются от практики западноевропейских капиталистических стран и более могут быть сравнены секоторыми центральными ценностями социалистической политикой занятости (например, гарантия трудовой обеспеченности), что делает их для нас особенно интересными.

Tibor Huszár

CONTRIBUTION TO THE HISTORY
OF THE HUNGARIAN INTELLECTUAL
MOVEMENTS AND TRENDS UP TO 1945

According to the author, the typology of intellectual movements and trends can only be outlined with the knowledge of social historical interconnections which — with different mediations — influenced, with a transformative effect, also the ideological aspect and internal structuration of these movements.

For this reason, the study, as a starting point, calls attention to the peculiarities of the Hungarian bourgeois transformation and to the social formation of complex structure developed as a result of them, in which the institutes inherited from the feudal society and the institutes and classes of the bourgeois society coexisted for a long time. In this process, it is shown the contradictory formation of the Hungarian intelligentsia in the second half of the 19th century. As a Hungarian peculiarity, it is mentioned that in the so-called middle class the objective social status and the relative social position separated from each other. The study sketches out the quick and numerical growth and the changes in the internal structure of intelligentsia at the beginning of the 20th century.

The study summarizes the intellectual movements and trends from 1867: the national liberal and neo-conservative tendencies and at the turn of the century, the appearance of the bourgeois radicalism.

A separate chapter deals with the restructuring of ideology between the two World-Wars. In the counter-revolutionary political system the two main ideological trends, the neo-conservatism and the formation of the right-wing national radicalism are expounded. The author outlines the situation of the left-wing intellectual movements and the unification of their forces in the fight against fascism. In this way the groups of intelligentsia were formed, upon which the new democracy could build in 1945.

Lidia Beskid—Tamás Kolosi

STRATIFICATION AND MATERIAL LIVING CONDITIONS

(International Comparison)

The study was made on the basis of the materials of an empirical research in which an international research team of five European socialist countries (Bulgaria, Czechoslovakia, Poland, Hungary and the German Democratic Republic) examined the internal stratification of the industrial workers. On the basis of a jointly worked out methodology, the questionnaire survey was carried out in 1979 on a sample (about 2000 persons) selected proportionally in the given country. The study shows the living conditions of four strata of industrial workers (unskilled workers, skilled workers, white-collar workers and professionals). It examines the differences in the material living conditions of the four strata, the degree of differentiation and its explanatory factors (divers according to countries). It analyses the dispersion of wages, the per capita family income, the housing situation, the ownership of durable consumer goods and tries to examine the interconnection of these factors of material living conditions and to develop a synthetical index of material living conditions. In the centre of investigation is the relationship between the material living conditions and the social stratification. The annexed tables to the study compare the most important (and statistically measurable) elements of the material living conditions of the strata under investigation according to each country.

István Hülvelly

THE SPECIFIC FEATURES OF BOURGEOIS INTERPRETATIONS AND CRITIQUES OF SOCIALIST DEVELOPMENT

The study examines the historical changes in the bourgeois critiques of socialism. It analyses the relations which determine the *main* tendencies of the prevailing critiques. In the totalitarian- convergence- and state-socialist theories it perceives a historical and logical sequence too in which the progress from the period of cold war to the international détente and the influence of historical experiences of the last decades on the ideology are expressed.

The analysis contains the political approach and evaluation of ideology. In this connection the study makes a distinction between the deliberate ideological „loosening” activity of the political-power centres and the consciousness-production going on in a more spontaneous form in the social system. According to the author, the process of détente goes with the increase of the political role of the latter. On the other hand, this emphasizes the aspi-

ration to *hegemony*, the requirement of the classical form of politics and with all these, the question of potential of the social systems.

At the end, keeping in view of the latter relations, the author analyses the present contradictory situation of ideology and the expectable developments. He emphasizes that albeit the rude forms of ideological struggle still play role in the struggle of the two world system, under the necessity of facts of civilized development, both in content and form such future forms of ideological-political disputes must be developed which have to serve the cause of survival of peace and mankind. Our tasks can only be concretized if we start from this fundamental position.

Béla Pokol

INVESTIGATION OF POLITICAL PARTIES IN THE BOURGEOIS POLITOLOGY

The study expounds and analyses the theories of bourgeois social science and political philosophy relating to the political parties. It distinguishes three periods of the bourgeois party theories. The first period: the beginning of investigation of parties in the 18—19th centuries. The partylike institutions were at first firmly established in England and later in America. The study mentions the conceptions of David Hume, Bolingbroke, Edmund Burke. Some decades later, the theoretical reflections concerning parties appeared also in the German political thought. These can already be found in the parts of political law of Hegel's law philosophy. The study deals with the party theories of Friedrich Rohmer, Johann Kasper, Bluntschli and Julius Friedrich Stahl too. The study emphasizes Bluntschli's thought, according to which a political party, only with other parties, can create the broad environment which gives the reason of existence of a party against the state. The study calls this opinion an interpretation of political parties as a reflections phenomenon and surveys the subsequent emergences of this thought.

The second part, discussing the beginning of the party sociology, analyses the contributions of Robert Michels, Moisei Ostrogorski and Max Weber. Michels, examining the mass parties formed by the beginning of the 20th century, considers them as a final suppression of democratic ideas. Ostrogorski, investigating the British parties, makes the same conclusions, but he thinks that the preservation of democracy is possible through the steady reshuffling of the political groupings.

The last part makes known the results of the contemporary researches of bourgeois party sociology. For example, it deals with the conceptions of Joseph La Palombara and Sartori.

Csaba Makó

HUMAN FACTORS AND ECONOMIC DEVELOPMENT

(The Example of Japanese Employment System)

The study examines the social background of the „Japanese economic miracle”. The researchers of this question attach in general too great importance to the technical-technological innovation or to the peculiar historical-cultural factors. On the other hand, according to the author, the basis of the economic achievements is constituted by the social-organizational characteristics of the Japanese employment relations. With the help of demonstration of the company practice which serves the optimal utilization of human resources, he deals with the organizational-institutional background conditioning the behaviour of Japanese manpower. The study analyses the three special pillars of the Japanese employment system: the employment for life, the so-called *nenko* system based on seniority in which the wages of workers cover the characteristic costs (marriage, setting up a house etc.) in every period of life of an individual and the company trade unions which rally the workers and the employees as well. These institutions can seem irrational or rigid but the author proves, with plenty of data, that these institutions, in a long run, can be applied rationally and adaptively; they ensure not only the strong motivation of workers to work but the understanding between the employers and trade unions as well. These methods depart essentially from the practices of the Western European capitalist countries and are more comperable with certain values of the socialist employment policy (for example, the garantee of the security of employment): and this fact makes them expecially interesting for us.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Тибор Хусар: Вклады к истории движения венгерской интеллигенции и интеллектуальных течений до 1945-ого года	481
Лидия Бескид—Тамаш Колоши: Расслоение и материальные жизненные условия (Международное сравнение)	494
Иштван Хюлвей: Об особенностях буржуазных толкований и критики социалистического развития	524
Бела Покол: Исследование политических партий в буржуазной политологии	540
Чаба Мако: Человеческий фактор и экономическое развитие (на примере японской системы занятости)	555

ДИСКУССИЯ

Политическая наука: иллюзии и потребности (Аттила Аг):	571
Об информационной системе политической науки (Ласло Кери):	581

КУЗНИЦА НАУЧНЫХ РАБОТ

Об исследовательских планах, связанных с политической системой (<i>Дёрдь Собослаи</i>)	590
О среднесрочном исследовательском плане научной группы Тенденции развития социализма (<i>Иштван Балог</i>)	596

ИНФОРМАЦИЯ

Четвертая сессия Венгеро-Советской комиссии по сотрудничеству в области общественных наук (<i>Шандор Сорчик</i>)	600
Сибирские опыты - глазами обществоведов (<i>Ласло Агоштон—Антал Бём</i>)	607

ИНСТИТУТСКИЕ НОВОСТИ

Из опытов конференций, научных командировок

Совещание о тенденция развития рабочего класса (<i>Шандор Бенедек</i>)	620
Разговор за круглым столом о государственном управлении (<i>Золтан Тот</i>)	621
О западногерманской профсоюзной политике (<i>Ильдико Спирулис</i>)	622
Исследования по политике занятости в ФРГ (<i>Тамаш Микец</i>)	624
«Пути к политической власти» — семинар в Зальцбурге (<i>Имре Форгач</i>) ..	625

РЕЗЮМЕ	629
------------------	-----

Содержание за 1981 год	641
----------------------------------	-----

ПРИЛОЖЕНИЕ

Библиографический указатель вестника общественных наук
(1971—1980 гг.)

CONTENTS

STUDIES

Tibor Huszár:

Contribution to the History of the Hungarian Intellectual Movements
and Trends u to 1945 — — — — — — — — — — — — — — — — 481

Lidia Beskid—Tamás Kolosi:

Stratification and Material Living Conditions (International Comparison)
— — — — — — — — — — — — — — — — 496

István Hüvely:

The Specific Features of Bourgeois interpretations and Critiques of
Socialist Development — — — — — — — — — — — — — — — — 524

Béla Pokol:

Investigation of Political Parties in the Bourgeois Politology — — 540

Csaba Makó:

Human Factors and Economic Development (The Example of Japanese
Employment System) — — — — — — — — — — — — — — — — 555

DISCUSSION

Politology: Illusions and Demands (*Attila Ágh*) — — — — — — — — — — 571

On the Information System of Politology (*László Kéri*) — — — — — — — — — — 581

WORKSHOP

Research Plans Concerning the Political System (*György Szoboszlai*) 590

On the medium-range Research Plan of the Team „The Trends of De-
velopment of Sozialism” (*István Balogh*) — — — — — — — — — — — 596

INFORMATION

The 4th Session of the Hungarian—Soviet Sociological Cooperative
Commission (*Sándor Szorcsik*) — — — — — — — — — — — — — — — — 600

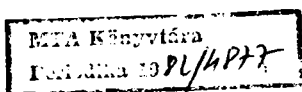
Siberian Experiences — With the Eyes of Social Researchers (*László
Ágoston—Antal Bőhm*) — — — — — — — — — — — — — — — — 607

NEWS OF THE INSTITUTE

From the Experiences of Conferences and Study-Trips

Discussion on the Tendencies of Development of Working Class (<i>Sándor Benedek</i>) — — — — — — — — — —	620
Round-Table Conference on the State Administration (<i>Zoltán Tóth</i>)	621
West German Trade Union Policy (<i>Ildikó Szpirulisz</i>) — — — —	622
Employment-Policy Researches in the German Federal Republic (<i>Tamás Mikecz</i>) — — — — — — — — — —	624
„Roads to Political Power”— Salzburg Seminar (<i>Imre Forgács</i>) — —	625
Summaries in Foreign Languages — — — — — — — — — —	629
Content in Foreign Languages — — — — — — — — — —	637
Table of Contents of the Year 1981 — — — — — — — — — —	641
<i>Appendix: Repertory (1971—1980)</i>	

AZ 1981. ÉVI TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Agh Attila</i> : Viták a harmadik világ termelési módjáról	2	162—176
<i>Balogh István</i> : A társadalmi információ problémájához (Társadalmi forma és a lukácsi Ontológia) — — —	2	139—161
<i>Beskid, Lidia—Kolosi Tamás</i> : Rétegződés és anyagi élet- körülmények (Nemzetközi összehasonlítás) — — —	4	496—523
<i>Huszár Tibor</i> : Adalékok a magyar értelmiségi mozgal- mak, szellemi áramlatok történetéhez 1945-ig — —	4	481—495
<i>Hülvely István</i> : A szocialista fejlődés polgári értelmezé- seinek és kritikáinak sajátosságairól — — — —	4	524—539
<i>Kalocsai Dezső</i> : Egyén és közösség fejlődésének néhány társadalmi feltételéről — — — — — — — —	2	209—221
<i>Makó Csaba</i> : Az emberi tényezők és a gazdasági hala- dás (A japán foglalkoztatási rendszer példája) — —	4	555—570
<i>Mikecz Tamás</i> : Polgári kultúra-felfogások a hatvanas és a hetvenes években — — — — — — — —	2	198—208
<i>Patkós János</i> : A termelőerők és a termelési viszonyok egyes kérdéseiről szocialista fejlődésünk jelenlegi szakaszán (Probléma-felvetés) — — — — — —	2	222—233
<i>Pogány György</i> : A munka szerinti elosztás és az anyagi ösztönzés — — — — — — — — — —	2	234—242
<i>Pokol Béla</i> : A politikai pártok kutatása a polgári poli- tológiában — — — — — — — — — —	4	540—554
<i>Szoboszlai György</i> : Az állami beavatkozás társadalmi formameghatározottságának néhány kérdése — —	2	177—197
<i>Szoboszlai György</i> : Településpolitika és közigazgatás (Erdei Ferenc közigazgatási reformterveihez) — —	3	331—345
Tanácskozás az értelmiség helyéről és szerepéről a mai magyar társadalomban (Szerkesztőségi előszó) — —	3	346
<i>Nyitrai Ferencné</i> : Az értelmiség foglalkozási szerkezete, jövedelmi viszonyai, életmódja — — — — —	3	347—363
<i>Korreferátumok</i> :		
<i>Antal Gyula</i> : Az értelmiség ideológiai felkészültsége és szerepe a lakosság világnézeti nevelésében — —	3	392—396
<i>Bánlaky Pál</i> : Az értelmiség falun — — — — —	3	369—373
<i>Cseh-Szombathy László—Csipán Tibor—Gergely Attila—Lukács János</i> : Értelmiségi életmód-életvitel Budapesten — — — — — — — — — —	3	385—391
<i>Ferge Zsuzsa</i> : A pedagógusok közérzete — — —	3	378—384

<i>Geszti P. Ottó</i> : Műszaki értelmiség — innováció — alkotókészség — — — — — — — — — —	3	374—377
<i>Miltényi Károly</i> : Az értelmiség mobilitásának, rétegződésének és helyzetének alakulása 1945 után — —	3	364—368
A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései (Elméleti tanácskozás) — — — — —	-	5
<i>Győri Imre</i> : A tudományos-technikai haladás időszzerű kérdései — a propaganda feladatai — — — — —	1	6—9
<i>Halay Tibor</i> : Tudományos-technikai haladás és a társadalmi fejlődés, különös tekintettel a munkásosztályra — — — — — — — — — —	1	34—43
<i>Hoós János</i> : A tudományos-technikai haladás és a magyar népgazdaság fejlődése — — — — — — —	1	24—33
<i>Köpeczi Béla</i> : Tudományos-technikai haladás, ideológia és kultúra — — — — — — — — — —	1	44—53
<i>Pál Lénárd</i> : A tudományos-technikai haladás és társadalmi-gazdasági összefüggései — — — — — — —	1	10—23
Összefoglaló a szekció munkájáról		
A tudományos-technikai haladás és a magyar népgazdaság fejlődése szekcióról (<i>Hoós János</i>) — —	1	54—57
A tudományos-technikai haladás és a társadalmi fejlődés szekcióról (<i>Szorcsik Sándor</i>) — — — —	1	57—60
A tudományos-technikai haladás, ideológia és kultúra szekcióról (<i>Agoston László</i>) — — — — — — —	1	60—63

VITA

<i>Ágh Attila</i> : Politikatudomány: illúziók és igények — —	4	571—580
<i>Karikó Sándor</i> : Adalék a politika természetrajzána filozófiai elemzéséhez — Marx politikafilozófiai örökségéből — — — — — — — — — —	2	258—278
<i>Kéri László</i> : A politikatudomány információs rendszeréről — — — — — — — — — —	4	581—589
<i>Molnár Tivadar</i> : A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről. I. rész — — — —	1	64—79
<i>Molnár Tivadar</i> : A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről. II. rész — — — —	2	243—257
<i>Schlett István</i> : Politikatudomány, politika, tudománypolitika — — — — — — — — — —	3	397—408

MŰHELY

Elgondolások A gazdaság társadalmi összefüggései kutatási irány koncepciójához (<i>Szorcsik Sándor</i>) — — —	3	428—443
Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások (<i>Békés Zoltán</i>) — — — — — — — — — —	3	409—427

A politikai rendszerrel kapcsolatos kutatási tervekről (<i>Szoboszlai György</i>) — — — — — — — —	4	590—595
A rétegződéskutató csoport terveiről (<i>Kolosi Tamás</i>) —	2	284—291
A szocializmus fejlődési tendenciái csoport középtávú kutatási tervéről (<i>Balogh István</i>) — — — — — — —	4	596—599
A társadalmi struktúra fejlődése témacsoport középtávú terve (<i>Kovács Ferenc</i>) — — — — — — — —	2	279—283

TÁJÉKOZÓDÁS

Irányzatok harca az Olasz Szocialista Pártban (<i>Réti György</i>) — — — — — — — — — —	3	457—465
A Magyar—Szovjet Társadalomtudományi Együttműkö- dési Bizottság IV. ülészaka (<i>Szorcsik Sándor</i>) — —	4	600—606
A munkaszociológia egyik francia műhelyéről (<i>Szpirulisz Ildikó</i>) — — — — — — — — — —	3	451—456
A munkával kapcsolatos elméleti kérdések a szovjet szakirodalomban (<i>Emődi Gyula</i>) — — — — — —	2	303—310
Párbeszéd a társadalmi struktúráról — Frankfurtban (<i>Pál László</i>) — — — — — — — — — —	3	444—450
Szibériai tapasztalatok — társadalomkutatók szemével (<i>Ágoston László—Böhm Antal</i>) — — — — — — —	4	607—619
Társadalomszerkezet és mobilitás — szociológiai kutá- tások Romániában (<i>Böhm A.—Pál L.</i>) — — — — —	2	292—302
A tudományos-technikai forradalom és az ember ter- mészeti létfeltételeinek változása (<i>Rajnai Vilmos</i>) —	1	80—98

INTÉZETI HÍREK

Beszámoló egy jugoszláviai tanulmányútról (<i>Laki László</i>)	1	103—104
Foglalkoztatáspolitikai kutatások az NSZK-ban (Konfe- renciák, tanulmányutak tapasztalataiból) (<i>Mikecz Tamás</i>) — — — — — — — — — —	4	624—625
Kerekasztal-beszélgetés az államigazgatásról (Konferen- ciák, tanulmányutak tapasztalataiból) (<i>Tóth Zoltán</i>)	4	621—622
Látogatás franciaországi társadalomkutatóknál (<i>Szpi- rulisz Ildikó</i>) — — — — — — — — — —	1	99—102
A nyugatnémet szakszervezeti politikáról (Konferenciák, tanulmányutak tapasztalataiból) (<i>Szpirulisz Ildikó</i>) —	4	622—624
Tanácskozás a munkásosztály fejlődésének tendenciáiról (Konferenciák, tanulmányutak tapasztalataiból) (<i>Be- nedek Sándor</i>) — — — — — — — — — —	4	620—621
„Utak a politikai hatalomhoz” — szeminárium Salzburg- ban (Konferenciák, tanulmányutak tapasztalataiból) (<i>Forgács Imre</i>) — — — — — — — — — —	4	625—628
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1980. évi publikációi (Összeáll.: <i>Markella Károlyné</i>) — —	1	105—116

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS ASPIRANTÚRÁRA — — —	3	465
Idegen nyelvű összefoglalók — — — — — — —	1	118—127
	2	311—320
	3	466—469
	4	629—636
Idegen nyelvű tartalom — — — — — — —	1	131—132
	2	321—323
	3	470—473
	4	637—640
Az 1981. évi tartalomjegyzék — — — — —	4	641—
<i>Melléklet:</i> A Társadalomtudományi Közlemények repertóriumma (1971—1980) — — — — —	4	1—34

ISSN 0133—0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl u. 6. Budapest Pf. 127. 1366.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója.

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1968. Tel.: 214-830.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-856) (pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162)

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 80,— Ft.

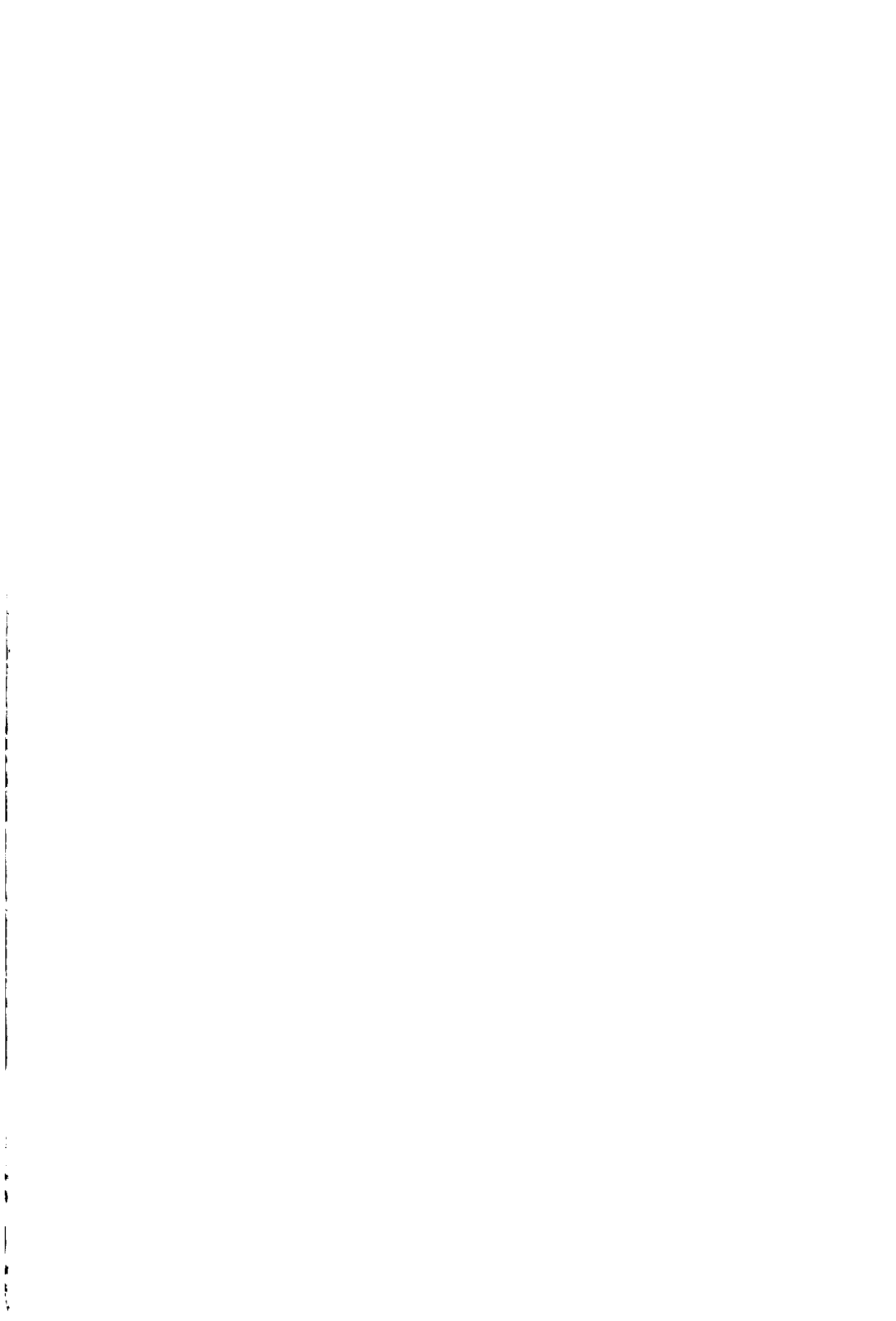
Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban 12,6 (A/5) ív terjedelemben

Index 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest (81—5205)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezergazgató

20,- Ft